मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड (मराठी)

खंड ५

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड : खंड ५

'श्रीरामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

(दो. २२७/१-२ पासून दो. २८६/१-४ अखेर)

लेखक : प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :

रामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : २००१

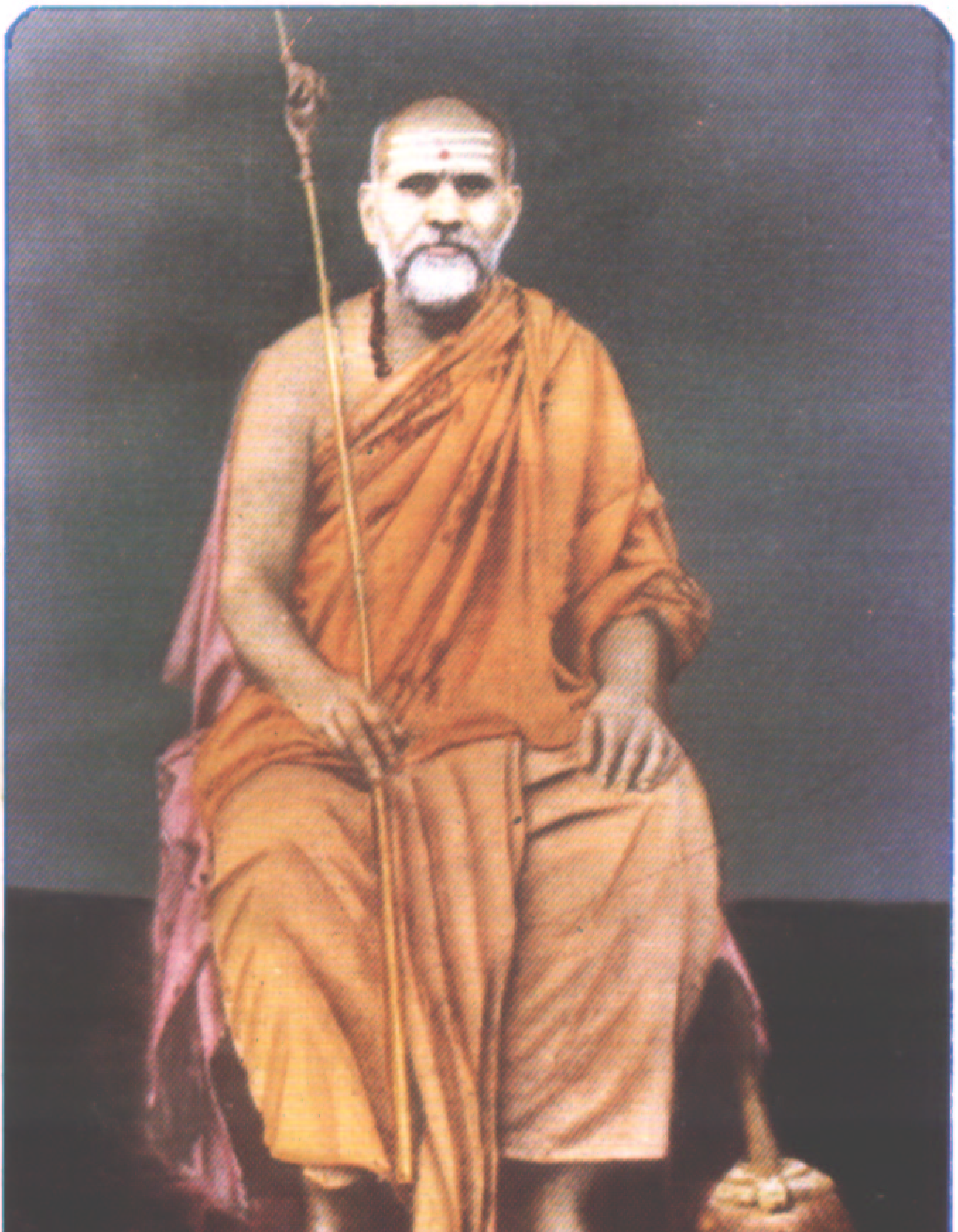
प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रक :

ओमेगा ऑफसेट
४५७४, शेट्टी गल्ली,
बेळगांव - ५९० ००२
फोन : ४२४१२४, ४३३४२९

मूल्य : रु. २००/- फक्त

श्री प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी

॥श्री सद्गुरवे नमः ॥

॥श्री राम समर्थ ॥

श्री रामचरितमानस गूढार्थ चंद्रिका - बालकांड
खंड - पाचवा (पंचम)
प्रस्तावना

सहृदय सुपरीचित वाचकहो,

श्री गुरुकृपेने हा बालकांडाचा पंचम खंड म्हणजे जणू सात सुरांच्या झंकारातील 'पंचम' आपल्या हाती सुपूर्द करताना श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळास विशेष आनंद होत आहे. विशेष आनंद यासाठी की या खंडापासून ज्ञानभक्तीरूपी श्री 'सीता' – तिचे प्रत्यक्ष दर्शन आपल्याला घडणार आहे. सीतेशिवाय राम अपूर्ण आहेत, म्हणून आपल्या अध्यात्माच्या प्रगतीस उत्तम गती देणेसाठी सीताकृपेची आत्यंतिक आवश्यकता आहे ती या खंडाद्वारे पूर्ण केली जाणार आहे. कारण निर्गुण निराकार परमात्मा 'राम' या शक्ती शिवाय प्रकृती शिवाय म्हणजेच 'सीते' शिवाय सगुण रूपातील कार्य पूर्ण करूच शकणार नाहीत.

विश्वामित्रांसमवेत राम-लक्ष्मण धनुर्यज्ञासाठी जनकांच्या मिथिलानगरीत दाखल झाले आहेत. हे वृत्त जनकराजांना कळताच त्यांनी मोठ्या आदराने, प्रेमाने व सन्मानपूर्वक यांची सोय विशेष अशा खास राजगृहात केली. येथे विश्वामित्रांबरोबर या दोघा राजकुमारांचे सर्व वर्तन – अगदी उठणे, झोपणे, चालणे, बोलणे, इ. 'सत्शिष्यत्व' किंबहुना आदर्श शिष्याचे सुंदर उदाहरण कसे आहे हे आपल्याला प. पू. स्वामी उलगडून दाखवतात. येथे दासबोधात वर्णिलेली सत्शिष्याची सर्व लक्षणे तंतोतंत लागू पडतात. गुरुसेवेंतर्गत पूजेसाठी फुले आणायला जेथे राम-लक्ष्मण जातात ती जनक राजाची खास बाग कशी याचे सविस्तर वर्णन इतकेच नव्हे तर अयोध्येतील दशरथांच्या बागेशी याची तुलना याचे सूक्ष्म बारकाईने केलेले वर्णन वाचताना तुलसीदासांच्या अभ्यासू वृत्तीचे दर्शन घडते.

विवाहापूर्वी 'देवी-दर्शन व पूजन' विधीची सांगोपांग चर्चा टीकेतून वाचताना प. पू. स्वामींची प्रत्येक गोष्टीचा समूळ व सखोल विचार करण्याची पद्धत (नेहमीची- आतापर्यंत वाचक यास पूर्ण परिचित झालेले आहेतच) वाचून समाधान होते.

सीतेचे अवर्णनीय, अनिर्वचनीय असे सुंदर रूप, तिचा शृंगार, सखींसमवेतचे तिचे संवाद व एकूणच हा सारा प्रसंग वाचताना तरुण स्त्रीच्या मनाचे बारकावे प. पू. स्वामींनी किती सुंदरपणे टिपले आहेत हे जाणवते. 'सुंदर सुंदरतेला करते। छविगृहिं दीपाशिखा जणूं जळते ॥ कवि उच्छिष्टची उपमा सारी। उपमुं कुणासि विदेह कुमारी ॥' ही टीका तर इतकी सुंदर आहे की ती

वाचताना ''सीता'' समोर उभी राहते. तिचे शब्दचित्र अगदी सजीव, साधकाशी सुसंवाद साधते. 'फुलबागेला फिरे प्रकाशित' याची टीका वाचताना ते अलौकिकत्व व त्यातील तेजस्वी दिव्यत्व जणू हृदयास भिडते अन् भक्तिरसाने वाचक नखशिखांत न्हाऊन निघतो.

संपूर्ण 'पुष्पवाटिका प्रसंग' हा अत्यंत मनोहर असून नाट्य व काव्य यांचा अपूर्व संगम आहे. अत्यंत उच्च प्रतीचा सात्त्विक शृंगार दाखविण्याची किंबहुना चित्रित करण्याची तुलसीदासांची कला येथे शब्दाशब्दातून फुलली आहे. व त्यातील पाकळीन् पाकळी फुलवून त्याला भक्तिभावाच्या सुगंधाने सर्वतोपरींनी परिपूर्णतेने प.पू. स्वामींनी सजवून दाखविले आहे.

त्यानंतर रामांच्या स्वभावातील सहज ऋजुता (अत्यंत सरळपणा) अगदी स्फटिकाप्रमाणे पारदर्शित्व पुन्हा तुलसीदासांचे शब्द न शब्द आपल्यासमोर प.पू. स्वामींनी खुलवून दाखवली आहे.

सीतेचे व विशेषतः रामाचे कोणतेही रूप वर्णन करताना मग ते बालक, कुमार, किशोर, कोणतेही असो ते वर्णन तुलसीदास अलौकिकपणे साक्षात ते परमात्म्याचे सगुण साकार रूप समोर उभे करतात अन् टीकेतून प.पू. स्वामी आपला सद्गुरुंचा वरदहस्त 'प्रज्ञानानंद' रूपाने सरसपणे खुलवून देतात.

सीतेने केलेले गौरीपूजन व गौरीने सीतेस दिलेला 'प्रसाद' हा प्रसंग अत्यंत अनुभवगम्य असा वठला आहे. त्यातील 'सस्मित मूर्ती माळ गळाली' हे वाचताना त्या अनुपम सुमन मालेचा दिव्य सुगंध भावुकांना नक्कीच जाणवेल!

'राम कौशिका सगळे सांगत' ही खरी हृदयाची ऋजुता, पारदर्शिता म्हणूनच ते 'मर्यादा पुरुषोत्तम' 'रघुकुलमणी' ठरतात. टीकेमध्ये गुरु-शिष्य संबंधाचे वर्णन करताना रामासारख्या सत्शिष्यास देखील गुरूंनी केलेली अल्प शिक्षा वेधक आहे. इथे साधकाने आपले शिष्यत्व पारखून अगदी सुवर्णासम कसोटी लावून पारखण्यासारखे आहे. त्यानंतर सीतामुखाची चंद्राशी तुलना करता चंद्र किती प्रकारांनी कनिष्ठ व सोपी ठरतो हे टीकेतून मार्मिकपणे स्पष्ट होते.

धनुर्यज्ञाप्रीत्यर्थ रंगभूमीवर विश्वामित्रांसह राम-लक्ष्मणांनी प्रवेश करताच सर्वांच्या प्रतिक्रिया काय काय होत्या ते अगदी सखोल अचूकपणे व बारकाईसह टिपलेले टीकेतून वाचताना प.पू.स्वामींचा मानसशास्त्राचा सखोल अभ्यास प्रतीत होतो.

'ये यथा मा प्रपद्यन्ते तां तथैव भजाम्यहम्' हे गीतेचे सूत्र येथे अगदी चपखलपणे ठसते. रामांचे दर्शन कोणा कोणास कसे झाले ते टीकेतून वाचताना दिसते, जाणवते. 'एवि भाव मनि जोवीं वसले। त्या कोसलपती तेवीं दिसले।' हे सारे मूळातून व टीकेतून वाचताना जो आनंद मिळतो, तो शब्दांत कसा वर्णावा? ते सविस्तर टीकेतून वाचून त्या त्या भावाविष्काराचा आनंद लुटण्याचा एक सुंदर भावप्रयोग साधकांनी करून पाहावा - तीही एक उत्तम अनुभूती मिळेल!

तुलसीदास जिथे जिथे म्हणून रामरूपाचे वर्णन करण्याची संधी मिळेल, तिथे तिथे ती सहजी उचलून शब्दचित्रांकित करतात व त्याला सर्वार्थांच्या छटांनी उत्तम सजविण्याचे काम टीकेत प.पू. स्वामी करतात. ते वर्णन टीकेतून खुलविलेले वाचण्यातच खरी मजा आहे.

मग अशा त्या सुकोमल किशोरवयीन रामांकडून ते कठोर शिवधनुष्य कसे प्रत्यंचेवर चढणार या प्रश्नांच्या अनेकविध छटा प.पू. स्वामींनी इतक्या सुरेख दाखविल्या आहेत त्या वाचताना आपण खरेच मंत्रमुग्ध होतो. त्या सर्व छटांत क्लायमॅक्स साधला आहे तो सीतेच्या आईच्या विचारांच्या अनेकविध रूपांनी. त्यामुळे आपण त्या धनुर्यज्ञात सामील होऊन त्यात अगदी एकरूप होऊन जातो. अन् सर्वांत 'कळस' म्हणजे सीतेची त्यावेळची अधीरता, उत्सुकता व अनेक भावभावनांची गुंफलेली इंद्रधनुषी - लक्ष्यवेधी गुंफण!

त्या शिवधनुष्यासाठी रावण, बाणासुर यांनीही मानहानी पत्करली तेव्हा भर सभेत जनकांनी 'वीरविहीन' पृथ्वी झाली आहे म्हणताच लक्ष्मणाचा जो त्वेष, आवेश वर्णिला आहे त्या रागाची छटा व त्या रागाचे मूळ याचा टीकेत प.पू. स्वामींनी जो निर्देश केला आहे तो वाचून मन थक्क होऊन जाते अन् आजवरचे लक्ष्मणाबद्दलचे जनसामान्यांचे मत पार धुळीस मिळते. उलट लक्ष्मणांसारखा लडिवाळ, प्रेमवेडा, आज्ञाधारक, रघुपतिसेवक, रघुवंशी शिष्यच विरळा असे मत बनते ते सविस्तर टीका वाचून वाचकांनी अनुभवावे. रामाईचे वत्सल लडिवाळ बालक म्हणजे लक्ष्मण हे ध्यानी येते. त्यानंतर विश्वामित्रांच्या - गुरूंच्या-अनुज्ञेने रघुवीर धनुर्भंगासाठी सिद्ध होतात त्यावेळचे त्यांचे उठून उभे राहणे, चालणे यात कशी सहजता, वीरता इ. गुण होते हे सारे वर्णन तुलसीदासांच्या लेखणीतून उतरलेले प.पू. स्वामींच्या भाष्याने ते आणखीनच तेज व ओज यांनी कसे ओतप्रोत भरले आहे ते वाचावे.

कोमल असूनही शिवचाप भंगाचे कार्य करतील याला समर्पक पाच दृष्टान्त देऊन सखी सुनयना – जनकाच्या पट्टराणीचे कसे समाधान करते ते फारच वाचनीय असे वर्णन आहे.

त्यानंतर सीतेच्या मनाचे हिंदोळे, त्यातून तिचे रामांविषयी पराकोटीचे अतुलनीय प्रेम व समर्पणभाव कसा व्यक्त होतो ते टीकेतून सविस्तर वाचताना 'खरा ज्यावरी ज्याचा स्नेहो मिळे तया ने नहिं संदेहो' हा सिद्धांत प.पू. स्वामी कसा खुलवितात ते वाचताना तर भक्तिरसास उधाण आले आहे.

त्यानंतर रामांचे त्या शिवधनुष्याकडे पाहणे - त्यातून ध्वनित होणारे सुंदर काव्य व नाट्य समग्र वाचताना प्रत्यक्ष दृष्टीसमोर ते चित्ररूपाने तरळते. राम शिवधनुष्याचा भंग करतील तेव्हा कोणी कोणी कसे सावध राहावे हे लक्ष्मणांनी दिलेले आज्ञापूर्वक संकेत कसे चपखल आहेत तेही मननीय आहे. जणू रामचंद्ररूपी बाहुबलाचा हा अपार सागर पार करण्यास कर्णधार कोण बनणार वगैरे भाग फारच वाचनीय आहे. धनुर्भंग करणाऱ्या रामाला पाहताना सारेच 'चित्रलिखित'

कसे बनले ते वाचताना आपणही तसेच बनतो. धनुर्भंग होताच स्वर्ग-पाताळ व प्रत्यक्ष रंगभूमी (मृत्युलोक) - त्रिभुवनांनी हा सोहळा कसा संपन्न केला ते जणू शब्दचित्र बनते.

सीता जयमाला घालण्यासाठी शतानंदाच्या आज्ञेनुसार कशी जाते, रामांना पाहताच कशी तटस्थ बनते व पदस्पर्श करण्यास का घाबरते वगैरे कथाभाग वाचतानाचे सारे वर्णन सात्त्विक शृंगाररस व भक्तिरसाचे मनोज्ञ मीलन घडले आहे जणू! त्यावर रामांची प्रतिक्रिया तर फोटोजनिक आहे. प्रत्येक वाचकाच्या हृदयात जणू कॅमेऱ्याने हे चित्र कायमचे चित्रित होऊन राहते.

सीतेने जयमाला घातल्यानंतर त्या रंगभूमीवरील वेगवेगळ्या राजांची प्रतिक्रिया काय व कशी होते हे टीकेतून उलगडून सांगताना स्वामींचा मानवी स्वभावाचा सखोल अभ्यास खास उठून दिसतो. अशा प्रसंगीही साधुभूपांच्या निमित्ताने त्यांच्यातील जागरूक शिक्षक व कृपाळू सद्गुरू सामान्य मनुष्यास वा साधकास कसे सावध करतो हे खरेच प्रत्येकाचे दृष्टीने 'बोधप्रद' असेच वठले आहे.

त्यानंतर परशुरामांचा प्रवेश होताच या साऱ्या पेंढा भरलेल्या गुरगुरणाऱ्या सिंहांची म्हणजेच कुटिल, कामी, लोभी व मदाने उन्मत्त झालेल्या राजांची कशी पळता भुई थोडी होते तेही मजेदार चित्र आहे! सर्व हे वृथा वल्गना करणारे राजे परशुरामांना पाहताच दंडप्रणाम करून कशी स्वतःची सुटका करून घेतात हे वाचताना हसूच येते. परशुरामांच्या वर्णनातून हुबेहूब ते व्यक्तिमत्व समोर उभे कसे राहते याला आता आपण सारे वाचक अगदी सुपरिचित झालो आहोत. विप्र व वीर योद्धा यांचे सुंदर मिश्रण म्हणजे परशुराम हे हुबेहूब दर्शन घडते!

अशा प्रसंगी सीतेच्या सखींचे चातुर्य कसे दिसते ते टीकेतून सविस्तर वाचावे. अन् विश्वामित्र जेव्हा राम-लक्ष्मणांना त्या ऋषिवरांच्या पायावर घालतात तेव्हा त्यांच्या मनाची अवस्था अतिशय दर्शनीय व मननीय आहे. आपल्या गुरूंचे शंकरांचे धनुष्य तोडणारा - भंग करणारा दोषी, पापी कोण? त्याला माझ्यापुढे हजर करा! म्हटल्यावर श्रीरामांना 'दोषी पापी' इ. अपशब्द म्हटलेले लक्ष्मणांना सहन न झाल्याने ते मोठ्या निर्भयतेने परशुरामांशी खुसखुशीत, खमंग, खरपूस संवाद साधतात त्यात हास्यादी रसांचे मिश्रण झाल्याने तो सारा प्रसंग कसा 'नाट्यमय' बनला आहे हे टीकेतून सविस्तर वाचताना एखादी सुंदर पण ज्ञानपूर्ण - प्रहसन वा नाटिका वाचल्याचे समाधान लाभते. या प्रसंगातून लक्ष्मणांचे 'सेवकत्व' कसे कलेकलेने खुलते ते प.पू. स्वामींनी फारच सुरेख दर्शविले आहे. त्याबरोबर 'आदर्श प्रभू' म्हणून रामही लक्ष्मणांची बाजू उचलून धरून परशुरामांनाही कसे निस्तेज करतात पण अत्यंत गोड शब्दांत! यावरून सुजाण साधकांनी योग्य तो बोध घ्यावा! (किंबहुना याचसाठी या प्रसंगाची मानसात रचना असावी!)

विप्राजवळ कोणते नऊ गुण असणे आवश्यक आहे व ते क्रमशः परशुरामांनी कसे गमावले इ. वर्णन फारच सुरेख वठले आहे. जणू परशुरामांच्या निमिताने मदांध वा अहंकाराने उत्तम प्रगती

शिखरावर पोचलेल्या साधकाचे देखील कसे अध:पतन होते. परंतु त्याचबरोबर ही कृपाळू 'रामाई' त्या साधकास पुन्हा सचेत करून कसे ताळ्यावर आणते त्याचे हे उत्तम नाट्यमय चित्रण होय!

शेवटी राम प्रभुता- राम प्रभाव भक्ताला जेव्हा 'प्रेमी-भक्त' - अनुरागी बनवितो तेव्हा त्या भक्ताचे अष्ट सात्त्विकभाव कसे उमलून येतात अन् त्याची ती भक्ती काव्यरूपाने सगुण साकार बनून जणू गाऊ, नाचू लागते. कारण सगुण भक्ती ही मूक राहूच शकत नाही ती नुसतीच मुखर होते असे नव्हे तर नर्तन करते याचे सुंदर उदाहरण 'पग घुंगरू बांध मीरा नाची रे।'

मग परशुरामांनी रोहिणी नक्षत्रासदृश्य ही स्तुती ठराविक चौपायांतच का केली, त्याने रामावताराचा भक्कम पाया कसा घातला गेला - रामकीर्तीद्वारा. हे सारे वर्णन प.पू. स्वामींच्या आता नित्याच्या वर्णनाने वाचकांना सहज कळते. 'क्षमा' या गुणाचे महत्त्व साधकाच्या जीवनात किती परमोच्च आहे हे या भार्गवदर्पविमर्दन प्रकरणावरून कळून येते. तसेच या स्तुतीत व लंकाकांडात श्रीरामांनी बिभीषणास धर्ममय रथ (त्या निमित्ताने केलेला सुंदर उपदेश) यात कसे साधर्म्य आहे तेही सांगितले आहे.

अशा रीतीने हा पंचम अध्याय २६ पासून जी सुरेल तान घेतो त्याची अखेर २८६/४ येथे होते.

यानंतरच्या खंडात श्री रघुवीर विवाहाचा पड्ज लागेल. त्याचा आस्वाद पुढील खंडात घेऊ.

श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु।

– प्रज्ञाशिष्या रामदासी

बालकांड - पंचमखंड

– अनुक्रमणिका –

* * *

मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका

खंड ५वा

पुष्पवाटिका

अध्याय २६वा

हिं सकल सौच करि जाइ नहाए। नित्य निबाहि मुनिहि सिर नाए॥१॥
समय जानि गुर आयसु पाई। लेन प्रसून चले दोउ भाई॥२॥
म. शौचां करिती स्नानहि जाउनि। मुनि-पदिं नमिती स्वकर्म सारुनि॥१॥
बघुनि समय गुरुआज्ञा मिळतां। बंधु घालले कुसुमां करतां॥२॥

अर्थ : सर्व शौच क्रिया करून जाऊन स्नान केले व (दोघा बंधूंनी) आपले नित्य कर्म उरकून (सारुनि) मुनींच्या पायांना वंदन केले ॥१॥ योग्य वेळ आहे असे पाहून गुरुजींची आज्ञा मिळताच दोघे बंधू फुलांकरता (फुले आणण्याकरता) निघाले ॥२॥

टीका चौ. १(१) शौचां करिती - शौचां हे अनेक वचन सर्व प्रकारच्या शौच क्रिया सुचविते. मलमूत्र त्याग, दंतधावन (दात घासणे), मुखप्रक्षालन, नाक, डोळे, नखे, कान इत्यादींचा मळ धुऊन टाकणे, आचमन, प्राणायाम करणे या सर्व क्रिया शौच या सदरात पडतात. मनुष्याचा देह सर्वात श्रेष्ठ खरा, पण तो 'नवद्वारमलस्रावी' नऊद्वारांनी मळ नेहमी निघत असतो असा घाणेरडाही आहे. (क) कोणी अविचारी भाविक म्हणतात की प्रभूच्या देहात मलमूत्र असणे शक्य नाही; कारण त्यांचा देह चिदानंदमय आहे. चिदानंदमय देह असणारे रडले आहेत; शोक केला आहे; त्यांच्या अंगाला घाम आला आहे, शत्रूंची शस्त्रास्त्रे लागून रक्तबिंदू त्वचेवर झळकले आहेत. लवकुश नावाचे पुत्र झाले आहेत, जलपान, भोजन, त्यांनी केले आहे. एकदा नररूप घेतले की नरदेहाने होणाऱ्या नैसर्गिक व ऐच्छिक क्रिया घडल्याच पाहिजेत. 'सोंगा योग्य की नटे नाचणें' (२।१२७।८) या प्राणप्रिय पुत्रांनी लहान शिशु असता एकच दिवस जर मलमूत्र त्याग केला नसता तर दशरथ कौसल्या यांची काय दशा झाली असती, किती चिंता लागली असती, किती धन्वंतरी, ज्योतिषी, मांत्रिक आणले असते याचा विचार न केला तर तो अनर्थ 'वांझ किं जाणे प्रसववेदना' (गीतावली १।१२, १३, १४ पाहा)

(२) जाऊनि शब्द शौच व स्नान या दोहोंकडे घेणे चांगले. अयोध्येत असताना सुद्धा 'नृपा सर्वे ते करिती गमना॥ करूनि शौच शुचि सहज, ते करिती शरयू स्नान' (१।३५८) असे शौचासाठी बाहेर जात असत. बाहेर नदीवर जाऊन शौचादिक व स्नान केले. घरी भरून ठेवलेले पाणी, कूपाचे ताजे पाणी, तलावात, नदीच्या तीरावर लोट्याने, नदीजलात बुडी मारून, महानदी स्नान व गंगास्नान ही उत्तरोत्तर दसपट पुण्यकारक आहेत. (३) स्वकर्म सारुनि – संध्या वगैरे आपले नित्याचे प्रातःकर्म उरकून विश्वामित्रमुनीस नमन केले. 'मुनिहि' हे एकवचन मुनीला या अर्थाचे

आहे. बहुवचन 'मुनिन्ह' असते. संध्येनंतर 'भो गुरो अभिवादयामि' असे शेवटी गुरुवंदन असतेच. विश्वामित्र विद्यागुरु आहेतच.

चौ. २ (१) बघुनि समय - विश्वामित्रादी मुनींना पूजेसाठी फुले वगैरे लागणार व ती त्यांच्या पूजेच्या वेळेच्या आधी आणून दिली पाहिजेत म्हणून फुले आणण्यास जाण्याची योग्य वेळ आहे असे पाहून (जानि -जाणून) (क) गुरुआज्ञा मिळता – फुले आणण्यास जाण्यासाठी परवानगी रघुवीराने मागितली व ती मिळाल्याबरोबर - मिळताच निघाले. (ख) समय शब्दाच्या आधारे इतर तर्क करणे केवळ कुतर्क, कुभांड रचणे होय व भावनांच्या भरात अविचाराने रामचरित्र कलंकित करण्याचा नकळत केलेला प्रयत्न होय असे म्हणावे लागेल. त्या तर्कामुळे रघुवीराच्या अत्यंत सरल स्वभावाचा अभाव झालेला दिसेल. उदा. - सीता पुष्पवाटिकेत येण्याची वेळ झाली; काल नगरयुवतींनी पुष्पवृष्टीने दिलेल्या सूचनेची अंमलबजावणी करण्याचा समय झाला; इत्यादी सर्व गोंडस दिसणारे भाव अती अनर्थकारक, मानसविरोधी, निराधार, केवळ कपोलकल्पित आहेत. हे कामी काक बलाकांचे विचार होत. मनात एक असून वाणीत दुसरे असते तर आपल्या मनाची झालेली दशा लक्ष्मणाला व विश्वामित्रांना कशाला सांगितली असती व ऋजुता वीरता कशी राहिली असती? 'सहज सरल छल नाही स्पर्शत' (२३७।२) असे कवीनी का म्हटले असते? फुले वेळेवर आणून देऊन गुरुसेवा करावी याहून इतर कोणताही हेतू रघुवीरावर लादणे म्हणजे तु.दासांच्या आदर्श, अनुपम, परमसात्त्विक, परमशुद्ध, मर्यादित, अद्वितीय शृंगार रसचित्रणाची घाण करणे आहे. फुलांच्या निमित्ताने गुरुसेवा करण्यासाठी निघाले. (ग) सीता मात्र स्वतःच्या इच्छेने पुष्पवाटिकेत येणार नसून तिची आई मुद्दाम गौरी पूजनासाठी पाठविते म्हणून येणार आहे. दोघांची वेळ एकच यावी, दोघांना अनपेक्षितरित्या एकमेकांचे दर्शन व्हावे हा केवळ योगायोगच मानला पाहिजे. पुढील सर्वच गोष्टी अगदी अनपेक्षित रीतीने विधिवशात घडत आहेत, यात तिळमात्र संदेह नाही. टीकाकारांनी काढलेले कवंडळा (कडुवृंदावना) सारखे, कामी जन मनोहर असणारे भाव ग्रहण म्हणजे परस्त्रियांचे दर्शन, चोरून, एकान्तात, करण्यासाठी फुले आणण्याचे दंभ करून राम रघुवीर गेले असे मान्य करण्यासारखे आहे. स्वप्नातसुद्धा परस्त्री दर्शनाची अभिलाषा झाली नाही असे जे स्वतः म्हणत आहेत ते असे करतील तरी कसे व तसा हेतू असता तर लक्ष्मणास कशाला नेला असता बरोबर (घ) भावी संयोग जाणून विश्वामित्रांनी मुद्दाम पाठविले असे जर कवीला म्हणावयाचे असते तर 'जानि समय गुरु आग्या दीन्ही' असे म्हणता आले असते. मानसात विश्वामित्रांनी कोणतीही आपली सेवा करण्याविषयी स्वतः सांगितले किंवा सांगविले नाही. राम परमात्मा आहेत हे जाणत असल्याने आपल्यासाठी त्यांना कष्ट देण्याचे दुःसाहस कोणता ज्ञानी भक्त करील! फुले आणण्यास जाण्याची परवानगी रघुवीराने मागितली तेव्हा 'बरे जा' असे म्हणण्यापलीकडे त्यांनी काही केले नसेल. राम सीता यांचे पुष्पवाटिकेतील आचरणसुद्धा अगदी सरळ, निर्मळ, स्फटिकासारखे आहे. दोन्ही बाजूंकडे सेवा व आज्ञा पालन करणे या धार्मिक हेतूशिवाय पुष्पवाटिकेत जाण्यात कोणताच हेतू नाही. दोघांच्याही हेतूंत तिळमात्र अशुद्धता, लपंडाव, अमर्यादितपणा, उच्छृंखलपणा यांचा लवलेश नाही. अशा प्रकारचे शृंगाररसाचे निर्दोष रसभरीत, पण संयमित चित्रण जगातील कोणत्याही भाषेतील काव्यात आढळणार नाही.

फुले आणण्यासाठी कुठे गेले व त्या बागेचे वर्णन आता करतात. आज सकाळी थोडी पौर्णिमा आश्विन महिन्यातील आहे हे विसरू नये.

हिं. भूप बागु बर देखेउ जाई। जहँ बसंत रितु रही लोभाई ॥३॥
लागे बिटप मनोहर नाना। बरन बरन बर बेलि बिताना ॥४॥

म. भूपबाग वर जाऊनि बघती। लुब्ध वसंत जिथे करि वसती ॥३॥
विटप मनोहर विविध लागले। लताकुंज वर चित्र बनवले ॥४॥

अर्थ : जिथे वसंत ऋतु लुब्ध होऊन राहिला आहे असा श्रेष्ठ भूपबाग (राजाचा बाग) जाऊन पाहिला ॥३॥ विविध प्रकारचे मनोहर वृक्ष लावलेले असून सुंदर (वर) चित्रविचित्र वर्णांचे लताकुंज बनविले आहेत. (लतावितान = लतामंडप, लताकुंज) ॥४॥

टीका : चौ. ३(१) भूपबाग - हे त्या बागेचे नाव होते (जसे राणीचा बाग) असे कोणी टीकाकार म्हणतात; तसे मानले तरी काही बिघडत नाही. (क) बाग पृथ्वीच्या आश्रयाने तयार होतात, म्हणून येथील भूप शब्द धात्वर्थाने वापरला आहे असे समजून प्रो. राजबहादूर लमगौडाजींनी जे भाव काढले आहेत ते सदोष व त्याज्य आहेत. कारण कोणताही बाग बगीचा, वन, उपवन इत्यादी पृथ्वीच्या आश्रयानेच वाढतात, म्हणून मग त्या प्रत्येकाच्या मागे भूए शब्द जोडावा लागेल. (ख) तसेच त्यांनी नृप, नृपती; भूप, भूपती या शब्दांच्या अर्थभेदाने ठरविले आहे की दोन प्रकारची शासनपद्धती त्या वेळी होती. मिथिलापती भूप भूपती होते व अयोध्यापती नृप नृपती होते इत्यादी जी तुलना त्यांनी केली आहे ती अंधगजन्यायाने केली आहे. कारण दशरथांना भूप व जनकांना नृप हे शब्द अनेक ठिकाणी मुक्त हस्ताने मानसात वापरले आहेत. पाश्चात्य ग्रंथांत आढळणाऱ्या काही ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांचे अस्तित्व पौर्वात्य ग्रंथात दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असता विद्वान, चिकित्सक, तुलनात्मक भावाभ्यास करणारे अनेक भाषा कोविद चांगले लोक सुद्धा प्रवाहपतीत होऊन कसे वाहवत जातात याचा हा एक चांगला नमुना आहे.

१. जनकराजास नृप, नृपती, नरेश, वगैरे म्हटले असल्याची मूळातील काही उदाहरणे (१) बघुनि सुलग्न नरेश, (३३८।१); (२) बिस्वामित्र नृपहि बैठारा (२१५।३); (३) प्रेममगन मन जानि नृपु (२१५); (४) कहेहु नृप नीका (२१६।६); (५) प्रभुहि चितव नरनाहू (२१७।५) (६) इन्हहि देख नरनाहू; (७) नृपगृह सरिस सदन सबकेरे (२१४।३).

२. दशरथांना भूप, भूपती, महीपती, इ. म्हटल्याची काही उदाहरणे :- (१) सौंपेभूप रिषिहि सुत (२०८।); (२) देखन नगरु भूपसुत आए (२२०।१); (३) सुनहु महीपति मुकुटमनि (२९१); (४) तब उठि भूप बसिष्ट कहुँ (२९३); (५) भूपति गवने भवन (२१४) (६) भूपभवन किमिजाइ बखाना (२९७।४); (७) भूप भरत पुनि लिए बोलाइ (२९८।१) (८) दोउ रथ रुचिर भूपपहि आने (३०१।७). अशी आणखी पुष्कळ उदाहरणे दोन्ही प्रकारची आहेत; म्हणून पृ. २९१ वर (मा. पी. मधे) प्रो. लमगौडाजींनी मांडलेले सिद्धान्त मानसात नाहीत ते वाग्विलास आहेत!

(२) वर बाग - श्रेष्ठ बाग. श्रेष्ठ का हे पुढल्या चरणाने स्पष्ट समजते. (क) वसंत ऋतु (रितु) ऋतु=रितु हिंदीत स्त्रीलिंगी आहे. वसंत रितु स्त्रीलिंगी आहे यावरून कोणी टीकाकार म्हणतात की येथे पुरुपांना प्रवेशास मनाई आहे! हे म्हणणे हास्यास्पद आहे. माळी पण पुरुपच आहेत; रामलक्ष्मणांना मनाई केली गेली नाही. (ख) लुब्धवसंत करि वसती – वसंतऋतु एकदा योग्य वेळी आला पण तो या भूप बागेला (स्त्रीलिंगी बाग, वसंत पुल्लिंगी!) पाहून मोहित झाला. व येथेच वस्ती करून राहिला आहे; म्हणून सध्या शरदऋतूचे दिवस असून या भूपबागेत वसंत ऋतुचे दृश्य सर्वत्र दिसत आहे. पुष्कळ कवींनी सदापुष्पित सदा सुफलित बाग बगीचांचे वर्णन केले असले तरी अशा रमणीय सजीव अवस्थेने त्याचे कारण कोणी दाखविले नाही ते येथे पाहावे. राजाचा खाजगी बगीचा असल्याने शरदऋतूत वसंतासारखे दृश्य दिसणे अशक्य नाही. वसंतऋतूचे सविस्तर वर्णन अ.कां ३७-३८ मधे आहे ते सर्व येथे आढळेल. फक्त तेथील रूपक येथे नाही व लढाईची ओजस्वी भाषा नाही. येथे कामदेव स्वतःच चढाई करून यशस्वी होणार आहे. लक्ष्मणाला भिऊन तळ देऊन बसणार नाही. लक्ष्मण या बागेत जरी अगदी निर्लिप्त असले तरी कामदेवाचे बल जी नारी तिचे पाणिग्रहण नंतर करणारच आहेत. स्त्रीपाश झुगारून आलेला परमविरागी लक्ष्मण अरण्यकाण्डात आहे. बागेत प्रवेश करण्यापूर्वीच वसंताने युद्धाची सलामी न कळत दिली. येथून पुढे मनोहर, चित्तचोर इत्यादी शब्द वारंवार मिरवतील. स्वतः मदन लवकरच रणदुंदुभी वाजवून जगचित्तचोराचे चित्त चोरून घेणार आहे.

चौ. ४(१) मुद्दाम उत्तमोत्तम मनोहर वृक्ष रमणीय पद्धतीने लावले आहेत. लतामंडप लताकुंज, मुद्दाम बनविले आहेत. वनात ते सहज बनलेले असल्यामुळे येथील सौंदर्य अधिक खुलून दिसणारच. वृक्षांचा मनोहरपणा त्यावर चढविलेल्या वेलींच्या योगे विशेष वाढला आहे. वृक्ष पुरुष, लता स्त्री, वृक्षाच्या आधाराशिवाय लतेचा विकास, वृद्धी होत नाही व लतेचा आश्रय बनल्याने वृक्षाचे सौंदर्य वाढते. शृंगाररसाच्या वर्णनाला अगदी सुरवातीपासूनच प्रारंभ झाला. बाग स्त्रीलिंगी वसंत पुल्लिंगी तिच्यावर लुब्ध होऊन राहिला आहे. लतांनी वृक्षांना आलिंगन देऊन त्या त्यांच्या वरचढ (वर चढलेल्या) झाल्या आहेत. आता या वृक्षलतांवर दिसणाऱ्या पल्लव पुष्प फलादिकांचे वर्णन करतात.

हिं. नव पल्लव फल सुमन सुहाए। निज संपति सुर रूख लजाए ॥५॥
चातक कोकिल कीर चकोरा। कूजत बिहग नटत कल मोरा ॥६॥

म. नव पल्लव फल सुमन सुशोभित। निज संपर्दि सुर-रुखां लाजवित ॥५॥
चातक कोकिल कीर चकोर। कूजति विहग नटति कल मोर ॥६॥

अर्थ : नवनवीन सुंदर पालवी फळे व फुले यांनी सुशोभित झालेले (येथील) तरू आपल्या संपत्तीने सुर-रुखाना (रुख=वृक्ष) लाजवीत आहेत ॥५॥ चातक, कोकिळ, पोपट व चकोर हे पक्षी (विहग) मधुर कूजन करीत आहेत व मोर सुंदर नाच करीत आहेत ॥६॥

टीका चौ. ५(१) ही राजाची मुख्य बाग = उद्यान आहे. जसा राणीचा बाग मुंबईत आहे. यात नैसर्गिक वन, कृत्रिम वन (उपवन, आराम) पुष्पवाटिका व फळबागा पण असतात. रावणाच्या अशोकवनात निरनिराळ्या ठिकाणी चारींचा उल्लेख आहे. या बागेतही तिहींचा उल्लेख पुढे आहे. 'भूपबाग वर जाउनी बघती' (चौ. ३) 'परम रम्य आराम हा जो रामा सुख देत' (२२७) 'आरामः स्याद् उपवनं, कृत्रिमं वनमेवतत् (अमरे)' 'त्यजुनि एक सखि सीता संगति। गेलेली बघु फुलबागेप्रति' (२२८।७) दो. २१२ मध्ये सुद्धा नगराबाहेर क्रमशः 'सुमनवाटिका बाग वन' आहेतच पण एका ठिकाणी नाहीत. वर वृक्षलतांचे जे वर्णन केले ते उपवनाचे, लावलेल्या वृक्षलतांचे, कृत्रिम वनाचे आहे. येथील पल्लव, पुष्प, फळांचे वर्णन त्या उपवनातील दृश्याचेच आहे. पुढील चौपाईत वर्णिलेले विहंग त्या उपवनांतील आम्रादी मोठ्या वृक्षांवर बसून कूजन करणारेच आहेत. उपवनांतील वृक्षांना फुले व फळे येत नाहीत असे नाही. (क) पालवी, फुले व फळे ही वृक्षांची संपत्ती आहे. नवीन पालवी, फुले व फळे या तिन्ही गोष्टी एकाच वेळी वृक्षांवर फारच क्वचित आढळतात. नवीन फुटणारी पालवी असते तेव्हा फुले व फळे नसतात; फुले येतात तेव्हा नवी पालवी व फळे नसतात व फळे असतात तेव्हा नवपल्लव व फुले नसतात. सुरतरूंचा (कल्पवृक्षांचा) सुद्धा असाच स्वभाव आहे. पण या उपवनातील प्रत्येक वृक्षावर नवपल्लव फुले व फळे आहेत. या सर्वांगपूर्ण संपत्तीला पाहून सुरतरू लाजून जणू (सुरसूख) सुररुख (रुक्ष देववृक्ष) बनले. लज्जेने जणू सुकून गेले. (रुख, रुक्ष) व अमरावतीत जाऊन लपले. (रुख, सूख शब्द मराठी संत कवींनीही वापरला आहे)

चौ. ६(१) चातक कोकिल कीर चकोर व मोर - हे सर्व मिळून जणू नृत्यगायन करीत आहेत. यातील चातक व मोर यांचा संबंध मेघांशी असतो. चातक जलधरांकडे बघून पिऊऽ पिऊऽऽ असा सूर काढीत असतात, मोर मेघांना पाहून नाचू लागतात. चकोरांचा संबंध चंद्राशी येतो. शरदऋतूत चंद्रात विशेष सौंदर्य व अमृत असते; आजतर शारदीपौर्णिमेचाच दिवस. अश्विन पौर्णिमा शरदाचा मध्य आहे. म्हणून चकोर असणे स्वाभाविक आहे. आश्विन मासात पाऊस पडतोच म्हणून चातक व मोर असणे अगदी शक्य आहे. कोकिळ वसंतप्रेमी आहे; आणि येथे वसंत लुब्ध होऊन राहिला आहेच म्हणून कोकिळ असणारच. कीर= पोपट, हे फलप्रिय पक्षी आहेत व हे सर्व ऋतूत असतातच; म्हणून येथे भिन्न ऋतूतील पक्षी एकत्र कसे अशी शंका काढून कल्पना तांडवाने समाधान करण्याचे कारण नाही. (क) चातक व मोर रघुवीर नीलमेघाच्या दर्शनासाठी व कृपावृष्टीच्या लालसेने आले; त्यांचे शरदेन्दुविनिंदक चारुमुखचंद्रबिंब पाहण्यासाठी आले व कीर - पोपट राम बागेत शिरताना त्यांचे नाव राम! पुकारून त्यांचे स्वागत करून ते आल्याची वर्दी सर्वास देण्यासाठी आले असावेत. 'कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरं' आणि कोकिळ यांच्या नृत्यगानाच्या समयी पंचम धरण्यासाठी आले असे म्हटले तर चालेल.

(२) शिवाय देशकालानुसार अस्तित्वात नसणाऱ्या काही गोष्टींचे वर्णन करण्याचे जे कविकुलसंकेत असतात त्यापैकी विहंगाचे वर्णन हा एक कविसंकेत आहे. हे त्यांचे अस्तित्व मानसातच मानिलेले असता कवींनी इतरत्रही वर्णन केलेले आढळते. कमळे तलावातच असतात नदीत नसतात तथापि नदीत कमळांचे वर्णन असावे असा कविसंकेत आहे. (क) या सर्व विहंगांना

येथेच जमविले आहेत असे नाही. 'नीलकंठ कलकंठ शुक चातक चक्र चकोर (२।१३७)' 'चक्र चकोर चातक शुक पिकगण। कूजति मंजु मराल मुदित मन' (२।२३६) 'कोकिळ कूजति... मोर चकोर कीर... पारावत मराल...तित्तिर लावक' (३।३८।५-७) हे अरण्याकांडातील वर्णन नैसर्गिक वसंतऋतूचे असून सुद्धा तेथे शुक, पिक (कोकिळ), मोर, चकोर, मराल हे भिन्न ऋतु प्रिय पक्षी एकत्र आहेतच! पाचच पक्षी का? असा प्रश्न कोणी विचारतात; पण चार, सहा, दहा, पंचवीस नावे दिली असती तरी हा प्रश्न विचारता येणारच! या पाच नावांत काव्यांतील माधुर्य गुण व अनुप्रास हा शब्दालंकार सहज साधला हे मुख्य कारण आहे. मराल, हंस, पारावत, तित्तिर, हे शब्द तितके मधुर नाहीत. मराल व पारावत यातील मध्यवर्ती रा अक्षर कठोरता निर्माण करतो, हंस यात ह मधुराक्षर नाही. तित्तिर शब्दात जोडाक्षराने कठोरता आहे. हे मुख्य कारण न सापडल्यास पाचच का या विषयी कल्पनांचे वाग्विलास जेवढे करावे तेवढे थोडे!

हिं. मध्यबाग सर सोह सुहावा। मनि सोपान बिचित्र बनावा ॥७॥
बिमल सलिलु सरसिज बहुरंगा। जलखग कूजत गुंजत भृंगा ॥८॥

म. मध्यबाग सर रुचिर शोभलें। मणि सोपान विचित्र बनवले ॥७॥
विमल सलिल सरसिज बहु-रंगित। जल खग कूजति भृंग विगुंजित ॥८॥

अर्थ : बागेच्या मध्यभागी रम्य तलाव शोभत असून चित्रविचित्र मणिरत्नांच्या पायऱ्या बांधलेल्या आहेत ॥७॥ जल निर्मल असून विविध रंगांची कमळे (फुललली) आहेत. जलपक्षी कूजन करीत असून भृंगे विशेष गुंजारव करीत आहेत ॥८॥

टीका चौ. ७(१) तलाव त्याच्या स्वतःच्या गुणांनी रुचिर = रम्य आहे. व तो बागेच्या मधोमध असल्यामुळे विशेष शोभत आहे. त्याच्या काठावरच असलेले देवीचे देऊळ सुद्धा त्याच्या शोभावृद्धीचे एक कारण आहे (२२८।४-६पहा). तलाव बागेच्या एका बाजूस असता तर परस्परांची शोभा वाढली नसती. (क) मणिसोपान विचित्र बनवले – चारी दिशांस घाटांसारख्या पायऱ्या बांधल्या आहेत. पुष्करिणीसारखा आहे. पायऱ्या रत्नांनी चित्रविचित्र कशा बनविल्या असतील या विषयी कल्पना करून विस्तार करण्यास कवीनी पुष्कळ सवड ठेवलेली आहे; पण तो वाचकांचा हक्क हिरावून घेऊन येथे विस्तार करणे बरे नाही. नगराबाहेरील 'कूप सरित सर वापी नाना। सलिल सुधासम मणिसोपाना' (२१२।६) तलावांचे मणिसोपान विचित्र नाहीत.

चौ. ८(१) विमल सलिल - जल स्फटिकासारखे निर्मळ आहे. सलिल (षल् गतौ) शब्दाच्या धात्वर्थाने म्हणता येईल की जलावर तरंगांच्या लीला चालल्या आहेत. १।३७।३।६ मध्ये ही 'वीची विलास मनोरम' सलिल शब्दच आहे. पंपावर्णनात 'सलिल' नाही कारण ते पाणी कमलवेलींच्या पानांनी इतके झाकलेले आहे की ते सहज दिसत नाही, म्हणून पाण्याचे चलन वलन – गती दिसणे शक्यच नाही. (क) सरसिज - पंकज शब्द वापरला असता तर त्या तलावात पंक आहे असे ठरून विमल सलिल म्हणणे निरर्थक ठरले असते. ३।३९।७ व ४०।१। पहा. (ख) बहु रंगित – अनेक रंगांची कमले आहेत. मानसात पीत कमलांचाही उल्लेख आहे. प्रत्येक रंगात अनेक छटांची कमळेही असतातच. या कमळांचा प्रभाव एवढा आहे की या बागेतील भृंगे

वृक्षांच्या फुलाकडे ढुंकून सुद्धा बघत नाहीत; म्हणून वृक्षांच्या पुष्प फलांचे व विहंगांचे वर्णन करताना पूर्वी भृंगांचा उल्लेख नाही. (२१२ मधील वर्णनाशी तुलना करावी). ही कमले नवीन फुललेली आहेत हे भृंगांच्या गुंजारवाने ध्वनित केले जाते. कमळे फुललेली नसती तर भृंग गुंजारव ऐकू आला नसता. (ग) जलखग – पाण्यात, पाण्यावर राहणारे पक्षी सुद्धा उडू शकतात म्हणून खग म्हणणे चुकीचे नाही. हंस, सारस, जलकुक्कुट, कारण्डव इत्यादी जलपक्षी होत.

हिं. दो. *बागु तडागु बिलोकि प्रभु हरषे बंधु समेत ॥*
परम रम्य आरामु यहु जो रामहि सुख देत ॥२२७॥

म. दो. *प्रभु तडाग बागे बघुनि हर्षति बंधु समेत ॥*
परम रम्य आरामु हा जो रामा सुख देत ॥२२७॥

अर्थ : बाग व तलाव पाहून प्रभू बंधूसहित हर्षित झाले. जो रामाला सुख देतो तो हा आराम परमरम्य असलाच पाहिजे. (ही बाग अशी परमरम्य आहे की ती रामाला सुख देत आहे) ॥२२७॥

टीका (१) प्रभु - सर्व समर्थ, सृष्टिस्थिती व लय करण्यास समर्थ असून ही बाग व तलाव पाहून त्यास हर्ष झाला! तेव्हा या तलावाचे यथार्थ वर्णन कोण कसे करू शकेल! (क) रामा सुख देत - सर्वांना रमविणारे, सर्वांच्या हृदयात रमणारे, 'आनंदसिंधु सुखराशी' 'सुखधाम' असे जे राम त्यांना हा आराम सुख देत आहे. भाव हा की प्रभू नरनाट्य करीत आहेत. ज्यांच्या सुखाच्या एका तुषाराने सर्व विश्व सुखी होते त्यांना सुख कोण देऊ शकणार! पण भक्तांच्या अल्प प्रेमाने सुखी होणे हा भगवंताचा स्वभाव असल्याने व 'महती दासा सदा देतसा' (३।१३।१४) हाही स्वभाव असल्याने - जनकासारख्या भक्ताने निर्माण केलेला आराम पाहून सुखी झाले, व या निमित्ताने जनकाची महती वाढविली. नगराबाहेरून दिसणारी पुररम्यता पाहूनही 'सानुज हर्षा विशेष पावति' असे घडले आहे. त्या हर्षाचे कारण तेथे टीकेत दाखविले आहे. (ख) वसंत असून त्रिविध वायु येथे वर्णिले नाही; तथापि 'वसंत लुब्ध होऊन राहिला आहे' या वचनात वसंताच्या सर्व लक्षणांचा समावेश होतो. कामकृशानुस वाढविणारा त्रिविध वारा येथे आवश्यक नसल्याने उल्लेख केला नाही. त्रिविधवायु कामराजाचा वकील आहे (३।३८।९ पहा). येथे वकील पाठवून साम-दाम-भेद यांचा प्रयत्न कामदेव राजा करणार नाही. तो एकाएकी युद्धाची नौबद वाजवून हल्लाच करणार आहे. येथे इतर साधनांची आवश्यकता त्यास वाटत नाही. यावेळी सैन्यादी साधनाशिवायच विजय मिळवू असा त्यास दृढ भरवसा आहे. ज्या कार्यासाठी रामलक्ष्मण आले त्याचे काय झाले हे एका चौपाईत सांगून नंतर सहजगत्या घडणाऱ्या सीतेच्या आगमनाचे वर्णन करतील.

हिं. *चहुँ दिसि चितइ पूँछि मालीगन । लगे लेन दल फूल मुदित मन ॥१॥*
तेहि अवसर सीता तहँ आई । गिरिजा पूजन जननि पठाई ॥२॥
संग सखीं सब सुभग सयानीं । गावहिं गीत मनोहर बानीं ॥३॥

म. चहुं दिशिं बघुनि पुसुनि माळ्यांना। प्रमुदित जमविति दल-फूलांनां॥१॥
येइ तिथे सीता समया ते। गिरिजा -पूजे प्रेषित मातें॥२॥
सर्वे सखी सब सुभग जाणत्या। मधुर मनोहर गात गान त्या॥३॥

अर्थ : चहूंकडे दृष्टी टाकून माळ्यांना विचारून (परवानगी घेऊन) रामलक्ष्मण प्रसन्न मनाने दले व फुले (खुडून) जमवू लागले॥१॥ गिरिजापूजनासाठी तिच्या आईने पाठविलेली सीता त्याच समयी तेथे (त्या बागेत) आली॥२॥ तिच्या बरोबर तिच्या सखी आहेत व त्या सर्व सुंदर व जाणत्या असून मधुर व मनोहर गाणे गात (येत) आहेत॥३॥

टीका चौ. १(१) हा भूपबाग आहे, खाजगी आहे. रामलक्ष्मणांस फुले वगैरे तोडावयाची आहेत. तेथील रक्षकांची परवानगी न घेता फुले काढणे हा अन्याय व चोरी ठरली असती व ती फुले तमोगुणी द्रव्य झाले असते, म्हणून रखवालदारांस विचारणे जरूर होते. (२) चहुँ दिशी बघुनि -चहूँकडे बघण्यात सहज सरल स्वभावाच्या व अत्यंत धर्मशील रघुवीराच्या मनात दोन तीन हेतू असू शकतील. (१) चांगली, पुष्कळ फुले लवकर तोडण्यासारखी कुठे आहेत हे पाहणे. (२) माळी, रक्षक कुठे आहेत ते पाहणे व (३) सर्व बागबगीचा पाहण्यास वेळ नसल्याने सर्व बाजू एकदा विहंगम दृष्टीने एकदा दृष्टीखाली घालणे. आधी चोहोकडे पाहण्याचा व त्यास जोडूनच माळ्यांस विचारण्याचा उल्लेख असल्याने रक्षक-माळी कुठे आहेत हे पाहणे मुख्य हेतू ठरतो. या शिवाय अन्य हेतू रघुवीरावर लादणे किती अनुचित आहे हे प्रारंभीच दाखविले आहे.

(३) येथे आदर्श दाखविला की पुजेला फुले वगैरे आणणे ती सुद्धा ज्यांच्या ताब्यांत असतील त्यांच्या खुपीच्या परवानगीने आणली पाहिजेत. तरच 'अस्तेय' या यमाचे पालन त्यास घडेल व पूजाद्रव्य सात्त्विक निष्पाप राहील! (क) प्रमुदित - आनंदित होऊन. आनंद होण्याचे कारण इतकेच की अयोध्या सोडल्यापासून अशी विविध प्रकारची सुंदर फुले स्वतः तोडून गुरुसेवा करण्याचा सुयोग आजच लाभला. स्नानसंध्यादी उरकून परमरम्य आरामात आल्यामुळे आधीच हर्ष झाला आहे व त्यात विविध रंगांच्या, विविध सुगंधी फुलांचे प्रसन्न दिसणारे विपुल ताटवे पाहून कोणती उत्तम व किती तोडावी हे ठरविणे कठीण झाले आहे. उत्साह खूप वाढला आहे व एकाग्रचित्ताने फुले खुडू लागले आहेत. (ख) दल = तुलसी दले, दुर्वादले, बिल्वदले, शमीपत्रे इत्यादी सुचविली जातात. विष्णुक्रान्ता, अर्कपत्र इत्यादी अनेक पत्रे पूजेत लागतात. (ग) मानसात पंचायतन पूजेचा उल्लेख आहे व विश्वामित्रांबरोबर दुसरे पुष्कळ मुनी आहेत म्हणून तुलसीमंजरी, तुलसीपत्रे, बेलाची पाने, दुर्वांच्या जुड्या, शमीपत्रे, विष्णुक्रान्ता इत्यादी जमवू लागले. ही कशात जमविली याचा उल्लेख येथे नसला तरी पुढे आहे. 'द्रोण सुमनयुत रूचिर वामकरि' (२३३।८). त्या बागेतील पळसाची किंवा केळीची पाने व आवळीच्या पानांच्या पडलेल्या काड्या घेऊन द्रोण बनविले. ते डाव्या तळहातावर धरून उजव्या हाताने फुले खुडून ती त्यांत ठेवू लागले. एकाच ठिकाणी सर्व वर्णन न करता अत्यावश्यक तेथे त्या विषयाचा काही भाग वर्णन करावयाची ही तुलसी काव्यकलारीती आहे. याने विस्तार व पुनरुक्ती याचते. द्रोणात फुले ठेवताना सुद्धा मोगरा, जाई,

गुलाब, कण्हेर, कुंद, जास्वंद, कमळे, अशी जातवारीने व रंगवारीने सौंदर्य निर्माण होईल अशीच रचली असतील, व पूजेस लागणारी इतर पत्रे मधेमधे घातली असतील.

चौ. २-३(१) समया ते = त्या समयी, त्यावेळी, एका बाजूस रामलक्ष्मण दलफुले तोडण्यात गर्क आहेत अशा वेळी. (क) तिथे = त्या बागेत, जिथे दोघे फुले तोडीत होते तेथे नव्हे हे पुढील वर्णनावरून स्पष्ट आहे. हा अत्यंत रमणीय, निर्दोष, सात्त्विक, संयमित असा नाट्यसंयोग आहे. हे पुष्पवाटिका प्रकरण प्रसन्न राघव या नाटकांत आहे. हे पुष्पवाटिका प्रकरण मूळाहून इतके सरस आहे की हे वाचल्यावर प्रसन्नराघवांतील तोच भाग पुन्हा उघडून पहावा असे कोणाही काव्य, नीती, प्रीती, रीती रसज्ञास रुचणार - वाटणार नाही. (ख) जाणत्या = सयानी = वयात आलेल्या; सयानीं = सुजाण हा अर्थ येथे अगदी गौण आहे. सीता वयाने ६ वर्षांची असल्याने व गिरिजापूजन तिला करावयाचे असल्याने विवाहित, वयात आलेल्या व त्या कार्यात तरबेज अशा सखींना सीतामातेने पाठविणे जरूरच होते. मानसाप्रमाणे धनुर्भंग यज्ञाचा प्रारंभ झालेला नाही; तो उद्या व्हावयाचा आहे. क्षत्रिय राजघराण्यांत विवाहापूर्वी देवीचे पूजन करण्याची प्रथा होती हे रुक्मिणी स्वयंवरातही दिसते. ब्राह्मणात सुद्धा घरीच गौरीहरपूजन असतेच. पण स्वयंवर असल्याने धनुर्भंग झाला व जयमाला त्याला घातली की विवाह होणार असल्याने आज गौरीहरपूजनास सीतेला पाठविली आहे.

(२) सर्व सखी सुद्धा सुंदर (सुभग) आहेत व त्या मनोहर मधुर सुरात गौरीपूजन व भावी विवाह यांस अनकूल अशी गीते गात गात येत आहेत. या मनोहर गीतनादाने रामलक्ष्मणांचे लक्ष वेधले जाण्याचा संभव होता; पण ते फुले तोडण्यात दंग असून जवळ नाहीत. पांचभौतिक प्राकृतिक स्त्रियांचा गीतध्वनी कितीही मधुर व मनोहर असला तरी तो रामचंद्र-चित्त चोरण्यास असमर्थ असतो हे मनोहर शब्दाने ध्वनित करण्याचा कविहेतू आहे. गाणी गाणाऱ्या स्वाभाविकरीत्याच प्रसंगानुरूप गीते आनंदाने व उत्साहाने म्हणत आहेत. सर्व घटना केवळ यदृच्छेने जुळून येत आहेत. यात पूर्वनियोजित, अपेक्षित, असे काहीही नाही. ज्या गिरिजेच्या पूजनासाठी सीता आली आहे त्या देवीच्या देवळाचे वर्णन करतात.

हिं. *सर समीप गिरिजा गृह सोहा। बरनि न जाइ देखि मनु मोहा ॥४॥*
मज्जनु करि सर सखिन्ह समेता। गई मुदित मन गौरि निकेता ॥५॥
पूजा कीन्हि अधिक अनुरागा। निज अनुरूप सुभग बरु मागा ॥६॥

म. *सर-समीप गिरिजा-गृह शोभत। वर्णवे न देखत मन मोहत ॥४॥*
मज्जन करि सरिं सखीं समेता। गेली-प्रमुदित गौरि-निकेता ॥५॥
पूजा करुनि अधिक अनुरागें। निज अनुरूप सुभग वर मागे ॥६॥

अर्थ : तलावाच्या जवळच (काठाजवळ) गिरिजेचे (पार्वतीचे) गृह (देऊळ) आहे व ते इतके शोभत आहे की त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे; पण पाहिल्याबरोबर मन मोहून जाते ॥४॥ सीतेने सखींच्या बरोबर (तलावात) बुडी मारून स्नान केले व प्रमुदित

(मन) होऊन ती गौरीच्या गृहात (निकेत) गेली ॥५॥ देवीचे पूजन प्रेमाने केले व अधिक प्रेमाने स्वतःला अनुरूप (योग्य) असा सुंदर वर मागितला. (मिळावा) अशी प्रार्थना केली॥६॥

टीका चौ. ४(१) गिरिजा - पर्वत कन्या - पार्वती, गिरिजा, मेनकात्मजा, उमा, कात्यायनी गौरी... अपर्णा, पार्वती, दुर्गा (अमरे). ल.ठे. सीता गिरिजापूजनास आली त्यावेळी दक्षकन्या सती (भवानी) विद्यमान आहे. शंकरांबरोबर ती हा विवाह पाहण्यास आल्याचे वर्णन पुढे आहे. सतीमोह प्रकरण, पार्वतीतपश्चर्या, शिवपार्वती विवाह व पार्वतीचे प्रश्न या मागील भागांवरून स्पष्टपणे ठरले आहे की रामावतार समाप्तीनंतर कमीत कमी लाख वर्षांनी शिवगिरिजा विवाह झाला आहे. असे असता येथे गिरिजापूजन व गिरिजेचे देऊळ कसे शक्य आहे? अशी शंका येण्यासारखी आहे. या शंकेचे समाधान शिवपार्वती विवाहवर्णनात गणपतीपूजनाच्या (दो. १) वर्णनात कवीनीच केले आहे. 'ऐकुनि संशय करू नका सुर अनादि घ्या ध्यानि' विश्व अनादि आहे तसे देवही अनादि आहेत. त्यांच्या पूजनाची परंपरा अनादि आहे म्हणून संशयास थारा देऊ नये 'संशयात्मा विनश्यति'

(२) वि.ल.ठे. येथे देवालय वा मंदिर शब्द मुद्दामच वापरलेला नाही. गिरिजागृह, गौरिनिकेत असे म्हटले; पुढेही भवानीभवनच म्हटले आहे (२३५।४) यातील हेतु १।११०।७ 'सकल बिराजति मंदिरिं राणी'च्या टीकेत स्पष्ट केला आहे. (क) वर्णवे न - ज्या मंदिरात अवर्णनीय रूपवती सीता पूजन करणार आहे ते मंदीर वर्णनातीत नसून कसे चालेल! रामचंद्रांचे सुद्धा तसेच. त्यांच्याशी संबंधित सर्वच गोष्टी अनिर्वचनीय, रुचिर, पावन असलेल्या मानसात दिसतील.

उपदेश - जेथे देवपूजन करावयाचे ती जागा, ते स्थान, इतके रम्य असावे की त्याच्याकडे पाहताच इतर विचार, चिंता, क्लेश इत्यादींचा सहज विसर पडावा व मन तेथेच मुग्ध होऊन रहावे. देवालय कोठे कसे असावे याचे शिक्षण येथे घ्यावे. कोकणांतील बहुतेक जुन्या देवालयाजवळ तलाव, झाडी वगैरे अजूनही दिसतात. पण मन मोहित होण्याला लागणारी रम्यता तर राहोच पण साधी स्वच्छता सुद्धा राहिली नाही! तलावात कमळे, जलपक्षी, भृंगेही दिसतात.

चौ. ५(१) अशा मंदिरात जाऊन पूजा करण्यापूर्वी काय करावे ते सुचवितात. स्वतःच्या चरित्राने धर्ममार्गाचे धडे घालून देणे हे जसे रामावतारांतील एक कार्य तसेच स्त्रियांसाठी परमोच्च आदर्श चरित्र करून दाखविणे हे आदिशक्तीच्या अवतारातील एक कार्य आहे. (क) मज्जन = बुडी मारून स्नान. एकटीनेच न करता तिच्या सखींनी ही केले. सीतेच्या बरोबर देवीच्या गाभाऱ्यात जावे लागेल म्हणून त्यांनीही डोक्यावरून स्नान केले. नंतर सर्वांनी महावस्त्रे परिधान केली व तेवढ्यासाठी तेथे स्वतंत्र जागा आहे असे मानणे जरूर आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील मोठ्या तीर्थादिकांत (उदा-पुष्कर) स्त्रियांच्यासाठी स्नानाची व वस्त्रांतर करण्याची स्वतंत्र व बंदोबस्ताची जागा असते. रामपुरीत (अयोध्येत) स्त्रियांसाठी स्वतंत्र घाट होते व तेथे पुरुषांस बंदी होती. (७।२९।२ पहा.) हा उपक्रम स्तुत्य व अनुकरणीय आहे. ओल्या वस्त्राने देवपूजन करणे निषिद्ध आहे; धूतवस्त्र मुख्य आहे; पण हे पूजन मंगलकार्यांगभूत असल्याने महावस्त्र परिधान करणे उचित आहे. (२) गेली प्रमुदित गौरि निकेता - प्रसन्न हृदयानेच मंदिरात प्रवेश केला पाहिजे. असे

घडले तरच पूजेत एकाग्रता व प्रेम उत्पन्न होण्याची शक्यता राहील. 'सखी समेता' शब्द 'प्रमुदित गेली' बरोबर येणे चांगले.

चौ. ६(१) अधिक अनुरागे...मागे – अधिक अनुरागाने प्रार्थना करून मागणे मागितले. अधिक कशापेक्षा? असा प्रश्न पुढे येणारच म्हणून अर्थ देतानाच याचे उत्तर दिले आहे. अनुरागे पूजन करुनि अधिक अनुरागे ... वर मागे. आपणांस सर्व प्रकारे अनुरूप - योग्य असा पती मिळावा अशी प्रार्थना केली. रूप, गुण, शील, कुल या गोष्टीत अनुरूपता असावी असे कोणत्या उपवर कन्येस वाटत नसेल? कोण मिळावा, कोठला मिळावा, त्याचे नाव काय असावे. श्रीमंत असावा की गरीब इत्यादी तिने काहीच मागितले नाही. ऐश्वर्य सत्ता इत्यादी गोष्टी अशा कुमारिकांना नको असतात असे नव्हे पण त्यांस त्या फार गौण मानतात; कारण रूप, शील, कुल व गुण संपन्न पती असेल तर दारिद्र्यात सुद्धा सुख मिळू शकते; पण धनदौलत पुष्कळ असून कुल शील सद्गुणादिकांचा अभाव असेल तर त्या बिचारीस काय सुख मिळणार! मात्र सुभग शब्दाने रूपाचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे. 'कन्या वरयते रूपम्' हे सुभाषित प्रसिद्धच आहे. आज मात्र रूप, पैसा व गुलामगिरी इतक्याच गोष्टी उपवर मुलीस गोड वाटू लागल्या आहेत. कुलशीलाचा विचार दोन्ही बाजूंनी अगदी झुगारून दिल्यासारखा झाला आहे. सर्वप्रकारे अनुरूप पती मिळण्यासाठी किती कुमारिका अशा लहान वयात जगज्जननीचे प्रेमाने पूजन करून अतिप्रेमाने गद्गद, रोमांचित होऊन तिचे चरण अश्रूंनी भिजवून प्रार्थना करीत असतील! हरितालिका व्रत व पूजा अशा कुमारीकन्यांसाठी याच हेतूने शास्त्राने सांगितली आहे. पण हे व्रत व पूजा म्हणजे केवळ देखावा व धुडगूस घालून काहीतरी खेळ व कसली तरी गाणी यात रात्र घालविली जात आहे!

(क) सीतेच्या बरोबर उपाध्याय पुरोहित नाही; यावरून हे पूजन समंत्रक केले नाही हे ठरते. येथे विधी कोणता? परमसात्त्विक श्रद्धा हाच विधी. पावित्र्य, प्रसन्नता, प्रेम, परमप्रेम व प्रार्थना हेच येथील पादिपंचोपचार आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. हृदयाने पवित्र असून स्नानाने पवित्र झाली, प्रसन्नतेने मंदिरात प्रवेश केला, प्रेमाने पूजन केले व परमप्रेमाने प्रार्थना केली. (पआदि आरंभी आहे ज्यांच्या ते प+आदि = पादि) (ख) विवाहात व गृहस्थाश्रमात परस्पर प्रेम हा मुख्य जीवनाधार व सुखाचे मूळ आहे; मग त्यासाठी पार्वतीपूजन करावयाचे ते प्रेमाने करावयास नको काय? बाह्योपचार 'यथा देहे तथा देवे' जेवढे असतील तेवढे हवेतच; पण हे पूजन शुद्ध सात्त्विक प्रेमाने परमपवित्र झालेले असणे हा मुख्य विधी होय. नित्याच्या लौकिक व्यवहारात व परमार्थसाधनात सुद्धा प्रेमच सुखाचे मूळ आहे; पण तेच आज देशोधडीस लागलेले दिसते व याचा परिणाम काय होत आहे हेही प्रत्यक्ष दिसत आहेच.

याप्रमाणे राम ज्या कार्यासाठी आले आहेत ते कार्य करण्यात ते एका बाजूस दंग आहेत. सीता गौरीपूजनासाठी आली व तिचे कार्य पूर्ण झाले आहे. पुढील शृंगाररसाचा सांधा कसा, किती सहजासहजी, स्वाभाविकपणे, पूर्वकल्पना कोणालाही नसता कोणाकडून जुळविला जातो याचे सुंदर भावरसभरित वर्णन आता करतात -

हिं. *एक सखी सिय संगु बिहाई। गई रही देखन फुलवाई ॥७॥*
तेहिं दोउ बंधु बिलोके जाई। प्रेम बिबस सीता पहिं आई ॥८॥

हिं. दो. *तासु दसा देखी सखिन्ह पुलक गात जलु नैन ॥*
कहु कारनु निज हरष कर पूछहिं सब मृदु बैन ॥२२८॥

म. *एक सखी सोडुनि सिय संगति। गेलेली बघु फुलबागे प्रति ॥७॥*
जाता पाहि उभय भावांसी। प्रेमविवश ये सीतेपासी ॥८॥

म. दो. *दिसत सखिंस तद्दशा तनु पुलकित लोचनिं पाणि ॥*
वद कारण का हर्ष तुज पुसति सकल मृदु-वाणिं ॥२२८॥

अर्थ : (सीतेबरोबर आलेल्या सखींपैकी) एक सखी सीतेची (सिय = सीता) संगति सोडून फुलबाग बघण्यासाठी न सांगताच गेली होती ॥७॥ (फुलबागेत) गेल्यावर दोघे बंधू (राम-लक्ष्मण) तिच्या दृष्टीस पडले; (तेव्हा) ती प्रेमविवश झाली व सीतेजवळ (परत) आली ॥८॥ देह रोमांचित झालेला व डोळ्यांत पाणी आले आहे अशी तिची दशा सखींना दिसताच त्या सगळ्यांनी मृदु वाणीने विचारले की तुझ्या या हर्षाचे कारण काय ते सांग पाहू ॥दोहा॥

टीका चौ. ७-८(१) रामलक्ष्मणांच्या दर्शनाची उत्सुकता सीतेच्या ठिकाणी उत्पन्न व्हावी एवढ्यासाठी ईशनियतीने अथवा कवीच्या उच्च सात्त्विक प्रतिभेने योजलेली ही निर्दोष युक्ती किती रम्य व स्वाभाविक आहे म्हणून सांगावे! (क) ही एक सखी इतरांचा डोळा चुकवून केव्हा गेली हे बाकीच्यांस कळले सुद्धा नाही; तेव्हा त्या बाबतीत तर्क करण्यास जागा आहे. स्नान उरकून सीता व बाकीच्या सखी देवळातील गाभाऱ्यात शिरत असता, त्यांची पाठ फिरलेली आहे असे पाहून तिने मागच्यामागे किंवा बाजूच्या दरवाजाने हळूच पाय काढला असावा. फुलबाग बघण्यासाठी गेली असे कवीनी स्पष्ट सांगितले आहे. तिला अशी इच्छा का झाली असे विचारल्यास ईश्वरेच्छा बलीयसि। प्रारब्धयोग, नियति याशिवाय दुसरे उत्तर नाही. ही कोणाला न सांगताच गेली होती हे स्पष्ट आहे. ती परत आली तेव्हा बाकीच्यांस कळले की ती गेली होती. बाकीच्या सखी सीतेचे गौरीपूजन पाहण्यात व करविण्यात गर्क होत्या. आता देवळातून बाहेर पडून परत जाण्यास निघणार तोच ही एकटी समोरून झपाझप पावले टाकीत येताना दिसली.

(२) ती सखी फुलबागेत गेली तो फुले पत्रे तोडीत असलेले, रामलक्ष्मण तिला दिसले, तेव्हा ती चपापलीच असेल; कारण तिने काल त्यांस पाहिले नव्हते हे तिच्या पुढील भाषणावरून सिद्ध होते. एकाएकी दोन कुमार, ओळख नसलेले, न पाहिलेले, दिसले. त्यांचे ते रूप लावण्य व त्यातही फुले तोडण्याच्या श्रमाने व सकाळच्या उन्हाने कपाळावर व मुखमंडलावर आलेले घर्मबिंदू, डाव्या हातात फुलांचे द्रोण व उजव्या हाताने फुले खुडीत आहेत हे पाहून ती प्रेमविव्हळ झाली. एकटी असल्याने तेथे त्यांच्याकडे अधिक बघत राहण्याचे धाडस झाले नाही; व हे दर्शनसुख आपल्या सर्व सखींना व सीतेला मिळावे म्हणून त्या रूपाचे चिंतन करीत, ही परमानंददायक बातमी सांगण्यासाठी लगबगीने देवळाजवळ आली.

दोहा. (१) तद्दशा = तिची दशा, स्थिती. तिची ती दशा पाहून सीतेच्या सखी बुचकळ्यात पडल्या; पण तिच्या मुखावरील आनंदाने त्यांनी ताडले की हिला परमहर्ष झाला आहे. कशाने झाला हे मात्र त्यांस समजेना. यावरून हे ठरले की यात पूर्वनियोजित काही नव्हते व तिला कोणी पाठविली नव्हती. डोळे पाझरत आहेत व अंग रोमांचांनी फुलले आहे हे पाहून त्यांस जिज्ञासा उत्पन्न झाली की हिला इतका हर्ष झाला तरी कशाने? म्हणून त्यांनी विचारले. सर्वांच्या मनात एकच जिज्ञासा उद्भवली म्हणून सर्वजणींनी एकदमच विचारले तिला. मात्र प्रेमाने, मृदु आवाजाने विचारले. तिने निर्भयपणे सत्य वृत्तांत सांगावा म्हणून हळूच विचारले. सीतेची संगती सोडून इतरांचा डोळा चुकवून गेली हे अपराध घडले होते; व रागाने विचारले असते तर तिला खरे सांगण्याचा धीर झाला नसता; म्हणून प्रेमाने, मृदु वाणीने विचारणेच योग्य होते. अशा वेळी अपराधी व्यक्ती गांगरून जाईल असे बोलू नये. ती खोटे बोलली नसती हे जरी खरे असले तरी सत्य लपवून ठेवता आले नसते असे नाही. ती सुद्धा उतावीळच झाली होती सर्व सांगण्यास.

हिं. देखन बागु कुअँर दुइ आए। बय किसोर सब भाँति सुहाए ॥१॥
स्याम गौर किमि कहउँ बखानी। गिरा अनयन नयन बिनु बानी ॥२॥
सुनि हरषीं सब सखीं सयानी। सिय हियँ अति उतकंठा जानी ॥३॥

म. प्राप्त कुमर युग बघण्याबागे। वय किशोर सुंदर सर्वांगें ॥१॥
श्यामल गौर कवण वाखाणी। गिरा अनयन नयन विण वाणी ॥२॥
ऐकुनि सब सखि सुजाण हर्षित। जाणति सीता अति उत्कंठित ॥३॥

अर्थ : दोन राजकुमार बाग बघण्यास आले आहेत. ते किशोर वयाचे असून सर्वांगांनी सुंदर आहेत ॥१॥ एक श्यामवर्णआहेत व एक गौरवर्णाचे आहेत; याहून अधिक वर्णन कोण करणार! कारण की वाणीला डोळे नाहीत व डोळ्यांना वाचा नाही! ॥२॥ हे ऐकून सर्व सुजाण सखी हर्षित झाल्या व सीता (त्या कुमारांना पाहण्यास) अती उत्कंठित झाली आहे हे त्यांनी जाणले ॥३॥

टीका - चौ. १-२; (१) प्राप्त कुमर युग बघण्या बागे - राम पत्रफुले घेऊन जाण्यासाठी आले असता ही सखी म्हणते की बाग (फुलबाग) बघण्यास आले आहेत. तिने तेव्हा त्यास पाहिले तेव्हा ते एकीकडून दुसरीकडे जाताना दिसले असतील; किंवा पाहिल्याबरोबर त्यांच्या अद्भुत शोभा, तेजादिकांच्या प्रभावाने मोहीत, प्रेमवश झाल्यामुळे त्यांच्या हातातील फुलांच्या द्रोणाकडे तिचे लक्ष गेले नसेल; किंवा बाग पाहण्यासाठी आले असता चांगली फुले दिसली म्हणून तोडीत असतील असे वाटले असेल. सखीने केलेल्या या वर्णनावरूनसुद्धा परस्परांच्या येण्याचा थांगपत्ता कोणासच नव्हता हे सिद्ध झाले. (क) कुमर (कुअँर) = कुमार, राजकुमार आहेत हे ही ओळखलेले दिसत नाही. म्हणूनच नुसते 'कुअँर' म्हणाली आहे. या सखी जाणत्या आहेत. चाणाक्ष आहेत, शिवाय शुद्धांतःकरणात सत्य विचारच स्फुरत असतात.

(२) सुंदर सर्वांगें - प्रत्येक अंग सुंदर आहे. वर्ण, वेष, चाल इत्यादी सर्वच सुंदर आहे. किती सुंदर आहेत, कसे सुंदर आहेत, कोणासारखे आहेत इत्यादी कोण सांगू शकणार!

(क) गिरा अनयन नयन बिनबानी - सांगण्याचे काम वाचेचे (गिरा) आहे. पण तिला दिसत नाही व ज्या डोळ्यांनी ते रूप पाहिले त्या डोळ्यांना बोलता येत नाही; त्यामुळे जे काही वर्णन केले जाईल ते यथार्थ असेलच असे नाही! परंतु डोळ्यांनी रूपाचे ज्ञान मनाला करून दिले जाते; व मनाने बुद्धीला; मग मन बुद्धींच्या प्रेरणेने वाचा ते वर्णन करते असे असता वर्णन का करता येऊ नये? हे खरे, पण ते रूप पाहिल्याबरोबर मन स्तंभित झाले. आपले कार्य विसरले, त्यामुळे रूपाचे ज्ञान व ते रूप डोळ्यांतच राहिले. बुद्धीपर्यंत पोचून वाचेपर्यंत येण्यास लागणारे ज्ञानाचे वाहन जे मन तेच जागेवर न राहिल्यामुळे वाचेला वर्णन करता येत नाही हा मुख्य भाव आहे. 'प्रेममग्न मन गति निज भुलले' अशी शंकरांची दशा - अवस्था नुसता जन्मोत्सव पाहून झाली आहे!

(३) तिने चार गोष्टी सांगितल्या - कुमार, किशोर वय, सबप्रकारे सर्वांगी सुंदर आणि श्याम गौर. यापेक्षा अधिक तिला सांगता येईना. श्यामगौर शब्द उच्चारताच बोलवेनासे झाले; चित्ताने सत्त्वापन्न होऊन प्राणांमध्ये उडी मारली; कंठावरोध होऊ लागला, मन व इंद्रिये यांचा संबंध सुटला हा भाव आहे. श्याम गौर शब्द उच्चारताच त्या दोन्ही मूर्ती तिच्या अन्तश्चक्षूं पुढे उभ्या राहिल्या व त्यांच्या निरीक्षणात मनाचा लय होऊ लागला हे आहे बोलता न येण्याचे कारण. देवीभागवतातील एक श्लोक मा.पी.मध्ये दिला आहे पण ते उत्तर सत्यव्रताने असत्य बोलणे टाळण्यासाठी व सत्य लपवण्यासाठी एका व्याधाला दिले आहे. येथे लपवालपवीचा हेतु नाही, येथे बोलण्याची शक्तीच निष्क्रिय झाली आहे व हे सर्व शुद्ध सात्त्विक प्रेमाने घडले आहे! 'या पश्यति न सा ब्रूते । सा ब्रूते या न पश्यति । अहो व्याध स्वकीयार्थान् किं पृच्छसि पुनःपुनः'

चौ. ३(१) ऐकुनि सब सखि सुजाण हर्पति - त्या सखीचे हे बोलणे ऐकून बाकीच्या सखी जाणत्या व सुजाण असल्यामुळे त्यांस हर्ष झाला. सीता ६ वर्षांची बालिका असल्यामुळे तिच्या हृदयात उत्कंठा - तीव्र लालसा उत्पन्न झाली की असले सुंदर कुमार दृष्टीस पडले तर चांगले. ही तिच्या हृदयातील उत्कंठा तिच्या चर्येवरून त्या जाणत्या सखींनी ओळखली म्हणून त्या सुजाण ठरल्या. (क) त्यांना हर्ष का झाला? त्या वयात आलेल्या सुजाण स्त्रिया असल्याने त्यांनी तर्क केला की असला सुंदर वर आपल्या सीतेला मिळाला तर फार चांगले होईल. कुमार आहेत पण किशोर वयाचे दिसत आहेत, व सर्वांग सुंदर इतके आहेत की या आमच्या सखीला ते सौंदर्य अपूर्व, अलौकिक वाटले म्हणून तर तिला इतका हर्ष झाला. ही सखी इतकी शुद्ध, धर्मशील असून परपुरुषास पाहून ज्याअर्थी इतकी प्रेमविव्हळ झाली त्याअर्थी असे निश्चित वाटते की काही तरी नात्याचा संबंध त्यांच्याशी जुळणार आहे. नात्याचा संबंध जुळणे सध्या एकाच मार्गाने शक्य आहे. तो मार्ग म्हणजे दोघांपैकी कोणाशी तरी सीतेचा विवाह होणे. सीतेला परमसुंदर राजपुत्र पती मिळणार हा आशातंतु त्यांच्या हर्षाचे कारण आहे. (ख) सीता अती उत्कंठित आहे तर या सर्व उत्कंठित आहेतच. सीतेची उत्कंठा यांच्या उत्कंठेचे कारण आहे. हर्षाचे आणखी कारण पुढील चौपायात सापडते.

हिं. एक कहइ नृप सुत तेइ आली। सुने जे मुनि सँग आए काली ॥४॥
जिन्ह निज रूप मोहनी डारी। कीन्हे स्ववश नगर नर नारी ॥५॥
बरनत छबि जहँ तहँ सब लोगू। अवसि देखिअहि देखन जोगू ॥६॥

म. एक म्हणे आली! नृपसुत ते। श्रुत आले मुनिसवें काल जे ॥४॥
जिहिं निजरूप मोहनी घालुन। कृत निजवश पुर-नर-नारीजन ॥५॥
जिथे तिथे छवि वर्णिति लोकहि। बघणें अवश्य बघण्या योग्यहि ॥६॥

अर्थ :एक सखी म्हणाली की अग सखी! मुनींच्या बरोबर काल आले म्हणून जे ऐकले ना तेच हे राजपुत्र (असावेत) ॥४॥ ज्यांनी (जिहिं) आपल्या रूपाची मोहिनी घालून स्त्रियांनाच काय; नगरातील सर्व पुरुषांना सुद्धा वश केले आहेत. (तेच हे असले पाहिजेत) ॥५॥ लोक (पुरुष) सुद्धा जिथे तिथे त्यांच्या रूपाची प्रशंसा (वर्णन) करीत आहेत; (त्यावरून) बघण्यास योग्य आहेत; व बघणे जरूरच आहे ॥६॥ (व पाहण्याचा योगही सहज आला आहे) ॥६॥

टीका चौ. ४(१) ल.ठे. या सखींपैकी कोणी रामलक्ष्मणांस अद्याप पाहिलेले नाही हे त्यांच्या येथील संभापणावरून उघड होत आहे. असे असे राजपुत्र विश्वामित्रमुनींच्या बरोबर काल आले आहेत एवढेच यांनी - श्रुत (सुने) ऐकले आहे. या सीतेच्या सखी राजवाड्याच्या जवळपास कोटाच्या आत रहात असल्या पाहिजेत; नगरात रहात असत्या तर कालच यांच्या दृष्टीस पडले असते. अंतःपुरात भोजन झाले असते किंवा सीतेच्याच महालात हे उतरले - राहिले असते तर ही भाषा बोलणे शक्य नव्हते. यांच्या कानी ही बातमी आजच आली हे काल (काली) या शब्दावरून स्पष्ट आहे. हे बंधू काल नगरांतून जात असता ज्यांनी सुमन (पुष्प) वृष्टी केली त्या युवती ह्या नाहीत हेही निःसंशय ठरले. (क) तेच हे असले पाहिजेत असे वाटण्याचे कारण पुढील चौपाईत सांगते. लोकांच्या तोंडून ज्या गोष्टी ऐकल्या त्या या की दोन राजपुत्र श्याम गौर वर्णाचे व अपार अलौकिक सौंदर्यसंपन्न आहेत. हेच वर्णन नुकतेच एका सखीने केले; व त्यांच्या रूप लावण्याचा जो प्रभाव स्त्री-पुरुषांवर पडलेला ऐकला, तोच त्या सखीवर पडलेला प्रत्यक्ष दिसला. रूपाचा प्रभाव सांगते.

चौ. ५(१) रूपाचा प्रभाव असा ऐकला आहे की बाला, वृद्धा, यौवना इत्यादी नगरातील सर्व स्त्रिया मोहित झाल्याच. पुरुष पुरुषांच्या रूपाने मोहित होणे अशक्य पण काल ते सुद्धा घडले म्हणतात. म्हणून म्हणते की पुरनरनारी मोहित झाली असे म्हणण्यापेक्षा त्यांनी आपल्या रूपाच्या साह्याने काहीतरी मोहिनी विद्येचा प्रयोगच सर्व नगरीवर केला असावा. नाहीतर किशोरवयाच्या कुमारांच्या रूपावर तरुण व वृद्ध पुरुष कधी मोहित झाल्याचे कुठे कोणी ऐकले आहे काय? सगळ्या स्त्रिया व सगळे पुरुष त्यांनी वश करून घेतलेले दिसतात; यावरून ते वशीकरणविद्येत पारंगत असले पाहिजेत. हे तुला कसे कळले म्हणाल तर ऐका -

चौ. ६(१) सर्व पुरुष मंडळी जिथे तिथे आज आपसात त्यांच्या या प्रभावाचीच प्रशंसा करीत आहेत. कोठेही जा, मुनीबरोबर आलेल्या श्यामगौर राजपुत्रांच्या रूपाचा प्रभाव वर्णन करण्याशिवाय पुरुषांना चर्चेचा दुसरा विषयच नाही. पुरुष सुद्धा म्हणतात की जा, अवश्य बघा दर्शनीय आहेत; म्हणून मी म्हणते की ते बघण्यास योग्य आहेत व आपण सगळ्याजणींनी अवश्य पाहिले पाहिजेत. आज अनायासे सहज योग आलेला आहे. जी नगरातील स्त्री पुरुषांची दशा काल झाली, तीच या आपल्या सखीची येथे नुकतीच झाली; तेच येथे आले असले पाहिजेत यात शंका नाही. हे भाषण अगदी सरल, सहज, तर्कशुद्ध असे आहे. याचा सीतेवर झालेला परिणाम पहा -

हिं. *तासु बचन अति सियहि सोहाने। दरस लागि लोचन अकुलाने॥७॥*
चली अग्र करि प्रिय सखि सोई। प्रीति पुरातन लखइ न कोई॥८॥

हिं. दो. *सुमिरि सीय नारद बचन उपजी प्रीति पुनीत॥*
चकित बिलोकति सकल दिसि जनु सिसु मृगी सभीत॥२२९॥

म. *तिचें वचन सीते अति रुचलें। दर्शनार्थि लोचन आकुळले॥७॥*
निघे पुढें करी त्या प्रिय सखितें। प्रीति पुरातन कुणि न लक्षि ते॥८॥

म. दो. *नारद वच सीता स्मरे उपजे प्रीति पुनीत॥*
निरखि सकल दिशिं चकित ती जणुं शिशुमृगी सुभीत॥२२९॥

अर्थ : तिचे बोलणे (वचन, भाषण) सीतेला अत्यंत आवडले आणि दर्शनाच्या इच्छेने तिचे डोळे अगदी आकुळ झाले॥७॥ (तेव्हा) त्या प्रिय सखीला पुढे करून निघाली. (त्यावेळची सीतेच्या हृदयातील) पुरातन प्रीती कोणाच्याही लक्षात आली नाही॥८॥ सीतेला नारदांच्या वचनाची आठवण झाली व पुनीत प्रीती उपजली, व जणू हरिणपाडसी प्रमाणे भयभीत होऊन, सर्व दिशांकडे, चकित होऊन निरखून पाहू लागली॥दो. २२९॥

टीका चौ. ७-८ ; (१) तिचे वचन - दर्शनीय आहेत, अवश्य पाहिले पाहिजेत वगैरे जे सांगितले ते सीतेला अतिप्रिय वाटले. जिने नुकतेच बंधूंना पाहिले व रूपाचे वर्णन केले व फार हर्षित झाली होती तिचे वचन प्रिय वाटले. नंतर जी बोलली तिचे अतिप्रिय वाटले कारण तिने जाऊन पाहण्याची आग्रहाने सूचना दिली. गौरीपूजनासाठी पाठविली असता स्वतःच्या इच्छेने राजपुत्रास पाहण्यास निघाली असती तर माता रागावली असती. ६ वर्षांच्या कन्येच्या हृदयाची व स्वभावाची कल्पना करावी म्हणजे मर्म कळेल. पहिल्या सखीचे भाषण ऐकून दर्शनाची बघण्याची इच्छा झाली नव्हती असे नाही. बालवयसुलभ अशी ती इच्छा उत्पन्न न होणेच आश्चर्य! नगर बालकांची दशा पूर्वीच वर्णिली आहे. फार सुंदर कुत्रा मार्केटात कोणी आणला आहे इतके कानी पडताच लहान मुलींस तो पाहण्यास जाण्याची इच्छा होऊन चुळबूळ सुरू होणारच; फार चांगला आहे, पाहिला पाहिजे असे मोठी एखादी बाई म्हणताच त्या मुली पुढे सरसावतील व जाण्यासाठी

थोडा हट्टही करतील. आधी उत्पन्न झालेली इच्छा, बघणे जरूर आहे असे ऐकताच फार प्रबळ झाली व डोळ्यांना इतकी ओढ लागली की केव्हा एकदा ते दोन राजपुत्र दृष्टीस पडतात! सीता अत्यंत धर्मशील, शीलसंपन्न, अमर्याद वर्तन कधीही न करणारी असल्याने एकटीच निघाली नाही.

(२) ज्या सखीने त्या कुमारांना बागेत पाहिले होते त्या सखीला पुढे केली. ती सखी प्रिय वाटू लागली. दर्शनाची इतकी लालसा व उतावीळपणा यांचे कारण इतकेच की नगरातील पुरुष सुद्धा ज्यांचे एवढे वर्णन करतात ते एकदा पहावे, पुन्हा पाहण्याचा योग येईल न येईल; ते इथे आयते आलेच आहेत व या जाणत्या सखी म्हणतात की जाऊन बघणे जरूर आहे, योग्य आहे. बाग बघण्यासाठी आलेले चटकन निघून गेले म्हणजे हळहळत बसावे लागेल म्हणून निघाली.

(३) प्रीति पुरातन कुणि न लक्षि ते- त्या कुमारांना बघण्याबद्दल व त्यांच्या बद्दल जी प्रीती सीतेच्या हृदयात उत्पन्न झाली आहे ती (= ते) कोणाच्याच लक्षात आली नाही; कोणालाच कळली नाही. असे का वाटते हे सीतेच्याही लक्षात येईना. कवी म्हणतात ही प्रीती पुरातन आहे; आजच नव्याने उत्पन्न झालेली नाही. पुरातन प्रीती परिस्थितीच्या प्रभावाने, काळाच्या ओघाने जेव्हा जागृत होते तेव्हा ज्याचे त्यालाच कळत नाही की असे का होते. 'व्यतिषजति पदार्थान् अंतरः कोऽपि हेतुः न खलुबहिरूपाधीन्, प्रीतयः संश्रयन्ते' यात कोऽपि हेतुः = कोणता तरी हेतु, या शब्दांनी कारणाचे अज्ञेयत्वच सुचविले आहे. कोणता हेतु हे ज्याचे त्यालाच प्रथम कळत नाही. असे अकारण, अनावर प्रेम जेव्हा उत्पन्न होते, झालेसे वाटते तेव्हा समजावे की ते पुरातन पूर्वीचे जुने पुराणे किंवा पूर्वजन्मीचे असले पाहिजे. दुष्यन्ताने भरतास पाहिल्यावर त्याच्याविषयी फार प्रीती उत्पन्न झाली. तो कोण कोणाचा, गाव नाव संबंध इत्यादी काहीच त्यास माहीत नव्हते. पण पुढे काही काळाने कळले की तो त्याचाच मुलगा! असेच सीतेचे झाले. त्या पुरातन प्रीतीनेच तिला प्रेमास्पदाकडे चालविली आहे!

दोहा (१) पाहण्याची इतकी प्रीती का वाटावी याचा विचार करीत सीता चालली आहे तोच नारदाचे वचन आठवले, तेव्हा पुनीत प्रीती उत्पन्न झाली. पतिभावनेने प्रीती वाटू लागली. 'नारद वचन अन्यथा नाही' अशी खात्री असल्यामुळे ती प्रीती अपवित्र नाही असा विश्वास वाटू लागला. जोपर्यंत धनुष्यभंगाचा पण पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कोणाही पुरुषास पतिभावनेने प्रीती करणे अपवित्रता, मानसिक व्यभिचार ठरला असता. पण नारदांनी सांगितलेले कधी असत्य होत नाही हा निरपवाद सिद्धान्त असल्यामुळे त्या दोघांपैकी श्यामवर्ण कुमारावर, त्यास डोळ्यांनी पाहण्यापूर्वीच पतिभावनेने उत्पन्न झालेली प्रीती पुनीत आहे अशी खात्री वाटली. नारदवचन काय हे मानसात सांगितलेले नाही, तथापि पार्वतीचरित्रावरून ते कळण्यासारखे आहे. 'श्यामवर्णाचा, त्रैलोक्यसुंदर, सर्वगुणांचा सागर आपल्या रूपाने नरनारींना मोहित करणारा असा पती हिला मिळेल व हिला त्याचे दर्शन गौरीपूजनानंतर होईल' अशा प्रकारचे ते वचन असावे. या क्षणापर्यंत त्या नारदवचनाची आठवण मुळीच नव्हती हे स्पष्ट झाल्याने गौरीपूजनास येताना तिच्या मनास हा विषय स्पर्शिला सुद्धा नव्हता हे सिद्ध झाले.

(२) उपदेश - एखाद्या तरुणाशी किंवा तरुणाच्या कन्येशी योग्य पद्धतीने विवाह ठरला तरी सुद्धा विवाहाची पूर्णता होईपर्यंत त्यांनी पतिभावनेने किंवा पत्नीभावनेने प्रीती करणे हे पाप आहे; ती प्रीती अपवित्र आहे असे समजावे; पुरातन प्रीती जागृत झालीशी वाटली तरीसुद्धा विवाहापूर्वी त्या भावनेने प्रीती करणे वा वाढविणेही दोषच. लग्न ठरून, तिथीनिश्चय होऊन, वऱ्हाडी येऊन, अंतःपट धरल्यावर सुद्धा लग्न मोडल्याची उदाहरणे घडली व घडत आहेत! दुसऱ्याशी किंवा दुसरीशी विवाह करावा लागला तर त्या पूर्व व्यक्तीवरील प्रीती मानसिक व्यभिचारच ठरणार!

(३) अजून प्रत्यक्ष दर्शन नाही. सखीचे भाषण, अंतरात उद्भवलेली पुरातन प्रीती व नारदांचे वचन यांचा संयोग होताच केवळ बालजिज्ञासासुलभ दर्शनलालसेचे पतिप्रेमात रूपांतर झाले. परस्पर दर्शन, भाषण, कटाक्षमोक्षण, हावभाव, प्रेमपत्रिका, मध्यस्थी इत्यादींचा गंध सुद्धा नाही! भवचापभंगासारखा दुर्धर पण पुढे भेडसावीत असता व किशोरवय अति कोमल शरीर इत्यादी ऐकले असता असे प्रेम उद्भवले व ते परमपुनीत आहे, अशी खात्री झाली याला मुख्य आधार संतवचनाचा प्रभाव व त्यावरील अढळ निष्ठा! पार्वती तपश्चर्येत निराळ्या पद्धतीने पण नारदवचनावरील अचल निष्ठेनेच सप्तर्षींनी घेतलेल्या परीक्षेतून पार्वती दोनदा पूर्ण यशस्वी झाली. पुनीत प्रीतीचे एक लक्षण तेथे पार्वतीच्या उत्तराने दिलेले आहे ते 'अमचे मते सदा शिव योगी। अज अनवद्य अकाम अभोगी' (१।९०।३) पती कामवासनारहित भोगवासना नसलेला जाणून सुद्धा एकनिष्ठ अनन्य प्रेम करणे यापेक्षा पवित्र प्रेमाचे आदर्श प्रतीक ते कोणते? पतिभावनेने ज्यांच्यावर प्रीती जडली त्यांचे दर्शन एकवार घडावे यासाठी कशी दशा झाली पहा!

(४) पुनीत प्रीतीची यथार्थ कल्पना येण्यास उत्प्रेक्षेत घेतलेले उपमान फारच उपयुक्त आहे. शिशुमृगी = बाल हरिणी. आपल्या जननीपासून चुकून मागे राहून वनात रस्ता भुलून गेलेली एखादी बालहरिणी, बालमृगी जशी घाबरून जाते व आपले मोहक व अती रमणीय नेत्र व मान जशी इकडून तिकडे गरगर भराभर फिरवीत असते तशीच जणू काय अत्यंत अधीर व भयभीत होऊन जिकडे तिकडे निरखून पाहू लागली. बालमृगांच्या ठायी मातृप्रेम असते व सीतेच्या मनात पतिप्रेम आहे; पण ते मातृप्रेमाइतकेच पवित्र आहे. (क) येथे हेही दाखविले की आपल्याबरोबर असलेल्या जाणत्या सखी आपली ही दशा पाहून काय म्हणतील याचे भानही तिला समजले नाही. सखी बरोबर आहेत हेही ती विसरली! (ख) बालहरिणीला फक्त मातृदर्शनाचीच इच्छा असते असे नाही; स्पर्शाची, जवळ जाऊन भेटण्याचीही इच्छा असते; ती आज सीतेला नाही म्हणून रूपक न करता उत्प्रेक्षा केली. पण बालमृगी इतकीच दर्शनविरह दावानलाने भयभीत झाली आहे. याचेच नाव अनन्य, कामनारहित, एकांगी प्रीती, हिलाच उत्तम प्रेमभक्ती म्हणतात. (ख) या सर्व वर्णनात देवांचाही ऐश्वर्यभाव कोठेच आणला नाही; केवळ भौतिक, ऐतिहासिक, व्यावहारिक दृष्टीनेच शुद्ध सात्त्विक शृंगाररसाचा परिपोष कसा केला जात आहे हे लक्षपूर्वक पाहण्यासारखे आहे. शिशुमृगी शब्दाने सीतेच्या नेत्रांचे सौंदर्य वर्णन न करता ध्वनीत केले. (ग) समोर चालताना कुंजात, झाडीत, पानांची हालचाल झालेली दिसली, खालच्या खालच्या फांद्या हालू लागल्या म्हणजे तिकडून आता बाहेर पडतील या आशेने टक लावून तटस्थ होऊन बघत रहावे; पण ती हालचाल थांबली म्हणजे एक सुस्कारा टाकून पुन्हा अधीर होऊन वादळात

सापडलेल्या जहाजाप्रमाणे डोळे गरगर फिरवू लागावे, पुन्हा चाहूल घ्यावी व स्तब्ध व्हावे असे सीतेचे चालले आहे. हे दृश्य असे येथवर आणून सोडून आता रघुवीरास या प्रवाहात किती कौशल्याने ओढतात पहा -

हिं. कंकन किंकिनि नूपुर धुनि सुनि। कहत लखन सन राम हदयँ गुनि ॥१॥
मानहुँ मदन दुंदुभी दीन्ही। मनसा बिस्व बिजय कहँ कीन्ही ॥२॥
अस कहि फिरि चितए तेहि ओरा। सिय मुख ससि भए नयन चकोरा ॥३॥
भए बिलोचन चारु अचंचल। मनहुँ सकुचि निमि तजे दिगंचल ॥४॥

म. कंकण किंकिणी नूपुर रुण झुण। परिसुनि अनुजा म्हणति विवंचुन ॥१॥
जणूं मदन दुंदुभि वाजवतो। मनिं आणत करि विश्वविजय तो ॥२॥
वळुनि बघति जिकडे मनचोर। सीता मुखशशिं नयन चकोर ॥३॥
होति विलोचन चारु अचंचल। त्यजि जणुं निमि संकोचिं दृगंचल ॥४॥

अर्थ : कंकणे, कमरपट्ट्यातील घागऱ्या (किंकिणी) व पायातील पैंजणे वाळे यांचा रुणझुण रुणझुण नाद ऐकून मनाशी विचार करून राम अनुजास लक्ष्मणास म्हणतात. म्हणाले की ॥१॥ मदन जणू काय दुंदुभी वाजवीत आहे व त्याने मनात विश्वविजयाचा संकल्प केला आहे ॥२॥ (विश्वविजय करण्यास निघाला) (नंतर) मनाला चोरणारा तो ध्वनी जिकडून आला तिकडे पाहिले तो समोरच सीतामुखचंद्र दिसला व त्यावर रामनेत्र चकोर बनले. (टक लावून बघत राहिले) ॥३॥ (रामाचे) ते सुंदर विशाल लोचन (बिलोचन) निश्चळ झाले; जणू निमीला संकोच वाटून त्याने नेत्रपटलांचा त्याग केला. (नेत्र निर्निमेष झाले) ॥४॥ (दृगचल = दृग्+अंचल; डोळ्यांच्या पापण्या).

टीका चौ. १(१) कंकण किंकिणि नुपुर रूणझुण - या चरणातील नादनिर्माण कला प्रलोभनीय नाही असे कोण म्हणेल! शिशुमृगींच्या निमित्ताने सीतेच्या नेत्रांची रुचिरता सुचविली व येथे तिच्या शरीरावरील अलंकार सुचविले. नूपुर ध्वनी व इतर ध्वनीने हेही सुचविले की श्याममूर्ती दर्शनासाठी भयार्त बालमृगीप्रमाणे इकडून तिकडे सैरावैरा धावत होती. (क) सीतेच्या पुष्कळ सखींच्या मधुर मनोहर गाननादाने ज्यांचे चित्त चोरले नाही त्यांचे चित्त या आभूषणांच्या ध्वनीने किती चोरले पहा! येथील शब्दोच्चारांतून मृदंग दुंदुभींच्या ठेक्याप्रमाणे ध्वनी निघतो की नाही हे नीट पहावे. कठोर अक्षरे व उच्चार मुळीच नाही. अक्षरे मधुर, नादमधुर, जेथून हा नादनिर्माण झाला तिच्या हृदयात उद्भवलेली प्रीती पुनीत मधुर! रामतनु जशी चिदानंदमय तशीच सीतातनु चिदानंदमय; तिच्या देहावरील अलंकार व त्यांचा ध्वनी इत्यादी सर्वच चिदानंदमय, हृदयार्पणविधीत समान संस्कार, समान संकल्प व भावना इत्यादी प्रभावी ठरतात. (ख) सीतेच्या चित्तात पुनीत प्रीती उत्पन्न होण्यास नारदाची शब्दशक्ती व सखींच्या वचनातील शब्दशक्ती कारण झाली; पण तिच्या हृदयात कामविकार उत्पन्न झाला नाही. स्त्रीजाती व बालवय असल्यामुळे तिने आपल्या भावना हृदयातच ठेवल्या पण पुरुषस्वभाव इतका सहज लज्जाशील नसल्यामुळे व राम परम सरल स्वभावाचे ऋजुतावीरच असल्याने त्यानी भावाला सर्व सांगितले. सीतेचा जो हृदयपालट झाला

तो मानवांच्या – सचेतनांच्या शब्दांनी झाला; परंतु रामहृदयात जो अपूर्व पालट होत आहे तो कर, कटि व चरण यातील निर्जीव अलंकारांच्या शब्दाने – ध्वनीने झाला! यावरून 'बल कामा केवळ नारि' हे मानस सुभाषित यथार्थ ठरले. 'मायारूपी नारि' निर्जीव पदार्थांच्या नादाने – ध्वनीने सुद्धा शीलसंपन्न पुरुषांचेही मन कसे विचलित होते हे येथे दाखविले.

(२) हा ध्वनी कानी पडताच राममन त्याने एकाएकी आकर्पिले. असे का झाले व मनात कोणत्या प्रकारचा विकार उद्भवतो आहे याचा चित्तात नीट विचार केला व जे आढळून आले ते धाकट्या भावास आता सांगतील. वाचक हो! विचार करा की कोणता कामी पुरुप अशा कोमल, शृंगाररसाच्या भावना आपल्या समवयस्क रूप, शील, तेज, प्रताप, गुण, ऐश्वर्यादी सर्व बाबतीत समान असणाऱ्या सावत्र भावाला निःसंकाचपणे स्पष्ट सांगेल! 'सहज सरल छल नाही स्पर्शत' हे कविवचन किती यथार्थ आहे! बंधुप्रेम असावे तर असे असावे. (क) ज्या ध्वनीने राममन आकर्पिले त्या ध्वनीने लक्ष्मणाचे मन का चोरले जाऊ नये? सीतेने मनात केलेला पुनीत प्रीतीचा संकल्प व रामहृदयातील पुरातन प्रीती! हेच कारण आहे. 'कंकण किंकिणि नूपुर रुणझुण' केवळ तात्कालिक निमित्त आहे. राम लक्ष्मणास सांगतात -

चौ. २(१) मदनाने दुंदुभीच वाजविली की काय असे माझ्या मनास वाटत आहे. ल.ठे. मदन अद्याप मद न असा अनंग झालेला नाही. रामावतार समाप्तीनंतर हजारो वर्षांनी मदनदहन झाले आहे. मदन = कामदेव. राम रघुवीर असल्याने त्यांना रणदुंदुभीघोपाचे स्मरण होणे स्वाभाविक आहे. प्रत्यक्ष काळाने रणदुंदुभीघोप केला तरी सुद्धा ज्यांच्या हृदयाची जरासुद्धा चलबिचल न होता, रणोत्साह व वीररस ज्यांच्या हृदयात व शरीरात संचार करू लागतात अशा दुर्धरवीराची मदन दुंदुभीच्या कोमल ध्वनीने कशी दशा केली पहा! व उपदेश घ्या असे या निमित्ताने कवी सुचवीत आहेत (मासे मारणारा कोळी ही हस्तलिखित कविता पाहावी). 'उमे रामगुणगूढ पंडित मुनि पावति विरति' (क) दिग्विजय युद्धाच्या मोहिमेवर निघताना डंके दुंदुभी वाजवितात. 'दिग्विजया नृप फौज सजवुनी। निघे शुभ दिनी डंके पिटुनी' (१।१५४।५). त्याचप्रमाणे कामदेवाने विश्वविजय करण्याचे मनी योजून मोहीम सुरू केल्याचे चिन्ह म्हणून दुंदुभी डंके पिटले असावेत असे वाटते. मनात आणल्याबरोबर त्याने विश्वविजय केलाही. 'विश्वरूप रघुवंशमणि' विश्वं विष्णुः (वि.स.जा.) हा विजय मदनास तत्क्षणी मिळाला आहे हे पुढील चौपाई दाखविते. माझ्या मनात काम विकार उत्पन्न झाला आहे असे धाकट्या भावास सांगणे मर्यादाभंग करणारे झाले असते. पुरुप असले तरी व्यावहारिक जगात शीलसंपन्नांच्या ठिकाणी लज्जा असावीच लागते. ही = लज्जा दहा नियमांपैकी एक नियम आहे. रामलक्ष्मण पुरुपसिंह वीर असल्याने वीरांच्या पण अलंकारिक भाषेत तोच अर्थ सांगितला. (ख) 'मनि आणत कारी विश्वविजय तो' यातून आणखी भाव निघतात - मदन दुंदुभी घोप मनात आणण्याची खोटी की जागृतीचा अभिमानी जो विश्व त्याचा पराभव तो निमिपार्धात करतो. म्हणून स्त्रियांच्या आभूपणांचा मधुरनाद कानात पडला तरी त्याला मनात थारा देऊ नका. भगवंताचे ध्यान किंवा जोराने नामस्मरण करा! हा उपदेश आहे व हा चरण सुभापित आहे. (ग) लक्ष्मण = विश्व, जाग्रदभिमानी येथे मूर्तिमान आहे, त्याच्या कानी हा दुंदुभीनाद आदळला नाही असे नाही, पण त्याने त्याला मनात येऊ दिला नाही. म्हणून मदनाला

त्याचा पराभव करता आला नाही. (घ) स्त्रियांचे मधुर शब्द किंवा त्यांच्या आभूषणांचा मधुर ध्वनी हा मदन दुंदुभीघोष आहे. त्यांचे नेत्रकटाक्ष हे तीक्ष्ण बाण आहेत. युद्धात सुद्धा असाच क्रम असतो. या दुंदुभिनादाला बळी पडला की पुढील तीक्ष्ण बाण निवारण करण्याची शक्तीच रहात नाही. राममन या नादावर लुब्ध झाले हे आता दाखवितात.

चौ. ३(१) वळुन बघत जिकडे मनचोर - लक्ष्मणाशी थोडे बोलतात न बोलतात तोच त्या नादावर लुब्ध झालेल्या मनाने प्राणादिकावर सत्ता गाजवून एखाद्या यंत्राप्रमाणे शरीराला असा गिरका दिला की तोंड एकदम विरुद्ध बाजूला वळले; तो नाद पाठीकडून आला होता. असे करण्यात मनाचा हेतु इतकाच की माझ्या निर्मल, निष्काम स्थितीवर ताबा चालविणारा हा ध्वनी मधुर मनोहर कंकण किंकिणी नूपुर रुणझुण जिच्यामुळे निर्माण झाला = अशी ती अलौकिक शक्तिमती स्त्री आहे तरी कोण? अद्याप जिज्ञासाच आहे; या जिज्ञासेचे रूपासक्तीत रूपांतर होण्यास वेळ तो किती? तोंड फिरविण्याचीच खोटी तो सीतामुखशशी नयनगोचर झाला; व तत्क्षणी दोन्ही नेत्र चकोर झाले. त्या मुखचंद्रबिंबाकडे रूपामृतप्राशन लोभाने चकोराप्रमाणे टक लावून बघत राहिले! 'बलवान इंद्रियग्रामः विद्वांसमपि कर्षति' या महाभारतातील श्लोकाविषयी जैमिनी व व्यास यांचा संवाद व पुढे जैमिनीस दाखविलेली प्रतिती येथे तुलनेस घ्यावी. 'रामचंद्रमुखचारु चंद्राच्या दर्शनासाठी सीतेचे नेत्र आतुर झाले आहेत हे पूर्वीच सांगितले आहे. म्हणून या रूपकातील शशी शब्दाचा कीस काढून काही हाती लागणार नाही. यावेळी जिचे मुख चंद्र बनले आहे, तिचेच नेत्र चकोर बनणार आहेत. पण राममुखचंद्र दृष्टीस पडेल तेव्हा नेत्रच काय सीता स्वतःच चकोरी बनणार आहे व कामदेवाचा पराभव होणार आहे. अद्याप राम चकोर बनले नाहीत. त्यान्चे नेत्र मात्र चकोर बनले आहेत. हृदयात रूपासक्ती नाही, फक्त नेत्रांतच रूपासक्ती निर्माण झाली आहे. अजून पत्नीभावना उत्पन्न झालेली नाही हे रामवचनावरून पुढे दिसेल.

चौ. ४(१) विलोचन = विशाललोचन. अचंचल = चंचलतारहित, स्थिर, तटस्थ, सीतेच्या मुखावर रघुवीराची दृष्टी खिळून राहिली. यावर कवी रम्य शृंगारमय ललित उत्प्रेक्षा करतात व तिथे एक मर्यादा घालून देतात. निमीने जणू संकोच वाटून दृगंचल सोडून दिले! निमि - निमि हा जनकाचा, निमिवंशाचा मूळपुरुष; इक्ष्वाकूचा बारावा मुलगा. त्याने वर मागितल्यावरून त्याला सर्वांच्या डोळ्यांच्या पापण्यांवर राहण्यास स्थान मिळाले. त्याचा निवास सर्वांच्या पापण्यांवर असल्याने त्या स्थिर रहात नाहीत, खालीवर होत असतात. येथे पापण्या मिटणे उघडणे थांबले म्हणून कवि म्हणतात की निमी पापण्यांना सोडून गेला. संकोच वाटू लागला म्हणून सोडून गेला. संकोच कशाबद्दल? निमी ईक्ष्वाकुपुत्र असल्याने तो रघुवीरांचा सुद्धा पूर्वज आहेच, व सीतेचाही पूर्वज आहे. त्यास वाटले की माझ्यासारख्या जुनाट जरठाने या प्रणयलीला पाहणे बरे नाही. शिवाय माझ्यासारखा वृद्ध जवळ आहे हे यांच्या ध्यानी आल्यास यांनाही संकोच वाटेल, व शुद्ध सात्विक प्रणयलीलात मी दुधात मिठाच्या खड्यासारखा विरस करणारा ठरेन; म्हणून यांना कळू न देता निघून जाणे श्रेयस्कर आहे. याप्रमाणे दोन्ही बाजूंनी संकोच वाटू लागला म्हणून गेला. सार ग्राह्य हेच की तरुणांच्या प्रणयलीला – शृंगारलीला, जरठांनी – वृद्धांनी पाहणे बरे नाही. त्यांनी

त्यांस कळू न देता तेथून हळूच निघून जावे. मात्र त्या सात्विक, शुद्ध, पुनीत आहेत याची खात्री असावी; अन्यथा आजच्यासारखे प्रीतिविवाह व काडीमोड यांना उत्तेजन दिल्यासारखे होईल, व ते पाप थोरांच्या माथी बसेल. शृंगाररसाच्या गंभीर वर्णनात सामाजिक वास्तविक नीतीचे खंबीर सिद्धान्त उपमादिकांच्या निमित्ताने ग्रथित करून ठेवण्याची ही अलौकिक काव्यप्रतिभा इतरत्र शोधून पहावी. रामनेत्र चित्रातील डोळ्यांसारखे निर्निमेष होऊन सीतामुखाकडे पहात आहेत.

सूचना - या चौपाईत 'च' चा अनुप्रास चकित करणारा आहे. (क) सीतामुखचंद्रातील रूपामृत माधुरी नयनपुटांनी पान केल्याने काय परिणाम झाला तो सांगतील. "इंद्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते। एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम्" (भ.गी.) प्रथम अत्यंत सूक्ष्म अशा श्रवणेंद्रियात कामदेवाने आपले अधिष्ठान ठेवले, नंतर त्याहून स्थूल अशा नेत्रेंद्रियावर स्वामित्व मिळविले व आता मनावर स्वामित्व गाजवील.

हिं. देखि सीय सोभा सुखु पावा। हृदयँ सराहत बचनु न आवा॥५॥
जनु बिरंचि सब निज निपुनाई। बिरचि बिस्व कहँ प्रगटि देखाई॥६॥
सुंदरता कहुँ सुंदर करई। छबिगृहँ दीपसिखा जनु बरई॥७॥
सब उपमा कबि रहे जुठारी। केहिं पटतरौं बिदेहकुमारी॥८॥

म. सीतारूप बघुनिं सुख झालें। स्तविती हृदयीं वचनिं न आलें।५॥
जणुं विरंचि निज पाटव साठवि। विरचुनि विश्वीं प्रगटुनि दाखवि॥६॥
सुंदर सुंदरतेला करते। छविगृहिं दीपशिखा जणुं जळते॥७॥
कवि उच्छिष्टचि उपमा सारी। उपमुं कुणासि विदेह कुमारी॥८॥

अर्थ : सीतेचे सौंदर्य (शोभा,रूप) निरखून पाहिल्यावर सुख झाले; व त्या लावण्याची हृदयात प्रशंसा करू लागले पण ते वाणीने बोलता येईना. (ते शब्दात येईना) ॥५॥ जणू काय विरंचीने आपली सर्व निपुणता (पाटव, कौशल्य) एकत्र साठवून एक विशेष रचना केली व या विश्वात प्रगट करून दाखविली (तीच सीता) ॥६॥ (सीता) सुंदरतेला सुंदर करणारी आहे व जणू लावण्यरूपी सदनात तेवणारी (सतत शांतपणे पेटणारी) ही दीपज्योतीच आहे (दीपशिखा = दीपज्योति) ॥७॥ सर्व उपमा कवींनी उष्टया केलेल्या असल्यामुळे विदेह कुमारीला उपमा देऊ तरी कोणाची? ॥८॥

टीका चौ. ५(१) सीतेची शोभा पाहून रामचंद्रांस सुख झाले. 'सुख दुःख मनाचा धर्म' कामदेवाने नेत्रेंद्रियातून हल्ला करून मनरूपी महत्त्वाचा बुरूज काबीज केला. 'अनुकूल वेदनीयं सुखम्' मनाला अनुकूल वाटणारे ते सुख. आता मनातून बुद्धीत प्रवेश करून देहपुरीच्या जीवरूपी राजाची पट्टराणी जी बुद्धी तिला ताब्यात घेतली; व ती सीतेच्या लावण्याची खूप प्रशंसा करू लागली. पण मन मुग्ध झाल्याने ती प्रशंसा बुद्धीतून वाणीत येऊ शकली नाही. फुलबाग पाहण्यास

गेलेल्या सीतेच्या एका सखीची रामरूप पाहून जी दशा झाली तीच तशीच येथे सीतारूप पाहून रामाची झाली आहे. भाव हा की सीतेच्या रूपचिंतनात गर्क झाल्याने बोलण्याची शक्ती उरलेली नाही. (क) यतः वाचः निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (श्रुति) असेच ते रूप चिदानंदमय असल्याने 'न तत्र वाक् आयच्छति' तेथे वाणीचा प्रवेश होऊ शकत नाही मग ते रूप शब्दांना कसे सापडणार! हा आहे अध्यात्मपर भाव! येथून पुढील तीन चौपाया या नाटकातील स्वगत भाषण आहे. हृदयातील प्रशंसेचा नमुना दाखवितात -

चौ. ६(१) विरंचि - विशेष रचना करणारा. सामान्य सृष्टी विधीच्या संकल्पाने होते. त्यासाठी त्याला खटपट, रचना करावी लागत नाही. तशी ही साधारण कर्मवश सृष्टीतील नाही. ही विशेष, असाधारण निर्मिती आहे. ब्रह्मदेवाला आढळले की कर्मविपाकबद्ध संकल्पजनित सृष्टीत आपले रचनाकौशल्य दाखविण्याची मला स्वतंत्रता नाही. 'यथापूर्वम् अकल्पयत्' असेच करावे लागते. म्हणून त्याने आपली हौस पुरविण्यासाठी व लोकांत नावलौकिक मिळविण्यासाठीच जणू सर्व सौंदर्यादी निर्माणकौशल्य एकत्र गोळा केले (साठवले.) सर्व साधने एकत्र केली व त्यांची विशेष रचना केली. ती मूर्ती जी तयार केली व तिला गुपचुप कोणास न कळता या पृथ्वीवर आणून प्रगट केली. येथे सीतेचे अयोनिजत्व कर्मविपाकरहित जन्म सुचविले गेले.

चौ. ७(१) सुंदर सुंदरतेला करते - जगात जेथे कुठे सौंदर्य, लावण्य, शृंगार, रूप, कान्ती, द्युती इत्यादी असतील त्यांना जे सौंदर्यादी गुण मिळाले आहेत ते हिच्यामुळेच. हे वास्तविकच आहे. जनकपुरीतील 'नगर-नारि-नर-रूपनिधानां। सुकुल सुधर्मि सुशील सुजाणां ॥६॥ पाहुनि सकलहि सुर सुरनारी। विधुतेजीं जशि भगणे सारी ॥७॥' (१।३१४) जनकपुरीतील नरनारींच्या सौंदर्यापुढे सर्व देव देवींचे सौंदर्य फिके पडले. त्या जनकनगर नर नारींना रामलक्ष्मणांनी आपल्या रूपाने मोहित केले व त्या रामाला ज्या सीतेच्या शोभेने मंत्रमुग्ध करून मनास सुख दिले ती सीता सुंदरतेला सुंदर करणारी नाही असे कसे म्हणवेल! भाव हा आहे की रामाचे सौंदर्य सुद्धा सीतेच्या शक्तीमुळेच दिसू लागले आहे. निर्गुण ब्रह्म सगुण साकार होते तेव्हाच ते राम सौंदर्य दिसू लागते. व सगुण साकार होण्यास आदिशक्ती मूळमाया जी सीता तिचे साह्य घ्यावेच लागते. हे दाखविण्यासाठी तर मनुशतरुपांना दर्शन देताना सीतेसह दिले. त्यांना आदिशक्तीच्या दर्शनाची इच्छा मुळीच नव्हती; फक्त निर्गुण ब्रह्म डोळ्यांनी पाहण्याची लालसा होती. याप्रमाणे मानसातील हे शृंगाररसाचे वर्णन सुद्धा आधिभौतिक, आध्यात्मिक व आधिदैविक अर्थांनी परिपूर्ण आहे. इतर धर्मीयांच्या काव्यात अध्यात्म व इतिवृत्त यांचे असे गोड संम्मीलन मिळणार नाही. मानसाशिवाय शृंगाररस काव्यातही हा त्रिवेणीसंगम सापडणार नाही.

(२) छविगृहिं दीपशिखा जणुं जळते - या उत्प्रेक्षेला जगातील कोणत्याही काव्यात तोड नाही. छवि = रूप, लावण्य हेच कोणी गृह, घरात रात्रींच्या वेळी दीपज्योति जर तेवत नसेल तर त्या घराची शोभा निरर्थक ठरते. त्याप्रमाणे सर्व सौंदर्याला प्रकाशित करणारी दीपशिखा म्हणजेच सीता. येथे लावण्यातील तेज गुणाचे, कान्तीचे वर्णन केले, 'शोभा कान्ति द्युतिच्छविः' (अमरे) सौंदर्य निस्तेज असेल तर त्याची किंमत शून्य. कोणी म्हणतील हे अंधाराला घेऊन प्रकाश देण्याचे

वर्णन रात्री ठीक आहे पण दिवसाचे काय? 'फुलबागेला फिरे प्रकाशित' (२३१।२) आज या भूपबागेत भास्कराचा भरपूर प्रकाश पडलेला असता सीतेला त्याच बागेत फिरताना पाहून राम लक्ष्मणांस वरीलप्रमाणे सांगतात.

सूचना - राजबहादुर लमगौडानी (एम्.ए.) यांनी विश्वसाहित्यदर्पणमें रामचरितमानस' या पुस्तकात फारच चांगल्या प्रकारे तुलना करून सिद्ध केले आहे की कालिदास, शेक्सपीअर किंवा इतर कोणत्याही कवीच्या काव्यात तु.दासांचे कौशल व प्रतिभा सापडत नाही. मा.पी.मधे त्यांच्या इतरही अनेक लेखातले उतारे दिले आहेत.

(३) सीता = ब्रह्मविद्या - जानकी = चिदानंदलहरी नसेल व पुष्कळ सौंदर्य रूप तेजादी असले तरी जन्ममरणपरंपरा व अज्ञानरूपी अंधार कसा नष्ट होणार? अध्यात्मदृष्टीने सुद्धा सीता छविगृहि दीपशिखाच आहे. 'सोऽहमस्मि ही वृत्ति अखंडा। दीपशिखा ती महाप्रचंडा' (७।११८।१) याप्रमाणे मानसाधारेही दीपशिखा = सोऽहंही अखंडब्रह्माकार वृत्ति. 'तेषा मेवानुकम्पार्थमहम् अज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' (भ.गी) दीपाला शिखा = ज्योती, ज्योत नसेल तर प्रकाश कसा पडेल? याप्रमाणे या उत्प्रेक्षा झाल्या पण सीता कोणासारखी आहे, तिची अंगे प्रत्यंगे कशासारखी आहेत याचा विचार करतात तेव्हा काय ठरले ते सांगतात -

चौ. ८(१) सीतेला देण्याला उपमाच नाही. कारण तिच्यासारखी स्त्री आजपर्यंत कोणी झाली नाही. तिच्या अंगप्रत्यंगात असलेले सौंदर्य, सुघटितपणा, प्रमाणबद्धता, तेज, मार्दव, इत्यादी गुण कुठेही नाहीत. जेवढ्या उपमा आहेत त्या सर्व कवींनी पूर्वी वापरलेल्या उष्ट्या आहेत. एकाला भोजन वाढल्यानंतर राहिलेले पदार्थ तेच असले तरी ते उच्छिष्ट, उष्टे समजले जातात. त्याप्रमाणे सर्व उपमा कवींनी पूर्वी वापरल्या आहेत. व त्या प्राकृत (प्रकृति निर्मित) स्त्रियांना वापरल्या आहेत. म्हणून त्यांचा उपयोग नाही. 'उपमा सकल तुच्छ मज वाटति। प्राकृत नारि-अंगि अनुरागति। सीते त्या उपमांनी वर्णुनी। अयश कोण घे कुकवी म्हणवुनि॥' (१।२४७।५ दो. २४७ पहा) सीतारूप न वदवे वाणी (२४७।१) सीताशोभा अवर्णनीया (३२३।१).

(२) विदेह कुमारी - बाकी सर्व कुमारी, सर्व स्त्रिया, सदेहाच्या कुमारी असल्याने त्यांना दिलेल्या उपमा विदेहकुमारीला कशा देता येतील? विदेहाची कुमारी ती विदेहकुमारी. विदेहा सारखा विदेहच - न भूतो न भविष्यति व आजही दुसरा नाही मग त्याच्या कन्येला कोणाची उपमा द्यावी? (क) जिच्या ठायी देहभाव नाही ती विदेह; विदेह असणारी कुमारी = विदेहकुमारी. बाकी सर्व स्त्रियांचे आपापल्या देहावर थोडे तरी प्रेम होतेच, असतेच, कारण त्या प्राकृतिक पंचभूतमय देहाच्याच. तशी ही नाही. उपमा नाही हे अरण्याकांड ३०।१० ते १५ अखेर सांगितले आहे. याप्रमाणे सीतेच्या सौंदर्यादिकांची हृदयात प्रशंसा करता करता वाणीला थोडीशी शक्ती मिळाली; तेव्हा राम ऋजुतावीर काय करतात पहा -

हिं. दो. सिय सोभा हियँ बरनि प्रभु आपनि दसा बिचारि॥
बोले सुचि मन अनुज सन बचन समय अनुहारि॥२३०॥

म. दो. वानुनि सीतारूप हृदिं स्वदशा घेति विचारिं ॥
प्रभु शुचिमन बंधुस वदति वचन समय अनुसारि ॥२३०॥

अर्थ : सीतेच्या रूपाची (शोभेची) हृदयात प्रशंसा करून व आपली दशा विचारात घेऊन पवित्र मनाचे प्रभु पवित्र मनाच्या आपल्या (धाकट्या) भावास समयानुसार सांगतात ॥२३०॥

टीका दो. (१) पहिल्या चौपाईवरून आतापर्यंत रामचंद्रांच्या केवळ व्यावहारिक चरित्राचा ठसा श्रोत्यावक्त्यांच्या अंतःकरणावर ठसवून स्वगत भाषणाच्या उपसंहारानंतर आधिदैविक दशा दृश्य, ऐश्वर्यभाव, केवळ 'प्रभु' या शब्दाने प्रकाशात आणतात. ह्या वेळेपर्यंत राम केवळ दशरथकुमार म्हणूनच वर्णन केले. मागील दो. २२९।८ मध्ये सीतेच्या प्रीतीची पुरातनता सांगितल्यावर नारद वचनाच्या स्मरणामुळे त्या प्रीतीची पुनीतता सिद्ध केली तशीच रघुवीराच्या या रूपासक्तीची शुचिता पवित्रता सिद्ध करण्यास त्यांचे प्रभुत्व दृष्टीसमोर उभे केले. हा एक शब्द 'प्रभु' जर येथे नसता - तर रघुवीराची रूपासक्ती अशुचिता अपवित्र ठरली असती. (क) प्रभु = सर्वज्ञ सर्वदर्शी असल्याने आपली दशा अशी का झाली याचा विचार करताना सर्व मर्म ध्यानी आले. पुढे काय काय घडणार हे कळले. हे पुरातन प्रेम कालधर्मानुसार जागृत झाले आहे हेही ओळखले व यात काही अपवित्रता नाही हे मनाशी ठरविले. (ख) शुचिमन - मन शुची - पवित्र आहे. कोणताही अपवित्र विचार मनास शिवला नाही. फक्त मनाचे त्या शोभेवर प्रेम उत्पन्न झाले; ते रूप जिने घेतले आहे तिच्यावर प्रेम उत्पन्न झाले. आता पाहिलेल्या शरीरावर प्रेम, ग्राम्य वासना, बोलण्याची स्पर्श करण्याची इच्छा किंवा तिने आपल्याकडे पहावे ही इच्छा इत्यादी अपवित्रता मनाला शिवली नाही. (ग) शुचिमन हा शब्द लक्ष्मणाकडेही लागतो व तसा घेणे भाग आहे. कारण लक्ष्मण जर अशुचिमन असता तर राम आपल्या मनःस्थितीचे जे चित्र त्याला शब्दांनी दाखविणार आहेत ते व या क्षणापर्यंत शरीराने घडलेल्या क्रिया इत्यादी गोष्टींचा अनुकूल समन्वय त्याला करता आला नसता. आपल्या कामवशतेवर हे सफाईने सारवासारव करून खरी स्थिती लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असा त्याचा ग्रह झाला असता. तो शुचिमन, पवित्र मनाचा, पवित्र बंधुप्रेम करणारा असल्याने आपल्या दशेचे वर्णन त्याच्याजवळ करतात. मात्र ते समयानुसार जितक्या मर्यादेपर्यंत करणे योग्य तितकेच करतात. अवताररहस्य स्फोट न करता धाकटा भाऊ आहे हे ध्यानात घेऊन व धनुर्यज्ञ पाहण्यासाठी आपण आलो आहोत, विश्वामित्र महामुनी गुरू असून मातृपितृस्थानी आहेत इत्यादी देशकालपरिस्थिती यांचा पूर्ण विचार करून जे जितके, स्पष्ट वा मोघम सांगणे आवश्यक व उचित तितके तसे आता सांगतील. -

हिं. तात जनक तनया यह सोई। धनुषजग्य जेहि कारन होई ॥१॥
पूजन गौरि सखीं लै आई। करत प्रकासु फिरइ फुलवाई ॥२॥
जासु बिलोकि अलौकिक सोभा। सहज पुनीत मोर मनु छोभा ॥३॥
सो सबु कारन जान बिधाता। फरकहिं सुभद अंग सुनु भ्राता ॥४॥

म. *हीच जनक तनया ती ताता!। होइ धनुर्मख जीचे करतां ॥१॥*
गौरि-पूजना सखि तिज आणित। फुलबागेला फिरे प्रकाशित ॥२॥
पाहूनि तिचे अलौकिक शोभे। सहज पूत मन माझे क्षोभे ॥३॥
जाणे कारण सकल बिधाता। स्फुरति शुभांगे मम बघ ताता! ॥४॥

अर्थ : बाळा! जिच्यासाठी धनुष्ययज्ञ होणार आहे ती जनकतनया हीच! ॥१॥ गौरीपूजनासाठी सखींनी तिला आणली असून ती या फुलबागेला प्रकाशित फिरत आहे ॥२॥ तिची अलौकिक शोभा पाहून माझे सहज पवित्र (पुनीत, पूत) असलेले मन विचलित झाले (क्षोभले) ॥३॥ कारण काय असेल ते विधाता जाणे, पण ताता! ही पहा माझी शुभ-सूचक अंगे स्फुरण पावत आहेत ॥४॥

टीका चौ. १-२;(१) सीतेच्या रूपावर मन लुब्ध झाले व प्रेमही उत्पन्न झाले; पण ते विशिष्ट भावनेने नसून एखाद्या बागेतला अप्रतिम सुंदर पुतळा पुनःपुन्हा पहावा, त्याची व कारागिरीची प्रशंसा करावी, तो प्रिय वाटावा पण आपला नसल्यामुळे त्यावर ममत्व उत्पन्न होऊ नये, तो माझा, मला हवा असे वाटू नये तशीच भावना रघुवीराची आहे. म्हणून तिच्याविषयी बोलत असता तिचे सीता, जानकी या नावाचा उच्चार न करता जनक तनया म्हटले, (जनकाची मुलगी!) आधुनिक तरुण किंवा उत्तान शृंगारभरित काव्याचा नायक असता तर प्रिय, प्रेयसी, प्रियतमा, इत्यादी शब्द वापरण्यास कचरला नसता. (क) राम लक्ष्मणास जी माहिती सांगत आहेत ती त्यांस कशी कळली असा प्रश्न उत्पन्न होण्यासारखा आहे. त्याचे उत्तर = जनकाच्या मुलीच्या स्वयंवरासाठी धनुष्ययज्ञ आहे व त्यासाठी तयार केलेली यज्ञशाळा कालच पाहिली आहे. मुले होतीच न विचारता भराभर सर्व माहिती सांगण्यास. सीतेची अलौकिक शोभा प्रत्यक्ष दिसली आहे. अशा प्रकारच्या कन्येच्या विवाहास असा काहीतरी कठीण पण करणे हेच साधन असते नाहीतर युद्धे लढाया होतात, हेही माहीत आहे. यामुळे ओळखले की ही जनक तनया आहे. तिच्या बरोबर असलेल्या सखींच्या हातातील पूजा पात्रे वगैरे व त्या सर्वांचे ओले केश व मंगलकार्यसूचक मंगलवेष आणि गौरीचे मंदिर यावरून कळले की सखींनी गौरीपूजनास आणली होती. हे कोणाही बहुश्रुत व्यवहारचतुर व्यक्तीस कळले असते. डोळ्यांचा व कानांचा उपयोग ज्यास चांगला करता येतो आणि व्यवहार, रीतरिवाज, शास्त्रविधी इत्यादींचे ज्ञान ज्याला असते त्यास अशा पुष्कळ गोष्टींचे ज्ञान सहज होते. जनकाच्या घरातील इतर कन्यकांचे ज्ञान रामास असेल नसेल!

(२) पहिल्या चौपाईत जे सांगितले त्याने सुचविले की जो कोणी धनुष्याचा भंग करील त्याला ही वरील. तो हिचा पती होईल. मनावर झालेल्या तिच्या रूपाचा परिणाम सांगण्यापूर्वी एका चरणाने तिच्या रूपाचे वर्णन करतात की ती जिथे जिथे बागेत जात आहे, फिरत आहे तिथे सूर्यप्रकाश पडलेला असूनही तिच्या रूपाचा तेजाचा प्रकाश सभोवार पडत आहे. याने तिचे अलौकिकत्व, दिव्यत्व सुचविले. ही मानवकन्या असणे शक्य नाही. स्वर्गादी लोकात सुद्धा असे तेज व शोभा दिसणार नाही हे पुढील चौपाईतील 'अलौकिक' शब्दाने सुचविले.

चौ.३-४(१) मन क्षोभे - विचलित झाले; रुष्ट, क्रुद्ध झाले असा अर्थ नाही. जगातील कोणत्याही स्त्रीरूपाकडे कधी स्वप्नात सुद्धा वर मान करून पाहण्याची इच्छा ज्या मनाला झाली नाही, त्या सहज पवित्र असलेल्या मनाला तशी इच्छा झाली; याचेच नाव मन क्षोभे क्षोभले; याचे कारण जनकतनयेची अलौकिक शोभाच आहे एवढे मला कळते. (क) लक्ष्मण म्हणेल कदाचित की ती शोभा मलाही दिसली, पण माझे मन विचलित झाले नाही; तुमचेच का झाले? याचे उत्तर पुढील चौपाईत देतील.

(२) माझ्या सहज पुनीत मनाचा जन्मस्वभाव बदलला; तुझा बदलला नाही हे अगदी खरे. स्वभाव सहसा बदलत नाही. ज्यावेळी स्वभावाविरूद्ध आचरण घडते तेव्हा तसे होण्यास अनेक कारणे असू शकतात. ईश्वरेच्छा, प्रारब्धप्रेरणा, कालप्रेरणा, समष्टिप्रारब्ध, व्यष्टिप्रारब्ध, इत्यादी. यातील कोणत्या कारणाने मन विचलित झाले की आणखी काही अन्य कारणानी घडले हे एक त्या विधात्यास माहीत! 'कठीण कर्मगति जाणि विधाता। जो शुभ-अशुभ कर्मफल दाता॥' विधाता धाता-विधि = ईश्वर (२।२८२।४).

(क) लक्षात ठेवून कृतीत आणा - कोणा एखाद्या सज्जनाकडून त्याच्या स्वभावाविरुद्ध एखादी गोष्ट घडलेली दिसली किंवा कळली तरी त्या विषयी कुविचार मनात न आणता कालप्रतीक्षा करीत उदासीन रहावे. ज्याच्या हातून घडली असेल त्याने स्वतःच्या मनाचे पृथक्करण करून कुठे अपवित्रता, मलीनता, स्वार्थ इत्यादी दिसते का पहावे . न सापडल्यास ईश्वरेच्छा बलीयसि समजून स्वस्थ रहावे. (ख) रघुवीराने जे सांगितले ते समयोचित सांगितले; तथापी प्रत्यक्ष प्रमाणाने लौकिक व्यवहारानुसार भावी घटनेविषयी सूचना देऊन ठेवतात की -

(३) स्फुरती शुभांगे - शुभ कल्याण = मंगल सूचक अंगे म्हणजे दक्षिणांगे स्फुरत आहेत. उजवा डोळा, उजवा बाहु व क्वचित उजवी मांडी यांचे स्फुरण पुरुषाला शुभ शकुन असतो व स्त्रियांना अशुभ शकुन होय. लं.कां. रावणवधाच्या पूर्वी सीतेचा 'स्फुरला बाहू वाम विलोचन ॥५॥ समजुन शकुन धरी मनि धीर। की भेटति कृपाल रघुवीर' (६।१००।६). या शुभांग स्फुरणाचे फळ प्रिय व्यक्तीची भेट, प्राप्ती, आगमन हे असते. 'मानसात शुभाशुभ शकुन' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (क) रामचंद्रांच्या शुभांगाचे स्फुरण लक्ष्मणास दिसलेच. राम परमात्मा आहेत हे लक्ष्मण जाणतात; म्हणून या सर्व प्रकारावरून पुढील घटनेची कल्पना त्यासही करता आली असेलच. (ख) रघुवीराने जे लक्ष्मणास सांगितले ते सांगणे सुद्धा अत्यंत सरल, निष्पाप व पुनीत मनाचे लक्षण आहे. यात मर्यादाभंग, लपवालपव, निर्लज्जपणा, कामुकता, इत्यादी कोणत्याही विकाराचा लवलेश नाही; व अवताररहस्य गोपनही केले गेले. अशा प्रकारचे सुसंगत, निर्विकार, सरल व पुनीत शृंगाररसाचे उभयपक्षी वर्णन व व्यवहार जगातील कोणत्याही काव्यात पाहण्यास सापडणार नाही. आणि काव्यसौंदर्य तर सर्व प्रसिद्ध विख्यात कवींच्या कृतीपेक्षा श्रेष्ठ व निर्दोष!

सूचना - हिंदीतील 'सिय' शब्द फारच मधुर व मृदु आहे. ते सीतेचे लाडके टोपण नाव आहे. मराठीत सीता हा कठोर (ऐश्वर्यसूचक) शब्द या माधुर्यप्रचुर प्रकरणातही वापरावा लागला

व त्यामुळे अनुवादात माधुर्यगुण बराच कमी झाला. 'सिय' शब्द वापरल्याने दोन मात्रांची बचत होऊन इतर काव्यसौंदर्य बरेच वाढविता आले असते पण काही थोडे अपवाद सोडून एवढे निरंकुशत्व वापरण्याचे धाडस या अल्पमतीस करवले नाही व हे मधुमधुर माधुर्य प्रकरण संपल्यावर हे धाडस मुळीच करवणार नाही असे वाटते. (क) सहज पूत मन कसे व का हे आता स्पष्ट करतात.

हिं. रघुबंसिन्ह कर सहज सुभाऊ। मनु कुंपथ पगु धरइ न काऊ ॥५॥
मोहि अतिसय प्रतीति मन केरी। जेहिं सपनेहुँ परनारि न हेरी ॥६॥
जिन्ह कै लहहिं न रिपु रन पीठी। नहिं पावहिं परतिय मनु डीठी ॥७॥
मंगन लहहि न जिन्ह कै नाहीं। ते नरबर थोरे जग माहीं ॥८॥

म. सहज रघुकुळी स्वभाव राया! । मन कुमार्गी कधिं टाकि न पाया ॥५॥
मला प्रतीति मनाची भारी। स्वप्निंहि दृष्ट न कधि परनारी ॥६॥
रणिं रिपु ज्यांची पाठ न पाहति। मन किं नजर परनारि न पावति ॥७॥
याचक कधिहिं न ऐकति 'नाहीं'। ते नरवर थोडे जगिं पाही ॥८॥

अर्थ : राया! (भाऊराया!) रघुवंशातील पुरुषांचा (रघुवंशीयांचा) हा सहज स्वभाव आहे की त्यांचे मन कधीही कुमार्गावर पाऊल टाकीत नाही ॥५॥ मला तर माझ्या मनाची पूर्ण प्रतीती (विश्वास) आहे की त्याने कधी स्वप्नात सुद्धा परस्त्री पाहिली नाही ॥६॥ रणांगणात शत्रू ज्यांची पाठ पाहू शकत नाहीत, ज्यांचे मन किंवा ज्यांची नजर (दृष्टि) परस्त्रियांना मिळत नाही व ज्यांच्याकडून 'नाही' हा शब्द याचकांस ऐकण्यास सापडत नाही असे नरश्रेष्ठ (राजे) जगात फारच थोडे असतात. (रघुवंशी राजे असे असतात हा भाव आहे) ॥७-८॥

टीका चौ. ५(१) राया हा शब्द यमकासाठी घालावा लागला, पण तो प्रेमळ संबोधन म्हणून येथे शोभण्यासारखा आहे. पुनीत मनाची स्पष्ट लक्षणे या चार चौपायांत सांगून, आपल्या मनाचा स्वभाव का बदलला व शुभांगस्फुरणाने कशाची प्राप्ती सुचविली आहे हे अधिक स्पष्टपणे सुचवितात. (क) मन कुमार्गी कधि टाकि न पाया' हे पुनीत मनाचे लक्षण आहे. आपले मन पुनीत का याचे श्रेय रघुवीर स्वतःकडे घेत नसून हा रघुवंशाच्या सहज स्वभावाचा, परंपरेने चालत आलेला परिणाम आहे असे म्हणून जन्मसिद्ध पावन मनाचे श्रेय रघुवंशाकडे देतात. आत्मविश्वास असावा व योग्यवेळी, योग्यस्थळी, बोलून दाखविण्यासही प्रत्यवाय नाही; पण हा गुण मी संपादन केला असा गर्व – मीपणा नसावा हे येथे शिकविले आहे. (ख) कुमार्ग - कुपंथ कोणता? 'गति कुपथीं श्रुति-पथा सांडिती। कपटकाय कलिपंक-भांडिं तीं ॥' (१.१२.२) वेदपुराणोक्त मार्गाहून इतर मार्ग – पंथ, ते कुपंथ – कुमार्ग, 'कठिण कुपंथ कराल कुसंगम' (१।३८।७) कुसंगति हाही कुपंथच. उत्तर कां. ३९।१ पासून ४० अखेर जी खललक्षणे सांगितली आहेत ती असणे म्हणजे कुमार्गावर पाऊल असणे. प्रस्तुत विषयास अनुसरून सुमार्गाचे एक लक्षण सांगतात -

चौ. ६ (१) स्वप्नात सुद्धा परस्त्रीकडे न पाहणे हे कुमार्गावर पाऊल न पडल्याचे एक महत्वाचे लक्षण सर्व मानव जातीस लागू आहे. भूमितीच्या पद्धतीप्रमाणे भावी घटना कशी बेमालूम सिद्ध

केली आहे पहा - माझे मन सहज पवित्र आहे; मी रघुवंशीय आहे; रघुवंशीयाचे मन कधी कुमार्गावर पाऊल टाकीत नाही. परस्त्रीकडे बघत बसणे हे कुमार्गावर पाऊल पडल्याचे लक्षण आहे; माझ्या मनाची मला पक्की प्रतीती आहे की ते कधी परस्त्रीकडे बघत बसणार नाही; कारण माझ्या मनाने ती गोष्ट आजपर्यंत स्वप्नातसुद्धा केलेली नाही असा अनुभव आहे. पण आज मी जनकतनयेकडे पाहत राहिलो होतो. प्रियवस्तूची भेट- प्राप्ती होणार असे शुभशकुनावरून दिसते. या सर्व गोष्टींचा निष्कर्ष काय निघतो हे रघुवीराने न सांगण्यातच समयोचित भाषणाने सिद्ध होते. या सर्वांचा निष्कर्ष हाच निघतो की ज्या अर्थी जनकतनयेकडे पाहण्याची बुद्धी आज एकाएकी झाली त्या अर्थी ती परस्त्री ठरणार नाही, म्हणजेच रामपत्नी आहे असे ठरेल. हे सार लक्ष्मणाने केव्हाच जाणले असेल! वर वर पाहिले तर या दोन चौपायातून हा अर्थ निघेल असे वाटत नाही. 'जाणे कारण सकल विधाता' याचा अर्थ सुंदर ध्वनीने येथे सांगून ठेवला आहे.

चौ. ७-८(१) रघुवंशी स्वभावाची आठवण झाल्याबरोबर क्षत्रियांच्या पावन मनाचे प्रतीक म्हणून तीन मुख्य गोष्टी सांगतात. (क) रणिं रिपु ज्यांची पाठ न पाहति - युद्धात शत्रूला पाठ न दाखविणे, युद्ध करताना मरणे किंवा मारून विजयी होणे. (ख) मन किं नजर परनारि न पावति - परस्त्रीला आपले मन न देणे व परस्त्रीच्या डोळ्याला डोळा न भिडविणे (ग) याचक कधिंहि न ऐकति 'नाही'– याचक मागतील ते देणे, त्यांची इच्छा पुरविणे कधी नाही न म्हणणे. (घ) हे तिन्ही चारी गुण रघुवंशातील पुरुषांत असतात असे न म्हणता 'ते नरवर थोडे जगिं' असे नरश्रेष्ठ जगात थोडे असतात, दुर्लभ होत असे म्हणण्यात नम्रता व सौजन्य आहे.

(२) परस्त्रीला मन व दृष्टी न देण्याचा उल्लेख येथेही आहे. राममन व रामदृष्टी (नजर) सीतेवर गेली असली तरी राममन सीतेला मिळाले नाही व राम व सीता यांची परस्पर नजरानजर एकाच वेळी या संपूर्ण प्रकरणात झालेली नाही.

शंका - अशा अपूर्व शृंगाररसाच्या वर्णनात सामान्य नीतीचा सिद्धान्त व त्यात क्षत्रिय वीरांची रणांगणातील कठोरता व याचकांचे दैन्य कशाला?

समाधान - राम रघुवंश मणि, वीरोत्तम आहेत म्हणून प्रारंभीच 'कंकण किंकिणी नूपुर रुणझुण' नाद त्यांना कामदेवरूपी रिपुने रणदुंदुभी पिटून युद्धाला आव्हान देणारा वाटला. रघुवंशातील महावीरोत्तम असल्याने या आव्हानाला प्रत्युत्तर न देता पाठ फिरवणे, नामुष्कीचे, कुलाला कलंक लावणारे आहे. असे वाटले, म्हणून त्यांनी कामदेवाला पाठ न दाखवता धनुष्यबाण बरोबर आणलेले नसता ही युद्धाला तोंड दिले. ही पहिली गोष्ट शत्रूला पाठ दाखवित नाहीत ही प्रथम सांगितली. (क) राममन सीतेच्या शोभेवर लुब्ध झाल्यासारखे आरंभी दिसले तरी ते त्यांनी सीतेला दिलेले नाही, ते सीतेला मिळाले नाही. या संपूर्ण पुष्पवाटिका प्रकरणात मिळणार नसून, विवाहविधीत वधूवरांनी परस्परावलोकन करावयाच्या वेळीच रामनजर सीतेच्या नजरेला मिळणार आहे. तोपर्यंत रामाची नजर व सीतेची नजर यांची भेट कधीच झाली नाही हे अगदी सूक्ष्म दृष्टीने शोधले तरी सिद्ध आहे. ज्यावेळी नुकतेच राम सीतेकडे बघत होते त्यावेळी राम सीतेला दिसलेले नाहीत. ते (२३२।१) लतेच्या आड असलेले थोड्या वेळाने सखीकडून दाखविले जातील पण ते सीतेकडे

पाहणार नाहीत. नंतर सीता डोळे मिटून घेईल. सखीच्या सूचनेने पुन्हा नयन उघडून पाहू लागेल. (२३४।३४) त्यावेळीही राम तिच्याकडे बघत असल्याचे वर्णन नाही. नंतर मातेच्या भयाने सीता परत निघाली असली तरी विहग मृग बघण्याच्या मिषाने मागे वळून पाहते. याप्रमाणे रघुवंशी रणधीर रघुवीराने तर पाठ नाहीच दाखविली, मन व दृष्टी सीतेला मिळाली नाहीत पण कामदेव मात्र आपल्या सर्व बलासह पाठ दाखवून परत निघाला आहे. याप्रमाणे कामदेवाने सुरू केलेल्या मोहिमेतील या पहिल्या युद्धात शेवटी रघुवीर रामाचाच जय झाला आहे; ही दुसरी गोष्ट सांगणे या शृंगारयुद्धवर्णनात आवश्यकच होते. (ख) तिसरी गोष्ट याचकांचे दैन्य दूर करणे. पुढे धनुर्भंगाच्या वेळी केली जाणार आहे. सीता मनोमन याचना - प्रार्थना करील. अगदी व्याकुळ होईल. आपले प्रेम पणाला लावील तेव्हा; आता धनुर्भंग होत नाही, कुमारी अविवाहित राहील इत्यादी प्रकारे जनकराजा दीन परितापाकुल बनतील तेव्हा सीता शोक जनकपरिताप राण्यांचा दारुणहृत्ताप दूर करण्यासाठी भव धनुष्यभंगरूपी भिक्षा घालून सर्वांचा शोक परिताप, कातरता, दैन्य दूर करतील. या प्रमाणे या तिन्ही गोष्टींचा संबंध कामदेवयुद्ध व सीतास्वयंवर यांच्याशी अक्षरशः आहे. वर वर पाहणारास येथे हे सामान्य नीतीचे सिद्धान्तच दिसतात. सीता पतिभावनेने प्रीती प्रारंभीच करू लागली आहे. रामांनी तसे केले नाही. सीतेची व्याकुळता, अधीरता पुढे, पदोपदी दिसेल, राम बेपर्वा, धीरगंभीर हिमाचलासारखे अचल राहिले आहेत. हे पुढे धनुर्भंग प्रकरणात स्पष्ट दिसेल पुष्पवाटिकेतील दृश्यावरूनच जयापजय ठरवावयाचा असला तरी रामचंद्राचाच विजय झाला आहे हे मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. हे पुढे वेळोवेळी आणखी स्पष्ट केले आहे.

हिं. दो. ***करत बतकही अनुज सन मन सिय रूप लोभान ॥***
मुख सरोज मकरंद छबि करइ मधुप इव पान ॥२३१॥

म. दो. ***बंधुसि वार्ता करत मन लोलुभ सिता - छबींत ॥***
मुख सरोज मकरंद छवि तें मधुपा सम पीत ॥२३१॥

अर्थ : अनुजा बरोबर वार्तालाप करीत आहेत, (पण) मन सीतेच्या रूपावर लुब्ध झाले आहे. ते मुखरूपी कमलातील शोभा (छवि) रूपी मकरंद मधुपा प्रमाणे पीत आहेत॥२३१॥

टीका (१) सूचना - बतकही = तात्त्विक सिद्धांताची चर्चा असा या पाच-सात ठिकाणी वापरलेल्या शब्दाचा अर्थ संदर्भावरून सिद्ध होतो. मराठीत एका शब्दाने हा अर्थ सांगण्यास अगदी समानार्थी शब्दच नाही म्हणून वार्ता = नैतिक चर्चा हा शब्द त्या त्या ठिकाणी शक्यतो वापरला आहे. (क) लोलुभ = लोलुप, लुब्ध, 'समौ लोलुप लोलुभौ (अमरे) अतिलुब्धस्य इति अ.व्या.सु.' (२) येथे मन व वाणी यांची फारकत झालेली दिसते; व अशी साधारण विषयी जीवांच्या ठिकाणी पण दिसते. मात्र येथे वाणीचा विषय सीता नाही हे मागील दोन तीन चौपायांवरून स्पष्ट आहे. जवळचा संदर्भ सोडून दूरान्वय दोष उत्पन्न करण्याचे कारण नाही. मन जर खरोखर कामुक बनून लुब्ध झाले असते तर अशी गंभीर, तात्त्विक, नैतिक, चर्चा करण्याचे भान कोणत्या तरुण वीरास राहिले असते याचा विचार करावा, यावरून इंद्रिय संयम किती आहे हे स्पष्ट दिसते.

(३) प्रभु शुचि मन बंधुसि वदति (दो.२३) याने भाषणाचा उपक्रम केला व येथे 'बंधुसि वार्ता करत' याने त्या भाषणाचा उपसंहार केला. 'सीतामुखशशि नयनचकोर' याने सीतामुख दर्शनाचा उपक्रम केला व येथे 'मुखसरोज मकरंदछबि ते मधुपासम पीत' याने उपसंहार केला; व सुचविले की रामचंद्राचे वर्णन सध्या येथे संपले; आता सीतेच्या स्थितीच्या वर्णनास पुन्हा प्रारंभ होणार. (क) रामचंद्रानी सीतेचे वर्णन केले, रघुवंशीयांचा स्वभाव वर्णिला, ताता, राया असे लक्ष्मणास संबोधिले तरी त्याने हूं का चूं सुद्धा केले नाही. निमिला संकोच वाटून तो सुद्धा हळूच बाजूस सरला तेथे लक्ष्मणासारखा धाकटा भाऊ अशा परिस्थितीत काय बोलणार! तो तेथे राहिला हेच धीराचे ठरते. दोघांचेही मन पुनीत असल्याने व लक्ष्मण धीरवीर गंभीर रघुवंशी असून सेवकभावाने वागत आहे म्हणून राहू शकला.

(२) येथेच काय, सर्व आयुष्यात लक्ष्मणाने सीतेच्या चरणांशिवाय इतर कोणत्याही अवयवांकडे पाहिले नाही. अत्यंत सुंदर स्त्रिया, वसंतऋतु, पुष्पवाटिका, कामदुंदुभीचा निनाद, एकान्त, अलौकिक सौंदर्य इत्यादी सर्व कामोद्दीपक साधने विद्यमान असता कोणता वीर पुरुष इतका निर्लेप राहू शकेल! प्रभुमुख कमलातील 'सहज रघुकुळी स्वभाव राया। मन कुमार्गि कधि टाकि न पाया॥ मन किं नजर परनारि न पावति' ही उक्ति कवीनी येथेच यथार्थ करून दाखविली. रघुनाथाची रूपलुब्धता पाहून लक्ष्मणाचे मन त्यांच्याविषयी यत्किंचितही कलुषित झाले नाही किंवा मी जितकाम हा अभिमानही उत्पन्न झाला नाही; हे सहज पुनीत मनाचे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे! आता सीतेची दशा पहा -

हिं. चितवति चकित चहूँ दिसि सीता। कहँ गए नृपकिसोर मनु चिंता॥१॥
जहँ बिलोक मृग-सावक नैनी। जनु तहँ बरिस कमल सित श्रेनी॥२॥
लता ओट तब सखिन्ह लखाए। स्यामल गौर किसोर सुहाए॥३॥
देखि रूप लोचन ललचाने। हरषे जनु निज निधि पहिचाने॥४॥

म. बघते चकित चहूं दिशिं सीता। कोठें गत नृपकिशोर चिंता॥१॥
जिथं मृग-शावक-नयनि विलोकी। वर्षि कमल सित पंक्ति तिथे कीं॥२॥
लते आड सखि खुणें दाखवित। श्यामल गौर किशोर सुशोभित॥३॥
लालचि लोचन रूपा बघतां। हर्षति जणुं निज निधि ओळखतां॥४॥

अर्थ : सीता (भय) चकित होऊन चोहोकडे बघत आहे व नृपकिशोर कुठे गेले ही चिंता तिला लागली आहे ॥१॥ हरिणाच्या पाडसासारखे नेत्र असलेली (सीता) जिथे जिथे बघते तिथे तिथे जणू काय कमलांसारखी श्वेत पंक्ती 'श्रेणी' वर्षत आहे (असे वाटते) ॥२॥ अशा वेळी लतांच्या आड असलेले श्यामल गौर व सुंदर किशोर सखींनी तिला खुणेने दाखविले ॥३॥ (नृपकिशोरांस पाहण्याची) लालुच उत्पन्न झालेल्या नेत्रांना ते रूप दिसताच इतका हर्ष झाला की जणू काय आपला स्वतःचा ठेवाच (स्वप्नात) ओळखला असावा ॥४॥

टीका चौ. १(१) बघते चकित ...चिंता 'निरखि सकल दिशिं चकित ती जणुं शिशुमृगी सुभीत' (२२९) अशा स्थितीत सीतेला सोडून तिच्या 'कंकण किंकिणि नूपुर रुणझुण' नादाचा रामावर काय परिणाम झाला व सीता रामास दिसल्यावर त्यांच्यावर काय परिणाम झाला हे २३०-२३१ या दोह्यात सांगितले. या मध्यंतरीच्या काळात श्यामगौरकिशोर कुठेतरी दिसतील या लालचीने सीता फिरत राहिली आहे; तो तसाच सोडलेला धागा येथे प्रथम चरणाने जोडला आहे. सीतेच्या त्या दशेचे स्मरण जवळ जवळ त्याच शब्दानी देऊन सांगितले की ती बालमृगीप्रमाणे भयचकित होऊन दर्शनाच्या लालसेने अद्याप त्यांना आपल्या दृष्टीने – डोळ्यांनी शोधीत फिरत आहे. या फिरण्याचा उल्लेख मध्यंतरीच्या वर्णनात 'फुलबागेला फिरे प्रकाशित' असा रामचंद्रांनी केला आहे. (क) गत कोठे नृपकिशोर चिंता - इतका वेळ बागेत हिंडत आहे, नेत्र आतुर झाले आहेत, पण अजून ते दृष्टीस न पडल्याने 'बालमृगी सुभीत' (२२९) असलेली जशी चिंताग्रस्त व्हावी तशीच सीतेला चिंता लागली की इतका वेळ झाला तरी दोघांपैकी कोणीच कसे दृष्टीस पडत नाहीत? ते गेले तरी कुठे? का परत गेले मुक्कामाला? किती सहज स्वभावोक्ती आहे. प्रथम नुसती सुभीत फिरत होती आता चिंतेची भर पडली. (ख)'गत कोठे नृपकिशोर चिंता' हा चरण 'नृपकिशोर कोठे गत चिंता' असा लिहिला असता तर अनुप्रास अधिक गोंडस झाला असता पण वाचताना 'गतचिंता' हे शब्द एकत्र येऊन ऐकताना विपरीत अर्थ घेतला गेला असता. (ग) चिंता हा पाठच स्वभावोक्ती परिपोषक आहे. हाच जुन्या बऱ्याच पोथ्यात व सर्वात जुन्या १६६६ च्या पोथीत असल्याचा उल्लेख मा.पी. संपादकानी केला आहे. 'चिंता' हा पाठ यमक सौंदर्य वाढविणारा असला तरी अर्थ सौंदर्याची हानि करणारा आहे.

ल.ठे. या व पुढील चौपायांनी कवीनी स्पष्ट दाखविले आहे की अद्याप नृपकिशोर सीतेच्या दृष्टीस पडले नाहीत! म्हणून ती चिंतातुर होऊन अजून त्यांना दृष्टिने शोधीत फिरत आहे; ती पहा -

चौ. २(१) मृग-शावक- नयनि - शावक = बालक, पाडस, हरिणपाडसांचे डोळे हरिणहरिणींपेक्षा अधिक रमणीय, चंचल, तेजस्वी, मधुर व मनोहर असतात. बुबुळे काळीकुळकुळीत व भोवतालचा भाग तेजस्वी स्वच्छ श्वेतवर्णाचा, तुळतुळीत चमकदार असतो. सीतेचे नेत्र असे आहेत, अजून भयचिंतातुर स्थितीत शोधीत फिरत आहे. शोधण्याचे काम दर्शनातुर डोळे, चोहोंकडे गरगर फिरत करीत आहेत. असे करीत असता तिच्या नयनांचे जे तेज पडत आहे त्यावर कवी उत्प्रेक्षा करीत आहेत. निमिराजा रामांच्या पापण्यांना सोडून गेले आहेत हे विसरू नये .

(२) वर्षि कमल-सित-पंक्ति तिथे' - 'तहँ बरिस कमल-सित श्रेनी' असे शब्द मूळात आहेत. श्रेणी = खंडित - तुटक दिसणारी रांग = ओळ, अंतरा अंतरावर ओळीने झाडे लावली तर त्यास वृक्षश्रेणी म्हणावे लागेल. एकाला एक लागलेली असतील किंवा दिसतील तर त्यास वृक्षराजी म्हणावे लागेल. श्रेणी = पंक्ती, पंगत, दहामिनिटांपूर्वीपर्यंत 'कमलसित'चा अर्थ श्वेत कमल – सित कमल असाच या अल्पमतीनेही घेतला होता; पण रामगुरु कृपेने शंका आली की

'सीतकमल' न म्हणता कमल सित का म्हटले? 'जनु सित कमल बरिस तहँ श्रेनी' असे कविश्रेष्ठांस लिहिता आले नसते की काय? तेव्हा उत्तर मिळाले की कमलसित व सित कमल यातील अर्थभेद लक्षात न आल्यामुळे सित कमल शब्दार्थ घेतला गेला की वाक्याचा अर्थ लावताना टीकाकारांचा जो गडबडगुंडा उडतो, तो तसा उडू नये म्हणून विचारवंत गोस्वामींनी अगदी सरल शब्द योजना अर्थक्रमानुसार केली. कमलासारखी सित श्रेणी = पंक्ती ती जणू काय तिथे वर्षीत आहे. म्हणजेच तिच्या मृगशावकलोचनांचे कमलाच्या आकाराचे प्रकाशाचे श्वेतपुंज जिथे तिथे पडत आहेत. हा सरळ अर्थ घेतल्याने कमळे कशी वर्षते हे सांगण्यासाठी धावाधाव व मतामतांच्या गलबला सुद्धा होण्यास जागा रहात नाही. (क) या उत्प्रेक्षेने व वरील सरळ शब्दार्थाने किती विस्तृत अर्थ सांगितला आहे पहा - नेत्र ज्योति जिथे पडते - तेथे पडलेला प्रकाश कमळाचा आकाराचा दिसतो. कमल वर्तुलाकार असते, त्यास पाकळ्या असतात त्या रुंद लांबट असतात व पाकळीत किंचित अंतर असते. प्रकाश नेत्रांचा आहे, डोळ्यात मध्यभागी काळी बुबुळे असल्याने नेत्रप्रकाश जेथे पडतो तेथे मध्यभागी तो पडत नाही, (तो भाग कमलकोशासारखा दिसतो). डोळ्यांना खाली वर मिळून पापण्यांच्या केसांचे एक वर्तुल आहे. ते केस काळेभोर लांबट असून एकमेकास न लागलेले असे सुटे सुटे आहेत. दोन काळ्या केसामधील फटीतून जो नेत्रप्रकाश जमिनीवर पडतो तो कमलदलासारखा दिसतो. अशा रीतीने अनेक कमलदले वर्तुळाकार जवळ जवळ पण किंचित सुटी सुटी एकत्र जमलेली दिसतात व मध्ये तो प्रकाश न पडलेला भूभाग कमलकोशासारखा दिसतो. अशा प्रकाशाच्या कमलाकार वर्तुळांच्या पंक्ती श्रेणी – निर्माण झालेली दिसते. डोळ्यांच्या पापण्या कमळाच्या परिघासारख्या वर्तुळाकार होण्यास डोळे ताणून पहावे लागणारच, नाहीतर तो प्रकाश लंबवर्तुलाकार दिसेल. याने ध्वनित केले की चार पावले जाते, डोळे ताणून जवळ, दूर पाहते, निराश चिंतातुर होते. पुन्हा चार पावले पुढे जाऊन तसेच करते अशी सीतेची दशा झाली आहे. सूचना - हा अर्थ ज्यांना मान्य होणार नाही त्यांनी मानसपीयूषमधील अनेक अर्थांपैकी कोणताही घ्यावा मात्र कमले कशी निर्माण होतात हे विचारपूर्वक पहावे व समाधान मानावे. वरील अर्थ मा.पी. मधे नाही. (ख) सीतेला या चिंतेच्या व भीतीच्या वणव्यातून सोडण्यास प्रारब्ध धावून आले.

चौ. ३-४(१) इतक्यात लतांच्या आड असलेले नृपकिशोर सखींच्या दृष्टीस पडले, व त्यांनी खुणावून तिला दाखविले, तेव्हा कसे दिसले? 'श्यामल गौर किशोर सुशोभित' प्रथम श्यामल किशोर दिसले. (क) दर्शनार्थि लोचन आकुळले (२२९७) असे पूर्वी म्हटले आहे. त्याच, दर्शनासाठी अती आतुर झालेल्या लोचनांना ते श्यामलरूप दिसताच किती हर्ष= उत्साह व आनंद वाटला असेल त्याला उपमा नाही म्हणून उत्प्रेक्षेने सांगतात की, आपला स्वतःचा सापडत नसलेला ठेवा - निधी शोधीत असता भयचिंतातुर झालेल्या रंकाला एखादा निधी - ठेवा दिसला व तो आपलाच आहे अशी ओळख पटली, म्हणजे जसा व जितका आनंद होईल तसा व तितका आनंद नेत्रांना झाला व उत्साह वाटला. (ख) निजनिधि शब्दानी पुरातन संबंध सुचविले (२२९।८ पहा) 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरण प्रवृत्तयः' या सुभाषिताची सत्यता येथे दाखविली. 'जणु निजनिधि' का? 'निजनिधि' का नाही? हा भडक, उत्तान, स्वेच्छाचारी,

विषयलोलुप कामुकांचा शृंगाररस नाही म्हणून. धनुर्भंग झाल्याशिवाय 'निज' हा शिक्का कसा मारता येणार? आपलाच हा पूर्वठेवा आहे की काय असे वाटले. आपल्यासारखा वाटला पण पूर्ण खात्री होईना व खात्री करून घेण्यासाठी नीट निरखून पाहणे जरूर आहे असे वाटून आता तेच करील.

हिं. थके नयन रघुपति छबि देखें। पलकन्हिहूँ परिहरीं निमेषें ।।५ ।।
अधिक सनेहँ देह भै भोरी। सरद ससिहि जनु चितव चकोरी ।।६ ।।
लोचन मग रामहि उर आनी। दीन्हे पलक कपाट सयानी ।।७ ।।
जब सिय सखिन्ह प्रेमबस जानी। कहि न सकहिं कछु मन सकुचानी ।।८ ।।

म. नयन बघत रघुपति छबि थक्कित। मिटण्यांचे पापण्याहि सोडित ।।५ ।।
स्नेह अधिक वपुभान न राहे। शरद-शशीस जणुं चकोरि पाहे ।।६ ।।
नयन मार्गि रामा उरिं आणी। पक्ष्म-कवाडे लावि शहाणी ।।७ ।।
प्रेमविवश सीता, सखि जाणति। वदवेना, मनि संकुचिता अति ।।८ ।।

अर्थ :(शब्दार्थ थक्कित = स्तंभित, वपु = देह, पक्ष्म = पापण्या, कवाड = दाराच्या फळया) रघुपतीचे रूप पाहून सीतेचे नेत्र स्तंभित झाले, (स्थिर झाले, त्या रूपावर खिळले) पापण्यांनीही उघडझाप करण्याचे सोडले ।।५ ।। अधिक स्नेह उत्पन्न झाला व त्यामुळे देहभान विसरली व चकोरीने शरदऋतूतील (पौर्णिमेच्या) चंद्राकडे पहावे त्याप्रमाणे जणु बघत राहिली ।।६ ।। (नंतर) नयनरूपी रस्त्याने रामचंद्राला हृदयात आणले व त्या मार्गाच्या दाराच्या फळया ज्या पापण्या त्या, शाहण्या सीतेने लावून टाकल्या (मिटल्या) ।।७ ।। सीता प्रेमवश झाली आहे हे तिच्या सखींनी जाणले पण त्या मनात अती संकोचित झाल्या व काही बोलवेना ।।८ ।।

टीका चौ. ५-६(१) सूचना - येथे हे लक्षात ठेवणे जरूर आहे की हे सीतेचे किंवा सखीचे स्वगत भाषण नसून शंकर, याज्ञवल्क्य इत्यादी वक्ते हे सांगत आहेत. हे लक्षात असले म्हणजे अर्थाचे अनर्थ करावे लागणार नाहीत. (२) भाव हा की रघुपतीचे रूप दृष्टीस पडताच त्यावर नेत्र स्थिर झाले. व टक लावून, पापण्या न हालविता ते रूप डोळे न्याहळू लागले. सार हे की या सर्व गोष्टी सहजासहजी विद्युद्वेगाने घडल्या. (३) पाहता पाहता पूर्वीपेक्षा प्रीती वाढली. 'उपजी प्रीती पुनीत' (२२९) हे रामरूप पाहण्यापूर्वीच घडले. सीतेचे कान व डोळे यात चारी चार बोटांचे अंतर नव्हते तरी जे रूपवर्णन ऐकले होते ते व हे जे प्रत्यक्ष दिसले त्यात महदंतर अनुभवले, त्यामुळे अधिक स्नेह उत्पन्न झाला. प्रेम, प्रियता, हार्द, प्रेम, प्रीती व स्नेह हे शब्द समानार्थी असले तरी 'स्नेह' शब्दाने आर्द्रता, ओलावा, लिप्तपणा यांचा जितका सहज बोध होतो तितका बाकीच्या शब्दांनी होत नाही. (क) वरील सर्व वर्णनावरून उघड होते की सीतेने श्यामल, सुंदर किशोर रघुपतीकडेच पाहिले. गौर किशोर तिच्या जणू दृष्टीसच पडले नाहीत. हाही पुरातन प्रीतीचा पुनीत प्रभाव नाही असे कसे म्हणवेल! (ख) वपुभान न राहे - स्नेह रूपी मधुर, स्वादु, पवित्र, स्निग्ध

रसात तिच्या मनाने बुडी मारली त्यामुळे आपल्याबरोबर जाणत्या सखी आहेत, अजून धनुर्भंग झाला नाही. आपण पराधीन आहोत, पण रद्द करणे आपल्या हाती नाही इत्यादी गोष्टीचे व जगाचे भान राहिले नाही. चकोरीप्रमाणेच जणू रघुपतीमुखचंद्राकडे डोळे थोडे वर करून टक लावून पाहत राहिली.

ल.ठे. रामनेत्र चकोर व सीतामुख शशी झाल्याचे वर्णन पूर्वी केले. येथे सीतेच नेत्र चकोर बनले नसून सीताच चकोरी बनली आहे असे वाटते म्हणून तर उत्प्रेक्षा केली. सीतामुख केवळ शशी आहे व रघुपतीमुख शरद शशी आहे. ध्वनित केले की रामशोभा सीतेला अधिक प्रिय व आकर्षक ठरली. राम लतेच्या आड असल्याने त्यांचे सर्व शरीर दिसणे शक्य नाही, म्हणून रघुपति = रघुपतिमुख हाच अर्थ घेतला पाहिजे. (क) चकोर नेत्रांनीच चंद्राकडे पाहतो व नेत्रांनीच सुधापान करतो. रामचंद्रांचे नेत्र चकोर झाले म्हणजे राम जणू चकोर झालेच. सीता जणू चकोरी झाली म्हणजेच तिचे नेत्र चकोर झाले; पण नेत्र पुल्लिंगी व सीता स्त्री म्हणून नेत्रांना चकोर न म्हणता उत्प्रेक्षेने सीतेला चकोरी बनविली. याप्रमाणे दोघांची दशा जवळ जवळ सारखीच झाली. फरक इतकाच की सीतामुख सामान्य शशी व रघुपतीमुख शरदशशी ठरला. आज सकाळी आश्विन शुक्ल पौर्णिमाच आहे; पण दिवस असल्यामुळे चंद्रमा आकाशात नाही, पण लतेआड लपून बसलेलाच जणू काय सीताचकोरीस दिसला हा अर्थ अधिक रोचक व रूपक व उत्प्रेक्षा यातील भेद दाखविणारा ठरतो, 'जणु चकोरीकडे न घेता शशीकडे घेतल्याने भानगड मिटते व उत्प्रेक्षेची आवश्यकता योग्य प्रकारे सिद्ध होते. (२) शरद -पौर्णिमेचा हा शशी नेहमी दिसणे शक्य नाही म्हणून जरा देहभानावर आल्यावर सखी जवळ असल्याची आठवण झाली, त्या काय म्हणतील याची लाज वाटली, पण त्या शशीस असाच जाऊ द्यावा असेही वाटेना, म्हणून काय करते पहा -

चौ. ७ (१) नयन-मार्गि रामा उरिं आणि - नयनरूपी रस्ता किती मृदु . निर्मल व प्रकाशमय. त्या रस्त्याने तो रघुपती शशी स्नेहरूपी अती कोमल हातांनी पकडून आणला हृदयरूपी गुहेत व आता कुठे पळून जाशील, या हृदयाकाशात रात्रंदिवस सुखाने रहा असे म्हणून तो रस्ता बंद करणाऱ्या दरवाजाच्या फळ्या घेतल्या घट्ट लावून व ठेवला त्यास हृदयगुहेत कोंडून! दाराच्या फळ्या सुंदर, दरवाजा (नेत्रेंद्रियाचे द्वार) सुद्धा कोमल व मनोहर, व हृदयाकाश तर स्वच्छ, निरभ्र, अगदीं मृदुल! आकाशातील चंद्राला राहूचे भय असते, पण या आकाशातील राममुख चंद्राला अन्यप्रेमरूपी राहू कधीही ग्रासू शकणार नाही. काव्य परिभाषा सोडून बोलावयाचे म्हणजे सीता रघुपतीमुखाचे ध्यान हृदयात करू लागली व तिने डोळे मिटले. हेतु हा की सखींना असे वाटू नये की काय ही निर्लज्ज आहे! एवढीशी ६/७ वर्षाची मुलगी परपुरुषाकडे वर मान करून बघत राहिली आहे! तरी आम्ही जाणत्या बाया जवळ असताना! काय हे! पण 'अंतरींचे धावे स्वभावे बाहेरी' याप्रमाणे झालेच. (क) येथे हे विशेष लक्षात ठेवावे की सीतेच्या सखी वयात आलेल्या असून, त्यांनाही दोन्ही भावांचे अलौकिक लावण्य दिसूनही त्यांची कोणाची प्रेमविवश दशा झाली नाही. यावरून सिद्ध झाले की त्यांचे मनही सहज पुनीत आहे. (ख) शहाणी – फार वेळ बघत राहिली नाही. प्रेमदशा गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला हाच शहाणपणा!

चौ. ८(१) सीता प्रेमविवश झाली आहे हे सखींना तेव्हाच कळले. कारण त्या जाणत्या, विवाहित स्त्रिया आहेत. रोमांच, स्तभ, वैवर्ण्य इत्यादी सात्विक भाव लपवून किती व कसे लपवील! (क) सीतेने आपल्या भावना दाबून, लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. रघुवीराने भावास तेथेच सर्व सांगितले. यावरून कोणी समजू नये की सीता सरळ हृदयाची नाही. राम पुरुष व सीता स्त्री आहे. सीता व सखी समवयस्क नाहीत. पुरुष नुसता लंगोट नेसून बाजारात हिंडून येण्यास लाजणार नाही; पण ही गोष्ट कोणत्या कुलीन स्त्रिया करतील! कदाचित एखाद्या शुद्धहृदयी तरुणीने निर्विकारचित्ताने हे केले तर आजचा स्त्रीदाक्षिण्यवादी सुधारक म्हणून समजला जाणारा व समान हक्कांचा डांगोरा पिटणारा समाज सुद्धा तिला दोष देईल!

(२) सखींना सीतेच्या हृदयस्थितीचा सुगावा जरी लागला तरी हा विषयच असा नाजुक व गंभीर आहे की यावेळी संकोचाने माना खाली घालून मूग गिळून बसण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरलेला नाही. कोणाच्या हृदयात प्रेमाची भरती तर कोणाच्या हृदयात संकोचाच्या लाटा उसळत असल्या तरी सर्वत्र निःशब्द स्तब्धता पसरली आहे. या स्तब्धतेचा भंग कोण, केव्हा व कसा करणार ही चिंता सखींना लागलेली असणारच! (क) वि.ल.ठे. रामरूपाचे दर्शन होण्यापूर्वीच सखीमुखाने त्यांचे वर्णन ऐकून व नारदवचनाच्या आधाराने सीता रामावर पतिभावनेने प्रेम करू लागली. असे रघुवीराचे झाले नाही. सीतेच्या भूषणांच्या नादाने राममन आकर्षित केले; व सीता दृष्टीस पडली आणि रामनेत्र व मन सीतारूपासक्त झाले; पण पत्नीभावनेने प्रेम उत्पन्न झाले नाही व सीतेचे ध्यान हृदयात करीत देहभान विसरले नाहीत. मदनदुंदुभीचा ध्वनी ऐकल्यावर सुद्धा तिच्या दर्शनासाठी घाबरे झाले नाहीत. सीता तसे काही बाह्य कारण घडले नसता पुरातन प्रीतीनेच घाबरी झाली दर्शनासाठी. नंतर सीतेला रामरूप दिसले. ती जणू रामशरच्चंद्रावर चकोरी बनली, देहभान विसरली, पतीभावनेने, डोळे मिटून हृदयात रामरूपाचे ध्यान करीत तटस्थ आहे! सीतासौंदर्याने रामाचा पराभव केला की रामलावण्याने सीतेचा केला हे आता वाचकानी ठरवावे! रघुवीराला जिंकण्यासाठी कामदेवाने जी आपले शक्ती - सर्वस्व या रणरंगभूमीवर प्रगट केले; त्या शक्ती - सर्वांचा या पहिल्याच सलामीत चांगलाच पराभव झाला हे अमान्य करता येणार नाही. अजून एकमेकांची नजरभेट झाली नाही. आळिपाळीने निरीक्षण झाले आहे व असेच या प्रकरणात होणार आहे. आता या रंगभूमीवर एकदम पालट होतो :-

हिं. दो. लता भवन तें प्रगट भे तेहि अवसर दोउ भाइ ॥
निकसे जनु जुग बिमल बिधु जलद पटल बिलगाइ ॥२३२॥

म. दो. बंधु उभय तों प्रगटले लतागृहाआंतून ॥
निघे विमल विधु युगल जणुं जलद-पटल सारून ॥२३२॥

अर्थ : तोच (इतक्यात) एका लतागृहाच्या आतून दोघे बंधु जणू मेघपटलाला बाजूस सारून दोन विमल चंद्र बाहेर पडावे तसे बाहेर पडले (प्रगट झाले) ॥२३२॥

टीका दो. (१) लतागृहाच्या लताना बाजूस सारून दोघे भाऊ बाहेर पडले हा मुख्य अर्थ आहे. चंद्र स्वतः मेघांना बाजूस सारून निघत नसून तसा निघाल्यासारखा भासतो. मेघांना बाजूस

सारण्याचे काम वारा करीत असतो, तसे येथे झाले नाही. यांनी आपल्या हातांनी लतापटल बाजूस सारले व बाहेर निघाले. चंद्र बाहेर निघत नसून पाहणाऱ्याच्या दृष्टीसमोर मेघपटल ते वायूने बाजूस सरते म्हणजे चंद्र दिसू लागतो. चंद्र एकच असतो हे दोघे आहेत; एवढ्यासाठी उत्प्रेक्षा केली. आतापर्यंत लतांच्या आड होते त्यामुळे त्यांचे सर्व शरीर, सर्वरूप दिसत नव्हते. लतांना बाजूस सारून आले यावरून, जेथून रस्ता नव्हता तेथून मार्ग काढून आले. असे का केले याविषयी कल्पना कराव्या तेवढ्या थोड्याच. तरीही थोडा प्रासंगिक विचार करून पाहू. (१) 'मी जाणे की प्रेमे प्रगटति' (१।१८५।५) (३।२७।१७पहा) सीतेचे अन्तःप्रेम जाणून प्रगट झाले असे मानल्यास, हे सर्वच प्रकरण शुद्ध माधुर्यभावाचे आहे म्हणून ऐश्वर्यभाव गृहीत धरणे चूक व असे मानल्यास सर्वज्ञ प्रभूला कळावयास हवे होते की सीता डोळे मिटून स्तब्ध आहे. व प्रेम जाणूनच दर्शन द्यावयाचेच होते तर सीता भयचिंताग्रस्त झालेली असता सखींनी दाखविण्यापूर्वीच देणे योग्य ठरले असते. म्हणून हे अनुमान विसंगत आहे. (२) नाट्यकलादृष्टीने पाहिल्यास सीतेची प्रेमविवशता पाहून ज्या सखी संकोचित झाल्या आहेत व तिची प्रेमसमाधि ज्यांच्या चिंतेचा विषय झाला आहे, त्या सर्व सखींची दशा रामलक्ष्मणांचे रूप पाहून काय होते हे प्रेक्षकांस दाखविण्यासाठी हा प्रवेश आहे. ज्या मदनाने दुंदुभी वाजवून प्रथम आगळीक केली त्याच्या या सखीरूपी वीरांचा पराभव करून रामलक्ष्मणांच्या मनाची सहज पावनता सिद्ध करणे हा कवीचा हेतू दिसतो. (३) ऐतिहासिक, व्यावहारिकदृष्ट्या बोलावयाचे तर 'जाणे कारण सकल विधाता' पण उशीर झाला असे वाटून आलेल्या मुख्य रस्त्याने परत जाण्याच्या हेतूने लांबची वळण घेऊन आलेली वाट टाकून लता भवनाच्या वेली सारल्या बाजूस व तलावाकडील, आलेल्या मुख्य रस्त्याजवळ पडले बाहेर असे मानणेच योग्य ठरते. मोठमोठ्या उद्यानात हिंडत असता अशी मधूनच वाट काढावी लागते. भुलभुलावणींत व चक्रव्यूहातून तर असेच बाहेर पडावे लागते. नाहीतर रस्ता संपतच नाही. हिंडून हिंडून पुन्हा पूर्व स्थळीच! असे होते.

(२) तो - तोंच, इतक्यात. सीतेच्या सखी किंकर्तव्यमूढ होऊन बुचकळ्यात पडतात न पडतात तोच. (क) विमल विधु - विधु=चंद्र, त्याच्या ठिकाणी गुरुअपमानादी १६ दोष आहेत; ते यांच्यात नाहीत म्हणून विमल विधु म्हटले. चंद्राच्या सोळा दोषांचे वर्णन 'रावणशशिराहू' (३।२८।६) च्या टीकेत पहावे. 'शशि चारू' (१।१६।६) असे पूर्वी एकट्या रामचंद्रासच म्हटले आहे. येथे लक्ष्मणही विमल विधु आहे हे विशेष सांगितले. येथे शरद-राका-विधु समजणे जरूर आहे. (१।१६।६) मधे रघुपतीस पौर्णिमेचा चारूशशी म्हटले आहे हे कधी विसरू नये. शरदशशी असे रघुपतीला नुकतेच म्हटले आहे (चौ.६) (ख). जलदपटल - जलद शब्दाने पाऊस पाडण्याच्या स्थितीत असलेले मेघपटल सुचविले. असे ढग काळे असतात; म्हणून सुचविले की लता नीरद श्यामवर्णाच्या आहेत. कोणत्याही वृक्षाची हिरवी पाने जुनी झाली म्हणजे पिकण्यापूर्वी काळसर दिसतात. दुरून रामदूर्वादल. 'रामं दूर्वादल श्यामं' असे म्हटलेच आहे. (ग) आता या दोघांचे रूप व त्याचा सीतासखीवर झालेला परिणाम 'राहि न सखींस भान' असा शेवटी वर्णन करतील. खालील वर्णनात पहिल्या चौपाईत सारांशरूपाने शरीरकान्तीसह वर्णन आहे व पुढे वीररसप्रधान वर्णन आहे. कामदेवाने युद्धाची मोहीम सुरु केलेली विसरू नये.

हिं. सोभा सींवँ सुभग दोउ बीरा। नील पीत जलजाभ सरीरा ॥१॥
काकपच्छ सिर सोहत नीके। गुच्छ बीच बिच कुसुम कलीके ॥२॥
भालतिलक श्रम-बिंदु सुहाए। श्रवन सुभग भूषन छबि छाए ॥३॥
बिकट भृकुटि कच घूघरवारे। नव सरोज लोचन रतनारे ॥४॥

म. शोभा-शीव सुभग युग वीर। नील-पीत-जलजाभ-शरीर ॥१॥
काकपक्ष शिरिं शोभति त्यांचे। गुच्छ मधींमधिं कुसुमकळ्यांचे ॥२॥
भाळिं टिळे श्रमबिंदु विराजति। सुभग भूषणें श्रवणीं भ्राजति ॥३॥
विकट भृकुटि कच काळे कुरळे। लोचन अरुणकंज नव खुलले ॥४॥

अर्थ : दोघे (बंधू) वीर असून सुंदर आहेत, शोभेची परमावधि (शीव - सीवा) आहेत. दोघे अनुक्रमे नील व पिवळया वर्णाच्या कमलासारख्या शरीराचे आहेत ॥१॥ त्यांच्या मस्तकावर काकपक्ष शोभत असून त्यात मधेमधे फुलांचे व कळ्यांचे (फुले व कळ्या असलेले) गुच्छ खोवलेले आहेत ॥२॥ कपाळीं गंधाचे तिलक असून श्रमाने आलेले घामाचे बिंदु विराजत आहेत; कानात सुंदर भूषणे चकाकत आहेत ॥३॥ भिवया वक्र (धनुष्याकार) असून केस काळे व कुरळे आहेत. आणि डोळे ताज्या फुललेल्या लाल कमलासारखे खुलत आहेत ॥४॥

टीका - वि.ल.ठे. दो. २२९।१ पासून २३२ अखेरपर्यंतच्या चार दोह्यात शृंगारप्रधान मधुर वर्णन असल्याने एकाही ओळीत येथल्यासारखी तीन दीर्घ अक्षरे (शोभा शीव) वीर शब्द व शरीर सारखा मधे दीर्घ रकार असलेला शब्द हे दिसत नाहीत. येथे वीररसाचे वर्णन असल्याने पहिल्याच चौपाईने शोभा शीव, वीर, नील, पीत जलजाभ शरीर आठ दीर्घ अक्षरे व वीर शरीर हे विशेष ओजोत्पादक शब्द आहेत. पुढे सुद्धा उत्तरोत्तर ओज वाढले आहे. बिकट भुकुटिकच घूघरवारे इत्यादी पहा. पहिल्याच चौपाईत वीर शब्द वापरून जणू वीररसाने डंकाच पिटला असे वाटते. (१) जलजाभ = जलज + आभ = कमलासारखी आहे आभा = कान्ति ज्यांची ते. (क) पीत जलज - पिवळे कमळ आपल्या इकडच्या बाजूस दिसत नाही; पण मानसात अन्यत्रही ही त्यांचा उल्लेख आहे.

चौ. २(१) पा. भेद. काकपच्छ व मोरपंख असे दोनपाठ आढळतात. मोरपंख पाठ घेतल्याने अर्थ लावताना अनेक तर्क व ओढाताण करण्याची पाळी येते. काकपक्ष = दोन्ही कानांच्या जवळ शेंड्या ठेवतात त्या. 'काकपक्षः शिखण्डकः' (अमरे) 'द्वे सामान्येन शिखायाः बालानां शिखाया वा' (अ.व्या.सु.) हे दोन शब्द सामान्यतः शेंडीला व विशेष करून मुलांच्या शेंडीला वापरतात. वा. रामायणात 'काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि' (१।१९।९) असे विश्वामित्रानी रामाविषयी दशरथाजवळ म्हटले आहे. गीतावलीत सुद्धा विश्वामित्राबरोबर गेलेले रामलक्ष्मण काकपक्षधरच आहेत. मुनि के संग बिराजत बीर या (५४) पद्यात 'काकपच्छधर, कर कोदंड सर...' असे म्हटले आहे. 'सिरनि सिखंड' (गीतावली ५६) असे म्हटले असले तरी 'शिखण्डो बर्ह चूडयो' (हेमचंद्रः)

शिखंड = शेंडी, चूडा असा अर्थ आहेच. इतके सबळ आधार मिळाले म्हणून येथे काकपक्ष पाठ घेतला.

(२) गुच्छ मधीमधि कुसुमकळ्यांचे - कानाजवळच्या त्या शेंड्यातून फुले व कळ्या असलेले गुच्छ मधे मधे खोवले आहेत. फुलबागेत फुले तोडताना असे करणे अगदी स्वाभाविक आहे. हल्ली सुद्धा पिवळ्या चाफ्याचे किंवा गुलाबाचे फूल जाणती व लहान मुले कानाजवळ ठेवतातच. फुलांच्या कळ्यांचे असा शब्दार्थ होऊ शकेल पण पुष्पगुच्छात नुसती फुले किंवा नुसत्या कळ्या नसतात. काही फुले असतात काही कळ्या असतात. जाई, जुई, मोगरा, गुलाब, शेवंती इत्यादींचे असेच गुच्छ असतात. कानांचा नीलवर्ण, काक पक्षांचा काळा वर्ण त्यात एखादे हिरवे पिवळट पान असलेले पांढऱ्या, लाल, पिवळ्या फुलांकळ्यांचे गुच्छ! किती अवर्णनीय सहज शोभा आली असेल. (क) काकपक्ष शब्दाने कोवळे वय व त्या वयाला शोभेसे फुलांचे गुच्छ खोवणे या गोष्टी शृंगाररसपोषक आहेत, तर भाषा वीररसानुकूल ओजयुक्त आहे. याने वीर व शृंगार यांचे मधुर सम्मिलन दाखविले.

चौ. ३(१) भालि टिळे श्रमबिंदु विराजति - कपाळावर गंध कसले लावले आहे यान्नी सविस्तर चर्चा पूर्वी झाली आहे. या जलदनील भालावर गोरोचनाचे लालपिवळे गंध आहे व फुले तोडण्याच्या श्रमाने उन्हाने आलेले घामाचे स्वच्छ बिंदू झळकत आहेत. एकूण पुन्हा एक अद्भुत दृश्य! इतक्याशा श्रमाने व ज्यांचे मुखमंडल व भालपटल घामाच्या बिंदूनी डबडबले आहे ते वज्रकठोर शिवधनुष्याचा भंग कसा करतील असे सहृदय महावीर पुरुषास सुद्धा वाटेल, मग या सखी व सीता यांना अशी भीती उत्पन्न न झाली तरच नवल ! (क) सीतेच्या व सखींच्या भावनांना निराशेच्या चक्रात अडकवण्यास कवींनी योजलेले हे नाट्यकौशल्य किती म्हणून वाखाणावे! या चरणात शृंगाररस व मध्यम ओज तर पुढील चरणात भरपूर ओज! असे सुंदर मिश्रण! येथून ओज वाढते.

चौ. ४(१) विकट भृकुटि - वक्रभिवया शृंगार व वीर या दोन्ही रसांच्या द्योतक असू शकतात पण येथे भाषा ओजपूर्ण असल्याने येथे वीररसच मुख्य आहे. लालकमळासारखे प्रसन्न नेत्र सुद्धा शृंगार व वीर यांचे लक्षण असते हे पूर्वी दाखविलेच आहे. (२०९।१ पहा) सरोज व सरसिज, अरुण नयन व लोचन रतनारे (लोचन अरुणकंज नव खुलले) यांचा उच्चार केल्याने कोमल उच्चार व तेजस्वी उच्चार कोणत्या शब्दांचा होतो ते दिसेल. अर्थ एकच पण अक्षरभेदाने माधुर्य व ओज कसे निर्माण करता येते ते पहावे. आता नेत्रांच्या आजूबाजूच्या अंगांचे वर्णन करतात.

हिं. चारु चिबुक नासिका कपोला। हास बिलास लेत मनु मोला ॥५॥
मुख छबि कहि न जाइ मोहि पाहीं। जो बिलोकि बहु काम लजाहीं ॥६॥
उर मनि माल कंबु कल गीवा। काम कलभ कर भुज बलसींवा ॥७॥
सुमन समेत बाम कर दोना। साँवर कुअँर सखी सुठि लोना ॥८॥

म. चारु चिबुक नासिका कपोलहि। हास-विलास घेत मन मोलहि ॥५॥
केविं वर्णवे मुखछविं माते। बघुनि लाज बहु किति कामाते ॥६॥
हृदिं मणि- माल सु-कम्बू-ग्रीवा। काम्कलभकर भुज बल-शीवा ॥७॥
द्रोण सुमनयुत रुचिर वाम करिं। श्याम कुमर सखिं! फार रुचिर तरि ॥८॥

शब्दार्थ - चिबुक-हनुवटी (१९९।७ टी. पहा) मोलघेणे= विकत घेणे, कंबु = शंख; गीवा = ग्रीवा, गळा, कलभ = हत्तीचे पिलूं, बालहत्ती, कर = सोंड, दोना - द्रोण, साँवर = श्यामल, सावळा, सुठि = अति, फार, लोना-सुन्दर (सलोना, लोना) हा बुन्देलखंडी शब्द आहे (मा.पी)

अर्थ : हनुवटी, गाल व नाक सुंदर आहेत; व हास्याची विशेष शोभा (विलास) तर मनच मोल घेते ॥५॥ मुखाच्या शोभेचे वर्णन मला कसे करवेल! कारण ते पाहिल्यावर अनेक कामदेवांना सुद्धा लाज वाटते (आपल्या सौंदर्याची) ॥६॥ छातीवर मण्यांची माळा आहे व गळा शंखा (कम्बु) सारखा सुन्दर आहे. (सु=सुष्ठु, सुंदर) व बाहू कामदेवाच्या बालहत्तीच्या सोंडेसारखे असून बळाची सीमा (शीवा, शीव) आहेत. तरी पण हे सखी! श्याम कुमार फारच सुंदर आहे ॥८॥

टीका चौ. ५ (१) हास-विलास घेत मन मोलहि-हास = हास्य. 'माया हास' 'इन्दु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासें' (१।१९८।७). रामलक्ष्मणांचे रम्य हास्य ज्यांच्या ज्यांच्या दृष्टीस पडेल त्यांचे मन ते हास्याने जणू विकत घेतात, किंवा वेठीस धरतात. विकत घेतलेल्या वस्तूवर मूळ मालकाची सत्ता रहात नाही. ती वस्तू विकत घेणाऱ्याच्या मालकीची होते. भाव हा की हास्याच्या प्रभावाने ते मन इतरत्र जाऊ शकत नाही. राम कोणावर कृपा करतात तर आपल्या दैवी मायेला कोणावर प्रेरून हे कार्य करतात. येथे हास्यरसही मिसळला. (क) या सखीने जणू कबुलीच दिली की माझे मन यानी आपल्या हास्याने विकत घेतले आहे!

चौ. ६-७; (१) मुखाच्या सौंदर्याचे वर्णन न करता येण्याची कारणे दोन; मनच जवळ राहिले नाही हे एक ; आणि वर्णन करण्यास कोणातरी समान व किंचित अधिक श्रेष्ठ असणाराची उपमा द्यावी लागते. १।२२०।५ - दो. २२० पहा. अती कोमल असून मोहक सौंदर्य व द्विभुज असणारा कामदेव; त्याची उपमा द्यावी म्हटले तर अगणित कामदेव सुद्धा यांच्या मुखाचे लावण्य पाहून लज्जित होतील! येथे अद्भुतरसाचे मिश्रण केले. येथे काम युद्धात लाजला! (२) कलभ कर = बालहत्तीची सोंड कलभाची सोंड. भरदार, उतरती, नीलवर्णाची, गोंडस व सुंदर असते. पण ती बळाची शोभा - परमावधी असत नाही. साधा कलभ व त्याची सोंड विशेष सुंदर नसतात म्हणून कामकलभ = कामदेवाला बालहत्ती म्हणावे लागले. कृष्णवर्णाचा (श्याम, नील) हत्ती असतो तसा गौरवर्णाचाही असतो म्हणून रूपकात दोष नाही. दोघांना (रामलक्ष्मण) लागू आहे. कामकलभाची सोंड सुद्धा यांच्या बाहूंची बरोबरी करू शकत नाही; कारण ती इतकी बलवान नसते. अती सुंदर, कोमल असून बलाची सीमा असणे हेही अद्भुत आहे. सुंदरकाण्डात सीतेने रामबाहूला सोंडेची उपमा दिली आहे. प्रभु भुज करिकरसम दशकंधर! (५।१०।३) त्यावेळी रामचंद्रांचे वय सुमारे ३१।३२ वर्षांचे असल्याने कलभकर न म्हणता करिकर हत्तीची सोंड म्हटले!

चौ. ८(१) द्रोण सुमनयुत रुचिर वाम करीं - दोघांच्याही डाव्या हातावर फुलांनी भरलेले द्रोण आहेत. येताना ते आणले नव्हते; बागेतील पळसाच्या किंवा केळीच्या पानांचेच बनविले असतील. येथे पुन्हा शृंगाररस आला. फुले खुडता खुडताच लातकुंजातून बाहेर पडले असावेत. (क) सु-मन असा अर्थ घेतला म्हणजे रमणीय भाव निघतो की त्या द्रोणातील सुमने फुले नसून आमची सर्वांची शुद्ध (सुंदर सुष्टु) मनेच हास्याने मोल घेतलेली त्या द्रोणांत भरली आहेत व जातील तेव्हा घेऊन जाणार बरोबर! २।११८ पहा. बरे तो द्रोण सुद्धा उजव्या हातावर न घेता वाम हातांवर घेतला आहे व जणू काय त्यांची (त्यातील सु-मनांची) त्यांना काही किंमत नाही असे दाखवीत आहेत. वाम = प्रतिकूल असा अर्थ असल्याने सुचवीत आहेत की ते आम्हाला अनुकूल (वश झाले) नाहीत (ख) या प्रमाणे राम व लक्ष्मण यांचे वर्णन समान भूमिकेने केले तरी 'अधिक सुखसागर रामहि' असे जे पूर्वी कवींनी सांगितले तशी ही सखी दुसरीला सांगते की श्यामकुमार फारच सुंदर आहे. यांचे मन सुद्धा शेवटी श्यामकुमारावरच स्थिर झाले. आता दोह्याच्या पूर्वार्धात श्यामकुमाराचेच वर्णन करते व ते करीत असता देहभान विसरते; त्यामुळे दोह्याचे उत्तरार्ध कवीला समस्यापूरणासारखे पूर्ण करावे लागते!

हिं.दो. *केहरि कटि पट पीत धर सुषमा सील निधान ।।*
देखि भानुकुलभूषन हि बिसरा सखिन्ह अपान ।।२३३ ।।

म.दो. *केसरि कटि, पटपीतधर सुषमा-शील-निधान ।।*
बघुनि भानुकुल-भूषणा विसरति सखि निज भान ।।२३३ ।।

अर्थ : सिंहासारखी कटि (कंबर) आहे. पीतांबर परिधान केला आहे व परमशोभेचे व शीलाचे निधान (श्यामकुमार) आहे, (कवि म्हणतात) भानुकुल भूषणास (रघुनाथास) पाहून त्या सर्व सखींना स्वतःचे भान राहिले नाही। (स्वतःचे भान विसरल्या, स्वतःस विसरल्या.) ।।२३३ ।।

टीका. दो. (१) केसरि कटि - हे शौर्य, वीर्य, धैर्य यांचे व सौंदर्याचे ही लक्षण आहे, पण कटि पट सुपमा, निधान, भानु भूषण हे शब्द व विशिष्ट अक्षरे ओजपूर्ण असल्याने वीररसच येथे अभिप्रेत आहे. कटिपर्यंतच वर्णन करणे हेही वीररसाचे द्योतक आहे. पहिल्या चौपाईत वीररसानेच उपक्रम केला व येथे वीररसानेच उपसंहार केला. टीकेत दाखविल्याप्रमाणे शृंगार, हास्य व अद्भुत रस सुद्धा मिसळले आहेत व शेवटी पर्यवसान शान्तरसात, देहभान विसरण्यात झाले. एकूण पाच रसांचे समिश्रण येथे असून वीररस प्रधान आहे. असे असून शृंगाररसप्रिय सीतासखी देहभान विसरल्या, सीता शृंगाररसप्रधान रूपाने देहभान विसरली. याने हे दाखविले की कोणत्याही रसाचा आविष्कार रामरूपात होतो तो मनाला मुग्ध करतो. धनुर्यज्ञ मंडपात भिन्न भिन्न व्यक्तींना भिन्न भिन्न रस प्रतीतीस आला आहे व त्याप्रमाणे परिणामही भिन्न झाले आहेत. येथे करुणा, भयानक व रौद्र हे तेथील तीन रस नाहीत त्यामुळे व भिन्न भावना नसल्यामुळे येथे भिन्न परिणाम नाही.

(२) सुपमा शील निधान - सुपमा = परमाशोभा याने शृंगाररस व 'शीलनिधानने शांतरस सुचविला जातो.' 'बुध सेवेविण शील किं मिळते' (७।९०।६) म्हणून ठरते की यानी बुधसेवा

उत्तम केली आहे. विश्वामित्रसेवा हे जाज्वल्य उदाहरण आहेच. (क) परमश्रेष्ठ अनुपम शोभा, अनुपम शील, व अनुपम वीर्य प्रताप यांचे एकत्र असणे अद्भुत आहे. शीलनिधान शब्दाने सुचविले त्या सखीने की आपण एवढ्या सुंदर सुंदर क्षत्रिय तरुणी एकान्तात दिसलो असता यांच्या परमोच्च शीलाला धक्काही लागला नाही. अर्थात वर मान करून आमच्याकडे पाहिले सुद्धा नाही. 'स्वप्निहि दृष्ट न कधि परनारी' व 'मन किं नजर परनारि न पावति' हे प्रभुवचन या सखींच्या मुखाने इतके उत्तम रितीने खरे झालेले दिसले! (ख) सुषमाशील निधान असे ती सखी जरी रामाविषयीच म्हणाली तरी 'राम नि लक्ष्मण बंधुवर रूपशील बलधाम' (२१६) असे विश्वामित्रांनी दोघांबद्दल म्हटले आहे. 'रूप शील गुण धामही चारी' (१९८।६) असे चौघा भावांविषयी म्हटले आहे.

(३) भानुकुलभूषण - याने परम प्रताप, तेज बल इत्यादी गुणांचा बोध होतो. यांतील ध्वनीच पुढे दो. २३ च्या चौपायामध्ये लक्ष्मणाच्या मुखाने स्पष्ट करून सांगितला आहे. तेथेही पाच रसांचे मिश्रण आहे. वीररसाचेच मुख्यतः सखीनी वर्णन केले; यावरून दिसले की यांचे मन सहज पुनीत आहे. तथापी येथेही देहभान विसरण्याने, य कामदेवाच्या प्रत्येक सेनेवर रामचंद्रानीच विजय मिळविल्याचे जाहीर केले आहे. (क) चित्रकूटास भरतभेटीत जशी कुणी न कांहिं वदले ना पुसले। प्रेमभरें मन गतिच विसरले' (२।२४२।७) ही दशा झाली सर्वांची तशी सीता व सखी यांची येथे झाली आहे. तेथे निषादाने धीर धरून त्या शान्ततेला तोंड फोडले आहे; तसे येथील शान्त व भक्तीरसांच्या तुंबाऱ्याला तोंड कोण फोडते पाहू.

हिं. धरि धीरजु एक आलि सयानी। सीता सन बोली गहि पानी ॥१॥
बहुरि गौरि कर ध्यान करेहू। भूपकिसोर देखि किन लेहू ॥२॥
सकुचि सीय तब नयन उघारे। सनमुख दोउ रघुसिंघ निहारे ॥३॥
नखसिख देखि राम कै सोभा। सुमिरि पिता पनु मनु अति छोभा ॥४॥

म. धरुनी धीर सखि एक शहाणी। सांगे सीते धरुनी पाणी ॥१॥
मग गौरीचे करणें ध्याना। भूपकिशोर बघुनि कां घ्याना ॥२॥
सितानयन संकोचें उघडित। सन्मुख दो रघुसिंह विलोकित ॥३॥
रघुपति शोभा नखशिख निरखुन। स्मरूनि पितृपणा क्षोभे अति मन ॥४॥

अर्थ : (नंतर) एक सुजाण - शाहणी - सखी धीर धरून व सीतेचा हात धरून तिला सांगते की ॥१॥ गौरीचे ध्यान मग केलेत तरी चालेल (मग करा की) भूपकिशोरांना का नाही बघून येत (पोटभर) ॥२॥ (तेव्हा) सीता लाजत लाजत डोळे उघडते तोच दोन (दो)रघुसिंह तिच्या दृष्टीस पडले ॥३॥ तिने रघुपतीची (रामाची) शोभा नखाशिखांत निरखून पाहिली व वडिलांनी केलेल्या पणाचे स्मरण होऊन तिचे मन अती क्षोभले (व्याकुळ झाले) ॥४॥

टीका चौ. १(१) (काही वेळ त्या प्रशांत शान्तरसात पोहल्यावर) एका सखीने धीराने आपले मन कसे तरी आवरले (धीर धरला) कारण ती शाहणी (सयानी) आहे असा प्रकार फार वेळ चालला तर उशीर होईल व सीताजननी आम्हाला सहजच म्हणेल की तुम्ही जाणत्या म्हणून

त्या अजाण पोरीला तुमच्या बरोबर पाठविली. तुम्हीच बागेत कुठे तरी नादावल्या असाल झालं! मग ती लहान पोर काय करणार इत्यादी. ही सर्व सखींवरची जबाबदारी ओळखली म्हणून ती सयानी - शाहणी (क) दुसरा हेतु हा की पूर्वीच्या सखीने रामलक्ष्मणांचे रूपवर्णन करण्यात तिचा हेतु हा असावा की ते वर्णन ऐकून सीतेने डोळे उघडून रामरूप न्याहळून पहावे. तिला नुसत्या मुखानेच दर्शन झाले, व आम्हाला नखशिखांत झाले. अशा परमोत्तम लाभापासून आपल्या प्रिय सखीला विमुख ठेवणे सखी या नात्याने तिला बरे वाटले नाही. प्रेमात मग्न असलेल्या सीतेला त्या सागरातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करीत असता ती स्वतःच त्यात बुडली व आम्हा सर्वांना बुडविल्या. ती अजून बाहेर निघाली नाही; तेव्हा तिचा स्तुत्य हेतू पूर्ण करणे माझेही कर्तव्य आहे. हा विचार तिने केला म्हणून शाहणी. (ख) अशा कर्तव्यहेतूने तिने सीतेचा हात धरला. तरी वृत्तीवर येऊन डोळे उघडीत नाही व राजकुमार तर जाण्याच्या तयारीत दिसतात असे पाहून तिला भानावर आणण्यासाठी आता शब्दांचा उपयोग करते. स्पर्शापेक्षा शब्द अधिक सूक्ष्म असल्या कारणाने त्याचा प्रवेश मनापर्यंत लवकर होईल हे तिला माहीत आहे. पुढील चौपाई शृंगाररस परिपोष करणाऱ्या मधुर सात्त्विक विनोदाने भरलेली असली तरी तेथे सुद्धा धर्ममर्यादा गूढ भावाने ध्वनित केलेली आहे.

चौ. २(१) मग गौरीचे करणे ध्याना - ध्यान कशाला करीत बसली आहेस, असे म्हणून ध्यानाचा निषेध न करता, मग ध्यान कर असे म्हणण्याने धर्ममर्यादा रक्षण केले गेले. कोणी भगवंताचे देव-देवीचे, आपल्या इष्ट देवतेचे, आत्मस्वरूपाचे इत्यादी सात्त्विक ध्यान करीत असेल तर त्या ध्यानाचा भंग करणे पाप आहे. भक्ती - उपासना, योग, ज्ञानादी साधनात विघ्न करणे हे राक्षसी कृत्य आहे, म्हणून म्हणते की ध्यान मग कर. (क) गौरीपूजन करून नुकतीच आली असल्याने गौरीचे नाव पुढे केले इतकेच. ही सखी सुजाण असल्याने सख्यभावसुलभ मधुर विनोदाने गौरीचे नांव पुढे केले. किती संयम! किती गोड शुद्ध सात्त्विक विनोद आहे! सुंदर व्यंगही आहे. भाव हा आहे की मानसिक ध्यान करण्याची ही वेळ नाही, पुरे झाले तुझे ते ध्यान; एकदा डोळे उघडून बघ तर खरी म्हणजे मी असे का म्हणते ते कळेल! इतके बोलली तरी सीता स्तब्ध! हे पाहून म्हणे

(२) भूपकिशोर बघुनि कां ध्याना - भाव हा आहे की आता लवकर नाही पाहून घेतलेत तर ते निघून जातील, व मग पश्चात्ताप करीत बसावे लागेल. भूपकिशोर स्पष्टपणे दिसत आहेत. या शब्दांनी मात्र मनाला पकडून डोळ्यांत आणले. सखी असे का सांगते की 'मग गौरीचे करणे' ध्याना हे लक्षात आले नव्हते; येण्यासारखे प्रभावी ते शब्दही नव्हते. 'भूपकिशोर' शब्द कानी पडताच मन गडबडले; 'गेले की निघुनी' असे तर ऐकावे लागत नाही ना! असे त्या मनास वाटले; नाहीतर हे नाही व तेही नाही असे व्हायचे! अर.कां.(१०।१७-२०) सुतीक्ष्णाच्या प्रेमदशेचे वर्णन येथे तुलनेस घेऊन पहावे म्हणजे ध्यान त्याग करताना सीतेला किती कष्ट व विचार पडले असतील याची कल्पना येईल. ज्या भावना गुप्त ठेवण्यासाठी सखीने गौरीध्यानाचे निमित्त केले, त्या कोमल, नाजुक भावनांना टीकाकाराने शब्दांनी व्यक्त करणे प्रशस्त वाटत नाही. म्हणून या मूढ मतीने त्यांचा विस्तार केला नाही. गुळाच्या किंवा अमृताच्या गोडीचे वर्णन कोण व किती करणार! रसग्रहण करून त्यात दंग होण्यानेच सात्त्विक शुद्ध सुखाचा रंग चित्तावर चढेल!

चौ. ३-४; (१) सिता नयन संकोचे उघडित- गूढार्थ हा की डोळे एकदम उघडले नाहीत; किलकिले थोडे उघडून, मग हळूहळू उघडले चांगले. संकोच करीत करीत उघडले. हेतू हा की ही जर गौरीचे ध्यान करीत होती तर भूपकिशोर शब्द ऐकताच हिने चटकन डोळे कसे उघडले असे वाटू नये. भूपकिशोरांचेच ध्यान करीत होतीस म्हणून ते शब्द ऐकताच डोळे उघडले. अशी सखींनी थट्टा करण्यास, चिडविण्यास संधी मिळू नये म्हणून असे केले. ध्यानमग्न अवस्थेतून वृत्तीवर येताना, नाडी चालू झाल्यावर सुद्धा, इंद्रियात - नेत्रात - चैतन्य येते ते हळू हळू येते, एकदम येत नाही. (क) आपल्या मनातील भाव व प्रेमवशता या सखींना कळली हे जाणून लाजली हे स्त्रीस्वभावसुलभ आहे.

(२) सन्मुख - अगदी डोळ्यांसमोर, हा तरी योगायोगच! ध्यान मग्नतेतून वृत्ती बाहेर आल्यावर थोडी कावरी बावरी होते, त्यामुळे व दोघे बंधु जवळ जवळ असतील म्हणून दोघांचेही दर्शन झाले. डोळे नीट उघडले म्हणजे समोर असलेले दिसणारच. दोन माणसे जवळ जवळ उभी असली तर दोन्ही दृष्टीस पडणारच. दोघांना पाहण्याची इच्छा नसली तरी दिसणार. दुसऱ्या क्षणार्धाला मात्र दृष्टि इष्ट वस्तूच पाहू शकेल. तसेच येथे सहज घडले. (क) रघुसिंह – सीतेला दिसले ते भूपकिशोर असून सुद्धा रघुसिंह दिसले. भाव हा की शौर्य, वीर्य, धैर्य, पराक्रम, निर्भयता, तेजस्विता, दरारा, ईशता (दुसऱ्यांवर सत्ता चालविणे) इत्यादी महावीर रसपूर्ण असे ते दोघे यावेळी दिसले. यावेळचे रूप सखींनाही वीररसपूर्णच दिसले आहे. पूर्वी लतांच्या आड उभे असलेले पाहिले तेव्हा केवळ शृंगाररसाची परम सुकोमल मूर्तीच वाटले व आता रघुसिंह का? पूर्वी फक्त मुखच दिसले होते, आता पायाच्या नखांपासून शेंडी (शिखे) पर्यंत सर्व भाग स्पष्ट दिसले तेव्हा मागील दोह्याच्या चौपायात वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व अवयव व लक्षणे वीररसपूर्ण दिसली. नुसत्या मुखावरून हे कळणे शक्य नाही! (ख) शिवाय डोळे मिटून ध्यान करीत असता हे विचार आलेच असतील कीअशा कोमल किशोरांकडून हरकोदंडखंडण कसे होईल? ती चिंता कमी व्हावी म्हणूनच जणू गौरीच्या कृपेने हे वीररसाचे दर्शन झाले; पण श्याम किशोर एकटेच दृष्टीस न पडता गौर किशोर सुद्धा दिसले तेव्हा कॅमेऱ्याची दिशा बदलली गेली व तो एका रूपावरच लावला गेला. नखापासून शेंडीपर्यंत प्रत्येक अवयवाचे निरीक्षण केले. शृंगाररसातील दास्यभाव असल्याने पायापासून वर असा क्रम आहे. भक्तीला कोणी शृंगारात गणतात व ते पायांपासून ध्यान करीत मुखावर व हास्यावर स्थिर होतात; कारण हास्य मन मोल घेते. भक्तीरस स्वतंत्र मानून शुद्ध दास्यभावाने भक्ती करणारे मुखापासून प्रारंभ करून चरणावर स्थिर होतात. म्हणून मानसात सर्व प्रकारांचे ध्यानाचे वर्णन आहे. क्षात्र कुमारींना नुसत्या सौंदर्याने समाधान होत नाही तर वीर्यशौर्याचीही अपेक्षा त्यांना असते. म्हणूनच दो. २०८ पासून बहुधा वीरप्रधान शृंगार वा शृंगारप्रधान वीररसाचेच रूपवर्णन आहे. फक्त २२९-२३२ यात शुद्ध शृंगार आहे पण त्या चार दोह्यात रामरूपाचे विस्तृत वर्णन नाही.

(३) स्मरूनि पितृपणा क्षोभे अति मन – येथे शृंगाररसाच्या ३३ भावांपैकी चिंता हा भाव जागृत झाला आहे. इष्टप्राप्ती होण्याच्या मार्गातील विघ्नांच्या विचाराने उत्पन्न होणारी चित्ताची व्याकुलता = चिंता हा भाव होय. भाव ३३ आहेत व हाव १० आहेत. दोन्ही मिळून हावभाव असे

म्हणतात. या सर्व हावभावांची उदाहरणे मानसात आहेत; परंतु हा विषय सर्वसाधारण वाचकांस कंटाळवाणा वाटणारा असल्याने येथे विस्तार नको. जिज्ञासूनी मानसप्रसंग (पृ. १६१-१७५) ग्रंथ पहावा (हिंदी पुस्तक, मानसप्रकाशन रामवन, सटना, मध्यप्रदेश) हावभावांच्या योगाने स्थायीभावांचे उद्दीपन होते. (क) असे रघुसिंह, रघुवंशांतील पुरुषसिंह दिसले तरी ते कपालावर व मुखावर श्रमाने आलेले घर्मबिंदू, ते लुसलुशित परम कोमल शरीर व किशोरावस्था यांच्या विचाराने चिंता, व्याकुळता, तळमळ वाटू लागली की 'कुठे धनू अति कुलिश कठोर कुठे श्याम मृदुगात्र किशोर' शिरिष-सुमन-अणि वेधिल हीरा!' (२५८/४-५). मी तर प्राणाधार, प्राणनाथ या भावनेने यांना हृदयसिंहासनावर बसविले; पण यांच्याने कोदंडखंडन कसचे होते! उचलणे तर राहोच पण रेसभर हालविणे सुद्धा कठीण! ते कठोर धनुष्य त्या कोमल हातांना लागताच हातांचे काय होईल कोणास ठाऊक. इतर कोणी धनुष्यभंग केला तर माझे काय होईल! आता करू तरी काय? इत्यादीप्रकारच्या चिंताप्रभंजनाच्या भोवऱ्यांत चित्ताची नाव भरभरा गरगरा चकरा खात आहे; नारदवचनाची आठवणरूपी काडी सुद्धा आधारास, धीर देण्यास मिळत नाही! असे विचार करीत पुन्हा श्यामल मूर्तीकडे बघत, पुन्हा विचार करीत सीता चिंतातूर झाली आहे. आता या कोंडीतून सोडविण्यास तिच्या सखींशिवाय दुसरे कोण आहे? अशावेळी सखींनी (मित्रबांधवानी) साह्य नाही केले तर सखी मैत्रीण (सखा मित्रबंधू) ही नांवेच व्यर्थ ठरतील.

हिं. *परबस सखिन्ह लखी जब सीता। भयउ गहरु सब कहहिं सभीता ॥५॥*
पुनि आउब एहि बेरिआँ काली। अस कहि मन बिहसी एक आली ॥६॥
गूढ़ गिरा सुनि सिय सकुचानी। भयउ बिलंबु मातु भय मानी ॥७॥
धरि बड़ि धीर रामु उर आने। फिरी अपनपउ पितुबस जाने ॥८॥

म. *परवश दिसतां सखींस सीता। झाला उशिर म्हणति सब भीता ॥५॥*
येउं उद्या किं पुन्हा या काली। वदुनि, एक मनिं हसली आली ॥६॥
गूढ गिरें सीता संकोचित। समजुनि उशिर मातृभय मानित ॥७॥
बहु धरि धीर राम हृदिं आणी। वळे, तातवश आपणां जाणी ॥८॥

अर्थ : सीता परवश झाली आहे (रामप्रेमवश) असे तिच्या सखींस कळताच त्या सर्व (आपापसात) भीत भीत (मोठ्याने) म्हणाल्या की किती उशीर झाला हा! ॥५॥ (नंतर) आपण याच वेळी उद्या येऊ असे म्हणून एक सखी मनात हसली ॥६॥ या गूढ वाणीने सीता लाजली व उशीर झाला आहे हे जाणून तिला आईची भीती वाटली ॥७॥ (मग) खूप धीर धरून तिने रामचंद्रास हृदयात आणले व आपण पित्याचा आधीन (ताब्यात) आहोत हे जाणून ती तेथून परतली (वळली) ॥८॥

टीका चौ. ५(१) परवश दिसता - सखींनी पक्के जाणले की सीता रामरूपावर मुग्ध होऊन त्यांच्या प्रेमाने बद्ध झाली आहे. जोपर्यंत हे येथे दिसतील तोपर्यंत ही अशीच प्रेमाने रूपामृतपान करीत राहणार! पण उशीर तर फार झाला आहे, तेव्हा सीतेला स्पष्ट न सांगता अन्योक्तीरूपाने म्हणतात की किती उशीर झाला बाई! काय करावं आतां! सीतेची आई आता रागावेल यात शंका

नाही. उपाय तरी काय करावा व आता तोंड दाखवावे कसे व सांगावे काय? (क) परवश याचा अर्थ सखींच्या भावनेप्रमाणे असा असला तरी कवी, सरस्वती इत्यादींचा भाव हा आहे की सीता पर = परमात्मा त्याला वश झाली आहे. व त्यामुळे सीता = शीता, शान्त झाली आहे. तिला शीतलता, शान्ती प्राप्त झाली आहे. 'परो दूरान्यवाची स्यात् परोऽरि परमात्मनोः' (वैजयन्ती कोपे) सीता = शीता (अ.व्या. सु.) सखींच्या या वाक्यात उपालंभ नावाचा भाव आहे. एवढ्याने सुद्धा सीता उमजत नाही असे पाहून एका विनोदी सखीला वाटले की रामवियोगाला भिऊन ही येत नसेल; म्हणून म्हणते की –

चौ. ६(१) येउ उद्या कि पुन्हा या काली - उद्या आपण सगळ्याजणी याच वेळी (बेरिआँ) येथे (बागेत) येऊ म्हणजे झाले, असे म्हणून ती मनात हसली; पण त्या मानसिक हास्याचा ठसा तिच्या चेहऱ्यावर उमटलाच व त्याने दाखविले की हा परिहास आहे. यात व्यंग आहे की आता हे पुरे झाले. आता घरी जाण्यास निघालेच पाहिजे. जणू काय सीतेला सुचवित आहे की तुझी इच्छाच असेल तर आम्ही उद्या याच वेळी तुला येथे घेऊन येऊ. हे राजपुत्र फुले नेण्यासाठी येणारच; तुझी दर्शनाची तृपा उद्या घे भागवून म्हणजे झाले. आली = आलि, सखी!

चौ. ७-८(१) गूढ गिरें सीता संकोचित – तिच्या म्हणण्यातील गूढ भाव सीतेने जाणला; व लाजली. आता मात्र तिला बाह्य परिस्थितीचे ज्ञान झाले; सभोवार पाहते तो सूर्य कितीतरी वर आलेला! तेव्हा मात्र सखींच्या म्हणण्याची सत्यता पटली; व आई रागावेल अशी भीती पडली, पण तिचे मन व शरीर तेथून हलण्यास तयार होईनात. 'प्रेमशिथिल तनु' होऊन 'वारि विलोचनिं' येणार तोच मन कसेतरी घट्ट केले. व त्याला रमविणारे रामरूप हृदयात आणले. भाव हा की डोळे मिटून पाहिले तो रामरूप हृदयात दिसले तेव्हा धीर आला की हे माझे मन बाह्यरूपाशी नाही तर नाही; पण हृदयातील रूपाच्या सौंदर्यात रमू शकेल. अशा दृढ निश्चयाने तेथून कसेतरी पाऊल काढू लागली. कारण की आपण स्वतंत्र नाही. बापाच्या ताब्यात आहोत. व त्यानी केलेल्या पणावर आपले भावी जीवित अवलंबून आहे हे तिने जाणले. अंतरातील स्थिती सखींना अवेळी कळली म्हणून लज्जा, उशीर झाला, आई बोलेल याची भीती, व परतंत्र असल्याने पुढे काय होईल याची चिंता, घरी जाण्याची शक्ती पायात आली पाहिजे म्हणून धृती असे विविध भाव तिच्या हृदयात आहेत. ल.ठे. ही भीती, लोकलज्जा व पराधीनतेची जाणीव नसती तर काय झाले असते ते आजच्या स्त्रीस्वातंत्र्याच्या काळात पदोपदी घडणाऱ्या व समजणाऱ्या उदाहरणावरून स्पष्ट आहे.

उपदेश - हा मिळतो की विवाह होईपर्यंत मुलामुलींच्या प्रत्येक हालचालींवर आई बापांची, पालकांची नजर पाहिजे. आईची सप्रेम भीती व बापाची प्रेमाची परतंत्रता पाहिजे व लोकलज्जेची चाड पाहिजे; तरच अनीती, अनीतिमूलक व्यवहार व अशान्ती यांची, यौवनाच्या भरात दिखाऊ, वैषयिक, मिथ्या व आत्मघातकी प्रेमाच्या नावाखाली होत असलेली भरमसाट वृद्धी व तिच्या बरोबरच होत असलेला शारीरिक व मानसिक आरोग्याचा ऱ्हास आणि सामाजिक सुखसमाधानाची हानी थांबेल. 'पिता रक्षति कौमारे' हे दक्षतेने घडले पाहिजे.

हिं. दो. देखन मिस मृग बिहग तरु फिरइ बहोरि बहोरि ॥
निरखि निरखि रघुबीर छबि, बाढ़इ प्रीति न थोरि ॥२३४॥

म.दो. खगमृगतरु बघण्या मिषें फिरते वारंवार ॥
बघबघुनी रघुवीर छवि वाढे प्रीति अपार ॥२३४॥

अर्थ : सीता पशुपक्षीपादप (वृक्ष-तरु) इत्यादी पाहण्याचे निमित्त (मिष) करून वारंवार मागे वळून पाहू लागली. रघुवीराची शोभा पुनः पुन्हा पाहून अपार प्रीती वाढली. ।।दो.२३४।।

टीका. दो. (१) आतापर्यंत केलेल्या वर्णनात पाच प्रकारचे पक्षी, विविध वृक्ष व फुलबाग यांचे वर्णन प्रथम केले. तलावाचे वर्णन करताना त्यांच्या काठास असलेल्या देवीच्या देवळाचे वर्णन न करता ते सीतेचा आगमनानंतर केले. रामलक्ष्मण फुले पत्रे तोडू लागल्याचे सांगितले तेव्हा डाव्या हातातील द्रोणात ठेवीत-जमवीत असल्याचे सांगितले नाही. ते पुष्कळ वेळाने रामलक्ष्मण लताभवनातून बाहेर पडल्यावर त्यांच्या रूपवर्णनात सांगितले. तसेच पशु-मृग-यांचे वर्णन पूर्वी न करता ते येथे उल्लेखून सुचविले की या भूपबागेत विविध पशु, हरणे वगैरे आहेत. ही तुलसींची वर्णनशैली आहे. हे मृग याचवेळी बाहेरून येऊन बागेत शिरले असे मानणे हास्यास्पद ठरेल. एवढ्याचसाठी पूर्वी टीकेत म्हटले आहे की ही केवळ फुलबाग नसून खाजगी उद्यान आहे.

(२) रामाकडे पुनःपुन्हा पहावे असे मनात येते, पण काही विशेष निमित्त नसता मागे वळून किंवा आजूबाजूला पाहिले असते तर सखींनी टर उडवली असती, म्हणून काही ना काही तरी बघण्याचे निमित्त करून मागे तोंड फिरवून पुनःपुन्हा पाहू लागली. थोडे पुढे जावे व मागे वळून पहावे असा क्रम सुरु झाला. (क) दो. २२९ मधे 'उपजे प्रीति पुनीत' नंतर २३२ मधे 'स्नेह अधिक वपुभान न राहे' व येथे 'वाढे प्रीति अपार' अशा तीन पायऱ्या दाखविल्या. (ख) हृदयात राम आणून निघाली व येथे रघुवीर छबि पाहिली. भाव हा की जरी प्रथम रघुसिंह दिसले तरी धनुर्भंग करण्यास लागणारी वीरता अधिक स्नेहामुळे दिसली नाही म्हणून हृदयात रमणीय, कमनीय, कोमल रामरूप आणले; पण त्याच्याकडे हृदयात पाहता पाहता व आता वारंवार वळून पाहताना आशा वाटू लागली की जरूर ते वीरत्व यांच्यात आहे. हे दाखविण्यासाठी येथे रघुवीर शब्द वापरला. आशा निराशांचा हा झगडा धनुर्भंग होईपर्यंत सीतेच्या हृदयात वारंवार असाच चालणार आहे. ही शुद्धसात्विक स्त्रीहृदयाच्या प्रीतीची रीती आहे. शुद्ध, सात्विक, धर्मनिष्ठ, प्रीतीचे असेच असते. (ख) अधार्मिक स्व=तंत्र सात्विक प्रीती असती तर जाऊन बापाला सांगितले असते किंवा सखींच्याबरोबर निरोप पाठविला असता किंवा आईला सांगितले असते की मी अमक्या अमक्याला मनाने वरले आहे, तरी आता धनुर्भंगपणाचा काही उपयोग होणार नाही; न ऐकाल तर जीव देईन. हे करणे अधार्मिक एवढ्याचमुळे की पित्याने केलेली प्रतिज्ञा त्यास मागे घ्यावी लागली असती; व आई-बापांची अवज्ञा, आज्ञाभंग इत्यादी अधर्म स्वतःकडून घडला असता. हे करणे कन्येच्या आदर्शचरित्रास लांच्छनास्पद, कुळाच्या नावास कलंक लावणारे, व आईबापास जन्मभर दुःखात असमाधानात लोटणारे ठरले असते. हा सनातन वैदिक धर्मानुयायी भारतीय आदर्श कोठे व हल्ली चालू असलेले विवाहातील धिंडवडे कोठे!

सीतेने जाता जाता घेतलेल्या शेवटच्या दर्शनाने कोणत्या विकाराचा पगडा शेवटी तिच्या तिच्या चित्तावर बसला हे सांगून नंतर सीतेच्या गमनाचा रामावर काय परिणाम झाला तो पुढील चौपायात सांगतील.

हिं. जानि कठिन शिवचाप बिसूरति। चली राखि उर स्यामल मूरति ॥१॥
प्रभु जब जात जानकी जानी। सुख सनेह सोभा गुन खानी ॥२॥
परम प्रेममय मृदु मसि कीन्ही। चारु चित्त भीतीं लिखि लीन्ही ॥३॥

म. जाणुनि शिवधनु कठिण, कळवळे। स्मरुनि शामल मूर्ति उरिं वळे ॥१॥
प्रभु जैं जात जानकी जाणी। सुख-स्नेह-शोभा-गुण-खाणी ॥२॥
परम प्रेममय मृदु मसि करिती। चारु चित्त-भित्तीवर लिहिती ॥३॥

अर्थ : शिवधनुष्य कठीण आहे हे जाणून जानकी कळवळू लागली (व्याकुळ झाली; पण) श्यामल मूर्ती हृदयात ठेऊन परतली ॥१॥ सुख स्नेह शोभा व गुण यांची खाण अशी ती जानकी जात आहे असे जेव्हा प्रभूनी जाणले ॥२॥ तेव्हा परमप्रेमाचीच मृदु शाई (मसि) करून (त्या शाईने) तिला आपल्या सुंदर व शुद्ध चित्तरूपी भिंतीवर रेखाटली (लिहिली) ॥३॥

टीका. चौ. १(१) जाणुनि शिवधनु कठिण, कळवळे - सीतेच्या हृदयात आशानिराशांचे युद्ध चालूच आहे. दशरथनंदन एकदा राम वाटतात (सकल आनंद निधान = राम) एकदा श्यामल कोमल वाटतात तर एकदा रघुसिंह रघुवीर वाटतात. रघुवीर रघुसिंह वाटले की आशा वाटते व ती वीरमूर्ती हृदयात आणते ॥ श्याम राम कोमल जै वाटति। हृदयिं निराशेचे ढग दाटति ॥ (प्रज्ञा.) मग कोमल राम-शाममूर्ती हृदयात ठेवते; तोच पुन्हा शिव धनुष्याची कठोरता कठिणता त्या श्यामल कोमलमूर्ती समोर दिसू लागते तेव्हा निराश होते. चित्तात तळमळ सुरु होते. चित्त कळवळते.शेवटी धनुष्याची कठोरताच प्रबल ठरली तरी सुद्धा श्यामल कोमल मूर्तीस हृदयात ठेऊन निघाली चालली. (क) बिसूरति - शोक करणे चिंता करे, धीरसुटणे असे अर्थ आहेत. याशिवाय अनेक अर्थ अनेक टीकाकारांनी केलेले मा.पी. मधे पहा. (ख) सीता कोठे निघाली हे येथे कवीनी सांगितले नाही. तथापी देवीला प्रार्थना केल्यानंतरच अनुरूप वराचे दर्शन झाले म्हणून तिच्या कृपेनेच हा हेतु साध्य होणे शक्य आहे, तिने वर दिला तर चंद्रातून सुद्धा अग्निवर्षाव होईल. ती आदिशक्ती आहे तिने आपली शक्ती इच्छामात्रे करुन दिल्यावर व इतरांची शक्ती हरण करून घेतल्यावर या परमकोमल मूर्तीकडूनही शिवचापभंग सहज होईल. व मनीषा पूर्ण होऊन धर्मसंकटातून मी वाचेन. हे कार्य इतर मानवी उपायांनी होणे अशक्य आहे. इतर कोणी चापभंग केल्यास जयमाला घालण्यापूर्वीच प्राणत्याग करण्याशिवाय दुसरा मार्ग आता उरला नाही; पण मरण काळ आल्याशिवाय प्राण जात नाहीत; म्हणून सतीत्वाचे परिपालन होण्यास पतिव्रताशिरोमणी गिरिराजनन्दिनी, असुरनिकन्दिनी, शैलजेला शरण जाणे हा एकच उपाय आहे. असा विचार सीतेने केला व ती गौरी मंदिराकडे निघाली असे म्हणणेच उचित आहे. राम काय करतात पहा –

चौ. २(१) प्रभु जैं जात जानकी जाणी? प्रभूनी जाणले की जानकी जात आहे; आता परत वळून पाहील असे तिच्या चालण्याच्या गतीवरून वाटत नाही. त्यानाही वाटले की पुन्हा पाहण्यास सापडावी म्हणून एखादे छायाचित्र (फोटो) जवळ असले तर बरे. एकान्त मिळाला की त्याच्याकडे पाहता येईल. अशा प्रकारचा सर्वप्रकारे परिपूर्ण सौंदर्याचा नमुना जगात नाही. (क) सुखस्नेह शोभा गुणखाणी - ही सुखाची, खाण, स्नेहाची खाण, शोभेची खाण व सर्व सद्गुणांची खाण आहे. सर्व सद्गुण, सर्व शोभा असून जर स्नेह नसेल तर त्यापासून काय सुख होणार. यातीन गोष्टींवरच पतीचे सुख अवलंबून असते. स्नेहखाण आहे पण सद्गुण नाहीत तरी पतीला सुख होणार नाही. स्नेहखाण व सद्गुण असून शोभाखाण नसली तरी पतीला पुष्कळ सुख मिळेल. सर्वप्रकारचे मिळणार नाही इतकेच. आज मात्र उभय पक्षांकडून शोभेचाच विचार मुख्यत्वे केला जातो व वरपक्षाकडून हुंड्याचा विचारही केला जातो. 'हा गुणखाणी जानकी सीते' (३।३०।७) असा रघुवीराने विलाप करताना प्रथम गुणांचाच उल्लेख केला आहे. कारण 'गुणाः पूजा स्थानं' (ख) येथे सीतेचे गुण दिसले ते - 'गूढ गिरें सीता संकोचित। समजुनि उशिर मातृभय मानित॥ तातवश आपणा मानी॥ फिरुनि बघे बहुवार॥ उघडि नयन संकोचित॥ तळमळ मनिं पितृपणा आठवुनि' इत्यादी सर्व क्रियात पुष्कळसे सद्गुण दिसले. येथे राम रघुवीर इ. शब्द न वापरता प्रभु शब्द वापरला आहे हे ध्यानात असले तर दूर उभे असलेल्या रामास या सर्व गोष्टी कशा कळल्या अशी शंका येणार नाही. शोभेविषयी आधार देण्याचे कारण नाही. स्नेह दिसला 'खगमृतरु बघण्यामिषें...' या दोह्यात वर्णिलेल्या तिच्या कृतीवरून दिसला. सुख, सीतारूप बघुनी सुख झाले हे प्रारंभीच अनुभविले आहे. त्याच स्नेह व सद्गुण अशा अप्रतीम लावण्यादी चतुर्विध खाणीचा फोटो असावा असे वाटताच तो कसा काढला ते पुढील चौपाईत सांगतील.

(२) प्रभु - सीतेचे प्रथमदर्शन झाल्याबरोबर तिच्या सौंदर्याची प्रशंसा मनात करून लक्ष्मणास आपली दशा जेथे सांगू लागले तेथे दो. २३० मध्ये 'प्रभु' शब्द वापरला आहे. त्यातील भाव तेथे टीकेत स्पष्ट केले आहेत. (क) येथे प्रभु = स्वामी हाही अर्थ आहे. सार हे की जनकासारख्या ज्ञानी नीतिमान पुरुषाची - इक्ष्वाकु वंशांतील कन्या असून, जनकाने केलेला पण पूर्ण होण्याच्या आधीच ज्या अर्थी मी रघुवंशी, सहजपुनीत मनाचा असून हिच्या रूपाकडे पहावे असे मनाला वाटले व मी पाहिले व अद्यापही पाहण्याची इच्छा होत आहे त्याअर्थी माझ्याच हातून धनुर्भंग होऊन मी हिचा प्रभु = स्वामी, पती व जानकी जानि होणारच. मराठीत 'प्रभु जैं जात जानकी जाणी' जाणि = जाणतो, मानी = मानतो प्रमाणे. न व ण यांचा अभेद असल्याने मराठीत सुद्धा हा अर्थ सिद्ध झाला ही केवळ प्रभुकृपा! (क) कवि म्हणतात. प्रभु जैं जात - जाण्यास निघतात तेव्हा जानकी जानि = जानकी पति होऊनच जातात. मराठीत आणखी श्लेष. (ग) जानकी जाणी की सुखस्नेह शोभा गुणखाणी माझे स्वामी (प्रभु) जात आहेत. मानसातील व्याकरणाप्रमाणे हिंदीत हा श्लेप निघू शकत नाही.

चौ. ३(१) आपल्या चित्तावर जानकीची मूर्ति लिहिली. काढली. रेखाटली. तिचे चित्र काढले. चित्त सहज पुनीत = पांढरे स्वच्छ आहे. काळ्या शाईच्या रंगाने काढले व त्यामुळे ते शाश्वत झाले. भिंतीवर काढलेले चित्र भिंत पडेपर्यंत किंवा मलिन होईपर्यंत हरवत नाही. सांडू

शकत नाही; त्याप्रमाणे राम हृदयातून यापुढे जानकीमूर्ति बाहेर जाणे हरवणे शक्य नाही. सीतेचे कसे होत आहे पहा . एकदा रामाला हृदयात आणते; नंतर रघुवीराला हृदयात ठेवते; व मग श्यामल मूर्तीला हृदयात ठेवते. सीतेने आतापर्यंत तीन वेळा रामचंद्रास हृदयात ठेवले आहेत. एकदा आणलेले, ठेवलेले जर हरवले नसते, गेले नसते, तर पुन्हा आणण्याची वा ठेवण्याची जरूरच पडली नसती. २३२।७; २३४।८ व २३५।१ पहा.

(२) यावरून हा निष्कर्ष निघतो की रघुवीराने उतावीळपणा मुळीच न करता पूर्ण विचार करून अगदी शेवटी जानकीचे पत्नी भावनेने मानसिक ग्रहण केले, पुरुष विवेकविचार प्रधान असतो हे दिसले. राम धीरगंभीर, धिमे दिसले. (क) रामदर्शन होण्यापूर्वीच पतिभावाने प्रीती करण्यास सीतेने प्रारंभ केला. (दो. २२९) पण आशानिराशांच्या झगड्यात स्त्री स्वभावानुसार भावनाप्रधान असल्याने, आणि भयाने आपला अम्मल बसविल्यामुळे, प्रेम स्थिर शुद्ध असूनही, साशंकता वाटत आहे. पुरुष बुद्धिप्रधान, स्त्रिया भावनाप्रधान! पुरुष विवेकाने धिमेपणाने निश्चय करणारा तर स्त्री भावनेच्या भरी पडून चुळबुळत, साशंक, चिंतातूर होणारी, हे सहज स्वभाव भेद नुसते या दोन फरकामुळे दाखविले आहेत. पुढील प्रकरणातही दोघांच्या स्वभावातील हा भेद ठळकपणे दिसतो. (ख) परम प्रेममय मृदु मसि कीन्ही - हे प्रेम शृंगार रसप्रधान पतिपत्नी भावनेचे आहे. शृंगाररसाचा वर्ण श्याम असतो. मसि = काजळाची शाई काळी असते. चित्तरूपी भिंतीचा पृष्ठभाग सहज पुनीत, स्वच्छ घट्ट, न फुटणारा असून कोमल आहे. शाई मृदु = कोमल हवीच. मऊ असणाऱ्या पदार्थातील कण फारच सुक्ष्म असतात व ते लवकर आत भिनतात. खरखरीत जाड रंग आत शिरत नाही, वरच खरपुडीसारखा बसतो, व खरपुडी गळून पडण्यास वेळ लागत नाही. पत्नी भावना रूपी कुंचल्याने मनरूपी सहज पुनीत कुशल. हाताने प्रभु जानकी जानि रूपी चितार्‍याने चारु चित्तरूपी भिंतीवर चित्र रेखाटले भाव हा की चित्र व चित्त यांचा वियोग होणे शक्य नाही असे झाले. चित्त जानकी मूर्तीशी तदाकार झाले. सीतेचे अजून असे झाले नाही. (ग) पूर्वी लिहिल्याप्रमाणे विचार करीत सीता आता दुर्गेच्या देवळात जाऊन प्रेमातिशयाने प्रार्थना करून इष्ट वर प्राप्त करून घेईल.

हिं. गई भवानी भवन बहोरी। बंदि चरन बोली कर जोरी ॥४॥
जय जय गिरिबर राजकिसोरी। जय महेस मुखचंद चकोरी ॥५॥
जय गजबदन षडानन माता। जगत जननि दामिनि दुति गाता ॥६॥
नहिं तव आदि मध्य अवसाना। अमित प्रभाउ बेदु नहिं जाना ॥७॥

म. पुन्हां भवानी - भवनीं आली। पदिं वंदुनि कर जळुनि म्हणाली ॥४॥
जय जय गिरिवर-राजकिशोरी। जय महेश-मुखचंद्र चकोरी ॥५॥
जय गजवदन षडानन माये। जगतजननि दामिनि-दुति-काये ॥६॥
आदि मध्य ना तव अवसान ना। श्रुती प्रभावा अमित जाणत न ॥७॥

अर्थ : सीता पुन्हा भवानीच्या देवळात आली व चरणांना वंदन करून हात जोडून म्हणाली ॥४॥ हे गिरिश्रेष्ठराजाच्या कन्ये! तुझे ऐश्वर्य प्रगट कर, प्रगट कर (जय जय);

महेशांचे मुखरूपी चंद्राच्या चकोरी तुझे ऐश्वर्य प्रगट कर! (जय) ॥६॥ हे गजाननाच्या व षडाननाच्या माते! तुझे ऐश्वर्य प्रगट कर(जय) विजेप्रमाणे तेजस्वी देह असणाऱ्या हे! जगजननी ॥६॥ तुला आदि मध्य व अन्त (अवसान) नाही व वेद सुद्धा तुझा अगणित - अमित प्रभाव जाणत नाहीत ॥७॥

टीका चौ. ४(१) आली- मूळात गई = 'गेली' असून अनुवादात 'आली' आहे. फरक एवढाच की कवी रामचंद्रांच्या तिकडेच राहिले व अनुवादक सीतेच्या आधी या देवळात हजर! (क) भवानीभवनी - भवानीच्या घरात (देवळात) येथेही मंदिर देवालय शब्द नसून भवन = घर हा शब्द आहे! याचे कारण पूर्वी स्पष्ट केले आहे. २२८ मध्ये गिरिजागृह, गौरीनिकेत असे म्हटले आहे. भवानी = भवाची पत्नी विश्व उत्पन्न करणाराची शक्ती असे म्हटले. रामचंद्रांकडून भव (शंकर) धनुष्याचा भंग व्हावा अशी सीतेची तीव्र इच्छा आहे. ते धनुष्य फार मोठे, अवजड व कठीण आहे. भवधनुष्यातील शक्ती तत्वतः भवाची नसून भवानीचीच आहे; तिने मनात आणले तर ती धनुष्याला हलके किंवा अधिक अवजड करू शकेल या भावनेने सीतेने येथे भवानी शब्द वापरला व याच हेतूने ती देवळात आली. २३५।१ च्या टीकेत जे अनुमान केले आहे ते या भवानी शब्दाने तंतोतंत ध्वनीत केले की नाही हे ताडून पहावे. (ख) दोहा २२८ मध्ये पूजा करून अनुरूप सुभग वर मागितला; पण परत निघताना गौरीला नमस्कार करण्यास विसरली होती. देवदर्शनास, पूजेला, गेल्यानंतर व परत येताना नमस्कार करून मग परतावे असा विधी आहे. म्हणून सीता सखींना म्हणाली असेल की मी मघाशी गडबडीत स्तुती व नमस्कार केला नाही व तुम्ही पण आठवण करण्यास विसरलात म्हणून पुन्हा जाऊन दर्शन घेवून नमस्कार करून मग परत जाऊ. याच भवानीच्या कृपेने आईही उशीर झाल्याबद्दल रागावणार नाही व तुम्हालाही बोलणी बसणार नाहीत. हे बाह्य निमित्त करून देवळात आली असेल. नाहीतर सखी विचारणारच की आधीच उशीर झालेला असता पुन्हा मंदीराकडे का ग चाललीस सीते! (ग) कोणालाही नमन करून हात जोडणे ही याचना मुद्रा आहे. कोणी नमस्कार करून हात जोडून समोर किंवा बाजूस उभा राहिला की नक्की समजावे की काही तरी हा मागणार निदान क्षमा तरी.

चौ. ५(१) जय = आपल्या ऐश्वर्याचा उत्कर्ष प्रगट कर. हा अर्थ भागवताच्या श्रीधरी टीकेच्या आधारे पूर्वी १।५७।४ व १।१८६ छंद १ च्या टीकेत दिलेला आहे. सीतेला भवशक्तीचे प्रगटीकरणच पाहीजे आहे. (क) गिरिवर - राजकिशोरी - ज्यावेळी कोणी व्यक्ती स्वतःच्या शब्दात स्तुती करते त्यावेळी स्तुती करणाराच्या भावनांचे प्रतिबिंब त्या स्तुतीत उमटलेले असते. तसेच येथील प्रत्येक शब्दात ते उमटलेले आहे. भवधनुष्य गिरिवर - हिमालयापेक्षा अवजड व अचल आहे असे सीतेसच नव्हे तर सर्वांनाच वाटत आहे. कैलास पर्वत लीलेने उचलणाऱ्या रावणास सुद्धा ते तोलले नाही. कैलास हिमालयापेक्षा कमी विशाल व उंचीला कमी आहे. म्हणून गिरिवर शब्द भवधनुष्याचा द्योतक होऊ शकतो. पार्वती गिरिराज किशोरी आहे. तशी सीता विदेह राजकिशोरी आहे. पार्वतीने नारदवचनावर विश्वास ठेऊन विवाहापूर्वीच शंकरावर भवावर - पती भावनेने प्रेम केले तसेच सीता रामावर करीत आहे. गिरिकन्या असल्याने व पुष्कळ वेळ असल्याने पार्वतीने तपश्चर्या केली पण तपश्चर्या करून शंकरास प्रसन्न करून घेण्याला सीतेला

वेळ कुठे आहे? म्हणून ती गिरिराजकिशोरीला सांगते की तुझ्या दुस्तर व परम कठोर तपाची थोडीशी शक्ती प्रगट करून (जय) एका राजकिशोरीवरील संकट दूर कर. तू आपल्या तपाच्या प्रभावाने आपल्या मातपित्यांची कीर्ती वाढवीलीस तशी माझ्याकडून वाढली जावी एवढ्यासाठी माझ्या लहान वयाकडे बघून व माझ्या आईबापांना सुख व्हावे म्हणून तू आपल्या ऐश्वर्याचा, शक्तीचा, उत्कर्ष प्रगट कर (जय).

(२) जय महेशमुखचंद्रचकोरी - 'शरदशशीस जणु चकोरि पाहे' (२३२।६) अशी स्वतःची झालेली स्थितीच सीता या शब्दानी व्यक्त करीत नाही असे कोण म्हणेल! तू गिरिवर राजकिशोरी आहेस व सदा सर्वदा महेशमुखचंद्रामृताचे पान चकोरीप्रमाणे करीत सदा आनंदात असतेस. मी विदेहराजकिशोरी (बालिका)आहे मी रघुपति मुखचंद्र चकोरी बनले आहे. पण तो आनंद टिकणे भवचाप भंग होण्यावर अवलंबून आहे. ते कार्य रघुवीराकडून व्हावे व माझे चकोरीपण कायम टिकावे म्हणून तू आपली शक्ती प्रगट कर (जय) तुझ्या इच्छेप्रमाणे पती मिळाल्याने तुझे पातिव्रत्य अभंग राहून सर्वविश्वप्रसिद्ध झाले व तुला जे सुख लाभले ते तू जाणतेस; तसे मला मिळावे व मी विदेहकुल कलंकिनी बनू नये असे तुला वाटत असेल तर रघुवीराकडूनच धनुष्यभंग होईल अशाप्रकारे आपली शक्ती प्रगट कर (जय)

चौ. ६(१) (जय) गजवदन षडानन माये माते! दोघांचाही जन्म प्रत्यक्ष पार्वती गर्भापासून झालेला नाही. हे पूर्वी दिलेल्या त्यांच्या अल्पचारित्रावरून कळेलच. (क) दो. ११ च्या टीकेत दाखविले आहे की षडानन मोठा व गजानन लहान. धाकटा मुलगा. मानसात सुद्धा पार्वती विवाहानंतर प्रथम पुत्र झाला षण्मुख (षडानन)च. असे असता गजाननाचा उल्लेख प्रथम का? असा उल्लेख करण्यानेच सीतेच्या भावना प्रगट होत आहेत त्या – (२) गजवदन विघ्नहर्ता आहे. पित्याचा पणरूपी दुर्धर विघ्न तुझ्या गजवदनाच्या सोंडे सारखाच रघुपती बाहू आहे. पण तो फार कोमल आहे. तू गजाननाच्या सोंडेत जी विघ्नविनाशक शक्ती भरून ठेवली आहेस तशीच शक्ती रघुपतीच्या बाहूत उत्पन्न कर म्हणजे झाले. (२) शिवाय गजानन प्रथमपूज्य आहेत म्हणून प्रथम त्यांचे स्मरण नामोच्चार रूपाने पूजनच केले! 'पूजानमस्यापचितिःसपर्या अर्हणा समा' (अमरे) नमस्काराला व स्मरणाला सुद्धा पूजा म्हणतात. आदर देणे (अर्हणा) सुद्धा पूजाच होय. तेच येथे केले. आपल्या मुलाच्या बाहूत तुला विघ्नविनाशक शक्ती निर्माण करता येते तर रघुपतीच्या 'काम-कलभ-कर बाहूत का उत्पन्न करता येऊ नये ? न येईल तर 'शरणागतदीनार्त परित्राणपरायणा' (सप्तशती) या तुझ्या ब्रीदाला बट्टा लागेल व पक्षपात घडेल. (२) जगत्जननी - कारण तू जगजननी आहेस, रघुपती तुझे पुत्र नाहीत असे थोडेच आहे. (क) धनुष्यभंग झाला नाही तर माझा विवाहच होणार नाही, व इतर कोणी केला तर माझे प्राण देहामधे न राहता रघुपतीच्या मागोमाग भ्रमण करतील. दोन्हीपरींनी मी पुत्रहीनच राहीन! मातृपद प्राप्त न झालेल्या कुलीन, धर्मशील नारीला सुख संतोप व जगात, कर्ममार्गात मान असतो का? अपुत्राच्या घरचे अन्नसुद्धा निषिद्ध! मग तू जगज्जननी मी तुझी कन्या असे असता मी अविवाहीत दशेत जन्म काढावा व पुत्रहीनच मरावे असे तुला वाटते का? – कधीच वाटणार नाही. तर मग रघुपती कडूनच भवधनुष्याचा भंग होईल असे कर पाहू.

(३) षडानन - तारकासुरासारख्या विश्वाला दुःख देणाऱ्या असुराधमाचा वध केवळ थोड्या दिवसांच्याच तुझ्या पुत्राने केला. इतक्या कोमल वयात ती शक्ती त्याच्या ठिकाणी कोणी निर्माण केली. तूच ना? तशीच कोमल श्यामलांग रघुपतीच्या ठिकाणी तुझी शक्ती तू भरलीस तर धनुष्यभंग होईलच पण रावणासारख्या विश्व दुःखद निशाचराचा समूळ नाश करून ते विश्वाला सुखी करू शकतील.

(४) जगतजननि - तू विश्वाची जननी आहेस. सर्व जगाला होत असलेली पीडा, धर्मग्लानी इत्यादी तुला बघवतात तरी कशा? (क) दामिनि - दुति - काये - रघुपती ठायी तुझे विद्युल्लते सारखे तेज भर म्हणजे ते त्या धनुष्याला विजेच्या कडकडाटा सारखा कडकडाट करीत निमिषार्धात मोडतील व पृथ्वीवरील दुष्ट निशाचरांचा तुझ्या षडाननाप्रमाणे बीमोड करतील. (ख) दामिनि = सौदामीनि = विद्युत, तडित सौदामनी विद्युत् चंचला चपला अपि (अमरे) जगजननी शब्दातील इतर भावना वर दाखविल्या आहेत. दुति = द्युति, तेज. तू म्हणशील की हे मला कसे करवेल; माझी शक्ती ती किती व हे दुहेरीतिहेरी कार्य मला कसे करता येईल? इतरांच्या ठिकाणची शक्ती काढून घेतली पाहिजे त्यावेळी धनुष्य फार जड बनविले पाहिजे. नंतर धनुष्य हलके करून रघुपतीच्या बाहूत मनगटात, पायात, फार काय सर्व शरीरात अपार शक्तीसंचार केला पाहिजे. एकाचवेळी या दोन दोन गोष्टी मला कशा करता येतील? यात माझे म्हणणे ऐक तर खरी –

चौ. ७(१) तू येथे एवढीशी दिसत असलीस तरी मला माहीत आहे की तुम्ही 'आदि मध्य ना तव अवसान' तू व तुझी शक्ती सर्वत्र व्यापून आहेस. जेथे कोणतेही शंकरांचे कार्य हरते, भागते कायिक वाचिक मानसिक कसे का असेना तुझ्या अंशानेच होते. अमुक ठिकाणी, अमुक काळी तुझा प्रारंभ होतो, अमुक ठिकाणी मध्य होतो व अमुक ठिकाणी अंत (अवसान) होतो असे मुळीच नाही. 'तू व्यापक सर्वत्र समाना' 'जय महेशभामिनी अनेकरूपनामिनी साक्षात मेरु स्वामिनि हिमशैल बालिके' (वि.प. पद १६) असे म्हटले आहे. (अवसान = अंत, नाश, समाप्ती; म्हणूनच देहावसान झाले असे मरणाला म्हणतात.) तू सर्वत्र असल्याने सर्व भूपादिकांच्या, रघुपतीच्या व भवधनुष्याच्या ठिकाणी सुद्धा आहेसच. वाढणे किंवा कमी होणे तुझ्या इच्छेवर आहे. तू म्हणशील की मी सर्वत्र असले तरी कमी जास्त कसे होता येईल. तर ऐक –

(२) 'श्रुती प्रभावा अमित जाणत न – तुझ्या प्रभावाला मिति - मोजमाप नाही त्यामुळे तो वेदांना सुद्धा जाणता येत नाही, म्हणून कमी जास्ती होणे हा काही फार मोठा प्रभाव नाही; तो तुझा साधा खेळ आहे.

सूचना - विनयपत्रिका पद १५ मध्ये 'छमुख हेरम्ब अम्बासि जगदम्बिके' यात षणमुखाचा उल्लेख प्रथम व हेरंबाचा (गजाननाचा) नंतर केला आहे तो काही विशेष गूढभाव सांगावयाचा नसल्याने ज्येष्ठ कनिष्ठ अधिकारक्रमानुसार केला आहे. आता पुढील चौपाईपासून भवानीच्या प्रभावाचे थोडेसे वर्णन करते.

हिं. भवभव विभव-पराभव कारिनि । बिस्व बिमोहनि स्वबस बिहारिनि ॥८॥

हिं. दो. पतिदेवता सुतीय महुँ मातु प्रथम तव रेख ॥

महिमा अमित न सकहिं कहि सहस सारदा सेष ॥२३५॥

म. भवभव-विभव-पराभव-कारिणि । विश्वविमोहिनी स्ववशविहारिणी ॥८॥

म. दो. पतिदेवता-सुनारि-मधिं प्रथम अंब तव रेख ॥

महिमा अमित न वदुं शकति अयुत शारदा-शेष ॥२३५॥

अर्थ : शब्दार्थ - भव = संसार, प्रपंच, त्याचा भव = उत्पत्ती, उद्भव; विभव = वृद्धी, विशेष होणे, पालन; पराभव = नाश, संहार, पतिदेवता = पतिच देवता वाटतात ज्यांना = पतिव्रता; सुतीय = सु-स्त्रीया = सुनारी, अंब = माते! आई! अयुत = दहाहजार, हजारों, सहस = सहस्र, हजार - हजारों, रेख= रेषा, गणती.

अर्थ : तू विश्वाची (जगाची) उत्पत्ती, पालन व संहार करणारी; विश्वाला विशेष मोहित करणारी व स्वतंत्राने विहार करणारी आहेस ॥८॥ पती हेच दैवत मानणाऱ्या श्रेष्ठ स्त्रियांत हे अंबे! तुझी गणती प्रथम होते. व हजारो शारदा व हजारो शेष सुद्धा तुझा अमित (अयुत अगणित) महिमा वर्णन करू शकत नाहीत. (तेथे मी लहान बालिका काय वर्णन करणार! ॥दो.॥

टीका चौ. ८(१) भवभवविभवपराभवकारिणि - तुझा प्रभाव एवढा आहे की दोनच काय तीन अगदी विरुद्ध प्रकारची कार्ये तुला एकटीलाच करता येतात; व ती सुद्धा लहान सहान नव्हेत! सर्व विश्वाची उत्पत्ती, पालन व प्रलय तुला करता येतात. मग रघुपतीच्या ठिकाणी अपार शक्तीचा उद्भव, धनुष्याच्या जडतेचा व भूपांच्या शक्तीचा प्रलय, आणि माझ्या पातिव्रत्याचे पालन तुला करता येणार नाही असे थोडेच आहे! (क) भव-भव = भव = शंकर त्यांच्यापासून ज्याचाभव - उत्पत्ती उद्भव झाला आहे. ते भवभव = भवधनुष्य; त्याचा प्रभाव = ऐश्वर्य, शक्ती, प्रताप त्याचा पराभव = संहार भवधनुष्याच्या प्रभावाचा संहार करणारी - करविणारी तूच होऊ शकशील. (हा भाव आज श्रीरामप्रेरणेने अर्घ्यातासापूर्वी स्फुरला!) तू म्हणशील की भवधनुष्याचा विनाश करविण्यास भवाची (महेशांची) अनुज्ञा नको का घ्यायला म्हणून सांगते की —

(२) तू 'स्ववशबिहारिणि' आहेस - आपल्या इच्छेनुसार क्रीडेसाठी संचार करणारी आहेस. तू माझ्यासारखी परतंत्र नसून स्वतंत्र आहेस. मी तातवश असल्याने धर्मसंकटात पडले आहे. बळे, तातवश अपणा मानी' (क) स्व = आपला पति, तो तुला वश असून, त्याच्या बरोबर तू सदा विहार क्रीडा करीत असतेस, तशी मी रघुपतीबरोबर करू नये असे तुला जगज्जननीला वाटते का? वाटत नसेल तर रघुपतीकडूनच 'भवभवविभवपराभव' करवून घे. ते करणे नसेल तर आणखी एकच पर्याय आहे तो सांगते, ऐक — (ख) तू विश्वविमोहिनि - आहेस. माझ्या पित्याला मोह पडून त्याने काही तरी भलताच पण केला आहे तरी त्याला विगतमोह = बि-मोह - मोह करून पण रद्द करवून मला रघुपतीलाच देतील असे कर. विमोह = विशेषमोह व बिगत मोह - मोह नष्ट झालेला असे दोन अर्थ व्याकरणशुद्ध आहेत. विश्वाला मी व मम विशेष मोहात पाडणारी तूच व

त्यातील कोणास विगतमोह-निर्मोह करणारी तूच. हे करणे तुझ्या हातचा मळ आहे. (ग) जनकराजाला मोह पडला आहे; तो अविवेकाने हट्टी झाला आहे; त्याचे शहाणपण संपले आहे इत्यादी आहेर अनेकांनी केले आहेत व पुढेही स्पष्ट शब्दात केले जाणार आहेत. ही अती स्नेहाची पापशंकिता व रघुपतीच्या परम कोमलतेचा परिणाम आहे. (घ) तू म्हणशील कदाचित की माझ्याच खनपटीस का बसतेस इतर देव देवताना का विनवीत नाहीस? तर त्या विषयी माझे म्हणणे ऐकून घे --

दोहा (१) पतिदेवतासुनारिमधिं प्रथम अंब तव रेख - तू पतिव्रता शिरोमणी आहेस; मीही पतिव्रता आहे, तेव्हा पतिव्रतेने स्वतःचे पातिव्रत्य रक्षण्यासाठी, श्रेष्ठतम पतिव्रतेला जर भीड नाही घालायची तर काय एखाद्या पतिविरोधिनी स्त्रीला घालावयाची? की पुरुषांना घालायची? 'हिचे नाम जगि नारी स्मरतिल। पतिव्रता असिधारीं चढतील॥' (१।६७।६) असे पार्वतीबद्दलच नारदांनी म्हटले आहे. (२) पतिदेवता - पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां' (स्कं.पु.) 'नारिधर्म पतिदेव न दूजा' दगडाच्या एकाच देवावर शुद्ध प्रेम केले तर ती निर्जीव मूर्ती सुद्धा सर्वसुख देते. मग एकाच सजीव, चालत्या बोलत्या 'देवावर आपल्या पतीवर शुद्ध प्रेम केले तर काय परमसुख, समाधान मिळणार नाही?' खरे हा चालता बोलता देव आपले सर्वस्व स्त्रीला देतो व तिच्या पाशात बद्ध होऊन जन्मभर गुलामी करतो परतंत्र होतो. आज असे झाले आहे की दगडाच्या देवापुढे शंभरवेळा नाक घासतील अपमान सहन करतील; पण चालत्या बोलत्या, आपले सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या घरातील देवाला पतीला जरासुद्धा नमणार नाहीत। त्याचा एक शब्द खाली पडू देणार नाहीत; शब्दाला प्रतिशब्द उच्चारतील! याचा परिणाम सर्व समाजात दिसतोच आहे!

(३) महिमा अमित ... शारदा शेष - तुझा महिमा अपार, अनंत, असल्याने हजारो शेष व सरस्वतींना सुद्धा त्याचे वर्णन करता येत नाही. तेथे मी एक या मर्त्यलोकातली अजाण राजकिशोरी काय वर्णन करणार! शेष पाताळातला व सरस्वती स्वर्गातील, 'श्रुती प्रभावा अमित जाणत न' असे म्हणून उपक्रम केला, मध्ये अमित कसा याची उदाहरणे दिली व येथे उपसंहार केला. प्रभाव = महिमा हे उपक्रमोपसंहारानी दाखविले. उपक्रमात श्रुतींचा वेदांचा उल्लेख केला व उपसंहारात शेषशारदा यांचा केला. उपक्रमोपसंहारात द्विरुक्ती हा दोष नाही; व पूर्ण द्विरुक्तिही नाही.

हिं. सेवत तोहि सुलभ फल चारी। बरदायनी पुरारि पिआरी॥१॥
देबि पूजि पद कमल तुम्हारे। सुर नर मुनि सब होहिं सुखारे॥२॥
मोर मनोरथु जानहु नीकें। बसहु सदा उर पुर सब ही कें॥३॥
कीन्हेउँ प्रगट न कारन तेहीं। अस कहि चरन गहे बैदेहीं॥४॥

म. तुज सेवतां सुलभ फल चारी। वरदायिनी पुरारी-प्यारी॥१॥
देवि पूजुनी तव पद-पद्मां। पावति मुनि नर सुर सुखसद्मा॥२॥
मनोरथा मम नीट जाणसी। सर्व-हृदय-पुरिं सदा राहसी॥३॥
म्हणुनी प्रगट न मी वदलें ही। असें वदुनी पद धरि वैदेही॥४॥

अर्थ :त्रिपुरारींना प्रिय (प्यारी) असणाऱ्या हे वरदायिनी (वर देणारी) तुझ्या सेवेने धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी फळांची प्राप्ती अगदी सुलभ होते ॥१॥ हे देवि! तुझ्या चरणकमलांच्या पूजेने (सेवेने) सुरनर मुनी इत्यादी फार सुखी होतात (सुखाचे सद्म (घर) पावतात) ॥२॥ माझा मनोरथ काय आहे हे तू चांगले जाणतेस; कारण की तू सर्वांच्या हृदयरूपी पुरीमध्ये राहतेस ॥३॥ म्हणूनच मी तो प्रगट करून सांगितला नाही. असे म्हणून वैदेहीने देवीचे पाय धरले ॥४॥

टीका. चौ. १(१) चारीफले - चार पुरुषार्थांची; या अर्थाने हे शब्द मानसात अनेक ठिकाणी वापरले आहेत. मानसात ज्ञानाला फल व भक्तीला रस म्हटले आहे. 'शमदम नियमचि फुले ज्ञान फल। हरिपदरति रस वेद वदे कल' (१।३७।१४) (क) सेवतां - सेवा = पूजा, उपासना, भक्ती.या शब्दाबद्दलच पुढे पूजन शब्द वापरला आहे. भाव हा की धर्मार्थकाम मोक्ष हे चार तुझ्या सेवेने सहज मिळतात; त्यासाठी तुझ्या जवळ वर मागण्याची जरूर पडत नाही. कारण सेवारूपी कर्माची ती फले असल्याने सेवेच्या प्रमाणात न मागताच मिळतात; साधनसाध्य आहेत; पण या पलीकडील एक गोष्ट साधनाने मिळणार नाही म्हणजे साधनसाध्य नाही. ती केवळ कृपासाध्य आहे. तू कृपा करून वरदायिनी झालीस, वर दिलास तरच ती गोष्ट प्राप्त होते. तो गोष्ट म्हणजे प्रेम ध्वनीत आहे व ते (ख) पुरारी प्यारी - पुरारींना प्रिय असणारी या शब्दानी ध्वनित केले आहे. पुरारींचे तुमच्यावर निःसीम प्रेम आहे तसे माझ्यावर रघुपतीचे असावे हा गूढ भाव आहे. 'महेश मुखचंद्र चकोरी' शब्दानी पार्वतीचे महेशांवरील प्रेम सुचविले. पण दाम्पत्यप्रेम एकांगी असेल तर सुखसंतोष मिळत नाही. परस्परांचे पूर्ण प्रेम असेल तरच दोघांसही पूर्ण सुख संतोषाची शक्यता असते. असले प्रेम संपादन करणे साधनावर व प्रयत्नावर अवलंबून नसते ते ईशकृपेनेच मिळू शकते. ज्ञानोत्तर भक्ती जशी कृपासाध्य आहे तसेच हे. दाम्पत्य प्रेमाचे किंवा इतर शुद्ध प्रेमाचे तसेच आहे. आई बापांवर शुद्ध प्रेम करणारा पुत्र मिळणे सुद्धा ईशकृपेवरच अवलंबून असते. मित्र, माता, इत्यादींचेही तसेच; कारण शुद्ध प्रेम, हे ईश्वराचेच स्वरूप आहे. हे स्पष्ट शब्दानी सांगण्याची इच्छा नाही कारण ती कुलीन, सच्छील, धर्मशील कुमारी असल्याने लज्जेने शब्द तोंडाने उच्चारवत नाहीत. सखीही यावेळी बरोबर असणारच; कारण पुन्हा जाऊन ही काय करते हे जाणण्याची त्यांना इच्छा असणारच. (ग) पुरारीप्यारीच का म्हटले 'महेशपिआरी' म्हणता आले असते. ते धनुष्य शंकरांचे असून त्यानेच त्यानी त्रिपुरासुरांचा वध केला होता. तेव्हा असे पतीला प्रिय असलेले धनुष्य मोडण्यास मदत कशी करू असे देवी म्हणाल्यास त्यावर हे उत्तर आहे की ते कोदण्ड जरी पुरारींचे असले तरी तुम्ही पुरारी प्रिय आहात; तुमच्यापेक्षा काही ते त्यास प्रिय नाही, तुम्ही ते मोडविलेत तरी पुरारी रागावणार नाहीत. 'त्या कठोर पुररिपु कोदंडा' (१।२५०।३) धनुकलि सम की पुरारिधनु' (१।२७१) आणि पुरारी प्रिय भवानी!

चौ. २(१) देवि पूजुनी... सुखसद्मा - मुनींना तुझ्या सेवेने मोक्ष मिळतो; पण मुनि जे विज्ञानी। याचिति भक्ति सकल सुख दानी' ते भक्ती प्रेम याचीत असतात. कारण ते पूजनादी साधनानी मिळत नाही. मुनींना साधनाने 'मोक्ष सकल सुखखाणि' मोक्ष मिळतो व ते सुखी होतात. सुर = देव स्वार्थरत असतात. त्यांचा स्वार्थ म्हणजे अर्थ व काम; मोक्षाची तीव्र इच्छा

असणारे किंवा मिळविलेले नर दुर्मिळच. बाकी राहिलेल्यात अर्थ व काम यांची इच्छा असणारे बहुतेक सर्वच! धर्माची प्रबल इच्छा असणारे फार थोडे. नर-सहस्रमधिं पहा पुरारी कोणी एक धर्मव्रत धारी' हजारो माणसात एखादा कोणी धर्मशील होतो. पण धर्मशीलता नरांमधेच असू शकते. देवांमधे नाही. एकूण देवीच्या पूजनाने ज्याच्या त्याच्या इच्छेप्रमाणे धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांपासून मिळणारे सुख मिळते पण सीतेला यांतले काहीच नको आहे. तिला रघुपतीचे पूर्ण प्रेम पाहिजे आहे व ते पूजनादी साधनानी मिळत नाही; म्हणून तोच मुख्य वर मागावयाचा आहे.(क) प्रथम पूजन केले तेव्हा 'अनुरूप सुभगवर हा वर मागितला पण गौरीने तथास्तु म्हटले नाही;' तथापी अनुरूप सुभग वर दिसला, हिचे त्याच्यावर पूर्ण, एकनिष्ठ प्रेम बसले. पण रघुपतीने हिच्या कडे प्रेमाने पाहिल्याचे दिसले नाही. कारण रघुवीराने तिच्या नजरेला नजर कधीच भिडवली नाही. त्यामुळे त्यांची नजर तिला मिळाली नाही; नजरच मिळाली नाहीतर मन मुठींत सापडले हे तरी कसे समजणार? म्हणून त्यांचे प्रेम आपल्यावर जडले आहे. हे तिला कळले नाही. 'मन किं नजर पर नारि न पावति' (२३१।७) म्हणून त्या प्रेमाची याचना करावयाची आहे.

चौ. ३-४(१) ही हृदयातील गुप्त इच्छा आहे व पुरारीप्रिय अन्तर्यामी रूपाने सर्वदा हृदयातच वास करीत असते म्हणून म्हणते की 'मनोरथा मम नीट जाणसी' म्हणून तो वाचेने सांगण्याची आवश्यकता नाही व सांगत नाही. (२) पाय धरले, डोके पायांवर ठेविले व वैदेही झाली! देहभान विसरली व प्रेमविव्हळ झाली आहे. जगदंबेच्या पायावर नेत्रालून गरम गरम वृष्टि झाली असेल; झाली हे पुढील चौपाईवरून ठरते.

हिं. बिनय प्रेम बस भई भवानी। खसी माल मूरति मुसुकानी ॥५॥
सार सियँ प्रसाद सिर धरेऊ। बोली गौरि हरषु हियँ भरेऊ ॥६॥
सुनु सिय सत्य असीस हमारी। पूजिहि मन कामना तुम्हारी ॥७॥
नारद बचन सदा सुचि साचा। सो बरु मिलिहि जाहिं मनु राचा ॥८॥

म. प्रेम विनति वश भवानि झाली। सस्मित मूर्ती माळ गळाली ॥५॥
सादर सीता प्रसाद शिरिं धरि। वदे गौरि, हर्षित अति अंतरिं ॥६॥
श्रुणु आशीस सत्य मम सीते। पुरी होइ कामना मनी ते ॥७॥
नारद शब्द सदा शुचि साचा। तो वर मिळे ध्यास मनिं ज्याचा ॥८॥

अर्थ : भवानी सीतेच्या विनंतीला व प्रेमाला वश झाली; मूर्तीने स्मित केले व माळ गळून पडली ॥५॥ (ती माळ) सीतेने प्रसाद म्हणून मस्तकावर धारण केली, तेव्हा गौरीच्या हृदयात अतिहर्ष झाला व ती बोलू लागली॥६॥ सीते आमचा सत्य आशीर्वाद ऐक, तुमच्या मनात जी कामना आहे ती पूर्ण होईल ॥७॥ नारदांचा शब्द (वचन) सदा पवित्र व सत्य असतो; तुमच्या मनात ज्याचा ध्यास लागला आहे तो वर मिळेल ॥८॥

टीका चौ. ५(१) विनति - विनंती, प्रार्थना, स्तुती, (हिं. बिनय) सीतेने केलेल्या प्रार्थनात प्रेम आहेच. पायांवर हात ठेऊन वर डोके ठेवले व सीतेला विदेहस्थिती प्राप्त झाली. कंठ दाटला

व भवानीच्या पायांवर लोचनातून अश्रुपात होऊ लागला. 'पूजि पारबती भलेभाय पाँय परिकै। सजल बिलोचन सिथिल तनु पुलकत। आवै न बचन मन रह्यो प्रेम भरि कै' (गीतावली ११७२।१) तेव्हा मात्र त्या मूर्तीत असलेले सुप्त चैतन्य जागृत व क्रियाशील झाले. सीतेच्या अनन्य शुद्ध प्रेमाला देवता वश झाली. दाखविले की देवतेला वश करण्यास प्रसन्न करण्यास प्रेम, शुद्ध अमोघ प्रेम हेच मुख्य साधन आहे. प्रार्थना, स्तुती, पूजाही उत्तरोत्तर गौण आहेत. (क) मूर्तीने स्मित करण्यात आश्चर्याचा भाव आहे की 'जिचे अंश उपजति गुण खाणी। अगणित रमा उमा ब्रह्माणी ॥' तीच आज प्रेमविवश होऊन मला विनंती करीत आहे! 'किती सुंदर नाट्य आहे!' तरी आपण सुद्धा तसेच नाट्य करणे जरूर आहे. असा विचार भवानीने मनात आणला व सीतेला प्रसाद देण्याच्या इच्छेने आपल्या गळ्यातील माळ गळेल असे केले. 'माळ गळाली' तेव्हा त्या मूर्तीच्या गळ्यातील माळ गळून पडली. (२) माळ कोणाची कुठली गळून पडली या विषयी मतभेद टीकाकारांत आहेत. पण ते काल्पनिक व विसंगत आहेत. (क) देवीच्या डोक्यावरील वेणीतील गळून पडली असे मानल्यास ती देवीच्या पाठीकडे पडेल; व सीतेने हात व डोके पायांवर ठेवलेले असल्याने ती तिला लवकर दिसणार नाही. सीतेने प्रथम पूजा केली तेव्हा जो पुष्पहार देवीच्या गळ्यात घातला असेल किंवा पुजाऱ्याने त्यापूर्वी पूजेच्यावेळी घातला असेल.तो पडला असे मानणे सुसंगत व व्यवहार शुद्ध आहे. ज्याने हार घातला असेल त्याला तो प्रसाद म्हणून देण्याची संतपरिपाटी आहेच. फुलांचीच माळ गळली असे मानण्याचे कारण की, पूजा, स्तुती, प्रार्थना केल्यावर देवतेच्या अंगावरील फूलगळून पुढे पडणे हे देवतेने प्रसाद अर्पण केल्याचे व इष्ट आशीर्वाद दिल्याचे लक्षण महाराष्ट्रात आजसुद्धा मानले जाते. (ख) सीतेच्या हातातील माळ गळली असे म्हणणे हास्यास्पदआहे; कारण सीतेने हाताने देवीचे पाय धरल्याचा उल्लेख येथे नुकताच केला आहे. मग माळ कोणत्या हातात व कशासाठी होती. सीतेच्या वेणीतील माळ गळली म्हणावे तर तो प्रसाद न वाटता खेद वाटणे जरूर होते; कारण ती माळ देवीच्या पायांवरच पडणार व आपण वापरलेली वस्तु देवाच्या अंगावर पडणे म्हणजे उच्छिष्ट अर्पण केल्यासारखे होणार; म्हणून देवीच्या गळ्यातली माळ सीतेच्या डोक्यावर गळून पडली असे मानणे परिस्थिती उपासना व व्यवहार या दृष्टीनी सुसंगत आहे.

(ग) सस्मित मूर्ती- मूर्तीने स्मित केले; हसली नाही. स्मित आणि हास्य यात अंतर आहे. मूर्तीचे हसणे अपशकुन आहे असे कोणी टीकाकार मानतात. तसे आहे असे मान्य केले तरी येथे हास्य नाही; शिवाय प्रसाद दिला आहे व मूर्ती आता बोलणार आहे व अशीर्वाद भरपूर देणार आहे. अपशकुन झाल्यावर देवतेने बोलून उत्तमोत्तम अनेक आशीर्वाद देणे शक्य नही.

चौ. ६-७; (१) सादर सीता प्रसाद शिरि धरि' याचा अन्वय प्रसाद सीता सादर शिरिं धरि असा केला म्हणजे माळ कोठे व का गळली याचा वरील अनुमानाप्रमाणेच अर्थ होतो. देवीने माळरूपी प्रसाद आदराने सीतेच्या शिरावर ठेवला. गीतावलीत देवीने माळ देऊन भाषण केले आहे व आशीर्वाद देऊन मस्तकावर हात ठेवला आहे. 'मूरति कृपाल मंजु माल दै बोलत भई। पूजो मन कामना भावतो वरु वरिकै। गहे पाय द्वै उठाव माथे हाथ धरिकै'(१।७२।२-३) व(क) गौरि हर्षित अति अंतरिं - गौरीला ही अंतरांत खूप हर्ष झाला; कारण सीतेने तो प्रसाद मस्तकावर

धारण केला. यावेळी सीतेचे ऐश्वर्य प्रगट करण्याची देवीची इच्छा नसली तरी 'आम्ही तिचे अंश आहोत त्या आदिशक्तीने आम्ही दिलेला प्रसाद मस्तकावर धारण केला' हे पाहून हृदय हर्षाने भरून आले.

(२) श्रुणु आशीस सत्य मम सीते - माझा सत्य आशीर्वाद ऐक. भाव हा की तो सत्य होईल अशी खात्री असू दे; व आता पर्यंत साशंक होऊन जशी घाबरी झालीस तशी प्रेमाने अधीर होऊ नकोस. तुझ्या मनात जी कामना आहे ती (ते = ती) पूर्ण होईल. (क) (ल.ठे.) देवीने प्रथम 'सुनु सिय' यात सुनु ऐक हे एक वचन वापरले. या धरसोडीचे कारण माधुर्य भावना व ऐश्वर्य भावना! सीता जनक कुमारी या माधुर्य भावनेने एकवचन वापरले खरे पण सीता आदिशक्ती, मूलप्रकृती आहे ही भवानीची जाणीव तिला स्वस्थ बसू देईना म्हणून त्या ऐश्वर्य भावनेने पुढील चरणापासून बहुवचनच देवीने वापरले. भरद्वाज मुनी वगैरेंचेही कृतीने असेच घडले आहे.

चौ. ८(१) नारद शब्द सदा शुचि साचा - शब्द = भाषण, वचन, भाव हा की माझाच आशीर्वाद असा आहे असे नव्हे; तर नारदांचे वचन सुद्धा सदा सत्यअसते; होते. व होईल. ते पवित्र ही असते. भाव हा की नारदांच्या वचनावर दृढ विश्वास ठेऊन तुम्ही जी भावना उराशी बाळगली आहे, ज्यांना तुम्ही मनाने पती म्हणून वरले आहे व ज्यांचा सारखा ध्यास लागला आहे तोच वर तुम्हांस मिळणार आहे. ती भावना बाळगण्यांत तुमच्याकडून कोणतेच अपवित्र आचरण, विचार इत्यादी घडलेले नाही; कारण की तुम्ही आपल्या भावी पतीवरच पतिभावनेने प्रेम करू लागलात. धनुर्भंग झाला नसला तरी तो रघुवीराकडूनच होणार आहे. (राँचा= रंगून गेले आहे) 'नारद वच सीता स्मरे उपजे प्रीति पुनीत' (२२९) या प्रीतीवर भवानीच्या आशीर्वादाचा शिक्कामोर्तब झाला. (क) देवीने केलेल्या नारदवचनाच्या उल्लेखाने व ज्याचा ध्यास तुम्हास लागला आहे इत्यादी वचनांनी देवीची त्रिकालज्ञानता, सर्वज्ञता प्रतीतीस आली.एवढ्याने सीतेचे समाधान होऊन तिच्या मुखावर प्रसन्नता दिसण्यास पाहिजे होती पण देवीने दिलेल्या आशीर्वादात त्या वरांचे तुझ्यावर प्रेम आहे किंवा पुढे जडेल हे स्पष्ट सांगितले नाही. मनकामना पूर्ण होईल यात याचाच गुप्त उल्लेख आहे; पण त्या वचनाचा निराळा अर्थही होऊ शकेल. म्हणून सीतेचे समाधान झालेले नाही असे पाहून भवानी अधिक स्पष्ट सांगते –

हिं. छं. *मनु जाहिं राचेउ मिलिहि सो बरु सहज सुंदर साँवरो।*
करुना निधान सुजान सीलु सनेहु जानत रावरो॥
एहि भाँति गौरि असीस सुनि सिय सहित हियँ हरषीं अली।
तुलसी भवानिहि पूजि पुनि पुनि मुदित मन मंदिर चली॥१॥

म. छं. *मनिं ध्यास ज्याचा तो मिळे वर सहज सुंदर सावळा।*
करुणानिधान सुजाण शील हि स्नेह जाणत आपला॥
हा गौरि-आशीर्वाद परिसुनि हर्ष सखिंसह पावली।
तुलसी भवानिस पूजि घडि घडि मुदित मंदिर चालली॥१॥

अर्थ : तुमच्या मनात ज्याचा ध्यास लागला आहे तो सहज सुंदर सावळा वर तुम्हास मिळेल. ते करुणानिधान व सुजाण असून आपले (तुमचे - रावरो) शील आणि स्नेह जाणतात. हा गौरीचा आशीर्वाद ऐकून सीता व तिच्या सखी यांना हर्ष झाला. तुलसीदास म्हणतात की (मग) तिने पुन:पुन्हा (घडिघडि) भवानीचे पूजन केले व आनंदित होऊन मंदिरात चालली ।।छंद ।।

टीका छंद. (१) मागल्या चौपाईच्या चरणांत जे सांगितले त्याची थोड्या विस्ताराने येथे पहिल्या चरणात पुनरुक्ती केली. हेतु हा की सीतेची साशंक वृत्ती नष्ट व्हावी. ज्या श्यामलरूपास हृदयात ठेऊन सीता गौरीकडे येण्यास निघाली तोच वर मिळेल ही आणखी खुणेची गोष्ट 'सहज सुंदर सावळा' या शब्दांनी सांगितली. ज्या शब्दांनी सीता प्रसन्न होईल तो आशीर्वाद आता उच्चारते. (क) करुणानिधान - करुणेचा सागर आहेत. प्रेमाशिवाय करुणा येत नाही. म्हणून सुचविले की ते प्रेमसागर आहेत. तुमच्यावर सतत करुणा-कृपा करतील. ते सुजाण शाहणे आहेत म्हणून ते तुमच्या प्रेमाच्या अव्हेर करणार नाहीत. शुद्ध प्रेमाचा आव्हेर करणे त्या प्रेम करणारावर प्रेम न करणे हा काही शहाणपणा नव्हे; शिवाय ते तुमचे शील व तुमचा त्यांच्यावरील स्नेह जाणतात. कोणी आपल्यावर प्रेम करते हे कळले नाही तर शाहण्या माणसाकडून सुद्धा प्रेमाचा अव्हेर होणे शक्य असते; तसे येथे नाही. (ख) शीलसंपन्न असेल तोच शील जाणू शकेल, व जो प्रेमळ असेल तोच प्रेम जाणू शकेल. रघुवीराने 'सुखस्नेह शोभा गुणखाणी' असे सीतेविषयी म्हटलेच आहे. त्यापैकी स्नेह येथे सांगितला. शीलात अनेक सद्गुणांचा अन्तर्भाव होतोच म्हणून गुणांचाही उल्लेख केला गेलाच. सीतेची शोभा रघुवीराने स्वत:च पाहिली व चकोर बनले त्यांचे नेत्र! रघुवीराने स्नेह व गुण कसे जाणले अशी शंका ज्याना असेल त्यांना कवीनी हे जगदंबेचे मत बहाल केले आहे. प्रत्येक महत्वाच्या सिद्धान्ताला पुरावा देऊन ठेवण्याची ही रीती मानसात सर्वत्र दिसते. आता मात्र सीतेचे समाधान झाले.

(२) सीतेला हर्ष = उत्साह, प्रसन्नता प्राप्त झाली. व तिच्या सखींना आनंद झाला. त्याना वाटतच होते व नगरातील सर्व तरुणींची हीच लालसा आहे की जानकीला हा सहज सुंदर सावळा वर मिळावा. देवीचा आशीर्वाद खोटा होणार नाही हे जाणून व सीतेने आतापर्यंत रघुवीरावर जे प्रेम केले ते अपवित्र नव्हते हे जाणून सखींना आनंद झाला. सीतेची चिंता, विषाद भीती जाऊन तिला फार उत्साह वाटू लागला व ती प्रसन्नानन झाली. किती उत्साह वाटू लागला याचा पुरावा चौथ्या चरणात आहे.

(३) पूजि - पूजन करू लागली (हिं. पूजि= पुजून) अनेक वेळा पूजन केले. कुंकू हळद वहावी व नमस्कार करावा; फुले वहावीत, देवीच्या मुखाकडे पहावे प्रेमाने कृतज्ञतेने व पायावर डोके ठेवावे. निरांजन ओवाळावे व खाली डोके टेकून नाक घासावे; प्रदक्षिणा करून हात जोडून देवी समोर उभे रहावे असा क्रम बराच वेळ चालला. मग घरी जाण्यास निघाली ती आनंदित होऊन निघाली. तिला यावेळी किती आनंद झाला असेल याची कल्पनाही इतरांस येणे शक्य नाही; व त्याचे वर्णन सीतेला सुद्धा करता येणार नाही.

(४) वि.ल.ठे. - गिरिजागृह, गौरिनिकेत व भवानीभवन असे तीन उल्लेख देवीच्या देवळाचे केले, पण एकदाही मंदिर शब्द वापरला नाही व सीता आता जेथे जाणार त्या ठिकाणाला, गृहाला मंदिर म्हटले! कोणी म्हणतील राजाचा वाडा म्हणून म्हटले असेल पण 'आज्ञा घेऊन नृप घरिं गेले' 'चले राउ गृह बिदा कराई' (मूळ, हिंदी) (२१७।८) याप्रमाणे राजवाड्याला 'गृह' म्हटले आहे. येथे मंदिर म्हणण्याचे कारण हेच की सीतेच्या हृदयात आता सहज सुंदर सावळी राममूर्ती सुप्रतिष्ठित झाली आहे. जेथे रामनिवास करतात ते राममंदिर अशी गोस्वामींची भावना आहे; म्हणून मराठीतही मंदिरीं हे सप्तमीचे रूप न ठेवता मंदिर शब्दच ठेवला आहे. सीता रामाचे सजीव मंदिर बनली हे देवीच्या आशीर्वादाने जाहीर केले गेले. सीता म्हणजेच राममंदिर आता निघाले व ते जेथे जाऊन राहील ते स्थान सुद्धा मंदिरच होणार म्हणून त्या राजवाड्याला आता मंदिर संज्ञा प्राप्त झाली.

हिं.सो. *जानि गौरि अनुकूल सिय हिय हरषु न जाइ कहि ॥*
मंजुल मंगल मूल बाम अंग फरकन लगे ॥ २३६ ॥

म.सो. *बघुनि गौरी अनुकूल हर्ष सिते मनिं कसा वदुं ॥*
मंजुल मंगल-मूल वामांगें लागली स्फुरं ॥ २३६ ॥

अर्थ : गौरी (भवानी) आपणांवर प्रसन्न (अनुकूल) आहे हे पाहून जाणून सीतेच्या मनात जो हर्ष झाला तो कसा सांगता येणार! (तो अवर्णनीय आहे) सुंदर मंगलमूल अशी तिची वामांगे स्फुरण पावू लागली ।।सोरठा ॥

टीका सो. (१) दुसऱ्या वेळी सीता देवीच्या देवळात गेली तेव्हा भवानी (भवन) शब्द वापरला होता. त्याचा उपसंहार छंदाच्या ४थ्या चरणांत केला. तेथून घरी निघाली आहे. हर्ष झाल्याचा उल्लेख छंदात एकदा केला आहे. येथे गौरी शब्द वापरला व सीतेच्या हर्षाचा पुन्हा उल्लेख केला. सीता घरी पोचल्याचे किंवा मातेच्या भेटीचे वगैरे वर्णन यापुढे नाही. म्हणून येथे असे मानणे जरूर आहे की हे वर्णन घरी गेल्यानंतरचे आहे. देवळात सखीसहित हर्ष झाला होता. जाताना सखी बरोबर होत्याच, त्यामुळे व त्याना रहस्य कळले असल्याने सीतेला जाताना संकोच वाटत होता. घरी जाऊन पोचल्यावर आज सहज घडलेल्या अकल्पित गोष्टींचा एकांतात विचार करू लागली तेव्हा वाटले की आज आईने गौरीपूजनास मला धाडली हे फार उत्तम झाले. गौरीच्या पूजेनंतर तिच्याच कृपेने ह्या (हृदयात असलेल्या व दिसणाऱ्या) दिव्य अनुपम रूपाचे अकस्मात दर्शन झाले व प्रीती जडली पण बाबांच्या पणामुळे भीती वाटत होती; ती पण आता गौरीच्या प्रसादाने - अनुग्रहाने नष्ट झाली व या प्रमाणे विचार करता सर्व इच्छा आता परिपूर्ण होणार, उद्याच होणार, असे वाटून जो हर्ष झाला त्याचे वर्णन करणे शक्य नाही. असा हर्ष झाला असताच –

(२) वामांगे लागली स्फुरु - सीतेचा सुंदर डावा डोळा व डावा बाहु स्फुरण पावू लागला. या मंगलसूचक शुभ शकुनाने तर त्या हर्षाला महापूरच आला असेल! (क) येथे लक्षात ठेवले पाहिजे की सीतामुखचंद्रावर दृष्टि खिळून मन विचलित झाल्यावर राम विचार करू लागले तेव्हा त्यांची प्रभुता या प्रकरणात प्रथम जागृत झालीच नंतर त्यांची शुभांगे स्फुरली तेव्हा स्वस्थता आली व जे घडले त्यात पाप घडले नाही अशी खात्री झाली. व हे होण्यास फारच अल्पावधी

लागला. पण दैवी कृपा व आत्मप्रतीती यांचा संयोग झाल्यावरच समाधान झाले; पण संतकृपेची न्यूनताअद्याप आहे – ती झाली म्हणजे अपार सुख होईल. (ख) सीतेला प्रथम संतकृपेची प्रतीती, नंतर दैवी कृपेची प्रतीती व आता शुभांग स्फुरणाने आत्मप्रतीती आली तेव्हा अपार हर्ष झाला. मात्र हे घडण्यास सीतेला बराच कालावधी लागला. संतकृपा प्रतीती मिळून सुद्धा तिचे मन साशंक व सभीत होते. हा जो फरक पडला तो पुरुष व स्त्री यांच्या स्वभाव भेदाने पडला. सीतेचे प्रेम रामावर बसण्यास मुळीच वेळ लागला नाही, रामरूपाचे वर्णन ऐकल्याबरोबरच प्रेम जडले. रघुवीराचे पत्नीभावाने सीतेवर प्रेम बसण्यास बराच वेळ लागला, त्याच्या कारणांचा विचार पूर्वीच केला आहे. (ग) वामांग स्फुरणाने सीतेला पुष्कळ वेळा धीर देऊन निर्भय व निश्चिंत केली आहे. (५।३५।६; ६।१००।५ पहा.)

(३) सीता व रामचंद्र या दोघांना दैवीकृपेच्या प्रतीतीमुळे व शकुनांवरील विश्वासामुळे आणि संतवचनावरील विश्वासयुक्त श्रद्धेमुळेच समाधान लाभले. या तीन गोष्टी नसत्या तर दोघांनाही किती विषाद, अस्वस्थता व हृदयसंताप सोसावा लागला असता याचा विचार वाचकानी करावा. शकुनांचा उल्लेख बहुतेक सर्व कांडात आहे. प्रस्तावनेत पहा. (क) दुसरा मोठा फरक राम व सीता यांच्यात आहे तो हा की राम आपले प्रभुत्व, ऐश्वर्य (परमात्मत्व) विसरलेले नाहीत. सीता मात्र ते अगदीच विसरलेली आहे. या प्रकरणात व धनुर्यज्ञमंडपात तर साफ विसरलेली आहे. त्यामुळे सीता यावेळी निश्चिंत झाली असली तरी धनुर्यज्ञ प्रकरणात व परशुरामप्रकरणात तिची कशी व किती वेळा घाबरगुंडी होते व आशा निराशांचे युद्ध कसे चालते व त्या त्या देवांना कशी विनवीत सुटते हे पाहिले व रघुवीराची बेपर्वा, धीर, गंभीर, शान्त, अचल, धिमी वृत्ती पाहिली म्हणजे पुरुषाचा आत्मविश्वास व पुरुषांचे हृदय आणि स्त्रियांचा आत्मविश्वास व स्त्रीहृदय यातील भेद ठळकपणे डोळ्यात भरतो. सीता रामलक्ष्मणांच्या आगमनानंतर पुष्पवाटिकेत आली व त्यांच्या आधी घरी जाऊन पोचली. राम आधी येऊन आता नंतर आपल्या निवासस्थानी जाऊन पोचतील. असे करण्याचे कारण पुढे ३७-३९ या दोह्यातील वर्णनावरून कळेल. सीतेची मूर्ती आपल्या चारुचित्तभित्तीवर रेखाटून ठेवलेले राम आता फुले घेऊन विश्वामित्रांकडे जातील. आता आपणास सीतेचे दर्शन बराच वेळ होणार नाही. पण तो पर्यंत रामलक्ष्मणांचे सतत होत राहील!

हिं. हृदयँ सराहत सीय लोनाई। गुर समीप गवने दोउ भाई ॥१॥
राम कहा सबु कौसिक पाहीं। सरल सुभाउ छुअत छल नाहीं ॥२॥

म. वानित मनिं सीता-रूपासी। गेले अनुजासह गुरुपासीं ॥१॥
राम कौशिका सगळें सांगत, । सहज सरल, छल नाही स्पर्शत ॥२॥

अर्थ : मनात सीतेच्या सौंदर्याची प्रशंसा करीत राम लक्ष्मणासह गुरु विश्वामित्राजवळ गेले ॥१॥ व त्यानी सर्व काही कौशिकास सांगितले (कारण) स्वभावतःच सरळ असल्याने छल (कपट - लपवालपव) त्यांना स्पर्श सुद्धा करीत नाही॥२॥

टीका चौ. १(१) वानित मनिं सीतारूपासी गेले - 'प्रभू जैं जात जानकी जाणी। चारुचित्तभितीवर लिहिती' (२३५।२-३) येथे रामचंद्रांचे वर्णन सोडले हे लक्षात असावे व तेथील

'जानकी जानि जात' हा गूढ भाव आठवावा. राम पुष्पवाटीकेतून निघाल्याचे वर्णन इतर कोठे स्पष्ट किंवा अस्पष्ट केलेले नाही व येथे सांगितले की गुरुपाशी गेले जाण्यास निघाले (चले) असे शब्द नसून गवने - गेले, (पोचले) असे म्हटले आहे. यावरून पूर्व संदर्भानुसार सीतेला जाताना पाहिली, तिची मूर्ती हृदयावर कोरून ठेवली. व रामसुद्धा निघाले म्हणूनच 'जात' शब्द देहली दीपाप्रमाणे 'प्रभु जैं जात जानकी जाणी' असा वापरला. सीताबागेतून आधी बाहेर पडली. की राम व आधी कोण पोचले हे निश्चितपणे सांगता येणे शक्य नाही व त्याचे महत्वही नाही. वर्णन क्रमानुसार सीता आधी पोचली व राम नंतर पोचले असे मानणे अयोग्य नाही.

(२) हिंदीतील या चौपाईच्या शब्दरचनेकडे पाहिले व वाच्यार्थच घेतला तर असा अर्थ निघतो की दोघे भाऊ हृदयात सीतेचे सौंदर्य वाखाणीत गेले. 'हृदयँ' (हृदयांत) शब्द नसता तर रामचंद्र भावाजवळ वाखाणीत गेले असा अर्थ करता आला असता. पण तसे करण्यास जागा नाही. लक्ष्मणाने सीतेचे सौंदर्य मनात वाखाणल्याचे वर्णन संपूर्ण मानसात वा. रामायणात, किंवा अध्यात्म रामायणातही नाही व कोणत्याही रामायणात असणे शक्य नाही म्हणून येथे वाच्यार्थ घेता येत नाही; म्हणून लक्षणेने पहिल्या चरणाचा संबंध फक्त रामाकडेच घेणे भाग आहे. अनुवादात अशा संदेहाला जागाच ठेवलेली नाही.

चौ. २(१) राम कौशिका सगळे सांगत - बागेत गेल्यापासून येईपर्यंत जी जी विशेष वाचिक मानसिक क्रिया घडली व जे जे विशेष दिसले ते सर्व कौशिकास सांगितले. हा अत्यंत नाजूक शृंगारविषय असून, परस्त्रीकडे बघणे, तिच्यावर प्रेम उत्पन्न होणे इत्यादी गोष्टी कोणाही विवाहास योग्य झालेल्या पुरुषाने विश्वामित्रासारख्या तपोनिधीजवळ तर राहोच पण समवयस्क मित्राजवळ किंवा मातेजवळ सुद्धा सांगितल्या नसत्या; पण रघुवीराने सर्व सांगितले हे परमाश्चर्य आहे. अत्यंत अलौकिक आहे; म्हणून म्हणतात. (क) सहज सरल छल नाही स्पर्शत. जन्मतःच सरल स्वभाव असल्याने त्या सर्व गोष्टी सांगितल्या; जरासुद्धा लपवालपव केली नाही. इतकी सरलता असण्यास अलौकिक निर्भयता व जाज्वल्य धर्मशीलता असावी लागते. म्हणूनच या टीकेत दाखविले आहे की राम ऋजुतावीर सुद्धा आहेत. (१।१३।७ टीका पहा). प्रस्तावनेत 'रघुवीर वीरता' हे प्रकरण पहावे. इतकी सरलता जगातील कोणत्याही काव्यात किंवा अन्य ग्रंथात वा चरित्रात दिसणार नाही. छल-कपट लपवालपव यांचा स्पर्श रघुवीराच्या हृदयास कधीच झाला नाही, होत नाही व होणार नाही. 'छुअत' पाठच योग्य आहे. 'छुआ' स्पर्शला हा पाठ तितका चांगला नाही, कारण तो एकाच काळाचा निर्देश करतो. व स्वभाव त्रिकाळी सहसा बदलत नाही.

(ख) या सरलतेचा किती उत्तम परिणाम झाला ते पुढे दिसेलच. विश्वमित्रांसारख्या मुनीवराचा अमोघ आशीर्वाद मिळाला व मनातील हेतु सफल झाला. लपवालपव केली असती तरी विश्वामित्रास कळलेच असते. उशीर होण्याचे कारण विचारले असते तर खोटे बोलावे लागले असते. किंवा काहीतरी आणखी लपवालपव करावी लागली असती व मुनींची अवकृपा झाली असती. मात्र मुनींची कृपा होण्यासाठी सर्व सांगितले असे मानणे म्हणजे 'सहज सरल छल नाही स्पर्शत या शिव याज्ञवल्क्य वचनाला मातीमोल करणे किंवा मातीत मिळविणे ठरेल! सहज सरलतेत हेतु असत नाही व हेतु असेल तर ती स्वार्थी सरलता ठरेल. निर्हेतुक स्वाभाविक सरलतेमुळे

'क्वचित् सरलता दोष महा पण' (१।२८१।५) असे म्हणण्याची पाळी रघुवीरावर सरळ वागल्यामुळे आली आहे.

(२) कौशिका सांगत - गेले गुरुसंन्निध व सांगितले कौशिकाला. असे विश्वामित्र आज जरी ब्रह्मर्षी असले तरी ते क्षत्रिय राजपुत्र होतेच. मेनकेची भेट (दर्शन) झाल्यावर महातपोनिधी असता आपली स्वतःची काय दशा झाली होती ते त्यास माहीत आहे. क्षत्रिय, राजे, राजपुत्र यांची दिगंत कीर्ती मिळविण्याची स्वाभाविक इच्छा असते हे कौशिक मुनी स्वानुभवाने चांगले जाणतात. जो इंद्रिय संयम मोठ्या वयात मुनी झाल्यावर सुद्धा मला साधला नाही तो या राजकुमारांनी साधला हे जाणून त्यांना आनंदच होणार व ते प्रसन्न होऊन आशीर्वाद देतील हे कवींनी कौशिक शब्द घालून सुचविले –

वि.ल.ठे. - गुरुजींजवळ परत आल्यावर उभय बंधूंनी नमस्कार का केला नाही? जाताना 'मुनिपदिं नमिती व बंधु चालले कुसुमां कातां' (२२७।१-२) नगरदर्शनास जाताना व परत आल्यावरही नमस्कार केला आहे. (२१९।१व २२६ पहा). येथे नमन न करणेच योग्य आहे. 'पुष्पहस्ते, वारिहस्ते, तैलाभ्यंगे, जलेस्थिते। आशीर्नमःप्रकर्तारौ उभौ नरकगामिनौ' हातात फुले असता, नमस्कार करणे व आशीर्वाद देणे निषिद्ध आहे. जप, होम, स्नान, आचमन, संध्या, पूजा, भोजन, शयन करीत असता व करणारास नमस्कार करू नये व आशीर्वाद देऊ नये. वरील श्लोकात पाणी हातात असता; अंगास तेल लावलेले असता, (स्नानापूर्वी) पाण्यात असता असे आणखी प्रकार सांगितले आहेत. येथे नमस्कार मुद्दाम गाळण्यात धर्ममर्यादा पालनाची दक्षता किती घेतली आहे पहा! आता नमस्कार करणे व आशीर्वाद देणे केव्हा घडते पहा –

हिं. सुमन पाइ मुनि पूजा कीन्ही। पुनि असीस दुहु भाइन्ह दीन्ही ॥३॥
सुफल मनोरथ होहुँ तुम्हारे। रामु लखनु सुनि भए सुखारे ॥४॥
करि भोजनु मुनिवर बिग्यानी। लगे कहन कछु कथा पुरानी ॥५॥

म. मिळत सुमन मुनि करिति पूजना। मग देती आशिस उभयांनां ॥३॥
होतिल सुफल मनोरथ तुमचे। रामलक्ष्मणां मनिं सुख संचे ॥४॥
कृत-भोजन मुनिवर विज्ञानी। सांगु लागले कथा पुराणी ॥५॥

अर्थ : सुमने (फुले) मिळताच मुनींनी पूजा केली व मग दोघा (भावां)ना आशीर्वाद दिला की ॥३॥ तुमचे मनोरथ सुफल होतील; (तेव्हा, तो ऐकून) रामलक्ष्मणांच्या मनात सुख साठले (संचे - संचले, भए सुखारे - सुखी झाले) ॥४॥ भोजन केल्यानंतर विज्ञानी मुनिवर पुरातन (पौराणिक - पुराणी) कथा सांगू लागले ॥५॥

टीका चौ. ३(१) मिळत सुमन - सुमने घेऊन पूजा केली असे न म्हणता सुमने मिळताच म्हणण्याने सुचविले की फुलासाठी खोळंबून बसले होते. पूजेच्या वेळेच्या आधी फुले आणून देता येतील अशा बेताने गेले होते; पण मध्यंतरी एक नवीनच प्रवेश सुरु झाल्यामुळे तो पूर्ण होईपर्यंत वेळ मोडला व झाला उशीर! उशीर झाला होता हे सखींच्या संभाषणात आधीच सांगितले आहे. (क) उशीर झाला, वेळवर फुले मिळाली नाहीत. तरी विश्वामित्र - गुरु - काहीच बोलले

नाहीत. बोलण्यास जागाच नव्हती. इतकी सरळ सुमने मिळाल्यावर कोणता प्रेमळ व शिष्यवात्सल्ययुक्त गुरु रागावेल! कशी मजा आहे भाव ध्वनित करून ठेवण्याची! व सहज सरळ वागणुकीचा परिणाम अंतःकरणावर बिंबविण्याची!

(२) येथे मुनी शब्द आहे व तिसऱ्या चौपाईत 'मुनिवर' आहे. असा भेद का? येथे मुनी म्हणजे एकटे विश्वामित्रच नसून विश्वामित्र व इतर सगळे बरोबर आलेले मुनी. सर्वच मुनी फुलांची वाट पहात होते; सर्वांनी पूजा केली व नंतर रामलक्ष्मणांनी नमस्कार केला तेव्हा सर्वांनीच आशीर्वाद दिला. २४०।३ मध्ये सर्व मुनींनी आशीर्वाद दिल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ही तुलसी प्रबंधरीती आहे की एके ठिकाणी ध्वनित केलेला अर्थ दुसऱ्या कुठेतरी अगदी स्पष्ट सांगितलेला असतो. ही दोन स्थाने अगदी जवळ किंवा फार दूरही असू शकतात.

चौ. ४(१) होतिल सुफल मनोरथ तुमचे - सर्व मुनींचा हा आशीर्वाद दोघांना आहे. राम व लक्ष्मण यांच्या मनोरथात भेद असणार व विश्वामित्र व इतर मुनी यांच्या भावनात भेद असणार तो असा - इतर मुनींना वाटले की समवयस्क मोठ्या भावाचे लग्न झाले की आपले व्हावे असे धाकट्या भावास वाटणारच म्हणून तुमचे मनोरथ असे त्यानी म्हटले. सीता प्राप्त व्हावी हा राम मनोरथ उघड झालाच होता; तसाच दुसऱ्या एखाद्या कन्येविषयी लक्ष्मणाचा मनोरथ असेल असे मानून त्यानी अनेकवचन वापरले. (क) विश्वामित्र त्रिकालज्ञ सर्वदर्शी असल्याने त्यानी जाणले की चारी भावांचे विवाह बरोबरच व्हावेत हा रघुवीराचा दुसरा मनोरथ आहे; व रामचंद्रांना सीतेची प्राप्ति व्हावी इतकाच लक्ष्मणाचा मनोरथ आहे, म्हणून त्यानीही अनेकवचन वापरले. मर्म इतर मुनींना कळणे शक्य नव्हते. राज्याभिषेक आपणास एकट्यालाच होणार हे ऐकून ज्या रघुनाथास विषाद वाटतो त्यांना एकट्याचेच लग्न झालेले कसे गोड वाटणार! 'एक विमल कुळि अनुचित हे किति। त्यजुनि बंधु मोठ्या अभिषेकिति॥' (२।१०।७) बाकी सर्व संस्कार बरोबरच झाले तसा विवाह ही व्हावा असे रघुनाथास वाटणारच. (ख) लक्ष्मणाचा मनोरथ - रामचंद्रांच्या सुखांत आपले सुख व रामचंद्रांच्या दुःखात ते निवारण करण्याचा प्रयत्न करणे यापेक्षा लक्ष्मणाच्या जीवनात दुसरे ध्येयच नाही! रामकीर्ति त्रैलोक्यात पसरावी, त्यांच्या प्रतापाने, सर्व जग दिपून जावे, त्यांची इच्छा पूर्ण व्हावी हेच लक्ष्मणाचे - रामानुजाचे - मनोरथ आहेत. २३८।८ ते २३९।६ पर्यंतच्या नऊ ओळीत निरखून पहावे. (ग) आपल्या दोन्ही इच्छा पूर्ण होणार हे जाणून रघुवीर-रघुनाथ सुखी झाले. रामाची इच्छा सफल होणार म्हणून लक्ष्मण सुखी झाले. बंधुप्रेम असावे तर असे असावे म्हणूनच म्हटले आहे की 'यांची प्रीति परस्पर पावन। वदवेना, शोभन मनभावन॥' (२१७।३)

चौ. ५(२) कृत भोजन,... सांगु लागले कथा पुराणी' - काल दोन प्रहरांपूर्वी आश्विन शुक्ल चतुर्दशीला जनकपुरी जवळ आले. नंतर काही वेळाने नगरात निवासस्थानात नेल्यावर अपरान्हकाळी भोजन झाल्याबरोबर कथा न सांगता सायंसंध्या करून आल्यावर 'वदत कथा इतिहास पुराणा। क्रमिती रुचिर युग निशियामांना' या प्रमाणे रात्री कोजागरी पौर्णिमा असल्याने त्या निमित्त कथा-पुराण श्रवणकथनात जागरण केले. (क) आज सकाळी आश्विन शुक्ल पौर्णिमा होती. आज भोजन झाल्यावर विश्रांती घेतली नाही. भोजनानंतर वामकुक्षी करावी असा आरोग्य

शास्त्राचा नियम असता व काल त्याप्रमाणे विश्रांती घेतली असता आज का नाही? येथे विश्वामित्रांची सर्वज्ञता पुन्हा ध्वनित केली आहे. काल रात्री कथा का सांगितली याचे विवेचन पूर्वी केले आहे. रामलक्ष्मण आज सायंसंध्येला गेले म्हणजे लवकर परत येणार नाहीत हे विश्वामित्रांस सहज कळले. ते त्रिकालज्ञ सर्वदर्शी आहेत. रात्री हे उशीरा आल्यावर अपरात्रीपर्यंत कथा चालू राहिल्यास यांना जागरण होईल; उद्या धनुर्भंगासारखी दिव्य कामगिरी याना करावयाची आहे. उद्या सकाळी रोजचे आन्हिक लवकर उरकले पाहिजे. यांची शक्ती उल्हास प्रसन्नता इत्यादी टिकणे जरूर आहे म्हणून आज यांस भरपूर निद्रा रात्री मिळाली पाहिजे या वत्सल भावाने आजच्या विश्रांतीस फाटा देणे भाग पडले कारण कथाश्रवणांत वारंवार खंड पडू देणेही बरे नव्हे असे वाटले; म्हणून भोजनोत्तर विश्रांती स्वतःही न घेता कथा सांगण्यास प्रारंभ केला.

(२) मुनिवर विज्ञानी - या विज्ञानी शब्दाने कथेतील मुख्य गाभा कोणता होता हे सुचविले. (क) 'भक्तिहेतु किति कथापुराणे कथिली' (२१०।८) येथे भक्तीप्रधान कथा सांगितल्या. (ख) वदत कथा इतिहास पुराणा। क्रमिति रुचिर युग निशि-यामांना (२२६।२) यावेळी भक्तिप्रधान माधुर्यलीलायुक्त कथा सांगितल्या. येथे विज्ञान - विमलज्ञान प्रधान भक्तीयुक्त कथा सांगितल्या, कारण कथासांगणे हा प्रयोग भक्तियुक्त कथा सांगणे याच अर्थाने मानसात वापरला आहे. ज्ञानोत्तरभक्तीचेच प्राधान्य आहे हे विश्वामित्र, जनक, परशुराम इत्यादींच्या व्यवहारावरून सिद्ध होण्यासारखे आहे.

(३) गुरुशिष्यांच्या व्यवहाराच्या दृष्टीने सुद्धा एक आदर्श आहे हे पुढील चौपाईच्या संदर्भाने सिद्ध होतो. सूर्यास्त होऊन जाईपर्यंत ही कथा आज चालली आहे. यावरूनही अल्पमती अनुमान काढते की आज भोजनासही उशीर झाला. पूजेपासून पुढील सर्व कार्यक्रमांना उशीर झाला. एका शिष्याच्या चुकीमुळे सर्व मुनिसमाजास, व सर्व सेवकवर्गास पूजेपासून भोजनापर्यंतच्या सर्व गोष्टीत उशीर झाला. त्याची शिक्षाच म्हणून की काय आज भोजनानंतर कोणासच विश्रांती नाही व संध्याकाळ झाली तरी डांबून ठेवले. (Taskless) ही गोष्ट शिष्यानी व गुरुनी सुद्धा लक्षात ठेवली पाहिजे. पण काही शिष्य असे वस्ताद असतात की श्रवण करता करता त्यांची समाधी लागते. काही मान डोलवू लागतात! काही जणू मानावर खाली करीत वेद पठणच मनात करीत असतात! अशाना विश्रांती मिळतेच, ते त्यांचे मन व बुद्धी देतातच विश्रांती! पण रामलक्ष्मणांनी मात्र असे केले नाही. या दोघांच्यामुळे विश्रांती टळलेल्या मुनींपैकी कोणी हळूच एका बाजूस निसटले असल्यास विश्वामित्रांना ते कळून सुद्धा त्यांनी काना डोळा केला असेल!

उपदेश - २१०।८; २२६।२; आणि २३७।५ या तीन उल्लेखानी हे दाखविले की परमार्थमार्गीय त्यागी साधक वा सिद्ध व त्यांचे शिष्य यानी रोज नियमाने भक्तीप्रधान कर्मज्ञान इत्यादींच्या कथांचे श्रवण कथन केले पाहिजे. नाही तर जे सोंग घेतले असेल त्या वेषाला कलंक लागेल.

आता सूर्यास्त झाला सायंसंध्येची मुख्य वेळ टळली तरी कथा चाललीच आहे. सकाळी 'सुखस्नेह शोभा गुण खाणीचे' चित्र ज्या हेतूने काढून ठेवले तो हेतु या वेळेपर्यंत जरासुद्धा साधता

आला नाही. त्या चित्राकडे पाहण्यास अतिवृद्ध तपस्वी गुरुमहाराजांनी सवडच मिळू दिली नाही. दाबून ठेवलेली यंत्रातील वाफ दाब सुटल्यावर जोराने आवाज करीत बाहेर पडते किंवा ठाण बंदी घोडा अथवा सतत बांधून ठेवलेले गाईचे वासरू दावे सुटताच ज्याप्रमाणे उड्या मारू लागतात त्याप्रमाणे रामचंद्राची दाबून ठेवलेली प्रीती आता कशी बोलू लागते व पहाटेस उठल्यावर सुद्धा तोच विचार ध्वनितार्थाने कसा बाहेर पडतो ते पाहणे मोठे मनोरंजक आहे. सीता जरी परतंत्र असली तरी रघुवीराइतकी या बाबतीत नाही; त्यामुळे हृदयात ठेवलेल्या श्यामल कोमल सहज मनोहर मूर्तीचे दर्शन पूजन करून परमानंद लुटण्यास भरपूर अवसर तिला मिळाला; म्हणून तिचे अशा प्रकारचे वर्णन करण्याची वेळच आली नाही.

हिं. बिगत दिवसु गुरु आयसु पाई। संध्या करन चले दोउ भाई ॥६ ॥
प्राची दिसि ससि उयउ सुहावा। सिय मुख सरिस देखि सुखु पावा ॥७ ॥
बहुरि बिचारु कीन्ह मन माहीं। सीय बदन सम हिमकर नाहीं ॥८ ॥

म. विगत दिवस गुरु-आज्ञा मिळतां। उभय बंधु गत संध्ये करतां ॥६ ॥
प्राची दिशिं शशि सुभग उगवला। सीता मुखसम सुखदचि दिसला ॥७ ॥
पुनरपि करिति विचार मनाही!। सिता-वदन सम हिमकर नाही॥८ ॥

अर्थ : दिवस गेल्यावर मुनीची आज्ञा मिळताच दोघे भाऊ संध्या करण्यासाठी गेले॥६ ॥ पूर्व दिशेला सुंदर चंद्रमा उगवला व तो सीतेच्या मुखा सारखाच (रामास) सुखदायक दिसला ॥७ ॥ पुन्हा विचार केला मनात की छे! (हे! आश्चर्य) हिमकर सीतेच्या वदनासारखा नाही ॥८ ॥

टीका चौ. ६(१) विगत दिवस – करता – सूर्यास्त झाल्यानंतर = विगत दिवस; काल सायंकाळी संध्येच्या वेळी 'मुनि दे अनुशासन' (२२६ ।१) मुनींनी आज्ञा दिली; व आज आज्ञा मिळाली; म्हणजेच आज्ञा मागितली तेव्हा मिळाली. या भेदाने सुचविले की रघुवीर बाहेर जाण्यास उतावीळ झाले आहेत. केव्हा एकदा एकान्त मिळेल व त्या हृदयस्थ चित्राकडे पाहीन अशी स्थिती झाली आहे.

(२) उभय बंधु गत संध्ये करता – काल 'सर्वहि करिती संध्या वंदन' म्हणजे सर्व मुनिमंडळीसह गेले होते. आज एकान्ताची जरूर असल्याने मुनिमंडळी निघण्याच्या आधीच आज्ञा घेतली व मिळताच निघाले. लक्ष्मण हा दुसरा आहे असे वाटतच नाही. मुनी झाले तरी या असल्या काळातून गेलेले असणारच. त्यानीही विचार केला की दोघेच मुद्दाम विचारून घाईघाईने निघाले आहेत. त्या अर्थी इतरांनी बरोबर येऊ नये अशी यांची इच्छा दिसते. म्हणून आपण जरा उशीरा व दुसरीकडेच जाऊ म्हणजे बरे. अशा वेळी थोरानी तरूणांच्या शुद्ध व धार्मिक भावनांच्या आड येऊ नये हे पुन्हा दाखविले. जनकपुरीच्या सीमेत पुष्कळ नद्या, तलाव, पुष्करिणी वगैरे सुंदर जलाशय आहेत हे विसरू नये म्हणजे कुशंकांस जागा राहणार नाही. 'सायं संध्या बहिर्जले' गावाच्या घराच्या बाहेर जलाशयावर संध्या करावी, नदीच पाहिजे असेही नाही. पुढील वर्णनावरून दिसते की रामलक्ष्मण ज्या जलाशयावर गेले तेथे इतर कोणी नव्हते, म्हणजे असे

स्थान ध्यानात आणूनच तिकडे गेले. याप्रमाणे येथपर्यंतच्या सर्व गोष्टी हेतुपूर्वक एकान्तासाठी केल्या.

चौ. ७(१) प्राची दिशि शशी सुभग उगवला – सूर्यास्त होऊन गेल्यावर परवानगी घेतली व निघाले; येण्यास काही वेळ लागलाच. संध्याकाळी पौर्णिमा असते तेव्हा पश्चिमेस सूर्य मावळत असतो व पूर्वेस चंद्र उगवत असतो. आज चंद्रोदय झाला तो सूर्यास्तानंतर बऱ्याच वेळाने झाला त्या अर्थीच सायंकाळी वद्य प्रतिपदा असली पाहिजे. काल रात्री पौर्णिमा कोजागरी होती. (क) येथे किंवा पुढे संध्या केल्याचे वर्णन नाही; म्हणून कोणी असे समजू नये की संध्या केली नाही. सायंसंध्येचे वर्णन एकदा येऊन गेले आहे, म्हणून सर्व वर्णन करण्याची आवश्यकता नाही. आजच्या संध्येच्या वेळचे वैशिष्ट्य सांगावयाचे आहे; बाकीचे 'यथापूर्वं समाचरत्' हे ठरलेच. अन्यथा दोष आम्ही टीकाकारानीच शोधून काढला असता. आज सायंसंध्येचा उत्तम व मध्यम काळही साधला नाही. 'अधमा तारकोपेता च संध्या करावी लागली पण हरिकथा श्रवणामुळे उशीर झाल्यावर ताबडतोब संध्या केल्यास अधमकाळ सुद्धा साधला नाही तरी उत्तम काळाचे श्रेय मिळते. काललोपासाठी प्रायश्चित्तार्घ्य देण्याची सुद्धा आवश्यकता नाही. 'राष्ट्रभंगे, नृप क्षोभे, रोगार्ती, सूतकेऽपि वा। सन्ध्यावन्दन विच्छिन्तिर्न दोषाय कथंचन ॥२॥ विद्वत्संगे, विवादेच यज्ञे भूपति दर्शने सन्ध्यावन्दन लोपोऽयं न दोषो मुनिभिः स्मृतः ॥३॥' असे काललोपप्रायश्चित्ता विषयी जमदग्नि म्हणतो (गा. पु. प.) लापोऽर्ध = अर्ध लोप; = काल लोपः संध्यालोपःनव्हे. यास्तविक 'विगत दिवस शब्दांच्या अर्थाची ओढाताण करण्याचे कारण नाही. सूचना, विद्वानांनी मात्र संध्याकाळापूर्वी कथा, कीर्तन, संपेल अशा विचारानेच प्रारंभ करावा; तसा प्रारंभ करून कथा सहज वाढली व संध्या काललोप झाला तर दोष त्यांच्याकडे नाही. पण ते जर संध्याकाळाचे सुमारासच प्रारंभ करतील किंवा लवकर प्रारंभ करून रोजच कालातिक्रम होऊ लागला तर सर्वांच्या काललोपाचे पाप त्यांच्या माथी बसेल!'

(२) कोणी म्हणतात की सायंसध्या पश्चिमेस मुख करून करावयाची असा कोणी श्रोत्यांचे चित्तरंजन करून सत्याचे व शास्त्राचे भंजन करणारे कथाकारादी म्हणतात की पौर्णिमेच्या दिवशी चंद्र पूर्वेला उगवतो व सायंसंध्या पश्चिमेस तोंड करून करावयाची असते तेव्हा पूर्वेस उगवलेला चंद्र यांना ज्या अर्थी दिसला त्या अर्थी सीतेच्या प्रेमात मग्न होऊन दिशासुद्धा भुलले. परंतु असे म्हणणारे एकतर सायंसंध्या न करणारे व सायंसंध्येचा व आचमनाचा सुद्धा विधि न जाणणारे असले पाहिजेत किंवा जाणून बुजून लोकचित्तरंजकदास तरी बनलेले असले पाहिजेत.सायंसंध्येत अर्घ्यप्रदान व उपस्थान या दोन गोष्टीच पश्चिमेस मुख करून कराव्या लागतात. बाकी सर्व पूर्व किंवा उत्तराभिमुख बसून करावयाचे असते. आचमन केव्हाही पश्चिमाभिमुख किंवा दक्षिणाभिमुख करू नये असे शास्त्र आहे. शिवाय संध्यासमाप्तीच्यापूर्वी अष्टदिशाना वंदन व दिक्पालाना वंदन पूर्वेकडून आरंभ करूनच प्रदक्षिण वळत करावयाचे असते. त्यावेळी चंद्र वर आलेला पाहिला असे मानले म्हणजे अनेक असे पळ टळतात. संध्या चित्त लावून केली नाही हा दोष टळतो, कारण आचमन प्राणायाम मार्जन व जप जरी पूर्वाभिमुख करावयाचे असले तरी वर मान करून पाहण्याचे कारण नसते; फक्त मार्जनानंतर पश्चिमेकडे तोंड फिरवताना उभे रहावे लागते त्यावेळी

दिसणे अगदी शक्य आहे. किंवा दिशादिवंदनाच्या वेळी दिसेल, दिशावंदनाच्या वेळी दिसला असे मानणे या अल्पमतीस अधिक योग्य वाटते; कारण की त्यामुळे संध्या व्यवस्थित केली नाही असे ठरत नाही. चंद्र दिसला त्यावेळी सायंसंध्या जवळजवळ संपलीच आहे व सम्यक ध्यान (सं.ध्या) कोणाचे सुरु झाले हेही अगदी उघड आहे. प्रतिपदा सायंकाळी असल्याने चंद्र उगवेपर्यंत संध्या झाली. अयोध्या कां. ८९।६ मध्ये 'पुरजन जोहरुनि घरीं आले। रघुवर संध्येसाठी निघाले' इतकेच म्हटले आहे. गंगेवर गेले, संध्या केली व परत आले याचे वर्णन मागे किंवा पुढेही नाही. मग तेथेही संध्या केली नाही असे म्हणावयाचे की काय? व तेथे कोणाच्या प्रेमाने वेडे झाले होते असे मानावयाचे! म्हणून प्रतिपदेच्या रात्री चंद्रोदय होईपर्यंत संध्या झाली असे मानणेच योग्य ठरते व संध्या करण्यास जाण्यासाठी गुरु विश्वामित्राची आज्ञा घेऊन निघाले असता एक वचनी, सत्यव्रती रामचंद्रानी संध्या केली नाही. 'धर्म धुरंधर रघुकुलकेतू' असून संध्या करण्यास विसरले असे म्हणणारांना काय म्हणावे ते वाचकानी ठरवावे. (क) गोस्वामींनी घोटाळा होण्यासारखे मानसात कुठे काहीच लिहिलेले नाही पण शास्त्र व्यवहार यांचे आमचे ज्ञान ते किती! त्यामुळेच घोटाळा उडतो. वर दाखविल्याप्रमाणे व्यवस्था नीट लागते व सीता प्रेमाने रामवेडे होऊन त्यांस दिशाभ्रम झाला, संध्या केलीच नाही. इत्यादी अनर्गल प्रलाप व रघुवीरावरील मिथ्या आरोप व शृंगारप्रिय अज्ञानी श्रोत्यांना रमविणारे सुंदर सम वाटणारे कल्पनांचे मनोरे धुळीस मिळतात. दिशा व दिक्पति याना वंदन केल्यावर संध्या समाप्तीस जितका काळ लागतो तेवढ्यात पुढील चरणातील विचार केला.

(३) सीता मुख सम सुखदचि दिसला – सीतेच्या मुखाला उपमा नाही असे रघुवीराने सकाळी म्हटलेले (२३८।८) जणू चंद्राला ऐकू गेले. सर्व कवी सुंदर मुखांची माझ्याशीं तुलना करीत असता यानी मला कुच कामाचा ठरविला असे चंद्रास वाटले. 'आदित्य चंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौः भूमिरापो हृदयं यमश्च ।। अहश्च रात्रिश्च उभेच संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्' (भा.सं.पु.) चंद्र विशेषतः मनुष्याच्या मनाचा व्यवहार जाणतो; कारण तो मनाची देवता आहे. त्याने आज विचार केला की जशी सीता अचानक दिसली तसे आपले सर्व सौंदर्य एकवटून या रघुवीराच्या दृष्टीस पडावे, व एकदा तरी प्रशस्ति पत्र मिळवावे की चंद्र सीतेच्या मुखासारखा आहे; म्हणून तो अति प्रलोभनीय दिव्य स्वरूपात दृष्टीस पडला. आज शारदी पौर्णिमेचा दिवस सूर्य मावळून गेलेला व रामहृदयाकाशात सीता मुखचंद्र सकाळपासूनच उगवलेला पण त्याचे दर्शन पुन्हा होऊ शकले नाही. त्यामुळे निसर्ग, काळ व मानसिक परिस्थिती चंद्राचा हेतु साध्य होण्यास अनुकूल अशीच होती. मनाला जेव्हा एखाद्या ध्वनीचा वगैरे ध्यास लागला असेल तेव्हा साधारण साम्य दिसताच, कानी पडताच तेच रूप तोच ध्वनी वाटू लागतो. आगगाडी जोरात चालत असता विशिष्ट ध्वनी निघत असतो त्यात कोणत्याही शब्दांचा उच्चार त्या आगगाडीने केलेला नसतो पण ज्याच्या हृदयात हरिनाम स्थिर झाले आहे त्याला 'हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे' असा स्पष्ट आवाज ऐकू येतो. अशाच रघुपतीच्या मानसिक दशेचा फायदा सकृद्दर्शनी चंद्रास मिळाला, व तो सीतामुखासारखा रामास दिसला व सीता मुख दर्शनाने जसे सुख व्हावे तसे झाले. चंद्राचा हेतु साध्य झाला, परंतु भलत्याची बरोबरी करण्याचा केलेला प्रयत्न क्षणभर सफल झालासा वाटला

तरी तो शेवटी दुःखद ठरतो हे या चंद्रास आता थोडक्या वेळाने कळेल.

सूचना – या चौपाईतील सुभग, उग, सुख, मुख, आटणी श-श, स-स यांच्या अनुप्रासाने किती माधुर्य निर्माण झाले आहे! यातील शशी शब्द सदोषता दर्शक आहे. सशासारखा डाग, असलेला. पौर्णिमा व प्रतिपदेच्या चंद्रात हा कलंक अधिक डोळ्यात भरण्यासारखा दिसतो, व तो त्यावेळी शोभादायक दिसला, ठरला तरी कलंकच हे सकृद्दर्शनी रामांच्या ध्यानात आला नाही.

संध्या समाप्त करता करताच हृदयावरील चित्राशी तुलना करून पाहिली तेव्हा स्वतःचे स्वतःलाच आश्चर्य वाटले की मी हे काय केले! याचेच नाव पुन्हा मनात विचार केला तेव्हा काय निश्चय झाला तो सांगतात.

चौ. ८(१) सीता वदन सम हिमकर नाहीं – हिम = शीतल द्रव्य व शीतल द्रवमय कर = किरण आहेत ज्याचे तो हिमकर. भाव हा की सीता हिमकर वदन, हिमकर हिमकर नाहीं. सीतेच्या सारखा शीतल करणारा आहे असे वदू न (म्हणू नको) असे हृदयातील सीतेचे वदनच जणू म्हणाले. हिमकर नाव याला आहे पण हा हिमकर नाही. 'सुषीमः शिशिरो जडः। तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यालिंगकः (अमरे) हे सात शब्द विशेषणा सारखेही वापरतात. सीता = शीता, सीता हृदयाला शीतलता देणारी आहे. हिमकर शीतलता देणारा नाही. 'काल निशेसम निशि, शशि भानू' (५।१५।२) (६।१२।१० ही पहा) अशी तापदायक आहे असे तेथे वर्णिले आहे. (क) हिमकर = प्रेमाच्या पुरांत गोठविणारा असा भावार्थ कोणी काढतात. पण तो योग्य का अयोग्य हे वरील भावार्थ व सुंदर काण्डातील वरील अवतरण यावरून ठरवावे. येथे हिम = बर्फ हा अर्थ नाही. विरह वन्हीची ऊष्णता वाढविण्यास बर्फ सुद्धा कारणीभूत होतो हे सुंदर काण्डात राम-संदेशात पहावे. म्हणूनच पुढे म्हणतील की विरही जनांस दुःखदायक आहे. सीतेच्या मुखासारखा शशी का नाही याचे विवेचन पुढील दोहा व तीन चौपायात करतात.

हिं. दो. *जनमु सिंधु पुनि बंधु बिषु दिन मलीन सकलंक ॥*
सिय मुख समता पाव किमि चंदु बापुरो रंक ॥२३७॥

म. दो. *जन्मसिंधुमधिं बंधु विष दिन मलीन सकलंक ॥*
सीता-मुख समता किं या चांद बापुडा रंक ॥२३७॥

अर्थ : याचा जन्म सागरात, याचा भाऊ हलाहल विष, हा दिवसा मलीन (म्लान) असतो व कलंकित आहे; तेव्हा सीतेच्या मुखाची सर (समता) का याला येणार आहे! चंद्र बापडा (हीन, दीन) रंक आहे ।।दो. २३७ ।।

टीका - दो. (१) व्यक्तीचे वस्तूचे महत्त्व जन्म (कुल) शील (स्वभाव) रूपादी व संगती या चार गोष्टींवरून या जगात ठरविले जाते. या चारी गोष्टीत चंद्र हीन आहे हे या दोह्यात दाखवितात. (क) जन्म सिंधुमधि याचा जन्म सागरात; जो दुस्तर; दुसऱ्यास बुडविणारा; देशादेशात भेद उत्पन्न करणारा; मौल्यवान पदार्थाचा लोभी (अगदी हृदयाशी तळाशी बाळगणारा) वर स्वच्छ तळाशी चिखल; खवळणारा (क्रोधी) सदा अतृप्त (असंतोषी)! पथिकांचा तो मार्ग अडवतो।।

नाविंहि बसल्या तो भयकारक ॥ हे नऊ आणखी पुष्कळ दोष ज्याच्या ठिकाणी आहेत. असा सागर ज्याचा बाप आहे (पिता) तो कुलहीन नाही असे कसे म्हणावे. आता सीतेचे कुल पहा 'जनक पिता तारक भवसागरिं। जो सिंधूहुनि अति दुस्तर तरि ॥ मी तूं भेदा जनक निवारिति। लोभा संतोषाने वारिति ।।२ ॥ अंतर्बाह्य सदा जे निर्मल। झाले मिथिलपति अन्य मनोमल ।।३ ॥ ज्ञानमार्ग विघ्नांस निवारक। सीताजनक भवभीति विदारक ॥४ ॥ ज्या क्रोधादिक शत्रु न शिवती। जानकि जनक कि करिं वर्णन ती ॥' प्रज्ञानानंद. याप्रमाणे सीतेचे कुल व चंद्राचे कुल यात प्रकाश व अंधाराप्रमाणे अंतर आहे.

(२) बंधु विष - क्षीरसागरातून चंद्राची उत्पत्ती झाली व क्षीरसागरातूनच सर्वांच्या आधी हालाहल विषाची उत्पत्ती झाली. म्हणून दोघे सहोदर; विष वडील भाऊ व चंद्र धाकटा भाऊ. येथे दुष्टाची संगती दाखविली. जैसा संग तैसा रंग. 'प्रभुवदले विषबंधु निशापति। निज-उरिं ठेवि जाणुनी प्रिय अति ॥ विषसंयुत कर निकर पसरतो' (६।१२।९-१०) सीतेचा भ्राता सद्गुण विधि। रूपशीलसागर लक्ष्मीनिधि ।। (प्रज्ञानानंद) सीतेच्या भावाचे नाव लक्ष्मीनिधि आहे. या बाबतीतही पूर्व-पश्चिमेसारखे अंतर!

(३) दिन मलीन - येथे चंद्राचे रूप, शोभा, वेष यांचा उल्लेख आहे. हे माणसाची किंमत करविणारे आणखी एक लक्षण आहे. दिवसा म्लान, खिन्न, विपण्ण व जणु मळकट कपडे घातलेला (मलीन) दिसतो आणि रात्री प्रसन्न, सुंदर वेष केलेला दिसतो. 'वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः वासोविहीनं विजहाति लक्ष्मी ॥ पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ तनूजां दिगंबरं वीक्ष्य विषं समुद्रः (सुभाषित) (क) सीतेच्या रूपाचे वर्णन कोण व कसे करणार! 'जर छबि सुधापयोधि असेही। परम रूपमय कच्छप तेही ॥ शोभा गुण (मंदर शृंगारू। मथी पाणि पंकजिं निज मारू ॥ अशि उपजे लक्ष्मी यदा सुंदरता-सुख-बीज संकोचे तरि कवि वदति सीते समान तीज (=तिला) ॥१।२४७॥ 'सुंदर सुंदरतेला करते। छविगृहिं दीपशिखा जणुं जळते ॥' (२३०।७) येथेही जमीन-अस्मानाचे अंतर!

(४) सकलंक - याने शील = (स्वभाव) सुचविले. शील हे मानवाच्या महत्वमापनाचे सर्वात महत्वाचे माप आहे. चंद्र कलंकित शीलाला कलंक लागलेला. गुरुद्रोही, गुरुतल्पग हे फार मोठे कलंक त्याच्या चरित्रावर आहेत. चंद्र असा नाव बद्दू झालेला आहे. 'शशि गुरुतल्पग' (२।२२८). सीता - उमा रमा ब्रह्माणि वंदिता। जगदंबा संततमनिन्दिता ॥ 'शोभासील सुशील विनीता' (७।२४।९०३) 'पुत्रि पवित्रीकृत उभ कुलही। 'सुयशधवल' वदति सकलही (२।२८७।२) 'उद्भव स्थिति संहार कारिणीं क्लेशहारिणीं। सर्व श्रेयस्करी सीताम्...' येथेही उत्तर दक्षिणध्रुवा इतके अंतर! (क) याप्रमाणे अत्यावश्यक चारी गोष्टीत अति हीन आहे शशी. एखाद्या क्षुद्रगुणाने न्यून असता तरी चंद्राला सीतेची सर आली नसती, मग जेथे चारी लक्षणांनी अगदी विपरीत असता कोण म्हणेल की सीता मुखासारखा चंद्रआहे! याप्रमाणे चंद्राच्या चार प्रमुख दोषांचे वर्णन करून सार सांगतात की -

(७) चांद बापुडा रंक - बापुडा - बिचारा, सर्व प्रकारे हीन, रंक - निर्धन, दीन, दुःखी अपमानित, अमावास्येस तर तोंड सुद्धा दाखवीत नाही. भाद्रपद शुक्ल चतुर्थीला त्याचे तोंड पाहणे निषिद्ध! आता इतर दोषांचे वर्णन करतात -

हिं. *घटइ बढइ बिरहिनि दुखदाई। ग्रसइ राहु निज संधिहिं पाइ ॥१॥*
कोक सोकप्रद पंकज द्रोही। अवगुन बहुत चंद्रमा तोही ॥२॥
बैदेही मुख पटतर दीन्हें। होइ दोषु बड़ अनुचित कीन्हें ॥३॥
सिय मुख छबि बिधु ब्याज बखानी। गुर पहिं चले निसा बड़ि जानी ॥४॥

म. *घटे चढे विरही दुखदायक। ग्रासि राहु निजसंधी साधक ॥१॥*
द्रोहि पंकजा शोकद चक्रां। अवगुण बहु तुजमाजी चंद्रा! ॥२॥
वैदेही मुख तुजसी तुलता। दोष घडे कृति करुनि अनुचिता ॥३॥
सीता मुख छवि शशिमिषिं वानुनि। निघति गुरुकडे निशाऽति जाणुनि ॥४॥

अर्थ : चंद्र घटतो व वाढतो (क्षय, वृद्धि होतात), विरही जनाना दुःख देतो; आपली संधी साधून याला राहू ग्रासतो ॥१॥ कमलांचा द्रोह करतो व चक्रवाकांना (चक्र, कोक, चक्रवाक) शोक देतो; हे चंद्रा! तुझ्यात फार अवगुण आहेत ॥२॥ वैदेहीच्या मुखाची उपमा देण्याने अनुचित कर्म केल्याचा दोष लागेल (लोक देतील) ॥३॥ (या प्रमाणे) चंद्राच्या निमित्ताने सीतेच्या मुखाचे सौंदर्य वाखाणून फार रात्र (निशा+अति) झाली असे जाणून पाहून गुरूकडे गेले ॥४॥

टीका - चौ १(१) घटे चढे - पौर्णिमेनंतर चंद्राचा आकार, प्रकाश, रूप ही सर्वच क्रमशः कमी होत जातात व पुन्हा क्रमाने वाढतात. याप्रमाणे क्षय व वृद्धी होत असते. उत्तर हिंदुस्थानात कृष्ण प्रतिपदेपासून मास गणना असते म्हणून प्रथम घटण्याचा, क्षयाचा उल्लेख केला. चंद्राच्या आकाररूपादिकात सतत असा बदल होतो हा दोषच आहे. तो क्षयी आहे. सीतेचे रूपादि सदा एकरस आहे. (२) विरही दुखदायक - विषसंयुत करनिकर पसरतो। विरहवंत नरनारि जाळतो ॥ (६।१२।१०) हे रामवचनच आहे. 'शशीभानू' (५।१५।३) 'पावकमय शशि' (५।१२।१) (क) ग्रासि राहु चंद्र पूर्ण वाढला म्हणजे विशिष्ट संधी साधून राहु गिळतो. ग्रहण लागते, ही भीति चंद्राला दर पौर्णिमेला असतेच.

चौ. २(१) द्रोही पंकजा - चंद्र उगवला म्हणजे सूर्य विकासी कमले कोमेजतात. चंद्र त्यांच्याशी वैर करतो. त्यांचे सौंदर्य, प्रसन्नता इत्यादींचे तो हरण करतो व त्यांस निर्जीवांसारखी दशा येते. (क) चक्र = 'चक्रवाक, चक्र कोके पुमान्' (मेदिनी) चक्रवाक व चक्रवाकी दिवसभर एकत्र राहतात; चंद्राच्या राज्यात (रात्री) त्याना एकत्र राहता येत नाही. व त्यांचा वियोग होतो व त्यामुळे दोघांनाही रात्रभर शोक होतो; म्हणून चंद्र शोक दुःखदायक ठरला. (ख) याप्रमाणे चंद्राच्या दोषांचा मनाशी विचार केला अर्थात् सीतेच्या गुणांचा विचार करीत असता चंद्रात हे दोष आढळले. दोह्यातील दोष कोणी पाच मोजतात तर कोणी सहा. बापुडा रंक हे दोन दोष मानतात; पण बापुडा झाला म्हणूनच रंक बनला व तो वरील मुख्य चार दोषांमुळे बापुडा झाला. येथे घटणे व वाढणे हे दोन दोष कोणी मानतात. एकूण ९, १०, ११ दोषांची गणना येथवर केली; पण एवढ्याने चंद्राचे दोष सरले असे नाही; चंद्राच्या ठिकाणी कमीत कमी १६ दोष असल्याचे अरण्याकांड २८।६ च्या टीकेत दाखविले आहे. म्हणूनच की काय राम म्हणतात 'हे चंद्रा! एवढ्यानीच झाले असे

नाही, आणखी पुष्कळ अवगुण = दोष तुझ्यात आहेत; किती म्हणून सांगावे!' (ग) आतापर्यंत दोषांची गणती अशी चालली, पण ते वर्णन करता करता किळस आली व वाटले नको ही घाण उपसणे! असे वाटले. कारण या दुर्गंधीने सीतेला त्रास होईल कारण ती चित्तभित्तीवर उभी आहे; हे विचार ही हृदयातच चालले आहेत. म्हणून समारोपादाखल त्या चंद्राला स्पष्टच सांगतात की तू अवगुणांची खाण आहेस. त्या दोष वर्णनाच्या भरात असता तो चंद्र पुन्हा दिसताच 'अवगुण बहु तुजमाजी चंद्रा!' हे वाक्य वैखरीतून न कळत बाहेर पडले असे मानल्यास हे फारच मनोहर व प्रभावी नाट्य ठरेल. या ओळी वाचताना व श्रवण करताना मात्र नक्की असेच वाटते की हे वाक्य मनात न उच्चारता वैखरीने बोलले जात आहे. किती सजीव, स्वाभाविक व बालवृत्तीला शोभणारे हे वर्णन आहे! (घ) सीतामुखाकडे (हृदयात) बघता बघता ती मूर्ति सचेतन दिसू लागली. (ध्यानाच्या बळाने मनःकल्पित मूर्तीत प्रत्यक्ष चैतन्य निर्माण होते; इतकेच नव्हे तर मानसपूजेत वाहिलेल्या पुष्पादिकांचा त्या त्या पुष्पादिपदार्थांसारखा सुगंधही अनुभवास येतो इतके व याहूनही मानवीमनाच्या संकल्पाचे सामर्थ्य अपार अगाध आहे; विश्वामित्राने आपल्या संकल्पाने निर्माण केलेले सजीव पदार्थ आज बाह्यसृष्टीत आहेत! त्यामुळे चंद्र केवळ एक ग्रह आहे हे विसरून तो आपल्यापुढे सदेह उभा आहे असे दिसू लागले व त्यास म्हणाले इतकी सजीव व स्वाभाविक चेतनोक्ती (Personification) पाश्चात्य कवींच्या तर राहोच पण पौर्वात्य कविकृतीत सापडेल की नाही याची शंका आहे.

चौ. ३-४; (१) वैदेहीमुख तुजसी तुलिता - अनुचिता - वैदेही शब्दाने तिच्या कुळादिकांचे महत्व व तिची देहबुद्धिरहित अंतःकरणवृत्ती यांचे दिग्दर्शन केले. जो दोषांची खाण आहे त्याची उपमा 'सुखस्नेह शोभा गुणखाणी'ला देणे हा दोष ठरतोच. व असे जो करील त्यास तज्ञ दोषी ठरविणारच; व ते अयोग्य म्हणता येणार नाही. (क) सूचना - येथे कवींनी एक सूचना देऊन ठेवली आहे की काव्यात किंवा बोलण्यात उपमा देताना विचारपूर्वक दिल्या पाहिजेत. याचा अर्थ असा नव्हे की चंद्राची उपमा सीतेला कोणी देऊ नये. तसे मानल्यास मानसनिर्मात्यांनी याच प्रकरणात 'सीतामुखशशि नयन चकोर' म्हणून नियमांचे उल्लंघन केले आहे व इतर अनेक ठिकाणी तेच दिसेल. रामचंद्रांनीं मात्र चंद्राची उपमा सीतामुखास दिलेली नाही. कवींनी सीतामुखास शशी, चंद्र इत्यादी म्हटले असेल तेथे 'निर्दोषचंद्र' समजणे जरूर आहे. पूर्वी रघुपतीला व नंतर रामलक्ष्मणाना चारु चंद्र, 'विमल विधु' (१।१६।५; १।२३२) जसे म्हटले तसेच येथे सीतेविषयी सिद्ध केले. हे चंद्रदोषवर्णन व चंद्राचा उघड उघड अधिक्षेप रघुवीराने का केला हे आता कवि सांगतात -

(२) सीतामुख छबि शशिमिषिं वानुनि - भाव हाकी यात चंद्राची निंदा करण्याचा किंवा त्याचे दोष वर्णन करण्याचा हेतु नाही; सीतेच्या शोभेची प्रशंसा करणे हा हेतु आहे. सीतेच्या मुखशोभेला जगात उपमा नाही. म्हणून मुखशोभेचे प्रसिद्ध उपमान जो चंद्र त्याच्या ठिकाणच्या दोषांच्या वर्णनाने, विरोधात्मक तुलनेने सीतामुख शोभेची प्रशंसा केली. ही एक गुणवर्णनाची कविकुलरीती आहे. अयोध्याकांडात भरतविमलयशविधूचे वर्णन करताना भरद्वाजानी याच कविकुलरीतीचा अवलंब केला आहे. फक्त चंद्राला प्रत्यक्ष सांगितले नाही इतकाच फरक आहे.

दोन्ही वर्णनांची तुलना मुद्दाम करून पहावी. (२।२०९।१ पासून पहा) मानसाचे हे वैशिष्ट्य आहे की एकच गोष्ट दोन ठिकाणी तरी बऱ्याच साम्याने वर्णन केलेली असावयाची; पण पुनरुक्ती न होता कांहीतरी विशेष भाव तुलनेतून निघावयाचे.

(क) निशाऽति जाणुनि - निशा अति जाणुनि; फार रात्र झाली आहे असे पाहून वर लिहिलेले स्वगत भाषणाच्या याच ओळीतील विचार मनात येऊन जाण्यास इतका वेळ का लागला हे विचारणीय आहे. बराच वेळ हृदयातील त्या चेतन चित्राचे ध्यान करावे व चंद्राकडे बघावे तेव्हा विचार करून चंद्राचा एक दोष दिसावा, असा क्रम चालल्यामुळे रात्र फार झाली. फार रात्र म्हणजे किती रात्र हे केवळ कल्पनेच्या आधारावरच ठरवावे लागेल. काही म्हणतात आठ घटका रात्र झाली होती; कोणी म्हणतात मध्यरात्र झाली होती. असे कोणतेच निराधार मत देण्याची या लेखकाची लायकी नाही.

(ख) यावेळात लक्ष्मणाने काय केले असेल! याचा विचार कोणी केलेला दिसला नाही. लक्ष्मणाने संध्या केली असेल व आपल्या उपास्याच्या, स्वामीच्या, प्रभूच्या मुखाकडे बघत तो स्वस्थ बसला असेल. त्यासही आजची रात्र महाभाग्याची वाटली असेल. कारण असा शान्तता-पूर्ण एकान्त बऱ्याच दिवसात मिळाला नव्हता! आश्विन वद्य प्रतिपदेच्या चंद्रकिरणानी प्रकाशित झालेला, जलाशयाच्या तीरावर असलेला नीलसरोवर नीलमणी नीलनीरधर श्याम कोटि कोटि शतकाम राममुखचंद्रमा, चंद्राकडे पाठ फिरवून बसलेल्या लक्ष्मणाला किती सुखद झाला असेल याची कल्पना इतरांना येणे शक्य नाही; म्हणूनच कविराज सुद्धा त्या बाजूस वळले नाहीत. राममुख लावण्यापुढे चंद्राचे सौंदर्य तुच्छ आहे असे वाटूनच की काय त्याने चंद्राकडे पाठ फिरविली असावी. सीतामुख लावण्याचे वर्णन चंद्रदोष वर्णनाच्या निमित्ताने तरी रघुवीरास करता आले; पण राममुखाचे वर्णन करणे अशक्यच असल्याने लक्ष्मण अगदी मौन राहिला असे दाखविण्याचा कवींचा हेतु असावा असे या मंद मतीला वाटते. (ग) 'अवगुण बहु तुजमाजी चंद्रा' हे शब्द राम मुखातून बाहेर पडताच लक्ष्मणाची समाधि, दचकल्याप्रमाणे शरीरात एकदम हिसका बसून भग्न झाली असावी! लक्ष्मणास वाटले असेल की प्रभूच्या मुखाची व चंद्रबिंबाची तुलना मनात करताना माझ्या मनात जो विचार आला होता तोच प्रभूच्या मुखातून बाहेर पडला! (घ) पूर्वेस चंद्र व कमले कोमेजलेला व कुमुदे फुललेला जलाशय, तिकडे तोंड करून राम बसले आहेत व रामाच्या समोर किंचित बाजूला चंद्राकडे पाठ करून राममुखाकडे पहात लक्ष्मण बसला आहे. मधे मधे राम हळूच स्वगत भाषण करीत आहेत. अशा स्थितीत बराच वेळ गेल्यावर लक्ष्मणाचे नेत्र मिटले आहेत. पूर्ण शांतता आहे इतक्यात 'अवगुण बहु तुजमाजी चंद्रा!' हे वाक्य उच्चारले जाणे व लक्ष्मणाने एकदम खडबडून कावऱ्या बावऱ्या मुद्रेने वृत्तीवर येणे हा प्रवेश रंगभूमीवर टाळ्यांचा गजर करविल्याशिवाय राहणार नाही!

रघुवीराने दिवसभर दाबून ठेवलेल्या वृत्तीने कशी मजा करून सोडली हे पाहण्यासारखे आहे. आता गुरुसन्निध जाऊन काय करतात पहा -

हिं. करि मुनि चरन सरोज प्रनामा । आयसु पाइ कीन्ह बिश्रामा ।।५ ।।

म. मुनिवर चरण सरोजी प्रणमुनि । कृत विश्रामा आज्ञा पावुनि ।।५ ।।

अर्थ : (परत गेल्यावर) मुनिवर विश्वामित्रांच्या चरणकमलांना प्रणाम करून प्रणमुनि त्यांची आज्ञा मिळाल्यावर (दोघे बंधू) विश्राम करू लागले ।।५ ।।

टीका चौ. ५(१) मुनिवर चरणसरोजीं प्रणमुनि - परत गेल्यावर विश्वामित्रांना नमस्कार केला; त्यांनी आशीर्वाद दिला हे सांगण्याची विशेष आवश्यकता नसल्याने वर्णन केले नसले तरी नमस्कार केला की आशीर्वाद द्यावाच लागतो. नंतर मुनिवर झोपण्यास गेले. (क) आज्ञा पावुनि (आयसु पाइ) आज्ञा मिळाल्यावर. झोपण्याच्या पूर्वी गुरुचरणसेवा -पादसेवन करण्याचा रामचंद्राचा नियम काल रात्रीच्या वर्णनात आहे. 'बंधू जणु ते प्रेमे जितले। गुरुपदपंकज सेवे रतले ।।५ ।। वारंवार देति आज्ञा मुनि । रघुवर करती शयना जाऊनि ।।' त्याच प्रमाणे आज सुद्धा मुनिवर जाऊन पडल्यावर दोघे बंधु चरणसेवा करू लागले. तेव्हा मुनींनी आज्ञा दिली की जाऊन झोपा आता! आज्ञा वारंवार दिली की एकदाच आज्ञा मिळाल्यावर राम उठले हे निश्चित ठरविता येत नाही. पण कालच्या प्रमाणेच मानणे योग्य. यापुढे या चरणसेवेचा कुठेच उल्लेख केलेला नाही; कारण दो. २२६ मध्ये एकदा तो नियम दाखविला व पुन्हा उल्लेख करण्यासारखे काही वैशिष्ट्य घडले नाही. आज गुरुसेवाच केली नाही असे शृंगारप्रिय तार्किकांस मानावयाचे असेल त्यानी मानावे. फारतर एवढे म्हणता येईल की आज एकदा आज्ञा मिळाल्यावर झोपण्यासाठी गेले.

(क) कृत विश्रामा - विश्राम केला. झोपले. विश्राम शब्द शयन निदान या अर्थानेही मानसात वापरला आहे. २।८९, ९०, १ व ३।११८ पहा। ध्यात राम चरणांस (१।३५५।-) विश्राम या शब्दाचा कीस काढून शृंगार रस खुलवून लोकचित्तरंजन करून वित्त उकळणारे कोणी अरसिक रसिक म्हणतात की आज सीतेच्या चिंतनात झोप लागली नाही. पण हे म्हणणे मनी असे ते स्वप्नी दिसे या न्यायाचे आहे; कारण पुढल्याच चौपाईत अशांचे दात त्यांच्याच मुखात पाडणारा 'विगत निसा रघुनायक जागे' रघुनायक जागे झाले असा स्पष्ट उल्लेख आहे. जो पूर्वी झोपी गेला असेल त्याच्याबद्दलच जागा झाला असे म्हणता येते 'सर्वही मोहनिशे निजणारे'... तदा जीव जगिं जागा झाला' (२।९३।३-५) राम झोपल्याचा व गुरुच्या पूर्वी जागे झाल्याचा उल्लेख २२६/६ व दोहा यात आहे. (ख) जो नुसती विश्रांती घेत पडलेला असतो तो जागा झाला असे न म्हणता उठला असे म्हणावे लागेल व मानसात लक्ष्मणा विषयी तसेच म्हटले आहे. (२२६।७-८ व दोहा टीका पहावी) (ग) राम पहुडल्यावर लक्ष्मणाने नित्यनियमाने पादसेवा केली व पडून राहिला चरणांचे ध्यान करीत हे मागील (२२६।७-८) उल्लेखावरून मानणे जरूर आहे.

वि.सू. (१) येथे पुष्पवाटिका प्रकरण समाप्त झाले. धनुर्यज्ञ प्रकरणास प्रत्यक्ष आरंभ दो. २३९ नंतर होत असला तरी या चौपाई नंतरच्या दोन प्रकरणांचा सांधा जुळविणाऱ्या भागात दो. २३८ पासून धनुर्भंगाविषयींचेच गूढ वर्णन लक्ष्मणाच्या भाषणात आहे म्हणून उत्तर हिंदुस्थानातील प्रथेप्रमाणे पुढील चौपाईपासून धनुर्यज्ञ प्रकरण मानणेच चांगले.

(२) या प्रकरणांतील कामदेवाने सुरु केलेल्या शृंगार युद्धात जय रामचंद्राचा झाला की सीतेचा या विषयी या टीकेत यथास्थान उल्लेख केले गेले आहेत व रामचंद्रविजयी झाल्याचेच सिद्ध केले आहे. - रामचंद्रांचे मन व नजर सीतेस मिळालेली नाहीत. तिला तसा अनुभव आलेला नाही हे मागील टीकेत दाखविले आहे व पुढे धनुर्भंग प्रकरणात अगदी स्पष्ट दिसेलच. जय होणे म्हणजे सामनेवाला ताब्यात येणे. त्याला कैदेत ठेवून निश्चित निर्भय राहणे चंद्रदोपवर्णनावरून असे वाटते की सीतेने राम मन जिंकले आहे; तथापी सीतेला तसा अनुभव नाही. मयसभेप्रमाणे आभास निर्माण करून ठेऊन श्रोत्यास व प्रेक्षकांस वर्णनाच्या ओघात ओढून नेण्यातच खऱ्या अप्रतिम काव्य प्रतिभेची धन्यता आहे. सीतेला आपण जिंकली आहे अशी रामाची पूर्ण; निःसंशय खात्री आहे. म्हणूनच या चंद्रोदय प्रसंगात प्रेमोन्मत्त झालेले रघुवीर धनुर्भंगासाठी स्वतः होऊन जात नाहीत व धनुर्मखमंडपात मेरुपर्वतासारखे अचल गंभीर, बेपर्वा, धीर, निश्चिंत, निर्भय व शान्त स्वस्थ राहिले आहेत! उलट नारदांचे वचन, देवीचा प्रत्यक्ष आशीर्वाद व नारदवचनाच्या सत्यतेवर शिक्कामोर्तब होऊन शुभशकुन झाले असून सुद्धा सीतेचे मन धनुर्भंग व परशुराम प्रकरणात संशयी, अधीर, सभीत, सचिंत, शोक विव्हळ बनले आहे. हे सूर्यप्रकाशासारखे स्पष्ट दिसते. हे विजयाचे लक्षण आहे की सपशेल पराजयाचे ते वाचकांनीच ठरवावे.

येथे पुष्पवाटिका प्रकरण समाप्त झाले.

धनुर्यज्ञ - सीता स्वयंवर - प्रकरण
(२३।६ - २६७)

हिं. बिगत निसा रघुनायक जागे। बंधु बिलोकि कहन अस लागे ॥६॥
उयउ अरुन अवलोकहु ताता। पंकज कोक लोक सुखदाता ॥७॥
बोले लखनु जोरि जुग पानी। प्रभु प्रभाउ सूचक मृदु बानी ॥८॥
म. सरे रात्र रघुनायक जागति। बंधुस बघुनि असे वदुं लागति ॥६॥
बघ अरुणोदय झाला ताता। पंकज - कोक लोक सुखदाता ॥७॥
प्रभुचा प्रभाव सूचक भाषण। मृदु करती कर जोडुनी लक्ष्मण ॥८॥

अर्थ : रात्र संपली तेव्हा रघुनायक जागे झाले व भावास पाहून म्हणून लागले की ॥६॥ बाळा! पंकजांना, चक्रवाकाना व लोकाना सुख देणारा अरुणोदय झाला बघ! ॥७॥ तेव्हा लक्ष्मण हात जोडून प्रभूचा प्रभाव सुचविणारे मृदु भाषण करू लागले ॥८॥

टीका चौ. ६-७ (१) सरे रात्र - उपःकाल झाला म्हणजे रात्र संपली असे म्हणतात. निशा संपली उपा आली॥ रात्रीला त्रियामा म्हणतात ती याचसाठी की सूर्यास्तानंतरचा अर्धा प्रहर (संधिकाळ) व सूर्योदयापूर्वीचा अर्धा प्रहर (प्रातःसंधिकाळ) रात्रीत गणला जात नाही. म्हणून सूर्योदयापूर्वीच 'बिगत निशा - सरे रात्र' असे म्हटले 'विगत दिवस' याचा अर्थ मात्र सूर्यास्त असाच होतो. (क) रघुनायक जागति - भाव हा की सर्व रघुनायकांची अशीच रीत (नियम) आहे की उपःकाळी उठावयाचे. 'उपःकाळी भूपति मणि (दशरथ) जागति' बडेभोर (पहाटेस) भूपतिमनि जागे' (१।३३०।२) सूर्योदयापासून पंचपंच (५५) घटिकानी उपःकाळ होतो. 'चौथे प्रहरिं रोज नृप जागति' (२।२८।१) सूर्यास्तानंतरचा चौथा प्रहर येथे विवक्षित आहे. (ख) जागति = जागे झाले; या वरून ठरले की रामचंद्रानी निद्रा घेतली. त्यांना झोप लागली होती.

(२) बंधुस बघुनि वदु लागति - भावाला पाहून बोलण्यास प्रारंभ केला. ध्वनित केले की राम जागे होण्यापूर्वीच लक्ष्मण उठून जवळ उभा होता. किती सुंदर ध्वनि आहे! राम गुरुंच्या पूर्वी जागे झाले हे लक्ष्मणाच्या आधीच उठण्याने सुचविले (दो. २२६ पहा)

(३) पंकज कोक लोक सुखदाता - अरुणोदय - काल सायंसंध्यासमाप्तीच्या समयी उगवलेला चंद्र पंकजद्रोही (जलवासी) बिरही दुःखद (स्थलवासी) व शोकद चक्रा (नभचर) अशा सर्वांना दुःखशोक देणारा वाटला. आज पहाटेस तोच चंद्र आकाशात असून, अरुणोदय झालेला पाहताच अरुणोदय पंकज, कोक व लोक या सर्वांना सुखदायक वाटला. यात विरहीच्या ऐवजी तोच अर्थ सुचविणारा लोक शब्द आहे. विरहीजनांना सुखदायक अरुणोदय आहे. रामचंद्रास सीता 'सुखस्नेह शोभा गुणखाणी' (सुखखाणी) वाटलीच आहे. पण अद्याप तिची प्रत्यक्ष प्राप्ती

झालेली नाही. ती होणार हा गूढार्थ ध्वनित केला. अरुणोदयानंतर कोककोकी यांचा विरह संपतो व ती एकत्र येतात; त्याप्रमाणे रामसीता यांचा योग होणार हे पण सुचविले. काल कवीनी रामचंद्रास जणू चकोर व सीतामुखास चंद्र बनविला; पण ते रघुवीरास मान्य झाले नाही. ते स्वतः आज कोक आहेत व सीता कोकी. (चक्रवाकी) आहे. तिची प्राप्ती होणार आहे. (क) रामचंद्रांच्या या शृंगारगर्भित वचनांचा अर्थ लक्ष्मण कसा लावतो पहा. दोघांच्या वचनांवरून त्यांच्या मनात कोणत्या भावना सारख्या घोळत होत्या व आहेत याचे मर्म कळते. लक्ष्मणास वीररस व रघुवीराचा प्रताप, जय व कीर्ती याशिवाय दुसरे काही दिसत नाही व राममनात सीतेचेच विचार घोळत आहेत.

चौ. ८(१) कर जोडुन लक्ष्मण मृदु भाषण करीती - लक्ष्मण रामसेवामूर्ती आहे. नुसते, हात जोडून बोलणे हे सेवकाच्या नम्रतेचे लक्षण आहे. हनुमान रामापुढे नेहमी हात जोडून उभे असतात हे आजही राममंदीरात दिसते. लक्ष्मणाचा स्वभाव जरी दिसण्यास कडक तेजस्वी असला तरी तो रामचंद्रासाठीच आहे. एरव्ही लक्ष्मण जसे शरीराने मृदु तसे वाणीनेही मृदुच आहेत. लक्ष्मणाच्या बोलण्याचा विषय प्रभूचा प्रभाव हाच आहे. लक्ष्मण म्हणतात -

हिं.दो. *अरुनोदयँ सकुचे कुमुद उडगन जोति मलीन ॥*
जिमि तुम्हार आगमन सुनि भए नृपति बलहीन ॥२३८॥

म.दो. *म्लान कुमुदं अरुणोदयी उडुगण तेजे क्षीण ॥*
तव आगमना ऐकुनी जसे नृपति बलहीन ॥२३८॥

अर्थ : तुमचे आगमन ऐकून सर्व राजे जसे बलहीन झाले आहेत तशीच अरुणोदयाने चंद्र कमले कोमेजली व नक्षत्रगणांचे तेज क्षीण (कमी) झाले ॥दो.२३८॥

टीका दो. (१) रामचंद्राच्या भाषणात वाच्यार्थाने अरुणोदय हा मुख्य विषय आहे; तोच विषय आधारभूत (मुख्य) घेऊन लक्ष्मण बोलत आहेत म्हणून उत्तरार्धातील जिमि हा पाठच योग्य आहे. उपमेय अरुणोदय व त्याचा परिणाम, मुख्य विषय आहे. 'तिमि' हा त्याच स्थळी आढळणारा पाठ घेतल्यास अरुणोदय व त्याचा परिणाम हा मुख्य विषय न ठरता उपमान ठरतो व आगमन व त्याचा परिणाम हा मुख्य विषय ठरतो पण हे अप्रस्तुत आहे. रामवचनाशीं त्याचा काही संबंध नाही. (२) कुमुद - चंद्रविकासी कमले. ही अरुणोदय झाला की मिटू लागतात. उडु = नक्षत्र, गण - समुदाय, उडुगण = सर्वनक्षत्रे या दोह्यात प्रतीपोपमा अलंकार आहे. सर्वराजे (सर्वनक्षत्रे व कुमुदे) रामचंद्रांच्या आगमनाच्या श्रवणाने (अरुणोदयाने) कुमुदांसारखे खिन्न झाले. उत्साह गेला व नक्षत्रांप्रमाणे त्यांचे तेज क्षीण होऊ लागले. आगमन = अरुणोदय, म्हणून राम, रघुवीर = सूर्य हे सुचविले. अरुणोदयानंतर प्रातःकाळ होतो. व नंतर सूर्योदय होतो. अरुणोदय झाला की सूर्योदय जवळ आला असे ठरते. सूर्योदय झाल्यावर जसे तारे पूर्णपणे लोपतात तसे रघुवीराचे दर्शन होताच राजे लोकांची तोंडे दिसणार नाहीत; ते पळून जातील हे सुचविले. लक्ष्मण राम प्रतापाला भास्कर म्हणणार आहेत. तेच योग्य आहे. कारण सूर्योदय झाल्यानंतर सुद्धा शुक्रासारखा एखादा तारा काही वेळ दिसू शकतो. १९३७ चे पूर्वी एकदा सकाळी दहा वाजेपर्यंत शुक्र दिसत होता. तसाच

येथे परशुराम रूपी एक महातेजपुंज तारा रामप्रतापार्काने तेजोहीन होऊन दिसत नाहीसा होणार आहे. अरुणोदय झाला की कुमुदे लज्जेने माना खाली घालतात; असेच काही राजे लोकांचे होईल. काहींचे तेज व बल कमी होईल. जे काही तेजस्वी (बलवान) तारे नृप अरुणोदयानंतरही चमकतात त्यांचा लोप बालरवीच्या उदयाबरोबर होईल व राहीले साहिले रामप्रतापाच्या दर्शनाबरोबर पळ काढतील. या सर्व गोष्टी या प्रकरणात झाल्याच आहेत. 'सभय कुटिल नृप प्रभुला पाहत। भारि भयानक मूर्ती भासत॥' (२४१।६) 'प्रभूस बघुन नृप हरले सारे' (२४५।१) (बलहीन, ग्लान झाले) 'भूपति आशा निशा संपली॥' (२५५।१) कुमुदे मानी महीप मिटली 'श्रीहत होति भूप धनु तुटता' (२६३।६) 'म्लान सकल भूपाल बघुनि भानु जणु कुमुदगण' (२६३) कुटिल नृपति (भूपति) कल्पित भय भरले। पळती कातर गुपचुप सगळे॥(२८५।८) या दोह्यातील अर्थावरच विस्तार पुढील चौपायात आहे. म्हणून येथे इतके पुरे.

हिं. नृप सब नखत करहिं उजिआरी। टारि न सकहिं चापतम भारी॥१॥
कमल कोक मधुकर खग नाना। हरषे सकल निसा अवसाना॥२॥
ऐसेहि प्रभु सब भगत तुम्हारे। होइहहिं टूटे धनुष सुखारे॥३॥
उयउ भानु बिनु श्रम तमनासा। दुरे नखत जग तेजु प्रकासा॥४॥

म. नृपगण उडुगण तेजे सारीं। ढळवुं न शकति चाप तम भारी॥१॥
कमल कोक मधुकर खग नाना। हर्षित सगळे निशावसाना॥२॥
भक्तां प्रभु तव असे समस्तां। सुख होइल बहु धनू भंगता॥३॥
भानु उदित तम अश्रम सरला। तारे लपले प्रकाश भरला॥४॥

अर्थ : नृपसमूहरूपी साऱ्या नक्षत्रगणांची तेजे (एकत्र झाली तरी) धनुष्यरूपी भारी अंधाराला ढळवू शकत नाहीत. (धनुष्य जागचे हालणार नाही) ॥१॥ कमले, चक्रवाक भुंगे, व दुसरे इतर पक्षी रात्र संपल्याने हर्षित झाले आहेत ॥२॥ असेच हे प्रभो! आपल्या सर्व भक्तांस धनुष्यभंग झाल्याने सुख होईल ॥३॥ सूर्य उगवला व श्रमावाचून सर्व अंधार नाहीसा झाला. तारे लपून राहिले व (जगात) सर्वत्र प्रकाश भरला ॥४॥

टीका. चौ. १(१) नृपगण... चापतमभारी - सर्व राजे म्हणजे आकाशात उगवलेली सर्व नक्षत्रेच पण त्या आकाशस्थ नक्षत्रातील एकाच्याने तर राहोच पण सर्वांचे तेज एकवटलेले असता रात्रीचा निबिड अंधार जरा सुद्धा कमी होत नाही. तसेच सर्व राजे एकाच वेळी त्या धनुष्याला उचलण्याचा प्रयत्न करू लागले तरी ते भारी धनुष्य तिळभरही हलणार नाही. 'एकदांच दशसहस्र नृपती। लागति उचलु न हले हलवती॥ शंभु शरासन ङगे न कैसे। कामी वचनी सती मन जैसे॥ (१।२५१।१-२)' भारी = फार जड व पुष्कळ असे दोन अर्थ येथे आहे. राज=पक्षी तेज = बल, प्रताप, सामर्थ्य, व नक्षत्रपक्षी तेज = प्रकाश. टळणे = दूर सरणे व हलणे.

(२) अध्यात्मपर अर्थ - भवचाप = संसृतिरूपी धनुष्य, जन्ममरणपरंपरा, ही अज्ञानमूलक असते. अज्ञान असे पर्यंत ही चालूच राहणार. अज्ञान अंधकार, तम आहे. म्हणून येथे चापतम

म्हटले आहे. तो इतर जप तप व्रत यम नियमादिकानी लवमात्र कमी न होता बहुधा वाढतच जातो. अज्ञान = चिज्जड ग्रंथि, चिदचित् ग्रंथि. 'जडचेतनि पडली ग्रंथि जी। जरी मृपा सुटणे कठिण ती॥ श्रुति पुराण बहु उपाय वदती। न सुटे अधिकाधिकच घट्ट ती॥ जीवहृदयि तम विशेष मोहो' (७।११७।४-७) ही ज्ञानाशिवाय जी इतर साधने तेच हे जमलेले सर्व राजे. त्यांच्याने मोहतम व जडचेतन ग्रंथी जरा सैल सुद्धा होत नाहीत. उलट अधिकाधिक दाट व घट्टच होत जातात. 'जणु पावुनि भट भुजबला अधिक अधिक जडताऽति' (१।२५०) ज्ञान सूर्य = राम हे मागे दाखविलेच आहे. एकटे विमल ज्ञानच भवचाप =अज्ञान जडचेतन ग्रंथी चा विनाश करण्यासमर्थ आहे. 'जेव्हा राम प्रताप दिनपति। प्रबल परम उदया ये खगपति!।।' 'रामसच्चिदानंद दिनेशहि'

चौ. २-३ (१) कमल कोक मधुकर खग नाना। हर्षित सगळे निशावसाना' अध्यात्मपर अर्थ - (क) कमल =पंकजे धर्म सरीं ज्ञान नि विज्ञान। ही पंकजे विकसली भिन्न' ज्ञान व विज्ञान ही विविध कमले आहेत. 'सुखसंतोष विराग विवेक। विगत शोक हे कोक अनेक॥ सुकृतपुंज मंजु (७।३१।७-८). मधुकर = (सुकृत पुंज) मंजुल अलिमालचि। सुकृतपुंज हे मधुकर आहेत. खग - नाना - 'ज्ञाना विराग विचार मरालचि' (१।३७।७) 'संत हंस' (१।६।) 'नवरस जपतप योग विरागा। ते सब जलचर॥ सुकृती साधु नाम गुण गान। ते विचित्र जलविहग समान' (१।३७।१०-११) 'अपर कथा ज्या विविध मनोरम। ते शुक पिक बहुवर्ण विहंगम॥ (१।३७।१५। हे सर्व नाना खग - पक्षी' आहेत. काही आधार मानसरूपकात बालकांडात तर काही उत्तर कांडात! हे सहजासहज कवींनी हेतुपूर्वक रचना केल्या शिवाय असे अगदी बरोबर सापडणे शक्य आहे काय? कवीला केवढी प्रतिभा, धारणा व स्मरणशक्ती खर्च करावी लागली असेल!

(२) भक्तां प्रभु तव - सुख होइल बहु धनू भंगतां - दासा म्हटले असते तर स्वत:बद्दलच म्हणत आहे असे ठरले असते व शिवाय सगळेच रामभक्त दास्यभक्ती करणारे नाहीत. मात्र भक्तात लक्ष्मणाचा समावेश सहज होतोच व धनुर्भंग झाल्यावर लक्ष्मणास सुख - आनंदलाभ झाला आहे. 'लक्ष्मण रामा निरखिति केवी। विधुस चकोरकिशारक जेवीं॥ (२६३।७)' सुख कोणा कोणास झाले पहा. सर्वांच्या आधी कौशिकास किती सुख झाले पहा 'कौशिकरूप पयोनिधि पावन। प्रेम सुवारि अगाध सुशोभन। रामरूप राकेशा पाहत। वीची बहु पुलकावलि वाढत' (२६३।२-३) नंतर क्रमाने 'सखी सहित हर्षीत अति राणीं। सुकत साळीं जणुं पडलें पाणीं॥ सुखजनकास॥ येइ कसे सीतासुख वदतां॥ नंतर लक्ष्मणाला झाले आहे. ही विशेष सुखी झालेली मंडळी आहेत. इतर सर्वांनाच सुखानंद लाभ झाला आहे. (कांही राजे सोडून)

चौ. ४(१) भानु उदित तम अश्रम सरला - अंधाराचा, तमाचा, नाश करण्यासाठी सूर्याला श्रम करावे लागत नाहीत. तसेच रघुनाथाला धनुष्यभंग करण्यास मुळीच श्रम पडणार नाहीत हे सुचविले. धनुष्य भारीतम आहे (चौ. १) ते धनुष्य राम मोडणार (चौ.३) तमनाश करण्यास सूर्यास श्रम पडत नाहीत. (ही चौ. पूर्वार्ध) यावरून न बोलता सिद्ध झाले की धनुर्भंग करण्यास श्रम पडणार नाही. (२) प्रकाश भरला रामचंद्रांचा प्रतापरूपी प्रखर प्रकाश सर्व ब्रह्मांडात पसरणार हे सुचविले. 'पुरुष सिंह ते जगत् प्रकाशक। ज्यांच्या यशा प्रतापा पुढती। शशि मलीन रवि शीतल

गमती' (१।२९१।१-२) असे - जनक दूतांनी अयोध्येत गेल्यावर दशरथास सांगितले आहे. (३) तारे लपले. राजे तारे आहेत. (चौ.१) 'कुटील नृपति (भूपति) कल्पित भय भरले। पळती कातर गुपचुप सगळे॥ (२।८५।८)' असे भूपती तारे झाले आहेत. 'कपटी भूप उलूके लपलीं' (२५५।२). आपल्या उदयाने भानूने असे का केले ते आता लक्ष्मण सांगतात.

हिं. रवि निज उदय ब्याज रघुराया। प्रभु प्रतापु सब नृपन्ह दिखाया॥५॥
तव भुजबल महिमा उदघाटी। प्रगटी धनु बिघटन परिपाटी॥६॥
बंधु बचन सुनि प्रभु मुसुकाने। होइ सुचि सहज पुनीत नहाने॥७॥
नित्यक्रिया करि गुरु पहिं आए। चरन सरोज सुभग सिर नाए॥८॥

म. रघुराया! निज उदय मिषें रवि। प्रभू प्रताप नृपांनां दाखवि॥५॥
तव भुजबल महिमा उद्‌घाटित। धनु-विघटन परिपाटीं प्रगटित॥६॥
परिसुनि हे प्रभु सुस्मित करती। सहज पूत शुचि होति मज्जति॥७॥
नित्यकर्म कृत येति गुरूप्रति। चरण सरोजिं सुभग शिर नमवति॥८॥

अर्थ : शब्दार्थ - उद्‌घटित - उद्‌घाटन केला, खुला केला. विघटन - मोडणें, भंग, नाश, उदघाटी व परिपाटी या शब्दांच्या अर्थाबद्दल जेवढे हिंदी टीकाकार तेवढी मते असे झाले आहे. येथे पूर्वापर संदर्भाला धरून धात्वर्थाच्या आधारे अर्थ दिला आहे. परिपाटीं - परिपाटीने, परिपाटी हा संस्कृत शब्द आहे. 'आनुपूर्वी स्त्रिया वावृत् परिपाटी अनुक्रमः पर्यायश्च' (अमरे) यातील कोणताही अर्थ घेतला तरी येथे सुसंगत अर्थबोध होत नाही. गोस्वामींनी परिपाटी शब्द धात्वर्याने वापरलेला दिसतो. परिपाटी - परि - परितः पाटनं यास्मिन् पट गतौ (अव्यासु.) = सर्वत्र पसरविणे.

अर्थ : रघुराया! रवीने आपल्या उदयाच्या निमित्ताने प्रभूचा प्रताप (सर्व) नृपाना (चांगला दाखविला ॥५॥ आपल्या (तुमच्या) भुजबलाचा महिमा उद्‌घाटित करून (उद्‌घट करून, दाखवून) धनुष्यभंग समाचार (धनुविघटन) सर्वत्र प्रसृत करून तो महिमा प्रगट केला आहे ॥६॥ हे (भावाचे) भाषण ऐकून प्रभूनी मधुर (सु) स्मित केले. व सहज पुनीत असून शौचादि करून स्नान केले ॥७॥ नित्यकर्म उरकून गुरुसमीप आले आणि त्यांच्या चरणकमलावर सुंदर मस्तक नमविते झाले ॥८॥

टीका चौ. ५-६ (१) एखाद्या इमारतीचे वगैरे प्रथम उद्‌घाटन केले जाते; तेवढ्यासाठी कोणातरी प्रसिद्ध मोठ्या व्यक्तीस बोलावतात. उद्‌घाटन केल्यानंतर नभोवाणीने (रेडिओ) व वर्तमानपत्रांकडून सर्वत्र प्रसार करून त्या उद्‌घाटनाचा समाचार (ते उद्‌घाटन) प्रगट केला जातो. तसेच सूर्याने केले. तो उद्‌घाटन समारंभासाठी अगदी वेळेवर हजर राहिला.

(२) ब्याज = व्याज - मिष, निमित्त, सूर्य उदय पावला हे केवल निमित्त केले त्याने. तो अंधार नष्ट करण्यासाठी उगवला नसून श्रीरामप्रभूचा गुप्त असलेला प्रताप सर्व नृपाना दाखविण्यासाठीच उगवला आहे. त्याने आपल्या करांनी (हातानी - किरणांनी) तमनाश केला

नसून प्रभू प्रताप कसा आहे हे उघड करून दाखविले आहे. रामास, दिनेश, दिनपति, भानु म्हटले आहे. सूर्याच्या करांनी जसा घोर तिमिर नष्ट होतो तसा रघुवीराच्या करांनी घोर कठोर धनुष्याचा भंग झाला आहे. या बातमीचा जणू सर्व ब्रह्मांडात प्रसार करून तो रघुवीराचा महिमा उघड उघड करून सर्वलोकात जिकडे तिकडे लख्खपणे प्रगट करीत आहे. येथे कैतवापन्हुति अलंकार आहे. एक मिष करून दुसरेच वर्णन करणे.

वि.ल.ठे. या दोन चौपायातील शब्द सुद्धा उत्तरोत्तर कसे ओजपूर्ण होत गेले आहेत हे पाहिले म्हणजे लक्ष्मणाच्या चित्तात वीररसाचा संचार किती झाला आहे याची कल्पना येईल. रामचंद्रांनी चंद्राचे मिष करून कालरात्री सायंसंध्येनंतर सीतामुखशोभेचे वर्णन केले. पहाटेस जागे झाल्याबरोबर त्यांच्या चित्तात शृंगाररसाचाच प्रादुर्भाव अरुणोदय पाहून झाला. तोच अरुणोदय पाहून लक्ष्मणाच्या चित्तात वीररस व प्रभुप्रभाव विचार याना भरती आली. कालरात्री संध्येनंतर राम विचार करीत बसले असता लक्ष्मणाच्या चित्तात कसले विचार आले असतील हे येथील वर्णनावरून कळू शकते. त्या विषयी या जड बुद्धीने २३८।४च्या टीकेत केलेले अनुमान सत्य की काल्पनिक हे वाचकानी आता ठरवावे. (क) राम प्रभु आहेत. परमात्मा आहेत हे लक्ष्मण चांगले जाणतात हे येथील वचनानीही अगदी स्पष्ट दिसते. रामचंद्रांच्या प्रतापाबद्दल लक्ष्मणाच्या चित्तात किती दृढ प्रतिती आहे हे त्यांचा येथील प्रत्येक शब्द खरा झालेला पाहिल्याने कळते. सावत्र भावाबद्दल इतकी आस्था व निष्ठा! (ख) रघुपतीने नुकतेच जे प्रेमासक्तीचे नाट्य केले त्याने मोहित होऊन कोणी भ्रमिष्ठ होऊन कुमार्गावर जाऊ नये म्हणून कविराज लक्ष्मणाच्या निमित्ताने मार्गदर्शक झाले आहेत. रामचंद्र प्रभु आहेत व ते नरनाट्य करीत आहेत. ही जागृती येथे देऊन पुढील धनुर्भंग प्रकरणाचे वस्तुनिदर्शन केले आहे. पुढील चौपाईत ऐश्वर्यभाव दाखवीत आहेतच.

चौ. ७-८(१) प्रभु सुस्मित करती - रघुवीराने सु - चांगले मधुर स्मित का केले? ज्या अरुणोदयाला पाहून मला शृंगाररस चाखवणारा वाटला त्याच अरुणोदयास पाहून माझा लक्ष्मण वीररसात व भ्रातृप्रेमात मग्न झाला या विचाराने प्रसन्नता, धन्यता वाटली की कामविकाराचा शृंगाराचा स्पर्श सुद्धा याच्या परमविमल हृदयास झाला नाही. हे केवढे आश्चर्य! माझ्या विषयी किती निर्मल हृदय! (क) लक्ष्मणाने आपल्या भाषणात रामाचे प्रभुत्व, ऐश्वर्य प्रगट केलेले पाहिले तेव्हा वाटले की विश्वामित्राप्रमाणे प्रेमभरात हा पुन्हा कुठे न कळत चटकन प्रगट करील, मनात स्मित करून मायेला प्रेरणा देऊन विश्वमित्रांच्या ठिकाणचा ऐश्वर्यभाव जसा दाबून टाकला तसा येथे या स्मिताने लक्ष्मणाच्या मनातील ऐश्वर्यभाव मायेला प्रेरणा देऊन दाबला. याची प्रतीती धनुर्यज्ञ मंडपात आवेशाने बोलताना सुद्धा मिळते; तेथे लक्ष्मणाच्या भाषणांत प्रभु वगैरे ऐश्वर्यसूचक शब्द नाही. भगवान शब्द वापरला आहे पण तो तेथे ईश्वरत्व सूचक नाही. शिष्य गुरूला, सेवक स्वामीला भगवान म्हणतातच. २५३।६ टीका पहावी. चित्रकूटच्या लक्ष्मणभाषणातही प्रभु शब्द नाही. २।७२।३) मध्ये प्रभु शब्द वापरला आहे तो स्वामी नाथ. २।७२।४ पहा. अर्थानेच वापरला आहे. (ख) हा संवाद शौच स्नानापूर्वीच झाला व सूर्योदयानंतर शौचादी करण्यास गेले.

(२) प्रभु आहेत सहज पूत - पुनीत आहेत तशी शौच स्नानादी क्रिया करण्यास नर नाट्य केले हे पुन्हा सुचविले. पूर्वी म्हटले की 'सहजपुनीत मन' आहे; आता कवि सांगतात की त्यांचे शरीरही अंतर्बाह्य निर्मल आहे! शौच, स्नान, प्रातःकालाचे संध्यादी नित्यकर्म केल्याचे येथे पुन्हा सांगितले. आता हा उल्लेख वारंवार केला जाणार नाही. हा त्यांचा नित्यक्रम आहे असे समजावे. नित्यकर्माची समाप्ती = गुरुचरण वंदनाने केली. आता धनुर्भंग प्रकरणाचा सांधा प्रत्यक्ष जोडला जात आहे.

हिं. *सतानंदु तब जनक बोलाए। कौसिक मुनि पहिं तुरत पठाए ॥९॥*
जनक बिनय तिन्ह आइ सुनाई। हरषे बोलि लिए दोउ भाई ॥१०॥

हिं.दो. *सतानंद पद बंदि प्रभु बैठे गुर पहिं जाइ ॥*
चलहु तात मुनि कहेउ तब पठवा जनक बोलाइ ॥२३९॥

म. *जनक शतानंदा तैं अणविति। शीघ्र कौशिकापाशिं पाठविति ॥९॥*
येउन जनक विनति ते सांगति। हर्षित मुनि बंधुस बोलवति ॥१०॥

म.दो. *शतानंद पद नमुनि गुरुपाशीं प्रभु बसतात।*
चला वदति मुनि निमंत्रण जनके प्रेषित तात ॥२३९॥

अर्थ : तेव्हा (तैं) जनकानी शतानंदास बोलावून आणविले व त्यास त्वरेने कौशिक मुनीकडे पाठविले ॥९॥ त्यांनी येऊन जनकाची विनंती निवेदन केली. तेव्हा मुनि प्रमुदित झाले व त्यानी दोघा बंधूना बोलावले ॥१०॥ शतानंदाच्या पदांना वंदन करून प्रभु गुरु जवळ जाऊन बसले. तेव्हा मुनि म्हणाले की तात! चला! जनकांनी निमंत्रण पाठविले आहे ॥२३९॥

टीका चौ. ९(१) तै =तेव्हा मागील चौपाईत सांगितल्याप्रमाणे रामलक्ष्मणानी गुरुवंदन केले तेव्हा त्याच वेळी तिकडे जनकांनी शतानंदाना आपल्या जवळ बोलावून घेतले. रंगभूमीवर ही दोन दृश्ये दोन बाजूस एकाच वेळी दाखविण्यासारखी आहेत. (क) शीघ्र पाठवीति यावरून ठरते की इतर सर्व राजे जमून धनुष्य वेदीवर आणून ठेवल्यावर सुद्धा विश्वामित्रादि आले नाहीत असे पाहून घाई घाईने विनंती करण्यास पाठविले. विश्वामित्रांसह रामलक्ष्मणादी गेल्यानंतर राजे लोक आल्याचा किंवा धनुष्य आणून ठेवल्याचा उल्लेख नाही. फक्त नगर लोकांच्या येण्याचा उल्लेख आहे. शिवाय रामलक्ष्मणांच्या प्रवेशापूर्वी राजे लोक व जनकादी तेथे असल्याचा उल्लेख आहे. (२४१।५-७ पहा.) 'प्रभुस बघुन नृप हरले सारे' (२४५।१). यावरून ठरते की इतर राजेलोकांनी त्यादिवशीचे नित्यकर्म कसे तरी उरकून लगबगीने नारदांप्रमाणे सर्वांच्या आधी रंगभूमी गाठली असावी. (ख) रामलक्ष्मणांस आज नित्यकर्म करण्यास नित्यापेक्षाही उशीर झाला होता हे सूर्योदयानंतर शौचादी करण्यास गेले यावरून स्पष्ट आहे. सीता प्राप्तीची एवढी आसक्ती दिसत असून राम इतके बेपर्वा आहेत की जणू काय आज धनुर्भंग आहे याचे त्यास स्मरण राहिले नाही. (ग) कौशिक शब्दाने राजघराण्याचा संबंध सुचविला. इतर कोणास बोलावणे पाठविले नाही. फक्त विश्वामित्रांना व रामलक्ष्मणांनाच बोलाविणे पाठविले. दोघेबंधू सर्वभौम राजाचे पुत्र व जनक

मांडलिक राजा म्हणून असा मान देणे कर्तव्यच होते. दशरथांस स्वतः बोलावण्यास न जाता दूत पाठविले या विषयी पुढे जनकाने दिलगिरी प्रदर्शित केली आहे. (३२६ छं.३).

चौ. १० (१) विनति ते सांगति - या वरून प्रार्थनापूर्वक निमंत्रण धाडले शतानंद गुरु, पुरोहितास पाठविणे हे सुद्धा विश्वामित्रांच्या सन्मानाचे सूचक आहे. दशरथांनी मात्र वसिष्ठास कोणाला बोलवण्यास पाठविले नाहीत. (क) हर्षित मुनि - विश्वामित्राना हर्ष एवढ्याच मुळे की पुत्रासमान वाटणाऱ्या दशरथकुमारास आदराचे निमंत्रण आले व आता लवकरच परमानंद लुटण्यास मिळणार. (ख) बंधूना मुनीनेच बोलावले यावरून नमस्कार करून आपल्या बैठकीच्या स्वतंत्र जागेत जवळपास बसले होते.

दोहा. (१) प्रभु - प्रभु शब्द घालून पुन्हा एकदां जागृति दिली की आपला प्रभुपणा आठवत असून तो बाजूस ठेऊन शतानंदास नमस्कार केला. मात्र पायांवर मस्तक ठेवल्याचा उल्लेख नाही व शतानंद पदकमल नाही. आमराईत प्रवेश केल्यावर कोणालाच नमन केले नाही. कारण ते कोण वगैरे माहीत नव्हते. (२) जनकाच्या निमंत्रणाचा उल्लेख न करता विश्वामित्र 'चला' म्हणाले असते तर रामलक्ष्मण बोलावण्यावाचूनच गेले असे ठरले असते. बापालाच भोजनाचे बोलावणे असता दोन मुलांनी ही बरोबर जाण्यासारखे झाले असते. रघुवंशाला कमीपणा आला असता व कामी राजासारखेच आचरण झाले असते.

वि.ल.ठे. दो. २१२ पासून २३८ अखेर प्रत्येक दोह्याच्या अंगभूत ८।८। चौपायाच आहेत. या दोह्यात १० चौपाया का? पुढे २८७ अखेर पर्यंत ८।८ च आहेत. येथेही दो. २०७।२०८ प्रमाणे हे दाखविले की रामलक्ष्मण रूपी पूर्णांक (१) गेला नसता तर धनुर्यज्ञाचा केलेला खटाटोप शून्यवत ठरला असता व नगरातील स्त्रीपुरुषादी तेथे शून्यच गेले असते.दोन चौपाया वाढल्या त्या जनक निमंत्रणानेच वाढल्या. (क) याप्रमाणे येथे धनुर्मखमंडपात जाण्यास निघण्याची प्रस्तावना केली गेली.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय २६ वा समाप्त

अध्याय २७ वा.

हिं. सीय स्वयंबरु देखिअ जाई। ईसु काहि धौं देइ बड़ाई॥१॥
लखन कहा जस भाजनु सोई। नाथ कृपा तव जापर होई॥२॥
हरषे मुनि सब सुनि बर बानी। दीन्हि असीस सबहिं सुखु मानी॥३॥
पुनि मुनिबृंद समेत कृपाला। देखन चले धनुषमख साला॥४॥

म. जाऊ सीता स्वयंवराला। बघुं महती दे ईश कुणाला॥१॥
लक्ष्मण वदे तोच यशभाजन। ज्यावर नाथ! कृपाकर आपण॥२॥
हर्षित मुनि सब वर वच ऐकुनि। देती आशिस सब सुख पावुनि॥३॥
मग मुनिबृंद - समेत कृपाले। कृत गमना बघुं धनुमखशाले॥४॥

अर्थ : (विश्वामित्र म्हणाले) सीतास्वयंवराला जाऊन, पाहू या; ईश कोणाला महती (बडाई) देतात ते पाहूया तर खरे ॥१॥ (तेव्हां) लक्ष्मण म्हणाले की हे नाथ! आपण ज्याच्यावर कृपाकर व्हाल (कृपा कराल) तोच यशाचे भाजन होईल (त्यालाच यश मिळेल) ॥२॥ हे सुंदर (वर) वचन ऐकून सगळे मुनि हर्षित झाले व सर्वांना सुख होऊन सर्वांनी आशीर्वाद दिला ॥३॥ मग (पुनि) कृपालु रघुवीराने धनुर्मखशाला पाहण्यासाठी गमन केले ॥४॥

टीका चौ. १(१) 'वदा जानकिस कशी विवाही' या पार्वतीच्या चौथ्या प्रश्नाच्या उत्तरांतील मुख्य भाग येथे सुरु झाला. (क) महती = मोठेपणा, प्रतिष्ठा व यश, यश हा अर्थ लक्ष्मणाच्या पुढील वचनाने स्पष्ट आहे. 'कुमारि मनोहर जय महा कीर्ति परम कमनीय' (२५१) असा उल्लेख पुढे आहेच. यावरून ठरले की सीतास्वयंवर धनुर्भंगानेच व्हावयाचा आहे. 'धनु तुटताचि किं विवाह झाला' असे विश्वामित्रच पुढे म्हणाले आहेत. (८६।८). मानसिक स्वयंवर पुष्पवाटिकेत झाले असले तरी त्याची किमत नाही. हे पण स्वयंवर आहे. पण (प्रतिज्ञा) पूर्ण करणाऱ्यासच जानकी मिळणार आहे. (ग) 'बघुं' हा शब्द मागे व पुढे ही घेणे आवश्यक आहे (देखिअ जाई जाऊन बघु विश्वामित्र जाणत असले तरी प्रभूचे ऐश्वर्य प्रगट करावयाचे नाही हे ते जाणतात म्हणून ते रामलक्ष्मणास धनुर्भंग करण्यासाठी नेत असून सीतास्वयंवर पाहण्यास चला जाऊ असे म्हणत आहेत. चौथ्या चौपाईत हे अधिक स्पष्ट आहे.

(२) बघु महती दे ईश कुणाला - ईश्वर कोणाला महती देतो ते पाहू व ज्याला महती देईल त्याला पाहू. भाव हा की महेश कोदण्ड भंजन करणारा वीर कोणी अलौकिक ईशकृपांकितच असणार. हे कार्य केवळ ईशकृपासाध्य आहे. बलपराक्रमाने साधण्यासारखे नाही. ईश = शंकर, शिव, त्यांचे हे धनुष्य आहे ते त्यांच्या कृपेशिवाय कोण कसे मोडू शकेल? 'रामाख्यम् ईशम् हरिम्।' याच्या आधारे ईश, राम हा अर्थ काढण्यास बाकीचे शब्द अनुकूल नाहीत. शब्दांना पिळवटून त्यात नसलेला रस काढावा लागेल! ईश ज्याला यश देईल त्याला पाहू असे म्हणण्यात

भाव हा की तशा अद्वितीय महापुरुषाचे दर्शनदुर्लभ! शंकरांचे धनुष्य तोडण्यासारखी कृपा शंकरानीच करण्यास, शंकरांचा अनन्यप्रेमी महाभक्तच पाहिजे.

चौ. २(१) तोच यशभाजन - पण लक्ष्मणाच्या म्हणण्याचा भाव हा की विश्वामित्रांसारखे प्रतिसृष्टिकर्ते गुरु सन्निध असता दुसरा ईश कुठे व कशासाठी शोधावयाचा! 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः' हे शंकरांचेच गुरुगीतेतील वचन आहे. विश्वामित्र मुनींनी आशीर्वाद दिल्यावर तो खोटा करण्याची शक्ती ईश्वरालाच काय परमेश्वराला सुद्धा नाही. 'शिवेक्रुद्धे गुरुस्त्राता गुरौ क्रुद्धे शिवो नहि। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरु शरणं व्रजेत्॥ (गु.गी. ५३)'. हेही महेश्वराचेच वचन आहे. लक्ष्मणाची ही गुरुनिष्ठा वाखाण्यासारखी नाही असे कोण म्हणेल! राम परमात्मा आहेत हे जाणून सुद्धा लक्ष्मण हे माधुर्यनाट्य किती उत्तम करीत आहे! आपण या विश्वनाटकातील एक पात्र आहोत हे जाणून प्रत्येक व्यक्ती वागेल तर सर्वांनाच किती मोठा आनंद उपभोगावयास सापडेल. सकाळीच रामचंद्रानी सुस्मित केले त्याचाही परिणाम झालाच.

चौ. ३(१) हर्षित मुनि ... ऐकुनि - लक्ष्मणाची विश्वामित्रावरील श्रद्धा व परमनिष्ठा पाहून सर्व मुनीना हर्ष झाला. या हर्ष होणारात विश्वामित्र आहेत हे विसरून चालणार नाही. विश्वामित्रांचा आशीर्वाद मिळून रघुवीरास सीता, त्रिभुवन जय व धवल कीर्ती लाभावी व रामप्रताप ब्रह्मांडात भरावा हीच लक्ष्मणाची लालसा आहे. असे उघड सांगणे योग्य नसल्याने मोघम बोलले (लक्ष्मण) मुनिवृंदांना भाव समजला नाही असे थोडेच आहे! पुष्पवाटिकावृत्तांत काल सकाळी सगळ्यांना कळलेलाच आहे. (क) वर वच (वर वानी) म्हणण्याचे कारण त्यात स्वतःविषयी काहीच इच्छा नाही व नम्रता, गुरुनिष्ठा, देशकाल परीस्थिती विवेक, शब्दलाघव, अर्थ गौरव इत्यादी अनेक गुण आहेत.

चौ. ४(१) कृपालु रामचंद्रानी गमन केले असे सांगून सुचविले की आज राम मुख्य आहेत. परवा गेले होते ते नगर दर्शनासाठी गेले होते व पुरबालकांच्या आग्रहास्तव रिकामी (माणसे नसलेली) धनुर्मखशाला घाईघाईने बघून आले होते. रिकामी रंगभूमी पाहणे व सर्व लोक जमलेले असून नाट्य चालू असता पाहणे यात महदंतर आहे. (क) कृत गमना बघु धनुमखशाले. राम धनुर्भंगात भाग घेण्याच्या किंवा धनुर्यज्ञ पाहण्याच्या इच्छेने सुद्धा जात नसून धनुर्यज्ञशाला-पाहण्यास जात आहेत. हे येथील वचन नीट लक्षात ठेवावे. हा हेतु व काल रात्रीची चंद्रोदयानंतरची मानसिक प्रेमभक्ती यांचा मेळ कसा घालणार! 'उमे! रामगुण गूढ पंडित मुनि पावति विरति। पावति मोह विमूढ ' हेच खरे. याच हेतूने जात असल्याने धनुष्याकडे किंवा सीतेकडे पाहिले सुद्धा नाही. अपमानास्पद रघुवंशी वीराचे रक्त उसळविण्यास लावील अशी अपमानास्पद भाषा जनकराजा बोलले तरी राम अगदी स्वस्थ! (ख) कृपालु का म्हटले हे नगरदर्शनास जाण्याच्या वेळच्या विश्वामित्र वचनावरून व यांना पाहिल्यावर रस्त्याने व रंगभूमीत लोकाना जो आनंद होणार आहे व जे सुख मिळणार आहे त्यावरून सहज कळण्यासारखे आहे. 'करा सुफल जननेत्र सब सुंदर मुख दावून' (२१८) हे त्यावेळचे विश्वामित्राचे वचन आहे. पुढील परिणाम लवकरच

दिसेल म्हणून येथे देणे नको. आता काय मजा होते व पुरवासी आधी रंगभूमीत का गेले नाहीत ते कळेल.

हिं. रंगभूमि आए दोउ भाई। असि सुधि सब पुरबासिन्ह पाई ॥५॥
चले सकल गृह काज बिसारी। बाल जुबान जरठ नर नारी ॥६॥
देखी जनक भीर भै भारी। सुचि सेवक सब लिए हँकारी ॥७॥
तुरत सकल लोगन्ह पहिं जाहू। आसन उचित देहु सब काहू ॥८॥
म. रंगभूमिं आले दो भ्राते। पुरजन सब पावति शोधातें ॥५॥
निघति भुलुनि गृह-कार्ये सारीं। बाल जवान जरठ नरनारी ॥६॥
जनक बघुन बहु गर्दी जमली। शुचि सेवक सब आणवि जवळी ॥७॥
त्वरे निकट लोकां सब जावे। उचितासनिं सकलां बसवावे ॥८॥

अर्थ : दोघे बंधू रंगभूमीत आले असा शोध सर्व पुरजनास मिळाला (लागला) ॥५॥ त्याबरोबर मुले तरूण म्हातारे पुरुष व स्त्रिया इत्यादी सर्व आपापली घरकामे विसरून भराभर घरातून निघाली ॥६॥ लोकांची एकदम फार गर्दी झाली असे पाहून जनकाने सर्व पवित्र (विश्वासू व कार्यतत्पर) सेवकाना जवळ बोलावून घेतले ॥७॥ (व त्यांस सांगितले की) त्वरा करून सर्व लोकांच्या जवळ जा व सगळ्यांना त्यांच्या योग्यतेनुसार योग्य जागी (आसनिं) बसवा ॥८॥

टीका चौ. ५(१) आले दो भ्राते - चालले, निघाले असे न म्हणता आले असे का म्हटले? प्रथम हे पाहिले पाहिजे की सगळे राजे, जनक, त्यांच्या कुटुंबातील सर्व मंडळी रंगभूमीत आधीच गेलेली असता पुरवासी आबालवृद्ध नरनारी कोणीच अद्याप रंगभूमीत का गेलेले नाहीत? या प्रश्नांच्या उत्तराने वरील प्रश्नांचे उत्तर सोपे होणार आहे. नगरदर्शनाच्यावेळचे वर्णन पुन्हा एकदा वाचावे. ते दोघे दशरथनंदन रंगभूमीत जाणार अशी सर्वांची अपेक्षा होतीच. रंगभूमी नगरीच्या पूर्वदिशेस व हे उतरले आहेत पश्चिम दिशेस, तेव्हा रंगभूमीत जाताना ते नगरातूनच जाणार अशी सर्वांची खात्री होती. ते जात असता त्यांच्या मोहक रूपामृतपानाचा आस्वाद घेऊन मग रंगभूमीत जाऊ असे प्रत्येकास वाटणे स्वाभाविक होते. जागा मिळणार नाही अशी शंका कोणासच नव्हती. अधिकारानुसार बसण्याची पद्धती होती व सर्वांनी रंगभूमी पाहिलेली आहे. त्यामुळे जागेसाठी धक्काबुक्की करण्याचा प्रसंग नव्हता. दोघे बंधू कोणत्या रस्त्याने जाणार हे आधी जाहीर झाले नसल्याने आपल्या घरासमोरच्या रस्त्याने जातील असे ज्यांना त्यांना वाटले तरी कोणत्या रस्त्याने जातात, निघाले की नाही याचा शोध घेण्यासाठी ठिकठिकाणी नाक्या नाक्यावर कांही लोक ठेवले होते किंवा राहिले होते. हे 'पावति शोधाते' 'सुधि (शुद्धि = शोध) सब पुरवासिन्ह पाई' या वरून निश्चित ठरते. त्या स्वयं सेवकानी जाऊन बातमी दिली की अमुक अमुक रस्त्याने दोघे भाऊ निघाले, चालले आहेत. भराभर चालत आहेत आलेच म्हणून समजा. आले आले, ते आले असे रस्त्यावरील लोक एकमेकांस कळवू लागले. इतर रस्त्यांवरील

लोकास हा शोध लागेपर्यंत 'कोणत्या रस्त्याने' हे सांगण्याची आठवण त्या 'आले' या शब्दामुळे कोणास राहणार! एका मनात रंगभूमीत ते धनुष्य, सर्व राजेलोक यांचे चित्र व दुसऱ्या मनात व कानात 'आले आले' हे शब्द असा हा संयोग आहे. रंगभूमीकडे दोघे बंधू चालले असता, अमक्या ठिकाणी आले. अमक्या ठिकाणी आले. अमक्या चौकात, अमक्या हौदापाशी आले अशा बातम्या पुढे पुढे पसरत चालल्या. प्रत्येक पुरवासी व्यक्तींच्या मनात दोघांच्या दर्शनाची अती उत्कंठा होती त्यामुळे 'आले आले' ऐकताना रंगभूमीत आले अशा अर्थाची बातमी पसरली शोध लागला. लोकांच्या दर्शनाच्या अति उत्कंठेमुळे असे घडणे शक्य आहे की नाही हे वाचकानी ठरवावे. नगर लोक आपापल्या घरीच असता व रामलक्ष्मण रंगभूमीत जाऊन पोचलेही नसता रंगभूमीत आले असा शोध, बातमी पसरण्याचा वर जो अर्थ केला त्या शिवाय इतर होऊच शकत नाही. हे सर्वलोक आपापल्या जागी बसविले .जाऊन स्थिरस्थावर झाल्यावर रामलक्ष्मण रंगभूमीत प्रवेश करतील (२४१।१) एका शब्दाने नगरलोकांच्या भावनेचे गोड चित्र किती उठावदार दाखविले पहा! वरील विवेचन मान्य नसेल त्यानी मा. पीयूप टीका पहावी. व समाधान मानावे.

(क) या चौपाईतील 'सुधि = शुद्धि = शोध' हा शब्द फारच महत्वाचा आहे. सीताशोधास दूत पाठविले त्या प्रकरणात याचा अनेक वेळी उपयोग केला आहे. 'सीतहि देखि कह सुधि आई' सीता सुधि = सीताशोध, शिवाय १।२९०।७; २९१।७; इत्यादी ठिकाणी शोध हाच अर्थ आहे. शोध घेण्यास, कोणीतरी ठेवावे, पाठवावे लागतात. किंवा कोणी मुद्दाम येऊन सांगेल तेव्हा लागतो.

चौ. ६(१) 'निघति भुलुनि गृहकार्ये सारीं' - नगरदर्शनास बंधू आले असता 'धावति धामा कामा त्यागुनि' असे म्हटले व येथे गृहकार्ये भुलुनि (गृहकाज बिसारी) म्हटले. दोह्यातील भेद व मानस सिद्धांत २२०।२च्या टीकेत पहावा. कोणी देवपूजा करताना, कोणी फराळ, कोणी फेटा अर्धा बांधला आहे, कोणी नथ घातली, एका कानात कुडे घालीत आहे, कोणी डाळ वैरीत आहे. इत्यादी ज्या स्थितीत असता ज्यांना समाचार मिळाला ते ते सर्व लोक त्याच स्थितीत पळत निघाले. जरठ = पक्के म्हातारे सुद्धा लगबगीने निघाले मग मुले तरुण तरुणी यांची दशा विचारूच नये. श्रीकृष्णाच्या मुरली ध्वनीने गोपिकांची जी दशा केली ती 'रंगभूमीत आले दो भ्राते' या बातमीने जनकपुरवासी आबालवृद्ध नरनारींची केली. उरगारी! हा श्रुतिसिद्धांतही! राम भजा भुलुनी सब काजहि' (७।१२३।२) हेच या जनकपुरीवासी सर्वांनी केले. ल.ठे. नगर दर्शनाचे वेळी कामा त्यागूनि दर्शन घेतले. म्हणून आज गृहकार्यांचा विसर एका निमिषार्धात पडून एकाग्रचित्ताने रामभजन करता आले. जोपर्यंत काम - कामना, विषय वासना आहे तोपर्यंत असा विसर गृहकार्यांचा व्यवहाराचा, पडणे शक्य नाही. कामत्याग केला तरच भजन करताना गृहकार्यादिकांचा विसर पडेल. गृहाचा, गृहकार्यांचा, त्याग करण्याची जरूर नाही, त्याग केला पाहिजे कामनांचा - वासनांचा, तो न करता गृहादिकांचा त्याग केला तरी त्या कामना वासना भजनात विक्षेप उत्पन्न करणारच. मागल्या एका वचनाची व पुढल्या एका वचनाची पद्धतशीर

सांगड घातली म्हणजे कसे निरपवाद कार्यकारण संबंधाने भरलेले सुंदर सिद्धांत बाहेर पडतात त्याचा हा एक नमुना आहे. सगळेच नगरवासी चोहोंकडून एकाच केन्द्राकडे त्वरेने भावनावश होऊन, उत्कंठेने निघाले, त्याचा परिणाम पहा -

चौ. ७-८ (१) एकदम इतकी गर्दी झाली की ती बघताच अव्यवस्था, चेंगरा चेंगरी वगैरे होईल की काय अशी जनकराजास धास्ती वाटली व त्यांनी शुचि सेवक, होते नव्हते तेवढे सर्व बोलावून घेऊन त्वरेने व्यवस्था लावण्याची आज्ञा दिली. रेल्वेच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाच्या वेळी बोरीबंदरच्या आसपास तीन दिवस, नगरसंरक्षक सेना (Police) भरपूर असता, काय काय प्रकार घडले ते सर्वांस विदित आहेत! तसला कोणताही अनिष्ट प्रकार जनकराजा विदेही असता घडला नाहीच पण अव्यवस्था, अनादर इत्यादी सुद्धा घडले नाही याचे कारण व्यक्ती राज्य असून धर्मशील प्रजावत्सल राजा होता या शिवाय दुसरें काही नाही. (क) शुचि सेवक शुचिसेवकांचे लक्षण अनुमानाने ठरविण्यापेक्षा मानसात पाहू या. 'यद्यपि गृहिं सेवक सेवकिणी। बिपुल सदा सेवाविधि गुणी॥(७।२४।५)' 'शुचि सुशील सेवक सुमति' (७।८६) सदा सेवातत्पर, सेवा कशी करावी याचे शास्त्र व कृती उत्तम प्रकारे जाणणारे; (सेवाविधींत गुणि) शरीराने पवित्र (शुचि) सुशील व सुबुद्धिमान = शुचि सेवक. उत्तम बुद्धिमान असल्याने कोणाचा अधिकार काय हे जाणू शकले; सुशील असल्याने आरडा ओरडा उर्मट भाषा, वापरणे, लाच घेऊन आधी सोडणे किंवा अधिकारापेक्षा श्रेष्ठ जागेवर बसविणे, दटावणे, लाठीहल्ला गोळीबार इत्यादी अनिष्ट कृत्ये केली नाहीत. स्त्रियांना धक्के दिले नाहीत. इत्यादी. शरीराने शुद्ध, वस्त्रे पवित्र असल्याने कोणाला किळस, असंतोष वाटला नाही. व असे विपुल सेवक असल्याने थोड्या वेळात सर्व मंडळी योग्य स्थानी बसली. स्त्री स्वंयसेविका पथकांची जरूर भासली नाही. 'शुची सुशील सेवक सुमति कोणा प्रिय ना सांग' (७।८६) हे श्रीराममुखातील भक्तीमार्गीय वचन असून व्यवहारात सुद्धा किती तंतोतंत लागू पडते ते पहावे. (मा.पी. पहा.)

हिं. दो. कहि मृदु बचन बिनीत तिन्ह बैठारे नर नारि।
उत्तम मध्यम नीच लघु निज निज थल अनुहारि॥२४०॥

म. दो. बोलुनि त्यांनी नम्र मृदु बसवीले नर नारि।
उत्तम मध्यम नीच लघु स्थळि निज पदानुसारिं॥२४०॥

अर्थ : त्या शुचि सेवकांनी नम्रतेने मृदु व गोड बोलून उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, व लघु (लहान) यांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे योग्य स्थळी बसविले; स्त्रियांना स्त्रियांच्या जागी व पुरुषाना पुरुषांच्या जागी बसविले॥२४०॥

टीका दो. (१) ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, सरदार, पंडित, इत्यादी प्रकारे लायकी पाहून त्यानी कुठे बसावयाचे ते दाखवून बसविले. स्त्रियांत सुद्धा ब्राह्मणादी वर्णानुसार, कुलानुसार, अविवाहित, सौभाग्यवती इत्यादी प्रकारे बसविल्या. नगरदर्शन वर्णनात • स्त्रियांच्या जागांचा स्वतंत्र उल्लेख आहे. '...विशाल सुशोभित प्रबल धाम बहुवर्णी निर्मित॥

जिथे बसुनि बघतिल पुरनारी। यथायोग्य निज कुलानुसारी' (२२४।६). वानप्रस्थ व संन्यासी या गर्दीत नाहीत असे म्हटले पाहिजे. कारण ते पुरवासी नाहीत. ही गर्दी पुरवासींची आहे.

सूचना (१) अद्याप विश्वामित्र रामलक्ष्मणादी यावयाचे आहेत. (२) पुष्पवाटिका प्रकरण मुख्यतः अलौकिक, निरुपम अपूर्व, धर्मशील, संयमित प्रगाढ व एकनिष्ठ शृंगाररसाच्या सहज स्वाभाविक घटनांनी रंगविलेले आहे. त्यातील वीररस शृंगारयुद्धांगभूत आहे. अद्भुत शांत व हास्य ही मिळाले आहेत. (३) या धनुर्यज्ञ प्रकरणात भार्गव दर्पविमर्दनाच्या अखेर मुख्यतः वीर रसाचे वर्णन असले तरी त्यात बीभत्सरसाखेरीज इतर सर्व रसांचा आस्वाद आता प्रारंभीच मिळेल. पुढे मधुन मधून शृंगार, वात्सल्य, करुणा, शान्त, इत्यादींचे मधुर सम्मीलन आहे. भक्तीरस सर्वत्र आहेच. (४) परशुराम लक्ष्मण वाग्युद्धात तर लक्ष्मणाची निर्भयता, आत्मविश्वास, रामप्रेम, कुलाभिमान, निष्ठा, लक्ष्मणाचा अलौकिक मनःसंयम आणि विप्रधर्म व क्षत्रियधर्म इत्यादी अनेक गोष्टींचे दर्शन होणार आहे. (५) पुढील पहिल्याच चौपाईत (२४१।१) राम लक्ष्मण रंगभूमीत प्रवेश करतील व २६२ व्या दोह्यात धनुर्भंग होईल. २२ दोहे त्यासाठी खर्ची पडले आहेत. त्यात ११।११ दोह्यांचे दोन विभाग आहेत. रामलक्ष्मणांचा प्रवेश झाल्यापासून इतर सर्व राजांचे प्रयत्न निष्फळ व हास्यास्पद होईपर्यंतच्या कथेचे वर्णन पूर्वार्धात आहे. पुढील ११ दोह्यात २५२-२६२ दोन्ही धरून उत्तरार्ध आहे. रुद्राचे रौद्र धनु व रुद्र एकादश (११) म्हणून ही ११।११ची विभागणी दिसते. (६) १।१७।६ मधील सिद्धान्तांची सत्यता या प्रकरणात सिद्ध केली आहे. व लक्ष्मण नारायणावतार २८६ व्यात सीता स्वयंवर प्रकरण व श्रीरघुवीर विवाहाचे मुख्य प्रकरण यांचा सांधा आहे.

हिं. राजकुअँर तेहि अवसर आए। मनहुँ मनोहरता तन छाए ॥१॥
गुन सागर नागर बर बीरा। सुंदर स्यामल गौर सरीरा ॥२॥
राज समाज बिराजत रूरे। उडगन महुँ जनु जुग बिधु पूरे ॥३॥

म. राजकुमर आले त्या समयीं। प्रसृत मनोहरता जणुं कायीं ॥१॥
गुणसागर नागर वर वीर। सुंदर शामल गौर शरीर ॥२॥
राजसमाजिं विराजति सुंदर। उडुगणिं जणुं युग पूर्ण इंदु वर ॥३॥

अर्थ : त्याच (सर्व नरनारी स्थानापन्न झालीं त्या) वेळेला दोघे राजकुमार आले तेव्हा त्यांच्या शरीरावर जणु मनोहरता पसरलेली आहे (असे वाटले) ॥१॥ ते गुणसागर, चतुर व श्रेष्ठवीर (दिसत) असून सुंदर श्यामल व गौर शरीराचे आहेत ॥२॥ नक्षत्र समूहात दोन निर्दोष (वर) पूर्णचंद्र (इंदु) (एकाच वेळी) विराजमान व्हावे तसेच जणु त्या राजसमाजात ते सुंदर शोभत विराजत आहेत. ॥३॥

टीका चौ. १(१) राजकुमार आले मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र गुरुजींच्या बरोबर आले असल्याने रामलक्ष्मण त्यांच्यापुढे असणे शक्य नाही. असे असता विश्वमित्रांचा उल्लेख प्रथम का नाही? विश्वामित्र पुढे आहेतच व त्यांनीच प्रथम प्रवेश केला; पण त्यांच्या पाठीशी असलेले हे दोघे दिसताच जमलेल्या पुरवासी लोकांना जे वाटले ते येथे वर्णन केले आहे. जो तो आपल्या मनाशी

म्हणू लागला की हे राजकुमार आले एकदां; अगदीं वेळेवर आले. पुढील सर्व विचार नगरनरनारींचे आहेत हे लक्षात असावे. (क) रामलक्ष्मणांनी प्रवेश केल्यावर सर्व लोकांनी उत्थान का दिले नाही? आमराईत याच राजकुमारांनी प्रवेश केला तेव्हा जनक शतानंदादी सर्वांनी उत्थान का दिले. हे राजकुमार कोण आहेत हे यावेळी आबालवृद्धांस, सर्वांस माहीत आहे. हे क्षत्रियकुमार राजकुमार आहेत हे सर्व जाणतात. 'राजकुमार' शब्दानेच वरील शंकेचे उत्तर दिलेले आहे. राजकुमार = रामलक्ष्मण = दशरथतनय हे समीकरण जणू सर्वांच्या हृदयात कोरले आहे. (ख) कवीनी याना अगदी वेळेवर आणून सर्व प्रेक्षकांच्या सुखात फार मोठी भर घातली म्हणा किंवा धावपळीवाचून गर्दी न होता व मुलांच्या झुंडी पाठीस लागण्याची वेळ न येता पुरवासी लोकांचे नेत्र सुफल करण्यासाठी कृपाळुपणे हेच आले म्हणा. २४०।४ मधे कृपाल शब्द आहेच. आधी आले असते तर यांच्या दर्शनाने एकाच वेळी भिन्न भिन्न वर्गांत कोणत्या भावना प्रबळ झाल्या हे वर्णन करून नवरसांची खाण, नवरसांचे निधि म्हणजे रघुवीर रामचंद्र हे दाखविता आले नसते. याचेच नांव नाट्य काव्य कला कौशल्य!

(२) प्रसृत मनोहरता जणुं कायीं - कायीं देहावर. इतर राजे लोक मनोहरता निर्माण व्हावी म्हणून नटून थटून आले आहेत. मनोहरता स्वतःयेऊन यांच्या शरीरात पसरून राहिली आहे की काय असे पाहणाऱ्यास वाटले. भाव हा की यांच्या कोणत्याही अंगावर दृष्टी गेली तरी ते अंग पाहणाराचे मन चोरून घेते. नुसती त्वचा पाहिली तरी तेथे मन लुब्ध होत आहे. या चौपाईत माधुर्य गुण आहे व शृंगारप्रधान आहे. पुढील चौपाईत शृंगारातून वीररसात प्रवेश होईल व ओज गुण वाढेल.

चौ. (१) गुण सागर नागर वर वीर (वीरा) सरीरा नागर वर वीरा (वीरा सरीरा) वीर शरीर यांचा उच्चार कोमल वाटतो की तेजस्वी व उत्साह वाढविणारा वाटतो ते सांगावे व हे तेज दुसऱ्या चरणात माधुर्य व ओज यांचे मिश्रण आहे सुंदर शामल कोमल आहेत; गौर मध्यम आहे व शरीर (सरीरा) कठोर शब्द आहे. त्यांच्या रूपांकडे वेषाकडे पाहिले म्हणजे वरवीर वाटतात. पुन्हा अती सुकुमार वाटतात व पुन्हा सुवीर वाटतात. असे आशानिराशाकारक भावनांचे हेलकावे यानीं चोरून घेतलेले लोकांचे मन घड्याळ्याच्या लंबकाप्रमाणे खात आहे. धनुष्य भंग करतील असे वर वीरता सांगते व सुंदर श्यामल मनोहरता गुणगुणते की ते शक्य नाही. (क) या पहिल्या चरणात गुणसागर, नागर, वरवीरं या तीन गोष्टी प्रामुख्याने दाखविल्या आहेत. येथे त्यांचा उपक्रम केला आहे; या संपूर्ण प्रकरणात या तिन्ही गोष्टी दोघांच्याही ठिकाणी असल्याचे वारंवार दाखविले आहे आणि उपसंहार परशुरामासारख्या क्षत्रकुलांतक, क्षत्रकुलद्रोही, अकरुण, क्रोधी वीर श्रेष्ठ ब्राह्मणाकडून भगवंताच्या सहाव्या अवताराकडून करविला आहे. भृगुपति म्हणतात 'विनयशील करुणा गुणसागर' जयति वचन रचना अति नागर।। गहन दनुजकुल दहनकृशानु'याने वर वीरता दाखविली आहे. हे शब्द सुद्धां वर वीरता सुचवितात. नागर = चतुर.

(२) सुंदर शामल गौर शरीर - ते सौंदर्य, ती श्यामलता व गौरता व कोमलता पाहिली म्हणजे वाटते की यांची तनुलता त्या महेशकोदंडाच्या स्पर्शानेच शीर्ण होऊन जाईल. शीर्ण होणारे ते शरीर. नुसत्या शरीराचा विचार केला म्हणजे वाटते की हे शरीर कोदंडास शीर्ण करील. (श्रृणाति

हिंसा करते ते). कशी मजा आहे! वीर व शरीर हे दोन शब्द दोन चरणात शेवटी घालून सुचविले की हे शेवटी वर वीरता दाखवितील.

चौ. ३(१) या चौपाईत दोन्ही चरणात पुन्हा माधुर्य, व कोमलता भरली आहे. पुन्हा त्या अनुपम सौंदर्याकडे व शीतल, सुधामय, सुखानंदकारक तेजाकडेच सर्वांचे लक्ष गेले आहे. (क) राज, समाज विराज किती गोड अनुप्रास! दाखविले की भूप राजताहेत. प्रकाशत आहेत. व हे दोघे विशेष विराजमान होत विशेष प्रकाशत आहेत. एकाबाजूला सर्व भूप वर्णाचा प्रकाश व दुसऱ्या बाजूला जवळच या दोघांचा विशेष प्रकाश दिसत आहे. व तो सुंदर = आदरणीय व हृदयास पाझर फोडणारा आहे. या तुलनेसाठी उत्प्रेक्षा करतात. (ख) उडुगर्णि जणुं पूर्ण इंदु वर' एक पूर्णचंद्र उगवला, विराजू लागला की काही = साहव्या प्रतींची नक्षत्रे दिसतच नाहीत व इतरांचे तेज मंद पडते. मेघ नसलेल्या अमावास्येच्या रात्री नक्षत्रांकडे पाहिले तर किती सुंदर व तेजस्वी दिसतात! जणू काय नील गर्द गालिच्यावर पुष्कळशा हिऱ्यांचे व मोत्यांचे भरतकाम करून तो उंच टांगला आहे. व त्यात कोठे माणीक, कोठे पुष्कराज, पाचु, कुठे मोठे पोवळे, कोठे नीलमणि ही जडली आहेत! पौर्णिमेच्या रात्री नक्षत्रांचे सौंदर्य असे दिसत नाही. पण पौर्णिमेची रात्र सुखावह, शीतल, निर्भय वाटते. व अमावास्येची भयाण दुःखद वाटते. येथे तर जणू दोन पूर्ण शरच्चंद्र व तेही निर्दोष (विमलविधु २३२) उगवले आहेत. भाव हा की या दोघांकडे पाहून सर्वलोकांस शीतलता, प्रसन्नता, आल्हाद, प्रेम निर्भयता इत्यादी प्रकारे सुख होऊ लागले व राजे निस्तेज, म्लान दिसू लागले. हीच उत्प्रेक्षा किंचित फरकाने पुष्पवाटिकेत आहे. 'बंधु उभय तैं प्रगटले लता गृहा आंतून ॥ निघे विमल विधु युगल जणुं जलद पटल सारून' (२३२) लक्ष्मणाने हि 'उडुगण' तेजे क्षीण। तव आगमना ऐकुनी जसे नृपति बलहीन' असे अरुणोदय वर्णनाने म्हटले आहे. 'नृपगण उडुगण तेजे सारीं' जे कार्य अरुणोदयाने व्हावयाचे ते दोन विमल विधु प्रकाशमान झाल्याने जणू झाले. सुचविले की दोघेही सर्व भूपांना लज्जित करणार. चंद्रोदय झाल्यावर जर या भूपनक्षत्रांची ही दशा तर रामप्रतापार्क प्रगट झाल्यावर काय होईल ते लक्ष्मणाने आधीच सांगितले आहे, व पुढे दिसणार आहे.

हिं. जिन्ह कें रही भावना जैसी। प्रभु मूरति तिन्ह देखी तैसी ॥४॥

म. मनीं भावना ज्यांच्या जैसी। दिसली त्या प्रभु-मूर्ती तैसी ॥४॥

अर्थ : ज्यांच्या मनात जशी भावना होती तशी त्यांना प्रभूची मूर्ती दिसली ॥४॥

टीका चौ. ४(१) येथे मानसशास्त्राचा एक फार मोठा सिद्धान्त ग्रथित करून ठेवला आहे. एकाच वस्तूकडे (ती चांगली असली तरी) पाहण्याचा निरनिराळ्या व्यक्तींचा दृष्टिकोन निराळा असतो व तो त्यांच्या मनाच्या भावनेने बनलेला असतो. उदा. अष्टमीचा चंद्र कोणास अर्ध्या लाडवासारखा दिसेल, तर कोणाला क्रिकेटच्या चेंडूचा अर्धा तुकडा दिसेल. कोणाला अर्धवर्तुलाकार चांदीच्या गोळ्यासारखा भासेल, कोणाला रमणीने काळ्या पदराच्या पदराने झाकलेले अर्धे मुखमंडल वाटेल, कोणाला चांदीने मढविलेली अर्धी (फुटकी) ढाल दिसेल, कोणी म्हणेल रोहिणीच्या विरहाने चंद्र अर्धा झाला आहे. याप्रमाणे अंतःकरणावर झालेल्या संस्कारांचा मनावर झालेला बलवत्तर परिणाम म्हणजेच भाव - भावना असे म्हणता येईल. वरील

सहा उदाहरणात पहिल्याची खादाड भावना; दुसऱ्याचे क्रिकेटचे वेड; तिसऱ्याचा लोभ; चवथ्याची कामुक नारीमय झालेली वृत्ती; पाचव्याची लोभी पण वीररसप्रधान वृत्ती व सहाव्याची विरही दशा दिसते. एकच अर्धचंद्र सहाजणांना सहा प्रकाराचा दिसला, खरे पाहता अर्धचंद्र या उपमानावरील एकही वस्तुसारखा नसून तो अष्टमीच्या दिवसाची त्याची सहज स्थिती आहे.

(क) भावना = भाव - एविं भाव मनिं जेवीं बसले। त्या कोसलपति तेवीं दिसले' 'एहि बिधि रहा जाहि जस भाऊ' (भाव) (२४२।८) असा या वर्णनाचा उपसंहार केला आहे. भाव शब्दाचे सोपे लक्षण पूर्वी (१।३७।६ टीका) दिले आहे. विशिष्ट संस्कारांनी, कारणांनी, चित्तावर चढणारा विशिष्ट रंग. वर दिलेली उदाहरणे स्थायीभावाची आहेत; पण विशिष्ट परिस्थितीने चित्त द्रवून त्यावर नवीन रंग चढण्याचा संभव असतो. व तो रंग क्षणोक्षणी बदलू शकतो हे या प्रकरणात व अयोध्याकांडात चांगले पाहण्यास मिळते.

(ख) हे धनुर्यज्ञ प्रकरण या जड मतीस फारच रमणीय व अनुपम वाटते. लोकातील विविध भावनांचे सजीव चित्र, बदलणाऱ्या परिस्थितीप्रमाणे त्यात होणारे बदल, रामचंद्रांची धीरगंभीर बेपर्वाईची, आत्मविश्वासावर आरूढ झालेली अचल वृत्ती, निर्विकार मनःस्थिती, लक्ष्मणाचे भ्रातृप्रेम, सेवकधर्म इत्यादिकांची यात दाखविलेली नाट्य चित्रे जगातील कोणत्याही काव्यात अशी निर्दोष रम्य व उठावदार दिसणार नाहीत; नाटकाच्या रंगभूमीवर दाखविता येणार नाहीत; व फार काय सिनेमाच्या पडद्यावर सुद्धा दाखविता येणे शक्य नाही. धर्मशील व दुःशील, कुशील राजे, त्यांच्या भावनातील भेद व त्यात होणारे बदल त्या परिस्थितीचे परिणाम सुद्धा पाहण्यासारखे आहेत. प्रभु कोणाला कसे दिसले पहा.

हिं. *देखहिं रूप महा रनधीरा। मनहुँ बीर रसु धरें सरीरा॥५॥*
डरे कुटिल नृप प्रभुहि निहारी। मनहुँ भयानक मूरति भारी॥६॥
रहे असुर छल छोनिप बेषा। तिन्ह प्रभु प्रगट कालसम देखा॥७॥
पुरबासिन्ह देखे दोउ भाई। नरभूषन लोचन सुखदाई॥८॥

म. ***बघती रूप महा रणधीर। जणू वीररस धरी शरीर॥५॥***
सभय कुटिल नृप प्रभुला पाहत। भारि भयानक मूर्ती भासत॥६॥
असती असुर कपट-नृप वेषीं। प्रगट तयां प्रभु काळ विशेषीं॥७॥
बंधूद्वया बघति पुरवासी। नरभूषण लोचन सुख-रासी॥८॥

अर्थ : महा रणधीरानी प्रभूचे रूप पाहिले तो जणू वीररसाने शरीर धारण केले आहे असे वाटले॥५॥ कुटिल राजे प्रभूला पाहून असे घाबरले की जणू भारी भयानक रसाची मूर्तीच भासली॥६॥ येथे राजांचा (छोनिप = क्षोणिप) कपटवेष (छल वेष) घेतलेले असुर होते त्यास त्यांना प्रभु विशेष रूपाने आलेल्या प्रत्यक्ष काळासारखे दिसले॥७॥ दोन्ही भावांना पुरवासी लोकानी पाहिले तो त्यास ते नरभूषण व लोचनांच्या सुखाची रासच दिसले॥८॥

टीका चौ. ५(१) पहिल्या तीन चौपायात तीन प्रकाराच्या राजांना क्रमशः वीर, भयानक व रौद्र (काळ) रसाचे रूप दिसू लागले. चवथ्या चौपाईत कोणत्याही विशिष्ट रसाचा बोध करावयाचा नसून सर्व पुरवासी पुरुषानी कोणत्या दृष्टीने पाहिले हे सांगितले आहे. पुरवासी लोकात भिन्न भावनांचे लोक आहेत व त्यांचे विशेष वर्णन पुढील दोह्यात व नंतरच्या चौपायात आहे.

(२) प्रथम वीररसाचे वर्णन का व राजांचा उल्लेख प्रथम का? यांची अनेक कारणे आहेत. १. हा धनुर्मख आहे. महेशकार्मुक मोडावयाचे आहे. हे वीराचे काम आहे. (क) या रंगभूमीची रचना ध्यानात आणावी. मधल्या वेदीच्या जवळ प्रथम राजे लोकांनी बसण्याच्या जागा आहेत. त्यांच्या मागे पुरवासी पुरुषांच्या जागा आहेत व त्यांच्या मागे स्त्रियांना बसण्यासाठी धवल धाम आहेत. हाच क्रम या चौपायात व दोह्यात आहे. नंतर पुरवासी पुरुषात विविध अधिकारांचे लोक आहेत त्यांचे वर्णन आहे. २. क्रमशः वर्णन करता करता शेवटी सीतेच्या भावनेचे वर्णन करावयाचे आहे. म्हणून ज्यांचा मुळीच संबंध नाही अशा राजांपासून प्रारंभ करून अधिकाधिक निकट संबंधी जनांच्या क्रमाने सीतेपर्यंत जातात.

(३) महारणधीर - रणांगणात धीर धरून मरेपर्यंत लढणारा व कधी पाठ न फिरवणारा तो रणधीर, रणधीर वीर असेलच असे नाही व वीर असून रणधीरही असू शकतील. 'सचिव सुजाण बंधु बलवीरहि। स्वतां प्रतापपुंज रणधीरहि॥' (१।१५४।२) 'अपर महोदर आदिक वीरां। रणिं पाडले सकल रणधीरां' (६।६२।१२) हे वीर व रणधीरही होते. रामलक्ष्मण वरवीर (श्रेष्ठवीर) आहेत व त्यांचे दर्शन होताच सर्व राजे निष्प्रभ झाले हे पण सांगितले म्हणून येथे सुचवितात की आपण वीर आहोत असे आता कोणास वाटेनासे झाले आहे. (क) राजे लोकात तीन मुख्य प्रकार पडतात. (१) कपट कुटिलता नसलेले चांगले राजे, (२) कुटिल राजे व (३) कपटी राजे. यातील कपटी कुटिल नसलेल्या महा रणवीरांना राम मूर्तिमान वीररस वाटले.

चौ. ६-७(१) वीर्य शौर्य रणधीरता नसून बाहेरून त्यांचा नुसता आव आणणारे ते कुटिल नृप याना मूर्तिमान महा भयानक रस दिसला. वीर्यशौर्य धैर्याला कुटिलता अशीच घाबरते. पण कुटिल मार्गाने आपला स्वार्थ साधण्याची इच्छा मात्र सोडवत नाही. यांची अगदी अशीच स्थिती झाली आहे. धनुष्यभंग होऊन जयमाला समर्पण केल्यावर ज्याना वाचिक जोर चढला, पण परशुरामास पाहिल्याबरोबर ज्यांनी आपली तोंडे लपविली; आणि परशुराम गर्वहरण झाल्यावर जे गपचूप पळून गेले ते हेच.

(२) काही असुर, राक्षस, राजांच्या कपटवेषात आहेत; राजांचे सोंग घेऊन आले आहेत. यात रावण आहे असे ठरते. 'जनकसभे भूपांमधि अगणित। होता तुम्हि बलशाली अतुलित॥ भंगुनि चापा जानकि वरिली। तदा करुन रण कां न जिंकली' (६।३६।१-११) असे मंदोदरीने रावणास म्हटले आहे. कपटवेषात होता असे म्हणण्याचे कारण 'भारि महाभट बाण नि रावण। गत पाहुनि चुपचाप शरासन॥' (१।२५०।२) हे जनकाच्या भाटांनी जनकाचा पण सांगताना म्हटले आहे. यावरून ही गोष्ट आजच्या धनुर्भंगाच्या सभेपूर्वीची असली पाहिजे आपल्याला जे उचलणार नाही अशी खात्री आहे ते धनुष्य कोण तोडतो हे पाहण्यासाठी रावण कपटभूपवेषात येऊन बसला असला पाहिजे असे भाटांचे वचन व मंदोदरीचे वचन यावरून ठरेल. 'सुर दानव

मानव वपुधारी। आले वीर धीर रणिं भारी' (२५१।८) यांना प्रभु साक्षात प्रगट झालेल्या काळासारखे वाटले. त्यांचा काळ प्रभु आहेतच. येथे रौद्र रस आहे 'कालकोटि शतसम अति दुस्तर दुर्ग दुरंत' (७।९२) असे प्रभु आहेतच. 'काल यस्य कोदंड' (६.मंगल) आपले मरण ओढवणार असे याना वाटले.

चौ. ८(१) बंधूद्वया बघति पुरवासी। नरभूषण लोचन सुखरासी॥ प्रसूति गृहात कौसल्येला प्रथम जे रूप दाखविले ते 'लोचनाभिराम' होतेच. 'बंधु सहज सुंदर दो पाहुनि। सुखी होति लोचन फल पावुनि' (२२०।३) असे लोचन फल नगरदर्शनाच्या वेळी सर्व लोकांना मिळून सर्व सुखी झालेच आहेत. येथे कोणत्याही एका विशिष्ट रसाचे दिग्दर्शन नसून सर्व कोमलरसांचा अन्तर्भाव येथे आहे. जनकपुरीतील कोणाही व्यक्तींना दोघे बंधू वीर भयानक रौद्र, हास्य रसात दिसले नाहीत. या सर्वांना लोचनसुखद व सुखराशी वाटले ते कोणत्या भावनेने कोण कोणास वाटले हे आता पुढे दाखवितात.

हिं.दो. नारि बिलोकहिं हरषि हियँ निज निज रुचि अनुरूप॥
जनु सोहत सिंगार धरि मूरति परम अनूप॥२४१॥

म.दो. नारी निरखिति मुदित मन निज निज रुचि अनुसार॥
मूर्ति परम अनुपम धरुनि जणु शोभे शृंगार॥२४१॥

अर्थ : स्त्रिया मुदित मनाने आपापल्या रुचीप्रमाणे पाहू लागल्या तो शृंगाररसच जणु परम अनुपम देह धारण करून शोभत आहे असे वाटले.

टीका दो. (१) अनूप (हिं.) = अनुपम, उपमा रहित. सर्वस्त्रियांना मूर्तीमंत शृंगार रस दिसले. (क) निज निज रुचि अनुसार - त्यांच्या निरनिराळ्या रुचि कोणत्या हे ठरविताना हे विसरून भागणार नाही की 'धर्मशील सुंदर नर नारी, ज्ञानी संत आहेत' (२१३।६ पहा) कोणास वाटले असेल की असा सुंदर जावई मला मिळाला तर माझ्यासारखी भाग्यवान कोणी नाही! कोणाला वाटले असेल की असा एकच मुलगा जरी मला झाला तरी माझे भाग्य उघडेल. अविवाहित उपवर कुमारिकांस वाटले असेल की यांच्यासारखा पती मला मिळाला तर मी किती सुखी होईन! सीतेच्या ओळखीच्या स्त्रिया व सखी यांना काय वाटले असेल ते नगर दर्शनातील नऊ युवतींच्या मतांवरून व पुष्पवाटिकेतील सीतेच्या सखींच्या वर्तमानावरून कळते. कोणास वाटले असेल की यांच्या कोमल पायांना ती जमीन खुपत असेल; याना नेत्रांतच सतत ठेवावे असे वाटते. हे डोळ्यापुढून हलूच नयेत असे कोणास वाटले. (ख) अशा प्रकारच्या धर्मानुकूल, नैतिक शुद्ध भावना शिवाय इतर भावना त्यांच्या ठिकाणी उद्भवल्या असे मानल्यास 'पुरनर नारि सुभग शुचि संत। ज्ञानी धर्मशील गुणवंत।' (२१३।६) ही चौपाई व अशीच इतर वचने मानसातून काढून टाकावी लागतील. कामकटाक्षांनी विद्ध करण्याचा प्रयत्न केला वगैरे ग्राम्य कल्पना अधार्मिक, अनीति मय ठरतात. भक्तिमार्गीय, परमार्थी, साधक, रामायणी, रामायण, व्यास कसे काय भाव काढतात हे पाहण्यासाठीच जणू येथे सवड ठेवलेली दिसते. पण सर्व धर्मशील, संत, ज्ञानी, आहेत या वर्तुल मर्यादेचे उल्लंघन न करता भावार्थ सापडले तरच ते ग्राह्य. इतर नागरिकांच्या भावना आता दाखवितात.

हिं. बिदुषन्ह प्रभु बिराटमय दीसा। बहु मुख कर पग लोचन सीसा ॥१॥
जनक जाति अवलोकहिं कैसें। सजन सगे प्रिय लागहिं जैसें ॥२॥
सहित बिदेह बिलोकहिं रानी। सिसु सम प्रीति न जाति बखानी ॥३॥
जोगिन्ह परम तत्त्वमय भासा। सांत सुद्ध सम सहज प्रकासा ॥४॥

म. प्रभु विराटमय पाहति पंडित। बहु पद कर शिर मुखाक्षि मंडित ॥१॥
जनकजाति अवलोकति कैसे। स्वजन सगे प्रिय वाटति जैसे ॥२॥
सहित विदेह विलोकिति राणी। शिशु सम कशी प्रीति कुणि वानी ॥३॥
परमतत्त्व मय योगि-जनांसी। शान्त शुद्ध सम स्वयं-प्रकाशी ॥४॥

अर्थ : पंडितानी प्रभूला पाहिले तो त्यांना ते पुष्कळ पाय, हात, डोकी, मुखे व अक्षि (डोळे) यांनी युक्त (मंडित - भूषित) असे विराट रूप दिसले ॥१॥ जनकाच्या नातेवाईकानी त्यास पाहिले तेव्हा आपले सगे सोयरे जसे प्रिय वाटावे तसे प्रिय वाटले ॥२॥ विदेहासहित सर्व राण्यांना आपल्या लहान बालकासारखे वाटले; त्यांच्या त्या प्रीतीचे कोण कसे वर्णन करणार! ॥३॥ योगी लोकांना परम तत्त्वमय, शान्त शुद्ध, सम स्वयंप्रकाश वाटले ॥४॥

टीका. चौ. १(१) विराट - पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतानि तत्कार्यंच सर्वं विराड् इति उच्यते (पंचीकरण) पंचीकृत पंचमहाभूते व त्यांची सर्व कार्ये यास विराट म्हणतात. यालाच ब्रह्माण्डीचा स्थूल देह म्हणतात. प्रभु विराटमय दिसले म्हणजेच विश्वरूप दिसले. सतीला, कौसल्येला व काक भुशुंडीला जे विराटरूप दाखविले ते प्रत्येकाचे निराळे आहे. अर्जुनास विराट रूपच दाखविले. 'अनेक बाहूदरवक्त्र नेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्त रूपम्' 'अनेकवक्त्रनयनम् अनेकाद्भुत दर्शनम्' (भ.गी.) असेच रूप याना पंडिताना दिसले. अशा विराट रूपाचेच वर्णन मंदोदरीने केले आहे (६।१४।१५ दोहे पहा. (क) बिदुषन्ह = विद्वान. विदुष (हिं.) चे बहुवचन. विदुषी हा जसा संस्कृत शब्द आहे तसा विदुष हा विद्वानचा अपभ्रंश हिंदी आहे. विदुषः हे संस्कृतात विद्वस् चे द्वितीयेचे बहुवचन आहे. विदुष = विद्वान =पंडित. विद्वान ... धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान् पण्डितो बुधः (अमरे) विद्वान् आत्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत् (विधः) विद्वान् अध्यात्मवेदके (धरणिः) हाच अर्थ येथे पंडित शब्दाचा आहे. पंडित = आत्मबुद्धिः स्थिरा यस्य' (गीता भाष्य) येथे अद्भुत रस आहे. मात्र हा अर्जुनास दाखविल्या सारखा रौद्र भयानक अद्भुत नाही. 'दृष्ट्वाद्भुतं रुपमुग्रं' ते अद्भुत उग्र रूप होते. यांना केवळ शुद्ध अद्भुत रस दिसला. म्हणून याला कोमल रसांच्या पंक्तीत बसविला आहे.

चौ. २(१) जनक जाति - येथपर्यंत पुरवासी लोकांचे वर्णन केले. आता पुरवासी लोकांत जे कोणी जनकाचे जाति = ज्ञाति. सगोत्र लोक आहेत त्यांचे वर्णन करतात. 'सगोत्र बान्धव ज्ञाति बंधु स्व स्वजना समा' (पद् सगोत्रस्य, अमरे) म्हणजेच निमि वंशातील बंधुबांधव मंडळी याना स्वजन (सगोत्र) म्हटले आहे व सगे =इतर नातेवाईक, परगोत्रातील मंडळी. मामा जावई, भाचे,

मेव्हणे, जनकाच्या बंधुबांधवांना आपल्या वंशातील व परवंशातील नातेवाईकांसारखे प्रिय वाटले. म्हणजे यांचे विशिष्ट नात्याने ममत्व उत्पन्न झाले. पण ही ममता विरळ आहे. (क) यांच्या ठिकाणी अशी ममता का उत्पन्न व्हावी? सीतेला पाहिल्याबरोबर ती स्वस्त्री नसता रघुवरांच्या सहज पुनीत मनात सकृद्दर्शनीच प्रेम का उत्पन्न व्हावे? 'जाणे कारण सकल विधाता' 'व्यातिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः' पूर्वजन्मीचे संबंध व भावी संबंधसूचक ही ममता! पूर्व जन्मींचे रागद्वेषादिकांचे दृढ संस्कार त्यांच्या पुढील जन्मात, प्रारब्ध बलाने व ईश प्रेरणेने त्या त्या व्यक्तींस पुन्हा एकत्र आणून रागद्वेषादी निर्माण करतात. पूर्वपरिचय स्वभावाचे ज्ञान, संबंध इत्यादी काही कारण नसता एखादी व्यक्ती दिसली की प्रेम, आदर इ. उत्पन्न होतात किंवा तिरस्कार, द्वेष, क्रोध, इत्यादी भावना उत्पन्न होतात. याचे कारण पूर्वजन्मीचे संबध व त्यांचे चित्तावर झालेले दृढ संस्कारच होत. म्हणून नर शरीरप्राप्त झालेल्यानी रागद्वेषांपासून दूर राहून उदासीन वृत्ती बाळगण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. राग = प्रीती = आसक्ती सात्विक असेल तर पुढील जन्मी शुद्ध सात्विक होऊ शकेल, पण राजस तामस असेल तर पुढील जन्मी सुद्धा दुःखद झाल्याशिवाय राहणार नाही. (ख) ही सर्व जनकाची गोत्रज मंडळी पूर्वजन्मात सात्विक प्रेम करणारी असली पाहिजेत म्हणूनच जनकाच्या संबधाने व संगतीने त्या सत्वगुणाचे शुद्ध सत्वगुणात रूपांतर होऊन रामरायास पाहताच विशिष्ट नात्याचे ममत्व उत्पन्न झाले. जनकाचे गोत्रज काही थोडे थोडके नसतील; त्या सर्वांच्या ठिकाणी एकाच वेळी एका प्रकारचीच भावना उत्पन्न होण्यास पूर्वजन्मातील समान सात्विक भावना शिवाय दुसरे कारण नाही. पूर्व जन्मातील समान भावनांच्या, संस्कारांच्या, समान भोगबीजे असलेल्या, संबंधित व्यक्ती पुढील जन्मी विविध अकल्पित रीतीने एकत्र ओढल्या जाऊन कशा जोडल्या जातात व विषम भावनादिकांच्या व्यक्ती कशा तोडल्या जातात ही लीला मोठी प्रेक्षणीय असते. या दुसऱ्या चौपाईच्या निमित्ताने केवढा मोठा सिद्धान्त व उपदेश सहज ध्वनित केला आहे.

चौ. ३(१) विदेह - मागल्या चौपाईत जनक म्हटले व येथे विदेह का? 'विलोकिति राणी सहित विदेह'. राण्यानी पाहिले असे म्हणून विदेहास राण्यांचे सहचर का बनविले? भाव हा की जनक सहित सर्व राण्या विदेह बनल्या। देहभान विसरल्या. 'होति विदेह विदेह विशेखे (विशेषें)' (२१५।८) असे प्रथम दर्शनाच्या वेळीच मिथिलाधीशांचे झाले आहे. राजाच्या मुखाने व सीते बरोबर पुष्पवाटिकेत गेलेल्या सीतासखी कडून यांचे वर्णन ऐकलेले असणारच राण्यांनी. पण ऐकणे आणि प्रत्यक्ष पाहणे यात महदंतर असते. (क) राण्यांनाच प्रमुखत्व देण्याचे कारण पित्यापेक्षा मातांचे प्रेम - जननीचे प्रेम अधिक असते. पुत्रजन्माचे ज्ञान, आनंद आणि वात्सल्य प्रथम मातेच्या ठायीच उत्पन्न होतात. (ख) जनक विदेह असून त्यांच्या सुद्धा अनेक राण्या होत्या. हे येथे सुचविले आहेच. पुढे विवाहवर्णनात स्पष्ट दिसेल. यांना स्वतःच्या शिशु सारखे वाटले. जेथे वात्सल्य प्रेमाने विदेहता उत्पन्न झाली तेथील प्रीतीचे व सुखानंदांचे वर्णन त्याना सुद्धा करता येणे शक्य नाही; मग इतर कोण करू शकतील! सासऱ्यापेक्षा सासूचे जावयावर अधिक प्रेम असतेच! येथे पुत्रवात्सल्य रस आहे.

चौ. ४(१) जनक - विदेह योगी आहेत म्हणून त्यांच्या मागोमाग या चौपाईत योगी लोकांची भावना वर्णन करून सुचवितात की विदेहाची भावना मिश्र आहे. (क) परम तत्त्व = शान्त शुद्ध, सम स्वयंप्रकाश जे ब्रह्म त्याचा अनुभव, साक्षात्कार जनक विदेहास झाला हा गूढ भाव येथे मुख्य सांगावयाचा आहे. पण जोगिन्ह = योग्याना हे बहुवचन असल्याने इतर योगीलोकांचा अन्तर्भाव येथे करणे जरूर आहेच. इतर योग्यांचे ठिकाणी केवळ राम = ब्रह्म ही भावना उत्पन्न झाली; म्हणजेच माधुर्य + ऐश्वर्य यांचे मिश्रण झाले. एकच सिद्धान्त ग्रथित करताना अशा विविध काव्यकला वापरल्या आहेत. ब्रह्मराम चिन्मय अविनाशी, परमतत्व ब्रह्म आहे. 'शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघम्' असे रामचंद्राविपयी म्हटले आहे. निर्दोप हि समं ब्रह्म निर्दोप = शुद्ध.

(२) सगोत्र लोकांच्या पंक्तीत इतर योग्यांना का बसविले व पुढे हरिभक्तांना का बसवितात? भाउ पुतणे इत्यादी जसे स्वगोत्राचे, स्वजन तसेच किंवा त्याहून अधिक प्रिय योग्यांना योगी वाटतात. तेच खरे स्वजन वाटतात. योगी हे पारमार्थिक स्वगोत्र, स्वजन असतात. सगोत्रात सहोदरात सुद्धा वैर, द्वेप, असू शकतात. तसे खऱ्या योग्यात नसतात. असतील तर ते कुयोगी समजावेत; तथापी हे बाह्य आचरणावरून ठरविणे अकल्याणकारक ठरण्याचा फार संभव असतो. सहस्रार्जुन व जमदग्नि हे दोघे योगीच होते. वृत्रासुर व इतर योगी योगीच होते. पण सहस्रार्जुन व वृत्रासुर यांची दुर्जन म्हणून चांगल्या शाहण्या लोकांकडून सुद्धा निन्दा होते! (क) पुढल्या चौपाईत हरिभक्तांना का घातले यांचे उत्तर असे की हरिभक्त ज्ञानी व योगी यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत.जनक विदेह सुद्धा आता हरिभक्त झाले आहेत. 'होई विदेह विदेह विशेखें' (२१५।८) या वेळीच ते उत्तम हरिभक्त झाले आहेत. यामुळेही ते जनकाचे अती निकट संबंधी आहेतच. हा संबंध रक्ताच्या संबधापेक्षा फार जवळचा व शाश्वत असतो. 'प्रिय अति रामभक्त ज्यांतेही' वसा तया हृदिं सह वैदेही' (२।१३९।४) येथे शान्तरस आहे.

हिं. हरिभगतन्ह देखे दोउ भ्राता। इष्टदेव इव सब सुखदाता ।।५ ।।
रामहि चितव भायँ जेहि सीया। सो सनेहु सुखु नहिं कथनीया ।।६ ।।
उर अनुभवति न कहि सक सोऊ। कवन प्रकार कहै कबि कोऊ ।।७ ।।
एहि बिधि रहा जाहि जस भाऊ। तेहिं तस देखेउ कोसलराऊ ।।८ ।।

म. हरिभक्तां दिसले दो भ्राते। इष्टदेव इव सब सुखदाते ।।५ ।।
सिता राम ज्या भावे बघते। स्नेह न वा कथनीय सौख्य ते ।।६ ।।
तिजहि न वदवे हृदयीं अनुभवि। शके कोण कथिं केवीं वदुं कवि ।।७ ।।
एविं भाव मनिं जेवीं वसले। त्या कोसलपति तेवीं दिसले ।।८ ।।

अर्थ : दोघे भाऊ हरिभक्तांना (आपल्या) इष्टदेवासारखे सर्व सुख देणारे दिसले वाटले ।।५ ।। सीता ज्या भावाने रामाकडे पहात आहे तो स्नेह व ते सौख्य कथनीय नाही (अकथनीय अनिर्वचनीय आहे) ।।६ ।। ते तिलाही सांगता येण्यासारखे नाही. फक्त हृदयात ती अनुभवीत आहे; मग कोणता कवि कधी व कसे वदू शकेल! ।।७ ।। याप्रमाणे ज्यांच्या मनात जसे भाव होते त्यांना कोसलपती राम तसे दिसले ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) हरिभक्ता दो भ्राते इष्ट देव इव - येथील हरिभक्त म्हणजे ज्ञानोत्तर भक्तिसंपन्न अनन्य हरिभक्त होत ज्यांची किंमत ज्ञानी व योगी यांच्यापेक्षा जास्त आहे ते. कारण येथे पुरनारी पासून श्रेष्ठतेच्या क्रमानेच वर्णन केलेले आहे. हे हरिभक्त योगी व सीता यांच्या मधले आहेत. यांची लक्षणे अरण्य १६ मध्ये रामगीतेतील भक्तियोगात सांगितली आहेत. (क) रामलक्ष्मण दोघे आहेत व इष्टदेव कोण इष्टदेव कोणता तरी एक असतो. मग हे दोघे इष्टदेवासारखे कसे दिसले? येथे देवीचा उल्लेख नाही. बाकी मुख्य इष्टदेव कोण राहिले याचा विचार केला म्हणजे हे कोडे उलगडेल. तत्त्वतः पाहिल्यास विष्णु, शिव व देवी यांचेच मुख्य सांप्रदाय आहेत. सूर्य = आदित्य आहे व विष्णु आदित्यच आहे. गजानन शिवपुत्र म्हणून शिवामधे त्याचा अन्तर्भाव होऊ शकतो. येथे देवीचा उल्लेख नाही. म्हणजे शेष राहिले शिव व विष्णु. विष्णु देवतेचीच कृष्ण, नृसिंह, दत्तात्रेय, इत्यादी विविध रूपे आहेत. व शिवाचीच वीरभद्र, मल्हारी, खंडेराव, इत्यादी विविध रूपे आहेत. वैष्णवांना राम आपल्या इष्टदेवासारखे नारायण, कृष्ण, राम, विष्णु, नृसिंह, वामन, केशव, व्यंकटेश इत्यादी रूपाने दिसले. व शैवांना लक्ष्मण विविध शिवरूपानी दिसले. सर्व वैष्णव देवता नीलवर्ण आहेत व सर्व शैव देवता गौरवर्ण आहेत. रामनीलवर्ण आहेत. लक्ष्मण गौरवर्ण आहेत. 'कुन्देन्दीवर सुन्दरौ' (कि.मं.श्लो.१) यात लक्ष्मणाला कुन्दगौर म्हटले आहे व 'कुन्द इन्दु दर गौर सुन्दरं' असे उत्तर काण्डात शंकरांना म्हटले आहे. येथे भक्तिरस आहे.

चौ. ६(१) इतर सर्वांचे वर्णन केल्यावर आता शेवटी सीतेच्या भावनेचे व सौख्याचे वर्णन करून सांगतात की तिचे सुख व तिचा रामावरील स्नेह ही दोन्ही अकथनीय अनिर्वचनीय आहेत. सीतेचा स्नेह पूर्वील सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. रामच सुन्दर कांडात काय संदेश पाठवितात पहा. 'तुझे नि माझे प्रेमतत्व ते। प्रिये मना मम एका कळते। ते मन राहि सदा तुजपासीं। यात समज तू प्रीतिरसासी॥' (५।१५।६-७) ज्या स्नेहाचे (प्रीतीचे) ज्ञान फक्त रामचंद्राच्या मनाला आहे पण त्यांना सुद्धा त्याचे वर्णन करता येत नाही. तो स्नेह अनिर्वचनीय नाही असे कोण म्हणेल! (क) सीता रंगभूमीत नाही हे 'चतुर सखी सुंदर सकल सादर घेउनि येति' (२४६।-) 'जैं सीता करि रंगि पदार्पण। रूपे मोहित नरनारी गण' (२४८।४) या चौपाईत सीतेने रंगभूमीत पदार्पण केले आहे. मग सीतेने रामचंद्रांस कुठून पाहिले? (ख) ज्याप्रमाणे पुरलोकांच्या (पुरुषांच्या) मागल्या बाजूस पुरस्त्रियांसाठी धवल धाम बहुवर्णी निर्मित आहेत तशी जागा जेथे जनकराजांचे सिंहासन राजे लोकांचे समोरच्या बाजूस मध्यावर धनुष्याच्या दक्षिणेस असेल त्या जागेच्यावर, माडीवर जनकाच्या राण्या वगैरे स्त्रियांना बसण्याची जागा केलेली असेल तेथे माडीवर मातेच्या जवळ सीता होती असे मानणेच योग्य आहे; कारण जनकाच्या राण्यांनीही दोघांस पाहिले आहेत. जयमाळ समर्पण केल्यानंतर सखींनी सीतेला रंगभूमीतून मातेजवळ नेली आहे. 'ऐकुनि गडबड सशंक सीता। सखिनी राण्यांसंन्निध नीता' (२६७।५) दो. २४८।६ च्या टीकेत धनुष्य यज्ञ रंगभूमीची यथार्थ कल्पना येण्यासारखी चित्राकृती दिली आहे.

चौ. ७ (१) तिजहि न वदवे हृदयीं अनुभवि - सीतेला ते सुख तो स्नेह अनुभवता येतो पण बोलून दाखवीता येत नाही. तो सांगणे तिलाही शक्य नाही. राम आणि सीता या दोघांना परस्परांच्या प्रेमाचा अनुभव (येथे नसला तरी विवाहानंतर) आहे. पण बोलून दाखविता येत नाही. जनक व

राण्या यांचे रामप्रेम अवर्णनीय आहे मग सीतेचे अनिर्वचनीय असेल यात नवल काय? सीतेच्या ठिकाणच्या रसाला अनिर्वचनीय रस असेच म्हटले पाहिजे. पुष्पवाटिकेतील शृंगार वीर, करुणा, या तीन रसांची तिच्या हृदयातील आंदोलने आपण पाहिली आहेत.

(क) जनकाचे प्रेम शान्त वात्सल्य +भक्ती या तीन रसांनी आर्द्र झालेले आहे. सीतेची प्रीती अनिर्वचनीय असली तरी स्त्री उपवर व पतिभावाने रघुवीरास आधीच मनाने वरले असल्याने रामदर्शन होताच शृंगाररसाने प्रथम अम्मल चालविला असणारच. ती परम कोमलता व किशोर वय पाहिले म्हणजे शंका उत्पन्न होऊन करुणाविरह दावानलाचे दारुण चटके पटापट बसले असतील; तोच ताटिका वधाची आठवण होऊन, ती भव्य विशाल छाती ते आजानुबाहू ती केसरीकटी ते तेजस्वी धनुष्य व बाण पाहिले म्हणजे वीररसाचे पाझर फुटून आशा वाटू लागली असेल; पुन्हा त्या कराल कठिण रुद्र कोदण्डाची आठवण झाली व ते सुकोमल हातांचे पंजे, ती कान्तिमान नखे, ते पाणीदार हरिण पाडसासारखे नेत्र पाहिले व छाती भयानी धडधडू लागली. तोच पुन्हा बोथट बाणाने मारीचास शंभर योजनावर भिरकावून दिल्याचे स्मरताच व अहल्योद्धाराची आठवण होताच स्वतःच्या भीरुतेचे हसे येऊ लागले असेल. व पुन्हा शृंगाराचे साम्राज्य पसरले असेल. ज्यांनी अहल्या शिळा तारली त्यांनी शिवचाप भंग करणे काही अद्भुत नाही. मीही शिळेसारखीच जड आहे. मलाही हात देऊन (पाणिग्रहण) या चिंतानलातून बाहेर काढतील. पुन्हा शृंगार! इतक्यात नारदवचन, देवीचा प्रत्यक्ष आशीर्वाद व शुभांग स्फुरण शकुन यांची स्मृती होऊन, त्या अनुपम रूपाकडे पाहून सर्व खळबळ शान्त झाली असेल व मग पुढील जीवनातील सेवेचे दास्याचे मनोरथ सुरु झाले असतील. प्रेमभक्ती सर्वत्र आधारभूतच आहे. याप्रमाणे क्षणोक्षणी रसात व भावात पालट होत आहे; तेथे कोणता रस व कोणता भाव असेल म्हणून सांगेल कोणी?

चौ. ८(१) एवि भाव मनि - दिसले येथे. या भावविश्लेषणाचा उपसंहार केला; व वर्णनात हे दाखविले की 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां स्तथैव भजाम्यहम्' हा सिद्धान्त रामरूपाला सुद्धा लागू आहे. अहो! पाण्याचा रंग कोणता? तुम्ही आपल्या इच्छेने त्यात मिसळाल तो. अरूपाला रूप कोठले? तुम्ही आपल्या भावनेने पहाल ते. म्हणूनच द्विभुजांपासून सहस्रभुज, अनन्तभुज देवतांचे वर्णन आहे. 'जैसा भाव तैसा देव, भाव असेल मायिक, देव होतो महाठक' (समर्थ).

(क) या भावविश्लेषणाच्या निमित्ताने वैराग्य योग, ज्ञान, भक्ती यांचे श्रेष्ठकनिष्ठत्व (ख) सामाजिक कौटुंबिक, नात्यांपेक्षा पारमार्थिक व भक्ती नात्यांची श्रेष्ठता (ग) स्त्रियांतील प्रधान भावना (घ) पित्यापेक्षा मातेचे प्रेमाधिक्य (ङ) पूर्वसंस्कारानुसार नात्यांचे संबंध, ममत्व, प्रेम इत्यादींची सहज उत्पत्ती इत्यादी अनेक महत्वाचे सिद्धान्त सहज जाता जाता एखाद दुसऱ्या शब्दाचा बदल, अनुभव इत्यादी विविध युक्तींनी सांगून ठेवले आहेत. ८।१० ओळींच्या बारीकशा प्रकरणात एवढे सिद्धान्त अशा प्रकारे गुप्त, प्रगट भरून ठेवलेले कोठे सापडतील! शिवाय त्या प्रत्येक सिद्धान्ताला मानसातच इतरत्र आधार व उदाहरणे! पुन्हा रसभावानुकूल वर्ण - शब्द योजना! आता दोह्यात या बंधूच्या रूपवर्णनाचा उपक्रम करतील.

हिं.दो. राजत राज समाज महुँ कोसलराज किसोर ॥
सुंदर स्यामल गौर तन बिस्व बिलोचन चोर ॥२४२॥

म.दो. राज-समाजिं विराजती कोसलराज किशोर ॥
सुंदर शामल गौर तनु विश्व-विलोचन-चोर ॥२४२॥

अर्थ : सुंदर, श्यामल व गौर शरीराचे विश्वाच्या विलोचनांना (नेत्रांस) चोरून घेणारे, कोसल देशच्या राजाचे (हे) दोन कुमार राजसमाजात विराजत आहेत ॥२४२॥

टीका . दो. (१) राजसमाजिं विराजति सुंदर (२४१।३) असा उपक्रम केला व येथे जवळ जवळ त्याच शब्दांनी उपसंहार केला. 'सुन्दर शामल गौर शरीर '(२४१।२) म्हटले होते येथे सुंदर शामल गौर, तनु म्हटले. कोणाचे पुत्र हे उपक्रमात सांगितले नव्हते ते येथे कोसलराज किशोर'ने सांगितले. २४१।१ मध्ये 'राजकुमार आले त्या समयी' राजकुमार - राजकुमार म्हटले तर येथे राजकिशोर म्हटले व कुमार=कुमार=किशोर हा अर्थ स्पष्ट केला. त्या (२४१।१.३) तीन चौपायात खंडशः सांगितलेल्या गोष्टी येथे एकत्र सांगितल्या. (क) विश्व बिलोचन चोर - उपक्रमास 'प्रसृत मनोहरता' मनोहरता होती, येथे बिलोचन चोर आहेत. सुचविले की पाहणारांच्या भावनानुसार जरी प्रभु भिन्न रूपाने भासले तरी कोणाचेच नेत्र या दोघांच्या शरीरावरून बाजूस हटण्यास कबूल नाहीत; जणू काय शतशः कॅमेरे या दोन मूर्तींचे फोटो आपापल्या भावनेप्रमाणे काढीत आहेत. पण अजून त्यांचे चित्र आतल्या काचेवर नीट उमटलेले दिसत नाही. असे बसा, मागे सरा थोडे, थोडे उजव्या बाजूस सरलात तर चांगलं! इ. सांगण्याची सोय नाही व कॅमेरेही मागे पुढे हटवता येत नाहीत! (ख) हे आले तेव्हा कोणा कोणास वाटले की हे चापभंग करतील (शरीर - हिंसा करते ते) पण आता पाहतात नीट निरखून तो 'शामल गौर शरीर' नसून 'शामल गौर तनु' 'तनु' अगदी लहान! यामुळे कोणाच्या चित्तावर काय परिणाम झाला तो २४५, २४६, २५५ मध्ये दिसेल. पूर्वी उपक्रमात शरीर शब्दाबरोबर वर 'वीर' होता तोही मागेच राहिला. तो येथे नाही. येथे नुसते सुंदर किशोर तनु बिलोचन चोर आहेत. शेवटी शिल्लक शृंगारच राहिला. पुढील चौपायात अवयवांचे वर्णन करतात.

हिं. सहज मनोहर मूरति दोऊ। कोटि काम उपमा लघु सोऊ ॥१॥
सरद चंद निंदक मुख नीके। नीरज नयन भावते जी के ॥२॥
चितवनि चारु मार मनु हरनी। भावति हृदय जाति नहिं बरनी ॥३॥
कल कपोल श्रुति कुंडल लोला। चिबुक अधर सुंदर मृदु बोला ॥४॥

म. दोन्ही सहज मनोहर मूर्ती। कोटि काम उपमा हि अपूर्ती ॥१॥
सुंदर मुख शरदेन्दु विनिन्दक। नीरज-नयन मना आल्हादक ॥२॥
नजर सुचारु मार मन हारी। बदवत ना, जीवा प्रिय भारी ॥३॥
श्रुति कल गाल कुंडले लोलहि। चिबुक अधर सुंदर, मृदु बोलहि ॥४॥

अर्थ : दोन्ही मूर्ती इतक्या सहज मनोहर आहेत की कोटी कामदेवाची उपमा सुद्धा अपुरीच पडते ॥१॥ दोघांचेही सुंदर मुख शारद-पौर्णिमेच्या चंद्राची निन्दा करणारे (त्यास

लाजविणारे) आहे; (दोघांचे) कमलनयन मनाला आल्हाद देणारे (जीवाला रुचणारे =भावते जी के) आहेत ।।२।। नजर फारच चारु असून माराचे (मदनाचे) मन चोरून घेणारी आहे. ती जीवाला फार प्रिय वाटते पण वर्णन करता येणे शक्य नाही ।।३।। गाल व कान (श्रुति) सुन्दर आहेत व कानात कुंडले डोलत आहेत. हनुवटी व ओठ रम्य असून बोल (बोलणं) सुंदर व मृदु आहेत ।।४।।

टीका चौ. (१) रामलक्ष्मणांच्या लावण्याला जगात उपमा नाही हे दाखवीत आहेत. सौंदर्यात मदन (काम) व चंद्र यांची गणना प्रामुख्याने केली जाते. 'मदनाचा पुतळा' म्हणतात ते त्यामुळेच. येथे सांगतात की एकच काय कोटी कामदेवांचे लावण्य मनोहरता एकत्र केली तरी सुद्धा यांच्या शोभेपेक्षा कमीच पडते. 'ओवाळा प्रत्यंगिं तरि कोटि कोटिशतकाम' (२२०) असे नगरदर्शन प्रकरणात युवतीनी दोघाविषयीच म्हटले आहे. २४१।१ मध्ये 'शरीरावर जणू मनोहरता पसरली आहे असे जे म्हटले तेच येथे 'सहज मनोहर मूर्ती' याने सांगितले. दो. २३३ मध्ये जे रूप वर्णन आहे ते दोघांचेच आहे. त्यांच्याशी तुलना करून पाहणे मजेचे आहे. ते वर्णन आरंभापासून शेवटपर्यंत वीररसप्रधान आहे; येथील वर्णनात प्रथम शृंगार ओतप्रोत असून नंतर (पाचव्या चौपाईपासून) वीररस डोकावूं लागला आहे. पुढे दोह्यात व पुढील चौपाईत तो बराच वाढून शेवटी उपसंहार शृंगार रसातच केला आहे. (क) अंगाचे वर्णन एकदा मुखापासून कान, गाल व ओठांपर्यंत हास्यापर्यंत येऊन, पुन्हा वर टोपीपर्यंत जाऊन मग गळ्यापासून कमरेपर्यंतच आले आहे व पुन्हा जानव्याकडे जाऊन नखशिखांत अवलोकन आहे. दोघांचे निरीक्षण करताना काहींचे नेत्र वर खाली, खालीवर अशा आवृत्त्या वारंवार करीत आहेत. काही केवळ मुखाकडे वरून खाली खालून वर पाहतात. त्यांना सुद्धा शृंगार व वीर क्रमाने दिसतात. कोणाची त्या वक्र भृकुटीकडे बघण्याची छाती होत नाही. म्हणून खालच्या भागांकडे पाहू लागतात तो शृंगारापेक्षा वीरच जास्त दिसतो. कोणी नखशिखांत खालून वर वरून खाली आपले कॅमेरे भराभर फिरवीत आहेत. ही सगळी मजा पाहून दोघेही मधेच (चौ. ५) मधुर मनोहर हसत आहेत. छाती, कंबर व विशाल बाहू पाहून राहून राहून राजांची छाती धडधडते व कंबर खचते इत्यादी गूढभाव मोठ्या खुबीने ध्वनित केले आहेत. वर्णन क्रमवार न करता असे खाली वर वर, खाली का याचा विचार एकही टीकाकाराने केला नाही.

(ख) यांची मनोहरता पाहून लोक कोटिकामांची निंदाच करीत आहेत मनात.

चौ. २(१) यांचे मुख पाहून शरदातील पौर्णिमेच्या चंद्राची सुद्धा विशेष निंदा होऊ लागली आहे. (क) नीरज नयन मना आल्हादक नेत्रांचे सौंदर्य अवर्णनीय आहे हे सुचविले. विनिंदक शब्द नीरजशी जोडला की नीरज विनिंदक नयन असा सरळ अर्थ होतो व हृदयाल्हादकने ध्वनित अनिर्वचनीयता चांगली सिद्ध होते. चंद्र, कमल या मुखाला व नेत्रांना दिल्या जाणाऱ्या उपमा कुचकामाच्या ठरल्या. यातील माधुर्य पाहण्यासारखे आहे. हिंदीत 'श' बद्दल 'स' असल्याने माधुर्य जास्त आहे. सुन्दर, शरद यातील दर, रद, न सुन्द, देन्दु, निन्द या अनुप्रासानी माधुर्य निर्माण झाले व बहुतेक अक्षरे त वर्गातील (दन्त्य) पण कोमल आहेत पुढील चरणात 'न' व 'द' आहेतच.

चौ. ३(१) नजर = दृष्टी पाहणे (चितवनि) मार = कामदेव, असा अर्थ असला तरी धात्वर्थाने, मारणारा तो मार, जो आपल्या दृष्टीने व सौंदर्य, स्पर्शादिकांनी स्त्रीपुरुषांना काममद मस्त करून त्यांचा विनाश करतो त्या माराचे मन या दोघांच्या दृष्टीने चोरले जाते. आता विचार करावा की सीतेने रामाचे मन व नजर मिळवून रामावर विजय संपादन केला की रामचंद्रानी सीतेवर विजय मिळविला? 'विश्वविलोचन चोर' याची परमावधीची सार्थकता येथे दाखविली. मनोहरतेची ही परमावधी झाली. कामाचे बल नारी, नारिनयन नाराचांनी कामदेव मोठमोठ्या वीरांस, तपस्यांस, महामुनींस मारतो; पण त्या माराचीच नजर ज्यांनी चोरली त्यांच्यावर कामदेव कसा विजय मिळवणार! मनोहरता सर्वत्र पसरली आहे याची यथार्थता दाखविणे जरूरच होते.

चौ. ४(१) श्रुति - कान श्रवण, कर्ण; कल = सुंदर; कल हा शब्द ध्वनीच्या शब्दाच्या आवाजाच्या सौंदर्याला संस्कृतात लागत असला तरी मानसात तो सुंदर; या सामान्य अर्थाने वापरला आहे. कल शब्द दोन्हीकडे लागतो. कान व गाल सुंदर आहेत. अनुवादात गालांना मुद्दाम कुंडलाजवळ आणले व सुचविले की सुंदर कुंडले गालांवर डोलत आहेत. लोल = चंचल, हलणारा. या सर्वांना कोणतीही उपमा शोभत नाही म्हणून दिली नाही. (क) बोलताना हलणारे ओठ व हनुवटी फारच मोहक आहेत. व मुखातून निघणारा एकेक बोल जणू मनाला मोल घेत आहे. सुचविले की दोघे आपसात काही बोलत आहेत. आता हास्याचे वर्णन करतील.

हिं. कुमुदबंधु कर निन्दक हाँसा। भृकुटी बिकट मनोहर नासा ॥५॥
भाल बिसाल तिलक झलकाहीं। कच बिलोकि अलि अवलि लजाहीं ॥६॥
पीत चौतनी सिरन्हि सुहाई। कुसुम कलीं बिच बीच बनाई ॥७॥
रेखें रुचिर कंबु कल गीवाँ। जनु त्रिभुवन सुषमा की सीवाँ ॥८॥

म. हास्य निन्दितें कुमुद-बंधु कर। विकट भ्रुकुटि नासिका मनोहर ॥५॥
भालिं विशाली तिलक झळकती। कच लक्षुनि अलि अवलि-लाजती ॥६॥
पीत चौतनीं शिरीं मनोरम। कुसुम - मुकुल मधिं गुंफित उत्तम ॥७॥
कंबु गळां कल रेखा परमा। त्रिभुवन सुषमेची जणुं सीमा ॥८॥

अर्थ : दोघांचे हास्य कुमुद बंधूच्या (चंद्राच्या) किरणांची निंदा करीत आहे व भिवया वक्र (विकट) असून नाक मनोहर आहे ॥५॥ विशाल कपाळावर टिळक झळकत आहेत. केसांकडे पाहून भुंग्यांच्या पंक्ती (अवलि, रांगा, पंक्ती) लाजत आहेत ॥६॥ मस्तकावर पिवळ्या मनोरम चौकोनी टोप्या (चौतनीं) व (त्यावर) मधे मधे फुलांच्या कळ्या (मुकुल) उत्तम रीतीने गुंफल्या आहेत ॥७॥ शंखाकृती गळ्यावर परम रम्य (तीन) रेखा आहेत. त्या जणू काय त्रिभुवनातील परम सौंदर्याच्या सीमा आहेत ॥८॥

टीका चौ. ५(१) कुमुदबंधु =कुमुदांचा बंधु = चंद्र, मुखाचे ओठांचे व भाषणाचे वर्णन केल्यावर आता हास्याचे वर्णन करतात. 'हासबिलास लेइ मनमोल' (२३३।५) असे पुष्पवाटिकेत झाले आहे. 'इंदु अनुग्रह ह्रदीं प्रकाशे। सूचित किरण मनोहर हासे' (१९८।७) असे एक महिन्यापेक्षा

कमी वयाचे होते राम त्या वेळचे वर्णन आहे. त्या वेळी हास्य हे इन्दुकिरण होते. आता किशोर वयात दोघांचेही हास्य इन्दुकिरणाना हसत आहे. या वेळचे सौंदर्य व कृपा अलौकिक आहेत. कारण की हास्य हे हास्य नसून हृदयातील कृपाचंद्राचे किरण आहेत व ते जगातील चंद्रकिरणाना हसत आहेत. येथे चंद्रकिरण निरुपयोगी, निंद्य ठरले. मुखाने चंद्राला कुचकामाचा, निंद्य ठरविल्यावर चंद्रकिरण निंद्य ठरणे क्रमप्राप्तच होते.

(२) ल.ठे. यावेळी दातांचे वर्णन करावयास पाहिजे होते. कारण हसल्यावर दात दिसतात; पण येथे दातांचे वर्णन केले नाही. यावरून दात दिसण्याइतके हसले नाहीत; म्हणजेच मंदस्मित केले. दात दाखवीत हसण्याचे हे स्थळ, काल, परिस्थिती नाही. मंद मधुर स्मितच मनोवेधक असते. (क) मनात वर्णन करीत बघणारांचे नेत्र क्रमशः हनुवटी, ओठ भापण व हार यापर्यंत आले; येथून खाली गळ्याकडे किंवा वर नाकाकडे दृष्टि जावयास हवी होती. पण तशी न जाता ती एकदम भिवयांवर गेली पण त्या वीररसाने भरलेल्या दिसताच पाहणारांच्या दृष्टीला भय वाटून ती पुन्हा खाली आली तेव्हा नाक दिसले. अजून कपाळ वगैरे वरचा भाग पाहणे राहिले आहे. नाकावरून खाली गळ्याकडे न जाता भिवया दिसणार नाहीत अशा सावधपणे ती नाकाच्या वर सरळ रेषेत वर गेली; मग मात्र आजुबाजूला पसरली तेव्हा –

चौ. ६(१) भालिं विशालीं... लाजती - कपाळ व कपाळापर्यंत कानाजवळून आलेले केस दिसले. भाल विशाल असले तरच तिलक विशाल दिसणार; या चौपाईतील 'लक' 'लक' (तिलक झलकती) शब्द पाहिले व सर्व चौपाईतील 'ल'चा अनुप्रास पाहिला म्हणजे तिलक व भाल व केस कसे लक् लक् करीत आहेत हे दिसेल. व केसांना अलींच्या सारख्यावली (अवली वळ्या, गुंडाळी) पडल्या आहेत हे दिसेल. अलि - भुंगे, भ्रमर, अवली=रांगा, पंक्ती. केस काळे, कुळकुळीत व पक्के कुरळे आहेत. 'मेचक कुंचित केश' (२१९)

चौ. ७ (१) पीत चौतनी उत्तम 'रुचिर चौतनी सुभग शिरिं...' (२१९) नगरदर्शनाच्या वेळी चौकोनी टोपी होती. पण पिवळी नव्हती. 'आता पिवळी आहे.' हे निरनिराळे प्रकार येताना अयोध्येतून पेटयात आणले नव्हते; त्यावेळी टोप्या डोक्यांवर नव्हत्याच, कारण मुनिबालकासारखे दिसत होते. जनकांनीच निरनिराळ्या प्रसंगी देश कालोचित शृंगार चढविणारे व सर्व वस्त्रालंकारादी साहित्य यांची व्यवस्था केली आहे असे ठरते. (क) या वर्णनाच्या पद्धतीवरून कल्पना करावी की लोकलोचन भृंग यांच्या मुखसरोजांवर कशा इकडून तिकडे घिरट्या घालीत आहेत! (२) कुसुम मुकुल गुंफित टोप्यांवर फुले व कळ्या यांचे सुंदर भरतकाम केलेले आहे. मुकुल = कळ्या.

चौ. ८(१) टोप्यांवर केलेले मनोहर फुलांचे वगैरे भरतकाम पाहून आता जन नेत्रांनी एकदम गळ्याकडे धाव घेतली. कंबुगळा=कंबु = शंख, शंखासारखा गळा आहे. गळा भरदार असून त्यावर परम मनोरम तीन रेषा आहेत एकेक रेष एकेका लोकांतील परम सौंदर्याची सीमा आहे. येथे सुचविले की शृंगाररसाची सीमा मुख्यतः येथपर्यंतच आहे. यापुढे वीररसाच्या सीमेत प्रवेश करावा लागेल. विकट भृकुटी वीररसासारख्या ओजस्वी आहेत. बाकी सर्व भाग गळ्यापासून वर कोमल,

कोमल मृदुल. मधुर मनोहर आहेत. वक्र भिवया सुद्धा शृंगाररसाचे लक्षण आहे ॥७॥ भृकुटी विकट हे शब्द वीररस प्रधान आहेत. आता गळ्याखालच्या भागांचे वर्णन करतात.

हिं.दो. कुंजर मनि कंठाक कलित उरन्हि तुलसिका माल ॥
वृषभ कंध केहरि ठवनि बलनिधि बाहु बिसाल ॥२४३॥

म.दो. कुंजर-मणि-कंठा कलित हृदयीं तुलसी माळ ॥
वृषस्कंध केसरी ढब बलनिधि बाहु विशाळ ॥२४३॥

अर्थ : गजमुक्तांचे सुंदर (कलित) कंठे कंठात घातले आहेत व दोघांच्या हृदयावर तुलसींची माळ रुळत आहे. खांदे बैलाच्या खांद्यासारखे भरदार, पुष्ट, उंच, मोठे(व सिंहासारखी (उभे राहणे, चालणे, पाहणे वगैरेंची) ढब असून बाहू विशाल बलसागर आहेत ॥२४३॥

टीका दो.(१) कुंजर मणि - कंठा = गजमणिहार, गज मुक्ताहार, अर्थ एकच आहे पण पहिल्यात ओज अधिक आहे हे उच्चारावरून कळते. गजमणिमाला यात माधुर्य आहे. कंठा = हार ज्याला अनेक सर असतात. तो. हत्तीच्या गंडस्थळातील मोत्यांचा हार. हे परम ऐश्वर्याचे लक्षण आहे. ही मोत्ये फारच दुर्मिळ असतात. कंठात घालावयाचा म्हणून कंठा, कलित सुंदर. (क) तुलसी माळ = तुलसीपत्रे व तुलसीमंजरी यांचा बनविलेला हार. तुलसी काष्ठांच्या मण्यांची माळ हा अर्थ येथे चुकीचा ठरेल. कारण ती माळ अशा अनुपम सौंदर्यात शोभणारी नाही. यात मधे मधे फुले नसतील असे मानण्याचेही कारण नाही. (ख) केसरी ढब (केहरि ठवनि) नुसत्या उभ्या राहण्याच्या किंवा बघण्याच्या ढबीनेच सिंहाला इतर सर्व पशु घाबरतात. 'केहरि ठवनि' हे शब्द अंगद रावण सभेत उभा असता वापरले आहेत. (लं.कां.१८) बाहू तर बळाचे दोन विशाल सागरच दिसतात या सागरात इतर सर्व राजांच्या सीतेविषयींच्या आकांक्षा व गर्व बुडणार हे सुचविले. बाहू सागर व बल जल आहे. 'बल जल पूरित मम भुजसागर। बुडले ज्यात शूर बहु सुरवर' (६।२८।३) असे रावण आपल्या बाहुबलाविषयी म्हणाला आहे. 'कामकलभकर भुज बलसींवा' (२३३।७) असे पूर्वी या दोघांच्या बाहूना म्हटले आहे. येथे 'बलनिधि बाहूविशाळ' म्हटले कोणत्या वचनात वीररस भरला आहे हे पहावे. आता वीररसाचे आणखी वर्णन पहा.

हिं. कटि तूनीर पीत पट बाँधे। कर सर धनुष बाम बर काँधे ॥१॥
पीत जग्य उपबीत सुहाए। नख सिख मंजु महाछबि छाए ॥२॥
देखिलोग सब भए सुखारे। एकटक लोचन चलत न तारे ॥३॥

म. बद्ध पीतपटिं तूण कटीवर। स्कंधीं वाम धनू हातीं शर ॥१॥
सुन्दर यज्ञोपवीत पिवळें। नखशिख मंजु महा छबि नटले ॥२॥
बघुनि, सकल लोकां सुख मिळलें। लोचन खिळले बुबुळ न हलले ॥३॥

अर्थ : कमरेवर पिवळ्या पटक्याने (शेल्याने) भाते बांधले आहेत. व डाव्या खांद्यावर धनुष्य असून (उजव्या) हातात बाण आहेत (दोघांच्या) ॥१॥ पिवळी सुंदर

यज्ञोपवीते आहेत. व दोघांची नखापासून शिखेपर्यंतची सर्व अंगे महाशोभेने नटलेली व्यापलेली आहेत ॥२॥ (दोघा भावांची शोभा) पाहून, दोघांना पाहून सर्व पुरवासी (पुरुषांना) लोकांना सुख झाले. त्यांचे नेत्र यांच्या रूपावर खिळून गेले (टक लावून बघत) असून, बुबुळे जरा सुद्धा हलत नाहीशी झाली आहेत ॥३॥

टीका चौ. १(१) बद्धपीतपटिं तूण कटीवर - यातील बहुतेक अक्षरे जोरदार म्हणजे ओजपूर्ण आहेत. पीतपट - पिवळे वस्त्र, पिवळा शेला. तूण, तूणीर, भाता, (क) स्कंधी वाम धनू हाती शर; वाम =डावा, हा उल्लेख केल्याने उजव्या हातात (दोघांच्याही बाण आहेत हे ठरले. दुसऱ्या चरणातील शब्द सुद्धा ओजस्वी आहेत; पण या वर्णनाचा उपसंहार शृंगारात करावयाचा असल्याने पुढील चौपाईत ओज फार कमी होऊन माधुर्य वाढलेले दिसेल. प्रसाद सर्वत्र आहे. येथे कमरेपर्यंत वर्णन आले.

चौ. २(१) पीत यज्ञोपवीत - (यज्ञ = जग्य उपवीत) सोन्याचे जानवे दोघांच्या गळ्यात आहे. आजच्या वेषात पिवळ्या टोप्या, पिवळे दुपट्टे, शेले व पिवळी जानवी दोघांची आहेत. राम नेहमीच पीताम्बर परिधान करीत असतात. पीतवर्ण मंगलसूचक व पवित्र गणला जातो म्हणून आज दोघानीही पीतवर्णाचाच वेष केला आहे. येथे वर्णन कमरेपासून वर गेले. (क) कमरेच्या वरच्या भागावर वस्त्र नाही असे ठरते. नाहीतर जानवे दिसले नसते. कमरेच्या खालच्या भागांचे वर्णन केले नाही. म्हणून उपसंहारात सांगतात की नखशिखांत सर्व अवयव सुंदर आहेत. येथे जानव्यापासून पायांच्या नखांपर्यंत येऊन पुन्हा वर शेंडीपर्यंत मस्तकापर्यंत गेले. याप्रमाणे लोकांची दृष्टी अवलोकन करीत आहे. प्रत्येक अवयव महाशोभेने व्यापलेला आहे. लोकलोचन शेवटी मुखावर स्थिर झाले.

चौ. ३(१) बघुनि सकल लोका सुख मिळले - येथे सकल लोक (लोग सब) म्हणजे त्या रंगभूमीत बसलेला नगरातील पुरुष वर्ग होय. एवढ्या थोरल्या समाजात, माडीवर बसलेल्या स्त्रिया टक लाऊन पाहतील हे शक्य नाही व हिंदीत लोक पुरुष वर्ग व लोगाई =स्त्रीवर्ग असा भेद आहे. या सर्वात बाहेरून आलेले राजे मात्र नाहीत. ते सध्या वाळीत टाकल्यासारखे आहेत. त्यांच्याकडे लोकांचे व कवीचे लक्ष जाण्यास सवडच नाही. लोकांच्या लोचनांची ही स्थिरता आता फार वेळ टिकत नाही. जनकराजा येऊन विश्वामित्रांसह रामलक्ष्मणास सर्व रंगभूमी दाखवून आणून आसनावर बसवतील. व मग पुढील यज्ञ कार्यास प्रारंभ होईल.

हिं. हरषे जनकु देखि दोउ भाई। मुनिपद कमल गहे तब जाई ॥४॥
करि बिनती निज कथा सुनाई। रंगअवनि सब मुनिहि देखाई ॥५॥
जहँ जहँ जाहिं कुअँर बर दोऊ। तहँ तहँ चकित चितव सबु कोऊ ॥६॥
निजनिज रुख रामहि सबु देखा। कोउ न जान कछु मरमु बिसेषा ॥७॥

म. हर्षित जनक बघुनि भावांना। जाति धरीति मुनिपद कमलांना ॥४॥
विनति करुनि निज कथा निवेदिति। रंगअवनि सब मुनिस दाखविति ॥५॥

उभय कुमरवर जाती जेथें। चकित सकल अवलोकति तेथें ॥६॥
निज सन्मुख सब पाहति रामा। कोणि न जाणे विशेष मर्मा ॥७॥

अर्थ : दोन्ही बंधूंना (रामलक्ष्मणांस) बघून जनकराजास हर्ष झाला व जाऊन त्यानी मुनींची चरणकमले धरली. (पाय धरले) ॥४॥ विनंती करून आपली सर्व कथा त्यांना निवेदन केली व सर्व रंगभूमी (अवनि) विश्वामित्र मुनींस दाखविली ॥५॥ दोघे कुमार जिथे जिथे (विश्वामित्रांबारोबर) जातात तिथे तिथे सगळे चकित होऊन त्यांच्याकडे पाहू लागतात ॥६॥ राम सर्वांनाच आपल्या (अगदी) समोर दिसले पण यातील विशेष मर्म कोणालाच कळले नाही ॥७॥

टीका. चौ. ४(१) हर्षेति जनक बघुनि भावांना - रंगभूमीत प्रवेश करताक्षणी निरनिराळ्या व्यक्तींच्या भावनांच्या वर्णनात 'सहित विदेह बिलोकिति राणी। शिशुसम कशी प्रीति कुणि वानि' जनकाने अवलोकन केल्याचे वर्णन आहे. असे एकदा जनकाचे बघणे वर्णिले असता येथे पुन्हा बघणे व हर्ष यांचे वर्णन कां? याचे कारण पूर्वीच्या वर्णनातील 'विदेह' शब्दानेच सुचविले आहे. पहिल्या क्षणी रामास पाहताच पुत्रवात्सल्य भावाने देहभान विसरून विदेह झालेले आता जनक बनले. दुसऱ्या क्षणी वृत्तीवर येऊन, धीर धरून, डोळे उघडून सभोवार पाहिले तेव्हा हे दोघे बंधू दिसले व परिस्थितीची कल्पना आली की मी सीतेचा जनक आहे. धनुर्मखासाठी समाज जमला आहे व हे दोघे बंधू विश्वामित्रांबरोबर आले आहेत. आता जनक राजाचे कर्तव्य जेथे लोक व्यवहार कुशलता, कर्तव्य इत्यादींचा संबंध दाखविणे असेल तेथे जनक शब्द वापरला आहे. व उदासिनता, ज्ञान वैराग्य, विदेहावस्था इत्यादी सुचित करावयाची असतील तिथे विदेह शब्द वापरला आहे. पूर्वीच्या वेळी हर्षादी रहित केवळ प्रेममग्न मन होते. येथे विदेह शब्द वापरला असता तर जनकाच्या दशेचे वरील चित्र दाखविता आले नसते व द्विरुक्ती दोष शिरला असता व तो दोष कसे तरी थातुरमातुर समाधान करून दूर केल्याचे दाखवावे लागले असते. जनक शब्द असून सुद्धा टीकाकारांची उडालेली धांदल पहावी.

(२) अजून सुद्धा विश्वामित्र महामुनी जणू कोणालाच दिसले नाहीत. जनकाचेही असेच झाले. तिसऱ्या क्षणाला या बंधूंच्या जवळ ते दिसले. तेव्हा जागेवरून उठले व जाऊन विश्वामित्रांचे पाय धरले. रंगभूमीत विश्वामित्र रामलक्ष्मणांनी प्रवेश केल्यापासून विश्वामित्रांचे नाव आत्ता येत आहे! लोकांच्या व जनक राजाच्या अंतःकरण वृत्तींचे चित्र न बोलता दाखविण्याची ही किती सुंदर कला आहे! (क) पदकमलांना कमल शब्दाने अत्यंत आदर व पूज्य भावना दाखविली. (ख) यांच्या बरोबर निघालेल्या मुनिवृंदांचे काय झाले कोणास ठाऊक! का मुनिवृंद वाटेतच बसले ध्यान करीत त्या शून्य झालेल्या परम रम्य नगरीच्या पदपथावरील अशोक वृक्षांखाली? छे! छे! ते कलियुगातले आमच्या सारखे संन्यासी नसले तरी राम कोण आहेत हे त्यांनी ओळखले असल्याने त्यांना व त्यांच्या प्रतापाला पाहण्याचे सोडून झाडांखाली कशाला बसतील! दिव्य अलौकिक दोन पूर्णचंद्र दिसू लागल्यावर आकाशगंगेतील असंख्य तारे कसे दिसणार!

चौ. ५(१) निज कथा निवेदिति - सीतेचे स्वयंवर का व कशा प्रकारेचे सुरु केले वगैरे सर्व सांगितले. (क) वा. रामायणात सीता अयोनिजा कशी सापडली वगैरे हकीगत सांगून म्हणाले की जो कोणी शिव धनुष्याला तोलून त्याला दोरी चढवील (ज्या लावील) त्याला सीता देण्याचे मी ठरविले; पुष्कळ राजे येऊन गेले पण कोणीही ते कार्य केले नाही तेव्हा जाणून बुजून आमचा अपमान करण्यासाठी असा अशक्य पण केला असे त्यास वाटले व त्यांनी एक वर्षपर्यंत नगराला वेढा दिला. शेवटी देवसेना मदतीस मिळवून त्यांचा पराभव करावा लागला. असे जे धनुष्य ते हे इत्यादी सांगितले. तुलसी मानसातील अगदी स्पष्ट वचनावरून ही कथा येथे नाही. (ख) अग्निपुराणात चापभंगाच्या पणाचाच उल्लेख आहे. मानसातील हा कथाभाग अध्यात्म रामायणाशी बराच जुळता आहे. तेथे नारदांनी येऊन जनकास सांगितले की परमात्मा व त्याचे अंश दशरथनन्दन रूपाने अवतीर्ण झालेले आहेत. तुमची कन्या सीता आदिशक्ती ब्रह्मविद्या आहे. ती वाटेल तो यत्न करून रघुनाथाला अर्पण करावी. तेव्हा अतिमानुष शक्तीचे हे धनुष्य जो तोडील त्याला सीता देण्याचा पण जनकांनी केला हे अ.रा. कथेतील सार आहे. मानसात नारद वचनाचा उल्लेख पुष्पवाटिकेत दोनदा आला आहे.

(ग) सीता, ते धनुष्य व स्वयंवर या विषयींची सर्व कथा निवेदन केली. हे शंकरांचे धनुष्य यानेच त्यांनी त्रिपुरासुरांचा वध केला होता. ते या सीरध्वज जनकाच्या पूर्वजांकडे पूजेसाठी ठेवलेले होते.

(२) रंग अवनि - रंगभूमि, हा वाच्यार्थ झाला. अव रक्षणे, म्हणून अवनि = रक्षण करणारी भाव हा की या रंगभूमीत जो हे धनुष्य मोडील तो अवनीचे (पृथ्वीचे) अवन - रक्षण करणारा ठरेल हे कवींनी ध्वनीत केले. मानसात अवनि शब्द, जेथे वापरला असेल तेथे रक्षण करण्याचा काही तरी संबंध आहे हे लक्षात असावे. एकंदर १५ वेळा अवनि (अवनि) शब्द वापरला आहे. अरण्य किष्किंधा व उत्तर कांडात मुळीच नाही. सर्व ठिकाणी रक्षणाचा संबंध सापडला आहे. (क) मुनिस दाखवति मुनीला दाखविली म्हणजे रामलक्ष्मण त्यांच्या बरोबर राहून पाहणारच व त्यांना दाखविली असे लौकिकात दिसणार नाही. शिवाय या निमित्ताने प्रभूच्या चरणकमल परागांनी ती पावन होईल व सर्व लोकांस चांगले दर्शन होईल इत्यादी हेतु मनात असतील. आज या यज्ञाचे अध्वर्युपदच जणू विश्वामित्रांना दिले जात आहे. ते हा यज्ञ निर्विघ्नपणे पार पाडतील अशी खात्री आहे; म्हणून त्यांस सर्व यज्ञ मंडप दाखविणे आवश्यक होते.

चौ. ६(१) उभय कुमर वर जाती - विश्वामित्र त्या रंगभूमीत जिथे जिथे गेले तिथे त्यांच्या मागोमाग हे श्यामल गौर किशोर गेले. विश्वामित्र व जनक पुढे व दोघे बंधू त्यांच्या मागे! जनक राजाने अंगुलि निर्देश करीत क्रमशः चारि बाजूंची सर्व रचना, ते धनुष्य, कोण कोण कोठे बसले आहेत इत्यादी दाखवित व सांगत त्यास मंडपात हिंडवले. (क) मण्डपात येऊन २।४ क्षण उभे होते तोपर्यंत चारी बाजूंच्या लोकांचे नेत्र यांच्यावर खिळले होते. पण सर्वांस ते सर्व बाजूनी दिसले नसणारच. कोणास मुखाकडील भाग, कोणास उजवी बाजू, कोणास पाठीकडीलच, कोणास डावी बाजू इत्यादी प्रकारे अष्ट दिशांस बसलेल्या लोकांस आठ वा अधिक प्रकारानी दिसले असणार. मधे तिष्ठत असलेल्या माणसांचे सभोवतालच्या आठ दिशांस बसलेल्या लोकांनी आठ

छाया चित्रे (फोटो) काढली. तर सर्वांची चित्रे पाहिल्यावर त्या माणसाच्या सर्व शरीराचे, अवयवांचे रूपाचे ज्ञान यथास्थित होईल. (ख) ते दोघे चालू लागल्यावर प्रत्येकाची दृष्टी तस तशी त्यांच्याकडे वळू लागली. व सर्व स्तंभीत, चकित होऊन पाहू लागले.

चौ. ७(१) निज सन्मुख सब पाहति रामा - सर्वलोकांना राम-राम आपल्या समोर दिसू लागले. ज्यांची अशी भावना होती त्या रूपात = त्यांना दिसले. राजे भयचकित, स्त्रिया शृंगारप्रेमचकित इत्यादी प्रकारे चकित झाले. म्हणजेच राम अनंत रूपानी प्रगट होऊन तेथील प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या समोर दिसले. पण हे विशेष मर्म कोणालाच कळले नाही. शंकरास कळले व ते परंपरेने श्रीतुलसीदासांस कळले व त्यांनी साधारणपणे उघड केले. भाव हा की प्रत्येकाला त्याच्या समोर दिसणाऱ्या राममूर्तीशिवाय इतर समोरचे किंवा आजू बाजूचे कांहीच दिसले नाही; इतकी एकाग्रता ते रूप पाहताच प्रत्येकाची झाली व बाकीच्या दृश्याचा विसर पडला. 'ज्या ज्या भावे जे अभिलाषिति। त्यांच्या रुचिस तशी तशी पुरविति॥ हे महत्व रामा बहु नाही। रवि घटकोटिं एक की राही॥' (२।२४४।२-४) 'प्रगटुनि अगणित रूपीं तत्क्षण। सकला भेटति सविधि कृपाधन॥ उमे मर्म ना कळे कुणा पण॥ (७।६।५-७ पहा)' २४४।४ मध्ये जो 'कृपाल' शब्द वापरला त्याची सार्थकता येथे केली. 'आर्तलोक सब कळे सुजाणा। रामा करुणाकर भगवाना' (२।२४४।१) असे चित्रकूटाला अयोध्यावासी जनास वाटले. तसेच येथे पुरवासी जनास वाटत होते ते जाणून प्रभूनी कृपा केली. हा दोहा सुद्धा बालकांडातील २४४ चाच योगायोगाने जुळला आहे. अरण्य. कां.१२ व अयो.कां.११५।५ पहा.

(क) कोणि न जाणे विशेष मर्मा - याने ध्वनित केले की राम व लक्ष्मण हे दोघेही सर्वांस समोर दिसले. म्हणूनच मर्म कळले नाही. एकटे रामच दिसले असते तर विशेष मर्म कळले असते गौर कुमार एकाएकी कुठे गुप्त झाले? गेले कुठे अशी हुरहुर लागली असती! राम सर्वांना समोर दिसले हे मर्म व लक्ष्मणासह दिसले हे विशेष मर्म. चित्रकूटास तर निषादराज सुद्धा अगणित होऊन सर्वांस भेटले आहेत (२४४।५)! (ख) रामलक्ष्मणांची पाठ कोणालाच दिसली नाही हे न सांगताच सांगितले गेले. येथे एक प्रकारचे युद्धच आहे; राजे लोक आपापल्या शस्त्रांसह सभोवार बसले आहेत. सभोवार फिरताना काही राजांना तरी पाठ दिसली असती. रणांगणात, युद्धात, शत्रूला पाठ दाखवावयाची नाही हा रघुकुल स्वभाव (२३१।५-८५ प.) स्वतः रघुवीराने (पुष्पवाटिकेत कामदेवाने शृंगारयुद्ध जाहीर केल्यावरच सांगितला आहे. 'रणिं' रिपु ज्याची पाठ न पाहति' व 'याचक कधिहि न ऐकति 'नाही'॥' हे सिद्ध आहे. सर्व पुरवासी मनोमन याचक बनले आहेत. आर्त बनलेले आहेत म्हणून त्यांना नाही म्हणता येईना. या एकाच कृतीने हे दोन हेतु साधले! कोणाही राजास पाठ न दाखविण्याचा हेतु विशेष आहे; व सर्वांच्या रुची राखणे हा सामान्य हेतु होता. हे दोन्ही हेतु कोणास कळले नाहीत म्हणून म्हटले की विशेष मर्म कोणास कळले नाही. (ग) हे मर्म जर येथे प्रगट केले नसते तर 'रणिं रिपु ज्याची पाठ न पाहति' हे रामवचन मिथ्या ठरले असते कारण सर्वराजे युद्धाच्या तयारीने आलेले आहेत. हे पुढे स्पष्ट दिसतेच. २६६।१ पासून पुढे पहा। किती सावधगिरी व रमणीय रीतीने शब्द लाघवात अर्थ गौरव भरून ठेवण्याची काव्यकला! आता पुढील तीन ओळीत रंग-अवनि अवलोकनाचा उपसंहार करतात -

हिं. *भलि रचना मुनि नृप सन कहेउ। राजाँ मुदित महासुख लहेऊ ॥८॥*

हिं.दो. *सब मंचन्ह ते मंचु एक सुंदर बिसद बिसाल ॥*

मुनि समेत दोउ बंधु तहँ बैठारे महिपाल ॥२४४॥

म. *भलि रचना, मुनि नृपा म्हणाले। राजा मुदित, महासुख झाले ॥८॥*

म.दो. *मंच एक जो उच्चतम सुंदर विशद विशाल ॥*

मुनि समेत दो बंधुना तिथे बसवि महिपाल ॥२४४॥

अर्थ : मुनि विश्वामित्र नृपास (जनकास) म्हणाले की रचना उत्तम (भलि) आहे. तेव्हा जनक राजा मुदित झाले व त्यांना महासुख झाले. (मिळाले) ॥८॥ (मग) सर्व मंचाहून (कोचांपेक्षा) उंच व उंची, सुंदर, उज्वल आणि विशाल असा एक मंच होता त्यावर विश्वामित्रांबरोबर दोघा भावानां महिपालाने बसविले ॥दो.२४४॥

टीका चौ. ८(१) भलि रचना, मुनि नृपा म्हणाले - विश्वामित्रांनी सर्व रंगभूमी पाहिली. तेव्हा रचना कशी काय आहे याविषयी आपला अभिप्राय देणे कर्तव्यच होते; म्हणून विश्वामित्र म्हणाले की रचना भली आहे. चांगली, उत्तम आहे हा वाच्यार्थ आहे. भले करणारी, जिच्या मुळे भले होईल अशी आहे. हा अर्थ व्यवहारपटु जनकराज समजले. लोकांनी वाच्यार्थच घेतला. व खात्री वाटली की विश्वामित्रांच्या कृपाशीर्वादाने हा धनुर्मख सिद्धीस जाणार व इष्टप्राप्ती होणार. यामुळेच (क) राजा मुदित-राजाला आनंद झाला; व विश्वामित्रासारख्या महाविभूतीं सोबत शेकडो पावले चालण्यास सापडले म्हणून सुख झाले व विश्वामित्र प्रसन्न झाले आहे हे जाणून महासुख झाले. आपण केलेल्या रचनेची विश्वामित्रांनी प्रशंसा केली. व ती ऐकून आनंद झाला म्हणजेच स्वतःची प्रशंसा ऐकून आनंद झाला असे ज्यांस वाटेल ते आपल्या व आपल्या कृतीच्या प्रशंसेसाठी हपापले आहेत असे सहज सिद्ध होईल. स्वतःची किंवा स्वतःच्या कृती, गुण, इत्यादींची प्रशंसा ऐकून भक्त, संत यांना अत्यंत संकोच वाटतो. विषयी, अज्ञानी, अभक्तादिकांस आनंद होतो. 'स्वगुण कानि पडता संकोचति। अन्यगुणां परिसत बहु हर्षति' (३।४६।१) हे संतांचे, भक्तांचे लक्षण अरण्याकाण्डात रामचंद्रांनी सांगितले आहे. जनक, योगी, ज्ञानी भक्त आहेत. (क) पहिल्या चरणात 'नृप' असून दुसऱ्याचरणात 'राजा' शब्द घालण्यात हेतु हा की त्यांचे मुख प्रसन्न प्रकाशमान दिसू लागले हे सुचवायचे आहे 'राज दी प्तै' राजति - प्रकाशति.' (अ.व्या.सु.)

दो. (१) रामलक्ष्मण सम्राटपुत्र व विश्वामित्र ब्रह्मर्षी, महामुनी म्हणून त्या तिघांसही इतरांपेक्षा श्रेष्ठ, उंच (उच्च) आसनावर बसविणे योग्यच आहे. यात इतर राजांना कमीपणा दिला असे ठरत नाही. सम्राटपुत्रांच्या आसनावर बसण्याचा मान विश्वामित्रांस दिला. (क) प्रथम विश्वामित्र बसले मग राम व लक्ष्मण हे उत्तरार्धातील शब्द क्रमाने दाखविले आहे. रामलक्ष्मण शिष्य, क्षत्रिय असल्याने विश्वामित्र बसण्यापूर्वी ते बसतील हे शक्यच नाही. (२) उच्चतम - मूल्याने व उंचीने हे दोन्ही अर्थ घेणे जरूर आहे. हा मंच तेथे आधीच मांडून ठेवला होता. हा इतर राजांच्या व पुरजनांच्या मंचाहून उंच आहे. जाऊन बसण्यासाठी पायऱ्या व वर गालिचे वगैरे घातले असतील. हे दोघे त्रिभुवन लावण्यललाम असल्याने इतर सर्व मंचापेक्षा सुंदर असणे जरूर आहे. उज्वल

=स्वच्छ, व लांबी रुंदीने इतर मंचाहून विशाल मोठा आहे. (क) या अशा मंचावर रामलक्ष्मणास बसविल्यामुळे काय झाले असेल पाहू सर्वांच्या मागे धवल धामात सर्वाहून उंच अशा ठिकाणी सर्व स्त्रिया नगरवासिनी बसल्या आहेत. त्यांना यांच्याकडे पाहण्यासाठी एकसारखी मान अगदी खाली करून बसण्याचे चुकले. भूपगणांना यांच्या मुखाकडे व बिकटभुकुटीकडे पाहण्याचे धाडस होत नाही. त्यांच्या दृष्टीपेक्षा राममुख बरेच वर राहिल्याने त्यांच्या मनासारखेच घडले. मधे बसलेल्या नगरपुरुषांना थोडे वर दृष्टीकरून पहावे लागेल. पण पुरुषांनी पुरुषांकडे वर डोळे करून पाहण्यात अनीती, अधर्म नाही. त्यांनाही बरे वाटले असेल की 'पाहिजेच होता या कुमारांना असा बहुमान!'

(ख) रामलक्ष्मण मुनीबरोबर निवासस्थानातून निघाल्यापासून आता आसनावर बसेपर्यंतचे वर्णन २४० ते २४४. या पाच दोह्यात केले गेले. आता यांना पाहून भूपजनांस काय वाटले व त्यांच्यात काय चर्चा सुरु झाली ते सांगतात. तो भाग वाचताना २४१।५।६।७ या तीन चौपायात दाखविलेल्या विविध भूपांच्या भावना दृष्टीसमोर ठेवणे जरूर आहे. शिवाय २४२ मध्ये योग्यांच्या नंतर व सीतेच्या पूर्वी वर्णिलेल्या हरिभक्तात कांही राजे असणे अशक्य नाही.

हिं. प्रभुहि देखि सब नृप हियँ हारे। जनु राकेस उदय भएँ तारे ॥१॥
असि प्रतीति सब के मन माहीं। राम चाप तोरब सक नाहीं ॥२॥
बिनु भंजेहुँ भव धनुषु बिसाला। मेलिहि सीय राम उर माला ॥३॥
अस बिचारि गवनहु घर भाई। जसु प्रतापु बलु तेजु गवाँई ॥४॥

म. प्रभुस बघुन नृप हरले सारे। जणुं राकेश उदयिं नभिं तारे ॥१॥
मनीं प्रतीती सर्वांना ही। मोडिल राम चाप शक नाही ॥२॥
न भंगुनिहि भव-धनुस विशाला। घालिल सिता रामगळि माला ॥३॥
हे जाणुनि निज भवनां तें जा। यश प्रताप हरूनि बल तेजा ॥४॥

अर्थ : प्रभूला पाहून सगळे भूपती (मनात) हरले जणू काय पौर्णिमेचा चंद्र उगवला म्हणजे आकाशातले तारेच ॥१॥ कारण सर्वांच्या मनात अशी प्रतीती वाटू लागली की राम चाप मोडील यात शंका (शक) नाही ॥२॥ (कदाचित हे न घडले) तरी भवाचे विशाल धनुष्य न मोडताही सीता रामाच्या गळ्यात माळ घालील ॥३॥ (म्हणून) हे लक्षात घेऊन आपापल्या घरीं जा कसे; नाहीतर यश, प्रताप, बल व तेज गमावून (मग) जावें (लागेलच) (जा) ॥४॥

टीका चौ. १(१) 'प्रभुस बघुनि हरले नृप सारे... तारे' 'राजसमाजि विराजति सुंदर। उडुगणिं जणु युग पूर्ण इन्दु वर' (२४१।३) असे रामलक्ष्मणांचे वर्णन रंगभूमी प्रवेशाचे वेळी केले आहे. तोच संबंध दाखवून येथे तेथील ध्वनी स्पष्ट करतात. (क) प्रभु याने सुचविले की राजसमाजाला रघुवीर सर्व समर्थ, स्वामी (प्रभु) सारखे वाटून त्यांचा धीर खचला, तेज कमी झाले, ते लाजले. उत्प्रेक्षेने हाच अर्थ सांगितला आहे. सीता प्राप्तीची आशा कोणासच वाटेनाशी झाली. (ख) जणु राकेश उदयि नभिं तारे. हिंदीत नभ शब्द नाही. अध्याहृत आहे तो घालून मराठीत अर्थ स्पष्ट

केला. या उत्प्रेक्षेने हे सुचविले की रंगभूमीची खालची फर्शी आकाशी रंगाची आहे व ते सर्व मंच सुद्धा नील वर्णाचे आहेत. त्यावर सर्व नृपती नक्षत्रांसारखे बसलेले आहेत. सर्वाहून उंची व उंच अशा केकिकण्ठाभनील नभावर रामरूपी पूर्णचंद्र विराजमान झाल्याबरोबर सभोवतालच्या नक्षत्रगणांचे तेज हरपले; लोपले चेहरे उतरले, खिन्न ग्लान झाले.

चौ. २-३(१) ही प्रतीती पुढील चरणात सांगितलेली राम चाप मोडील यात शंका नाही. (हिंदीत दुसरा अर्थ होऊ शकतो की राम चाप मोडील हे शक्य नाही.) दोह्यातील दुसरा अर्थ समर्थनीय वाटत नाही. (क) राम चाप मोडील, शक नाही. असे जर वाटले नसते तर निस्तेज लज्जित खिन्न होण्याचे कारणच नव्हते. शिवाय येथे मोडण्याची शक्यता सांगणारे चार शब्द वापरीत आहेत. 'चापस्य वंशभेदस्य विकारः चापः' एकाप्रकारच्या वेणूचा वंशाचे केलेले ते चाप. भाव हा की कळकाचे वेळूचे केलेले धनुष्य मोडणे जितके सोपे आहे तितके सहज हे राम मोडील. जेथे अशक्यता सांगावयाची आहे तेथे चाप हा कोमल शब्द न घालता भवधनुविशाल हे कठोरता कठीणपणा दर्शक शब्द वापरले आहेत. या शब्दभेदाने व त्या योगे दाखविलेली सुलभता शक्यता सुकरता व कठिण नसण्याची शक्यता विचारात घेता शक = शंका हाच अर्थ सयुक्तिक ठरतो. हिंदीमराठी कोषात (वैशंपायनकृत) सक = संशय, शंका हा अर्थ दिलेला आहेच.

(२) समजा राम विशाल भवधनुष्य मोडू शकला नाही तरी आपल्यातील कोणाला ते मोडता येणे शक्य नाही हे आपली धडधडणारी हृदये, उतरलेले चेहरे व कच खाल्लेले मन सांगतच आहेत. कोणीच धनुष्यभंग करू शकत नाही. असे ठरेल आणि मग अशी अद्वितीय राजकन्या, रामांसारखा त्रैलोक्य लावण्यनिधी, सम्राटपुत्र, कुमार वयाचा रघुवंशासारख्या पवित्र व जगप्रसिद्ध कुळातला नगरात, या रंगभूमीत आलेला असता त्याला वरणार नाही हेही शक्य नाही. तेव्हा सीता रामालाच जयमाला घालणार हे ठरल्यासारखेच आहे. (क) हे बोलणारे सर्व राजे म्हणजे जे विचारवंत आहेत व ज्यांचे 'बघती रूप महारणधीर जणू वीररस धरी शरीर' (२४१।५) असे वर्णन केले आहे ते. (ख) ते म्हणतात रामाला सीतेने जयमाळ घातल्यावर रामलक्ष्मणांशी, विश्वामित्र त्यांचे संरक्षक जवळ विद्यमान असता, युद्ध करून जगातील कोणी महावीर रणधीर सीतेला मिळवू शकेल हेही शक्य नाही. तेव्हा धनुर्भंग कार्याला सुरवात होण्यापूर्वीच एक गोष्ट करणे आपल्या सर्वांच्या हिताचे आहे.

चौ. ४(१) हे जाणुनि निज भवनांते जा...तेजा' या सर्व गोष्टींचा विचार करून आपण आधिच येथून पाय काढून आपापल्या घरी जाणेच हितवह आहे. असे केले तर झाकली मूठ सवालाखाची आपली अब्रू तरी राहील. म्हणता येईल की सीतेला अत्यंत अनुरूप रामचंद्र आलेले पाहिले म्हणून आम्ही राहिलो नाही; व सार्वभौम राजकुमाराला संधी देणे हे आमचे मांडलिकांचे कर्तव्यच होते इत्यादी. मात्र आधीच न गेलो तर (२) सीता तर नाहीच मिळणार पण आजपर्यंत आपण आपल्या प्रताप, बल व तेजाने जे यश मिळविले व महारणधीर इत्यादी नाव कमावले ते व यश, प्रताप बल व तेज याना गमावून शेवटी हात हालवीत, माना खाली घालून विपण्ण मुखाने परत जावे लागणारच. 'सर्व नाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः' म्हणून शहाणे होऊन आधी आत्ताच आपापल्या घरी जाणे चांगले (क) या विचारावरून ठरते की हे राजे विवेकी आहेत.

देशाकाल परिस्थिती व आपली कुवत यांचा सुविचारपूर्वक मेळ घालून हितकारी निश्चय करण्याची शक्ती यांच्यात आहे. हे दुरभिमानाने आंधळे झालेले नसून स्वाभिमानी आहेत. मात्र यांच्या विचारात भक्तीचा लेश सुद्धा नाही. हे भाषण आजूबाजूस, मागे पुढे बसलेल्या भूपांच्या कानी पडताच ते काय म्हणतात पहा –

हिं. बिहसे अपर भूप सुनि बानी । जे अबिबेक अंध अभिमानी ॥५॥
तोरेहुँ धनुषु ब्याहु अवगाहा । बिनु तोरें को कुऑंरि बिआहा ॥६॥
एकबार कालउ किन होऊ । सिय हित समर जितब हम सोऊ ॥७॥
यह सुनि अवर महिप मुसुकाने । धरमसील हरिभगत सयाने ॥८॥

म. विहसति पर नृप परिसुनि वाणी । जे अविवेकअंध अभिमानी ॥५॥
दुस्तर विवाह धनु तुटतांही । कोण, न भंगुन कुमरि विवाही ॥६॥
एकवेळ काळहि जरी आला । सीतेस्तव रणिं जिंकु तयाला ॥७॥
सस्मित पर नृप ऐकुनि काने । धर्मशील हरिभक्त शहाणे ॥८॥

अर्थ : पर = अन्य, दुस्ते परो दूरान्यवाची स्यात् परोऽरि परमात्मने (वैजयन्ती कोश). जे अविवेकाने व अभिमानाने आंधळे झाले आहेत असे दुसरे राजे हे भाषण (वरील राजांचे) ऐकून खदखदा हसले (विहसले, विहसति) ॥५॥ (व म्हणाले की) धनुष्य तुटल्यावर (रामाने मोडल्यावर) सुद्धा सीतेशी विवाह होणे दुस्तर आहे. मग धनुष्यभंग न करताच कोण विवाह करतो ते पाहू (कोणाची छाती आहे विवाह करण्याची) ॥६॥ प्रत्यक्ष काळ जरी (तसे करण्यास) एक वेळ आला तरी सीतेसाठी आम्ही त्याला लढाईत जिंकल्याशिवाय राहणार नाही ॥७॥ जे दुसरे काही राजे धर्मशील, हरीभक्त व शाहणे आहेत त्यांच्या हे कानी पडताच त्यांनी स्मित केले ॥८॥

टीका चौ. ५-६; (१) विहसति - विहसणे = विशेष हसणे, खदखदा हसणे हे विहसणे पूर्वी बोलणाऱ्या विवेकी राजांचा उपहास, तिरस्कार, करणारे आहे. या विहसणाऱ्यांत कुटिलनृप व कपटी राजे या दोहोंचा अंतर्भाव होतो. एकांना राम 'भारि भयानक मूर्ती भासत' व दुसरे जे होते 'असुर कपट नृपवेषीं । प्रगट तया प्रभुकाळ विशेषी ॥ (२४१ ।६-७) उपहासाने हसण्यातील भाव हा की काय मूर्खासारखे बोलत आहेत! तुम्हाला जायचे असेल तर उठा नि चालायला लागा. स्वतः भ्याड, दुर्बल याना वाटते सगळे यांच्या सारखेच असतील. बस करा तोंड! आमच्यासारखे शूर वीर विद्यमान असता ही भाषा, म्हणजे आहे काय? पुष्कळ विशाल व भयंकर धनुष्य तोडले म्हणजे शूर, वीर ठरतो की काय? आणि धनुष्य मोडता नाही आले म्हणजे नामर्द ठरतो की काय? धनुष्य मोडणे ही एक कला आहे तिचा शूरता वीरता यांच्याशी संबंध काय? मल्ल मोठ मोठे दगड हातानी सहज फोडतात म्हणून ते शूरवीर रणधीर ठरतात की काय? कोणी भल्या लट्ठ लोखंडाच्या गजाला वाकवून गाठ मारतात व पुन्हा सोडून देतात म्हणून ते वीर ठरतात की काय? त्या विद्या कला निराळ्या व युद्ध ही कला निराळी! हे कुटिल व कपटी या दोघांचे विचार आहेत. अविवेक अंध अभिमानी या विषयी मग लिहू आता कुटिल भूप काय म्हणतात पहा –

चौ. ६(१) दुस्तर विवाह धनु तुटताही ... कुमरि विवाही' रामाने किंवा दुसऱ्या कोणी धनुष्य मोडून त्याचे तुकडे तुकडे केले तरी विवाह होणे फार कठीण आहे समजलात! म्हणे 'भंगुनिहि भव धनुस विशाला। घालिल सिता रामगळिमाला' या काय पोरचेष्टा आहेत की काय? आम्ही येथे असता हे घडेल! कशाला नाव घेताऽऽ. रक्ताच्या नद्या वाहवूं नद्या! माहीत आहे? दांभिकांची कुटिलांची भाषा अशीच सोज्वळ असते, बिनतोड असते. यांची री ओढून कपट नृप वेपातले असुर काय म्हणतात पहा –

चौ. ७(१) एक वेळ काळहि जरि आला...तयाला – हे नृपवेपात असलेल्या असुरांचेच भाषण आहे. कारण त्यांना काळाशिवाय दुसरे कांही दिसतच नाही. राम त्यानाच काळ वाटले आहेत. 'प्रगट तया प्रभु काळ विशेषीं' (२४१।७) ही चौपाई पण सातवीच आहे. २४१ ह्यात त्या असुरांचे वर्णन सातव्या चौपाईतच आहे; राम सातवे अवतार आहेत! ते असुरांचा काळ आहेतच. यांच्या भाषणात येथेही काळ आहे. क्रियेत वाचेत व मनात काळ असणारे हे असुरच होत. रावण मेघनाद यांच्या भाषणात वारंवार काळ आलेला दिसतो. 'आज हवालिं करुंच काळासी कठीण रावणा सापडलासी॥' (६।९०।८) असे रावण प्रभु रघुवीरासच म्हणाला आहे. त्याला इतरांनी त्याच्या भाषेतच उत्तर दिले आहे. 'भेट सिता देउनि न तर तुमचा आला काळ' (५।५२) लक्ष्मणाचा उदार संदेश. रावणाला घरचा आहेर मिळाला त्यातही काळ आहे. 'अहह! कंत! कृत रामबिरोध। कालविवश मनिं नुपजे बोध॥ काळ न दंडे कुणास बघतो...॥ स्वामि! काळ ज्या निकट येतसे। तो तुमच्या सारखा भ्रमतसे' (६।३७।६-८) हे मंदोदरी रावणास म्हणाली आहे. रावणपुत्र प्रहस्त रावणास म्हणतो 'मत हितकर तुज रुचे न कैसे। काळवशा कटुभेपज जैसे' आणखी पुष्कळ उदाहरणे आहेत; पण इतकी पुरेत; येथे काळाशी युद्धाची भाषा बोलणारा कपटनृपवेपातला रावणच असावा असे वाटते.'

(२) सूचना - ५व्या चौपाईत अविवेक अंध अभिमानी असे जे म्हटले ते कोणाविषयी हे आता ठरवू. साहव्या व सातव्या चौपाईत जे बोलले त्यांच्या विषयीच हे म्हटले आहे पण अविवेक अंध कोण व अंध अभिमानी = अभिमानांध कोण हे पाहणे जरूर आहे. अविवेक – देश, काल, परिस्थिती यांची व आपली परिस्थिती शक्ती, बल, इत्यादीची तुलना करून आपले हित, धर्मरक्षण, शीलसंरक्षण इत्यादी कशाने होईल वगैरे योग्य ठरवता न येणे व भलतेच कांही तरी ठरविणे, करणे, बोलणे हा अविवेक. दोहावली ४१४ -४२७ पहा. विवेक हा एक डोळा आहे तो नसणे म्हणजे एका डोळ्याने अंध होणे व वैराग्य हा दुसरा डोळा आहे तो विवेकाशिवाय उघडत नाही. म्हणून अविवेकी हा दोन्ही डोळ्यांनी अंध असतो. 'ज्ञान बिराग नयन उरगारी' (७।१२०।१४) 'तत्कृत विमल विवेक बिलोचन' (१।२।२) पूर्वी चौ. २-४ यात बोलणारे राजे विवेकी आहेत. साहव्या चौपाईतील भाषण करणारे कुटिल नृप अविवेक अंध आहेत. व सातव्या चौपाईतील बोलणारे कपटनृपवेपात असणारे रावणासारखे असुर हे अभिमानांध आहेत.

(क) अभिमानांध - अभिमान = दुराभिमान, गर्व, ताठा, अहंकार. स्वाभिमान निराळा. अभिमानाने मनुष्य आंधळा होतो. त्याला आपला विनाश सुद्धा दिसत नाही. तो हितोपदेश कोणाचा ऐकत नाही. माझ्या सारखा शाहणा, बलवान, गुणी इ.इ. जगात कोणी नाही असे त्यास वाटते.

रावणाला अभिमानांध मदांध इत्यादी अनेकांनी म्हटले आहे. 'जाइ सभेस मदांध' (६।१६) 'मुधा मान मदममता धरता' (६।३७।५) हा घरचा अगदी अन्तःपुरातला आहेर आहे. 'अंधहि लोचन वीस, धिक् तव जन्म कुजाति जड' (६।३३) ही अंगदाने दिलेली भेट आहे. इतके आधार पुरेत. मानसातील वचनांचा सुसंगत अर्थ लावण्यास मानसातच किती प्रकारे भरपूर आधार भरून ठेवलेले आहेत ते पहावे!

(३) सीतेस्तव रणिं जिंकु तयाला - भाव हा की धनुष्यभंग आमच्याने होणार नाही; राम करतील आणि आम्ही त्यांना जिंकून सीतेला घेऊन जाऊ. हा रावणाचाच विचार दिसतो. तो यापूर्वी धनुष्य पाहून गुपचुप निघून गेला होता. असे जनकाचे भाट पुढे सांगत आहेत. धनुष्यभंग होऊन सीतेने जयमाळ घातल्यावर या उभयविध (कुटिल व कपटी) राजे लोकांनी युद्धासाठी कासोटे सुद्धा मारले आहेत. कोणी चिलखते चढविली आहेत. पण परशुरामाने प्रवेश करताच लावा पक्षाप्रमाणे लपले आहेत. कोणी साष्टांग नमस्कारांची जणू चढाओढच सुरु केली आहे. आणि परशुराम गर्व परिहार झालेला पाहताच हे गुपचुप पळून गेले आहेत. परशुराम प्रवेश झाला नसता तर रंगभूमीचे रूपांतर युद्धभूमीतीतच झाले असते. पण 'राम करू इच्छिति ते घडते व कोणीही नसे जो करी उलटते' (१।१२८।१) हेच खरे.

चौ. ८(१) धर्मशील हरिभक्त शहाणे (ज्ञानी) राजे सस्मित झाले त्यांना हे आश्चर्य वाटले की काय ही आत्मघातकी भाषा बोलत आहेत. (क) शहाणे (सयाने) = ज्ञानी हाच अर्थ घेणे आवश्यक आहे हे त्यांच्याच पुढील भाषणावरून ठरते. रामजगत्पिता व सीता जगदंबा आहे हे कोणी न सांगता त्यांनी स्वानुभावाने जाणले आहे. राजसमाजात जनकाच्या पंक्तीस बसण्यास लायक असे धर्मशील हरिभक्त ज्ञानी राजे कांही आहेत हे सिद्ध झाले. कुटिल आणि कपटी किंवा अविवेकांध व मदांध राजे आणि हे हरिभक्त राजे यांचे विचार पुन्हा २६६-२६७ मध्ये पाहण्यास सापडतील. (ख) येथे हे सुचविले की वरील दोन प्रकारचे राजे अधर्मी आहेत. आणि हेही सुचविले की धर्मशील असल्या शिवाय कोणी ज्ञानी किंवा हरिभक्त होऊ शकत नाहीत. 'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना' (३।१६।१) (ग) या राजानी स्मित केले व अधर्मी राजे विहसले हा साधु व दुर्जन यातील भेद ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. साधु खदखदा हसत नाहीत असे नव्हे. यांचे स्मित दया जनित आहे आणि त्यांचा विहास तिरस्कार दर्शक आहे अशाच प्रकारे विहसण्याचा रावणाचा स्वभावच आहे. ५।३७।१; ५।५६।१०; ६।१०; ६।११।१ ही स्थळे पहावी. इतर पुष्कळ आहेत. साधु राजे आता काय म्हणतात ऐका –

हिं. सो. ***सीय बिआहबि राम गरब दूरि करि नृपन्ह के ।।***
जीति को सक संग्राम दसरथ के रन बाँकुरे ।। २४५ ।।

म. सो. ***करुनि भूप-मद चूर राम सितेला पर्णितिल ।।***
दशरथ सुत रणशूर कोण तयां रणिं जिंकितिल ।। २४५ ।।

अर्थ : सर्व भूपांचा गर्व (मद) चूर करून राम सीतेशी विवाह करतील; ते दशरथ राजांचे रणशूर पुत्र आहेत. त्यांना रणांगणात कोण जिंकू शकतील! (कोणी जिंकणे शक्य नाही) ॥२४५॥

टीका सोरठा (१) मागील राजांच्या बडबडीवर साधुराजांचे हे उत्तर आहे की रामाला जिंकणे शक्य नाही. तुमच्यात जर सामर्थ्य असते तर दशरथांचे मांडलिक कशाला राहिला असता? (क) 'करुनि भूपमदचूर राम सितेला पर्णितिल' हे साधुराजांचे वचन अक्षरशः सत्य ठरले आहे. कोणी एकेकटे किंवा अनेक एकत्र मिळून सुद्धा त्या धनुष्याला तिळभर हलवू सुद्धा शकले नाहीत. तेव्हा जनकाने आव्हान दिले आहे की 'अता न मद भटमानी धरणें। वीर विहीन मही मी जाणें' (१।२५२) तेव्हा तरी कोणी उठले सुद्धा नाहीत. खाली माना घालून बसले होते! त्यानंतरच रघुवीराने सहज लीलेने धनुर्भंग केला आहे. व सीतेने जयमाळ घातली आहे. धर्मशील ज्ञानी हरिभक्तांचे वचन खोटे कसे होणार! (क) साधु भूप त्या राजांना आता हितोपदेश करतात व अवतार रहस्यादी प्रगट करतात त्यांच्या हितासाठी!

हिं. ब्यर्थ मरहु जनि गाल बजाई। मन मोदकन्हि कि भूख बुताई ॥१॥
सिख हमारि सुनि परम पुनीता। जगदंबा जानहु जियँ सीता ॥२॥
जगतपिता रघुपतिहि बिचारी। भरि लोचन छबि लेहु निहारी ॥३॥
सुंदर सुखद सकल गुनरासी। ए दोउ बंधु संभु उर बासी ॥४॥

म. शेखी मिरवुनि मरा न वायां। मनमांडे किं भूक शमवाया ॥१॥
ऐका शिक्षा परम पुनीता। जाणा जिविं जगदम्बा सीता ॥२॥
विश्वपिता रघुपतीस जाणुनि। घ्या डोळेभर रूप न्यहाळुनि ॥३॥
सुंदर सुखद सकल गुणरासी। हे दो बंधु शंभु उर वासी ॥४॥

अर्थ : वृथा (वाया) शेखी मिरवून विनाकारण मरू नका. भूक शमविण्याला मनातले मांडे का उपयोगी पडतात! ॥१॥ आमचा परम पुनीत उपदेश (शिक्षा सिख) ऐका व जिवाशी खूणगाठ बांधा (जाणात) की सीता परम पुनीत जगदंबा (जगजननी) आहे ॥२॥ रघुपती विश्वाचे पिता (जनक) आहेत हे जाणून त्यांचे रूप डोळे भरून न्यहाळून घ्या ॥३॥ हे दोघे सुंदर बंधू सकल सुख देणारे व सकल गुणांचे सागर (राशि, रास) असून शंभूच्या हृदयात वास करणारे आहेत ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) गाल बजाना, मोठेपणाची बडबड करणे, शेखी मिरवणे, बढाया मारणे, त्या राजांच्यात त्राण काय आहे हे त्यांच्या भाषणावरूनच दिसले आहे. पण अभिमानाची बडबड मात्र काळाला जिंकण्याची. भाव हा आहे की ती तुमची नुसती तोंडाची बडबड आहे. जर का युद्ध वगैरे करण्याच्या फंदांत पडाल तर तेव्हाच मारले जाल. मनातले मांडे मनात राहतील, त्यांचा उपयोग होणार नाही. (क) तुम्ही पुष्कळ बलवान वीर असलात तरी हे दोघे बंधू कोण

आहेत ते आम्ही सांगतो; ते ऐकून घ्या व सांगतो ते करा म्हणजे तुमच्या सर्व क्षुधा शान्त होतील. 'बोलाचीच कढी बोलाचाच भात। जेऊनिया तृप्त कोण झाले' (तुकाबा) शिक्षा कर्तव्याविषयी उपदेश.

(२) शिक्षा परमपुनीता - पहिल्या महारणधीर विवेकी राजांनी जे सांगितले ते व्यावहारिक हिताचे असल्याने त्यास पुनीत म्हणता येईल. हे साधुराजे जे सांगणार आहेत ते प्रापंचिक व पारमार्थिक हिताचे म्हणून परमपुनीत आहे. ते ऐकल्याने व्यर्थ मरावे लागणार नाही. यश प्रताप बलतेज नष्ट होणार नाहीत व कोणतीही ऐहिक हानी होणार नाही. (क) दशरथ पुत्रांचा तिरस्कार कराल तर ते सार्वभौम, इंद्राच्या अर्ध्या सिंहासनवर बसणारे असल्याने तुमच्या सर्वस्वाचा विनाश करण्यास त्याना वेळ लागणार नाही. (ख) आमचे ऐकलेत तर मानव देहाचे सार्थक होईल. न ऐकलेत तर महत्पाप घडून अधःपात होईल कारण की सीता जगज्जननी आहे; परम पुनीत आहे. तिची अभिलाषा धरणारांचे कल्याण कसे होईल? ती काय या भौतिक पुतळ्याना मिळणार आहे! ती जगत्पित्यालाच मिळणार.

चौ. ३-४(१) रघुपति जगाचे पिता जनक आहेत. त्यांच्याशी विरोध करून कोणाला यश मिळेल व कोणाचे कल्याण होईल; म्हणून या सर्व गोष्टी ध्यानात ठेवा, रघुपतींचे रूप नीट न्यहाळून पाहून हृदयात ठेवा, त्यांचे सौंदर्य त्रैलोक्यात पाहण्यास मिळणार नाही. (क) सुखद सकल = सकल सुखद, ते तुम्हास सर्व प्रकारचे सुख देतील; कारण की ते सर्व सद्गुणांचे सागर आहेत. (ख) 'हे दो बंधु शंभु उर वासी' जे धनुष्य पाहूनच हृदयात धडकी भरते, जे गाडीवर ओढून आणण्यास पाच हजार बलवान वीर लागतात ते धनुष्य शंकरांचे आहे. या दोघा बंधूचे ध्यान शंभु आपल्या हृदयात करीत असतात; कारण यांच्यामुळेच शंकरांचे कल्याण होते. (शं भवति शंभु) शंकर ज्यांचे सेवक, भक्त आहेत त्यांना शंकरांचे धनुष्य मोडण्यास कष्ट कसले पडणार व वेळ किती लागणार आहे! तुम्ही यांच्याशी विरोध केलात तर त्रिपुरारि महेश्वरांचा क्रोध तुमच्यावर होईल. (ग) इतके सांगून सुद्धा त्या बढाया मारणाऱ्या राजांच्या मुखावर, हृदयात काही पालट झाल्याचे चिन्ह उमटलेले दिसले नाही; कोणी प्रेमाने रघुवीराकडे, रामचंद्राकडे पाहताना दिसला नाही. उलट भिवया वर चढलेल्या व कपाळाला आठ्या पडलेल्याच दिसल्या तेव्हा म्हणतात --

हिं. सुधा समुद्र समीप बिहाई। मृगजलु निरखि मरहु कत धाई॥५॥
करहु जाइ जा कहुँ जोइ भावा। हम तौ आजु जनमु फलु पावा॥६॥
अस कहि भले भूप अनुरागे। रूप अनूप बिलोकन लागे॥७॥
देखहिं सुर नभ चढ़े बिमाना। बरषहिं सुमन करहिं कल गाना॥८॥

म. सुधा समुद्र समीप न बघतां। मृगजळ बघुनि पळुनि कां मरता॥५॥
करा जसे जा रुचे जयाला। आज जन्मफल लाभ अम्हाला॥६॥
सांगुनि भले भूप अनुरागति। अनुपम रूप बिलोकूं लागति॥७॥
सुर बघती नभिं बसुनि विमानां। वर्षति पुष्प करिति कल गाना॥८॥

अर्थ :अमृताचा समुद्र जवळ असून त्याच्याकडे थुंकूनसुद्धा बघत नाही (बिहाई = टाकून, सोडून) व मृगजळ दिसताच त्यांच्याकडे पळत जाऊन (जाई) धाऊन मरता कां? ॥५॥ जा! ज्याला जे रुचेल ते करा; आम्हाला मात्र आज जन्माचे फळ मिळाले - लाभले ॥६॥ असे म्हणून सज्जन भूप प्रेममग्न झाले व ते अनुपम रूप नीट पाहू लागले ॥७॥ देव विमानात बसून आकाशातून पहात आहेत व पुष्पवृष्टी करीत सुंदर गान करीत आहेत ॥८॥

टीका चौ. ५(१) सुधासमुद्र समीप न बघता - रघुपति सुधासमुद्रासारखे आहेत. 'छबि समुद्र हरिरूप बिलोकुनि' (१।१४८।५) 'जर छबिसुधा पयोधि असेही' (२४७।७) रूपामृतासिंधु आहेत राम, त्यांच्याकडे मुळीच पहात नाही. (क) मृगजळ बघुनि पळुनि का मरतां' रामचंद्रांशी युद्ध करून सीता मिळविण्याचा मनोरथ म्हणजे मृगजळ पाहून त्याच्यामागे धावून मरण्याचाच मनोरथ होय. (ख) पहिल्या चरणाने सुचविले की तुम्ही मूर्ख, अविवेकांध आहात व दुसऱ्या चरणाने सुचविले की तुम्ही पशु आहात, मृग जलाच्या मागे पशु मृग धावतात; माणसे नाही धावत. (ग) सीतेला मनुष्यकन्या मानून तिच्या प्राप्तीची इच्छा करणे हे मृगजळाला जळ मानून ते पिण्यासाठी मृग बनून त्याच्या मागे धावण्यासारखे आहे. सगळे असुर खल, मृग आहेत असे रघुवीरानेच म्हटले आहे. 'क्षत्रिय अम्हिं मृगया वनिं करतो। तुजसे खल-मृग शोधित फिरतो' (३।१९।९). असे उत्तर खरदूषणाना पाठविले आहे. हा दुसरा चरण कपटनृपवेषातील असुरांना अभिमानांध, मदांध झालेल्यांना लागू आहे व पहिला कुटिल अविवेकांध भूपांना लागू आहे. (घ) 'शेखी मिरवुनि मरा न वाया' याने उपदेशाचा उपक्रम केला व 'उपदेशोहि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये 'असेच घडत आहे हे पाहून येथे 'कां मरता' याने उपसंहार करीत आहेत.

चौ. ६(१) करा जसे जा रुचे जयाला - दोन्ही मार्ग तुमच्यापुढे आहेत. कोणत्या मार्गाने गेले असता हित आहे. व कोणत्याने सर्वनाश आहे हे दाखविणे कर्तव्य वाटले म्हणून केले; तुम्हाला जे बरे वाटेल, जे आवडेल ते करा त्यात आमचा लाभ किंवा हानि नाही. निष्फळ वेळ घालवून आमच्यापुढे असलेल्या सुधासागराचे पान करून मनुष्य जन्माचे साफल्य झाले. मनुष्य जन्माची सफलता भगवंताचे प्रत्यक्ष सगुणसाकार रूपाने दर्शन होण्यात आहे हे येथे दाखविले. 'लाभसीम सुखसीम न दुसरी। दर्शनिं तव मम आस सब पुरी' (२।१०७।७) असे भरद्वाजांनी म्हटले आहे. 'धावत दर्शन समर्थ घेती। सुफलित जन्म मुदित सब वळती॥'(२।१२१।८) धन्य विहग मृग काननचारी। सफल जन्म तव (राम) दर्शनिं सारी॥ (२।११६।२) (क) येथे आणखी हे दाखविले की कुटिल कपटी, अविवेकांध, अभिमानांध लोकांना केलेला उपदेश निरर्थक ठरतो. 'नाऽपृष्टः कस्याचित् ब्रूयात्' हा प्रस्तावनेतील लेख पहावा.

चौ. ७(१) भले भूप अनुरागति आज आमचा जन्म सफल झाला हे उच्चारताच या साधु (भले) राजांचे हृदय कृतज्ञतेने व प्रेमाने भरून आले. प्रभूनी कृपा करून येथे येऊन आम्हास दर्शन दिले. नाही तर कुठले घडणार! शिवाय आम्ही प्रभूंना ओळखू शकलो ही त्यांचीच कृपा! 'तो जाणे ज्या जाणूं देतां॥... तुमच्या कृपे तुम्हा रघुनन्दन। जाणति भक्त भक्त-उर-चंदन॥' (२।१२७।३-४) असे त्या साधु भूपांस वाटले. व मिळालेला लाभ खूप लुटावा असे वाटून त्या

अनुपम - उपमारहित, अनिर्वचनीय रूपाकडे पाहू लागले. धर्मशील ज्ञानी हरिभक्तांस काय लाभ झाला हे येथे स्पष्ट सांगितले. (क) याप्रमाणे भूपसमाजात एकंदर चार प्रकार दाखविले. (१) व्यवहारपटु, नीतिमान, विवेकी (२) कुटिल, दांभिक, अविवेकी; (३) कपटी अविवेकी अधर्मी मदांध व (४) धर्मशील ज्ञानी हरिभक्त = संत. या चौघांचा तीन वर्गात समावेश होतो. नीतिमान, दुर्जन व संत.

चौ. ८(१) सुर बघती - देव दोन प्रकारांनी दोन ठिकाणी बसून बघत आहेत. काही देव या रंगभूमीत मनुजरूप; भूपरूप घेऊन आले आहेत तेही बघत आहेत. मागला चरण 'अनुपम रूप विलोकूं लागति' या चौपाईशीं संबद्ध घेणे जरूर आहे. अन्यथा बंधनात काय हे कळणे शक्य नाही. 'सुर दानव मानववपुधारी। आले वीर धीर रणिं भारी' (२५१।८). (क) यातीलच काही देव अन्यरूपाने आकाशातून पुष्पवृष्टी करीत आहेत. या देवाना येथे इतका आनंद व उत्साह कशाबद्दल की यांनी दुसऱ्या रूपाने पुष्पवृष्टी करावी? साधुराजांच्या भाषणावरून खात्री झाली की दशरथनंदन राम परमात्मा आहेत व सीता जगज्जननी, आदिमाया, मूल प्रकृती आहे. या वेळेपर्यंत ताटका वध, मारीच, सुबाहु विनाश केला. अहल्योद्धार केला तरी एकदा सुद्धा पुष्पवृष्टी केली नाही. विश्वामित्रयज्ञात मारिच, सुबाहू वगैरेंचा विनाश केल्यावर देवानी नुसती स्तुती केली आहे. त्यांना जर केवळ रामरूप दर्शनानेच आनंद होत असता तर नगरदर्शनाच्या वेळी व पुष्पवाटीकेत का केली नाही? उलट नगरदर्शनाच्या वेळचे नरनाट्य आणि पुष्पवाटीका व चंद्रोदय या वेळचे कामासक्तासारखे वागणे पाहून संशयच वाटला असेल की हे हरी अवतार आहेत असे म्हणतात. मग हे अगदी सामान्य राजकुमारांसारखे आचरण कसे? फार काय आता या रंगभूमीत प्रवेश केला व नंतर सर्वोच्च सर्वोत्तम मंचावर जनकाने त्यांना बसविले त्या वेळीही पुष्पवृष्टी का नाही? त्यावेळी अशी खात्री वाटत नव्हती की हे भगवान आहेत व धनुर्भंग करू शकतील. आता साधुभूपांच्या अगदी स्पष्ट भाषणामुळे संशयनिरास झाला आणि 'आता आपला स्वार्थ साधणार अशी दृढ आशा वाटू लागली;' म्हणून आनंद झाला व तो व्यक्त करण्यासाठी मूळरूपानी आकाशात विमानात येऊन पुष्पवर्षाव करीत सुन्दर गायन करू लागले. रामावतार होण्याच्यावेळी (१९१।७) एकदा पुष्पवृष्टी केली होती त्या नंतर आता करत आहेत! कौसल्ये समोर प्रगट झाल्यावर किंवा शिशुरूप धारण केल्यावर (रामजन्माचे वेळी) पुष्पवृष्टी नाही. येथून पुढे मात्र वारंवार पुष्पांची वृष्टी करताना दिसतील। त्यांचे कारण संदेहरहीत झालेली स्वार्थी वृत्ती. 'देव सदा स्वार्थी ठाकले' (६।११०।२) 'आम्हीं परम अधिकारि देवता। प्रभो! स्वार्थवश भक्ति विस्मृता॥' (६।११०।११) असे सर्व देवच म्हणाले आहेत. ही दोन वचने ध्यानात ठेवावी म्हणजे पुष्पवृष्टी करण्यातील व न करण्यातील इंगित कळेल. (ख) कपटवेषात असलेल्या रावणाला कपटवेषात असलेल्या देवांनी ओळखला असणारच व साधूंचे वचन कधी खोटे होत नाही असा विश्वास असल्यामुळे राम रावणादिकांचा संहार करणार हे जाणून हर्ष झाला म्हणून आकाशातून पुष्पवृष्टी केली. (ग) येथपर्यंत रामाचे रंगभूमीत आगमन व त्याचा इतरांवर झालेला परिणाम व त्या निमित्ताने विविध क्षेत्रातील विविध सिद्धांताचे प्रतिपादन केले. या वर्णनात २४० पासून २४६ पर्यंत सात दोहे आहेत. राम ७व्या अवतार! आता पुढल्या दोह्यापासून सीतेचे रंगभूमीत खाली सर्वांस दिसेल अशा जागी आगमन

व त्याचा परिणाम यांचे वर्णन २४९।६पर्यंत करतील. पुढील चार ओळीत धनुर्भंगाचा उपक्रम आहे.

हिं. *जानि सुअवसरु सीय तब पठई जनक बोलाइ ।।*
चतुर सखीं सुंदर सकल सादर चलीं लवाइ ।।२४६।।

म.दो. *सिते आणण्या धाडि तैं सुसमय जनक बघून ।।*
सादर सुंदर चतुर सब सखी निघति घेउन ।।२४६।।

अर्थ : अन्वय तैं सुसमय बघून जनक सीतेस आणण्या (निरोप) धाडि. (तेव्हा) सब सुंदरचतुर सखी सादर घेऊन निघति अर्थ - तेव्हा शुभ समय आहे असे पाहून सीतेला आणण्या विषयी जनकाने निरोप धाडले आणि सुंदर चतुर सखी सादर सीतेस घेऊन निघाल्या ।।२४६।।

टीका दो. (१) सुसमय बघून देवांनी केलेली पुष्पवृष्टी हा शुभ शकुन प्रत्यक्ष पाहिला. व ज्योतिष शास्त्र दृष्टीने कार्याचा प्रत्यक्ष प्रारंभ करण्यास मुहूर्त चांगला आहे हेही जाणले आणि सीतेला आणण्याबद्दल निरोप पाठविला. येथे सुद्धा जनक शब्द आहे. विदेह नाही. (२) ल.ठे. जनक विदेही, मोठमोठ्या ऋषी-मुनींचे मोक्षगुरु होण्यासारखा ज्यांचा अधिकार; जे महायोगी व हरिभक्त आहेत ते सुद्धा शुभाशुभ शकुन शुभाशुभ मुहूर्त, यांचा विचार करून शास्त्रांचे पालन करतात! व आम्ही जरा दासबोध, ज्ञानेश्वरी, रामायण, शरीरभाष्य, भ.गी. इत्यादी वाचू लागलो की शकुन बिकून सब झूट, 'तदेव लग्नं सुदिनं तदेव' इत्यादी बडबड करून स्वेच्छाचार करू लागतो हे हितकर व शहाणपणाचे आहे काय याचा विचार करावा. शास्त्र माना अथवा न माना काळचक्राचे परिणाम भोगावे लागणारच. मग शास्त्राप्रमाणे शुभवेळ साधून दुष्परिणाम का चुकवू नयेत? ते चुकविता येणे शक्य आहे हे अनुभवसिद्ध आहे. जोपर्यंत व्यवहार होत आहे तोपर्यंत तो 'तस्मात्शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' हे भगवद्वचन मानून आचरण्यात हित, सुख आहे. शकुन, शुभवेळा वगैरे जनकाने पाहिल्याचे उल्लेख आता वारंवार येतील.

(२) सीतेला शृंगार घालून, तिच्या हातात जयमाला घेऊन मग निघाल्या असे वर्णन येथे नाही. पुढे लौकिक वैदिक विधीने विवाह होतो त्यावेळी वसिष्ठांचा निरोप गेल्यावर सीतेला शृंगारून निघाल्याचे वर्णन आहे; पण तेथे 'चतुर' शब्द नाही. (क) चतुर शब्दाने सुचविले की तिच्या सखींनी सीतेला शृंगारून आधीच सजविली होती. व पुष्पवृष्टी झालेली पाहताच त्यांनीही जाणले की आता लवकरच सीतेला जावे लागेल. व त्या वाटच पहात होत्या त्यामुळे मुळीच वेळ न मोडता निरोप आल्याबरोबर निघाल्या. (ख) सादर शब्दाने सुचविले की तिला पुढे घालून फुले उधळीत मंगल गीते गात निघाल्या. कशा निघाल्या पहा.' मुदित मंडपा निघति घेउनि ।।... 'सखि घेति सीते निघति सादर सजुनि मंगल भामिनी। नव सप्त सजवुनि सुंदरी सब मत्तकुंजर-गामिनी ।। गाना श्रवुनि मुनि ध्यान तजती काम कोकिल लाजती। मंजीर नूपुर कलित कंकण ताल गतिवर वाजती (३२२ छंद)' (ग) सीतेला कोठून घेऊन आल्या हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. 'सिता राम ज्या भावे बघते' (२४२।६) हा उल्लेख पूर्वी येऊन गेला आहे, तेथे टीकेत दाखविले आहे की जनकाच्या

सिंहासनाच्या बाजूस माडीवर जनक परिवारातील स्त्रियांनी बसण्याची जागा केलेली असली पाहिजे. तरच जनकाच्या राण्या व सीता यांना राम रंगभूमीत खाली प्रविष्ट झालेले दिसतील. रंगभूमीच्या बाहेरून राजवाड्यातून शिबिकेत बसवून आणली असा तर्क येथील संदर्भांच्या अगदी विरुद्ध आहे. गीतावली पद ८४ शिबिकेत बसवून आणल्याचा उल्लेख असला तरी शतानंदाने आणल्याचा उल्लेख आहे. येथे सखी तिला घेऊन निघाल्या आहेत. तेथे गीतावलीत त्यापूर्वी रामास सीतेने व तिच्या मातानी अवलोकन केल्याचा व पुरवासी आणि भूपगण यांच्या भावनांचे वर्णन नाही म्हणून गीतावलीतील उल्लेख तेथील संदर्भानुसार सयुक्तिक आहे. गीतावलीतील प्रत्येक ठिकाणचा आधार मानसात उपयोगी पडतो असे नाही हे पूर्वी एकदा दाखविले आहेच. सीता येत असतांना दिसली. त्यावेळच्या तिच्या रूपाचे वर्णन करतात.

हिं. सिय सोभा नहिं जाइ बखानी। जगदंबिका रूप गुन खानी ॥१॥
उपमा सकल मोहि लघु लागीं। प्राकृत नारि अंग अनुरागीं ॥२॥
सिय बरनिअ तेइ उपमा देई। कुकबि कहाइ अजसु को लेई ॥३॥
जौं पटतरिअ तीय सम सीया। जग असि जुबति कहाँ कमनीया ॥४॥

म. सीता-रूप न वदवे वाणीं। जगदंबिका रूप-गुण-खाणी ॥१॥
उपमा सकल तुच्छ मज वाटति। प्राकृत-नारि-अंगि अनुरागति ॥२॥
सीते त्या उपमानी वर्णुनि। अयश कोण घे कुकवी म्हणवुनि ॥३॥
सीते जर नारींस तुलावी। अशि कमनीया कुठें पहावी ॥४॥

अर्थ : सीतेच्या शोभेचे (रूपाचे) वाणीने वर्णन करवत नाही; कारण की ती रूपगुणांची खाण जगदंबा आहे ॥१॥ सर्व उपमा मला तुच्छ वाटतात कारण त्या अष्टधा प्रकृतीने निर्मिलेल्या स्त्रियांवर अनुराग प्रेम करतात ॥२॥ त्या उपमानीच सीतेचे वर्णन करत कवि म्हणवून घेऊन अपकीर्ति कोण घेईल! ॥३॥ स्त्रियांच्या बरोबर सीतेची तुलना करावी तर इतकी अपार सुंदर स्त्री (जगात) कुठे शोधावी (आहे कुठे?) ॥४॥

टीका चौ. १(१) रामचंद्रांनी रंगभूमीत प्रवेश केल्यावर त्यांना पाहणारांच्या भावनांचे प्रथम वर्णन करून नंतर त्यांच्या रूपाचे वर्णन प्रत्येक अंग अनिर्वचनीय, उपमारहीत सुंदर आहे असे सांगत केले. येथे एकदम सीतेच्या रूपाचा शोभेचा उल्लेख करण्यास प्रारंभ केला. याने सुचविले की सीतेकडे पाहून विविध रसात्मक भावना उत्पन्न झाल्या नाहीत. पुरवासी लोकांचे तिच्यावर कन्यावत प्रेम आहेच. रामरूपाचे वर्णन केल्यावर सीतेच्या रूपाचे वर्णन करणे ओघानेच प्राप्त झाले पण भुशुंडी, महेश, याज्ञवल्क्य व तुलसीदास हे चारी वक्ते म्हणतात की ती शोभा, ते रूप वर्णन करून सांगता येण्यासारखे नाही. अवर्णनीय व अनिर्वचनीय आहे. कारण सीता जगदंबा, जगज्जननी असल्याने कवींची माता आहेच. मातेचे रूप पुत्राला कसे वर्णन करता येईल! त्याने तिच्या गुणांचे, वात्सल्याचे वर्णन करणेच योग्य. 'पितरौ विश्वा शंभु-भवानी। यास्तव तच्छृंगार न वानी' (१०३।४). 'सीता शोभा अवर्णनीया। बहुत मनोहरता लघु धी या ॥' ३३३।१ एकूण दोन कारणे दाखविली. शोभा वचनातीत आहे हे एक व जगदंबा आहे हे दुसरे. (क) रूपगुणखाणी

एवढे म्हणता येईल की विश्वातील सर्व रूपाची उत्पत्ती तिच्यापासूनच आहे; ती रूपखाण आहे. खाणीच्या तोंडाशी जेवढे दिसते तेवढेच द्रव्य त्या खाणीत असते असे नाही; खाली थराथरांनी गुप्त किती असेल त्याचा पत्ता लागत नसतो. म्हणून अपार अगाध आहे इतके म्हणता येईल; गुणांचे पण तसेच. सागराच्या तळाशी किती रत्ने असतील ते पृष्ठभागावरून दिसत नाही व दृष्टी तळापर्यंत जाऊ शकत नाही. म्हणून गुणांचे वर्णन कितीही केले ते अपूर्णच असणार. गुण सुद्धा वर्णनातीत हे सुचविले. रूपादिक वचनातीत का ते पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. २(१) उपमा सकल ... अनुरागति - रूपाचे, शोभेचे वर्णन करावयाचे म्हणजे अंग-प्रत्यंगांचे वर्णन करावे लागते. ते करण्यास त्याच्यासारख्या किंवा किंचित अधिक असणाऱ्या रूपांच्या उपमा द्याव्या लागतात. उपमा जगात पुष्कळ आहेत; पण त्या सीतेच्या रूपापुढे तुच्छ वाटतात. कारण अष्टधा प्रकृतीपासून (पंचभूते व त्रिगुण) उत्पन्न झालेले ते प्राकृतिक प्राकृत अशा प्रकृतिनिर्मित स्त्रियांच्या अंगावर ज्या उपमांचे प्रेम आहे. त्यांना तुच्छच गणणे योग्य आहे. (क) येथे एक मोठा सिद्धान्त ध्वनित केला की प्रकृतिनिर्मित वस्तूंवर प्रेम करणारे - ऱ्या - री सर्व तुच्छ आहेत. त्यांना या कवींच्या सृष्टीत मान मिळणे शक्य नाही. येथे उपमा जणू सजीव भावनाप्रधान प्राणी आहेत अशी भावना केलेली आहे. 'कवि-उच्छिष्ट चि उपमा सारी। उपमुं कुणासि विदेहकुमारी' (२३।८) असे श्रीरामानेच म्हटले आहे. तेथे इतरांचा पाड काय! (ख) अनुरागणें = अनुराग - प्रेम करणे. नारी प्राकृत त्यांना उपमाही प्राकृतच; म्हणून त्यांना त्यांचे प्रेम जडले ते ठीकच आहे. येथे ध्वनित केले की सीता अप्राकृत स्त्री आहे. म्हणजेच चिदानंदमय मूर्ती आहे. 'चिदानंदमय अपली काया' असे रामचंद्रास म्हटले आहे.

चौ. ३-४(१) सीते त्या उपमांनी वर्णुनि... कुकवी म्हणवुनि – प्राकृत नारींच्या अंगाना लावलेल्या त्या त्या अंगावर आसक्त असलेल्या उपमा देऊन सीतेच्या अंगांचे वर्णन करणे म्हणजे चेतनाला जडाची उपमा देण्याइतकेच शहाणपणाचे आहे. तसे करणे म्हणजे दुष्टकवी, वाईट कवि म्हणवून घेण्यासारखे अपकीर्तीकारक आहे; ते मूर्खपणाचे लक्षण ठरेल. कीर्ती नसली कोणी सुकवि नाही म्हणाले तरी कुकवी म्हणून घेणे नको. 'कवि न बचनि मी! नसे प्रवीणू' (१।९।८) असे गोस्वामींनी पूर्वीच सांगितले असले तरी १।३६।१ मधे ते कवि झाले. जो कवि नाही त्याला कुकवी म्हणवून घेणे तरी कसे बरे वाटेल! आधी कवि मग सुकवि किंवा कुकवि. जो श्रीमंत नाही तो भिकारी असतो असे नाही. सिद्धान्त - सीतेच्या अवयवांना उपमा देऊन रूपाचे वर्णन करतील ते कुकवि समजावे. ते अकीर्तीला पात्र होत. आईच्या अवयवांचे जो वर्णन करील तो कुपुत्रच म्हटला पाहिजे.

(२) बरे! अवयवांचे वर्णन राहू द्या पण सांगा तर खरे की तुमची आई कोणासारखी आहे? रमाबाईसारखी की उमा काकूसारखी की शारदाताई सारखी? हे सांगणे तर पाप नाही? कोणासारखी आहे हे सांगण्यास आमच्या आईसारखी आहेच कुठे कोणी? आम्हाला तर माहीत नाही, तुम्ही सांगाल तर विचार करून पाहू. आमची आई आमच्या आईसारखी! यापेक्षा अधिक सांगण्यास तशी दुसरी जगात कुठे ऐकलेली नाही. ज्या ऐकून माहीत आहेत त्यांच्याबद्दल विचार करून सांगतो ते ऐका –

हिं. गिरा मुखर तन अरध भवानी। रति अति दुखित अतनु पति जानी ।।५।।
बिष बारुनि बंधु प्रिय जेही। कहिअ रमा सम किमि बैदेही ।।६।।
म. गिरा मुखर तनु अर्ध भवानी। पति अनंग रति विषाद खाणी ।।५।।
प्रिय वारुणि विष बंधु जिते ही। म्हणूं रमेसम कशि वैदेही ।।६।।

अर्थ : शारदा, सरस्वती (गिरा) बडबडी (फार वाचाळ) आहे. भवानी तर काय अर्धेच शरीर! व रती तर शरीररहित पती असल्याने सदा दु:खी कष्टी ।।५।। जिला मदिरा(दारु, वारुणी) व हालाहल विष ही प्रिय भावंडे आहेत, त्या रमेसारखी वैदेही आहे असे म्हणावे तरी कसे ।।६।।

टीका चौ. ५(१) गिरा मुखर - मानव नारींची गोष्टच सोडून द्या. इतर सटर फटर देवस्त्रियांचे नाव सुद्धा काढण्याची सोय नाही. मोठमोठ्या देवांच्या प्रसिद्ध सुंदर स्त्रियांचाच विचार करू म्हणजे प्रधानमल्लनिबर्हण न्यायाने सहज पटेल. (क) गिरा ब्रह्मदेवाची स्त्री शारदा, सरस्वती, ती तर इतकी बोलकी आहे की तिच्या तोंडाला खळ नाही. वाचाळता हा काय चांगल्या स्त्रियांचा गुण आहे होय! ती गेली फुकट. (ख) तनुअर्ध भवानी – महादेवांची उमाकाकू, अहाहा काय सोंग! अर्धेच अंग! डावी बाजू स्त्रीरूप! हे काय सौंदर्याचे लक्षण? वाचिक दोष व कायिक दोष क्रमशः दाखविले. (ग) रति - कामदेवाची स्त्री रती फार सुंदर आहे असे म्हणतात. पण तिच्यावर वैधव्य दशा भोगण्याची पाळी येते व पती जिवंत केला गेला तरी तो शरीरावाचूनच असतो म्हणून त्याला अनंग म्हणतात. पती अनंग झाला की सदा दु:ख, विरह, तिच्या कपाळी! येथे मानसिक दोष दाखविला.

चौ. ६(१) वरील तिघींत क्रमाने वाचिक, कायिक व मानसिक दोष आहेत. प्रत्येकीत एकेकच दोष आहे; पण सर्वांत सुंदर जी रमा (लक्ष्मी) ती तर तिन्ही दोषांची खाण कारण ती सागराची मुलगी, विष (हालाहल) तिचा सर्वांत मोठा भाऊ व सुरा-वारुणीचा धर्म मादकता लक्ष्मीच्या ठिकाणी आहेत की नाहीत याचा विचार करा. पैशाच्यामुळे जगात जेवढे खून होतात व लढाया होऊन त्यात तरणेबांड, बलवान पुरुष मारले जातात तेवढे कोणत्याही विषाने आजपर्यंत मारले आहेत काय?(ख) लक्ष्मीच्या मदाने जेवढा उन्माद, मद चढतो तेवढा दारुने कधी येतो का? मदिरापानाने विवेक भ्रष्ट नष्ट झाला कोणी, तरी फार तर एक प्रहरच! पण लक्ष्मीचा जो मद येतो तो तिचे अस्तित्व असेपर्यंत उतरत नाही, जात नाही. 'क्षणमात्रं ग्रहावेशः याममात्रं सुरामदः।। लक्ष्मीमदस्तु मूर्खाणां आदेहमनुवर्तते' (सु.र.) दारूची पिपे घरात भरलेली असली तरी त्यांच्या मालकास व त्याच्या कुटुंबातील माणसास जरा सुद्धा मद-माज चढत नाही; पण सोन्याने भरलेला एक बारीक हांडा घरात सापडू द्या! खाता येत नाही, चाखता येत नाही, सुगंध नाही चव नाही, तहान भागवीत नाही. मृदुपणा नाही, तरी सुद्धा नुसती तेवढी लक्ष्मी जवळ असली की त्या कुटुंबातील सर्व माणसांस मद चढतो! यावरून विष व वारुणी या दोन प्रिय भावंडांचे गुण लक्ष्मीत किती वाढले आहेत त्याचा विचार करा. लक्ष्मीसारखी चंचल कोणी सुशील स्त्री आहे काय? हा गुण तिच्यात तिच्या बापाकडून सागराकडून आलेला दिसतो. सागराचे नऊ दोष चंद्रदोष वर्णनात

दो. २३७ 'जनम सिंधुमधि'च्या टीकेत पहावे. त्यातील बरेच लक्ष्मीत आहेत, येथे तुलना नको; वाचकानी तुलना करून पहावी. लक्ष्मीचा मद काया, वाचा, मन व बुद्धी, इंद्रिये या सर्वास व्यापून राहतो. लक्ष्मी असेल तेथे त्रिदोष सन्निपात झालेला असतोच बहुधा (काम, क्रोध, लोभ). बरे रमा तशी प्राकृतिकच सागरातून देवांच्या व असुरांच्या प्रयत्नानी उत्पन्न झालेली म्हणून रमेसारखी सीता आहे असे कसे म्हणावे! व कोण म्हणेल? म्हणेल तो कुकवी कां सुकवि? का रसिक भक्तांच्या अंतःकरणास सुकवी? आम्ही म्हणतो अशी लक्ष्मी उत्पन्न होत असेल तर पहा, मग कवि काय म्हणतील ते आम्ही सांगू! (ग) वैदेही = विदेहाची कन्या 'उपमुं कुणासि विदेहकुमारी' (२३०।८) ची टीका पहावी. सागर जड, त्याची कन्या रमा! तिच्यासारखी वैदेही - विदेहकुमारी कशी म्हणता येईल!

हिं. *जौं छबि सुधा पयोनिधि होई। परम रूपमय कच्छपु सोई ॥७॥*
सोभा रजु मंदरु सिंगारू। मथै पानि पंकज निज मारू ॥८॥

हिं. दो. *एहि बिधि उपजै लच्छि जब सुंदरता सुखमूल ॥*
तदपि सकोच समेत कबि कहहिं सीय समतूल ॥२४७॥

म. *जर छवि सुधा -पयोधि असे ही। परम रूपमय कच्छप तेही ॥७॥*
शोभागुण मंदर शृंगारू। मथी पाणिपंकजिं निज मारू ॥८॥

म. दो. *अशि उपजे लक्ष्मी यदा सुंदरता-सुख-बीज ॥*
संकोचें तरी कवि वदती सीते समान तीज ॥२४७॥

अर्थ : जर छविरूपी अमृताचा पयोनिधि असेल, व कूर्म भगवान तेच असतील पण परमरूपमय असतील; शोभा ही मंथन करण्याची दोरी (गुण) असेल शृंगार स्वतः मंदरपर्वताचे जागी (बदली) असेल आणि कामदेवाने एकट्याने आपल्या करकमलांनी मंथन केले ॥७-८॥ आणि अशा प्रकारे सौंदर्य व सुख यांचे बीज (मूळ) लक्ष्मी उत्पन्न झाली तरी कवि मोठ्या संकोचानेच तिला (तीज) सीतेसारखी म्हणतील ॥दो. २४७॥

टीका (१) सूचना - (१) सीतेचे रूप अवर्णनीय आहे वगैरे सांगितले ते निषेधात्मक वर्णन केले ते कोणीही करील. (क) नंतर गिरा, भवानी, सति व लक्ष्मी (रमा) यांच्या दोषांचे वर्णन करून रूपाचे केलेले वर्णन निषेधात्मक व विघातक कार्यप्रणालीचे आहे. दोष दाखविणे सोपे आहे. कारण ब्रह्माशिवाय निर्दोष असे काहीच नाही. परंतु कल्पनेच्या संयुक्तिक उंच भराऱ्या मारून विधायक कार्यपद्धतीने काही विधिरूप कल्पना देणे फार कठीण आहे असे कोणी साहित्यरसिक म्हणतील म्हणून येथे त्या प्रकारची काव्यसृष्टी निर्माण केली आहे. हे चारच ओळींचे काव्य म्हणजे त्रैलोक्यातील सर्व कविकुलशिरोमणीवर विजय संपादन करून तु.दासांच्या कीर्तीची अखंड फडकत राहणारी ध्वजा आहे. (२) हे सागर-मंथनाचे एक अप्रतिम रूपक आहे. सागर मंथनात प्रथम सागर पाहिजे, त्यात मंदर पर्वताला तोलून धरण्यास आधार म्हणून भगवंताचा कूर्मावतार (कूर्म-कच्छ, कच्छप) हवा. तिसरी गोष्ट मंथन करण्यासाठी मन्थनदंड (रवी,

घुसळण्याची) म्हणून मंदर पर्वताची जरूर पडली. चौथी गोष्ट मंदरपर्वत रूपी रवीच्या दांड्याला गुंडाळण्यास दोरीचे काम करण्यासाठी वासुकी नागाची जरूर भासली. आणि पाचवी गोष्ट म्हणजे मन्थन करणारे देव व दानव या पाच गोष्टींच्या सहकार्याने उत्पन्न झालेली रमा - लक्ष्मी ही साहवी गोष्ट, त्या श्रमांचे फळ होय. या सहा गोष्टीत सागर हे उपादान कारण आहे; नंतरच्या चार गोष्टी निमित्त कारण आहेत व लक्ष्मीप्राप्ती हे कार्यरूप फळ आहे. अशी निघालेली लक्ष्मी त्रिविध दोषांनी युक्त आहे, व ते दोष या पाच गोष्टींच्या संयोगाने निर्माण झालेले आहेत. कसे ते पहा.

(क) सागरच आधी प्राकृतिक, ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीतील; त्याच्या ठिकाणीच किती तरी दोष आहेत. उपादान कारणातले गुणदोष कार्यात यावयाचेच. सागर स्वभावतः सुंदर नाही म्हणून गोस्वामी म्हणतात की या सागरात जे दोष आहेत ते नसलेला सागर असावा. १. छबिसुधापयोधि असे. छबि रूपी सुधेचा सागर व तो सुद्धा स्वयंसिद्ध असलेला निर्माण केलेला नव्हे. असला पाहिजे. छबि = निर्दोष लावण्य. अंगोपांगाचे सौष्ठव व सौंदर्य 'छिनत्ति असारम् इति छबिः' – असाराचा, दोषांचा, नाश करणारी ती छबि, (अ.व्या. सु.) ज्यांच्यातून लक्ष्मी उपजावयाची ते उपादान कारण सागर असला व निर्दोष पाहिजे. उपादान कारण निर्दोष असेल व निर्दोष निमित्त कारणांचे साह्य मिळाले तर निर्दोष कार्य निष्पन्न होण्याचा संभव आहे. त्या सागरात कूर्म कसा असावा ते सांगतात.

(ख) परम रूपमय कच्छप तेही – कूर्म सुद्धा प्राकृतिक नसावा. त्या सागर मंथनाचे वेळी जसे भगवानच कूर्म झाले होते तसेच या सागरमंथनाच्या वेळी ते झाले तर त्यांनी परमरूपमय व्हावे. त्यावेळचे रूपमय होते पण परमरूपमय नव्हते. रूप =विमोहित करणारे, स्तुत्य स्वभाव, सौंदर्य (अ.व्या.सु.) इतके अर्थ आहेत. रूप - विमोहने, रू - रूयते, स्तूयते इत्यादी धात्वार्थ आहेत. (या रूपकात, छबि, रूप व शोभा हे तीन सामान्यतः समानार्थक वापरले जाणारे शब्द आहेत म्हणून त्यातील भेद धात्वर्थानुसार ग्रहण करणे आवश्यक आहे. अन्यथा रूपक सदोष होईल) म्हणजेच परमविमोहनीय, परम स्तुत्य अशा स्वाभाविक सौंदर्याने संपन्न असे कूर्मभगवान असावेत. त्यावेळचे कूर्मभगवान इतके सर्व गुण उच्चतम असलेले नव्हते म्हणून लक्ष्मी परमरूपवती उपजली नाही. सागर व कूर्म यांचा अत्यंत निकट संबंध बराच काळ असणार म्हणून क्रमशः त्यांचा उल्लेख प्रथम केला. असाच निकट संबंध असलेली त्या वेळची दुसरी जोडी सांगतात.

चौ. ८(१) मंदर (दोरी-गुण-रज्जु) व घुसळण्याची रवी यांच्या साह्याने घुसळण-मंथन-करावयाचे असते. घुसळण यंत्राला रवीला दोरी गुंडाळतात व दोन्ही टोके हातात धरण्यासाठी मोकळी ठेवतात व मग तो मंथन दंड (रवी) हळूच आत घालतात. मंदर पर्वत फार मोठा व तो एकदम आत सोडला तर समुद्र खवळून जाईल म्हणून वासुकी नाग त्याला गुंडाळून एक टोक शेपूट देवांनी धरले व दुसरे टोक (मुखाकडील भाग) दानवानी धरले आणि तो नीट तोलून धरून हळू हळू सागरात सोडला. (क) वासुकी सर्प अत्यंत विषारी क्रोधी, फूत्कार (लक्ष्मीच्या बाबतीत अहंकार व कटु कर्कशः कठोर भयानक शब्द भाषा) सोडणारा असा अनेक दोषांनी युक्त असल्यामुळेच त्या सागरातून प्रथम भयंकर विष निघाले असावे. म्हणून घुसळण दोरी सुद्धा निर्दोष

व सुंदर पाहिजे. ती 'शोभा गुण (रजु, रज्जु) शोभाहीच दोरी पाहिजे. शोभा-कान्ति-तेज-प्रकाश, शोभविणारी ती शोभा 'शोभयति इति शोभा' (अ.व्या.सु.) माती उत्तम आहे पण चक्र, ते ठेवण्याचा आधार, ते फिरविण्याची दांडी, फिरविणारा कुलाल (कुंभार) व हाताला लावावयाचे पाणी यात कुठे दोष असतील तर उपादान कारण मृत्तिका निर्दोष सुंदर असली तरी मडके सुंदर, आकार प्रलोभनीय, वर्णसुंदर इत्यादी प्रकारे सर्वांग सुंदर होणार नाही; म्हणून ही निमित्त कारण कशी निर्दोष असावीत हे सांगत आहेत. छबि, रूप व शोभा (अंगाचे निर्दोष लावण्य, परमश्रेष्ठ मोहकता, स्तुत्यर्हता युक्त, सहज सौंदर्य व शोभायमान तेज - कान्ति) या तीन गोष्टी सांगितल्या (सागर, कूर्म, दोरी - वासुकी)

(ख) मंदर शृंगारू - मंदर पर्वत अनेक औषधींनी व लतावृक्षांनी भूषित होता; व तो अती जड, बोजड, पाषाण हृदयी, व प्राकृतिक म्हणून सांगतात की या मंथनास तसला मंदर उपयोगी नाही; प्रत्यक्ष स्वयंसिद्ध मूर्तिमान शृंगाररस दिव्य, भव्य, (मंदर पर्वतासारखा) असावा.

(ग) त्या सागराचे मंथन देवदानवानी केले. ते दोघेही प्राकृतिक, देव कामी, स्वार्थी, भोगासक्त तर दानव दुष्ट, अहंकारी, कपटी, कुटिल; त्यामुळे त्या सागरातून अशाच प्रकारचे विविध पदार्थ निघाले. दानवांना प्रिय जी वारुणी ती निघाली, देवाना प्रिय सुंदर स्त्रिया त्या रंभादी देवांगना निघाल्या. वारुणी लक्ष्मीची मोठी बहीण! देवांचे काही रूप काही सर्वांचेच चांगले नाही. दानव मनाने कुरुप, शरिराने कुरूप, हात कठोर, कठिण, हृदये कठोर. देवांत इंद्रिय दमन शक्ती नाही इत्यादी प्रकारे अनेक दोष त्या मंथन करणारात होते. देवराजा जो इन्द्र त्याचाच विचार करावा म्हणजे झाले! असले मंथन करणारे उपयोगी नाहीत. तर 'मथी पाणिपंकजि निज मारु' (मार) मार = मदन, कामदेव स्वतः, मंथन करणारा असावा. त्यांच्यात लावण्यादी सर्व गुण असून सर्वांना मोहित करण्याची शक्ती त्यांच्यात आहे. शिवाय तो प्राकृतिक नाही. कारण तो 'आत्मान्' आहे. त्याचे हात म्हणजे कमळेच अगदी रम्य, कोमल, मोहक आहेत. त्या हातांनी त्याने एकट्याने मंथन केले पाहिजे.

दोहा. (१) असि उपजे लक्ष्मी यदा - मदनाने बाकीच्या गोष्टी जमल्यावर जर मंथन केले व जर लक्ष्मी त्यातून उपजली तर भाव हा की या सर्व असंभाव्य गोष्टी संभवल्या व मदनाने मंथन केले तरी लक्ष्मी उपजेलच असे सांगता येत नाही. यदा कदाचित उपजलीच तर काय होईल पहा. (क) सुंदरता - सुख - बीज. अशी लक्ष्मी जेव्हा उपजेल तेव्हा तिला सौंदर्य व सुख यांचे बीज मूळ म्हणता येईल. हे खरे, तरीपण तिच्यासारखी सीता आहे असे कवि म्हणणार नाहीत. फार तर एवढे म्हणतील की 'सीतेसमान' ती आहे. पण हे सुद्धा 'संकोचे वदति' कचरत कचरतच म्हणतील. तीज = तिजला, तिला. (ख) याने सुचविले की उपमेयापेक्षा काही अंशाने उपमान श्रेष्ठ असते तेव्हाच उपमालंकार करतात. सीतेसारखी ही लक्ष्मी आहे या म्हणण्यात सीता उपमान आहे. नवी लक्ष्मी उपमेय आहे. सुंदरतासुख बीजत्व हा गुण आहे; व समान हा साम्य दर्शक शब्द आहे. हा पूर्णोपमा अलंकार आहे. (ग) दुसरा भाव हा की कवि म्हणतील सुकवी म्हणणार नाहीत.

(२) कवींना संकोच एवढ्याच मुळे की मदन तरी पूर्ण निर्दोष कुठे आहे. सुकवि म्हणणार नाहीत. कारण अशी लक्ष्मी उपजली तरी साधनानीच सिद्ध झालेलीच ठरणार! स्वयंसिद्ध नाहीच.

सीता स्वयंसिद्ध आहे ती सुंदर 'सुंदरतेला करते' 'सुखखाणी' सुखमूल आहे. कोटि कोटिशत काम ज्याच्या एकेका अंगावरून ओवाळून टाकावे त्यांची ती आदिशक्ती आहे; भिन्नाभिन्नरूप आहे. 'गिरा अर्थ जलवीचिसम म्हणती भिन्न न भिन्न' (१।१८ -टी. प.) कोण मुख्य हे ठरविणे दुष्कर. ज्या रूपलावण्य शोभा छबीला कोटी कोटी काम लाजतात त्यांची शक्ती जी सीता, तिला एका कामदेवाने मंथन करून काढलेल्या लक्ष्मीची उपमा तर राहोच पण तिची उपमा अशा अद्भुत लक्ष्मीला सुद्धा देता येणार नाही. म्हणून अर्थापत्तीने सांगतात की प्राकृतिक सागरातून प्राकृतिक सदोप साधनानी उपजलेल्या लक्ष्मीची उपमा सीतेला देणे म्हणजे अकीर्ती पदरात घेणे आहे. गीतावलीत सुद्धा निराळ्या प्रकारे पण फार सुंदर काव्य आहे. तथापी याच्या इतके व्यापक व अद्वितीय नाही असेच रसिक म्हणतील. गीतावली बा.कां. पद १०६ दुलह राम सीय दुलही री' (क) सीता हळू हळू रंगभूमीकडे येत आहे. पुष्कळांना दुरून दिसूही लागली असेल. सखी तिला कशी आणतात व तिने रंगभूमीत पदार्पण केल्यावर परिणाम काय होतो तो आता पहा -

हिं. चली संग लै सखीं सयानी। गावत गीत मनोहर बानी ॥१॥
सोह नवल तनु सुंदर सारी। जगत जननिअतुलित छबि भारी ॥२॥
भूषन सकल सुदेस सुहाए। अंग अंग रचि सखिन्ह बनाए ॥३॥
रंगभूमि जब सिय पगु धारी। देखि रूप मोहे नर नारी ॥४॥

म. घेउनि निघती सुज्ञ सखि सर्वे। गात मनोहर गीत कल रवें ॥१॥
शोभे नवतनुं सुंदर साडी। जगजननी छवि अतुलित गाढी ॥२॥
भूषण सकल सुदेशीं खुललीं। सखिनीं प्रत्यंगी शुभ सजलीं ॥३॥
जैं सीता करि रंगि पदार्पण। रूपें मोहित नर, नारी पण ॥४॥

अर्थ : सुंदर गीते मनोहर आवाजाने (सुरावर - रव) गात गात सुजाण सखी सीतेला बरोबर घेऊन निघाल्या ॥१॥ (तनु = रमणीय शरीरावर सुंदर साडी शोभत असून जग जननीची छवि अतुलित व गाढ आहे) ॥२॥ सुंदर अवयवांवर (सुदेशी) सगळी भूषणे खुलली आहेत. ती प्रत्येक अंगावर सखीनी चांगली सजवली आहेत. ॥३॥ जेव्हा सीतेने रंगभूमीत पाऊल टाकले (प्रवेश केला) तेव्हा तिच्या रूपाने नर मोहीत झालेच, पण नारीसुद्धा (= पण) मोहीत झाल्या ॥४॥

टीका चौ. १(१) चतुर सखी सीतेला सादर घेऊन निघण्याचा उल्लेख दो. २४६ मध्ये केला; पण पुढील १० ओळी सीतेच्या रूपाच्या वर्णनात गेल्याने त्या अनुपम उपमेच्या प्रवाहात वहात मागील कथा संदर्भ विसरून जाण्याचा संभव जाणून पुन्हा तो उल्लेख थोड्या फरकाने भर घालून येथे केला. तेथे चतुर म्हटले त्याचा अर्थ येथे सयानी सुज्ञ, सुजाण, जाणत्या, असा केला. याच सखी पुष्पवाटिकेत सीतेबरोबर होत्या, येथे आहेत व पुढेही आहेतच. मनोहर गीते गात निघाल्या हे २४६ उत्तरार्ध आहे. तेथील अर्थच येथे सविस्तर सांगितला स्वर किती मनोहर आहे हे ३२२ छंदात स्पष्ट केले आहे. म्हणून तो छंदही या कमलिनीचे फूल आहे.

चौ. २(१) नव = नवीन (नवल हिं) कधी जुने न होणारे. 'दिने दिने नवताम् उपैति । तदेव रूपं रमणीयतायाः' जे रूप रोजच्या रोज नवेच दिसते ते रमणीय. सुंदर शब्द तनु व साडी या दोहींकडे लावावा. (क) छबि किती अतुल आहे हे मागे (२४७) दाखविलेच पण अभूतोपमासुद्धा कमीच पडते म्हणून गाढ गाढी.

चौ. ३(१) भूपण सकल सुदेशी खुलली - आजपर्यंत त्या त्या प्रकारच्या भूपणांना सुदेश (सुंदर स्थाने) न मिळाल्याने त्या त्या अवयवांना शोभा देण्याचे काम सोळा ठिकाणच्या विविध भूपणांना करावे लागत होते; पण आज उलट झाले१६ स्थानांचे सोळा शृंगार सुंदर अवयवांमुळे खुलले सुशोभित झाले. मोत्यांचा दागिना लाल कागदावर जसा खुलतो तसा काळ्या, पिवळ्या हिरव्या कागदावर खुलत नाही. (क) सकल शब्द भूपण व सुदेशी या दोहींकडे लागतो. पायाच्या बोटापासून गळ्यापर्यंत नऊ स्थाने आहेत व नाकापासून केशान्तापर्यंत सात स्थाने आहेत; पण प्रत्येक ठिकाणची अनेक भूपणे असतात. या सोळा स्थानांच्या भूपणांना संस्कृत नावे आहेत (अमर कोश व अ.व्या. सु. पहा.)

चौ. ४(१) सीतेच्या रूपाचा प्रभाव इतका आहे की पाहताच नर मोहले यात नवल नाही पण नारी सुद्धा मोहीत झाल्या हे आश्चर्य आहे. या सर्व नारी जनकपुरीतल्याच असल्याने त्यानी सीतेस पाहिली नसेल असे नाही; पण आजच्या तिच्या वेपाचा व वेळेचा गुणच असा आहे की जनकपुरीतल्या नारी सुद्धा मोहीत झाल्या. (क) 'मोहे नारि न नारिरूपा' (७।११६।२) असे भुशुंडीने म्हटले असता येथे नारी मोहीत झाल्याचे वर्णन का केले? त्या मोहीत झाल्या म्हणूनच वर्णन केले. येथे कारण हे की सीता प्राकृतिक स्त्री नाही व तिचे सौंदर्य इतर नारीसारखे नश्वर व क्षय पावणारे नाही. जीव केव्हांही ईश सौंदर्यावर थोडा तरी लुब्ध होतोच; मात्र तो जाणून बुजून दुष्ट नसला पाहिजे. (ख) (ल.ठे.) येथे वर्णन केलेला मोह कामवासना, कामविकार, जनित मोह नाही. ते अनुपम सौंदर्य बघतच रहावे असे वाटले इतकाच त्याचा अर्थ आहे. उत्तम सुंदर चित्र, मांजराचे पिलू इत्यादी पाहूनही ते बघत राहण्याची इच्छा स्त्रियांना होते. (ग) रूप = विमोहक असा अर्थच आहे. येथील शब्द सुद्धा सीतेवर मोहीत झाल्याचे न सांगता रूपावर मोहीत झाल्याचेच सांगतात. भाव हा की टक लावून त्या रूपाकडे स्त्रिया व पुरुप बघत राहीले. पुरुप पुरुपांवर मोहीत होत नाहीत; पण रामरूपावर जर खरदूपण सुद्धा इतके मोहीत झाले की असले अनुपम रूप नष्ट करू नये असे त्यास वाटले. राम रूपाने तर चराचर मोहीत होतात. 'देखत रूप चराचर मोहति' (२०४।७) सार हे की सीता व राम या दोघांचे रूप विश्वविमोहक आहे.

हिं. हरषि सुरन्ह दुंदुभी बजाई। बरषि प्रसून अपछरा गाई॥५॥
पानि सरोज सोह जयमाला। अवचट चितए सकल भुआला॥६॥
सीय चकित चित रामहि चाहा। भए मोहवस सब नरनाहा॥७॥
मुनि समीप देखे दोउभाई। लगे ललकि लोचन निधि पाई॥८॥

म. मुदित देव दुंदुभि वाजविती। वर्षुनि कुसुम, अप्सरा गाती॥५॥
कर-सरोजिं शोभे जयमाला। बघे अचानक सकल नृपांला॥६॥

सीता चकित, बघे रामासी। होति सकल नृप वश मोहासी ॥७॥
मुनि समीप युग बंधू दिसतां। लोचन लुब्ध अचल, निधि, मिळतां ॥८॥

अर्थ : देवानीं पुष्पवृष्टी करून हर्षाने दुदुंभी वाजविण्यास प्रारंभ केला व अप्सरा गावू लागल्या ॥५॥ सीतेच्या कर-कमलात जयमाला शोभत आहे. (पण) राजेच सगळे तिच्या अचानक दृष्टीस पडले (राम दिसले नाहीत) ॥६॥ (अधर्म-भय) चकित होऊन ती राम (कोठे आहेत हे) पाहू लागली तेव्हा सर्व राजे मोहाला वश झाले (निराशेने मूर्च्छितसे झाले) ॥७॥ (मग जेव्हा) मुनीच्या जवळ दोघे बंधू दिसले तेव्हा तिचे लोचन (आपला) निधि (ठेवा) सापडल्याने तेथे (रामरूपावर) लुब्ध होऊन अचल झाले ॥८॥

टीका चौ. ५(१) मुदित देव दुदुंभि वाजवती - रामचंद्रांनी मंडपात प्रवेश केला त्यावेळी देवांनी दुदुंभी वाजवून पुष्पवृष्टी केली नाही कारण राम भगवान आहेत व ते धनुर्भंग करतील असे वाटत नव्हते; पण साधुभूपांच्या भाषणाने ती खात्री झाली तेव्हा त्यांनी, बऱ्याच वेळाने पुष्पवृष्टी केली. सीता जगदंबा आहे अशी खात्री सीतेच्या मंडपप्रवेशापूर्वीच साधुभूपांच्या वचनानी झाली असल्याने सीतेने रंगभूमीत प्रवेश करताच त्यांनी आपला आनंद व्यक्त करून सीतेचे स्वागत केले. रघुवीराने मंडप प्रवेश केला त्यावेळी देवांनी पुष्पवृष्टी केली असे गृहीत धरणे किंवा सीतेला रामापेक्षा अधिक मान दिला असे मानणे या दोन्ही गोष्टी मर्म न समजल्याने अंधारात चाचपडणारांच्या विसंगत कल्पना होत.

चौ. ६(१) कर सरोजि - दोन्ही करकमलात. सरोज शब्द येथे अगदी सार्थकतेने वापरला. पाहण्यासाठी मान सरळ केली तो राजे लोकच दिसले. जे दिसले ते सर्व राजेच दिसले. राम दिसले नाहीत. असाच अर्थ घेणे जरूर आहे; आजूबाजूस बसलेले राजेही दिसणे शक्य नाही.

चौ. ७-८(१) सीता चकित, बघे रामासी - राम न दिसल्यामुळे भयचकीत झाली. बघते 'चकित चहूं दिशीं सीता। गत कोठे नृपकिशोर चिंता' (२३२।१) हा आधार येथील अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी आधीच दिलेला आहे! कुठे गेले ही चिंता उत्पन्न होऊन चहूंकडे बघू लागली. कशी बघू लागली हेही पूर्वीच सांगितले आहे! 'निरखी सकल दिशी चकित ही जणु शिशु मृगी सुभीत' (२२९) असा या चरणाचा अर्थ पूर्ण झाला.

(२) होति सकल नृप वश मोहासी - नरनारी मोहीत झाली असे पूर्वीच (२४७।४) सांगितले आहे. येथे पुन्हा सांगतात की सर्व राजे मोहवश झाले! पुन्हा मोहवश कशाने झाले व हा मोह कोणत्या प्रकारचा? 'मुर्च्छा तु कश्मलं मोहः' (अमरे) प्रथम सीता दृष्टीस पडली तेव्हा इतर नरनारी प्रमाणे रूपाने मोहित = मुग्ध झाले. आता तिची दृष्टी त्यांच्यावर पडली न पडली तोच तिने ती हटवली व कावरीबावरी होऊन भ्यालेल्या बालमृगीप्रमाणे चंचल नेत्रांनी इकडे तिकडे चोहीकडे पाहू लागली. तेव्हा राजांनी ओळखले की ही आम्हास जयमाळ घालणार नाही, आम्ही हिला नापसंत आहोत, प्रथम सीतेला जयमाला हातात घेतलेली पाहताच पण स्वयंवर आहे हे राजे मोहाने विसरले आहेत. व इच्छा स्वयंवर आहे असे अजूनही त्यास वाटत आहे. सीतेची ती भावना ओळखल्यामुळे राजे निराशेने देहभान विसरले; मूर्च्छा आल्यासारखी दशा झाली (मूर्च्छा

= मोह), पण लोक हसतील म्हणून कसेतरी बसले; नाहीतर पडलेच असते. विश्वमोहिनीने नारदाचे मर्कटरूप पाहिल्यावर 'चाळवि चक्षु न चुकून तिकडे' (१।१३५।१) तेव्हा नारदमुनी तळमळू लागले, तसेच हे निराशेने मूर्च्छित झाल्यासारखे बनले.

(३) मुनि समीप युग बंधू दिसता - मिळता - दृष्टी फिरवता फिरवता विश्वामित्राच्या जवळ दोघे दिसले मात्र नि तिचे चक्षु रामरूपाला लुब्ध होऊन तेथेच चिकटले, जरा सुद्धा हलले नाहीत. टक लाऊन निर्निमेष नेत्रांनी बघत राहिली. काही वेळ, स्थळ व परिस्थितीचे भान विसरली. आपला सापडत नव्हता तो निधी - धनाचा ठेवा सापडावा तसे नेत्राना वाटले. 'लालचि लोचन रूपा बघतां। हर्षति जणुं निज निधि ओळखता ।। नयन बघत रघुपति छबि थक्कित। पापण्याहि मिटण्याचे सोडित ।। स्नेह अधिक वपुभान न राहे। शरद-शशीस जणु चकोरि पाहे ।।' (२३२।४-६) पुष्पवाटिकेत निधी आपला म्हणून ओळखला पण खात्री वाटत नव्हती म्हणून 'जणुं' शब्द आहेत. पण भवानीचा आशीर्वाद व शुभांग स्फुरण शकुन यानी तो आपलाच असल्याची खात्री झालेली आहे. तो आपला निधी रंगभूमीत येताच दिसेल अशी आशा वाटत होती, पण तो दिसला नाही. जेव्हा शोधू पाहिला तेव्हा सापडला, मग पुष्पवाटिकेतल्या सारखीच बाकीची दशा झाली; पण तेथे केवळ सखीच होत्या; येथे तसा एकान्त नाही म्हणून पुष्पवाटिकेत 'नयनमार्गीं रामा उरिं आणी पक्ष्मकवाडें लावि शहाणी ।।' तसेच आता येथे करावे लागणार आहे.

हिं. दो. गुरुजन लाज समाजु बड़ देखि सीय सकुचानि ।।
लागि बिलोकन सखिन्ह तन रघुबीरहि उर आनि ।। २४८ ।।

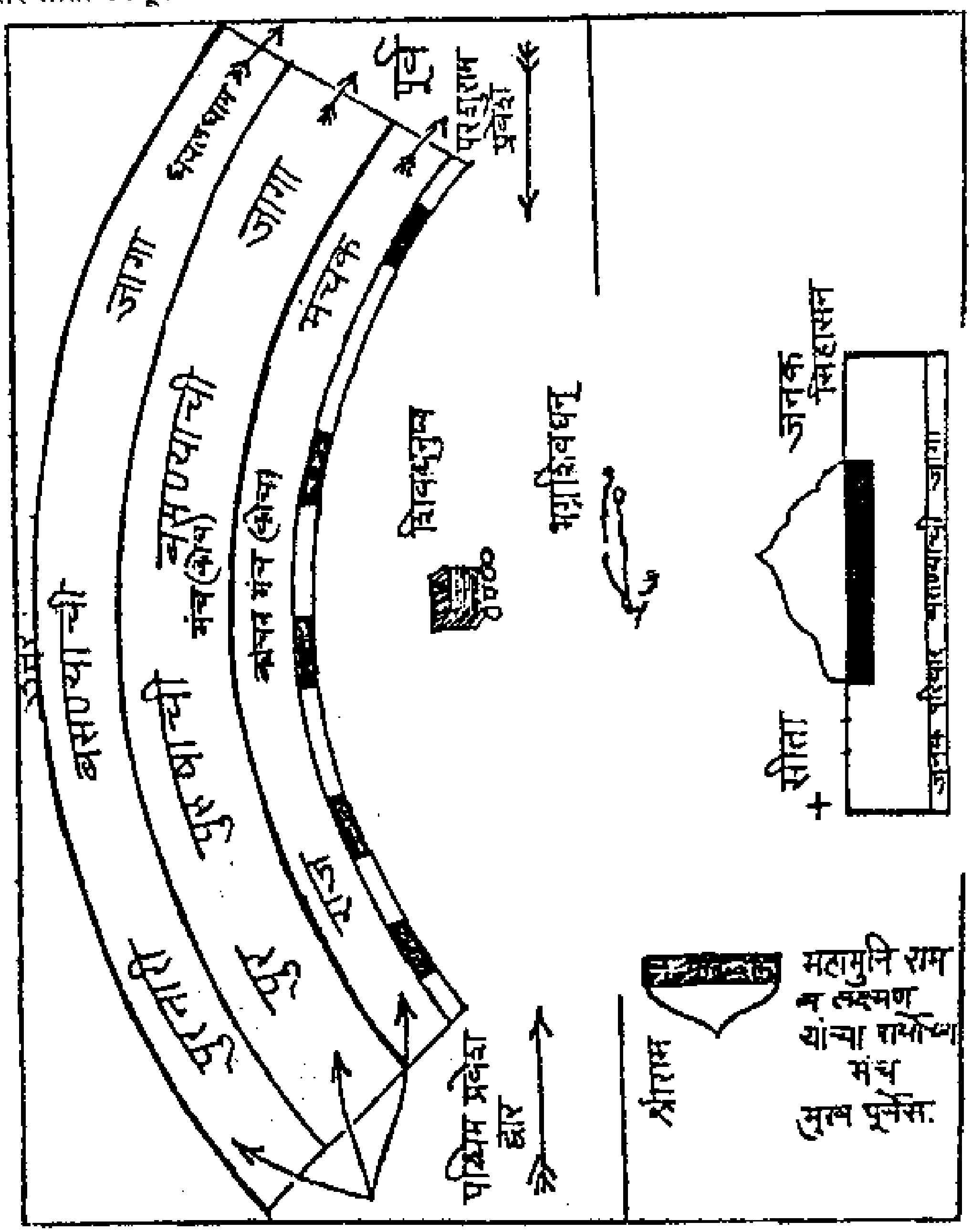
म. दो. गुरुजन लाज समाज बहु सिता सलज्ज बघून ।।
बघु लागे सखिंकडे उरिं रघुवीरा आणून ।। २४८ ।।

अर्थ : गुरुजनांची लाज व मोठा समाज आहे हे पाहून सीता लाजली व रघुवीराला हृदयात आणून सखींच्याकडे पाहू लागली ।।२४८ ।।

टीका दो. (१) आताच टीकेत दाखविल्याप्रमाणे पुष्पवाटिकेतल्यासारखी स्थिती झाली. तेथे एकान्त व फक्त सखी असून सुद्धा फारवेळ राममुखाकडे बघत राहण्यास धीर झाला नाही. येथे तर माता, पिता, पुरोहित, विश्वामित्र व दुसरे मुनी अशी कितीतरी वडील माणसे आहेत; शिवाय सर्व जनकपुरीच जमलेली आहे याची विस्मृती क्षणभर झाली न झाली तोच भानावर आली. असे बघत राहणे आपल्या कुळास, शीलास व स्त्रीजातीस शोभणार नाही हे जाणून तिला लाज वाटली, तिची मान खाली झाली. जणू काय मनाने शरण गेल्याचे मस्तकाने दाखविले; पण इकडे रघुवीरांचे लक्ष नाही हो! पण रामविरह सहन होणे फारच कठीण म्हणून आता जे रूप दिसले ते नयन मार्गाने हृदयात आणून ठेवले. आपला अमूल्य ठेवा सापडला म्हणजे धनलोभी जसा तळघरात गुप्त ठेवतो व इच्छा होईल तेव्हा जाऊन पाहतो तसा पाहण्यास तर सापडावा पण आपण तो ठेवल्याचे कोणास कळू नये म्हणून या हृदयरूपी गुहेत ठेवला तो निधी. यावेळी गुहेचे दरवाजे मात्र बंद करून घेतले नाहीत. 'पक्ष्म कवाडे लावि शहाणी' असे केले नाही. डोळे मिटले नाहीत; कारण तसे केल्याने पूर्वी सखीनी मर्म जाणले होते तसे गुरुजन व मोठा समाज यास मर्म कळू नये म्हणून ही

खबरदारी घेतली म्हणून येथेही शाहणी ठरलीच. (क) रघुवीरा उरिं आणून - पूर्वी 'रामा उरिं आणी व डोळे मिटले त्यावेळी रामाचे रमणीय रूपच दिसले होते; पण आता रघुवीर दिसले. रघुवंशातील श्रेष्ठ वीर दिसले. आशा वाटू लागली की हे रघुवीर असल्याने धनुष्य मोडतील. पुष्पवाटिकेतून निघताना श्यामल कोमल सुंदर रूप हृदयात ठेवले होते हे ध्यानात असेलच.

वि.ल.ठे. - रघुवीराने रंगभूमीत प्रवेश केला तेव्हा त्यास (किंवा कोणासच) सीता रंगभूमीत दिसली नाही तरी ते भयचिंताचकित झाले नाहीत व त्यांची दृष्टी सीतेला शोधीत भटकली नाही. नंतर सीता रंगभूमीत आल्यावर ती सर्वांनाच दिसली. सर्व नर नारी व राजे मोहीत झाले. पण

रामचंद्रानी इकडे तिकडे किंवा वर मान करून पाहिले सुद्धा नाही. आनंद, हर्ष, मोह इत्यादी काहीच उत्पन्न झाले नाहीत. सीतेला पुन्हा हृदयात ठेवण्याची इच्छा सुद्धा झाली नाही. चंद्रोदयाच्या वेळचे सीतारूपचिंतनात मग्न झालेले राम व हे रंगभूमीतले रघुवीर खरोखर एकच का दोन! तेच हे असतील तर त्यावेळची रूपासक्ती गेली कुठे? बोला आता कामदेवाने व सीतेने रामावर विजय मिळविला की रामाने रघुवीराने सीतेवर व कामावर विजय मिळविला! येथून पुढे सीतेची पराभूत हृदयस्थिती व रघुवीराची धीर, गंभीर, शांत, निर्विकार, प्रशान्त सागरासारखी अक्षोभ्य मनःस्थिती यांची चित्रे पदोपदी दिसतील. दो. २६० पर्यंत रघुवीराने सीतेकडे पाहिले सुद्धा नाही! (क) राम व सीता या दोघांकडे पाहून लोक मनात काय म्हणतात, करतात ते व जनकराजा काय करतात ते पुढील ८ चौ. व दोहा यात थोडक्यात पण भावपूर्ण काव्यात सांगतील व भाट विदेहाचा पण घोषित करण्यास प्रारंभ करतील.

हिं. राम-रूपु अरु सिय छबि देखें। नर नारिन्ह परिहरीं निमेषें ॥१॥
सोचहिं सकल कहत सकुचाहीं। बिधि सन बिनय करहिं मन माहीं ॥२॥
हरु बिधि बेगि जनक जडताई। मति हमारि असि देहि सुहाई ॥३॥

म. रामरूप सीता-छबि बघुनी। नरनारी निर्निमेष बनुनी ॥१॥
सकल सचिंत वदूं संकुचती। विधिस विनंति मनोमय करती ॥२॥
वेगिं जनक जडतेस विधे हर। त्या आम्हांसम बुद्धी दे वर ॥३॥

अर्थ : रामरूप व सीतेची छबि पाहून स्त्रिया व पुरुष यांनी आपल्या डोळ्यांच्या पापण्या हलविण्याचे बंद केले ॥१॥ (व) सर्वजण चिंतातुर झाली आहेत पण बोलून दाखविण्यास संकोच वाटत आहे; म्हणून सर्व मनातल्या मनात विधिला प्रार्थना करतात की ॥२॥ हे विधे (ब्रह्मदेवा विधात्या!)जनकाचा मूर्खपणा अगदी वेगाने नष्ट कर व आमच्यासारखी चांगली (=वर, सुहाई) बुद्धी त्याला दे ॥३॥

टीका चौ. १-२(१) रूप आणि छबि हे शब्द बहुधा समानार्थक वापरतात पण त्यात असलेला विशेष अर्थभेद २४६।७च्या टीकेत दिला आहे तो पहावा. लोक टक लावून पाहू लागले. सीता एका दिशेला व राम दुसऱ्या दिशेला असता दोघांकडे एकदम टक लावून कसे पाहता येईल? रामाजवळ सीता व सीतेशेजारी राम अशी दृश्ये दोन्ही ठिकाणी दिसू लागली की काय? असे मानण्याचे कारण नाही. भाव हा आहे की आळीपाळीने राम व सीता यांच्या रूपाकडे टक लावून पहात राहिले. दोघांच्या रूपाची तुलना करणे व राम धनुष्यभंग करू शकतील की नाही हे ठरविणे हे हेतु आहेत. काटकोनांत असलेल्यांकडे दृष्टी जाता येता मधे वेदीवर असलेले धनुष्य दिसणारच. या तुलनात्मक निरिक्षणाचा परिणाम काय झाला असेल हे या चौपाईत रघुवीर शब्द न घालता राम शब्द घालून सुचविले आहे. धनुष्यभंग राम करू शकणार नाहीत असे सर्वांना वाटू लागले.

(२) सर्व लोकांना, नरनारींना चिंता उत्पन्न झाली की आता कसे होणार? 'वर सावळा जानकी जोगा' असून फार कोमल व कोवळ्या वयाचा! दुसऱ्या कोणी धनुष्य तोडले तर आमच्या

या पोरीचे कसे होणार! कोणीच तोडले नाही तर काय सीता अविवाहीत राहणार ? या दोन्ही गोष्टी अत्यंत अनिष्ट आहेत. कसे करावे, काय करावे असे मनात चालले आहे. बोलून दाखवावे असे वाटते. पण अधिकार नाही त्यामुळे बोलण्याचे धाडस होत नाही! पण 'लागे हृदयी हुरहुर' नि थांबविण्यासाठी शिष्टमंडळ पाठविणे, वशीला लावणे, बहुमताची मागणी करणे इत्यादी मार्ग नव्हते त्या काळी! त्यामुळे सर्वांच्या हाती एकच उपाय आहे तो करतात. व तो त्यांच्या व्यावहारिक बुद्धीप्रमाणे योग्य आहे व आम्ही शब्दांचा अर्थ नीट लावला तर सात्त्विक दृष्ट्या त्यांची चूक दिसणार नाही. (क) विधि = ब्रह्मदेव हा सामान्य, प्रसिद्ध अर्थ आहे, तो घेतला तर त्यांची चूक झाली असे वाटेल. कारण बुद्धीदाता ब्रह्मदेव नाही. तो प्रारब्ध भोग, विधिलिखित बदलू शकत नाही. या गोष्टी परमेश्वराच्या हाती आहेत हे पूर्वी अनेक वेळा सिद्ध केले आहे. मनोमन प्रार्थना करणारांचा जो हेतु आहे तो सिद्ध झाला नाही; यावरून त्यांनी ब्रह्मदेवालाच प्रार्थना केल्या असे अनुमान करणे चुकीचे नाही. एवढ्या लोकांनी इतक्या प्रेमाने कळवळून केलेली प्रार्थना बिनचूक असती तर त्याप्रमाणे घडलेच असते. प्रेमाची एकनिष्ठ बिनचूक हाक फुकट जात नाही. त्यांची सर्वांची एकच इच्छा कोणती ते कवि सध्या गुलदस्तांत ठेवू इच्छितात, म्हणून येथे प्रगट करणेही बरे नाही. 'जो विरंचि रचि सीते सुंदर। तो सुविचारि रची श्यामल वर' (२२३।७) हे अनुमान योग्यच आहे; कारण निर्मिती करणे विधीचे ब्रह्मदेवाचे काम आहे, पण कोणाच्या बुद्धीत बदल करणे हे ईश्वरी इच्छेशिवाय शारदेलाही करता येत नाही.

चौ. ३(१) आमच्याच सारखी चांगली बुद्धी जनकास दे एवढेच येथे सांगितले. चांगली बुद्धी कोणती हे पुढील चौपायात कवीच सांगणार आहेत. येथे पुरनर नारींनी जनकास जड ठरविला. यात जनकाचे भाट, मागध, बंदी इत्यादी व सेवक वर्ग पण आहेतच हे मात्र नीट ध्यानात ठेवावे. येथे जनक जड ठरले विदेह नाही ठरले; किती सावधानता! परशुरामाने तर 'वद जड जनक कोण धनु तोडी' (२७०।३) असे उघड उघड सर्वदेखत म्हटले आहे. या दोघांनी जनकास जड ठरविला पण दोघांच्या हेतूत महदंतर आहे. त्रैलोक्यविश्रुत ज्ञानी, धर्मशील, नीतिनिपुण प्रजावत्सल राजाला प्रजा जड-मूर्ख अविवेकी म्हणत आहे. पण हेतु प्रेमातिशयाने उत्पन्न झालेली हृदयाची हळुवार स्थिती व सीतेविषयीचे शुद्ध प्रेम हे आहेत. परशुराम क्रोधाने अंध होऊन आपल्या पराक्रम बलादिकांच्या मदाने धुंद होऊन राजाचा अपमान करून धाकाने आपले कार्य साधू पहात आहेत. (क) जनकाला प्रजेने या बाबतीत आजच जड ठरविला असे नाही. नगरदर्शनाच्या वेळी नगरातील युवतींनी अविवेकी हट्टी ठरविला आहे. 'सखी! परि पण नृपती ना त्यजतो। विधिवश हटि अविवेका भजतो' (२२४।४) दाखविले की प्रथम नगरयुवतींचे जे मत झाले व जनकाने काय करणे योग्य हे जसे त्यांनी ठरविले की तेच मत नगरातील इतर स्त्रिया व सर्व पुरुष यांचेही आता झाले आहे. (ख) या लोकांचा भाव हा आहे की आम्ही प्रजा असून सीते विषयीची कळकळ आम्हाला जेवढी वाटते तेवढी सुद्धा या नावाने जनक असणाऱ्या व सीतेचाही जनक (पिता) असणाऱ्या आमच्या शाहणा म्हणून प्रसिद्ध असणाऱ्या राजाला वाटत नाही. त्या अर्थी त्याला हृदयच नाही व असले तर पाषाणासारखे जड असले पाहिजे. असे जर नसते तर आम्हाला वाटते तेवढी आस्था निदान स्वतःच्या मुलीविषयी तरी वाटली असती! व त्याने आपला हट्ट सोडला असता! तेव्हा आमचा

राजा जनक नसून 'विदेह' आहे हेच खरे; व सीतेला जनक नसून तिचा बाप विदेह आहे हे तिचे दुर्दैव! आगीशिवाय कड नाही व मायेशिवाय रड नाही म्हणतात तेच खरे. हाच भाव दो. २४९ मधील विदेह शब्दात आहे. या सर्व पुर-नर नारींची इच्छा काय आहे ते आता सांगतात. यात राजे कोणी सामील नाहीत.

हिं. बिनु बिचार पनु तजि नरनाहू। सीय राम कर करै बिबाहू ॥४॥
जगु भल कहिहि भाव सब काहू। हठ कीन्हे अंतहुँ उर दाहू ॥५॥
एहिं लालसाँ मगन सब लोगू। बरु साँवरो जानकी जोगू ॥६॥

म. विण विचार पण नृपें त्यजावा। सीताराम विवाह करावा ॥४॥
भले म्हणे जग, रुचतें सर्वां। हट्टे अंतिं दाह उरिं बर्वा ॥५॥
ध्यास हाच लोकांस लागला। जानकि-जोगा सुवर सावळा ॥६॥

अर्थ : नृपाने (मिथिलापतीने) काहींही विचार न करता आपण केलेला (धनुर्भंगाचा) पण सोडावा आणि सीता व राम यांचा विवाह करावा ॥४॥ (असे केल्याने कोणीही वाईट म्हणणार नाहीच पण) सर्व जग भला भला म्हणेल (शाबासकी देईल) कारण ही गोष्ट सर्वांच्याच मनाला आवडणारी आहे. हट्ट चालू ठेवल्याने शेवटी हृदयाचा चांगला (बर्वा-बरवा) दाह मात्र होईल ॥५॥ हा एकच ध्यास सर्व लोकांच्या मनाला लागला आहे. की सावळा सुंदर वर जानकीला अगदी योग्य आहे ॥६॥

टीका चौ. ४(१) विण विचार पण नृपें त्यजावा - धनुर्भंग करील त्याला सीता वरील हा जनक राजाने केलेला पण प्रतिज्ञा आहे. पुरनरनारी मनात ब्रह्मदेवाला विनवीत आहेत की जनकाने आपली प्रतिज्ञा सोडावी-मोडावी आणि सीताराम विवाह उरकून घ्यावा. (क) प्रतिज्ञेचे परिणाम काय होणार हे नरनारींनी आपल्या सुबुद्धीप्रमाणे ठरविलेच आहे. रामचंद्रांना धुनष्य मोडता येणार नाही अशी सर्वांची खात्री आहे. या वरूनच राम परमात्मा आहेत हे ज्ञान नरनारींना झालेले नाही हे ठरते. इतर कोणी धनुष्य मोडले तर सीता त्याला द्यावीच लागेल व कोणीच मोडले नाही तर तिला आमरण अविवाहित रहावे लागेल. म्हणजेच सीताराम विवाह न केल्यास सीतेला दुःखाच्या खाईत ढकलून द्यावी लागेल. म्हणून हा पण चालू ठेवणे म्हणजे आपल्या स्वतःच्या मुलीला हट्टाने व अविवेकाने जन्मभर दुःखाच्या घोर दरीत ढकलण्यासारखे आहे.

(ख) विण विचार - लोक काय म्हणतील, प्रतिज्ञा कशी मोडावी? वचन - प्रतिज्ञा भंग मोठे पाप आहे. 'नहिं असत्य सम पातक पुंजा। गिरिसम होति किं कोटि गुंजा॥' इत्यादी कोणताच विचार करू नये. असे का? नृप-नरांचे पालन करणारे, रक्षण करणारे (नरनाथ नरनाहू) जनक राजा आहेत. तेव्हा प्रजेच्या एकमताचा निर्णय त्यांनी मान्य करणे जरूर आहे. कोणी म्हणतील की खाजगी व्यवहारात सार्वमत घेण्याची काय आवश्यकता? पण लोक म्हणतात की ती सीता आहे. आमच्या राज्याच्या हद्दीत सापडलेली आहे; तिच्यावर जनकाचा जेवढा हक्क आहे तेवढाच आमचा आहे. ती काही त्यांच्या बायकोला झालेली मुलगी नाही; ती आमची सर्वांचीच मुलगी आहे. हे सगळे मुद्दे खरे आहेत; पण ब्रह्मदेव म्हणतात की तुम्ही तेथे हजर असून तुमचे विचार

राजाला स्पष्ट का सांगत नाही; तातडीची सभा तेथेच भरून एखादे शिष्टमंडळ का पाठवित नाही. मनातल्या मनात कुरकुर करीत बसून काय उपयोग? शिष्टमंडळ पाठवा, सार्वमत मागा व सार्वमत माझ्या खिशात आहे असे उत्तर मिळाले तर मग मला सांगा मी पाहून घेईन मग!

चौ. ५(१) भले म्हणे जग - प्रतिज्ञा मोडून सीताराम विवाह केला तरी कोऽणीसुद्धा वाईट म्हणणार नाहीच; उलट सर्व जग म्हणेल की राजा किती चांगला आहे, जे करणे योग्य होते तेच केले; प्रजेच्या व जगाच्या मनात काय आहे ते जाणून राजाने आपली प्रतिज्ञा मोडली; भक्तांसाठी देवसुद्धा आपली प्रतिज्ञा मोडतो व पाप लागत नाही. मग राजाला देवासारखा मानणाऱ्या प्रजेच्या बिनविरोधी मतासाठी प्रतिज्ञा मोडली तर त्यात पाप कसले? ही गोष्ट आम्हालाच आवडत आहे असे नसून ती सर्व जगाला आवडणारी आहे. येथे मात्र या लोकांच्या सीताममतेने यांना सिद्धान्तापासून दूर नेले 'दिसे जुगाऱ्या अपला डाव' 'आर्त विचारें कधीं न वदतो' हे सिद्धान्त सात्विक शुद्ध प्रेमाने खरे करून दाखविले. प्रेम आंधळे असते म्हणतात हे हेच. प्रेमकातर प्रेमवश झालेले मन आपली बाजू मांडण्याचा कसा प्रयत्न करते हे येथे फार मार्मिकपणे दाखविले आहे.

(२) हट्टे अंति दाह उरीं बर्वा - या लोकांनी केलेली प्रार्थना चुकीची असो की हे लोक सीतेच्या वात्सल्य रसप्रवाहात वहात चाललेले असोत. यानी येथे हे जे भाकीत केले ते मात्र अक्षरशः खरे ठरले आहे. 'सुकृतहानि जर पणास परिहरुं। राहो कुमरि कुंवारि काय करूं ॥ भटविहीन जर मही जाणतों। करून पण, न उपहास पावतो ॥'(२५२।५-६) असा पश्चात्तापाचा भरपूर दाह जनकास झालाच आहे.. विश्वामित्राने 'उठा राम! भंगा भवचापा। वारा तात! जनक परितापा' अशी रघुवीरास आज्ञा दिली म्हणून, नाही तर जन्मभर छाती जळलीच असती. या लोकानी सीताराम प्रेमवेडे होऊन जे तर्क केले ते व्यावहारिक दृष्टीने चुकले नाहीत, असेच म्हणावे लागते. रामाच्या हातून धनुष्यभंग होणार नाही हा यांचा तर्क चुकलाच की नाही? असे कोणी म्हणतील. व्यवहारदृष्ट्या हे म्हणणे योग्य नाही. जनकाचे मत ऐका, 'तदा जनक कौशिक पदिं वंदिति।' आणि त्यांस म्हणतात की 'प्रभूप्रसाद राम धनु खंडिति' आपल्या (कौशिकाच्या) कृपा प्रसादाने रामाने धनुष्य मोडले. दशरथ काय म्हणाले त्यास कळल्यावर ते पहा - म्हणुनी 'मुनिकृपा' द्वारीं निघती (२९५।७) मुनिकृपेलाच श्रेय दिले आहे. कौसल्या अवताररहस्य जाणणारी असून म्हणते, 'कमठपीठ पविकूट कठोर। भग्न भूपगर्णि भवधनु घोर ॥४॥ अति-मानुप तव कर्में सगळीं। केवळ कौशिक कृपेंचि घडली' (१।३५७।४;६) जनकासारख्या नीतिनिपुण ज्ञानी, योगी, हरिभक्ताला राम ब्रह्म आहेत हे कळले असून सुद्धा अशी खात्री कुठे होती की राम धनुष्यभंग करतील! एकूण, राजापेक्षा प्रजेची अनुमानेच अधिक सत्य ठरली असेच कवींनी येथे दाखविले आहे. (क) आपली निराशा व पश्चात्ताप व्यक्त करण्यात जनक नृपाचा अंतस्थ हेतु काहीही असो लोक त्यावेळी मनात म्हणणारच की आम्ही तर हे आधीच जाणले होते. 'वारा जनक परितापा' जनकांचा पश्चात्ताप निवारण करा असे विश्वामित्रानेही म्हटले आहे.

चौ. ६(१) ध्यास हाच लोकांस - 'जानकि जोगा सुवर सावळा' - वाटेल ते घडो; पाप लागो पुण्य लागो सुंदर सावळा वरच जानकीला योग्य आहे. इतर कोणीही नाही; म्हणून जनकाने

पण बीण काही मनात न आणता हा विवाह करावा. दुसरा भाव हा की इतर कोणी धनुष्य भंग न केला तर चांगले होईल. मग पण मोडण्याचा दोषही लागणार नाही. इतरांना देण्यापेक्षा अविवाहित राहिलेली बरी. पार्वतीच्या मातेचे असे मत होते की त्या जोगड्याला देण्यापेक्षा अविवाहित राहिलेली बरी किंवा दोघींनी प्राणही देणे अधिक चांगले. अनुरूप वर न मिळाल्यास कुमारीने आमरण अविवाहित राहण्यास हरकत नाही.

हिं. *तब बंदीजन जनक बोलाए। बिरिदावली कहत चलि आए ॥७॥*
कह नृपु जाइ कहहु पन मोरा। चले भाट हियँ हरषु न थोरा ॥८॥

हिं. दो. *बोले बंदी बचन बर सुनहु सकल महिपाल ॥*
पन बिदेह कर कहहिं हम भुजा उठाइ बिसाल ॥२४९॥

म. *बंदीजनां जनक बोलावति। ब्रीदावलि वर्णित ते ठाकति ॥७॥*
बदले नृप जा सांगा मम पण। जाति भाट, मनिं थोडा हर्ष न ॥८॥

म. दो. *बोलति बंदी वचन वर ऐका सब महिपाल ॥*
आम्ही सांगु विदेह पण, भुज उचलून, विशाल ॥२४९॥

अर्थ : (इतक्यात) जनकाने भाटांना बोलावले; व ते ब्रीदावली वर्णन करीत (राजाच्या जवळ) येऊन ठाकले (उभे राहिले)॥७॥ राजाने त्यांना सांगितले की जा व माझा पण (मोठ्याने) सांगा. तेव्हा भाट निघाले (पण) त्यांच्या मनात थोडा ही हर्ष नव्हता ॥८॥ भाट सुंदर वचन बोलू लागले ऐका! सकल महिपालांनो ऐका! आम्ही भुजा वर करून विदेहाचा विशाल पण सांगतो ॥२४९॥

टीका चौ. ५-८;(१) सीतेने रंगभूमीत पदार्पण केल्यावर राम व सीता यांच्याकडे वरचे वर निरखून पाहून लोक मनात चर्चा प्रार्थनादी करताहेत त्या समयास जनकाने भाटास बोलावून घेतले. ब्रीदावली. एखाद्या वंशाचे किंवा महापुरुषाचे, राजाचे यश, प्रताप, शील, गुण इत्यादी. बंदी =भाट, हा पर्याय पुढल्याच चौपाईत आहे. (२) मनिं थोडा हर्ष न - थोडा सुद्धा हर्ष नाही असा अर्थ करणे जरूर आहे. भाव हा की जनकाची जडता प्रगट करणारा व त्यांस पश्चात्तापाच्या आगीत लोटणारा हा पण सांगण्याची पाळी आपल्यावर आली नसती तर फार चांगले झाले असते; पण काय करणार स्वामीची आज्ञा सेवकाच्या मनाला न आवडणारी असली तरी पालन करणे कर्तव्य आहे. (क) जनकाने बोलावले. त्यानेच आज्ञा दिली माझा पण सांगा व हे पण सांगण्यास निघाले; पण याना राजा जनक सीतेचा जनक न वाटता विदेह वाटला हे विदेहपण या दोह्यातील शब्दांनी ध्वनित केले आहे. हे भाट पुरनरारीतलेच आहेत. यांनी विधीला प्रार्थना करीत जनकाला नुकताच जड ठरविला आहे तेव्हा त्यांना 'थोडा न' = अपार हर्ष होणे शक्य नाही. पण सांगताना सुद्धा जी भाषा पुढे वापरीत आहेत ती अशा हेतूनेच वापरलेली दिसते की कोणी राजाने धनुष्याजवळ जाण्याचा विचार सुद्धा मनात आणू नये. कशी काय भाषा ती पुढे चौपायात स्पष्ट कळेल.

दो. (१) वचन वर (बचन बर) = उत्तम वचन, सुंदर वचन, हे शब्द वक्त्यांचे आहेत. 'वर' श्रेष्ठ, उत्तम म्हणण्याचे कारण की त्यानी आपल्या भाषणात आपल्या अंतःकरणाची भावना भरली आहे. (क) विदेहपण =विदेहाने केलेला पण, पण = प्रतिज्ञा. ज्यांच्या ठिकाणी माया ममता मुळीच नाही, स्वतःच्या देहावर सुद्धा ज्याचे जराही ममत्व नाही अशांनी लावलेला हा पण आहे. ते आपली प्रतिज्ञा कधी मोडणार नाहीत. (त्यांचा पण हट्टीपणाचा, निर्दयतेचा आहे हा मनातील भाव आहे) म्हणून प्रयत्न करणारांनी विचार करावा. (ख) विशाल पण - असे म्हणण्याचे कारण त्याचे परिणाम फार विशाल होणार आहेत; तो विशाल फार मोठा पण आहे; लहान सहान नाही. 'न भंगुनिहि भव धनुस विशाला' असे विवेकी राजेही म्हणाले आहेत. हा पण पूर्वी देशोदेशी घोषित केलाच होता पण कोणाचा गैरसमज होऊ नये. सर्वांस स्पष्ट कल्पना यावी म्हणून या सभेत तो जाहीर केला जात आहे. (ग) भुज उचलून - हात वर करून, बाहू वर उचलून पण प्रतिज्ञा, घोषणा करण्याची रीत आहे. 'सत्य सांगु उचलुनी भुजाना (१।१६५।५ कपटमुनि)' 'वदे करुनि पण भुज उचलोनी' (२।२९१।७ भरत) 'निशिचर हीन करीन महि कृत पण भुज उचलून' (३।९।) रघुवीराने) विशाल पण कोणता व का ते आता सांगतील.

श्री मानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २७ वा समाप्त

अध्याय २८वा

हिं. नृपभुज बलु बिधु सिवधनु राहू। गरुअ कठोर बिदित सब काहू ॥१॥
रावनु बानु महाभट भारे। देखि सरासन गँवहिं सिधारे ॥२॥

म. नृप भुजबल विधु शिवधनु राहू। गुरु कठोर ठाऊक सर्वांहू ॥१॥
भारि महाभट बाण नि रावण। गत चुपचाप बघोनि शरासन ॥२॥

अर्थ : राजांचे बाहुबल हा चंद्र असून शिवाचे धनुष्य राहू आहे; सर्वांना माहीत आहे की ते धनुष्य अवजड व कठोर आहे हं! ॥१॥ बाण व रावण हे भारी महाभट सुद्धा त्या धनुष्याला पाहून गुपचुपपणे निघून गेले ॥२॥

टीका चौ. १(१) या चौपाईतील वर्णरचना सुद्धा राजांचे भुजबल व धनुष्य यातील महदंतर, स्पष्टपणे दाखविणारी आहे. 'नृपभुजबल विधु' हे चार शब्द अगदी कोमल आहेत. हिंदीत तर 'बलु' जास्त कोमल आहे. मराठीत ही थोडी न्यूनता दुसऱ्या चरणात भरपूर भरून काढली आहे. (क) गुरु (गरुअ) वजनदार, अवजड, आकाराने मोठे 'गुरु स्त्रिलिङ्ङ्यां महति दुर्जराऽलघुनो रपि' महान व अलघु =हलक्याच्या विरुद्ध = अवघड (इतिमेदिनी) (ख) नृप भुजबल विधु राजे शेकडो असून एका चंद्राचाच उल्लेख केला व सुचविले की सर्व राजांचे एकत्र केलेले बाहुबल हा चंद्र आहे. शिवधनु राहु आहे. राहूचा स्पर्श झाला की चंद्र निस्तेज, हतबल होतो. तो चंद्राचे बल, तेज, पराक्रमं, इत्यादी गिळून टाकतो. या रूपकाने स्पष्ट न सांगता ध्वनित केले की तुम्ही सर्व राजे मिळून जरी या धनुष्याला स्पर्श केलात तसे तुमचे यश, बल, प्रताप, तेज इत्यादी गमावून बसलात म्हणून समजा. गूढार्थ न सांगता सुचविण्यास अलंकारिक भाषा कशी उपयोगी पडते पहा. स्पष्ट सांगितले नाही तरी काही राजे यामुळे चिडले आहेत हे पुढे दिसेलच. (ग) कठोर - कठीण, अवजड व विशाल असल्याने ते उचलता येणेच कठीण, यदाकदाचित कोणी उचललेच तरी ते मोडणे अशक्यवत आहे हे कठिण, कठोर या शब्दाने सुचविले. आधी उचलावे, तोलून धरावे तेव्हा मग मोडण्याची गोष्ट! म्हणून प्रथम गुरु शब्द घातला. ते असे आहे कशावरून असे म्हणतील म्हणून सांगतात की सर्वांना ठाऊक आहे. माहीत आहे याचा पुरावा विश्वप्रसिद्ध दुर्जय, अति बलाढ्य वीरांच्या माहितीने देतात.

चौ. २(१) भारि महाभट बाण नि रावण - भट, महाभट व भारी महाभट असे तीन प्रकार सुचविले. बाण व रावण भारी महाभट आहेत हे स्पष्ट सांगितले. सुचविले की तुमच्यात कोणी भट असतील, कदाचित थोडे महाभट असतील. पण बाणासुर किंवा रावण यांच्या तोडीचा कोण आहे का याचा विचार करा. प्रथम धनुष्य उचलले पाहिजे. बाणासुराने मेरुपर्वत उचलला होता व रावणाने शिवपार्वती व शिवगण यांच्यासह कैलास पर्वत उचलला होता व ही गोष्ट त्याच्या रावण या नामावरून सर्वांस माहीत आहे. 'उचलुं शरासुर मेरु शके जो। चित्ती बिचकुनि परत फिरे तो' (१।२९२।७) 'जो शिवशैला सलील उचली। तोहि सभे त्या पराजित बली' (१।२८८।८) मेरुपर्वत उचलू शकेल असा एक बाणासुर व दुसरा कैलास पर्वत उचलणारा रावण. यांना सुद्धा धनुष्य

उचलण्याची छाती झाली नाही. जवळ जाऊन नुसते पाहिले मात्र आणि गेले निघून खाली माना घालून कोणास कळले सुद्धा नाही, चोरासारखे लज्जित होऊन गेले, 'रावण बाण न शिवले चापा' (१।२५६।३) असे सीता माताही पुढे म्हणाली आहे.

(२) इतके सर्व सांगण्यात बाह्य व अंतस्थ असे दोन हेतु आहेत. (क) अन्तस्थ हेतु रावणासारखा, कैलासपर्वत उचलणारा सुद्धा याला उचलू शकणार नाही हे ऐकून व जाणून कोणी धनुष्यभंगाचा प्रयत्नच करू नये. तसेच नृपभुजबल बिधु वगैरे सांगण्यात हेतु हा आहे की कोणी त्या धनुष्याला स्पर्श केला की त्याची शक्ती वगैरे ते धनुष्य ग्रासून टाकील तेव्हा कोणी त्यास हात लावण्याचे सुद्धा धाडस करू नये. धनुष्याला राजे जसजसे स्पर्श करीत गेले तसतसे ते अधिक जड झाल्यासारखे वाटलेही आहे. 'जणु पावुनि भट बाहु बल अधिक अधिक गुरुताऽति' (दो. २५०) (ख) बाह्य हेतु हा की विनाकारण प्रयत्न करण्यात वेळ व्यर्थ जाऊ नये व कोणाचे हसे होऊ नये.

(३) या चौपाईवरून हे ठरते की आजच्या धनुर्भंग सभेच्या पूर्वी असले प्रयत्न केले गेले व त्यावेळी बाणासुर व रावण येऊन धनुष्य पाहून लज्जित होऊन गुपचूप परत गेले. वा.रा. तसा उल्लेख स्पष्टच आहे. 'नैतत्सुरगणाःसर्वे नाऽसुरा न च राक्षसाः। गंधर्व यक्ष प्रवराः सकिन्नरमहोरगाः॥ राजभिश्च महावीर्यैर्यैशक्यं पूरितं तदा कतिर्मानुषाणांहि धनुषोऽस्य प्रपूरणे॥' इत्यादी (१।६७।८-१०) (क) हे धनुष्य किती मोठे व किती अवजड असेल याची साधारण कल्पना - नृणां शतानि पञ्चाशत् व्यायतानां महात्मनाम्। मञ्जूषामष्टचक्रांतां समूहुस्ते कथंचन (१।६७।४). आठ चाके असलेल्या लोखंडी पेटीत ठेवलेले धनुष्य रुंद छातीच्या महाबलवान (५०००) पाचहजार वीरांनी कसेतरी ओढीत आणले. (ख) आजच्या सभेत रावण आहे पण नर भूपाल वेषात आहे हे २४१।७च्या टीकेत सिद्ध केले आहे. कपटवेषात असल्याने रावण भाटांस ओळखता आला नाही, म्हणून त्यानी पूर्वीची कथाच सांगितली. भटांची घोषणा अजून पूरी व्हावयाची आहे.

हिं. सोइ पुरारि कोदंडु कठोरा। राज समाज आजु जोइ तोरा॥३॥
त्रिभुवन जय समेत बैदेही। बिनहिं बिचार बरइ हठि तेही॥४॥
सुनि पन सकल भूप अभिलाषे। भटमानी अतिसय मन माखे॥५॥

म. त्या कठोर पुररिपु-कोदंडा। राजसमाजिं आज करि खंडा॥३॥
त्रिभुवन-जया सहित वैदेही। त्या विचारविण वरिल हटें ही॥४॥
पणों सकल भूपाल लोभले। भटमानी मनिं फार रोषले॥५॥

अर्थ : पुररिपुच्या त्या कठीण कोदंडाला आज राजसमाजात जो कोणी मोडील (खंडखंड करील) त्याला कोणताही विचार न करता, त्रिभुवनाच्या जयासहित वैदेही हट्टाने वरीलच॥३-४॥ या पणाने (पण ऐकून) सर्व भूपालांना लोभ सुटला (अभिलाषा उत्पन्न झाली) व जे स्वतःस भट (वीर, योद्धा) मानणारे आहेत (होते) त्यांना तर मनात फार रोष आला॥५॥

टीका चौ. ३(१) या चौपाईतील ओज, कठोरता पूर्वीपेक्षा कितीतरी वाढली. यातील शब्द थबकत थबकतच उच्चारावे लागतात. (क) त्या - भारी महाभटबाणासुर व रावण यांना ज्याला हात लावण्याचे धाडस करवले नाही त्या सर्व प्रसिद्ध.(ख) पुररिपु = पुरारि, त्रिपुरारि, त्रिपुरासुरांचा नाश करणारे शंभु व त्रिपुरासुरांचा नाश करणारे धनुष्य असे दोन अर्थ होतात. महेशांचे हे त्रिपुरासुरांतक कोदंड (धनुष्य). धनुष्याला वापरल्या जाणाऱ्या - चाप-धनु, धनू, धनुष्य, शरासन कार्मुक व कोदंड या शब्दात ओज वाढते आहे ते पहावे.

(ग) आज - यापूर्वी अनेक वेळा प्रयत्न केला गेला व पुष्कळ संधी दिली गेली; आजचा दिवस शेवटचा आहे. (घ) राजसमाजिं = एवढ्या सर्व राजांच्या देखत पूर्वी ज्यांनी ज्यांनी प्रयत्न केले, आज जे करतील व अयशस्वी होतील किंवा करणार नाहीत त्या सर्वांवर विजय मिळविल्यासारखे होईल. अंगात शौर्य, वीर्य बल व तेज असून अशी कीर्ती व अशी कन्या मिळणार असून कोणी प्रयत्न करणार नाही हे अशक्य आहे. ही कन्या मिळविण्याची इच्छा नसेल ते राजे येथे येतातच कशाला! क्षत्रिय राजा असून कीर्ती, मोठेपणा नको असे वाटेल तो क्षत्रिय तरी कसला! जो कोणी हे कठोर कोदंड मोडील त्याला काय लाभ होईल ते ऐका.

चौ. ४(१) त्रिभुवन-जयासहित - हे कोदंड मोडणे म्हणजे त्रैलोक्याचा पराभव करून जय मिळविणे आहे. कुठे जाणे नको, रक्ताचा थेंब सांडणे नको, की द्रव्य-धन खर्च करणे नको व वैदेही त्याला वरील. (क) विण विचार - कुंडली जमते की नाही, गणगोत्रकुल वयाने लहान मोठा, कुरूप सुरूप, श्रीमंत गरीब, सुशील दु-शील. पूर्वीच्या बायका आहेत की नाहीत किती आहेत, पुत्रकन्यादी किती; मूर्ख विद्वान, मनुष्य गंधर्व, यक्ष, किन्नर, नाग असुर सूर, दैत्य दानव राक्षस, इत्यादी कोणत्याच गोष्टीचा विचार केला जाणार नाही. धनुष्याचा भंग केला पाहिजे हा हट्ट मात्र सुटणार नाही. त्यात काही सवलत मिळणार नाही. (ख) हटे या हट, हट्ट शब्दात व्यंग्य आहे की आमचे राजे हट्टी आहेत, ते मुलगी अविवाहित ठेवतील पण हट्ट सोडणार नाहीत. 'हट्टे अंति दाह उरिं बर्वा' असे म्हणणारांपैकीच हे भाट आहेत. त्यांनी आपली भावना येथेही व्यक्त केली आहे.

चौ. ५(१) सकल भूपाल लोभले त्रिभुवन जय व वैदेही या अलभ्य लाभाची लालूच पुष्कळांना सुटली, मागले ऐकलेले सर्व विसरले. अविवेकांध लोकांचे असेच असते. त्यास घी दिसते पण बडगा नाही दिसत! (क) भटमानी - भट नसून भट आहोत असा वृथाभिमान धारण करून मदांध झालेले. भृगुकुलकेतूला लक्ष्मणाने केलेला आहेर पहा - 'अहो! मुनीश महाभटमानी' (२७३।१) 'मुधा मानमद ममता धरता' (६।३६।५) असे मंदोदरी रावणास म्हणाली आहे. असे जे वृथाभिमानी ते मनात संतापले. यात रावण असणारच. रावणरूपाने प्रयत्न केला व फसला तर अब्रू जाईल. पण भूपाल रूपाने फसला तर ती बचेल. असे वाटून पुन्हा प्रयत्न करण्यासाठी आला असेल. (ख) माखे-क्रुद्ध झाले रुष्ट झाले 'माखे लखन कुटिल भइ भौं हे। रदपट फरकत नयन रिसौहे' (२५२।८) हे संतापलेले राजे काय करतात पहा -

हिं. परिकर बाँधि उठे अकुलाई। चले इष्टदेवन्ह सिर नाई ॥६॥
तमकि ताकि तकि सिवधनु धरहीं। उठइ न कोटि भाँति बलु करहीं ॥७॥
जिन्ह के कछु बिचार मन माहीं। चाप समीप महीप न जाहीं ॥८॥

म. त्वेषें उठले परिकर कसुनी। जाति इष्ट देवां शिर नमुनी ॥६॥
क्रोधे बघति धरिति धनु लक्षुनि। न ढळे बहु बळ करतां कुंथुनि ॥७॥
ज्यांस विचार जरासा चित्तीं। चाप समीप महीप न जाती ॥८॥

अर्थ : (हे दोन्ही प्रकारचे भटमानी) कासोटे मारून (त्वेषाने उठले, व आपापल्या इष्ट देवतेला मस्तक नमवून (नमस्कार करून) चालले (धनुष्याजवळ) ॥६॥ क्रोधाने धनुष्याकडे बघून व कुठे धरावे हे लक्षात आणून धनुष्याला (एकामागून एक) धरू लागले व पुष्कळ कुंथून जोर करू लागले तरी ते जरा सुद्धा हलेना ॥७॥ ज्यांच्या चित्तात थोडा तरी विचार आहे हे महीप चापाच्या समीप जातच नाहीत ॥८॥

टीका चौ. ६-७(१) इष्टदेवा शिर नमुनी - उमा रमा ब्रह्माणि वंदिता अशी सीता ज्या धनुष्याच्या भंगाने मिळावयाची आहे ते मोडण्यास कुटिल कपटी भूपांना त्यांचे इष्ट देव मदत कसे करतील? कुटिल होते तरी इष्ट देवांची आठवण होत होती. व त्यांस नमन करण्याची लाज वाटत नव्हती. आज काय आहे! (२) इष्टदेवाला नमस्कार केला व शंकरांच्या धनुष्याकडे क्रोधाने आवेशाने (तमकि) बघत (ताकि-बघून) आहेत! हे रुष्ट झालेले भूप वेषांतील नाही. या दोन चौपायांचा कर्ता भटमानी आहे. गूढार्थ व्यक्त करण्याची किती सुंदर युक्ती आहे! ते राजे आहेत त्यांस भूप, नृप इत्यादी म्हणणे योग्यच आहे व म्हटलेही आहे; पण जे भूप नसून राजांचे सोंग घेऊन आले आहेत हे माहीत आहे त्यांना भूप कसे म्हणावे? दांभिकांना संत साधु म्हणणे योग्य की अयोग्य ते या उदाहरणावरून ठरवावे.

चौ. ८(१) वर ज्यांचे वर्णन केले ते अविवेकांध व अभिमानांध भटमानी होत. आता विवेकी राजाविषयी सांगतात. ज्यांच्या चित्तात जरासा विचार आहे, होता ते गेलेच नाहीत याने सुचविले की जे गेले ते अविवेकी, अविचारी, महामूर्खच होत. खाली मान घालून परत येणे वीरांना अपमानास्पदच. (क) 'चाप समीप महीप न जाती!' या चरणाच्या उच्चाराचा ध्वनि कानास अगदी मधुर वाटतो; पुन्हा ऐकावासा वाटतो, तसा 'तमकि ताकि तकि सिवधनु धरही' यात अनुप्रास भरपूर असून हा कानांना गोड वाटतो का? 'चाप समीप महीप न जाती' हा चरण पुनः पुन्हां उच्चारावासा वाटतो तसा 'क्रोधे बघति धरिति धनु लक्षुनि' हा वरचेवर म्हणावासा वाटत नाही. एक प्रिय मधुर वाटतो व एक अप्रिय वाटतो. नुसत्या शब्दांच्या ध्वनीने आवाजाने प्रियाप्रियत्व उत्पन्न होते की नाही याची खात्री करून घ्यावी.

सूचना - गीतावलीत - कोणीही राजे उठलेच नाहीत. तेव्हाच जनकाने त्यांस सांगितले आहे की 'घरनि सिधारिए सुधारिए अगिलो काज। पूजि पूजि धनु कीजै विजय बजाइकै ॥८॥'

भूपगण हो आपण आता आपल्या घरी जावे व पुढील कामकाज पहावे. आता आपण या धनुष्याची पूजा करून आपल्या विजयाचा जयजयकार करावा. (बा.कां.पद ८४।६-८ पहा) हे ऐकून गीतावलीत लक्ष्मण जे बोलले आहेत ते मानसातील लक्ष्मण भाषणाहून अगदीच निराळ्या प्रकारचे आहे. यावरून नीट ध्यानात ठेवावे की गीतावलीतील कथेची अवतरणे मानसात आधार घेताना चांगलाच विचार केला पाहिजे.

हिं.दो. *तमकि धरहिं धनु मूढ नृप उठइ न चलहिं लजाइ ॥*
मनहुँ पाइ भट बाहु बलु अधिक अधिक गरुआइ ॥२५०॥

म.दो. *त्वेषें जड नृप धरिति धनु न हले लज्जित जाति ॥*
जणुं पावुनि भट-बाहुबल अधिक अधिक जडताऽति ॥२५०॥

अर्थ : मूढ, मूर्ख (जड) राजे त्या धनुष्याला त्वेषाने धरू लागले; पण हलत (सुद्धा) नाही (असे ठरताच) लज्जित होऊन परत वळू लागले; जणू काय भटांचे बाहुबल मिळून त्याची जडता अधिकाधिक अति होत चालली ॥२५०॥ (जडता + अति = जडताऽति).

टीका दो. (१) कासोटे कसून दोन्ही प्रकारचे भूप उठले; त्यातील कपटवेषातील भटमानींचे वर्णन प्रथम केले व ते अविवेकीही आहेत हे दाखविण्यासाठी विवेकी राजांचे वर्णन केले. आता केवळ अविवेकांध राजांचे वर्णन करून एकेट्याने उचलण्याचा उपसंहार येथे केला आहे. त्या राजांविषयी 'लज्जित होऊन परतले' असे म्हटले नाही; म्हणजे ते निर्लज्जही आहेत हे सुचविले. 'भंगुनि चापा जानकि वरिली (रघुनाथाने) ...तरी लाज कशि नसे मना ती' (६।३६) असे मंदोदरीच रावणास म्हणाली आहे. 'वृथा वल्गसि न वाटे लज्जा' (६।३३।२) 'त्वेष रोष नहिं लज्जा तुजला' (६।२४।८) असे अंगद रावणास म्हणाला आहे. 'अधम निलज्ज! लाज तुज नुरली' (५।९।९) असे सीता रावणास म्हणाली आहे. दाखविले की कपटी अभिमानांध लोकांना लज्जा नसते, ते निर्लज्ज असतात.

(२) उत्तरार्धात म्हणतात की धनुष्य जणू अधिकाधिक जड होऊ लागले. प्रथम जे उठले त्यानाही हलले नाही व या मूढानांही हलले नाही; मग हा फरक कसा दिसू लागला? प्रयत्न करताना होणाऱ्या श्रमांची लक्षणे नृपांच्या ठिकाणी अधिकाधिक प्रमाणात दिसू लागली. घाम फुटणे, धापा टाकणे, छाती धडधडणे, जोर करण्याचे बळ कमी कमी होणे यावरून तो फरक सहज लक्षात येण्यासारखा होता. कोणी १५ पळे कोणी १० पळे कोणी ८ कोणी पाच पळेच जोर करू शकेल; पण वरील परिणाम तेवढ्याच वेळात अधिकाधिक तीव्र दिसू लागले. (क) रहस्य हे आहे की उत्तरोत्तर कमी बळाचे राजे प्रयत्न करू लागले त्यामुळे जो परिणाम दिसला त्यावरून येथे उत्प्रेक्षा केली आहे. खरे पाहता धनुष्य अधिक जड झालेले नाही. जड झाले असे वाटले फक्त! जड झाले असा अर्थ करतील त्यांना उत्प्रेक्षा रूपक, उपमा यातील भेद जड मतीमुळे कळला नाही असे सहज सिद्ध होईल! तराजूच्या एका पारड्यातील वजन जसजसे कमी होत जाईल

तसे तसे दुसरे पारडे अधिकाधिक जड झाल्यासारखे दिसणारच. कमी कमी बलवाल्याना धनुष्य अधिकाधिक जड वाटणार 'नृप भुजबलविधु शिवधनु राहू' याची प्रतीती आता दाखवितात.

हिं. *भूप सहस दस एकहि बारा। लगे उठावन टरइ न टारा ॥१॥*
डगइ न संभु सरासनु कैसे। कामी बचन सती मनु जैसे ॥२॥
सब नृप भए जोगु उपहासी। जैसे बिनु बिराग संन्यासी ॥३॥
कीरति बिजय बीरता भारी। चले चाप कर बरबस हारी ॥४॥

म. *एकदांच दश सहस्र नृपती। लागति उचलुं, न हले हलवती ॥१॥*
शंभु - सरासन डगे न कैसे। कामी वचनिं सतीमन जैसे ॥२॥
पात्र सकल नृप उपहासासी। जेविं विराग विना संन्यासी ॥३॥
कीर्ती विजय वीरता भारी। हटे हरुनि गत धनुकरिं सारीं ॥४॥

अर्थ : दहा हजार राजे एकाच वेळी ते धनुष्य उचलू लागले. हलविण्याचा (वर उचलण्याचा) खूप प्रयत्न करून ते (जागचे) हलले सुद्धा नाही ॥१॥ कामी पुरुषाच्या भाषणाने (विनवण्यानी) सतीचे मन जसे चलित होत नाही तसे ते शंभु-शरासन (सर = शर + आसन) जरासुद्धा ढळले नाही ॥२॥ वैराग्य नसलेले संन्यासी जसे उपहासास पात्र होतात तसेच हे सर्व भूप उपहासास पात्र झाले ॥३॥ भारी कीर्ती, भारी विजय व भारी वीरता इत्यादी धनुष्याच्या हाती जाणून बुजून हट्टाने हरवून सर्व राजे तेथून परतले ॥४॥

टीका . चौ. १(१) एकदाच दशसहस्र नृपती लागति उचलुं दहा हजार राजांचे हात त्या धनुष्यावर राहिले तरी कसे? अशी शंका सहज येण्यासारखी आहे. अशी शंका येऊ नये म्हणून सीतेने केलेल्या भवानी स्तुतीच्या टीकेत आधीच भरपूर चर्चा करून ठेवली आहे. 'भवभवविभव पराभव कारिणि। या वरील टीका विशेषें करून पहावी. हनुमन्ताच्या पुच्छाला वस्त्रे गुंडाळताना ते जसे उत्तरोत्तर वाढत गेले तसे हे भवधनुष्य शिवधनुष्य पण वाढले. भवानीने सीतेला आशीर्वाद व वर दिलेला आहे की तुझ्या मनास ज्याचा ध्यास लागला आहे तो पती मिळेल. नारदाचे वचन खोटे होणार नाही. आपले वचन खोटे होऊ नये म्हणून जगदंबेला हे करणे भागच होते. भवानीच्या इच्छेने हे धनुष्य वाढले. येथे भव-भव विभव कारिणी' याची प्रतीती दाखविली. भवभव = शंकरांचे धनुष्य त्याचा विभव = भरभराट, वृद्धी, रामधनुष्य मोडतील त्यावेळी भवभवपराभव कारिणी' खरे ठरेल! हनुमान शंकरांचा अवतार व हे धनुष्य शंकराचेच. एकदा पुच्छ वाढले तर एकदा (आधीच) धनुष्य वाढले. धनुष्य अचेतन असे कोणी म्हणतील तर पुढे परशुरामाच्या हातातले धनुष्य स्वतःच रघुवीराच्या हातात कसे गेले आपोआप? 'देत धनू, तें स्वयेंचि गेले। परशुराम मनिं विस्मित ठेले ॥' (१।२८४।८) रघुवीराचे बाण आपोआप भात्यात परत येत होते त्यांना जड

म्हणणार की चेतन? तु. दासांनी काशीत व पैठणात एकनाथ महाराजांनी ज्या दगडाच्या नंदीला चारा घातला तो त्या त्या नंदींनी भक्षण केला; त्यांना जड म्हणणार की चेतन? वरील मुख्य शंकेचे गोड समाधान पुढील चौपाईत श्लेषालंकाराने कविराजांनी सुचवून ठेवले आहे. (या शंकेला बगल देण्याच्या हेतूने काढलेल्या काल्पनिक पळवाटा व त्यांचे परभारे इतरांनी केलेले खंडन मा.पीयुषात पहावे).

(२) एक शंका - या दहा हजार राजांनी मिळून जर धनुष्य मोडले असते तर सीतेने जयमाला कोणाच्या गळ्यात घातली असती? आपसात युद्ध करून जो सर्वांस जिंकून विजयी झाला असता त्याच्याच गळ्यात घातली असती. कोणी एकटा करू शकत नाही हे पाहून कपटवेषधारी रावणानेच सुचविले असेल, सर्व राजाना, की आता आपण असे करू, चला, ती सूचना सर्वांनी मान्य केली व उठले. रावण चांगले जाणतो की 'मला जिंकणारा जगात कोणी नाही; लढाई सुद्धा करावी लागणार नाही. नुसते माझे रूप प्रगट केले की हे सगळे पळून जातील. हिंदी टीकाकारांनी म्हटले आहे की सत्योपाख्यान रामायणात राजानी आपसात विचार करून हा निर्णय घेतला त्यात रावणाचा उल्लेख नाही.'

कल्पना करावी! हाच परिणाम आता दृष्टान्तासह सांगतील.

(२) 'कामीवचनिं सतीमन जैसे' हा दृष्टान्त धनुष्य न हलण्याला दिला आहे.दृष्टान्त फार मार्मिक आहे. याने हे सुचविले की या राजानी मनातल्या मनात त्या धनुष्याच्या देवतेला प्रार्थना केल्या पण हे सगळे कामी असल्याने व भवाची शक्ती (भवानी) सती शिरोमणी असल्याने तिने धनुष्य ढळू दिले नाही. (क) डगणे हा मराठी भाषेतलाच शब्द आहे. अर्थ डगमगणे किंवा घाबरणे (वैशंपायन म.हिं.कोप) (ख) येथे हेही ध्वनित केले की रावणाच्या विनंत्यानी सीतेचे मन मुळीच विचलीत होणार नाही. येथे या दृष्टान्ताने हेही ध्वनित केले की रघुवीर कामी नाहीत.

चौ. २-८(१) पात्र सकल नृप उपहासासी - सगळ्या राजांचे हसे झाले; ते थट्टेचा विषय बनले. कोणी म्हणाले असतील की 'हात दाखवून अवलक्षण' करून घेण्यास, व आमचा वेळ मोडण्यास, सांगितले होते कोणी? कोणी म्हणाले असतील 'बांगड्या भरा बांगड्या' ते धनुष्य म्हणजी खेळातली धनुकली समजलात की काय? पोरांच्या एवढी सुद्धा अक्कल नाही, व हे मिशांचे कल्ले कशाला व पीळ घालीत गेले तरी कशाला? हसे होण्याचे मुख्य कारण वर दाखविले आहे. हे फार सुन्दर नाट्य आहे. दृष्टान्त देतात -

(२) जेविं विराग विना संन्यासी - सर्व विषयांचा व विकारांचा त्याग म्हणजेच संन्यास. संन्यासाश्रमात तो मुख्य आहे. तो नसेल तर लोक (वृद्धस्त्रिया सुद्धा) विचारतात की काय हो स्वामी! चहावाचून तुमचे आडतं व यजमानाला दृष्टी चुकवून स्वयंपाकघरात जाऊन मागता, तर तुम्ही संन्यास घेतलातच कशाला? तुमच्यापेक्षा आम्ही गृहस्थ चांगले. विषयासक्त संन्यासी हास्यास्पद ठरतात. म्हणूनच जणू मस्करी (= संन्यासी) हा संस्कृत शब्द मराठीत थट्टा या अर्थाने रूढ झाला. हिंदीत मश्करी (मस्करी) आहे. 'शोच्यहि यती प्रपंचरत विगत विवेक बिराग?' (२।१७२). असे संन्यासी अतोभ्रष्ट कर्मभ्रष्ट होऊन ततोभ्रष्ट होतात ज्ञान, मोक्ष प्राप्त होत नाही.

(कित्येक तर पिशाचे झालेले आहेत!) असेच या राजांचे झाले. सीता तर नाहीच मिळाली पण अब्रू गेली नाक कापले गेले स्वतःच्याच हातानी!

ल.ठे. ऐतिहासिक, स्वयंवरासारख्या कथेत, दृष्टान्त, उपमादिकांच्या निमित्ताने मोठमोठे अध्यात्माचे व नैतिक सिद्धान्त सांगण्यात तुलसीदासांचा हात कोणी धरू शकत नाहीत. येथे सहज लीलेने सतीस्वभाव, सतीधर्म व संन्यास धर्म सांगितले. या राजांचे हातचे तेल तूप जाऊन धुपाटणे कसे हाती आले ते आता सांगतात –

चौ. ४(१) कीर्ती विजय वीरता - सारीं आजपर्यंत पुष्कळ वीरता गाजवून विजय मिळविले व त्या विजयांनी कीर्ती झाली. कीर्तीचे कारण विजय व विजयाचे कारण वीरता आहे. या राजानी नवीन विजय व कीर्ती मिळविण्यासाठी आपल्या जवळ असलेल्या या कीर्ती आदी सर्व संपत्ती या भवधनुष्याशी जुगार खेळताना जणू पणास लावल्या; पण हे पण हरले; त्यामुळे यांची ती सर्व शुभसंपत्ती धनुष्याच्या हाती गेली. जो कोणी धनुष्याला जिंकील त्याच्या हाती या सर्वांची एकत्र साठलेली कीर्ती, विजय व वीरता जाणार. (क) हटें हरुनि-साधु राजानी आधी हडसून खडसून बजावले होते की आधीच 'निज भवनांते जा। नाही तर शेवटी यश प्रताप हरूनि बलतेजा' (२४५।५४) असे जावे लागेलच. पण या राजानी हट्टाने ते ऐकले नाही. व भाटांच्या सूचनेकडेही हट्टाने दुर्लक्ष केले व एकेकट्यास उचलले नाही तरी हट्टाने हजारो एकत्र प्रयत्न करू लागले. त्याचा परिणाम भोगावा लागला. साधूंच्या म्हणण्याप्रमाणेच घडले. साधूंच्या निःस्वार्थी उपदेशाचा तिरस्कार केला त्याचे फल मिळण्यास वेळ लागला नाही, हे येथे स्पष्ट दाखविले आहे. (ख) हरुनि गत - क्षत्रियांची मोठी संपत्ती, त्यांचे सर्वस्वच वीरता, विजय व कीर्ती गमावून, कफल्लक बनून हात हालवीत म्हणा किंवा हात चोळीत, (धनुष्याच्या स्पर्शाने गारठली, आखडली असतील म्हणून) बोटे मोडीत गेले. 'गत' शब्द देहलीदीपाप्रमाणे दोन्हीकडे लागतो. कुठे गेले व कसे गेले ते सांगतात –

हिं. श्रीहत भए हारि हियँ राजा। बैठे निज निज जाइ समाजा ॥५॥
नृपन्ह बिलोकि जनक अकुलाने। बोले बचन रोष जनु साने ॥६॥
दीप दीप के भूपति नाना। आए सुनि हम जो पनु ठाना ॥७॥
देव दनुज धरि मनुज सरीरा। बिपुल बीर आए रनधीरा ॥८॥

म. श्रीहत राजे हृदयीं हरले। जाउनि निज निज समाजिं बसले ॥५॥
पाहुनि नृपां जनक घाबरले। वदति शब्द-जणुं रोषें भरले ॥६॥
द्वीपा-द्वीपाचे नृपती-गण। आले परिसुनि कृत जो मी पण ॥७॥
सुर-दानव मानव-वपुधारी। आले वीर धीर रणिं भारी ॥८॥

अर्थ : हृदयात हार खाऊन ते सर्व राजे श्रीहत (तेजोहीन, दीन) झाले व जेथे आपापला समाज होता तेथे जाऊन बसले ॥५॥ नृपांना पाहून जनक घाबरले (व्याकुळ झाले) व जणू रोषाने भरलेले शब्द बोलू लागले ॥६॥ प्रत्येक द्वीपाद्वीपातून आम्ही केलेला

पण ऐकून, अनेक नृपांचे समुदाय आले ॥७॥ मोठेमोठे रणधीर देवदानव वीरही मानवरूप घेऊन आले (आहेत) ॥८॥ (समाज = मंत्री शरीरसंरक्षक वगैरे मंडळी)

टीका : चौ. १(१) श्रीहत राजे त्या धनुष्याच्या हाती प्रथम शरीराने शक्ती, बल, पराक्रम इत्यादी हरले, त्यामुळे मनाने ही हार खाल्ली, त्यामुळे जे प्रकाशमान, तेजपुंज होते ते एकदम श्रीहत = तेजोहीन झाले. त्यांची तोंडे व देह फिके पडले. येथे वैवर्ण्य हा अनुभाव प्रगट झाला आहे. 'श्री' तेजोहत झाला श्री गता। नभिं मध्यान्ही शशि पाहता॥' (६।३५।४) हे रावणाचे वर्णन आहे. भरदुपारी आकाशात दिसणारा चंद्र जसा दीन, हीन, मलीन दिसतो तसे हे सर्व राजे दिसू लागले. जे कोणी धनुष्याजवळ गेले नव्हते त्यांची सुद्धा तीच दशा झाली; व पुन्हा प्रयत्न करावा असे ज्यांस वाटत होते त्यांचे सुद्धा हातपाय पार गळले. शेकडोंनी एकाच वेळी उचलून जे हलले सुद्धा नाही ते आपल्याला कसे उचलता येईल असे वाटले - अगदी स्वाभाविक होते. परिणाम असा झाला की कोणीच प्रयत्न करण्यास उठेनात. त्यामुळे जनकराजावर काय परिणाम झाला तो सांगतात.

चौ. ६(१) पाहुनि नृपां जनक घाबरले... रोपें भरले – सगळ्या नृपांची ही दुर्दशा पाहून कोणीच उठत नाहीत असे दिसताच जनकाची निराशा होणे स्वाभाविक आहे. सीतेचे पुढे काय अशी चिंता मनात उभी राहणारच. कारण ते यावेळी जनक आहेत, विदेह नाहीत. अंतरात विदेह आहेत हे पुढल्या चरणात ध्वनित केले आहे. सीतेचे काय होणार, लोक काय म्हणतील, असा जगात अशक्य ठरणारा पण जनकाने कसा केला इत्यादी प्रमाद यांचा विचार मनात येऊन जनक घाबरले. (क) जणुं रोपें भरले शब्द बोलू लागले. भाव हा की हृदयात रोप नाही पण शब्दात भरपूर आहे. कोणीही जनक (कन्या-पिता) अशावेळी क्रोधानेच बोलला असता. या अशा बोलण्यात दोन हेतु मनात आहेत. (१) रागाने अपमानास्पद बोललेले शब्द सहन न होऊन कदाचित क्षात्र रक्त खवळून आल्याने कोणी उठेल व प्रयत्न करील. (२) राम परमात्मा आहेत अशी जनकाची खात्री झाली आहे. तेच धनुष्य मोडतील हे नारद वचनाने आधीच ठरल्यासारखे आहे. परंतु रघुवीराने ते मोडल्यावर कोणाला असे म्हणण्यास जागा नसावी की मला संधीच दिली गेली नाही; मी उठणार होतो तोच दशरथकुमार उठले, तेव्हा सीता रामाला देऊ देणार नाही. अशा प्रकारे युद्धाचा प्रसंग येऊ नये म्हणून खाजवून खरूज काढल्यासारखे करीत आहेत व खुंटा हलवून बळकट करीत आहेत. नाटकात सोंग घेतले की तदनुसार वेष, कृती व भाषा पाहिजेच. 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' जनक अन्तस्त्यागी बहिर्भोगी आहेत हे लक्षात यावे म्हणून कवींनी येथे उत्प्रेक्षा केली आहे. हा क्रोध नाटकातला आहे. खरा नव्हे; परंतु नाटकातला क्रोध प्रेक्षकास खराच वाटतो व त्याचा जो परिणाम व्हावयाचा तो होतोच. म्हणूनच जितविकार कोण हे अज्ञजनासच काय ज्ञानी व्यक्तीस सुद्धा संगतीला आल्याशिवाय कळणे कठीण असते. अज्ञ लोकाना कळणे अशक्यच असते. जागा कोण झाला आहे हे झोपलेल्या व्यक्तीस कळणे शक्य नाही; व जागा झाला असून झोपेचे सोंग घेतलेला, जागा झालेल्या दुसऱ्यास कळणे कठीण असते.

चौ.७(१) द्वीपा द्वीपाचे नृपतीगण - द्वीपें यात मुख्य आहेत. जम्बु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर ही सात मुख्य द्वीपे होत. सप्तद्वीपा वसुंधरा. आपण जम्बूद्वीपातील भरत

खंडात राहणारे आहोत. पृथ्वीवरील साती द्विपात हा धनुर्भंगाचा पण जाहीर केला होता. कोणालाच निमंत्रणे पाठविली नव्हती हे पुढील चरणावरून ठरते. (क) आले परिसुनि कृत जो मी पण - पण ऐकून आले यावरून वरील अनुमान सत्य ठरते. प्रत्येक द्वीपात नऊ नऊ खंडे आहेत व प्रत्येक खंडात अनेक देश व अनेक राजे; म्हणून नृपतीगण आले असे म्हटले. जम्बू द्वीपातील लोकांपेक्षा उत्तरोत्तर अधिक बलवान लोक असतात. 'सीता स्वयंवरीं नृप सगळे। सुभट एक एकाहुनि जमले' (२९२।४) भाव हा की एवढ्या लांबून लांबून आलात ते का नुसते तोंड दाखविण्यासाठी की मुलीचे तोंड पाहण्यासाठी? आपल्या बळाचा अंदाज करता येऊ नये हे आश्चर्य आहे. नुसते नर रूपच आले आहेत असे नाही इतर पुष्कळ वीर आहेत. कोण कसे ते ऐका.

चौ. ८(१) देव दानव वीर, रणधीर, महावीर आलेले आहेत, पण ते मनुष्यरूपाने आले आहेत. इतर कोणास ओळखता आले नाहीत तरी जनकाने ओळखले आहेत. येथे जनकाच्या सर्वज्ञतेची थोडी चुणूक पुन्हा दाखवून ठेवली. 'जो शिवशैला सलील उचली। तोहि सभे त्या पराजित बली' (२९२।८) असा उल्लेख याच सभेविषयी जनकदूतानी केला आहे. यावरून हे मर्म अगदी अल्पावधीत फुटले हे सिद्ध होते. मंदोदरीचे वचन याच अर्थाचे आहे. त्रैलोक्यातील वीर महावीर रणधीर आले असून कोणीही धनुर्भंग केला नाही यावरून ठरते की -

हिं.दो. कुअँरि मनोहर बिजय बडि कीरति अति कमनीय ॥
पावनिहार बिरंचि जनु रचेउ न धनु दमनीय ॥२५१॥

म.दो. कुमरि मनोहर जय महा कीर्ति परम कमनीय ॥
मिळविणार जणुं विरंचि न विरची धनु-दमनीय ॥२५१॥

अर्थ : मनोहर राजकुमारी, महाविजय, व अत्यंत वांछनीय सुंदर कीर्ती मिळविणारा, धनुष्याचे दमन करण्यास समर्थ (धनुर्भंग करणारा) (असा कोणी वीर) विरंचिने विरचिलाच नाही (असे वाटते) ॥दो. २५१॥

टीका दो. (१) केवळ शिवधनुष्य मोडण्याने तीन परम दुर्लभ लाभ होणार आहेत. सीतेसारखी परम मनोहर कन्या, जगात कुठे नसेल म्हणून तर तुम्ही सर्व राजे तिच्या लोभाने जगाच्या काना कोपऱ्यातून इतक्या लांब आलात हा जनकाच्या म्हणण्याचा भाव आहे. म्हणून कुमरि शब्द सर्वप्रथम घातला. (क) आपल्या मुलीचे मनोहरत्व बापाने कसे वर्णन केले अशी अनाठायी शंका काही लोक घेतात पण ती व्यवहारशून्य पुस्तकी किड्यांची शंका समजणे योग्य आहे. (ख) सप्तद्वीपवती पृथ्वीचा जयच नव्हे तर त्रैलोक्य विजय इतर कोणतेही कष्ट न करता सहज पदरात पडण्यासारखा आहे. व दिगंत अचल कीर्ती मिळणार आहे. कारण रावण बाणासुरास जे करता आले नाही; देवाना जे शक्य झाले नाही; नागांना जे अशक्य झाले ते एका मानवाने केले अशी कीर्ती त्रैलोक्यात सहज दुमदुमण्यासारखी मिळणार असता कोणीही ते महत्कर्म केले नाही यावरून अनुमान काढतात की (ग) 'विरंचि धनुदमनीय न विरचि जणुं' धनु-दमनीय = धनुष्याचे दमन करण्यास समर्थ असणारा असा पुरुष ब्रह्मदेवाने विशेष रचना करून निर्माण केलेला दिसत नाही.

विरंचि विरचि न याने सुचविले की साधारण सृष्टीतील देवमानव दानवांना ज्या अर्थी हे करता आले नाही त्याअर्थी कोणी पुरुष विशेष, अलौकिक पुरुषच हे करण्यास पाहिजे. पण तसा कोणी निर्माण केलेला दिसत नाही. 'जो विरंचि रचि सीते सुंदर। तो सुविचारिं रची श्यामल वर' (२२३।७) असे नगरयुवती म्हणाल्या आहेत. दोघांच्या भावना समान आहेत. (घ) निर्माण केला नाही असे म्हणण्याचे कारण की तसा या आलेल्या सगळ्या नृपतीत व देवदानव-वीरात कोणी असता तर त्याने धनुष्य मोडले असते. असे सामर्थ्य असून या तीन गोष्टीपैकी एकीचीही इच्छा नसलेला येथे येता कशाला?

तुलना - हनुमन्नाटकांतील श्लोक व ते कोणाच्या मुखात आहेत हे पाहिले म्हणजे तुलसी काव्य कला अतुल कशी ते दिसेल. 'आद्वीपात्परतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः॥ कन्यायाः कलधौतकोमलरुचेः कीर्तेश्च लाभः परः॥ ना कृष्टं न टंकितच नमितं नोत्थापितं स्थानतः॥ केनापीदमहो महद्धनुरिदं निर्वीरमुर्वीस्थलम्' (१।१०) हे सर्व राजे सर्व द्वीपातून येऊन एकत्र जमले आहेत; सुंदर धुतलेल्या दाण्यासारखी निर्मळ कन्या व कीर्ती यांचा फार मोठा लाभ आहे. तथापी हे आश्चर्य वाटते की कोणी एकाने सुद्धा हे महाधनुष्य ओढले नाही, की टणत्कार केला नाही, की वाकविले नाही, की त्याच्या स्थानावरून उचलले नाही, तेव्हा आता हे पृथ्वीतल निर्वीर झाले (हेच खरे). असे रामचंद्र लक्ष्मणास म्हणाले आहेत. हे भाषण नाटकातील धीरोदात्त रघुवंशीय क्षत्रिय नायकाच्या मुखात शोभते की निराश होऊन, घाबरून चिडल्यासारखा झालेल्या सीताजनकास शोभते असे सुविचारवंतांनी ठरवावे! हा श्लोक व येथील मागील चार ओळींसह पुढील तीन चौपाया यांची तुलना करून उत्तमकाव्य, औचित्य, स्वभावोक्ती इत्यादी कशात, श्रेष्ठ आहेत तेही ठरवावे. सगळ्याच पदार्थांची चव वाढणाराने सांगणे बरे नाही. जेवणारानाही काही चाखवण्याची व चव पाहण्याची संधी देणे योग्य वाटते. आता जनक राजा उघड उघड प्रश्नच विचारतील.

हिं. कहहू काहि यहु लाभु न भावा। काहुँ न संकर चाप चढ़ावा॥१॥
रहउ चढ़ाउब तोरब भाई। तिलु भरि भूमि न सके छड़ाई॥२॥
अब जनि कोउ माखै भट मानी। बीर बिहीन मही मैं जानी॥३॥
तजहु आस निज निज गृह जाहू। लिखा न बिधि बैदेहि बिबाहू॥४॥

म. वदा लाभ हा कुणा न रुचला। कुणि शंकर-धनु-गुण न लावला॥१॥
करणें सज्य मोडणे राहो। नुचलां जमिनीवरून जरा हो!॥२॥
अतां न मद भट-मानी धरणें। वीर-विहीन मही मी जाणें॥३॥
त्यजा आस जा निज ठावा, हा!। विधि न लिही वैदेहि-विवाहा॥४॥

अर्थ : कोणीही शंकर चापाला गुण सुद्धा लावला (चढवला) नाही, (तेव्हा) हा लाभ कोणालाच रुचला नाही की काय हे सांगा॥१॥ अहो! सज्ज करणे (दोरी लावणे) व मोडणे तर राहोच पण जमिनीपासून जरासुद्धा कोणी उचलले नाही॥२॥ मी भट (योद्धा-वीर) असा अभिमान वाटत असेल त्यानी यापुढे तो गर्व धरू नये कारण सर्व पृथ्वी (आता)

वीर विहीन आहे हे मी जाणले ॥३॥ (आता) आशा सोडा व आपापल्या स्थानाला (घरीं, ठावां) जा कसे! हाय! विधीने वैदेहीच्या नशीबात विवाह लिहिलेलाच नाही ॥४॥

टीका चौ. १(१) वदालाभ हा कुणा न रुचला - भाव हा की हा परम लाभ व्हावा म्हणून तर तुम्ही सर्व येथे जमलात! हे धनुष्य सुद्धा शंकर, कल्याण करणारे आहे; ते शंकरांचे धनुष्य कोणाचे अकल्याण कसे करील! धनुष्यभंग केल्याने अकल्याण होईल अशी धास्ती तर नाही वाटली तुम्हाला? मग का मोडले नाही कोणी ते सांगा पाहू. काही उत्तर मिळाले नाही; सर्वांच्या माना किंचित खाली झाल्या.दृष्टी अवनीकडे पाहू लागली.

चौ. २(१) करणें सज्य मोडणें राहो - कोणी काही बोलत नाही यावरून हा लाभ सर्वांना होता, पण धनुष्याला दोरी चढवण्याचे बळ कोणात नाही हे निश्चित ठरले. धनुष्य अकल्याण करील असेही कोणाचे म्हणणे नाही. बरे असो. दोरी लाउन धनुष्य नाही मोडले तर नाही; पण नुसते वर उचलले असते तरी बरे वाटले असते; पण आश्चर्य हे की कोणाला तिळभर सुद्धा उचलता आले नाही! यावरून ठरले की पृथ्वीवरील राजसमाजास इतकेही बळ राहिले नाही!

चौ. ३(१) आता न मद भट-मानी धरणे ... जाणें - मात्र बजाऊन सांगता की इतःपर आता-अब) मी भट असा आव अभिमानाने कोणी आणू नये. तुमचा सर्वांचा अभिमान, गर्व, त्या शिवधनुष्याने केव्हाच चक्काचूर केला आहे. वीरत्वाचा ताठा कोणी धरू नये यापुढे. मला आता चांगले कळले की आता या पृथ्वीवर कोणी वीर म्हणून राहिला नाही.

चौ. ४(१) त्यजा आस - सीतेच्या प्राप्तीची आशा सोडा, कोणाला जर वाटत असेल की धनुर्भंग कोणीच न केल्यामुळे पण फुकट गेलाच आहे; तेव्हा आता कन्या कोणाला तरी माळ घालीलच; तर ही आशा अगदी फोल आहे. तुम्ही आपापल्या घरी जाणे चांगले कारण, येथले कार्य संपलेच असे दुःखाने म्हणावे लागत आहे. यात तुमचा कोणाचा दोष नाही. (क) विधि न लिही वैदेहिं - विवाहा - वैदेहींचा विवाहच होऊ नये असे ब्रह्मलिखितच असले तर तुम्ही तरी काय करणार! तिच्या प्रारब्धात विवाहाचा योग नाही असेच म्हटले पाहिजे; म्हणून तर धनुर्भंगाचा विधि माझ्याकडून ठरविला गेला. तो बदलणे मात्र अशक्य!

(५) रघुवीराने ताटकासुबाहु वध केला; मारीचासारख्या दुर्दांत, दुर्जय राक्षसाला एका क्षणात, बोथट बाणाने शंभर योजने दूर उडविला इत्यादी वीर्य पराक्रमांचे ज्ञान जनकास झालेले असता, 'वीर बिहीन मही' झाली आहे असे रामचंद्रांच्या तोंडावर कसे म्हटले? परशुरामाचे वीरत्व तर विश्वविश्रुतच आहे. परशुराम येथे नसले तरी महीवर आहेतच; मग असे का म्हटले? याचे कारण 'वदति शब्द जणुं रोपे भरले' (२५१।६) याच्या टीकेत सविस्तर स्पष्ट केले आहे. 'सहित विदेह बिलोकिति राणी। शिशुसम कशी प्रीति कुणिवानी' (२४२।३) हे जरी खरे असले तरी ज्यानी कपटवेषात असलेल्या देवदानवाना ओळखले आहेत त्यांना राम प्रभू आहेत याचे विस्मरण झाले आहे असे मानण्यास ही बुद्धी तयार होत नाही. जेथे 'धर्मशील हरिभक्त शहाणे' अशा सामान्य साधुभूपंनी प्रभूला ओळखून 'करुनि भूपमद चूर राम सितेला परिंणितिल' (२४५) असे स्पष्ट सांगितले. तेथे जनकास विस्मृति झाली असे या मनाला मानवत नाही. जनक बोलत

आहेत ते दिसण्यात पश्चात्तापदग्ध, चिडून गेलेल्या कन्या पित्याला अगदी उत्तम शोभेल अशी स्वभावोक्ती आहे. जनक जाणून बुजून बोलत आहेत. त्यांस पक्के माहीत आहे की 'वदति अबद्ध हृदयिं रस-भरती। जनमन जाणुन राम रीझती॥ प्रभु मनिं राहि न चूक कृतीची। स्मरती शतदां स्थिती हृदींची॥' (१।२९।४-५).

हिं. सुकृतु जाइ जौं पनु परिहरऊँ। कुअँरि कुआरि रहउ का करऊँ॥५॥
जौं जनतेउँ बिनु भट भुबि भाई। तौ पनु करि होतेउँ न हँसाई॥६॥
जनकबचन सुनि सब नर नारी। देखि जानकिहि भए दुखारी॥७॥
माखे लखनु कुटिल भइँ भौंहें। रदपट फरकत नयन रिसौंहें॥८॥

म. सुकृत-हानि जर पणास परिहरूं। राहो कुमरि कुंवारि काय करूं॥५॥
भट-विहीन जर मही जाणतों। पण करुन न उपहास पावतों॥६॥
जनकवचन परिसुन नरनारी। बघुन जानकिस, विषण्ण भारी॥७॥
रोष लक्ष्मणा भृकुटी चढती। नेत्र रुषारुण ओठ फडकती॥८॥

अर्थ : पणाचा त्याग करावा तर (सर्व) सुकृताचा नाश होईल म्हणून मुलगी कुंवारी राहणार असेल तर राहो, त्याला मी तरी काय करू॥५॥ मही भटविहीन आहे हे जर (मला पूर्वीच) कळले असते तर हा पण करून हास्यास्पद उपहासपात्र झालो नसतो॥६॥ जनकाचे हे भाषण ऐकून नर नारींनी जानकीकडे पाहिले व त्यांना फार विषाद वाटला (दु:ख झाले)॥७॥ लक्ष्मणाला रोष आला. त्यांच्या भिवया चढल्या; डोळे रागाने लाल झाले व ओठ (रदपट) थरथरू लागले (कंप पावू लागले)॥८॥

टीका चौ. ५(१) सुकृत हानिजर पणास परिहरुं... काय करूं - पणाचा परित्याग करणे हा एकच वैदेहीचा विवाहाचा मार्ग मोकळा आहे. परंतु पणाचा त्याग म्हणजेच प्रतिज्ञाभंग, म्हणजेच सत्याचा, धर्माचा, सुकृताचा खून व असत्याची चलती! व 'नहिं असत्य सम पातक पुंजा। गिरिसम होती कोटि किं गुंजा। सत्यमूल सब सुकृत शोभती। वेदपुराणिं विदित मनु वदती॥' (२।२८।५-६). सत्य पालन न करणे, वचनभंग, प्रतिज्ञाभंग करणे, म्हणजे सुकृत रूपी विशालवृक्षाचे मूळ तोडून टाकणे आहे. (२।३०।७व २।९५।३-४।५ पहा). (क) याचा परिणाम मुलगी अविवाहित राहणार हे स्पष्ट आहे. परंतु मुलगी अविवाहित ठेवावी लागेल या भ्रमाने, मुलीच्या व तदंगभूत स्वत:च्या व कुटुंबाच्या सुखाच्या लोभाने प्रतिज्ञाभंग करणे म्हणजे धर्मनाश, सर्वनाश व आत्मघात करण्यासारखे आहे. एवढे मोठे संकट, एवढी मोठी ऐहिक सुखाची हानि सोसण्यास तयार होऊन प्रतिज्ञापालन करण्यातच धर्मशीलतेची किंमत राहिली. राजाच वचनभंग करू लागला तर प्रजा काय करील हे आज शब्दांनी सांगण्याची आवश्यकता नाही. वचन-पालनासाठी केवढा त्याग! याचेच नांव राजा! मोठ्यांनी, प्रतिष्ठितांनी मोठा त्याग केला तरच लहान लहानसा त्याग तरी करू शकतील. पण कलीची विपरीत करणी अशी की आज लहानांनी मोठा त्याग करावा अशी अपेक्षा मोठ्यांची व मोठ्यांनी त्यावर मजा मारून आपला मोठेपणा, प्रतिष्ठा, माहात्म्य वाढवावे! असो.

जनकराजाची भाषा पश्चात्तापदग्ध हृदयाची आहे; ते सर्व दोष आपल्यावरच घेत आहेत. याचेच नाव पश्चात्ताप, सतीचरितात खऱ्या पश्चात्तापाचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे.

चौ. ६(१) भटविहीन जर मही जाणतो... पावतो - सुचवितात की माझा अंदाज चुकला त्यामुळे जगात माझे हसे होणार हे उघड आहे; पण धर्मपालनासाठी लोकांचा उपहास सहन करावा लागला तरी करणे कर्तव्य आहे; धर्म नित्य आहे, उपहास अनित्य आहे. माझा अंदाज चुकावा व मुलीला अविवाहित राहणे भाग पडावे हा आमच्या दोघांच्या प्रारब्धाचा भोग आहे. (क) येथे ध्वनित केले की तुमचा सर्व भूपांचा जसा उपहास झाला व होणार तसा माझाही होणार. तुमचा उपहास करविण्यासाठी मी हा पण केला असे म्हणण्यास मात्र जागा नाही. या पश्चात्तापाच्या वचनाना उद्देशूनच पुढे विश्वामित्र म्हणतात की 'उठा राम भंगा भवचापा। वारा तात जनक-परितापा॥' (२५४।६) जनकाच्या या भाषणाना कोणवर काय परिणाम झाला पहा –

चौ. ७(१) नरनारी। बघुन जानकिस विपण्ण भारी - राजे लोकांना बोलण्यास तोंडच राहिले नाही. सर्व राजे अयशस्वी झाले याचेही लोकांस वाईट वाटण्याचे कारण नाही. या बाबतीत लोकांच्या मनासारखेच घडले आहे; पण राम किंवा लक्ष्मण उठले नाहीत, स्वस्थ बसून राहिले आहेत हे पाहून व राजाचा निश्चय ऐकून मात्र पुरनरनारींना विशेषतः जानकीकडे पाहून फार वाईट वाटले. अशी त्रिभुवन सुंदर, सकल गुणखाणी आमची जानकी अविवाहित राहणार! तिला किती दुःख होणार! या कल्पनेनेच त्यांना फार दुःख झाले; मग सीतेला काय वाटले असेल याची कल्पना कोणासही करता येणे शक्य नसल्याने कवीनी पण वर्णन केले नाही.

वि.ल.ठे. - एवढे सगळे झाले, जनकाच्या शब्दानी अपमान केला गेला तरी राम धनुष्यभंग करण्यास का उठले नाहीत! पौर्णिमेच्या चंद्राला पाहून सीताप्रेमवश झालेले राम ते हेच का? प्रेमवेडा झालेला व अंगात शक्ती असलेला कोणी महावीर असे अपमानाचे शब्द शांत, निर्विकार मनाने ऐकून घेईल का? तो एवढा वेळ खरच बसू शकेल का? काम वेडा कसा वागतो अशा वेळी ते नारदमोहाने दाखविले आहे. या गोष्टींचा वाचकानी विचार करावा आणि सांगावे की शृंगारयुद्धात रामाचा जय झाला की कामाचा! (क) रामधनुर्भंग करण्यास न उठण्याचे कारण आधीच सांगितलेले स्मरत असेलच. राम धनुर्भंगासाठी रंगभूमीत आले नसून चापमखशाला पाहण्यासाठी आलेले आहेत. मग मुनिवृंदसमेत कृपाले कृत गमना बंधु धनुमखशाले' (२४०।४) 'कुलिशाहुनिहि कठोर अति कोमल कुसुमाहून॥ रामचित्त की खगेश्वर! कोणा येई कळून' (७।१९) राम कामी नाहीत, प्रेमवेडे झालेले नाहीत व सीतेने त्यांना जिंकलेले नसून त्यांनी सीतेला जिंकली आहे हे पुढे पदोपदी दिसणार आहे. (ख) जनकाचे भाषण ऐकून हा रामचंद्रांचा व रघुवंशाचा उघड उघड उपमर्द केला असे वाटू न रामसेवामय जीवित असलेल्या रामसेवामूर्ती लक्ष्मणाची काय स्थिती झाली पहा.

चौ. ८(१) रोप लक्ष्मणा भृकुटी चढती ... फडकती - भिवया चढणे, डोळे लालहोणे, व ओठ थरथर कापणे ही तिन्ही क्रोधाची लक्षणे आहेत. 'अरुण नयन, भृकुटी कुटिल निरखिति नृपा सरोष॥ मत्त गजगणां बघुनि जणुं हरिशावक साटोप' (२६७) असे पुढे लक्ष्मणाचेच वर्णन आहे.

येथे राजेलोकांकडे बघणे नाही, कारण त्यांनी अपमान केला नाही. अपमान केला आहे जनकाने, पण त्यांच्याकडे क्रोधाने पाहणे विश्वामित्रांस व प्रभूला रुचणार नाही, म्हणून डोळ्यातून क्रोधाचा वर्षाव करता येईना. या झालेल्या कोंडमाऱ्यामुळे ओठ थरथरू लागले. मनात काही पुटपुटलेही असतील; पण असा क्रोध आवरणार किती वेळ!

हिं. दो. ***कहि न सकत रघुबीर डर लगे बचन जनु बान ।।***
नाई रामपद-कमल सिरु बोले गिरा प्रमान ।। २५२ ।।

म. दो. ***वदु न शकति रघुवीर भय लागति वच जणुं बाण ।।***
नमुनि रामपद-कमलिं शिर वदले गिरा प्रमाण ।। २५२ ।।

अर्थ : (ते जनकाचे) शब्द जणू बाणांसारखे लागले, पण रघुवीराच्या धाकामुळे (जनकास) काही बोलता येणे अशक्य झाले. (तेव्हा) रामपदकमलांना नमन करून प्रमाणभूत वचन (लक्ष्मण) बोलले ।।दो. २५२ ।।

टीका दो. (१) रघुवीर भय रामपद कमल - यातील रघुवीर व राम हा शब्दभेद हे दाखवितो की रघुपती वीर आहेत, वीरांचा अपमान केला गेला आहे असे असता ते काही बोलत नाहीत, मग आपण कसे बोलावे अशी भीती वाटत आहे. ते विद्यावीर, धर्मवीरही आहेत. ते बोलत नाहीत याला काही धार्मिक कारण असेल व ते त्यांस विद्यावीर असल्यामुळे कळले असेल. नाहीतर असला अपमान सहन करणारे ते नाहीत. कारण ते रघुवंशातील श्रेष्ठ वीर आहेत. राम का म्हटले ते पुढे पाहू, फार गोड भाव आहे (क) लागति वच जणुं बाण' वाग्बाण लागले किंवा शब्द बाणासारखे लागले असे रूपक किंवा उपमा अलंकार न करता जणु घालून उत्प्रेक्षा करण्यात गूढ भाव आहे. बाण सोडल्याशिवाय जात नाहीत, सरळ जातात म्हणून त्यांस अजिम्हग (सरळ जाणारे) असे म्हणतात. जनकराजा काही नवशिके धनुर्धारी नव्हते की त्यांनी एकास सोडलेले बाण दुसऱ्यास लागतील. भाव हा की जनकाचे भाषण रामलक्ष्मणास उद्देशून नव्हतेच. हे शब्दशः सिद्ध होते. 'द्वीपाद्वीपाचे नृपतीगण। आले परिसुनि कृत जो मी पण' जनकाने केलेला पण ऐकून आलेल्या नृपती गणांना व मनुजरूपाने आलेल्या देव दानव वीरांना उद्देशून जनकाचे भाषण होते. रामलक्ष्मण पण ऐकून आलेले नाहीत; त्यांना बोलावले गेले आहेत; व ते सुद्धा विश्वामित्रांनी चला म्हटले म्हणून 'चला वदति मुनि निमंत्रण जनके प्रेषित तात!' (२३९) आले ते पणासाठी धनुर्भंग करण्याच्या हेतूने - आले नसून धनुर्मखशाळा पाहण्यासाठी आले. म्हणून जनकाच्या भाषणाशी यांचा संबंधच येत नाही. शिवाय हे नृपती नाहीत, देव नाहीत, की दानव नाहीत. यावरून सांगावे की ते वचन बाण रामलक्ष्मणांना मारले होते का? मुळीच नाही; असे म्हणावे लागेल. असे आहे म्हणून 'जणुं' शब्द घालून जनकाचे निर्दोषत्व सिद्ध केले. 'वीर विहीन मही मी जाणें' हे वाक्य रामलक्ष्मणांना लागू आहे असे म्हणता येत नाही. कारण १४ वर्षांच्या राजपुत्रांकडून वीरतेची अपेक्षाच नसते. हे रंगभूमीत शिरल्यावर जनकपुरनरनारींना किंवा जनकाच्या कुटुंबातील कोणालाही ते वीर दिसले वाटले नाहीत. जनकाने सुद्धा पृथ्वीवरील भूपात यांची गणना केलेली नाही. असे होते म्हणूनच विश्वामित्र सुद्धा काही बोलले नाहीत. रामचंद्रही बोलले नाही. लक्ष्मणाने

गैरसमजाने जनक भाषण दोघांकडे लावले. एकावर बाण सोडले जात असता दुसरा कोणी न कळत समोर गेला तर ते बाण त्याला लागणारच. व ते तीव्र असले किंवा त्याच्या अंगावर चिलखत वगैरे नसले तर ते हृदयात शिरून सलणार व असह्य वेदना होणारच अशा वेदना होऊ लागल्यावर लहान मातृप्रेमी, मातृभक्त मुलगा कोणाजवळ जाणार? रागावेल असे नक्की वाटत असले तरी तो जाणार आईजवळच. म्हणून म्हणतात -

(२) रामपदकमलीं शिर नमुनि वदले - कमल शीतल, प्रसन्नता, वाढविणारे असते व राम = रमविणारे खात्री आहे की माझ्या सर्व वेदना शमन करून, शीतल करून माझ्या चित्ताला ते रमवितील. लक्ष्मणाची भावना अशी आहे - 'प्रभू स्नेहिं शिशु मी प्रतिपालित ॥...गुरु पितृ माय न कुणि मज ठावे' (२।७२।३-४). लक्ष्मण आपल्याला राममातेचा शिशु मानतात. लक्ष्मणाने ही आपली भावना अक्षरशः कृतीत उतरविलेली पदोपदीं दिसते. (क) प्रमाण = प्रमाणभूत, सत्य, गिरा = वाणी, भाषण.

हिं. रघुबंसिन्ह महुँ जहँ कोउ होई। तेहिं समाज अस कहइ न कोई ॥१॥
कही जनक जसि अनुचित बानी। बिद्यमान रघुकुल मनि जानी ॥२॥
सुनहु भानुकुल पंकज भानू। कहउँ सुभाउ न कछु अभिमानू ॥३॥
जौं तुम्हारि अनुसासन पावौं। कंदुक इव ब्रह्मांड उठावौं ॥४॥

म. जिथें असेल कुणी रघुवंशी। त्या समाजिं कुणि असे न भाषी ॥१॥
जनक जसे वच अनुचित वदले। जाणुनि रघुकुलमणि बसलेले ॥२॥
पहा! भानुकुल-पंकज-भानू। वदें स्वभाव न लव अभिमानू ॥३॥
जर आज्ञा आपली पावतो। कंदुकसे ब्रह्मांड उठवतो ॥४॥

अर्थ : जिथे रघुवंशातील कोणी (पुरुष, व्यक्ती) असेल त्या समाजात असे कोणीही बोलणार नाही - जसे जनक, रघुकुलमणि येथे बसलेले आहेत हे जाणून सुद्धा अनुचित वचन बोलले ॥१-२॥ भानुकुलरूपी कमलास प्रफुल्ल करणाऱ्या भानू! हे पहा (ऐका) की मी लवमात्र अभिमानाने बोलत नसून स्वभाव सांगतो ॥३॥ आपली परवानगी जर मिळेल तर मी सर्व ब्रह्मांड (सुद्धा) चेंडूसारखे उचलतो उठवतो ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) रंगभूमीत प्राण भरला - मागल्या दोह्यातच रंगभूमीतील चाणाक्ष प्रेक्षकांचे लक्ष रागाने लालबुंद झालेल्या, भिवया चढलेल्या व ओठ थरथरणाऱ्या लक्ष्मणाकडे जाऊन, जनकाच्या भाषणाने खिन्न दुःखी, शोक चिंतातुर झालेल्या, करुणा रसाच्या प्रवाहात पडलेल्या अंतकरणांच्या भावनात एकदम पालट पडला असेल. विद्युद्वेगाने सर्वांचे नेत्र लक्ष्मणाकडे वळले असतील. सर्व पुरजन वारंवार सीतेकडे व श्यामलगौर कुमाराकडे पहात मनात म्हणत असतील की पंचपक्वान्नांचे निर्दोष, पवित्र, ताट पुढे वाढलेले दिसत असता, कित्येक दिवस उपाशी राहिलेल्या भुकेल्याने त्याला स्पर्श सुद्धा करावयाचा नाही, करून द्यावयाचा नाही ही कोठली रीत, व हे कोठले शहाणपणा! याला काय म्हणावे हेच कळत नाही. सर्वत्र निराशेने शोक

दुःखांना अंधार पसरला आहे, कोणास काही सुचत नाही सर्वत्र स्मशानशांतता पसरली आहे अशावेळी रंगभूमीत एकाएकी झालेला हा पालट किती नयनप्रलोभक, चित्ताकर्षक आहे. सर्वांच्या चित्ताला अत्यंत उत्सुक करून, पुढे आता काय होणार? हे छोटे कुमार इतके गरम का झाले इत्यादी विचार येऊन खिन्न झालेली हृदये खडबडली असतील; करुणारसाचा रंग उडून जाऊन साक्षात् वीर रसातून प्रगट होऊ पाहणारा रौद्र रस सर्वांच्या अंगावर शहारे आणण्यास कारण झाला असेल तोच मेघांची मधुर गर्जना होऊ लागली व सर्वांचे कान टवकारले (क) लक्ष्मणाच्या मुखातील या दहा ओळी व त्यापूर्वीच्या दोन ओळी (दो. २५२) मिळून हे बारा ओळींचे काव्य म्हणजे तुलसीदासांच्या नाट्यमहाकाव्य कलेने वाजविलेला विश्वकर्णाकर्षक दुंदुभिघोष आहे. लक्ष्मणाच्या वीर्य, शौर्य, निर्भयता, नम्रता, स्पष्टवक्तेपणा, आत्मविश्वास, कुळाभिमान, बंधुप्रेम, अनन्यनिष्ठा इत्यादी अलौकिक सद्गुणांच्या डंक्याचा घडघडाट आहे. येथे नुसती चुणुक दाखविली जात आहे. भृगुपतिवाग्युद्धात तोंडात बोटे घालण्याची वेळ येईल, व तिसरा प्रसंग चित्रकूटावर भरतागमनाच्या पूर्वी.

(ख) ध्रुव बालक असल्याने आईकडे रडत गेला व हे कुमार असल्याने हृदयात लागलेला बाण आईला दाखविण्यासाठी रामाईजवळ जाऊन आपल्या हृदयात होत असलेल्या वेदना तिच्या कानावर घालून, तिच्या परवानगीने स्वकुळाच्या व विशेषतः रघुवीराच्या अपमानाने झालेला दाह, स्वतःच्या तेजाने शांत करण्याच्या इच्छेने, आईच्या पायांपाशी एकान्तात बसून उच्चारलेल्या या दहा पंक्ती आहेत. जणू रामाई एकटीच शांत गंभीर, धीर, प्रसन्न वृत्तीत एकान्तात घरी बसली आहे. इतर कोणीही आजूबाजूस नाही अशा स्थितीत तेजस्वी, रणधीर स्वाभिमानी अनन्य मातृभक्त पुत्राने जाऊन गान्हाणे कानावर घालावे तसे लक्ष्मण करीत आहेत. यात लक्ष्मणांच्या चित्ताची कमालीची एकाग्रता व हृदयदाहाची आच सहज दिसून येत आहे. आता चौपाईकडे वळू -

(२) जिथे असेल कुणी रघुवंशी - रघुवंशाचा अपमान झाला ही पहिली गोष्ट बोचली; स्वतःच्या विषयी लक्ष्मणास काहीच वाटले नाही (क) कुणी - कोणी, वाटेल तो एखादा रघुवंशातील माणूस एका रघुवंशी व्यक्तीचा सन्मान किती करतो व रघुवंशाचा, दरारा जगात किती होता हे येथे कवीनी सहज ध्वनित केले. मोठा माणूस वीरच पाहिजे असे नाही लहान बालक का असेना. कारण त्या एका लहान मुलाचाही अपमान म्हणजे सर्व रघुवंशाचा पूर्वी झालेल्या महावीर, विश्वप्रतापी, विश्वविश्रुत सर्व थोर विभूतींचा अपमान आहे. अपमान सहन करणे हा संन्याशांचा धर्म आहे. क्षत्रिय वीरांचा, राज्यकर्त्यांचा, धर्मसंरक्षकांचा व राष्ट्रसंवर्धक राष्ट्रपालकांचा नाही... 'क्षमा शत्रौच मित्रेच यतीनामेव भूषणम्। अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम्' (सुभाषित) (ख) अपमानाची, अन्यायाची चीड येण्यास अंगात बल, चित्तात कर्तव्य निष्ठा आणि मनात व मानसात तेज असावे लागते! ते ब्रह्मचार्यादि यमनियमांच्या पालना सह केलेल्या धर्माचरणाशिवाय येत नाही. व्यक्ती स्वार्थ, लोभ, द्वेष, मत्सर इत्यादीनी येत नाही. हे तेज सात्त्विक असते. (ग) कुणि असे न भाषी - कोणीच असे बोलणार नाहीत. भाव हा की मूर्ख, अज्ञानी लोक किंवा रघुवंशाला शत्रु मानणारे सुद्धा बोलणार नाहीत. येथे बाल स्वभावाचे सहजस्वभावचित्र आहे. कोण बोलले, काय बोलले वगैरे न सांगता मुले मातेजवळ असेच सांगत असतात. जी भेकड,

कर्तृत्वशून्य निपजणारी असतात ती रडत जातात; व जी तेजस्वी, निर्भय, वीर, सिंह उपजणारी असतात ती अशीच सगळे लालबुंद होऊन ओठ, हात, थरथरत जवळ जाऊन, नमस्कार करून सर्व कानावर घालून परवानगी मागत असतात.

(घ) लक्ष्मण जनकास काहीच बोलले नाहीत, बोलत नाहीत; जनक तेथेच आहेत हे लक्ष्मणाच्या गांवीही नाही. यात सुद्धा मनोनिग्रह, इंद्रिय संयम, सेवक धर्माचे पालन व चित्ताची एकाग्रता इत्यादी अलौकिक गुण दिसतात. ही गोष्ट सोपी नाही. इतका क्रोध आलेला असता, गुन्हेगार समोर असतो, गुन्हेगाराला यथायोग्य शासन करण्याचे भरपूर सामर्थ्य असता तिकडे ढुंकून सुद्धा न पाहणे फारच कठीण आहे. चांगल्या संयमी संन्याशांना सुद्धा साधेल की नाही याची शंका आहे! एवढे झाल्यावर आईने जसे विचारावे की बाळा! झालं तरी काय? कोण बोललं, कोणाला बोललं! तू एवढा रागावलास का? आणि नंतर अशा पुत्राने सांगावे तसे सांगतात.

चौ. २(१) जनक जसे वच अनुचित वदले – येथे बोलण्यात मात्र क्रोधाचे, तिरस्काराचे जरासुद्धा चिन्ह नाही. हे सुद्धा परम दुर्लभ आहे. हृदयाचा क्रोधाने भडका उडाला असता, सर्व शरीरातील रक्त सळसळत असता, आईजवळ सुद्धा, शांतपणा राखणे अत्यंत कठीण आहे. अनन्य-मेव, निष्ठा व अलौकिक नम्रता या शिवाय हे साधणार नाही जनकाविषयी सुद्धा एक वचन वापरले नाही. मात्र नुसते जनक म्हटले; राजा, नृप इत्यादी म्हटले नाही. भाव हा की एवढे विदेह, प्रसिद्ध ज्ञानी, नीतीमान! पण त्यातले कांही लक्षण नाही. एखाद्या मुलीच्या अडाणी बापाने अविचाराने, प्रेमाच्या व क्रोधाच्या भरात अंध होऊन सभेत कोण आहेत याचा विचार न करता बोलावे तसे बोलले. कोणीही तसले भाषण केले नसते. रघुवंशी हजर नसता तरीही ते अयोग्यच ठरले असते; येथे तर –

(२) रघुकुलमणि बसलेले – आपण स्वतः बसलेले आहात. तुम्ही कांही फासकट फुसकट पोर नाही रघुवंशातले! आपण रघुकुलमणि आहात. बरे हे जनकास माहीत नव्हते असे नाही. रघुवंशी कुमार येथे बसले आहेत व त्यात रघुकुलमणी आहेत हे चांगले विश्वसनीय रीत्या आप्तमुखाने कळलेले आहे. 'हे रघुकुलमणि दशरथ - आत्मज' (२।६।८) असे विश्वामित्रांनी जनकास आमराईतच सांगितले आहे. तेथे 'रघुकुलमणी' दशरथांस म्हटले असले तरी लक्ष्मण रामासच माता पिता इ. सर्व मानीत असल्यामुळे त्यांनी त्यावेळीच आपल्या भावनेप्रमाणे रघुवीराकडे लावला हे योग्यच झाले. लक्ष्मणाच्या स्वामिनिष्ठेचे किती उदात्त, रमणीय व मधुर चित्र येथे रेखाटले आहे! (क) आता मात्र लक्ष्मणाचे उसळणारे ताजे भरपूर तप्त रक्त त्यांना माधुर्यातून ओजात ओढून आणते व एखाद्या प्रेमळ लडिवाळ मुलाने आपल्या आईचा झालेला अपमान भरून काढण्याचा विचार मनात आणून जसे बोलावे तसे वीरोचित भाषण करण्यास लक्ष्मण प्रारंभ करतात. वीररसातून ते नकळत रौद्र रसात प्रवेश करतील. सहज वीररसधारी सेवकाचे व पुत्राचे तसेच होणार. मातापितरांचा निष्करुण केलेला व डोळ्यांनी पाहिलेला किंवा कानांनी ऐकलेला अपमान ज्या मुलाचे रक्त उसळु शकत नाही तो मुलगा जगात जगण्याला नालायक आहे असे समजावे.

चौ. ३(१) पहा भानुकुल पंकजभानू – हे लक्ष्मणाचे वचन किती प्रमाणभूत आहे पहा भृगपति (परशुरामा) चा गर्व ज्वर लक्ष्मण व राम या दोन आश्विनकुमारांनी साफ उतरविल्यावर ते म्हणतात 'जय रघुवंश-वनज वन भानू' (२८५।१) लक्ष्मणाचे शब्द अधिक ओजस्वी आहेत इतकेच. कोणी सूर्य, अग्नी इत्यादींना साक्ष ठेऊन प्रतिज्ञा करीत असतात; पण लक्ष्मणाला दुसरे देव देवता माहीतच नसल्याने ते भानुकुलपंकजभानूला साक्षी ठेऊन आता उघड उघड प्रतिज्ञा करीत आहेत. (क) पहा = ध्यान देणे (वैश. म. हिं-कोष) यावरून हे ठरते की रामचंद्र लक्ष्मणाचे भाषण ऐकल्या न ऐकल्यासारखे करीत आहेत. या एकाच वाक्याने रंगभूमीतील अंधार पार गडप झाला असेल; सर्व लोक लक्ष्मणाकडे बघत कान टवकारून राहिले असतील. व जनक तर आश्चर्याने थक्कच झाले असतील. (ख) भानुकुल पंकज भानू' म्हणण्याचे कारण की जनकाच्या भाषणाने भानुकुल कमलाना माना खाली घालण्याची पाळी येऊ न देणे आपल्या हाती आहे. सर्व पूर्वज अप्रसन्न झाले असतील व म्हणत असतील की असा हा प्रतापभास्कर तेथे असताना तो प्रगट का झाला नाही? तेव्हा आपण उठावे व भानूकुलवीरांचा झालेला अपमान भरून काढून पूर्वजाना प्रफुल्लित करावे. आपली इच्छा नसेल व क्षुद्रकार्य आहे असे वाटत असेल तर काय? याचे उत्तर पुढील चौपाईत देतील. आपण उठत नाही व काय करावे ते मलाही सांगत नाही, त्यामुळे आपण विचारले नाही तरी माझा स्वभाव मला स्वस्थ बसू देत नाही. (वर्दे स्वभाव) म्हणून मी कांही बोलणार आहे ते माझे सहज बोलणे आहे हे आपण जाणतांच. अग्नीत इंधन व तूप ओतले की भड्भड्, फड्फड् तड्तड् करणे त्याचा स्वभाव आहे. तो अभिमानाने तसे करतो असे आपण मानणार नाहीच. माझा स्वतःचा अपमान वाटेल तितका कोणी केला तरी मला काही वाटणार नाही; पण स्वामीचा अपमान रघुवंशातील पुरुषाला सहन करवतच नाही त्याला मी तरी काय करणार. मग, तुझी इच्छा तरी काय आहे; तुझा रघुवंशीसेवक स्वभाव काय कर म्हणून सांगतो तुला? असे जणू रामचंद्रांनी विचारले; त्यांचेच उत्तर सेवक धर्मानुकूल पद्धतीने लक्ष्मण देतात.

चौ. ४(१) जर आज्ञा आपली पावतो – उडवतो – एवढा मोठा क्रोधबंबाळ झाला असता किती मोठी तयारी! आज्ञा = अनुज्ञा मिळाली तर काय ते करणार; न मिळाली तर काही न करता स्वस्थ बसून सर्व हृदयदाह सहन करणार व तो सुद्धा सुखाने. केवळ स्वामिभानाचे ते बोलणे असते तर ही गोष्ट शक्य झाली असती काय? केवढा मनोजय व केवढा परमाश्चर्यकारक इंद्रिय निग्रह! सेवक धर्माचे ज्वलंत प्रतीक यापेक्षा दुसरे कुठे पहावे. स्वामीच्या सुखात सुख व स्वामीच्या दुःखात ते दूर करण्याचा प्रयत्न प्राण पणाला लावून करणे हा लक्ष्मणाच्या आचारविचार नौकेचा ध्रुवतारा, होकायंत्र आहे. (क) कंदुकसे ब्रह्मांड उठवतो – कंदुक = चेंडू, मुलगा आईजवळ बोलत आहे हे ध्यानात असावे म्हणजे चेंडूची उपमा येथे का आली हे कळेल. (ल.ठे.) हा लक्ष्मण शेषशायी नारायणाचा अवतार आहे हे पुढे २६०।१० वरून ठरते (टी.प) (ख) मोठा चेंडू जमिनीपासून वर उचलण्यास १४ वर्षांच्या मुलाला कष्ट कसले! उलट तो त्याचा खेळ असतो. तसेच ब्रह्मांड सुद्धा खेळत खेळत उचलीन, मग या हर कोदण्डाची किमत ती काय? आता जनकाच्या प्रत्येक आक्षेपाचे उत्तर दिले जात आहे. 'नुचला जमिनीवरून जरा हो!' (२५२।२)

याचे हे उत्तर आहे. धनुष्य उचलणे, दोरी लावणे व मोडणे या तीन पायऱ्या आहेत. उत्तर पुढील चौपायात आहे.

हिं. काचे घट जिमि डारौं फोरी। सकउँ मेरु मूलक जिमि तोरी ॥५॥
तव प्रताप महिमा भगवाना। को बापुरो पिनाक पुराना ॥६॥
नाथ जानि अस आयसु होऊ। कौतुकु करौं बिलोकिअ सोऊ ॥७॥
कमल नाल जिमि चाप चढ़ावौं। जोजन सत प्रमान लै धावौं ॥८॥

म. कच्चा घटसें टाकिन फोडुन। मेरु मुळ्यासम देइन मोडुन ॥५॥
भगवान्! प्रताप महिमा तव तर। कोण बिचारें पिनाक जर्जर ॥६॥
म्हणुन नाथ! मज आज्ञा देणें। कौतुक करतो सुखे पाहणे ॥७॥
कमलनालसम सज्य शरासन। घेउन धावुं सत्य शत योजन ॥८॥

अर्थ : (सर्व ब्रह्मांड) कच्च्या मडक्यासारखे फोडून टाकीन; (फार काय) मेरु पर्वताला मुळ्यासारखा मोडून देईन (तुकडे तुमच्या हातात) ॥५॥ पण भगवंता (भगवान्) हा तर आपल्या प्रतापाचाच महिमा, (मग) हे जुने जर्जर झालेले हे पिनाक (शिवधनुष्य) ते कोण ॥६॥ (म्हणून) नाथ! हे जाणून मला आज्ञा द्यावी व मी एक मजा करतो ती पहावी ॥७॥ कमलाच्या देठासारखी त्या धनुष्याला दोरी लाऊन उचलून घेऊन शंभर योजने दूरपर्यंत धावत जातो ॥८॥

टीका चौ. ५(१) मागील चौपाईत ब्रह्मांडाला चेंडू म्हटले, कारण तेथे उचलण्याचा वर उठवण्याचा दृष्टान्त पाहिजे होता. चेंडू आतून पोकळ असला तरी त्याच्या सहज ठिकऱ्या करता येत नाहीत. ती खेळाची वस्तु आहे इतकेच. (क) कच्चा घटसे टाकिन फोडुन येथे न भाजलेले मातीचे मडके दृष्टान्ताला घेतले. मडके वाटोळे ब्रह्मांड वाटोळेच. कच्चे मडके फोडणे त्याचे पीठ करणे अगदी सोपे २।२॥ वर्षाचे निःशक्त बालक ते सहज एकामुठीने करू शकेल. भाजलेले मडके फोडणे तितके सोपे नाही. येथे धनुष्य मोडण्यावर कटाक्ष आहे. भाव हा की कच्चे मडके फोडून त्याचे पीठ, माती करणे जसे जितके सोपे तसे ब्रह्मांडाचे पीठ करणे मला अगदी खेळ वाटेल. ब्रह्मांडातील या एका मृत्युलोकात असलेले हे धनुष्य या पृथ्वीसह पीठ करणे माझ्या हातचा मळ आहे. हे दोन्ही दृष्टांत वाटोळ्या पदार्थांचे झाले. त्यांना दोरी लावण्याची भाषाच बोलता येणार नाही म्हणून आणखी एक दृष्टान्त देतात.

(२) मेरु मुळ्यासम देइन मोडुन - मुळा (भाजी करतात तो) मोडावयाचा असला तर दोन्ही टोके दोन हातात धरून वाकवला म्हणजे मोडतो. धनुष्याला दोरी लावताना त्याची एक कोटि (टोक) पायाखाली दाबून एका हाताने दुसरे टोक खाली वाकवून दुसऱ्या हाताने दोरी चढवता लावता येते. कोणी दोन हातानी दोन टोके वाकवून युक्तीने दोरी लावतील. येथे दोरी लावण्याची अट जनकाच्या पणात नाही. फक्त ते मोडण्याची आहे; एखादे धनुष्य वाकवतानाच मोडून जाईल. मेरु पर्वत मुळ्यासारखा दोन हातानी वाकवून त्याचे तुकडे करून देईन असे सांगितले. सुचविले की मेरु पर्वत वाकवून मुळ्यासारखा जो मोडू शकेल त्याला धनुष्य वाकवून दोरी लावणे किंवा ते

मोडणे हा पोरखेळ आहे. (क) मडके पोकळ तसे शिवधनुष्य कुजून पोकळ झालेले आहे. कच्चे मडके ढिसूळ (ठिसूळ) असते व एका टिचकीने सुद्धा फोडता येते तसे धनुष्य मोडता येईल. पण मडके मातीचे व लहान असते पण हे धनुष्य कठोर व विशाल आहे म्हणून हा दृष्टांत दिला.

ल.ठे. चौथ्या व या चौपाईत नाट्यकलेतील भावनोद्रेकाचाच कुलाभिमानादिकांचा परंपरागत नमुना दाखवून त्याचे पर्यवसान पुढल्या चौपाईने महाकाव्य कलेत करतात; व इतका वेळ अमुक करतो तमुक करतो म्हणून जे सांगितले ते कोणत्या बळावर व कशाच्या आधारावर ते दाखवितात.

चौ.६(१) भगवान - याचा अर्थ परमात्मा असा येथे नाही. षड्गुणैश्वर्य संपन्न असा फार तर घेता येईल. परमात्मा हा अर्थ रघुकुलमणि व भानुकुल पंकज भानू या शब्दांशी येथील परिस्थितीत विसंगत ठरेल. भगवत् = शास्ता, मुनी, मुनिन्द्र, दशबल हे पर्याय आहेत भगवत शब्द अनेक ठिकाणी मुनीना वापरलेला आहे. परमात्मा अर्थ घेतल्यास लक्ष्मणाने अवतार रहस्य स्फोट केला असे ठरेल. तसे रामेच्छा-विरुद्ध त्याने कोठे केले नाही. भाव हा की खेळ करून दाखवितो असे जे मी म्हटले ते आपल्याच बळावर आपल्या प्रतापाचा महिमा असा आहे की आपल्या आज्ञेने आपल्या प्रतापाचे चिंतन ध्यान करीत जे करावे ते घडते. करणारी युक्ती फक्त निमित्त होत असते. ते आज्ञापित कार्य खरोखरआपला प्रतापच करीत असतो. इतरत्रही हा सिद्धान्त विविध उदाहरणांनी अन्वय व्यतिरेकाने सिद्ध करून दाखविला आहे. लंकाकाण्डात हा प्रामुख्याने वारंवार आढळेल.

(क) आपल्या प्रतापाच्या बळावर ब्रह्मांडाचे मडक्यासारखे फोडून तुकडे तुकडे करणे व मेरुपर्वत मुळ्यासारखा मोडणे अशा गोष्टी सुद्धा मला सहज करता येतील मग 'कोण बिचारे पिनाक जर्जर' त्याच बळावर हे पिनाक - शिवाचे धनुष्य उचलणे, सज्य करणे व मोडणे यात कठीण ते काय? कारण की बोलून चालून हे जुने जर्जर झालेले, हीन दीन झालेले धनुष्य ते किती! व एवढा त्याचा बाऊ का करून दाखवित आहेत हेच समजत नाही. (ख) पिनाक - विष्णु ज्याच्यावर बाणरूपाने आहेत ते शिवाचे अजगव धनुष्य 'पिनाकोऽजगवं धनुः' अजगः विष्णु अस्ति शरतेन अस्मन्(अ.व्या.सु.) याचा खेळ कसा करणार ते सांगतात –

चौ. ७-८(१); म्हणून नाथ मज आज्ञा देणे! कौतुक करतो सुखे पाहणे? सर्व व्यवहार बालक मातेशी करतात तसाच चालू आहे. प्रथम चेंडूची उपमा, मग मडके फोडणे मग मुळा मोडणे या गोष्टींचा खेळ अचपल मुले आईजवळ मागतात; व सांगतात की आई! आज मुद्दाम आमचा खेळ पाहण्यास येह! कशी मजा करीन ती बघतर खरी! तुला फार आनंद होईल; नी तू बघत असलीस म्हणजे मलाही थोडा जोर चढेल, हुरुप येईल! अगदी तसेच हे लक्ष्मणाचे लडिवाळपणाचे मागणे विनंती आहे. (क) एकदा 'जर आज्ञा आपली पावतो–' असे म्हणून आज्ञा मागितली होती; पण ती अजून मिळाली नाही म्हणून त्या वेळचे जर तर काढून टाकून आग्रहाने सांगतात की आज्ञा द्याच मला; मला कौतुक करून दाखवावेसे वाटते. माझी एवढी इच्छा पुरवा व मग कौतुक पहात बसा; ते पाहण्याने तुम्हाला सुखच होईल. (सुखे पाहणे). कौतुक पाहणे तुम्हाला फार आवडते हे मला माहीत आहे. 'प्रभु कौतुकी प्रणतहितकारी' 'अति कौतुकी कोसलधीश हि' (६।१२।१३) 'सबे कपिचमू कौतुक कारण' (४।३०।१२) परमकौतुकी कृपानिकेतन' (६।११७।८) काय कौतुक - खेळ करणार ते स्पष्ट सांगतात –

चौ. ८(१) कमल-नाल -- कमळाच्या मागचा जो लांब दांडा असतो तो. तो अगदी लवचिक व पोकळ असतो. गवताची काडी वाकविण्यास व मोडण्यास जेवढा त्रास पडतो तेवढाही कमलनाल वाकविण्यास पडत नाही. (क) सज्ज शरासन दोरी लावलेले धनुष्य आता पिनाक कमलाच्या नालासारखे झाले. धनुष्याला दोरी चढविण्याचे येथे स्पष्टच सांगितले. नुसती दोरी चढवतो एवढेच नव्हे; तर ते दोरी लावलेले धनुष्य हातात घेऊन शंभर योजने धावत जातो. कमलनाल नखाने सुद्धा सहज तोडता येते. लहान मुले याचे धनुष्य करून धावतातच खेळताना. पुढील दोह्यांच्यापरिणामाची आणखी एक गोष्ट सांगतात –

हिं. दो. तोरौं छत्रक दंड जिमि तव प्रताप बल नाथ ॥
जौं न करौं प्रभुपद सपथ कर न धरौं धनु भाथ ॥२५३॥

म. दो. मोडिन छत्रक दंडसे त्वत्प्रताप-बल नाथ! ।
जर न घडे, प्रभुपदशपथ धरिति न धनुशर हात ॥२५३॥

अर्थ : नाथ; तुमच्या प्रतापाच्या बळाने ते धनुष्य कावळ्याच्या छत्रीच्या दांड्यासारखे मोडीन; हे जर घडले नाही तर हे हात पुन्हा धनुष्यबाण धारण करणार नाहीत (हातात धनुष्य बाण घेणार नाही) ॥दो. २५३॥ (धनुष्य व भाता हातात धरणार नाही हा अर्थ हिंदीत आहे).

टीका (१) छत्रकदंड - कावळ्याच्या छत्रीचा दांडा; हा नुसती टिचकी मारली तरी मोडतो. हिंदीत कुकरनुता असे म्हणतात. वैशंपायनांच्या हिंदी-मराठी कोपात कुत्र्याची छत्री असा अर्थ दिला आहे; पण कावळ्याची छत्री हा शब्द रुढ आहे. परंतु या छत्रीसारख्या दिसणाऱ्या वनस्पतीशी कावळ्यांचा किंवा कुत्र्यांचा काहीच संबंध नाही. पालापाचोळा, शेण, झाडांच्या साली इत्यादी कुजून राहिल्यावर त्यातून या छत्र्या उगवतात. तोडून ठेवलेल्या व कित्येक वेळा जिवंत झाडांच्या सालीतून सुद्धा उगवलेल्या या डोळ्यांनी पाहिल्या आहेत. (क) त्वत्प्रताप = तुमचा प्रताप, त्यांचे बल त्वत्प्रतापबल. तुमच्या प्रतापाच्या बळाने, बळावर मोडीन असे म्हटले. स्वतःच्या बळाने म्हटले नाही हे ध्यानात असावे. (ख) विश्वास उत्पन्न होण्यासाठी शपथ करतात (घेतात) की पुन्हा धनुष्यबाण (धनुष्य व भाथ = भाता) हातात घेणार नाही. भाता हातात घ्यावयाचा नसतो म्हणून पाठ भेद हाथ झाला आहे, मग 'कर' चे जागी 'शर' करावे लागणार. भाता हातात धरावयाचा नसला तरी तो कमरेला बांधताना हात लावावा लागतोच. शिवाय जेथे वाच्यार्थ अशक्य असेल तेथे लक्षणा वृत्तीने अर्थ घ्यावयाचा असतो. भाता म्हणजे भात्यांत असणारे बाण असा अर्थ घेता येतो. म्हणून हा पाठ भेद महत्त्वाचा, अर्थात न्यूनाधिक्य करणारा नाही. येथे लक्ष्मणाचे हे भापण, भापण नव्हे विजेचा कडकडाट थांबतो. (ग) लक्ष्मणाने आणखी दोन ठिकाणी शपथ केली आहे. 'त्यास वधुन जर आज न येईन । रघुपति सेवक कधी न म्हणविन ॥ साह्य करिति जरि शंकर शतही । तरि मारिन रघुवीर शपथही ॥'(६।७५।१३-१४). शिवाय २।२३०।६-८ पहा) येथे शपथ केली की धनुष्यबाण हातात घेणार नाही व तेथे म्हटले की 'रघुपति सेवक कधी न म्हणविन' यावरून ठरते की लक्ष्मणाने जे धनुष्य बाणधारण केले आहेत ते रघुपती सेवेसाठीच

केले आहेत. महावीर रणगाजी आपले राज्य सुखाने देऊ शकेल पण आपले मुख्य शस्त्र देणार नाही. शस्त्र असेल तर तो राज्य मिळवू शकेल. लक्ष्मणाच्या भावनेप्रमाणे शस्त्रास्त्रांचा उपयोग रघुपती सेवा करणे हा आहे. रघुपतीचा अपमान भरून काढणे ही रघुपती सेवा आहे. व ती जर प्रभूजी आज्ञा मिळाल्यावर घडली नाही तर आज्ञापालन केले नाही असे ठरणार, म्हणजेच सेवकपणाचा अंत होणार; आणि सेवकत्व नष्ट झाल्यावर शस्त्राचा उपयोग व आवश्यकता काय? लक्ष्मणास देहलोभ; आणि राज्यलोभ, धनाशा इत्यादी कसलीच आकांक्षा नाही की जिच्या प्राप्तिसाठी किंवा संरक्षणासाठी शस्त्र धारण करावे लागेल. अशा या प्रतिज्ञापूर्वक केलेल्या दोन्ही शपथा एकरूप आहेत. रामानुजाच्या या क्रोधाचा व शपथेचा परिणाम आता पुढे सांगतील. (घ) गीतावली बा.कां. पद ८४ मध्ये जनकाच्या भाषणामुळेच लक्ष्मण रुष्ट झाले आहेत; पण रघुवंशी वीरांच्या अपमानामुळे नव्हे. तेथे पद ८५ मध्ये लक्ष्मणाने केलेले भाषण अगदी निराळ्या भावनेने केले आहे. तेथील भावनेचा येथे मागमूसही नाही! धनुष्य मोडीन असे तेथे म्हणाले नाहीत; पण तसे न म्हणण्याचे कारण मात्र परमदिव्य भावना आहे. ही दोन्ही पदे मुद्दाम पहावी व तुलना करावी. रामानुजाच्या या क्रोधाचा व शपथेचा परिणाम काय झाला पहा –

हिं. लखन सकोप बचन जे बोले। डगमगानि महि दिग्गज डोले ॥१॥
सकल लोग सब भूप डेराने। सियँ हियँ हरषु जनकु सकुचाने ॥२॥
गुरु रघुपति सब मुनि मन माहीं। मुदित भए पुनि पुनि पुलकाहीं ॥३॥
सयनहिं रघुपति लखनु नेवारे। प्रेम समेत निकट बैठारे ॥४॥

म. जैं लक्ष्मण वच सकोप वदले। कंपित महि दिक्करी डोलले ॥१॥
लोक सकल नृप भये गांजले। सिते हर्ष हृदिं, जनक लाजले ॥२॥
गुरु रघुपति मुनिगण मनिं सगळे!। मुदित, देह बहु वार पुलकले ॥३॥
रघुपति अनुजा खुणें निवारिति। प्रेमानें निज समीप बसविति ॥४॥

अर्थ : जेव्हा लक्ष्मण क्रोधाने बोलले तेव्हा भूमी कंपायमान झाली व दिग्गज (दिक्पती) डोलू लागले ॥१॥ सगळे लोक व सगळे राजे भयाने ग्रस्त झाले. सीतेला हृदयात हर्ष झाला व जनकराजाला लाज वाटली. (खजिल झाले) ॥२॥ गुरु (विश्वामित्र) रघुपती (राम) व सगळे मुनिवृंद मनात प्रमुदित झाले (आनंदित झाले) व त्यांचे देह वारंवार रोमांचित होऊ लागले ॥३॥ रघुपतीनी अनुजाला (लक्ष्मणाला) खुणेने (सयन इशारा, खूण) आणखी बोलण्यापासून परावृत्त केले व प्रेमाने आपल्या जवळ बसविले ॥४॥

टीका चौ. १(१) कंपित महि दिक्करी डोलले – ब्रह्मांड उचलून त्याच्या ठिकऱ्या करण्याची भाषा खऱ्या क्रोधाने लक्ष्मण बोलले. लक्ष्मण स्वतः शेषशायी नारायणाचे अवतार. ज्यांच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव उत्पन्न होऊन त्यांनी ब्रह्मांड रचना केली. ते स्वतःच अशी भाषा क्रोधाने लाल होऊन मनापासून बोलू लागल्यावर सर्व ब्रह्मांड भयाने गांगरून गेले. धनुष्य या पृथ्वीवर

असल्याने तिला थरकाप सुटला; ती पृथ्वी ज्या आठ दिग्गजानी धारण केली आहे त्यांची भयाने गाळण उडाली व तेही थरथर कापू लागले, स्थिर राहता येईना (क) चित्रकूटाला जेव्हा लक्ष्मण क्रोधाने बोलले व प्रभुपद शपथ घेतली तेव्हा (२।२३०।८) क्रोधतप्त लक्ष्मण बघुनी सत्य शपथ ऐकून ॥ सभय लोक सब लोकपति पाहती पळू भिऊन' सर्व भयमग्न ॥ अशी दशा झाली आहे.

चौ. २(१) लोक सकल नृप भयें गांजले – या सभेतील सर्व लोक भयाने अगदी गांगरून गेले. लोकांना हेच भय वाटू लागले की 'वर सावळा जानकी जोगा तिला न मिळता हा गौर कुमार मिळणार की काय?' व जे धनुष्य त्याच्या पेटीसह ओढून आणण्यास पाचहजार महाबलाढ्य वीर लागतात ते हातात घेऊन हा खवळलेला क्रोधी वीर धावू लागला तर काय होईल! राजे सगळे घाबरले. त्यांच्या तोंडचे पाणीच पळाले असेल व आपण जिवंत घरी जात नाही असे वाटून कशाला या मोहात पडलो असा पश्चात्तापही झाला असेल. (क) सीते हर्ष - सीतेला मात्र हर्ष झाला पण अगदी हृदयात हो! कारण सर्व लोक भयग्रस्त झाले असता एकटीने आनंद प्रगट करणे बरे दिसणार नाही. बापाची खरड काढलेली ऐकून हिला आनंद झाला असा लोकापवाद उत्पन्न झाला असता. तिने आपला आनंद रोमांचादी रूपाने सुद्धा प्रगट होऊ दिला नाही. मनावर केवढा ताबा, हर्ष होण्याचे एक कारण इतकेच की ज्यांच्या प्रतापाच्या बळावर धाकटा बंधु एवढा प्रताप गाजवू शकतो ते स्वतः धनुष्यभंग केल्याशिवाय रहात नाहीत. अशी दृढ आशा वाटू लागली. दुसरे कारण हे की असा बंधुप्रेमी, एकनिष्ठ सेवक, अतुलित पराक्रमी, महातेजस्वी असा दीर आहे हे जाणून वात्सल्य भावाने आनंद झाला. सीता रामावर पती भावनेने प्रेम करीत आहे.

(ख) जनक लाजले - जनक खजील झाले. मनात वाटले की आपली चूक झाली हे खरे. रागाच्या भरात भान राहिले नाही त्यामुळे १४ वर्षाच्या कुमाराचे सडेतोड खडे बोल एवढ्या समाजात ऐकावे लागले. त्यांचा गैरसमज होईल असे मी तरी का बोलावे. येथे मात्र 'जणू लाजले' असे म्हटले नाही. 'वदतिवचन जणुं रोषें भरले' असे पूर्वी म्हटले आहे. म्हणजे खरेच लज्जित झाले. मी या दोघा बंधूना उद्देशून बोललो नाही हे माझ्या वचनांच्या समन्वयाने ठरेल. पण इतका समन्वय ऐकता करता येणे सर्वांना शक्य नाही. तसा रघुवंशाचा अपमान माझ्या वचनानी केला गेला असता तर विश्वामित्र राम स्वस्थ का बसले असते; तरीपण माझे शब्द कोणाही अभिजात वीराला मर्मी लागण्यासारखे होते हेही नाकबूल करून भागणार नाही. (ग) जनकाच्या लज्जित होण्याने एक सिद्धान्त सुचविला. मायाजनित षड्विकारांचे नाट्य करू लागले तरी सुद्धा क्वचित त्यांचा अनिष्ट परिणाम झाल्या शिवाय रहात नाही, म्हणून 'प्रक्षालना द् हि पंकस्य दूराद अस्पर्शनं वरम्' हेच खरे.

चौ. ३(१) गुरु रघुपति मुनिगण... प्रमुदित...' विश्वामित्र रघुनाथ सर्व मुनि यांना आनंदाच्या उकळ्या मनातच आल्या. तथापी तो आनंद वरचेवर रोमांचरूपाने बाहेर पडू लागलाच! पण सर्व लोक भयग्रस्त असल्याने त्यांच्याकडे बघण्याच्या वृत्तीत कोणी नाहीत. त्यातून लक्ष्मण रामाजवळच असल्याने तिकडे पाहण्याची कोणाच्या मनाची व डोळ्यांची छातीच होत नाही. मुनिगणांकडे तर प्रथमपासूनच कोणाचे लक्ष नाही. कवींना सुद्धा दो. २४३।३-४ नंतर पुन्हा त्यांच्याकडे पाहण्यास

सवडच झाली नाही! वर वर पाहणारास वाटेल की लक्ष्मणाने फार चांगले केले असे वाटून विश्वामित्रादिकांना आनंद झाला; पण प्रेमळ शुद्ध सात्विक हृदयाच्या मातेच्या अन्तःकरणाची ज्यांना चांगली कल्पना करता येत असेल त्यांना असे भलतेच अनुमान करावेसे वाटणार नाही. आपल्या कुळाचा, आपल्या वडील भावाचा अपमान झाल्याच्या कल्पनेने लक्ष्मणाला क्रोध येऊन त्याच्या स्वभावाचे, बंधु प्रेमातिरेकाचे, निर्भयतेचे इत्यादी अनेक अलौकिक गुणांचे मधुर मीलन झालेले चित्र पाहण्यास सापडले; त्यामुळे शुद्ध वात्सल्य प्रेमाने होणारा हा आनंद आहे. 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' या नियमाप्रमाणे रामलक्ष्मणाला तात! म्हणूनच संबोधितात. गुरुशिष्य संबंध सुद्धा मातापुत्रांसारखाच असतो म्हणूनच 'गुरुमाऊलि' म्हणतात. हे अप्रतिम वीर्यादी पाहून कोणाही मुनीला 'ज्ञानी पुरुषाला' आनंदच वाटेल या चौपाईतील शब्दसुद्धा मधुर आहेत.

ल.ठे. लक्ष्मणाचे सक्रोध भाषण व त्याचे झालेले हे भिन्न परिणाम या दोन गोष्टी काव्यात एकामागे एक वर्णिल्या असल्या (कारण, काव्यात दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी शब्दानी सांगताच येत नाहीत) तरी त्या एकाच वेळी घडल्या आहेत. एक वाक्य उच्चारले गेले की तत्काळ त्याचा परिणाम, नोंद दुसरे वाक्य व त्याचा परिणाम असे घडले म्हणून तर गुरु रघुपती इत्यादींना वारंवार रोमांच आले. हा वीररसातून प्रगट झालेला रौद्ररस परमोच्च कोटीला पोचविल्यावर त्याचा अतिरेक होऊ न देता एका क्षणात या नाट्यरंगभूमीवर आता अगदी निराळा पडदा उलगडला जात आहे व जे दृश्य दिसणार ते सुद्धा अत्यंत विस्मयजनक आहे.

चौ. ४(१) रघुपति अनुजा खुणे निवारीती -- इतक्या थराला पोचलेला क्रोध रामाच्या नुसत्या एका इशाऱ्याने, डोळ्यांच्या खुणेने एकदम इतका शांत झाला की जणू काय आलाच नव्हता. केवढी आज्ञाधारक वृत्ती! व किती आश्चर्यकारक मनोनिग्रह व इंद्रिय निग्रह! रौद्ररसाने जगाला भयभीत करण्याच्या वृत्तीत असलेला प्रेमळ मातेचा प्रेमळ आज्ञाधारक पुत्र तरी असा शान्त होऊन आईच्या जवळ बसलेला कोणी कुठे पाहिला असेल काय? बापाच्या व भावाच्या सान्निध्यातली गोष्टच बोलू नका. वा. रामायणात अरण्यकाण्डात (स.६४) रघुनाथास असाच क्रोध येऊन धनुष्यावर बाण लावून विश्वाचा संहार करण्यास ते तयार झाले असता त्यांस शान्त करण्याकरता लक्ष्मणाला (सर्ग ६५, ६६, १६ व २१ श्लोक) कितीतरी प्रकारे समजूत घालावी लागली. पिसाळलेल्या विशाल वन केसरीस नुसत्या साध्या दृष्टिपाताने गोगल गाईसारखा शान्त बनवून जवळ येऊन बसण्यास लावणे व तो तसा बसणे या दोन्ही गोष्टी अत्यंत अलौकिक व परम प्रशंसनीय नाहीत असे कोण म्हणेल! हा परस्पर निष्काम, निस्वार्थ, शुद्ध प्रेमाचा, पूर्णश्रद्धेचा, अलौकिक शासन शक्तीचा व अलौकिक शमदमादिकांचा शुद्ध सात्विक परिणाम आहे. परशुराम प्रसंगात लक्ष्मणाला एकदा निवारण करून भागले नाही; पण त्याचे कारण परशुरामाचे मुखकार्मुकावरून वाग्बाण जिव्हेने मारले जाणे बंद झाले नव्हते. तथापी किंचित रागाने पाहिल्यावर सुद्धा लक्ष्मणाने पुन्हा तोंड उघडले नाही असे झाले नाही. (२) एकाच कारणामुळे विविध लोकांवर किती विविध परिणाम एकाचवेळी होतात हे येथे पाहिले की मानवाच्या मनाच्या स्वभावाचे विचित्र चित्र नेत्रांपुढे उभे राहते.

ल.ठे. लक्ष्मणाला निकट बसविला, पण हाताने धरून अती निकट बसविला नाही. तो मान फक्त हनुमंतालाच मिळणार आहे. आता सर्वांच्या चित्तांस विविध भावनांनी घुसळून काढणाऱ्या व मागील कोणत्याच विकाराचा मागमूस राहू न देणारा परम आकर्षक असा नवीन अंक या धनुर्भंग नाटकात सुरु होत आहे.

हिं. बिस्वामित्र समय सुभ जानी । बोले अति सनेहमय बानी ॥५ ॥
उठहु राम भंजहु भवचापा । मेटहु तात जनक परितापा ॥६ ॥
सुनि गुरु बचन चरन सिरु नावा । हरषु बिषादु न कछु उर आवा ॥७ ॥
ठाढ़े भए उठि सहज सुभाएँ । ठवनि जुबा मृगराजु लजाएँ ॥८ ॥

म. विश्वामित्र समय शुभ जाणति । अती स्नेहमय वचनें सांगति ॥५ ॥
उठा राम भंगा भवचापा । वारा तात! जनक परितापा ॥६ ॥
परिसुनि गुरुवच पदिं शिर नमले । हर्ष विषाद न मनास शिवले ॥७ ॥
उभें स्वभावें सहज चि राहति । लाजवि ढब नव मृगराजाप्रति ॥८ ॥

अर्थ : शुभ वेळ आहे हे विश्वामित्राने जाणले व अत्यंत स्नेहमय शब्दानी सांगितले की ॥५ ॥ राम! उठा पाहू, भवचापाचा भंग करा व तात! जनकाचा परिताप दूर करा ॥६ ॥ गुरुचे वचन ऐकून त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेवले, नमले; पण मनाला हर्ष किंवा विषाद (खेद) याचा स्पर्श सुद्धा झाला नाही. (हिं.मुळीच झाला नाही.) ॥७ ॥ (राम) आपल्या स्वभावानुसार सहज उठून उभे राहिले; पण त्या उठण्याच्या ढबीने तरुण (नव) मृगराज सिंहाला लाजविले ॥८ ॥

टीका चौ. ५-६(१) विश्वामित्र - येथे योजलेला विश्वामित्र शब्द अक्षरशः कृतार्थ झाला आहे. रामचंद्रांना धनुष्यभंग करण्याची विनंतीवजा आज्ञा देण्यात त्यांनी विश्वाच्या खऱ्या मित्राचे महत्कार्य केले आहे. या शिवधनुष्यभंगाच्या योगाने सर्व विश्वातील अस्मितेच्या उच्चाटनाचा पाया घातला जाऊन विश्वाच्या नेतृत्वाची खांदेपालट होणार आहे. परशुरामाचे नेतृत्व नष्ट होऊन ते दशरथनंदन रामाकडे येणार आहे. (क) शुभसमय. येथे सुद्धा कवि शुभसमयाचा उल्लेख करण्यास विसरले नाहीत. सत्कार्याला; वीरकार्याला, शान्त कार्याला, भयानकादी कार्यांना निरनिराळे मुहूर्त योग्य वेळा त्या त्या कार्याच्या सिद्धीच्या दृष्टीने, पहावे लागतात. नेपोलियनने सांगितलेल्या वेळेला, सांगितलेल्या टेकडीवर त्याचा सेनापती ब्लूचर न गेल्याने नेपोलियनला सेंटहेलिना बेटावर बंदिवासात पाडणारा पराभव पत्कारावा लागला. (ख) आतापर्यंतच्या विविध घटनांनी झालेल्या लोकांच्या हृदयाच्या, दैन्यावस्थेने महामुनींचे हृदय विरघळले होते, त्यात जनकासारख्याच्या परितापाची भर पडली व नंतर लक्ष्मणाच्या भाषणाने वात्सल्यरसाला पूर आलेला असल्याने रामचंद्रांना सांगताना आज्ञा देतांना मुनीनी उच्चारलेले शब्द म्हणजेच स्नेहाचा रस शब्दांच्या पोकळ साच्यात ओतून, साकार,घनीभूत झालेला स्नेहच होय. म्हणून स्नेहमय (सनेहमय) म्हटले. त्या स्नेहाची कल्पना कोणत्याही लिखित शब्दानी येणार नाही.

(२) 'उठा राम भंगा भवचापा। वारा ताता! जनक परितापा' - ही गुरूने दिलेली आज्ञा म्हणावी की भक्तांने भाटाप्रमाणे भगवंतास जागे करण्यासाठी म्हटलेली भूपाळी समजावी! तात! शब्द बापाला संबोधितांना सुद्धा वापरतात. (२।४५।६ पहा). राम जगत्पिता आहेत हे विश्वामित्र जाणतात. ही प्रभूला केलेली प्रेमाची प्रार्थना म्हणावी की दशरथ कुमाराला दिलेली आज्ञा म्हणावी! या बुद्धीला वाटते की यात दोन्ही आहेत; भगवंता! आता जनकासारख्यांचा अंत किती वेळ पाहणार! आपण जगत्पिता आहात व ते आपले बालक आहेत. बस झाली उपेक्षा, उदासीनता! उठा रामा आता व मोडा एकदा भवचाप! ही अंतस्थ प्रार्थना आहे. आज्ञारूपाने अर्थ उघड आहे. आज्ञा सुद्धा किती हळुवार शब्दात व सन्मानपूर्वक! (क) रामलक्ष्मण धनुर्मखशाला पाहण्यासाठी मुनीबरोबर आले आहेत. जनकाचा पण पूर्ण करून सीता मिळविण्यासाठी रघुवीर राम आलेले नाहीत. राम निष्काम निरीह आहेत हे विश्वामित्राने या आज्ञेने विश्वात जाहीर केले. 'जनकाचा पश्चात्ताप व चिंता निवारण करण्यासाठी उठा. 'परोपकाराय सतां विभूतयः' राम जर धनुर्भंग करण्यासाठी आले असते तर जनकाची अपमानकारक भाषा व आव्हान ऐकून लक्ष्मण क्रुद्ध होण्याच्या आधीच उठले असते.

चौ. ७-८(१) परिसुनि गुरुवच पदिं शिर नमले – हा चरण वरचेवर उच्चारून पहावा म्हणजे उच्चार किती मधुर व शीघ्रगती दर्शक आहे हे कळेल. या उच्चाराच्या ध्वनीने सुचविले की अत्यंत नम्रतेने पायावर मस्तक ठेवले व शीघ्रगति सुचविले की हे करण्यात त्वरा केली. हे नमन आज्ञा शिरसा वंद्य समजून मान्य केल्याचे सूचक आहे. (क) हर्ष विषाद न मनास शिवले – या चरणात पहिल्या चरणाएवढी माधुरी आहे काय? नाही. यात ओज आहे. सर्व राजे व मानववेषधारी देव दानव पण ऐकून स्वतःच्या इच्छेने आले. सीता मिळविण्याच्या लालसेने आले. मोठ्या आवेशाने व हुरुपाने आपल्या दोर्दंडाकडे बघत कोदंडाजवळ गेले. हर्षाने व परत फिरले विषादाने. राम स्वेच्छेने आले नाहीत निमंत्रणावरून व विश्वामित्रांच्या आज्ञेने आले; व तेही चापमखशाला पाहण्यासाठी! विश्वामित्राच्या आज्ञेने जनकाचा परिताप निवारण करण्यासाठी धनुर्भंग करण्यास जाण्यासाठी उठण्यापूर्वीच विश्वामित्रास वंदन केले व मनात हर्ष = आनंद किंवा खेद नाही. हे कशाचे लक्षण? हे सीतेच्या प्रेमाचे वेड लागल्याचे व तिच्यावर आसक्त झाल्याचे लक्षण आहे काय? (ख) विश्वामित्र महामुनी आले तेव्हा विदेहीजनकाने जवळ जाऊन पायावर डोके ठेवले. इतर राजांना कोणी नको म्हटले होते? पुढे परशुराम आलेले दिसतातच मात्र साष्टांग नमस्कार घालण्याची जणू चढाओढच त्या राजसमाजात लागली आहे. हे इतर राजांचे चित्र कोठे व विश्वामित्राची आज्ञापालन करण्यासाठी पायांवर नम्रतेने मस्तक ठेऊन हर्ष विषाद रहित राहून प्रयत्न करणे कोठे? दोघांच्या या वृतीत असा भेद तसा परिणामात होणारच!

(२) उभे स्वभावे सहजचि राहति – आधी नमन केले व मग उठले रघुवीर हे या चरणावरून सिद्ध होते. विश्वामित्रांचा पाय कोचावर असेल तेथेच बसल्या बसल्याच वाकून डोके पायांवर ठेवले असेल. (क) सहज स्वभावे = मुद्दाम आवेशाने, त्वेषाने नाही उठले. नेहमीची उठून उभे राहण्याची जी स्वाभाविक सहजपद्धती त्या पद्धतीनेच उठून उभे राहीले. तरुण (नव) सिंहाच्या

उठून उभे राहण्याच्या पद्धतीस लाजविणारे आहे असे दिसले. निरिच्छपणे हर्ष विषादरहित कर्म करावयाचे असता, सहज साध्या क्रियेत सुद्धा इतका वीररस भरला आहे. आणखी कसे दिसले उठतांना व परिणाम काय झाला पहा –

हिं. दो. *उदित उदयगिरी मंच पर रघुबर बाल पतंग ॥*
बिकसे संत सरोज सब हरषे लोचन भृंग ॥२५४॥

म. दो. *उदित उदयगिरि मंचकी रघुवर बाल-पतंग ॥*
विकसित संत सरोज सब हर्षित लोचन भृंग ॥२५४॥

अर्थ : रघुवररूपी बालसूर्य (पतंग) मंचरूपी उदयगिरीवर उदय पावला (तोच) सर्व संत रूपी सरोजे फुलली (उमलली विकास पावली) व सर्व लोचनरूपी भृंग हर्षित झाले ॥२५४॥

टीका दो. (१) सूर्योदय होतो तेव्हा डोंगराच्या मागल्या बाजूने प्रथम किरण दिसू लागतात. डोंगर पाहणारापेक्षा उंच असतो. तसा हा मंच मंचक कोच इतर सर्व मंचाहून उंच आहे. तेथे उठून उभे राहिल्याबरोबर रघुवराचे मुखमंडळ उगवणाऱ्या सूर्याच्या बिंबासारखे तेजपुंज दिसू लागले. (क) उदयगिरी - ज्या डोंगराच्या जवळून सूर्योदय होताना दिसतो तो गिरी. त्याला उदयाचलही म्हणतात. जनकपुरी पूर्व समुद्राच्या तीरावर नाही हे लक्षात असावे. ज्या डोंगराच्या मागे सायंकाळी सूर्य अस्तास जाताना दिसतो त्यास अस्तगिरी अस्ताचल म्हणतात. (२।१३।६ पहा.) हे सूर्योदयाचे रूपक पुढील तीन चौपायात आहेच. प्रभूंनी रंगभूमीत प्रवेश केला त्यावेळी रामलक्ष्मण 'राजसमाजिं विराजति सुंदर। उडुगणिं जणुं युग इंदुवर' (२४१।३) पुढे परशुराम येथील त्यावेळी ते 'भृगुकुल कमल पतंग' दिसणार आहेत लोकांना व राजाना. राम बाल भास्कर व परशुराम भास्कर, बालभास्कर नाहीत यांचा संघर्ष होऊन बालभास्कर तरुण भास्कराचा पराभव करताना दिसेल व तरुण भास्कर अस्तास जाईल. 'लक्ष्मणाने भानुकुलपंकज भानू' असे नुकतेच म्हटले. इतका वेळ रघुवीराचा प्रताप गुप्त होता. सुप्त पंचाननाप्रमाणे ते स्वस्थ होते. बालसूर्य जपाकुसुमासारखा (जास्वंदाच्या फुलासारखा) किंवा तप्त सुप्त कांचन गोलासारखा लाल लाल दिसतो म्हणून असा मोह होईल म्हणण्याचा की मुखमंडल लालबुंद झाले आहे. तसे म्हटल्यास जेथे पूर्णचंद्र म्हटले तेथे मुखमंडल चंद्रासारखे कापुरासारखे पांढरे फटफटीत म्हणावे लागेल. बालसूर्य मनोवेधक असतो. त्याच्या मंडलाकडे टक लाऊन पाहिल्याने आनंद स्फूर्ती प्राप्त होतात, तसा आनंद कोणा कोणास झाला हे उत्तरार्धात सांगतात –

(२) कमले उमलतात फुलतात. तशी संतांची मुखकमले प्रफुल्ल झाली. सूर्योदयापूर्वी ही कमले मिटलेली, कोमेजलेली होती असे ठरले. येथले हे संत म्हणजे मुख्यत्वे धर्मशील हरिभक्त शहाणे, साधुभूप होत. सर्व जनकपुरवासी लोकही संतच आहेत. येथे सुचविले की इतर राजे धनुष्याकडे जाऊ लागताच यांची मुखे म्लान होऊ लागली व जनकाचे भाषण रूपी अंधार पडताच अगदी कोमेजून गेली होती, खिन्न विपण्ण झाली होती. (क) हर्षित लोचन भृंग-सर्व लोकांचे

लोचन रूपी भृंग लक्ष्मणाच्या भापणावर रघुवीराकडे सारखे धाव घेत होते पण ते स्वस्थच बसलेले दिसताच त्या भृंगांना खेद होत होता. ते एकदा सीता मुखकमलाकडे धाव घेत व एकदा राममुखाकडे. आता मात्र लोकांच्या लोचनाना हर्ष झाला. उपमा एकदेशी असतात हे ध्यानात ठेवावे म्हणजे संत कमले व लोकलोचन भृंग संबंध जोडण्याची इच्छा होणार नाही. सर्व जनकपुरवासी संत आहेत, ते प्रसन्नचित्त झाले व त्यांच्या नेत्रांना हर्ष झाला.

हिं. नृपन्ह केरि आसा निसि नासी। बचन-नखत-अवली न प्रकासी ॥१॥
मानी महिप कुमुद सकुचाने। कपटी भूप उलूक लुकाने ॥२॥
भए बिसोक कोक मुनि देवा। बरिसहिं सुमन जनावहिं सेवा ॥३॥

म. भूपति-आशा-निशा संपली। वाङ्नक्षत्रावली लोपली ॥१॥
मानी महीप कुमुदे मिटलीं। कपटी भूप उलूके लपलीं ॥२॥
सोडी शोक कोक मुनि-देवां। वर्षति पुष्पें प्रगटति सेवा ॥३॥

अर्थ : भूपतींची आशारूपी रात्र संपली, व त्यांची बडबड (वाक्) रूपी नक्षत्रे मावळली ॥१॥ मानी राजेरूपी रात्रविकासी कमले कोमेजली (मिटली) आणि कपटी भूपरूपी घुबडे लपली ॥२॥ मुनि व देव रूपी चक्रवाकांना (कोक)शोक त्यांना सोडून गेला व त्यांनी पुष्पवृष्टी करून आपली सेवा प्रगट केली ॥३॥

टीका चौ. १(१) भूपति आशा-निशा संपली - रघुवर बालपतंग उगवताच राजेलोकांची आशा त्यांना सोडून गेली. उगवत्या सूर्याचा प्रकाश कोवळा असला तरी रात्र एका क्षणात नाहीशी होते. तसे झाले राजांच्या आशेचे 'त्यजा आस जा निज ठावा' (२५२।४) असे जनकाने बजावले तरी या लोभी, कोडग्या राजांना आशा वाटत होती की तसे म्हणाले असले तरी मुलीला अविवाहीत का ठेवणार आहेत? रागाने, निराशेने म्हणतो म्हणून! याने हे दाखविले की त्यांच्यात क्षात्र तेज नाही, क्षत्रियाचा स्वाभिमान नाही म्हणूनच 'चालते व्हा 'असे सांगितल्यावर दाराशी तिष्ठत बसणाऱ्या भिकाऱ्यांसारखे बसून राहिले व पण मोडणार नाही असे जनकाने बजावले तरी याना वाटले की पण प्रतिज्ञा मोडून कोणाला तरी देतीलच मुलगी. यावरून यांना वचनभंगाची प्रतिज्ञा-भंगाची चाड नाही हेही ठरले. ते सर्व निर्लज्ज कामी आहेत. 'बुडत्याला काडीचा आधार वाटतो तशी आशाळभूतांची आशा असते.' (क) जे क्षात्रतेजसंपन्न भूपती होते त्यांच्या आहुती परशुरामाने केलेल्या महारण यज्ञात पूर्वीच पडल्या होत्या. जे क्षात्र तेज विहीन होते तेच उरले सुरलेले आलेले आहेत. हरीभक्तांचा व ब्रह्मनिष्ठांचा नाश परशुरामाने न केल्यामुळे साधुभूप क्षात्र तेजसंपन्न उरले आहेत पण त्यांनी रघुवीरास ओळखल्यामुळे त्यांना ही आशा आरंभापासूनच नाही त्यांची गणती व चर्चा निराळ्या पंक्तीत प्रारंभापासूनच केलेली असल्याने या भूपतीत साधुभूपांचा अंतर्भाव करता येत नाही व विवेकी राजांचाही करून चालणार नाही. हे आशाळभूत भूपती कोण ते पुढील चौपाईतच स्पष्ट केलेले आहे.

(२) वाङ्नक्षत्रावली लोपली - रात्र असेपर्यंत नक्षत्रे चमक चमक करीत असतात. अरुणोदय झाला की निस्तेज होतात व सूर्योदय झाला की जरासुद्धा दिसत नाहीत. तसेच राजे लोकांच्या

बडबडीचे झाले. लक्ष्मणाने भाषण करण्यास प्रारंभ करीपर्यंत यांची बडबड, बकवाद रूपी चमकणे चालू होते. लक्ष्मणाचे भाषण हा जणू अरुणोदयच असे कवीनी येथे ध्वनित केले. (क) आणखी हे सुचविले की लक्ष्मण शांत होऊन बसल्यावर यांची कुजबुज, कानगोष्टी, फुसफुस चालू झाले होते, पण रघुवर बालपतंगाचा उदय झाल्याबरोबर दातखिळीच बसल्या!

चौ. २(१) मानी महीप कुमुदें मिटलीं - दुष्ट राजांमध्ये पहिल्यापासून दोन वर्ग दाखविले आहेत. कुटील अविवेकांध व कपटी-अभिमानांध त्यांचाच उल्लेख येथे मानी व कपटी या दोन शब्दांनी केला. वरील चौपायातील सर्व भूपती मानी कुटिल अविवेकांध राजे निस्तेज झाले. अगदी सुकून गेल्यासारखे दिसू लागले. पण आहेत, दिसत आहेत, परंतु (क) कपटी भूप उलूकें लपली - नृपवेषांत असलेल्या असुरांची तर तोंडेच दिसत नाहीशी झाली. त्यांचे अपशकुनी ओरडणे लक्ष्मण-अरुणोदयाबरोबरच बंद पडले. उलूक = घुबड, दिवाभीत, दिवांध, घूक, भूप व घूक यांच्या उच्चारणातील साम्य मनोरंजक आहे. भाव हा की या वेळेपर्यंत ते घूक होते आताच जणू भूप बनून उलूकासारखे लपले. त्यांनी आपल्या माना गुडघ्यात घातल्या हा भाव आहे. याना सूर्याकडे पाहताच येत नाही. त्यांनीआपले डोळे मिटले हा ध्वनि आहेच.

चौ. ३(१) शोक - दुःख चिंता, चक्रवाकांना (कोक) सर्व रात्र शोकात, चिंतेत व वियोगाग्नीत काढावी लागते. तसे मुनी व देव याना रावणादी असुरांच्या अत्याचारामुळे झालेले आहेच. राम मंचावर येऊन बसले तेव्हा यांना आशा वाटू लागली होती की हे प्रभु आहेत व धनुष्यभंग करून सीतेच्या निमित्ताने खरदूषणरावणादिकांचा विनाश करून आपले दुःख दूर करतील; पण ते धनुर्भंगास न उठता कपटनृपवेषी असुर-दानव उठू लागले. त्यावेळी यांना दुःख चिंतादीकांनी ग्रासले होते. आता प्रभु उठले असे पाहताच त्यांची चिंता, निराशा नष्ट झाली. (क) मुनि-देव हे मुनी विश्वामित्राच्या बरोबर जे आले आहेत ते नव्हेत. देवांच्या बरोबर रामजन्मोत्सव पाहण्यास जे आकाशात जमले होते ते हे मुनी होत. (१।१९१।७-८ पहावे.) (२) वर्षुनि पुष्पे प्रगटति सेवा सूर्योदय झाला म्हणजे पारिजातक, पाडळी, शिसवी, इत्यादी वृक्षांची फुले टपाटप गळून पडू लागतात तशी येथे मुनी व देव यानी पुष्पवृष्टी केली. यावेळी प्रगटपणे करण्यासारखी हीच सेवा आहे. स्तुतिरूपी सेवा करण्याची ही वेळ नाही. (क) रघुवर मंचाजवळ उभे राहिल्याचा परिणाम सूर्योदयाच्या रूपकाने येथवर वर्णन केला. आता ते कथासूत्र पुन्हा हाती घेतात. (दो. २३९।१-५ यात लक्ष्मणाने वर्तविलेले भविष्य खरे झालेले येथे पडताळून पहावे).

हिं. गुरुपद बंदि सहित अनुरागा। राम मुनिन्ह सन आयसु मागा ॥४॥
सहजहिं चले सकल जग स्वामी। मत्त मंजु बर कुंजर गामी ॥५॥
चलत राम सब पुर नर नारी। पुलक पूरि तन भए सुखारी ॥६॥

म. वंदुनि गुरुपद अनुरागें अति। राम मुनींची आज्ञा मागति ॥४॥
सहज जाति सब जगती-स्वामी। मत्त-मंजुवर-कुंजर-गामी ॥५॥
जात राम सब पुर नारी नर। पुलक पूर्ण वपु होति सुखाकर ॥६॥

अर्थ : गुरु चरणांना अत्यंत प्रेमाने वंदन करून रामचंद्रानी मुनिवृंदांची आज्ञा मागितली॥४॥ समस्त जगताचे (जगाचे) स्वामी सहज निघाले. व सुंदर श्रेष्ठ मत्त हत्तीसारखे चालू लागले॥५॥ राम चालू लागताच सर्व पुरनर नारींचे देह रोमांचानी डवरले (पूर्ण भरले) व सर्व लोक सुखखाण (सुख+ आकार) झाले. (फार सुखी झाले)॥६॥

टीका चौ. ४(१) वंदुनि गुरुपद अनुरागे अति - पूर्वी नमन केले ते (२५४।७) आज्ञा शिरसा मान्य असल्याचे दाखविण्यासाठी. आता त्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी निघताना अति प्रेमाने अनुरागाने पुन्हा वंदन केले. भाव हा की नमन करताना अंगावर रोमांच उभे राहिले. (क) दुसरे हे सुचविले की आपल्या पायांच्या कृपेनेच आपली आज्ञा तडीस नेता येईल. 'लक्ष्मण वदे तोच यशभाजन। ज्यावर नाथ! कृपाकर आपण' (२४०।२) हीच भावना येथे वंदन करताना. रामहृदयात आहे. अशी भावना प्रत्येक कार्यात ज्यांच्या हृदयात राहील त्यानाच हर्ष विषाद रहीत राहून व्यवहार करता येईल. मी कर्ता ही भावना जो पर्यंत लेशमात्रही नसेल तोपर्यंत वाटेल तितके साधन केले तरी हर्ष विषाद - रागद्वेष यांचे साम्राज्य नष्ट होणार नाही.

(२) नमस्कार केला म्हणजे आशीर्वाद देणे क्रमप्राप्तच असते म्हणून मागे व येथेही त्यांचा उल्लेख केला नाही. मनात आशीर्वाद द्यावा लागला अशी दशा विश्वामित्रांचीही ते प्रेम व नम्रता पाहून झाली हे सुचविले. (क) मुनींची आज्ञा मागति - विश्वामित्रांबरोबर पुष्कळ मुनी आलेले आहेत. व 'प्रभु ब्रह्मण्य देव' आहेत म्हणून त्या सर्वांना वंदन करून आज्ञा = अनुज्ञा मागितली. रंगभूमीकडे येण्यास निघताना व पुष्पवाटिकेतून आल्यावर फुले दिली व मुनींनी पूजा केली त्यानंतर या मुनीनी आशीर्वाद दिले आहेत. 'आज्ञा घेती करुनी प्रणती' (२।१०९।६) 'होतिल सुफल मनोरथ तुमचे'(१।२३७।४) असा आशीर्वाद तेथे दोघांनाही दिलेला आहे. विश्वामित्रादी मुनींना आज्ञा घेण्याच्या निमित्ताने का होईना वंदन करून आशीर्वाद मिळविण्याची आवश्यकता इतर राजांना वाटली नाही; कारण त्यांना कर्तृत्वाहंकार होता.

चौ. ५(१) जगती - जगत्, जग, जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि (अमरे) जगत् पृथ्वी व जगती नावांचा छंद असे 'जगती'चे अर्थ आहेत. 'जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपिच' (मेदिनी). सर्व भुवनांचे स्वामी असून इतकी लीनता, इतके विप्रप्रेम व अशी गुरुनिष्ठा! (क) उपदेश येथे कवीनी आधिदैविक दृश्य दाखवून श्रोत्यां वक्त्यांना सावध केले आहेत की असे देवदेव, अखिल भुवनपती असून ते असे नम्रतेने व निरहंकार वृत्तीने वागत आहेत; व आपण अल्पज्ञ, अल्पशक्ती जीव असून अहंकाराचा फुगारा आपणास किती असतो याचा विचार करा व तो सोडा तरच भव (संसृति) चापातून (सापळ्यातून) सुटता येईल व शान्तिसीतेची व भक्तिजानकीची प्राप्ती होईल, अन्यथा त्या राजांच्या सारखी दशा आहे ती बदलणार तर नाहीच पण आणखी दुःखद व लाजिरवाणी होईल. (ख) सहज जाति - उठले ते सहज स्वभावाने उठले. आता धनुष्याकडे जाण्यास निघाले तेही सहज निघाले. काचा मारणे, दंड फुगवणे, दंडांना पीळ देणे इत्यादी काहीच केले नाही. जसे बसले होते तसेच उठले व ज्या स्थितीत उभेहोते ते त्याच स्थितीत निघाले.

(२) मत्त मंजु वर कुंजर-गामी - सहज चालले ते सुद्धा श्रेष्ठ सुंदर मत्तहत्तीप्रमाणे इकडे तिकडे न पाहता अगदी धिम्मेपणाने निर्भयपणे आपल्याच आनंदात मस्त राहून पावले टाकीत चालले आहेत. आपण शक्तीमान महावीर आहोत. या सर्व राजांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत हे दाखविण्यासाठी मुद्दाम छाती पुढे काढणे, गर्वाने आजू बाजूस पाहणे, ऐटीत दाण दाण पाय आपटीत चालणे इत्यादी काही केले नाही. (क) मत्त मंजु कुंजर वर गामी, आणि 'मत्त मंजु वर कुंजर गामी' हे दोन प्रकार लागोपाठ म्हणून, उच्चार करताना गतीत काही फरक पडतो का पहावे. पहिल्यात 'यति'चे ठिकाणी 'कुं' असा शब्द तोडावा लागतो व शेप 'जर वर गामी' हे शब्द सरपटत भरकन उच्चारले जातात, गती सारखी रहात नाही पण दुसऱ्यात मत्तमंजुवर, कुंजर गामी' 'यति' चे स्थानी शब्द मुद्दाम तोडावा लागत नाही व गती धिम्मेपणाची एकसारखी राहते. आत्मानंदात निमग्न असलेले 'ज्ञानरूपी' राम भवचाप मोडण्यास अगदी धिम्मेपणाने चालले आहेत. निर्मल दृढ ज्ञानाला भवाची भीती वाटत नाही. हा अध्यात्मपर अर्थ आहे. या चालण्याचा लोकांवर परिणाम झाला तो –

चौ. ६(१) नगरातल्या सर्व स्त्रीपुरुषाना फार सुख झाले. हृदयात प्रेम प्रवाह वाहू लागले म्हणून देह रोमांचानी भरले. दाट रोमांच उभे राहिले. राम धनुर्भंग करणार या आशेने सुख झाले. ती चाल व रूप पाहून ही सुख झाले. पण रूप व चाल यातील अंतरामुळे चित्त साशंक होऊ लागले. चाल महावीराची व शरीर शिरीष कुसुमासारखे कोमल! म्हणून आता करता येण्यासारखा अमोघ उपाय करतात. (सर्व लोक जनकवचनाने दुःखी झाले, लक्ष्मण वचनाने भयभीत झाले; राम उठलेले पाहून हर्षित लोचन भृंग व आता चाल पाहिल्यावर सुख झाले. हा कविकोविदांचा चलत् चित्रपट आहे!)

हिं. *बंदि पितर सुर सुकृत सँभारे। जौं कछु पुन्य प्रभाउ हमारे ॥७॥*
तौ सिवधनु मृनाल की नाईं। तोरहुँ रामु गनेस गोसाइँ ॥८॥

हिं. दो. *रामहि प्रेम समेत लखि सखिन्ह समीप बोलाइ ॥*
सीता मातु सनेह बस बचन कहइ बिलखाइ ॥२५५॥

म. *स्मरति सुकृत वंदुनि सुर पितरां। जर निज पुण्यां प्रभाव किं जरा ॥७॥*
तर शिवचाप समान मृणाला। तोडो राम देव! गणपाला! ॥८॥

म. दो. *प्रेमें रामा निरखुनी सखिंस निकट घेऊन ॥*
सीता-माता स्नेहवश वदे खिन्न होऊन ॥२५५॥

अर्थ : देवांना व पितरांना वंदन करून (पुरनरनारींनी) आपापले पुण्य (सुकृत) आठवले व (प्रार्थना केली की) आमच्या पुण्याला जरासा प्रभाव जर असेल तर हे गणनायका (गणपाला! गणेशा) देवा! राम शिवधनुष्याला कमलनाला प्रमाणे (मृणाल) तोडोत ॥७-८॥ रामचंद्रांना प्रेमाने निरखून पाहून व आपल्या सखींना जवळ घेऊन (बोलावून) सीतेची माता स्नेहवश झाल्याने खिन्न होऊन म्हणाली ॥दो. २५५॥

टीका चौ. ७-८; (१) रामचंद्रांची चाल पाहून सुख व प्रेम उत्पन्न झाले खरे, पण त्या प्रेमाने त्या कमलाहून कोमल शरीराकडे पाहिल्याबरोबर शंका भीती निर्माण केली. ते कठोर पुरारी कोदंड कुठे व ही कोवळी लुसलशित तनु कुठे! कसे तोडवेल धनुष्य! तेव्हा विघ्नहर्ता सिद्धीदाता जो सकल गणांचा पती, पालक (गणपती, गणपाल) त्याला सर्व पुरनरनारी आपले पुण्य पणाला लावून प्रार्थना करतात. (क) प्रार्थना हे एकप्रकारचे पूजन आहे. अन्य देवांचे पूजन करण्यापूर्वी कुलदेवता व वडील माणसे यांना वंदन करणे जरूर आहे. म्हणून 'वंदुनि सुर पितरां' आपापल्या कुलदेवांना प्रथम नमस्कार केला व नंतर पूर्वज पितरांना केला. (ख) स्मरति सुकृत - जीं कांही सुकृते पुण्यकर्मे केली होती ती प्रत्येकाने आठवली व या सत्कृत्यानी जे कांही पुण्य झाले असेल त्याचे सर्व फळ रामचंद्रास द्यावे या भावनेने गणपतीला गणेशाला विनवीत आहेत. हेतु की त्या पुण्याच्या प्रभावाने धनुष्य मोडण्याची शक्ती रामचंद्रास यावी. किती मोठा त्याग हा! सर्व पुण्य देऊन टाकणे म्हणजे भावी आयुष्यातील व पुढील जन्मातील सुखावर आजच पाणी सोडणे आहे. 'पुण्यानां फलं सुखं' पुण्य कर्माचे फल सुख. जीवमात्राचा प्रयत्न सुखासाठी चालू असता सर्व कर्मणां सुखाचे मूळ जे संचित पुण्य ते देऊन टाकणे फार कठीण आहे. असले दान जीवन्मुक्ताशिवाय इतर कोणी करू शकत नाहीत. हे सर्व लोक 'ज्ञानी धर्मशील गुणवंत' आहेत; त्यामुळे अपार पुण्य घडलेले असणारच. (ग) पुण्य देता येते व घेताही येते. दिल्याबरोबर देणारावर व घेणारावर त्याचा परिणामही होतो. देणारे बद्ध जीव असतील तर त्या पुण्यदानाचे उदक घेणाऱ्याच्या हातावर सोडताच देणाराचे तेज कमी होते ही अनुभूती आहे.

(२) अध्यात्मपर अर्थ - अनंत जन्मीच्या पुण्याचा अपार संचय असल्याशिवाय भगवत्प्रेम उत्पन्न होत नाही. सद्गुरुकृपा होत नाही व भवचापभंग (संसृती नाश) होत नाही. पापात्मक कर्म जसे बंधन कारक आहे तसेच पुण्यात्मक कर्म सुद्धा जन्मास घालणारे आहे. सर्व सुकृतीचे श्रेय पुण्य ईश्वराला अर्पण केल्याशिवाय कर्मबंधनातून सुटता येत नाही. म्हणजेच भवचापभंग होत नाही. या दोन चौपाया अध्यात्मभावनेने हेतुपूर्वक घातल्या नाहीत असे कसे म्हणवेल! पुढे अयोध्याकाण्डात शरभंगाच्या भेटीत वरील सिद्धान्त स्पष्टच कथिला आहे. (क) सर्व सुखाचे मूळ जे पुण्य ते केवळ ऐहिक विषयसुख भोग किंवा स्वर्गादी सुखभोग देईल; पण या लोकांनी न जाणताही ते प्रभूला समर्पण केल्याने याना ब्रह्मसुखाहून ब्रह्मानंदापेक्षा श्रेष्ठ असा परमानंद प्राप्त होणार आहे. 'दैवे हा येईल योग जर। होतिल सब कृतकृत्य लोक तर' (२२२।७) येइ सुयोग कि हा यदा पुण्य पुराकृत भूरि' (२२२।) असे पुरयुवतीनी सीताराम विवाहाविषयी पूर्वीच म्हटले आहे. 'या विवाहिं सर्वांचे बहु हित' (१) समन्वय पद्धती किती अलौकिक आहे! हे पुण्य प्रदान कोठे व भगवान गोपाल कृष्णाने गोवर्धन उचलल्यावर त्याला त्याच्या मित्रांनी टेकू देणे कोठे? आता याहून अधिक गाढ प्रेमी लोकांवर काय परिणाम झाला ते सीतामातेच्या निमित्ताने सांगून मग सीतेच्या भावनांचे वर्णन करतील. दो. २४१-२४२ मध्ये असाच क्रम आहे. (ख) मृणाल कमलनाल, कमलमूळ. धनुष्य मृणालासारखेच तोडले आहे हे जनकदूतांच्या वचनाने सिद्ध होते. दो. २९२पहा.

दो. (१) सीतेच्या मातेने रामचंद्रास धनुष्याकडे चालत निघालेले पाहिल्यावर तिला आनंद तर झाला नाहीच पण खेद, दुःख, चिंता, भय, यांचे साम्राज्य तिच्या रामस्नेहवश झालेल्या

चित्तात पसरले. 'सहित विदेह बिलोकिति राणी। शिशुसम' सीतामातेने रामचंद्रास प्रथम पाहिले तेच या शिशुसम भावनेने. एका लहान शिशुला पुरारी कोदंड खंडन करण्यास पाठविण्याने व त्याला तिकडे जाताना पाहण्याने त्या शिशुच्या जननीच्या ह्दयाची जशी खळबळ व तळमळ होईल तशीच सीतामाता सुनयनेची होत आहे, झाली आहे. 'अतिस्नेहः पाप शंकी' सीतामातेचे प्रेम व जनक राजाचे प्रेम यातील अंतर दाखविण्यास हा एक अप्रतिम नमुना आहे.

हिं. *सखि सब कौतुक देखनिहारे। जेउ कहावत हितू हमारे ॥१॥*
कोउ न बुझाइ कहइ गुर पाहीं। ए बालक असि हठ भलि नाहीं ॥२॥
रावन बान छुआ नहिं चापा। हारे सकल भूप करि दापा ॥३॥
सो धनु राजकुअँर कर देहीं। बाल मराल कि मंदर लेहीं ॥४॥

म. *सखि सगळे कौतुक बघणारे। जे हितेच्छु अमचे म्हणणारे ॥१॥*
कोणिहि समजावी गुरुला ना। बालक हे! हा हट्ट भला ना ॥२॥
रावण बाण न शिवले चापा। सब नृप हरले दावुनि दर्पा ॥३॥
ते धनु राजकुमर करिं देत कि। बाल मराल मंदरा घेत कि ॥४॥

अर्थ : सखि! (हे पहा की) जे कोणी आमचे हितचिंतक म्हणणारे आहेत ना ते सगळे (दुरून) मजा पाहणारे आहेत; ॥१॥ कारण कोणी एकजण सुद्धा त्या गुरुला समजावून सांगत नाही की हे (राम) बालक आहेत म्हणून (त्यांना धनुष्य तोडण्याची आज्ञा देणे) हा हट्ट चांगला नाही ॥२॥ रावण व बाणासुर (बाण) यांनी ज्या धनुष्याला हात नाही लावला (पाहूनच घाबरले) – व सर्व राजे दर्प-घमेंड-दाखवून शेवटी हरले ॥३॥ (सखी) तेच धनुष्य राजकुमाराच्या हातात देत आहेत की! हंसाच्या पिलाने कधी मंदर पर्वत (शिरावर) घेतला आहे काय? ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) सखि! - सर्खींना जवळ घेऊन सीतामाता आपल्या ह्दयातील चिंतेची कहाणी सांगणार आहे. येथे उपक्रमात 'सखि' हे एकवचन आहे. साहव्या चौपाईत 'चाले चतुर सखी' एकवचनच आहे व उपसंहारातही एक वचनच आहे. म्हणून ठरले की त्यातील एका चतुर सखीला उद्देशून राणी बोलत आहे. (क) सब कौतुक बघणारे। जे हितेच्छु अमचे म्हणणारे ॥ हा या चौपाईतील सिद्धांत तु.दासांच्याच काय पुष्कळांच्या जीवनात अनुभवण्यास मिळणारा आहे. अडचणीच्या वेळी संकटकाळी, उदासीनतेचा आव आणून मजा पाहणारेच बहुतेक सर्व असतात. सीतामाता स्नेहार्त होऊन बोलत असली तरी सिद्धांत सत्य आहे. येथे मात्र 'आर्त' विचारे कधी न वदतो' हे खरे आहे. (२) विश्वामित्रांनी रामाला धनुर्भंग करण्याची आज्ञा दिली त्याबद्दल हे सगळे तळमळणे आहे. भाव हा की विश्वामित्रांच्या भीतीने कोणी सत्य सांगण्यास धजत नाहीत. अशा कोवळ्या वयाच्या परम कोमल बालकास शिवधनुष्य मोडण्यास पाठविणे म्हणजे हटवादीपणा आहे. त्यांना जर तोडण्याची शक्ती व इच्छा असती तर ते आपण होऊन नसते का मोडले सखी! त्यांना डोळ्यात ठेवले तरीही खुपणार नाहीत इतके मृदु असून हा हट्ट गुरुने करावा! व कोणी हळूच

जाऊन गुरुला सांगू सुद्धा नये! (क) सुनयनेने स्नेहार्त होऊन मनाशी ठरविले की 'विश्वामित्र गुरु व्यवहारशून्य, निर्दय व हट्टी आहेत! अतिस्नेहाचा व मातृहृदयाच्या वात्सल्यप्रेमाचा केवढा प्रताप! कोणाही पुरुषाला असे वाटले नाही!'

चौ. ३-४(१) बरं जे धनुष्य हातानी उचला म्हणून यांना सांगितलं त्याचा प्रताप सांगते ऐक. - 'रावण बाण न शिवले चापा। बाण हेच त्याचे नांव पण तो प्रसिद्ध असुर असल्याने बाणासुर नांव पडले.' 'तारक नांव पण असुर म्हणून तारकासुर' (क) या चौपाया इतक्या सहज सरळ आहेत की त्यात गूढार्थ वगैरे काही नाही. प्रसाद व ओज भरपूर आहे. जिथे बाणासुर व रावण पाहूनच घाबरले ते धनुष्य दिसताच यांचे काय होईल! हा विचार करणे जरूर होते. (२) सब नृप हरले दावुनि दर्पा' त्वेषें उठले परिकर कसुनी' (२५०।६) व 'दुस्तर विवाह धनु तुटताही। कोण न भंगुन कुमरि विवाही ॥ (२४५।५-६ पहा)' इत्यादी ज्या दर्पोक्ति त्यां विषयी येथे दावूनी दर्पा - गर्व घमेंड, दाखवून असा उल्लेख केला. (क)बाकी हजारो राजांचा गर्व ज्याने चक्काचूर केला ते धनुष्य यांना उचलणार नाही हे काय सांगावयास पाहिजे? पण मुनीला काय दया ना माया! इत्यादी बोलली असेलच. (ख) 'ते धनु राजकुमर करि देत किं' राणी म्हणते की ते धनुष्य यांच्या हातात देत आहेत. हे खरे आहे काय? उचलण्यास सांगणे म्हणजे हातात देणे नव्हे. मुलाला काही जड वस्तु उचलण्यास सांगितली व ती त्याला उचलली नाही तर येईल परत हात हालवीत हा विचार मनात शिरू शकला नाही. प्रेमार्त झालेले मन एकतर्फीच विचार करते. दृष्टान्त देते हंसाच्या पिलाच्या डोक्यावर मंदर पर्वत देण्याचा. भाव हा की हे करणे अविचाराचे आहे. हा विचार मुनींनी नाही केला, तरी आमच्या हितेच्छुंनी मुनींना तसे सांगण्यास काय हरकत होती. इत्यादी विचार सांगता सांगता या सगळ्या अनर्थाचे मूळ कोण याचा विचार करू लागली तेव्हा, म्हणाली की आमच्या राजानीच मुनीला सांगण्यास काय हरकत होती? तेव्हा मला वाटते की

हिं. भूप सयानप सकल सिरानी। सखि बिधि गति कछु जात न जानी ॥५॥
बोली-चतुर सखी मृदु बानी। तेजबंत लघु गनिअ न रानी ॥६॥
कहँ कुंभज कहँ सिंधु अपारा। सोषेउ सुजसु सकल संसारा ॥७॥
रबि मंडल देखत लघु लागा। उदयँ तासु तिभुवन तम भागा ॥८॥

म. नृप-शहाणपण सरलें सगळें। सखि! विधिगति काहींही न कळे ॥५॥
बोले-चतुर सखी मृदु वाणीं। तेजवंत लघु गणां न राणी! ॥६॥
कुंभज कोठे अपार सागर। शोषित, सुयश सकलही जगभर ॥७॥
रवि मंडल बघता लघु वाटे। उगवे तैं त्रिभुवन-तम आटे ॥८॥

अर्थ: आमच्या राजांचे सगळे शहाणपण संपले (असे मला वाटते); सखी! विधिगती काय आहे हे काहीच कळत नाही ॥५॥ (हे ऐकून) चतुर सखी कोमल वाणीनी म्हणाली, 'राणीसाहेब! तेजस्वी तेजवंत-तेजस्वी पुरूषांना लहान समजू नका (बरे) ॥६॥' (एवढेसे बुटके) कुंभज (अगस्त्य) कोठे व तो अपार सागर कोठे! पण

टाकला ना शुष्क करून आणि सगळ्या जगभर सुयश पसरले ना? ॥७॥ रविबिंब (मंडल) दिसण्यास किती लहान दिसते पण उगवल्या बरोबर त्रिभुवनातला अंधार नाहीसा होतो की (नाही?) (भागा = पळाला, पळतो) ॥८॥

टीका चौ. ५(१) नृप - शहाणपण सरले सगळे - आमचे राजे म्हणजे सर्व जगात प्रसिद्ध ज्ञानी; पण त्यांनी सुद्धा आपला हट्ट चालूच ठेवला; त्या अर्थी त्यांच्या बुद्धीला काहीतरी भ्रम होऊन त्यांचे शहाणपण पार संपले असले पाहिजे. 'यद्ज्ञानार्कें भवनिशि नासत। वचन-किरणीं मुनि-कमल विकासत' (२।२७७।१) असे असता – ॥ही प्रेमाची रीत पहावी। जनका मूर्ख म्हणाया लाववी॥ पट्टराणि जी विदेह कान्ता। ती वदली हे सीता माता॥ सती शाहणी विश्वविदित ती राम स्नेहाची ही महती॥ प्रज्ञानानंद

(क) सखी विधिगति काहीही नकळे -ही कधी न घडणारी गोष्ट घडली, त्यावरून विधाता काहींतरी भलतेच करणार की काय अशी धास्ती वाटते; पण सखी! तो काय करणार हे कळणे फार कठीण आहे. 'अति विचित्र भगवंतगति जगीं कळे कोणास २।७७॥ जनकासारख्यांच्या बद्धिमान स्त्रीला शेवटी विधात्याचा आश्रय घ्यावा लागला. आयुष्यात काही वेळा असे प्रसंग येतात की शहाण्या शहाण्यांची मति गुंग होऊन जाते व शेवटी प्रारब्धावर किंवा भगवंतावर भार घालून स्वस्थ बसावे लागते. रघुवीराच्या मुखात सुद्धा विधाता व दैव यांना यावे लागले आहे 'जाणे कारण सकल विधाता' (१।२३१।४) 'करूं होइ जर दैवसहाया (५५१।१)' आणखीही उदाहरणे आहेत. 'सखि परि, पण नृपती ना त्यजतो। विधिवश हटि अविवेका भजतो॥ यात जी कटुता व अनादर आहे तो राणीच्या वचनात नाही. हे वचन नगर युवतींचे आहे. (२२२।४). 'वेगिं जनक जडतेस विधे हर। त्या आम्हासम बुद्धी दे वर' (२४९।३) हे सर्व पुरवासी म्हणाले आहेत. यांच्याशीही येथील वचनाची तुलना करावी. वात्सल्य रसपूर्ण कोमल पत्नी हृदयाचा परमोत्कर्ष यापेक्षा कुठे पाहण्यास सापडेल!

(ख) सूचना – रामलक्ष्मण परमात्म्याचे अवतार आहेत आणि सीताराम विवाह होणार आहे या गोष्टी जनकराणीला नारद व याज्ञवल्क्य यांच्याकडून कळल्या आहेत. पण येथे व पुढेही ते सर्व विसरली आहे. सीतामाता! जनकपुरीतून राम अयोध्येस जाण्यास निघाले व निरोप घेण्यास जातात तेव्हा क्षणभर ते ज्ञान जागृत झाले आहे. सुनयनेची भक्ती दशरथांसारखी आहे व जनकाची कौसल्येसारखी आहे. जनक सुद्धा विसरतात मधून मधून की राम परमात्मा आहेत; पण क्षणभरच! आता राणीची चतुर सखी तिच्या भ्रमाचे निरसन करण्याचा प्रयत्न करते.

चौ. ६(१) 'तेजवंत लघु गणां न राणी' हा एक सामान्य सिद्धान्त सांगितला. 'बालक हे हा हट्ट भलाना' 'बालमराल मंदरा घेत कि' या वचनांवरून सखीने जाणले की राणी रघुवीरास लहान मानते, लघु गणते म्हणून वरील सिद्धान्त सांगितला हे चातुर्याचे लक्षण आहे. ती सांगते की वयाने लहान, किंवा लहान दिसणाऱ्या तेजस्वी पुरुषांना लहान, क्षुद्र समजू नये. त्यांच्या ठिकाणी प्रताप, बल, वीर्य, पराक्रम नसतात असे समजू नये. आता दृष्टान्ताने खात्री करण्याचा प्रयत्न करते.

चौ. ७(१) कुंभज - अगस्ति ऋषि; दिसण्यात अगदीच ठेंगणे आहेत. हे सुप्रसिद्ध आहे; व सागर किती अगाध व अपार पण तीन आचमनांत शुष्क करून टाकला. हे धनुष्य विशाल, दुर्दम्य व दुर्धर आहे खरे; पण रघुवीर याचा तीन आचमनातच अंत करतील. पहिले आचमन उचलणे दुसरे दोरी चढविणे. व तिसरे ओढून मोडणें प्रत्यक्ष एवढेही करावे लागले नाही. पण ही तीन आचमने क्रमाने केलेली दिसली सुद्धा नाहीत. इतकी विद्युद्वेगाने ती घडली आहेत. पण हा दृष्टान्त राणीचे समाधान करण्याइतका समर्पक नाही. राणीच्या वचनात राजकुमार, लहान, कोमल, सुंदर, इत्यादी गोष्टी आहेत म्हणून राणी काय म्हणते पहा -

सुनयना म्हणते ।।कुंभज बड तापस बनवासी। सिद्धि सकल सखि उन्ह कैं दासि ।।१ ।। मंत्र तंत्र सक्ति मंत मुनिवर। कहँ कोमल अति सुंदर रघुवर ।।२ ।। सुमन हरन श्रमते मुख उपर। झलकी जल की कनी मनोहर ।।३ ।। सोइ रघुवर सुकुमार किसोरा। किमि तौरे कोदंड कठोरा ।।४ ।। (प्रज्ञानानंद) चौघटन महा तापस बनवासी। सिद्धी सकल सखी त्यांच्या दासी ।।१ ।। मंत्रतंत्र शक्तिमंत मुनिवर। कुठे सुकोमल सुंदर रघुवर ।।२ ।। खुडत फुले श्रमताहि, मुखावर ।। जलकणिका झळकल्या मनोहर ।। ते रघुवर सुकुमार किशोर। कस तोडिति कोदंड कठोर ।।४ ।। शिवाय कुंभज कुरूप त्यांनी सागर शोषण केला हे मला काय माहीत नाही; पण ही तुलनाच चुकल्याने सागर काय बाहुबलाने सुकवला? वर पुन्हा तो भरलाच आणि झाला खारा! सखी म्हणाली, 'बरं! नाही तर नाही! आणखी उदाहरण ऐका –

चौ. ८(१) रविमंडल बघता लघु वाटे। उगवे तैं त्रिभुवन तम आटे' सूर्यमंडल कितीसे मोठे दिसते, फार तर वीतभर पण उगवता क्षणी त्रैलोक्यातला अंधार कुठे गडप होतो तो कळतो का? राणी म्हणते की तुझा हा दृष्टान्त सुद्धा अगदी निरुपयोगी कारण 'रविमंडल देखत लघु लागत। सही, कहेसि सखि हौं मैं जानत ।।१ ।। जद्यापि लघु देखत है भास्कर। तदपि बिसाल परम यह तमहर ।।२ ।। तापद तरणि तीक्ष्ण हैं सुखर। मृदुल कलेवर सीतल रघुवर ।।३ ।। निरखत रवि कर अंध बिलोचन। राम दास दुखसोच बिमोचन ।।४ ।। सखि सरिस सहसकर रघुवर। कमल सुकोमल जिन्ह के दोउ कर ।।५ ।। (प्रज्ञानानंद)' मराठी – ।रविमंडल बघता लघु लागत। खरे वदसि सखि मलाहि माहित ।।१ ।। यद्यपि दिसत असे लघु भास्कर। तदपि विशाल महा हा तमहर ।।२ ।। तापद तरणी, तीक्ष्ण तो सुरवर। मृदुल कलेवर शीतल रघुवर ।।३ ।। निरखत रवि करि अंध विलोचन ।। रामरूप दुख शोक विमोचन ।।४ ।। सखि! सहस्रकर सम की रघुवर। कमल सुकोमल ज्यास युग कर ।।५ ।। शिवाय अंधार या धनुष्यासारखा अवजड का आहे. हातास घेता तरी येतो काय हातांनी धरावा तरी लागतो का? अंधार ही एक अभावात्मक वस्तु आहे. तसे का धनुष्य आहे? हे ऐकून ती चतुर सखी पुन्हा समाधान करण्याचा प्रयत्न करते; पण सुनयना जनक विदेहाचीच पट्टराणी! पाहू या काय होते ते –

हिं.दो. मंत्र परम लघु जासु बस बिधि हरी हर सुर सर्व।
महामत्त गजराज कहुँ बस कर अंकुस खर्व ।। २५६ ।।

म. दो. मंत्र परम लघु ज्यास वश विधिहरि हर सुर सर्व।
महामत्त गजपति सही वश करि अंकुश खर्व॥२५६॥

अर्थ : मंत्र अत्यंत लहान असतो पण ब्रह्मा, विष्णु, महेश व सर्व देव त्याला वश होतात, महामत्त गजपतीस (गजराजाला) इवलासा आखूड अंकुश वश करतो ॥दो. २५६॥

टीका दो. (१) सखी म्हणते हे पहा की हे धनुष्य आहे हराचे, त्याने सर्व राजांची शक्ती हरण करून घेतली हे अगदी खरे, हे धनुष्य तुम्ही म्हणता तसे अति जड व कठोर आहे हे पण खरे. पण मला वाटते की इथे बाहुबळाचे मुळीच काम नाही. रावणाने कैलास व बाणाने मेरु उचलला त्यांना बाहुबल काय कमी आहे? ज्यांचे हे धनुष्य आहे त्यांनी कृपा केली तरच हे घडणार हे म्हणणे मान्य आहे ना तुम्हाला? हे अगदी मान्य. बरे, हे कोमल अति लहान आहेत हे विश्वामित्रांना आपल्या एवढे कळत नसले तरी हे लहान आहेत कोमल आहेत हे त्यांना कळत असेलच. मंत्राने हराना वश करून घेता येतील की नाही? येईल नक्की येईल. विश्वामित्र महामंत्रज्ञ आहेत हे जगत्प्रसिद्ध आहे. त्यांनी एखादा सिद्धमंत्र दिला असेल म्हणूनच त्यांना आज्ञा दिली असावी.

(क) राणी म्हणते की तुझे विचार पुष्कळ चांगले आहेत. पण यांना हा मंत्र कळला व मंत्र दिला कधी? शिवाय

छंद ॥मंत्र सहज जड उनतो सुनु सखि चेतन करने पडते हैं। चेतन को भी जागृत कर के बिधि से गुरबर देते हैं॥ अनुष्ठान सम दम जम नियम समेत सबिधि कोइ करता है। दीर्घकाल तक मंत्र सिद्ध तब बहुत कष्टसे होता है॥१॥ जनम जनम मुनि जतन करहिं हरिनाम मरत मुख आव नही। भाग्यवंत कोउ सिद्धमंत्र मुनि, मंत्रसिद्धी अति अगम महीं॥

मराठी -मंत्र सहज जड, त्यांना श्रुणु सखि! चेतन करणें लागतसे। चेतनास ही जागृत करूनी गुरुवर देती सबिधि असे॥ अनुष्ठान शम दम यम नियम समेत सविधि कुणि करी तसे। दीर्घकाळ बहु मंत्रसिद्ध कधि कष्ट करुनि बहु होत असे॥१॥ जन्मजन्म मुनि यत्न करिति हरिनाम मरत मुखि उमटतसे। भाग्यवंत कुणि सिद्धमंत्र मुनि, मंत्रसिद्धी अति अगम असे॥ (प्रज्ञानानंद) बरे राहू द्या तो दृष्टान्त. (२) महामत्त गजपतिसही वश करि अंकुश खर्व - विश्वामित्र आपल्या सामर्थ्याने धनुष्याचे वाटेल ते करू शकतील हे कोणास अमान्य करताच येणार नाही. यांनी महामुनींच्या पायांवर डोके ठेवले ते तुम्ही पाहिलेतच. हत्तीला वश करणारा अंकुश कितीसा मोठा असतो तो स्वतः जड असला तरी माहुताची जराशी शक्ती त्या अंकुशाला मिळाली की पर्वताकार हत्ती अगदी मत्त झालेला वश होतो की नाही सांगा बर. तशीच विश्वामित्रांनी आपली शक्ती यांच्यात घालून याना पाठविले असले पाहिजेत. नाहीतर ते काय मूर्ख निर्दय आहेत की अशा कोमल परमसुंदर कुमारांस धनुर्भंग करण्यास सांगतील?

(क) राणी म्हणते, तुझे तर्क सगळे बरोबर आहेत; व अंकुश हातात घेऊन पाहिला नसशील म्हणून असे म्हणतेस. मी पहिला आहे. तो पोलादाचा एवढासा असला तरी सखी अंकुश जड नीच सदा परतंत्र कठोर भयानक है।कहँ अंकुस कहँ राम मृदुलतन स्याम मनोहर बालक है॥२॥

(ख) हे सर्व दृष्टान्त निष्फळ झालेले पाहून सखीने आणखी विचार केला की राणीच्या हृदयात कोमलता, सौंदर्य व कोवळे वय या तीन गोष्टीत जास्त जोर कोमलता व सौंदर्य यांवर दिला जात आहे म्हणून पूर्ण विचार करून सखी सांगते.

हिं. काम कुसुम धनु सायक लीन्हे। सकल भुवन अपनें बस कीन्हे ॥१॥
देबि तजिअ संसउ अस जानी। भंजब धनुषु राम सुनु रानी ॥२॥
सखी बचन सुनि भै परतीती। मिटा बिषादु बढी अति प्रीती ॥३॥

म. काम कुसुम-धनु-सायक धरतो। भुवन निकाया निज वश करतो ॥१॥
देवि! म्हणुन संशय सोडावे। राम मोडतिल चाप पहावें ॥२॥
ये सखिवच परिसुनी प्रतीती। गत विषाद अति वाढे प्रीती ॥३॥

अर्थ : कामदेव फुलांचे गुच्छ नी फुलांचे बाण धारण करतो; पण भुवन समूहाला आपल्या वश करतो ॥१॥ म्हणून (हे विचारात घेऊन) हे देवी आपण सर्व संशय सोडावे व राम धनुष्य मोडतील ते पहावे. (पहालच)॥२॥ सखीचे वचन ऐकून प्रतीती आली (विश्वास वाटला), सर्व विषाद गेला आणि प्रीती अत्यंत वाढली ॥३॥

टीका चौ. १(१) काम कुसुम धनु सायक धरतो - पुष्पधन्वा व कुसुमेषु ही काम देवाची नांवेच स्पष्ट सांगतात की त्याचे धनुष्य फुलांचे व बाणही फुलांचेच असतात. (कुसुम + इशु = बाणकुसुमेषु) कामदेव अती कोमल अती सुंदर असून तो ब्रह्मदेव, शिव इत्यादी सर्व देव यांना वश करतो. तेव्हा सुकुमार सुंदर श्यामल शरीर असणारांना महापराक्रम व अद्वितीय अलौकिक सामर्थ्य नसते असे कसे म्हणता येईल. असा पराक्रमी महा भारी वीर झाला का कोणी की ज्यांने ब्रह्मदेव, शंकर यांना सहज जिंकले? म्हणून तेजवंतास लहान गणूं नये.

चौ. २(१) देवि म्हणुन संशय सोडावे - आपण देवी आहात, साधारण स्त्री तुम्ही नाही. जनकासारख्या परम विवेकी राजांच्या पट्टराणी आहात. या सर्व दृष्टांतात जे जे वैशिष्ट्य आहे ते सर्व रामाच्या ठिकाणी आहे की नाही पहा. म्हणजे माझ्यासारखीच आपली खात्री होईल की राम धनुष्य मोडतील.

विशेषसूचना - पाच दृष्टांत देण्याचे कारण काय त्यांचा संबंध काय? रघुवीराच्या ठिकाणी असणाऱ्या या कार्यात आवश्यक असलेल्या गुणांचे निदर्शन कोणत्याही एका दृष्टांताने करणे शक्य नाही. (२) पहिला दृष्टांत अगस्तींचा, कधी कोणी न केलेली व अता अशक्य वाटणारी गोष्ट केली व यश मिळविले. तशीच अलौकिक अपूर्व गोष्ट म्हणजे अहल्योद्धार करून शिलेची सुंदर नारी बनवून यश संपादन केले. (२) दुसरा दृष्टांत सूर्याचा - दिसण्यात लहान पण प्रताप फार मोठा, रामरूपी सूर्य मंचकाजवळ उदय पावतांच सर्व राजे तेजाने दिपून गेले. 'भूपती - आशा निशा संपली' इत्यादी ते सूर्योदयाचे रूपकच पहावे. (३) तिसरा दृष्टांत - मंत्रासारखी अपार अद्भुत अदृश्य वशीकरण शक्ती - 'जे निज छबि मोहनी घालुनी। पुर नर नारि घेति वश करूनी' (२२९।५) राम मंचावर बसल्या नंतर देवांनी पुष्पवृष्टि केली आहे. हे सुर वश असल्याचे चिन्ह आहे 'मंत्रा एव तु देवताः' हे मागे सिद्ध केलेच आहे. मंत्रांचे ऐश्वर्य अचिन्त्य असते तसे यांचे आहे. (४) अंकुश

लहान कठीण व तीक्ष्ण असतो तसे हे तेजस्वी आहेत हे एका बाणाने ताटका वध व एका बाणाने सुबाहु वध केला यावरून सिद्ध आहे. (५) पाचवा दृष्टांत कामदेवाचा विश्वाला मोहित करणाराचा, पण त्या कामदेवाचे मन नुसती नजर हरण करते 'नजर सुचारु मार-मन हारी' 'कोटि काम उपमाहि अधूरीं' विश्वविलोचन चोर', 'वद सखि कवण असे तनुधारी। जो छबि बघुनि न मोहे भारी' इत्यादी अनेक वचने आहेत.

(२) वीराच्या ठिकाणी यश, प्रताप बल व तेज या चार गोष्टी आवश्यक असतात हे साधुभूपानी 'हे जाणुनि निज भवनाते जा। यशप्रताप हरुनि बलतेजां' (२४५।४) यात सुचविले आहे. त्या चार गुणांचे अस्तित्व त्याच क्रमाने पहिल्या चार दृष्टान्तांनी येथे दाखविले कुंभज = यश; रवि = प्रताप, मंत्र = बल, शक्ती, सामर्थ्य, अंकुश = तेज. हे गुण असून शिवाय अलौकिक मदनमनमोहक सौंदर्य व कोमलता आहे हे या संशय-समाधानाच्या निमित्ताने कवींनी येथे सांगितले. (क) आणखी एक विशेप गोष्ट ही की सीता मातेला रामाच्या ठिकाणचे सौंदर्य व सुकुमारता याच गोष्टी दिसत आहेत. त्यांचा व विश्व विजयाचा संबंध सखीने कामदेवाच्या दृष्टान्ताने जोडल्यामुळेच राणीचे समाधान झाले. राम कठोर, तीक्ष्ण तेजस्वी आहेत हे मान्य होण्यासारखी तिच्या वात्सल्य भावनांची तयारी नाही. राम कुलिशाहून कठोर व कुसुमाहून कोमल आहेत हे ७।११ च्या आधारे पूर्वी दाखविले आहे. (ख) या पाच दृष्टांतातून शब्द स्पर्श, रूप रस गंध, आकाश, वायु, तेज आप व पृथ्वी इत्यादी आणखी पुष्कळ भाव निघू शकतील पण तो येथे निरर्थक द्राविडीप्राणायाम ठरेल .

चौ. ३(१) सीता मातेला पाहिजे होते ते समाधान शेवटच्या दृष्टांताने झाले. असंभावना गेली. विश्वास उत्पन्न झाला की हे कोमल श्यामल कुमर मनोहर। मोडतील हर धनू भयंकर (क) असा संशयपरिहार होऊन विश्वास उत्पन्न होताच गत विपाद विपाद गेला. व 'वाढे प्रीती अती' प्रथम शिशुसम प्रीती उत्पन्न झाली होती. तिचे रूपांतर आता ज्या मातृभावनेत झाले व धनुर्भंग हेच करणार असे पदोपदी वाटून ते प्रेम वाढू लागले. रामचंद्र चालताना पडणाऱ्या पावलागणीक आता वीररसाची प्रतीती येऊ लागली. (ख) मानवाच्या मनाचे असेच आहे. अमुक गुण अमक्यात नाही असा एकदा मनाचा ग्रह झाला की तो गुण त्या व्यक्तीत कितीही प्रगट असला तरी दिसत नाही. बाह्य दृष्टीला सुद्धा विपरीत पाहण्याचीच सवय लागते. संशय हे अन्तर्दृष्टीवर व बाह्यदृष्टिवर येणारे त्या त्या रंगाचे एक पटल असते. ह्या दृष्टीला भिन्न वर्ण (रंग) मग दिसतच नाही. असली पटले प्रथम मनावर येतात व मग नेत्रांवर त्यांचा तसा परिणाम होतो. कावीळ झालेल्याला पांढरा शुभ्र पदार्थ सुद्धा पिवळा दिसतो. विपरीत भावना व असंभावना ही दोन पटले गेल्याशिवाय रामरूपाचे वास्तविक ज्ञान होऊ शकत नाही. रामचंद्रांना धनुष्याकडे जाताना पाहून सीतेची काय अवस्था होते ते आता २५६।४ पासून २५९।७ पर्यंत सांगतील.

हिं. तब रामहि बिलोकि बैदेही। सभय हृदयँ बिनवति जेहि तेही ॥४॥
मनहीं मन मनाव अकुलानी। होहु प्रसन्न महेस भवानी ॥५॥
करहु सफल आपनि सेवकाई। करि हितु हरहु चाप गरुआई ॥६॥

म. तैं वैदेहि बघुनि रामाला। सभय हृदयिं विनवी ज्या त्याला ॥४॥
प्रार्थी मनिं अति होऊनि विकला। व्हा प्रसन्न शिव-भवानि मजला ॥५॥
आज सुफल निज भजना करणें। स्नेह करुनि धनुजडत्व हरणें ॥६॥

अर्थ : (मत्त मंजुवर कुंजर गामी राम चालू लागले। तेव्हा रामाला पाहून वैदेही हृदयात भयभीत होऊन ज्या त्या देव देवतेला विनवू लागली ॥४॥ ती अती व्याकुळ होऊन मनात प्रार्थना करते की हे शंकरा! हे भवानी! तुम्ही मला प्रसन्न व्हा ॥५॥ (आजपर्यंत) आपले जे काही भजन पूजनादी केले असेल ते आज सुफल करावे (म्हणजेच) माझ्यावर स्नेह करून धनुष्याचा जडपणा नाहीसा करावा ॥६॥

टीका चौ. ४(१) राम धनुष्याकडे चालले असता त्यांना पाहून पुरनरनारींवर काय परिणाम झाला व त्यांनी काय केले हे प्रथम सांगून मग सीतामातेवर झालेला परिणाम वर्णन केला. सीतेची दशा कशी झाली हे आता येथून सांगतात. (क्र) ल.ठे. हे वर्णन जरी विशिष्ट क्रमाने केले असले तरी सर्वांच्या मनात एकाच वेळी त्या त्या विविध भावना उत्पन्न झाल्या आहेत. रामचंद्रांची परम कोमलता व कोदंडाची कठोरता व विशालता यानीच सर्वांच्या भावनांचे उद्दीपन केले आहे. सर्वांच्या भावनांने वर्णन एकाच वेळी काव्यात (शब्दांनी) करणे अशक्य असल्याने भावनांच्या तीव्रतेच्या चढत्या क्रमाने वर्णन केले जात आहे इतकेच.

(२) तैं वैदेहि बघुनि रामाला - रामचंद्रांना चालत जाताना पाहताच सीता वैदेहीच झाली. 'विसरली देहभावा। तसे पाहता राघवा' ही स्थिती अति प्रेमजनित भयाने झाली? (क) सभय हृदयिं गुरुजन व मोठा समाज सभोवती असल्याने ते भय हृदयातच दाबून ठेवावे लागले. पुरनरनारींनी आपले सर्व पुण्य समर्पण केले; सीतामाता हितेच्छु, गुरु विश्वामित्र व जनक राजा यांच्या आचरणाचा विचार करून निराश, विपण्ण झाली आणि सीता भयाने देहभान भुलली. (ख) अशा स्थितीत स्वस्थ राहणेही अशक्य म्हणूनकोणासही दोष न देता हाती असलेला उपाय सीता करू लागली. 'हृदयि विनवि ज्या त्याला' - निरनिराळ्या देवांना विनवू लागली.. कोणत्या देवाला विनवणी केली असता शीघ्र फलदायी होईल याचा निश्चय करता आला नाही म्हणजे असे होते. शंकराचे धनुष्य म्हणून त्यांना विनवावे का भवानी त्यांची शक्ती म्हणून तिला विनवण्या कराव्या का पार्वती पतिव्रताशिरोमणी म्हणून तिला हाक मारावी मदतीला, का गणेश विघ्नहर्ता म्हणून त्याला प्रार्थना करावी, का धनुष्यालाच मनाने शरण जावे का सर्वांहून श्रेष्ठ जो परमात्मा त्याला आठवावा याचा निश्चय होईना. कोणत्याही प्रबल मनोविकाराने भारावून गेलेल्या मनुष्य हृदयाचे असेच होते आणि स्त्रियांचे विशेष होते. पण लक्षात ठेवा -उपदेश जो पर्यंत अन्य देवांचा किंवा इतर कोणाचा भरवसा वाटत असतो तोपर्यंत परमात्मा लक्ष देत नाही. एकामागून एक चारपाच मुलांना काही काम करण्यासाठी (खाउसाठी नव्हे) हाक मारली की ती मुले आधी आपसात चर्चा करण्यात वेळ घालवितात. कृष्ण म्हणतात नारायण तू जा, नारायण म्हणतो महाद्या जाईल व शेवटी जात - येत नाही कोणीच, व विचारल्यावर प्रत्येक जण हेच उत्तर देतो की मला वाटले तो (अमका) जाईल. द्रौपदी वस्त्रहरणाच्या वेळेचे स्मरण अशाप्रमाणे करावे. द्वारकाधीश! हाक मारल्यावर तत्क्षणी कसे

येणार? द्वारकेतून येण्यास थोडातरी वेळ लागणारच. 'हृदयनिवासी कृष्णा! हाक मारल्याबरोबर निमिषार्धाचाही विलंब लागला नाही. येथे सीतेच्या बाबतीत तसेच घडत आहे. कोणा कोणाला कशी विनवते पहा

चौ. ५(१) अति होउनि विकला - अती व्याकुळ होण्यास दोन कारणे आहेत कोणाला प्रार्थना करावी याचा निश्चय न होणे व भावनेची प्रेमाची ही जात हा प्रकार फार नाजुक असल्याने कोणाजवळ सांगण्याची सोय नाही. 'दुःख सांगता कांहिं आटतें ।कुणा सांगु, हे कोण जाणते ॥' (५।१५।५). कारण की या प्रेमाचे स्वरूप इतर कोणास समजण्यासारखे नाहीच. (५।१५।६ पहा). (क) मानसशास्त्राचा एक सिद्धांत येथे अन्वय व्यतिरेकाने दाखवून ठेवला. सुनयनेने आपले दुःख सांगितले म्हणून ते कमी झाले; सीतेने सांगितले नाही कोणा जवळ म्हणून ते वाढले. (ख) शब्दानी ज्यावेळी मनुष्यांस सांगता येत नाही, त्यावेळी मानसीक शब्दांनी ते देवांना सांगता येते. त्या सगळ्यांचेच तिकडे लक्ष जाईल किंवा ते सर्व ते दूर करतील असे नसले तरी दुःखाचा भार वाढू न देण्यास हाच एक उपाय आहे. मनात प्रार्थना करू लागली. (ग) शंकरांचे धनुष्य मोडावयाचे आहे म्हणून प्रथम शंकरांना, भवानी त्यांची शक्ती म्हणून तिला विनविते. प्रसन्न व्हा म्हणजे काय करा ते पुढल्या चौपाईत सांगते.

चौ. ६(१) आज सुफल निज भजना करणें - आजपर्यंत मी तुमचे भजनपूजनादि जे काय थोडे फार केले असेल त्याच्या मोबदला मी काही सुद्धा कधी मागितले नाही; ते तुमच्याकडे तसेच शिल्लक आहे. म्हणून हात जोडून तुम्हाला प्रार्थना आहे की त्याचे शुद्ध उत्तम फळ मी मागते ते कृपा करून मला द्यावे. स्नेह असल्याशिवाय किंवा उत्पन्न झाल्याशिवाय कोणी कोणावर कृपा, उपकार, दया इत्यादी करीत नाही. व कदाचित केले तर ते राजस किंवा तामस ठरणार. (क) स्नेह करुनि (करि हित धनु-जडत्व हरणें - 'हित' शब्द तुलसी मानसात प्रेम, प्रीती स्नेह या अर्थाने अनेक वेळा वापरला आहे. 'मित्र' या अर्थानेही बऱ्याच ठिकाणी वापरला आहे. (ख) पुरजनांनी गणेशाला प्रार्थना करून आपले सर्व पुण्य रामचंद्रास अर्पण केले व ह्या पुण्याच्या प्रभावाने राम धनुष्य मोडोत अशी प्रार्थना केली. सीता आपले अधिक सात्विक पुण्य शिवभवानी भजनादिकांचे त्याना अर्पण करून धनुष्य हलके करण्यास सांगते. पुरजन व ६ वर्षाची सीता ही सर्व मंडळी निष्काम धर्माचरणादी करणारी होती हे यावरून ठरेल. त्यांच्या त्या कर्मांचे फळ त्यानी कोणास अर्पण केलेले नव्हते हेही ठरले. ते अनामत होते. ज्ञान्यांचे सर्व कर्म असे सहजच अनामत राहते; कारण ते सहज घडत असते. पण एवढे निश्चित झाले की पुण्य कर्मांचे फळ असे अनामत असेल तर ते कोणत्या कार्यासाठी खर्च करवावयाचे हे अशा परमसंकटाच्या वेळी ठरविता येते. यावरून ठरले की निष्काम कर्म, उपासनादी करून ते ईश्वरार्पण केल्याशिवाय आमच्या संकटाच्या काळी ईश्वर मदत करू शकत नाही. कारण तो पक्षपाती नाही व निर्दय नाही. 'घेशी तेव्हा देशी ऐसा अससी उदार' असे श्री नामदेव म्हणाले ते याच अर्थाने. पुन्हा सीतेच्या मनात विचार आला की स्वतःचेच प्रिय धनुष्य मोडण्यास महेश कशी मदत करतील ? व भवानी पतिव्रता असल्याने आपल्या पतीला न आवडणारी गोष्ट कशी करील! भवानीचा आशीर्वाद वगैरे सीता पार विसरून गेली! आता गजाननाला विनंती करते -

हिं. गननायक बरदायक देवा। आजु लगें कीन्हिउँ तुअ सेवा ॥७॥
बार बार बिनती सुनि मोरी। करहु चाप गुरुता अति थोरी ॥८॥

म. गणनायक वरदायक देवा। आजवरीं केली तव सेवा ॥७॥
कितिदां कृत मम विनति मनिं धरा। कार्मुक-गुरुता स्वल्प अति करा ॥८॥

अर्थ : हे वर देणाऱ्या गणनायका! देवा! आजपर्यंत मी तुमची भजनपूजनादी सेवा केली ॥७॥ (तरी यावेळी) मी कितीदां केलेली (वारंवार केलेली) प्रार्थना मनावर घेऊन धनुष्याची जडता व विशालपणा (गुरुता) अगदीं स्वल्प करून टाका ॥८॥

टीका चौ. ७-८ (१) गणनायक - गणांचा = महेशांच्या प्रमथगणांचा शास्ता. हे सुद्धा शंकरांच्या पदार्थ समूहातील एक आहे. (गण = संधान, समूह). त्यावर सुद्धा गणेशाची सत्ता आहेच. गणेश जडाला हलके, मोठ्याला लहान वगैरे करू शकतात. कारण ते देव दिव्य शक्ती संपन्न आहेत. त्यामुळे ते धनुष्याचा अवजडपणा व त्याची विशालता अगदीं कमी करू शकतील हे जाणून त्यास विनवीत आहे. (क) वरदायक शब्दात स्तुती आहे पण सहेतुक आहे भाव हा की मी मागणार आहे तो वर मला द्या. स्तुती करणारा अन्तःकरणपूर्वक जर स्वतःच्या शब्दात स्तुती करीत असेल तर त्या स्तुतीतील शब्दातून त्याच्या अन्तःकणातील हेतु व त्याची वेळची मानसिक स्थिती यांचे आकलन चतुर व्यक्ती करु शकतात. 'स्तुतीत स्तुतिकर्त्यांच्या भावना' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

(२) आजवरी केली तव सेवा - मागील चौपायात शिवभवानींच्या भजनपूजनादिंचा उल्लेख केला व आता गणेशाचा केला जात आहे. शिवधनुष्य जनकाच्या वंशात काही पिढ्या पूजेला आहे. यावरून अनुमान निघते की जनकाच्या कुळात शिवोपासना मुख्य होती. येथे सुद्धा पंचायतन पूजाक्रम सुचविला आहे. 'मुख्ये पुष्पांजलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत्' (रा.चं.) जो मुख्य देव असेल त्याला मध्ये मांडून चारी कोपऱ्यांना बाकीचे चार विशिष्टक्रमाने मांडवायचे असतात. 'स्वस्थानरहिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः' मानसात अन्यत्र असलेल्या उत्प्रेक्षावरून हेच सिद्ध होते की जनक शिवोपासक होते. 'जनकराजा शिवपूजक' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

(३) कितीदा कृत मम विनति मनिं धरा...करा) कितिदा = अनेकवेळा, वारंवार, विनति = विनंति - प्रार्थना. 'गुरुता अति स्वल्प करा असे सांगण्यातील हेतु अगदी स्पष्ट दिसतो. हे पुष्पवाटिका प्रकरणात स्पष्ट झाले आहे. (क) वि.ल.ठे. भवानीने प्रसाद दिला, आशीर्वाद दिला, नारदाच्या वचनाची खूण सांगून ते असत्य होणार नाही असेही सांगितले. नंतर शुभांगस्फुरण शुभशकुन झाला, तरी राम धनुष्य मोडतील अशी सीतेची खात्री नाही. त्यामुळे ती वारंवार हळहळत आहे. देवदेवींना प्रार्थना नवस करीत आहे. (ख) रघुवीराने सीतेची मूर्ती आपल्या चारुचित्त भित्तीवर जी एकदा चित्रित करून ठेवली ती वज्रलेप! चित्त शान्त, प्रसन्न हर्षविषाद रहित. कोणा देवदेवतांना प्रार्थना नाही केल्या सीतेच्या प्राप्तीसाठी! यात रामविजय, झाला की सीतेचा विजय झाला? रामचंद्राचा पूर्ण विजय झालाच पण स्त्री स्वभावाचे स्त्रीहृदयाचे चित्रही दिसले. चंचलता, सभयता, अती कोमलता, दृढ आत्मविश्वासाचा अभाव, मनाचा कमकुवतपणा

इत्यादी गुणांचे दर्शन होते व अनन्य एकनिष्ठ प्रेमाच्या सागरच दिसतो. हल्ली मात्र यातील अनिष्ट गुणांची वृद्धी व इष्ट, स्तुत्य, समाज सुधारक (उत्तम रीतीने धारण करणाऱ्या) गुणांचा क्षय झपाट्याने होत आहे. शारिरीक क्षय रोगाच्या प्रसाराने समाजाची हानी होऊ नये म्हणून सिंधूतील बिंदुवत का होईना प्रयत्न चालू आहेत. पण या मानसिक क्षय रोगाचे कोणाला काहीच न वाटता त्यास सुधारणा हे गोड गोंडस भ्रामक नाव दिले गेलेले चालूच आहे. असो! आता बाकीच्या देवांना प्रार्थना करील; पण त्यांचा संबंध धनुष्याशी प्रत्यक्ष नसल्याने कवींनी त्या प्रार्थनांचा नामोच्चारपूर्वक उल्लेख केला नाही. हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की पुरजनादी सीतेपर्यंतची सर्व मंडळी विविध देवांना विनंत्या करीत असली तरी 'रामचरणिं रति देइ' हीच सर्वांची मागणी आहे. प्रेमाच्या नात्यात भेद आहे इतकेच. सर्व देवतांचे भजनपूजनादी करून त्यांच्या जवळ इतर कांहीही न मागता रामप्रीती व रामप्राप्ती इतकेच मागावे. याचे नाव अनन्यगतिकत्व.

हिं.दो. देखि देखि रघुबीर तन सुर मनाव धरि धीर ॥
भरे बिलोचन प्रेमजल पुलकावली सरीर ॥२५७॥

म.दो. बघुनि बघुनि रघुवीर तनु प्रार्थि सुरांस सधीर ॥
भरे प्रेमजल विलोचनिं भरले पुलकिं शरीर ॥२५७॥

अर्थ : वारंवार रघुवीराच्या तनूकडे पाहून धीर धरून सीता देवांना प्रार्थना करीत आहे; तिचे डोळे प्रेमाश्रूंनी भरले असून शरीर रोमांचानी फुलले (भरून गेले) आहे ॥२५७॥

टीका दो. (१) बघुनि बघुनि रघुवीर तनु - हिंदीत येथे 'तन' शब्दाचे दोन अर्थ आहेत; तन = कडे व तन = तनु; पण रघुवीराच्या शरीराकडे पाहणे व रघुवीराकडे पाहणे यात फारसा भेद नाही. रामचंद्र निघाले तेव्हा वैदेही झाली व तिला राम सकल आनंद निधान, 'आनंदसिंधु सुखराशी, अति कोमल दिसले म्हणून शिवादि देवांना विनविण्यास प्रारंभ केला. जणू त्यांच्या कृपेने आता = रघुवीर दिसले; पण ते तनु = लहानच वाटले. भाव हा की एकदा बघावे तो कोमलता व कोवळे वय यांच्याकडे दृष्टी जाते; तेव्हा कोणा तरी देवाला धनुष्य हलके व लहान करण्याविषयी प्रार्थना करते. देवांनी आपली प्रार्थना ऐकली की नाही म्हणून पुन्हा बघावे तो वीरतेकडे लक्ष जाऊन धीर येतो. तो पुन्हा त्यांच्या तनुशरीराकडे लक्ष गेले की धीर सुटतो पुन्हा खाली मान घालून प्रार्थना करते असे सुरु आहे॥ मनिं दर्शन लालसा न थोडी। परि गुरुजन जन लाज न सोडी॥(प्रज्ञा)॥ म्हणून वरचेवर बघत आहे. (क) शिव व गणेश यांना प्रार्थना करून झाल्यानंतर आता 'प्रार्थि सुरांस' तेव्हा देवी विष्णु व रवि यांना प्रार्थना क्रमशः केली असेल. पूर्वी भवानीचा उल्लेख असला तरी तो स्वतंत्र नाही, शिवशक्ती भावाने आहे. सूर्य व विष्णु हे दोन्ही आदित्यच आहेत हे ध्यानात घेऊन सूर्यवंशाशी संबंध जोडून प्रार्थना केली असेल. पार्वतीला प्रार्थना कशी केली असेल हे पुन्हा सांगण्याची जरूर नाही.

(२) भरे प्रेमजल विलोचनिं भरले पुलकिं सरीर - प्रेमजल का आले हे समजण्यात दोह्याचे पूर्वार्ध व पुढील चौपाई पहावी म्हणजे कारण कळेल. एकदा प्रेमानंदाश्रु येत आहेत तर एकदा प्रेम शोकभय जनित येत आहेत. हे विकार प्रारंभी हृदयात दाबून ठेवता आले म्हणून प्रथम 'सभय

हृदगि ' असे चौथ्या चौपाईत म्हटले, पण जसतसे क्षण जाऊ लागले व राम धनुष्याच्या जवळ जवळ जाऊ लागले तसतसे रघुवीर व शिवचाप आणि राम व हरकोदंड दिसून भावना अनावर होत आहेत.

हिं. नीकें निरखि नयन भरि सोभा । पितु पनु सुमिरि बहुरि मन छोभा ॥१॥
अहह तात दारुन हठ ठानी । समुझत नहिं कछु लाभु न हानी ॥२॥
सचिव सभय सिख देइ न कोइ । बुध समाज बड अनुचित होई ॥३॥

म. निरखु नि नीट नयन भर शोभे । स्मरुनि तातपण मन विक्षोभे ॥१॥
अहह! तात! हट दारुण हा पण । लाभ हानि समजा ना आपण ॥२॥
सचिव सभय, त्यां नहिं उपदेशित । खुबुध-समाजिं घडते अति अनुचित ॥३॥

अर्थ : (रामाच्या) शोभेला डोळे भरून नखशिखांत (नीट) निरखून पाहताच बापाने केलेल्या पणाची आठवण होऊन मन अती क्षोभले (भयचिंताकुल झाले) ॥१॥ अहाहा! बाबा! किती भयानक हा हट्ट व हा पण! तुम्हाला काही लाभ हानी समजत नाही का? ॥२॥ सचिव सुद्धा भित्रेपणामुळे त्यांची समजूत घालीत नाहीत! शाहण्यांच्या समाजात (सभेत) हे अती अनुचित घडत आहे!! (हाय हाय! काय करू आता !!!) ॥३॥

टीका चौ. ९(१) रघुवीर आहेत असे वाटून धीर येताच चित्ताची चंचलता व तळमळ कमी झाल्याने रामशोभे कडे नीट निरखून पाहणे शक्य झाले. 'रघुपतिशोभे नखशिख निरखुनि स्मरून पितृपणा क्षोभे अति मन' (२३४।४) नखशिख निरसुनि = नीट निरसुनी. भाव २३४।४च्या टीकेत पहावे. सार हे की असे निरीक्षण करत पाहताच वीरता कोठेच दिसली नाही. कोमलता, माधुर्य यांचा पगडाच मनावर बसला; धनुष्य कर्कश कठोर दारुण दिसले. विचार करू लागली की हा अतिविषम संयोग का येत आहे? तेव्हा जनकाच्या पणाची आठवण झाली; धीर सुटला, चित्त गडबडले, चिंतेने व व भयाने व्याकुळ झाली. सीतामातेने जसा विचार केला तसाच ही करते. फक्त विश्वामित्राला उघड दोष मनात देत नाही. पण वेदना अती तीव्र अनावर आहेत. डोळ्यांतून शोकाश्रू वाहू लागले व अंगावर शाहरे आले. याप्रमाणे दोह्याचे उत्तरार्ध.

चौ. २(१) अहह! अहहे त्वसूते खेदे परिक्लेश प्रहर्षयोः (मेदिनी). आश्चर्य खेद व अत्यंत क्लेश दर्शक हे अव्यय येथे आहे. जनका सारख्या पित्याला लाभही समजू नये हे आश्चर्य आहे, इष्टलाभ होत नाही या भयाने खेद, व जन्मभर अविवाहित रहावे लागणार किंवा आणखी काही भलतेच होणार या भीतीने परिक्लेश चिंता, व्यथा. (क) दारुण हट = दारुण हट्ट = भयानक, भयंकर, चित्ताचे विदरीण करणारा. येथे दारुण शब्दाने सीतेच्या व्यथेचे चित्र जसे दाखविले जाते तसे भयंकर, भीषण, भीष्म भीम या समानार्थक शब्दांनी दाखविले गेले नसते. दारयति चित्तम्' भये (अ.व्या.सु.) सीतेचे चित्त जणू चरचरा चिरले जात आहे; टरटर फाडले जात आहे; त्याच्या चिंधड्या चिंधड्या केल्या जात आहेत. स्वतःच्या कन्येला अविवाहित रहावयास लावणारा हट्ट दारुणच वाटणार त्या कन्येला. (ख) हे धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न रावण करीत असता तोलले नाही व ते त्याच्या उरावर पडले रावण रक्त ओकू लागला! सीतेने रामचंद्रांस मनाने पति मानले

आहे. रावणाचा दशमुखी पर्वतासमान देह जड्डा सारखा कठीण असून त्याची झालेली दशा व रामाची कोमल कोवळी तनु व तेच धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न करणार? करावा लागणार! पुढील विचार करणे तिच्या मनाला सुद्धा असह्य झाले! ते येथे न लिहिता वाचकांस कळण्यासारखे आहेत. ही जी हानी होणार अशी धास्ती पडली त्यामुळेच म्हणते की

(२) लाभ हानि समजा ना आपण - आपल्या मुलीस लाभ कशाने व हानि कशाने हे जर समजले असते तर हा हट्ट व पण चालू ठेवलाच नसता. असा त्रैलोक्य विभूषण त्रिभुवन नयनाभिराम जावयाचा लाभ झाला असता जर हट्ट सोडला असता तर सर्व लोकांनी बरे म्हटले असते. 'विण विचार पण नृपे त्यजावा। सीतारामविवाह करावा॥' भले म्हणे जग रुचते सर्वां। हटें अंति उरदाहचि बर्वा' (२४५।४-५) मुलगी अविवाहित राहणार ही हानी आणि तिचे न जाणो त्यापेक्षाही काय होईल ही घनी. हसे होणार ही हानी! मुलीला अविवाहित ठेवण्याची नसलेली प्रथा राजानेच पाडली की यथा राजा तथा प्रजा ही हानी! सीता माता म्हणाली की 'नृप शहाणपण सरले सगळें' सीता म्हणते लाभहानी समजत नाही. दोघींचा भाव एकच. एक तीव्र वेदनायुक्त व दुसरी तीव्रतम दुःसह वेदनायुक्त इतकाच फरक, (क) सीता मनातच बोलत आहे पण जणू काय पिता समोर उभा आहे असे तिला वाटत आहे. नेत्रातून अश्रू चालले आहेत हे विसरू नये. या सर्व दुःसह दारुण दुःखद विचारांच्या वादळाने उसळणाऱ्या लाटांचे तुषार हृदय झरोक्यातून बाहेर पडणारच!

चौ. ३(१) सचिव सभय त्या नहिं उपदेशित' — राजाला बुद्धिभ्रम झाला, लाभ हानी कळत नाहीशी झाली तर राजाला उपदेश करून समजावून सांगणे सचिवाचे कर्तव्य आहे. ते जर त्यांनी केले नाही तर सचिव पाहिजेत कशाला! सचिवांनी भयाने गप्प बसणे तर त्याहून वाईट. सीता मातेने नामनिर्देशन न करता याचाच उल्लेख केला आहे सखी सगळे कौतुक बघणारे। (क) बुध समाजि घडतें अति अनुचित' पण हे सगळे शाहणे (बुध)लोक आहेत त्यांनी राजाला काय म्हणून सल्ले द्यावे? त्यानीही सत्य न बोलता स्वस्थ बसावे मजा बघत हे दुर्दैव माझे दुसरे काय! पण हे अत्यंत अयोग्य (अनुचित) घडत आहे. सीतामातेने कछु शब्द वापरला नाही व सीतेने मुनी, हितेच्छु वापरला नाही पण दोघींचा भाव एकच ती म्हणाली 'कोणि ही समजावी गुरुला ना' हे बालक हा हट्ट भलाना.' सीता विश्वामित्राला मात्र दोष देत नाही. त्यांच्यामुळेच सीतेला निजनिधि दिसला व हृदयात लपवून ठेवता आला. बापाने पण सोडला असता तर महामुनींनी उठा म्हणून आज्ञा कशाला दिली असती. आता रामाचे मार्दव व कोदंडाची कठोरता यातील विशेष वर्णन करून निर्णय घेते.

हिं. ***कहँ धनु कुलिसहु चाहि कठोरा। कहँ स्यामल मृदु गात किसोरा॥४॥***
बिधि केहि भाँति धरहुँ उर धीरा। सिरस सुमन कन बेधिअ हीरा॥५॥
सकल सभा कै मति भै भोरी। अब मोहि संभु चाप गति तोरी॥६॥

म. ***कुठे धनू अति कुलिश कठोर। कुठे श्याम मृदु गात्र किशोर॥४॥***
हे विधि केविं मनीं धरुं धीरा। शिरिषसुमन - आणि वेधिल हीरा?॥५॥
सकल सभा-मति एवीं भ्रमतां। शंभुचाप! गति तूचि मम अता॥६॥

अर्थ : वज्रापेक्षां (कुलिश) अत्यंत कठोर असे ते धनुष्य कुठे नी श्यामल कोमल गात्र हे किशोर कुठे! ॥४॥ हे विधे! आता मी मनात धीर धरू तरी कसा! शिरीष कुसुमाच्या पाकळीच्या अग्राने (अणीने) हिऱ्याला वेध (छिद्र) पाडता येईल का? ॥५॥ हे शंभुचापा! सगळ्या सभेची बुद्धी अशी (एवीं) भ्रान्त झाली असता आता मला तुझ्यावाचून दुसरी गती नाही (तूच एक गति, आधार दिसतो, आहेस ॥६॥

टीका चौ. ४(१) अति कुलिश कठोर- धनुष्याला कठोर, कठिण अति कठिण असे अनेकांनी म्हटले, पण ते किती कठिण आहे हे कोणीच सांगितले नाही. कुलिश = वज्र इंद्राचे आयुध, ज्याच्या प्रहाराने मोठमोठे पहाड धुळीस मिळतात ते. वज्रापेक्षा कठोर धनुष्य व कुसुमापेक्षा कोमल शरीर असलेले श्यामल किशोर यांच्यात महदंतर असता त्यांस ते धनुष्य मोडण्यासाठी जावे लागत आहे! हे सर्व सभेच्या बुद्धिभ्रंशाचे लक्षण आहे असे वरील संदर्भास जोडून म्हणावयास हवे होते. परंतु 'शामल कोमल गात्र किशोर'ला व 'धनुला कुलिशाहुनि कठोरा' प्रकाशीअंधकारवत महदंतराने पाहताच कार्य कारण संबंधाचा विचार एकदम सुटला व अत्यंत गलित धैर्य झाली. व विधी कर्मगतीची विधात्याची स्मृती होऊन पुढील प्रश्न विधीला विचारते. किती सुंदर भाव चित्रण!

चौ. ५(१) शिरिष सुमन - शिरीष कुसुम शिरीष नांवाचे एक झाड आहे. त्याचे फूल असे कोणी म्हणतात. व अमर कोषात याला वृक्षातच गणले आहे पण या नेत्रांनी महाराष्ट्रात जी शिरीष कुसुमे पाहिली आहेस व हातांनी खुडून वाहिली आहेत. ती अशी असतात. बारक्या पिवळ्या शेवंतीच्या फुलापेक्षा किंचित मोठी पण अगदी शुभ्र असतात. यांच्या पाकळ्या पातळ रेशमाच्या धाग्या एवढ्याच रुंद, मृदु व पांढऱ्या शुभ्र असतात. याला शेकडो पाकळ्या असतात. हे वेल कोकणात (ठाणे जिल्हा) कमळांच्या तलावात वाढतात. आश्विनपासून पुष्कळ फुले येतात. फूल इतके कोमल असते की खूडून हातात घेण्यास सुद्धा संकोच वाटतो व काढल्यावर फारच लवकर मलूल होते. (क) शिरिप सुमन आणि वेधिल हीरा? अशा कोमल फुलाच्या अती कोमल सुतासारख्या पातळ पाकळीच्या टोकाने (अणि, अग्र, टोक) हिऱ्याला भोक पाडणे कधीही शक्य नाही. लोण्याच्या गोळ्यात सुद्धा ते टोक शिरणार नाही. या चरणाने मागला कार्य कारण संबंध पुन्हा बेमालूपणे जोडला. हिऱ्याला अशाप्रकारे वेधण्यास सांगणे हे अती मूर्खपणाचे लक्षण आहे. रामचंद्रास धनुष्यभंग करण्यास लावणे म्हणजे शिरीप कुसुमाच्या पाकळीच्या टोकाने हिऱ्याला भोक पाडण्याचा प्रयत्न करविणे आहे. ती पाकळी नुसत्या स्पर्शाने छिन्नछिन्न होऊन जाईल. २(१) (ख) मधे जी धास्ती ध्वनित केली आहे. तीच येथे अधिक स्पष्ट केली. (ख) गात्र कोमल किती याला दृष्टान्त शिरीप कुसुमाच्या पाकळीच्या अणीला हिऱ्याचा नुसता स्पर्श झाला तरी ती दिसत नाहीशी होईल. त्याच शिरीप कुसुमाने कुलिशापेक्षा कठोर धनुष्याचा भंग करविण्याचा व करण्याचा प्रयत्न होत आहे व सभेतील एकही पुरुष काही बोलत नाही त्या अर्थी –

चौ. ६(१) सगळ्या सभेच्या बुद्धीलाच भ्रम झाला असला पाहीजे ती बावळी जड झाली. असली पाहिजे. अशा प्रकारे सर्व सभेलाच भ्रमिष्ट ठरविण्याने उल्लेख न करताच न कळत विश्वामित्र पण त्यात गोवले गेलेच! केवढा हा प्रताप प्रेमाचा! व कोमल भयभीत स्त्रीहृदयाचा! सगळ्या

चेतनांना बुधांना जड केले व आता जड जे धनुष्य त्याला चेतन समजून त्यालाच शरण जाते. (क) खरे पाहू गेले असता अतिप्रेमाने व हृदयाच्या कोमलते मुळे भ्रम झाला आहे सीतेला रामरूपाचे यथार्थ ज्ञान झालेले नाही व विपरीत भावनाच प्रबल आहे. प्रभूला केवळ श्यामल कोमल नृपकिशोरच समजत आहे. देवीचा आशीर्वाद, नारदाचे वचन इत्यादी गोष्टी सीता विसरली आहे. हे माधुर्य भावनेचे निदर्शन किती उच्च व सरळ आहे! जास्त विस्ताराची आवश्यकता नाही. (ख) शंभुचाप शंभु म्हणण्यात भाव हा की तूच जर मी म्हणते तशी कृपा केलीस तरच 'शं'कल्याण 'भवति' होणे शक्य आहे. (ग) अद्याप राम धनुष्याजवळ गेले नाहीत राम धनुष्य व सीता, सीता राम अशी काटकोनात आहेत. धनुष्य सीतेच्या अगदी समोर आहे. त्यामुळे ते वारंवार दिसत आहे. महेश भवानी गणपती व इतर देव यांना केलेली प्रार्थना सफल होत नाही असे म्हणण्यास जागा नाही; पण एवढा धीर कोण धरणार व कसा धरणार! शंभुचापाला शरण गेली. काय सांगते एका

हिं. निजजडता लोगन्ह पर डारी। होहि हरुअ रघुपतिहि निहारी।।७।।
अति परिताप सीय मन माहीं। लव निमेष जुग सय सम जाहीं।।८।।

म. निज जडता लोकांवर टाकुनि । धर लघुता रघुपती न्यहाळुनि।।७।।
सीतेच्या परिताप मनीं अति। लवनिमेष युग शतसम लोटति।।८।।

अर्थ : आपली जडता (अवजडपणा) या लोकांवर टाकून व रघुपतीला न्यहाळून तू लघुता धारण कर (हलके हो) ।।७।। (याप्रमाणे) सीतेच्या मनात अत्यंत परिताप झाला आहे व एकेक लवनिमेष शंभर युगांप्रमाणे लोटत (जात) आहे ।।८।।

टीका चौ. ७-८(१) निज जडता लोकांवर टाकुनि - न्यहाळूनि - सभेतील सर्व लोक जड आहेत असे सीतेने अनुमानाने ठरविले आहे. कारण त्यांची हृदये तिला पाषाणा सारखी वाटतआहेत. दया माया भावना त्यांच्या हृदयाला कळत नाहीसे झाले आहे. (क) शंभुचाप स्वतः फार जड आहे म्हणून त्याला सांगते की तू अगदी हलके हो माझ्याकडे बघून नव्हे तर एकदा रघुपतीकडे तू नीट निरखून पहा तर खरं, म्हणजे आपण इतके जड असणे बरे नाही असे तुला वाटेल. तू म्हणशील की माझे जडत्व देऊ कोणाला? तर मी सांगते की हे सर्व लोक जड पाषाण आहेत; त्यांच्यावर दे तुझे जडत्व थोडे थोडे टाकून नी हो हलके; त्याना भारी होणार नाही व तू सहृदय आहेस असे ठरेल. रघुपतीकडे पाहिलेस म्हणजे तुला तसे करावेसे वाटेल.

(ख) यापेक्षा हृदयाच्या कोमलतेची व प्रेमाची पराकाष्ठा ती कोणती! रामचंद्रांचे शरीरमार्दव व सौंदर्य असे आहे की सीतेला असे वाटले यात नवल किंवा अतिशयोक्ती नाही भयभीत, हळुवार, निराश, कष्टी, चिंतातुर झालेल्या प्रेममय कोमल हृदयाचा हा स्वभावच आहे. त्या हृदयाला अशावेळी फक्त एकच बाजू दिसत असते; दुसऱ्या बाजूने विचार करण्यास त्या मनाला जमतच नाही. म्हणून कवि म्हणतात की सीतेच्या त्यावेळच्या चिंता विव्हळता इत्यादींचे वर्णन करता येणे शक्य नाही फक्त इतकेच सांगता येईल की –

(२) लवनिमेष युग सम लोटति - दुःखाचा काळ फार दीर्घ वाटतो. विचारांचे काहूर माजलेल्या व्यग्र चित्ताला अल्पकाळ अती दीर्घ वाटतो. जाता जात नाहीसा होतो. व सुखातला किंवा मन एकाग्र झाले असेल तो काळ केव्हा निघून गेला हे समजत नाही ही गोष्ट सगळ्यांच्या अनुभवाची आहे. (क) २ लव = निमेष, १८ निमेष = काष्ठा, ३० काष्ठा = कला, ३० कला = क्षण; व ६ क्षण = १ घटका. (अमर कोष). म्हणजेच ५४०० काष्ठा= १ घटका. १ घटका =६० पळे म्हणून ९० काष्ठा = १ पळ = १६२० निमेष. घटका पळांच्या मापेत निमेषाची कल्पना करता यावी म्हणून हा विस्तार करावा लागला.

(ख) असल्या उल्लेखानी भावनाभेद दाखविलेले आहेत. (१) 'दीन युग सम जातात' (८७ हजार वर्षांच्या पति विरहात सतीला कैलासावर काळ असा वाटला. (१।४८) (२) परशुराम आल्यापासून परत जाईपर्यंतचा काळ 'अर्ध निमेष कल्पसम सीते' २७÷८) (३) सीतेला अशोकवनात परमविरहाकुल याहून 'तो क्षण गत कल्पसा कपीतें' (हनुमन्ताला) येथला क्षण = १/२ लव, क्षणद्वयं लव = प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्' (अ.व्या.सु.) (५।१२।१२) (४) अशोक वनात सीता काळ कसा कंठीत असे 'निमिष निमिष करुणानिधे! प्रभो कल्पसे गाळि' (५।३१) (५) मामाकडून भरत अयोध्येस येताना 'जाइ निमेष एक सम वत्सर' (२) १५८।३ यांची तुलना करून त्यातील रसास्वाद वाचकांनी चाखावा. आता सीता काय करते ते सांगतात -

हिं. दो. प्रभुहि चितइ पुनि चितइ महि राजत लोचन लोल ॥
खेलत मनसिज मीन जुग जनु बिधुमंडल दोल ॥२५८॥

म. दो. प्रभुस बघुन मग पाहि महीं राजति लोचन लोल ।
खेळति मनसिज मीन युग जणुं विधुमंडल दोल ॥२५८॥

अर्थ : सीता एकदा प्रभूकडे बघते व लगेच जमिनीकडे (खाली) बघते; (त्यावेळी) तिचे चंचल लोचन कसे विराजतात ते पहा - जणू काय कामदेवाचे दोन मीन (मासे) चंद्रमंडलरूपी दोल्यावर खेळत आहेत ॥दो. २५८॥

टीका दो. (१) प्रभूकडे बघावेसे वाटते म्हणून बघते. पण गुरुजन व एवढा मोठा समाज असल्याने चटकन पुन्हा खाली जमिनीकडे बघते. हे स्त्री स्वभाव सुलभ लज्जेचे लक्षणच आहे. पृथ्वीकडे का बघते याचे कारण वर दिलेच आहे. यातून वाटेल तेवढे भाव निघू शकतील पण येथे ते अस्थानी ठरेल. (क) राम मंचाकडून धनुष्याकडे जात असता हा प्रकार घडत आहे. मंचावर उभे असता हे घडत नाही हे प्रथम विसरता कामा नये. पुढील उत्प्रेक्षा फार गोड आहे. शृंगार रसाची अनुपम लाट करुणेच्या कल्लोळांना जोडूनच उठली आहे. ही उत्प्रेक्षा समजण्यास सीता व राम कोठे आहेत हे समजणे जरूर आहे. २४८।६ च्या टीकेत नकाशात ही कल्पना दिली आहे. सीता सखी सहित स्वयंवरभूमीतील जनकराजांच्या सिंहासनाजवळ डाव्या बाजूस उभी आहे. ते सिंहासन व सीता उभी असलेली जागा जमिनीपासून बऱ्याच उंचावर आहे. राम भूमीवर आहेत व सावकाश धनुष्याकडे येत आहेत. धनुष्य सीतेच्या समोर आहे. राममुखाकडे पाहण्यास सीतेला आपली दृष्टी डाव्या बाजूस खाली न्यावी लागते व डोके डाव्या बाजूस फिरवावे लागते. पुन्हा

डोके आपल्या पायांकडे जमिनीकडे बघण्यास थोडे खाली करावे लागते. या क्रियेत राममुखाकडे बघताना डोक्यासहित डोळ्यांची जी सुंदर हालचाल होते त्यावर उत्प्रेक्षा केली आहे. दोन डोळ्यांतील बुबुळे हे दोन मदनाचे मीन (मासे) आहेत. सीतेचे मुख हे चंद्रमंडल असून ते आता दोला (दोल) झूला हिंदोळ बनले आहे शून्याच्या दोन्ही टोकांनी हे दोन मीन आहेत ते मुख झूल्यासारखे पुढे माग वर खाली येत जाते तेव्हा कवि म्हणतात की दोन मासे झूला हिंदोळा खेळत आहेत. डावी कडे बघताना दोन बुबुळ समान्तर रेपेत डावीकडे जाताना दिसतात; पुन्हा पूर्वस्थितीवर येताना उजवीकडे जाताना दिसतात ही बुबुळांची चंचलता मीनांच्या चंचलतेसारखी रमणीय आहे.

(ख) डोल - या हिंदीतील शब्दाचे अनेकांनी अनेक अर्थ केले आहेत. कोणी बालक कोणी तळे, कोणी हिंदोला इत्यादी. विधुमंडल हाच दोला. झूला आहे हा अर्थ जेव्हा आज स्फुरला तेव्हा समाधान झाले. तोपर्यंत काहीतरी कल्पना करून समाधान मानून घ्यावे लागत होते. केवळ एका अदृश्य शक्तीच्या प्रेरणेनेच खिंडींतील अशा अडचणींच्या वाटेने उभे असता अनेकवेळा सरळ जाता आले. सीतेच्या नेत्रात पाणी आहे. अश्रू गळत नसले तरी नेत्र ओले झालेले आहेत. रामरूप हा रूपामृताचा सागर आहे. मुखरूपी झुल्याच्या नेत्ररूपी दोन दोऱ्या इकडून तिकडे वरखाली मधल्या आसनारहित जात येत आहेत. हे झूल्याचे वरखाली पुढे मागे येणे जाणे आहे. डोळ्यांचे बुबुळ हे मासे आहेत असा अर्थ घेतला की उत्प्रेक्षेतील उपमेय उपमानांची संगती चांगली लागते. सीतेचे नेत्र सजल झाले आहेत हे पुढील दुसऱ्या चौपाईतच कवी सांगत आहेत. या दोह्याच्या चौपाईत सीतेचे पहिले स्वगत भाषण संपले.

हिं. गिरा अलिनि मुख पंकज रोकी। प्रगट न लाज निसा अवलोकी ॥१॥
लोचन जल रह लोचन कोना। जैसी परमकृपन कर सोना ॥२॥
सकुची व्याकुलता बडि जानी। धरि धीरज प्रतीति उर आनी ॥३॥

म. वाग्भ्रमरिस मुख पंकज कोंडत। निरखुनि लाज-निशे ना प्रगटत ॥१॥
लोचन कोनिं राहि जल लोचन। जसे परम कृपणाचे कांचन ॥२॥
लाजे अति विकलते बघोनी। धरि विश्वासा धीर धरोनी ॥३॥

अर्थ : वाणीरूपी भ्रमरीला मुख रूपी कमलाने कोंडून ठेवली आहे व लाज रूपी रात्रीला पाहून ती प्रगट होत नाही. ॥१॥ अत्यंत कृपणाचे सोने जसे कोनाकोपऱ्यात (गुप्त) असते (ठेवलेले) तसे लोचनातील पाणी (अश्रू) डोळयाच्या कोपऱ्यातच राहिले आहे ॥२॥ सीता स्वत:ची अती व्याकुळता पाहून लाजली व धीर धरून विश्वास धरला (विश्वास हृदयात आणला, हा हिंदीचा शब्दशः अर्थ ॥३॥ धनुष्यभंग करतील असा विश्वास उत्पन्न झाला)

टीका चौ. १(१) वाग्भ्रमरिस मुख पंकज कोंडत' गिरा = वाक् वाणीरूपी भ्रमरी= अलिनी सायंकाळी सूर्यास्त होताच कमळे मिटतात व त्यात बसलेले भुंगे भ्रमरी ह्यात अडकतात. कोंडल्या जातात. भाव हा आहे की बोलण्यासाठी 'शब्द ओठांपर्यंत येतात, पण बोलण्यास धीर होत नाही' आपले दु:ख सखींजवळ सांगावे असे वाटते पण लज्जेने सांगवत नाही. हे मुख्य सार आहे.

(क) सुचविले की चिंतेने सीतेचे मुख कोमेजून गेले आहे कमळ मिटले की रात्र झाली हे भुंग्याला कळते. त्या भ्रमरीने मनात आणले तर कमळाच्या कोमल पाकळीला छिद्र पाडून निसटून जाता येते पण भुंगे तसे करीत नाहीत; कारण ज्या कमळातील रस चाखून सुख भोगले त्याच कमळाच्या पाकळीची हानी करणे कृतघ्नपणाचे ठरेल. तसेच सखिच्या कानाशी थोडे ओठ उघडून सर्व सांगता आले असते. पण ज्या ओठांनी आतापर्यंत मर्यादा रक्षण करण्यास मदत केली त्यांची इच्छा नसता तसे करणे कृतघ्नतेचे व अमर्याद वर्तन ठरेल. लाजेने ओठ उघडत नाहीत. रात्र असता कमळाच्या पाकळ्या उघडत नाहीत.

चौ. २(१) लोचन कोर्नि राहि जल लोचन - लोचनजल लोचन कोर्नि राहि. चिंता भय दुःख यानी नेत्रात अश्रू येत आहेत पण लोकलज्जेमुळे बाहेर दाखविता येत नाहीत. ते लपवून ठेवावे लागत आहेत. (क) जसे परम कृपणाचे कांचन - अत्यंत कृपण जितक्या काळजीने आपले कांचन (सोने, धन) अगदी कोपऱ्यात, चोरखणात लपवून ठेवतो तितक्या काळजीने तिला आपले अश्रु लपवावे लागत आहेत. कृपणाला सोने प्रिय वाटते तसेच हे अश्रू सुद्धा प्रिय वाटत आहेत. व तेच सुख देतील अशी आशा आहे. भाव हा की पुष्कळ रडावे असे वाटत आहे पण लाज तसे करून देत नाही व हृदयाचा भार हलका होत नाही; अगदी जड झाला आहे. एका बाजूने बाहेरून लोकलज्जा व दुसऱ्या बाजूने आतून व्याकुळता यामुळे अगदी गुदमरल्यासारखे झाले आहे. हे असेच चालले तर ओठ जरी नाही उघडले तरी डोळे कांही ऐकणार नाहीत; ते धळधळ वाहून बोलू लाग-तील व इतका वेळ जे मर्यादारक्षण केले ते फुकट जाईल असा विचार सुरु झाला.

चौ. ३(१) लाजे अति विकलते बघोनी - तिच्या व्याकुळतेची तिलाच लाज वाटू लागली. तोच गौरीचा आशीर्वाद व नारदाचे वचन आठवले असेल तेव्हा मन घट्ट केले; असे अधीर बनून काय उपयोग? लोकात हसे मात्र होईल सखी चिडवतील वगैरे विचार केला तेव्हा लगेच विश्वास उत्पन्न झाला की धनुर्भंग केल्याशिवाय हे रहात नाहीत. नारदांचे वचन कधी असत्य झाले का? जगदंबा भवानीचा आशीर्वाद फुकट कसा जाईल? आणखी विचार आला तो पुढील चौपायात प्रगट आहे.

(२) ल.ठे. शुद्धप्रेमाने (धर्ममर्यादांचे पालन करीत असता) व्याकुळता आली म्हणजे अंतस्थ ईश्वराच्या प्रेरणेनेच आशेचेप्रकाश किरण आपोआप हृदयात पडू लागतात व निराशा, व्याकुळता, इत्यादींचा अंधार नष्ट होण्यास क्षण सुद्धा लागत नाही. (क) शृंगाररसाच्या व शृंगार जनित करूणारसाच्या परमसुंदर, हृदयाकर्षक, निरूपम वर्णनात मर्यादापालनाची परमावधी झालेली पाहून मन आश्चर्यचकित होते. मर्यादा पालनाचा असा परमोच्च आदर्श जगातील कोणत्याही नाट्यकाव्यात किंवा महाकाव्यात नाही. (ख) आता राम धनुष्याच्या अगदी जवळ येऊन ठेपले. असे पाहून सीता अगदी शेवटचा आणीबाणीचा उपाय योजते.

हिं. तन मन बचन मोर पनु साचा। रघुपति पद सरोज चितु राचा ॥४॥
तौ भगवानु सकल उर-बासी। करिहि मोहि रघुबर कै दासी ॥५॥
जेहि के जेहि पर सत्य सनेहू। सो तेहि मिलइ न कछु संदेहू ॥६॥

म. मम पण तन मन वचनिं सत्य अति। रघुपति पदसरसिजीं चित्त रति ।।४।।
तर भगवंत सकल उरवासी। करितिल मजला रघुवर-दासी ।।५ ।।
खरा ज्यावरी ज्याचा स्नेहो। मिळे तया ते नहि संदेहो ।।६ ।।

अर्थ : जर माझा पण शरीराने मनाने व वाणीने सत्य असेल व माझे चित्त रघुपतीच्या चरण सरोजांवर आसक्त असेल तर सर्वांच्या हृदयात वास करणारे भगवान मला रघुवर दासी करतील ।।४-५।। ज्याचा ज्यावर खरा स्नेह असतो त्याची प्राप्ती त्याला होते यात मुळीच संदेह नाही ।।६।।

टीका चौ. ४(१) या चौपाईत 'जर' शब्द नाही पण पुढल्या चौपाईत 'तर' असल्याने येथे जर अध्याहृत घेणे भाग आहे. सातव्या चौपाईत प्रेमपणा करि = प्रेमाचा पण केला असे जे म्हटले तो प्रेमपण या दोन चौपायातच केला आहे. सतीने भरताने व सीतेने पुढे केलेल्या पणात जर "तर" यांचा उपयोग केलेला आहे. सतीपण १।५९।६८ टी. पहा; सीता पण ६।१०९।७-८) (क) पण = प्रतिज्ञा, 'तनमन वचनें माझे चित्त रघुपति पद कमलीं खरें खरें रत असेल तर मी पण करते की' असे सीतेला म्हणावयाचे आहे; परंतु चित्तातील व्याकुळता पूर्ण नष्ट झाली नसल्याने शब्दांच्या रचनेत गडबड उडाली हे येथे कवींनी दाखविले आहे. येथे सीतेने आपले प्रेम पणाला लावून व प्रतिज्ञा केली आहे म्हणून 'प्रेम पण केला असे उपसंहारात पुढे म्हटले आहे. प्रेम पणाला लावल्याशिवाय इतर साधनानी व देवादिकांना केलेल्या प्रार्थनांनी व नवसांनी सगुण भगवंताची प्राप्ती होत नाही हे येथे क्रमशः दाखविले जात आहे. रघुनाथप्राप्ती हे मुख्य साध्य. हा मानसाचा मुख्य सिद्धान्त आहे व तो वारंवार नाना प्रकारानी दाखविला जात आहे याप्रमाणे येथे अप्रतिम नाट्यकलेचे महाकाव्यात पर्यवसान केले जात आहे.

चौ. ७(१) तर भगवंत सकल उर-वासी... रघुवरदासी - या चौपाईवरून अगदी स्पष्ट होते की रघुपती भगवान, परमात्मा आहेत ही वृत्ती सीतेच्या हृदयात अद्याप जागृत झालेली नाही. ती जागृत असती तर सीता अशी व्याकुळ होऊन ज्या त्या देवाला विनवीत सुटली नसती व हा पण करण्याची आवश्यकताच राहिली नसती. रामचंद्रांच्या ठिकाणी स्वतःच्या ऐश्वर्याची पूर्ण जागृती सतत आहे. पण ऐश्वर्य प्रगट न करण्याचा कसून प्रयत्न केला जात आहे. ही जागृती असल्याची चुणूक कवींनी मधून मधून दिली आहे. राम परमात्मा आहेत हे ज्ञान सीतेला परशुराम स्तुती कानी पडल्यावर होईल व ते झाल्याची अगदी बारीकशी चुणूक पुढे दाखविली जाईल.

(२) 'करति दासी' हे शब्द जेथे जेथे येतील किंवा असल्याच भावनांचा उच्चार केला जाईल तेथे आजच्या बहुतेक सर्वच स्त्रियांस अगदी चमत्कारिक वाटेल व तु.दासांनी हे काहीतरी लिहिले आहे असे वाटेल. किती उपवर कन्यांना किंवा नववधूंना वाटते की आपण दासी किंकरी व्हावे? पण पतिसेवा हीच स्त्रियांना उपासना, योगज्ञान, भक्ती, इत्यादींचा सुदृढ पाठ आहे. सेवेनेच मेवा मिळतो, पतिप्रेम प्राप्त करता येते. राष्ट्रसेविका, देशसेविका, स्वयंसेविका म्हणून घेण्यात कमीपणा, संकोच, लाज वाटत नाही पण पतिसेवापरायणा म्हणण्यास सुद्धा मन कचरते. सीतेची दास्यभावना केवळ शाब्दिक दिखाऊ नाही. परमात्मभावनेने पतिसेवा केल्यास स्त्रिया याच जन्मी समाधान पावून कृतकृत्य होतील. एवढेच नव्हे तर अनेकांचा उद्धार करतील. (ख)

असा प्रेमपण करण्यास प्रथम कायिक वाचिक मानसिक अनन्य शुद्ध प्रेम असावे लागतेच पण ते खरे असल्याचा दृढ आत्मविश्वास असावा लागतो. तसा आत्मविश्वास सीतेला आहे म्हणूनच तिने प्रेमपण केला व सत्य होईल अशी खात्री असल्याचे आता सुचवीत आहे.

चौ. ६(१) खरा ज्यावरी ज्याचा स्नेहो - मिळे तया ते नहि संदेहो - हे सिद्धान्तभूत सुभाषितच झाले आहे. ज्याचे ज्यावर सत्य प्रेम असते ती प्रियतम वस्तु प्रेम करण्यास मिळाल्याशिवाय रहात नाही हा सिद्धान्त आहे. माझे प्रेम सत्य आहे अशी माझी बालंबाल खात्री आहे. भाव हा की मला रघुवराची प्राप्ती भगवंताच्या कृपेने होणार यात तिळमात्र संदेह नाही. (क) धनुष्यभंग केला गेला तर होणारच पण न केला गेला तरी होणार. भगवान सकल उरवासी असल्याने हृदयप्रेरक असल्यामुळे धनुष्य भंग न झाला तर वडिलांच्या प्रतिज्ञेचा भंग करून मला रघुवर दासी पत्नी केल्याशिवाय राहणार नाहीत. येथे हा सिद्धान्त दाखविला की दुर्लभ वस्तु प्राप्त होण्यास सत्यस्नेहाशिवाय, त्या स्नेहाबद्दल दृढ आत्मविश्वास असल्याशिवाय व सुधीर असल्याशिवाय दुसरे साधन नाही. ईश्वरावर पूर्ण विश्वास, धर्मशीलता, व शास्त्र - लोकमर्यादा पालन या गोष्टी सुद्धा तितक्याच आवश्यक आहेत. (ख) मानसात पाचवेळा प्रेम पण केले आहेत व ते सर्वही सफल झाले आहेत. सती, पार्वती, सीता, व भरत 'मानसात पण (प्रतिज्ञा) हे' प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. हा प्रेमपणा करताना सीतेने काय केले व या पणाचा परिणाम काय होतो ते आता सांगतात.

हिं. *प्रभु तन चितइ प्रेम पनु ठाना । कृपानिधान रामु सबु जाना ॥७॥*
सियहि बिलोकि तकेउ धनु कैसें । चितव गरु लघु ब्यालहि जैसे ॥८॥

म. *बघुनि प्रभुकडे प्रेमपणा करि । जाणति राम कृपानिधि अंतरिं ॥७॥*
सीते बघुनि बघति धनु कैसें । गरुड बघे व्याला लघु जैसें ॥८॥

अर्थ : प्रभूकडे (तन=कडे) पाहून सीतेने प्रेमाचा पण केला; हे कृपानिधि रामचंद्रांनी मनात जाणले ॥७॥ (लगेच) त्यांनीही सीतेकडे पाहून धनुष्याकडे असा दृष्टिक्षेप केला की गरुडाने जसा क्षुद्र (लहान) व्याला (भुजंगा) कडे करावा ॥८॥

टीका - चौ. ७(१) पाठभेद - प्रेमतन, प्रेममन व प्रेमपनु असे तीन पाठभेद आढळतात. कल्याण मानसांक व संवत १६६१ ची पोथी यात प्रेमतन पाठ आहे. पण तनना (ठाना) = निश्चय करणे या अर्थाची भलतीच ओढाताण करावी लागते. इतर सर्व पोथ्यात व प्रकाशित ग्रंथात 'प्रेमपनु' पाठ आहे, फक्त एकामध्ये 'प्रेममन' पाठ आहे. पण तेथेही ओढाताण करावी लागतेच म्हणून 'प्रेमपण' हा पाठ स्वीकारला आहे. याने अर्थ सरळ सुसंगत लागतो. व उपक्रमात पणाचा उल्लेख आहे. (१) बघुनि प्रभुकडे - प्रेमपण करण्यापूर्वी सीतेने त्या कोमल सौंदर्यसागराकडे पाहिले तो वाटले की धनुर्भंग करण्याचे सामर्थ्य यांच्यात येईल; भगवान माझ्या प्रेमाखातर ते सामर्थ्य ती प्रभुता यांना देतील. प्रेमाने पाहणे ही शृंगारिक क्रिया आहे व भगवंताच्या विश्वासावर निःसंशय होऊन मन शान्त होणे हे शान्तरसाचे कार्य आहे. या प्रमाणे येथे करुणा व शृंगार रसांचे पर्यवसान भक्तिरसार्द्र शांतरसात केले. नाट्यकलेचा महाकाव्य कलेशी संयोग केला.

(३) जाणति रामकृपानिधि - कृपानिधि = कृपानिधान. सीतेने 'तरभगवंत सकल उर वासी' इत्यादी म्हणून पण केला त्यावेळी रामच भगवान आहेत व सीतेला माहीत नसले तरी तिच्या 'उरवासी' ही तेच असल्याने त्यांनी तो प्रेमपण जाणला. आता आपल्या अनन्य प्रेमी भक्ताचे समाधान करण्यासाठी आनंदसिंधु कृपानिधी राम काय करतात पहा. ते कृपानिधी असल्याने आता सीतेवर कृपा करणार हे सुचविले.

चौ. ८(१) सीते बघुनि बघति धनु - अहहा! किती सुंदर नाट्यसंकेत! पुष्पवाटिकेतून निघाल्या नंतर राम आताच सीतेकडे बघते झाले! प्रेमपण केला तेव्हा तो जाणून मग पाहिले. दोघांची नजर परस्पर भिडली नाही तरी तिच्याकडे पाहून मग धनुष्याकडे दृष्टिक्षेप करून तिला सुचविले की तुझ्यासाठी मी हे धनुष्य सहज लीलेने मोडतो. भुजंग इतरांना डसतो त्यांना विषाच्या लहरी येतात, मरण येते व ते दुर्मरण असल्याने अपकीर्ती होते, केलेल्या पुण्याचा क्षय होतो; म्हणून व तो भयानक असतो म्हणून सर्व त्याला भितात. त्यास स्पर्श करणे म्हणजे मरण असे वाटते. पण गरुडाला त्याचे काय? व्याल मस्त हस्तीसारखा मोठा असला तरी गरुडाला तो मोठा, विषारी, भयानक मारक न वाटता लघु, लहान, तुच्छ वाटतो, त्याच्याकडे तो तुच्छतेच्या दृष्टिनेच पाहतो. गरुडाची दृष्टि भुजंगावर पडताच तो गलित धैर्य, दुर्बल, दीन बनतो, तो नाग सर्प लहान असला म्हणजे त्याचे प्राणच कासावीस होतात. तसेच येथे झाले. रामचंद्रांना ते धनुष्य खेळातल्या धनुकली सारखे तुच्छ, निःसार वाटले. मनुष्यच काय पशू सुद्धा आपल्या डोळ्यांनी जे भाव प्रदर्शित करू शकतात ते शंभर शब्दांनी सुद्धा, तेवढ्या प्रभावीपणाने प्रगट करता येणार नाहीत!

(ख) धनुष्यरूपी व्यालाचे विष त्याला स्पर्श करण्यापूर्वीच कित्येक भूपांना चढले त्या विषाच्या लहरी आल्या; त्या लहरींत ते वाटेल ते बरळले. नंतर त्यांनी त्या व्यालास स्पर्श करताच त्यांची तेज, बल, प्रताप व यश ही शरीरे काळी पडली व ते लज्जेने मेल्यासारखे व उपाहासास्पद झालेच आहेत. लांबलचक दारुण दिसणारा हा धनुष्य व्याल सीतेला डसलाच होता संशय सर्प रूपाने त्यामुळे कुतर्क लहरी तिलाही आल्या पण राम गरुडाने आपल्या दृष्टिपाताने ते सर्व विष उतरविले व तिला निर्भय, निश्चिंत व निरोगी बनविली, शोक भीती इत्यादी मानसरोगच आहेत. वाचक म्हणतील की हे कल्पनेचे मनोरे स्वामींनी पण उभारलेच! पण आधार पहा 'संशयसर्प तात मज डसला! दुःखद लहरि कुतर्क वाळला।' (७।९३।६) संशय सर्पाशन उरगादः। शमन सुकर्कशतर्क विषादः॥ सीता नयन चकोर निशेशं (२।११।७।९) असे राम आहेतच. एका दृष्टांताने त्रिविध अर्थ कसे भरून ठेवले आहेत व त्यास आधार मानसातच कसे निर्माण करून ठेवले आहेत हे पाहिले म्हणजे मति कुंठित होते आश्चर्याने! (ग) रामाच्या धनुष्यावरील तुच्छता दर्शक दृष्टिपाताने सीतेच्या हृदयाला किती आनंद झाला ते ब्रह्मदेवाला सुद्धा सांगता येणे शक्य नसल्याने कवीनी मौनानेच त्याचे व्याख्यान केले आहे. त्या दृष्टिपाताकडे लक्ष्मणाचे लक्ष गेलेच तेव्हा ते काय करतात पहा –

हिं.दो. ***लखन लखेउ रघुबंसमनि ताकेउ हर कोदंड।***
पुलकि गात बोले बचनु चरन चापि ब्रह्मांडु॥२५१॥

म.दो. *बंधु लक्षि रघुवंशमणि निरखिति हर कोदंड।*
पुलकित तनु वदले वचन पदिं दाबुनि विध्यंड ॥२५९॥

अर्थ : लक्ष्मणाच्या लक्षात आले की रघुवंशमणीने हरकोदंडाकडे पाहीले. त्याबरोबर (बंधु बरोबर) शरीर पुलकित झाले व ब्रह्मांडाला विधि=ब्रह्मां पायाने दाबून बोलू लागले ॥२५९॥

टीका - दो. (१) रामचंद्रानी जो दृष्टिपात धनुष्यावर केला तो लक्ष्मणाच्या लक्षात आला. या म्हणण्याने कदाचित म्हणता येईल की ते इतर कोणास कळले नाही. काहींना दिसले तरी त्या भेदक दृष्टीतले मर्म मात्र कोणाच्या लक्षात आले नाही. हे पुढील वर्णनावरून स्पष्ट आहे. लक्ष्मणाने जाणले की प्रभु आता एका क्षणात धनुष्य मोडणार. त्याला हेही कळले की धनुष्यभंगाचा जो परिणाम होईल तो धरणीला सहन होणे शक्य नाही व मोठा अनर्थ होण्याचा संभव आहे. मोडता मोडताच जर धरा डळमळू लागली तर विघ्न उत्पन्न होईल. (क) पुलकित तनु - याने सुचविले की लक्ष्मणाचा आनंद हृदयात मावेनासा झाला व तो रोमांच रूपाने ओसंडत आहे. (ख) आनंद का झाला? रामचंद्रांस रघुवंशमणीस विश्वविजय यश व जानकिचा लाभ होणार व स्वतःस आणखी रघुसेवा करण्यास सापडली या दोन गोष्टीमुळे लक्ष्मणास आनंद झाला व उत्साह वाटला तो उत्साह पूर्वार्धातील ओजाने सुचविला आहे. विश्व संरक्षण व रघुपतिकीर्ती ध्वजाला दण्ड बनणे ही दोन कार्ये लक्ष्मण आता करीत आहेत. (ग) पदिं दाबुनि विध्यंड - विधि ब्रह्मा. अंडकोप विध्यंड = ब्रह्मांड. ब्रह्मांड पायानी खाली दाबण्यात हेतु हा की धनुष्यभंगाच्या वेळी ते डळमळू नये. पायानी ही धरणी दाबली की तो भार परंपरेने पृथ्वीला धारण करणाऱ्या सर्वांच्या शिरावर पडणारच म्हणून ज्यांनी या धरित्रीला धारण केली आहे त्या सर्वांस आता आज्ञा देतात ॥

हिं. *दिसिकुंजरहु कमठ अहि कोला। धरहु धरनि धरि धीर न डोला ॥१॥*
रामु चहहिं संकर धनु तोरा। होहु सजग सुनि आयसु मोरा ॥२॥
चाप समीप रामु जब आए। नर नारिन्ह सुर सुकृत मनाए ॥३॥

म. *दिक्कुंजर अहि कूर्म सूकरा। न ढळो, धीरें धरा तुम्हिं धरा ॥१॥*
राम शंभु धनु भंगू पाहति। सावध मम शासनें रहा अति ॥२॥
चाप समीप राम जैं पावति। सुर-सुकृतां नर नारी प्रार्थिति ॥३॥

अर्थ : लक्ष्मण म्हणतात ते दिग्गजानों! हे शेषा (अहि)! हे कूर्मा व हे वराहा (सूकर)! धरा (धरणी) डळमळणार नाही अशारीतीने तुम्ही धीराने धरा. (धारण करा, धरून ठेवा) ॥१॥ राम शंकरांच्या धनुष्याचा भंग करू इच्छीत आहेत म्हणून तुम्ही माझ्या आज्ञेने अत्यंत सावध रहा ॥२॥ राम चापाजवळ आले तेव्हा सर्व स्त्रीपुरुषांनी आपले पुण्य व देव यांना प्रार्थना केल्या ॥३॥

दिग्गज दिक्कुंजर (चौ.१) या पृथ्वीला आठ दिशांना आठ गजानी धारण केली आहे असे वर्णन पुराणातून आहे. आठ दिशांना आठ दिक्पाल आहेत. व त्यांचा प्रत्येकाचा एकेक गज - हत्ती आहे. त्या गजांना दिग्गज, दिग्दन्ती, दिक्कुंजर असे म्हणतात. अष्ट दिक्पाल व त्यांच्या

गजांची नांवे अमर कोषात दिली आहेत. ती 'इंद्रोवन्हिः पितृपति नैऋतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशांक्रमात्' 'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः।' (१।१।३-४) वा.रा. (१।४०।१४-२२) मध्ये सगरपुत्र पृथ्वी खणीत असता त्यांस चार मुख्य दिशांना चार गज दिसल्याचे वर्णन आहे. पूर्वेला विरुपाक्ष, दक्षिणेस महापद्म, पश्चिमेला सौमनस व उत्तरेस भद्र. या वरून दोन गोष्टी ठरल्या की हे दिग्गज पृथ्वीला आतील बाजूने धारण करतात; व यांच्या नांवात भेद आहेत. नाभाजींच्या भक्तमाल ग्रंथात नांवे आणखी निराळी आहेत. ज्या प्रमाणे प्रत्येक मन्वतरांत सप्तर्षी बदलतात त्या प्रमाणे या दिग्गजांच्या नांवात प्रत्येक कल्पामधे बदल होतो. ही नांवे त्यांच्या रंगरूपावरून ठेवली आहेत. अमर व्याख्या सुधा टीका पाहिल्याने कळेल.

(२) हे आठ गज मिळून पृथ्वीला धारण करतात. पृथ्वीची धारण स्थिती पंचभूते व त्रिगुण याअष्टधा प्रकृतीवर आहे. इन्द्र पूर्व दिशेची देवता आहे. बीज 'लं' आहे. 'लं' हे पृथ्वी बीज ही आहे. आग्नेय दिशेची देवता अग्नि स्पष्टच आहे. पश्चिमेची देवता वरुण जलदेवता आहे. वायव्येची देवता वायु उघड आहे. ईशान्य दिशेची देवता ईश आहे. 'नमामीश मीशान निर्वाणरूपं' ..चिदाकाशमाकाशवासं भजेहं' ईश आकाश तत्त्वाची देवता आहे. पाच दिशांच्या देवता या पंचतत्वांच्या पंचभूतांच्या देवता आहेत. आता राहिले त्रिगुण व तीन दिशा. उत्तरेचा कुबेर सत्वगुणी आहे; दक्षिणेचा यम पितृपति रजोगुणी आहे. व नैऋत्येची देवता निर्ऋति, राक्षस, काळे कुट्ट तमोगुणी आहे. हा विस्तार आधुनिक, नास्तिक शंकेखोर बुद्धिवाद्यांसाठी करावा लागला. या एकेका तत्वाच्या एकेका अणूचा अपार दाबाने स्फोट झाला तर काय होते हे अणुबाँबच्या प्रयोगाने व हैड्रोजनच्या अणूच्या स्फोटाने प्रत्यक्ष प्रमाणाने आकलन करता येते. (क) दिग्गज वगैरे थोतांड आहे म्हणणाराला पंचभूतांची व त्रिगुणांची जी अणुशक्ती अणुसामर्थ्य त्यांस दिग्गज मानावे म्हणजे कुशंकेला जागा राहणार नाही; व कुचेष्टेचे कारण न राहता स्पष्टपणे इष्ट असा अध्यात्मपर अर्थ कष्ट न पडता नीट लक्षात येईल.

टीका चौ. १(१) दिक्कुंजर अहि कूर्म सूकरा? हिंदीतील क्रम वृत्तरचनानुसार आहे. मराठीतील क्रम वस्तुस्थिती निदर्शक आहे. पृथ्वीला शेषाने धारण केली आहे. शेषाला कूर्माने व कूर्माला वराहाने धारण केला आहे. शेष कूर्मांच्या आधारावर आहे म्हणूनच शेष आपल्या दातांनी कूर्माच्या पाठीवर लिहीत आहे असे सुंदरकाण्डात दो. ३५ च्या छंदात म्हटले आहे. जर कूर्माला शेषाचा आधार असता तर दातांनी कूर्माच्या पोटाला धरण्याचा उल्लेख पाहीजे होता. व पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर असल्याचे उल्लेख मानसातच अनेक आहेत. (क) पृथ्वीला इतरांनी धारण केली असल्याने पृथ्वीला आज्ञा देणे निरुपयोगी म्हणून पृथ्वीला आज्ञा दिली नाही. शेष (ख) पृथ्वीला आठदिशांस दिग्गज धारण करतात म्हणून त्यांना प्रथम आज्ञा दिली.

(२) मध्यभागीं पृथ्वीला शेष धारण करतो. शेष = उच्छिष्ट= उच्छिष्ट ब्रह्म हे अथर्ववेदाचा आधार देऊन पूर्वी सिद्ध केलेच आहे. शेषाला आधार कूर्माचा आहे. याचाही अध्यात्मिक अर्थ योगशास्त्र व उपनिषदें यांच्या आधाराने पूर्वी लावला आहे. शरीररूपी पिंडात सुद्धा अष्टधा प्रकृती शेष व कूर्म आहेतच. कुण्डलिनी नाडीत असणारे जे उच्छिष्ट ब्रह्म तोच पिंडातील शेष व तो

ज्याच्या आधारावर आहे तो आधारचक्र, का जवळ असलेला कंद नांवाचा जो भाग तोच पिंडातील कूर्म होय. असाच धारण करण्याचा क्रम ब्रह्मांडांतही असल्याने तदनुसार शब्दक्रम अनुवादात ठेवला गेला आहे. (क) कूर्माला आधार वराहाचा आहे. वराह सूकर, कोल, किरि हे सर्व शब्द प्रतापभानूचरित्रात आले आहेत.

चौ. २(१) लक्ष्मण शेप व कूर्म वराह यांना आज्ञा देत आहेत. कूर्म = व वराह भगवान. समुद्र मंथनाच्या वेळी विष्णूने कूर्मावतार घेतला व ते कार्य झाल्यावर शेपाला आधार होऊन राहिले. एवढे झाल्यावर सुद्धा हिरण्याक्षाने पृथ्वी पळवली तेव्हा विष्णूनेच वराहावतार घेतला व पृथ्वीचा उद्धार करून हिरण्याक्षाचा वध केल्यावर त्या वराहारूपानेच कूर्मालाआधार होऊन राहिले. शेपही भगवान आहेत. या तिघाना आज्ञा देणारे लक्ष्मण तिघांहून श्रेष्ठ असले पाहिजेत. श्रेष्ठच कनिष्ठास आज्ञा देऊ शकतो. लक्ष्मण शेपाचाच अवतार मानल्यास त्यानी विष्णूचे अवतार व त्यांचे स्वताचे आधार याना आज्ञा देणे शक्य नाही. व स्वतः स्वतःलाच शब्दानी आज्ञा देणे शक्य नाही; म्हणून येथे शेपशायी नारायणाचा अवतार लक्ष्मण मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. महेश ज्या कल्पाची कथा सांगत आहेत त्यात लक्ष्मण नारायणाचा अवतार आहेत हे पूर्वी वेळोवेळी दाखविले आहे. खालचा आधार हलला की त्याचेवरील उपमेय (आश्रित) धारण केलेली वस्तू हलणार म्हणून सर्वांना आज्ञा दिली. (क) धरा = धरणी, धरित्री, = धारण करणारी, व धरा = धारण असा अर्थ आहे. ही आज्ञा कशासाठी?

(२) राम शंभुधनु भंगु पाहति – शेप, कूर्म, वराह हे देव आहेत. दिव्य आहेत. त्यांना मनात बोललेले सुद्धा ऐकू जाते. व शंकरधनुष्याचे सामर्थ्य व रामाचे सामर्थ्य त्यास चांगले विदित असल्याने एवढे सांगणे पुरेसे आहे. (क) हनुमन्नाटकातील याच वेळचे वर्णनापेक्षा येथील वर्णन अधिक गोड व निर्दोप आहे. 'पृथ्वि स्थिरा भव, भुजंगम धारयैतां त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः। दिक्कुंजराः कुरुत तत् त्रितयं दिधीर्पा रामः करोति हरकार्मुकमासज्यम्॥' यांत पृथ्वीला आज्ञा दिली आहे व वराहाचा उल्लेख नाही. पृथ्वीला आपल्या आपल्या स्वतःच्या बळावर स्थिर राहता येत नाही; म्हणून मानसातील लक्ष्मणाने तिला आज्ञा दिली नाही. जे करताच येत नाही ते करण्याची आज्ञा देऊन उपयोग काय?

चौ. ३(१) इतक्यात राम धनुष्याजवळ येऊन पोचले. प्रत्येकजणाचे लक्ष त्यांच्या पावला पावलाकडे लागलेले असणारच; व आशा निराशांची रस्सीखेच मनात चाललेली असणार. (क) धनुष्याजवळ गेलेले पाहताच 'सुरसुकृतां नरनारी प्रार्थति' अगदी आरंभी राम धनुष्याकडे जाण्यास निघाल्यावर (२६६/६-८) लोकांनी जे केले तेच पुन्हा येथे करीत आहेत. (२५५-६-८ टी. पहा) आता वेळ थोडा आहे. म्हणून संक्षेपाने वर्णन करून या प्रकरणाचा उपसंहार येथे केला. नरनारींच्या प्रार्थनांची पुनरुक्ती उपसंहार रूपाने करून सुचविले की इतरांनी सुद्धा आपल्या प्रार्थनांची पुन्हा आवृत्ती केली. आदि असून अंती असते ते मधे दिसले नाही तरी असतेच. म्हणून ध्वनित केले की राम निघाल्यापासून धनुष्याजवळ जाईपर्यंत, लोक नानाप्रकारे प्रार्थना, नवस वगैरे करीतच राहिले आहेत! घोड्यांच्या शर्यतीस (रेस) व्यक्ती ज्या ज्या घोड्यावर खूप पैसे लावलेले असतात,

त्यांचे त्या त्या अंकाच्या घोड्यावर जसे डोळे व प्राण लागलेले असतील त्यापेक्षा या लोकांच्या लोचनांची व प्राणांची दशा किती पटीवर तीव्र झाली असेल हे एखादा अट्टल शर्यतीजुगारी कदाचित सांगू शकेल. या नेत्रांना व प्राणांना तसला अनुभव नाही. पण प्राण डोळ्यांत आणून ते जुगारी बघत असतात असे म्हणतात! या धनुष्यावर कोणाचे काय अवलंबून आहे याचे आता फारच रम्य कथन करतात.

हिं. सब कर संसय अरु अग्यानू। मंद महीपन्ह कर अभिमानू ॥४॥
भृगपति केरि गरब गरुआई। सुर मुनिबरन्ह केरि कदराई ॥५॥
सिय कर सोचु जनक पछितावा। रानिन्ह कर दारुन दुख दावा ॥६॥
संभुचाप बड बोहितु पाई। चढ़ जाइ सब संग बनाई ॥७॥
राम बाहुबल सिंधु अपारू। चहत पारु नहिं कोउ कडहारू ॥८॥
म. संशय अज्ञानहि सकलांचे। मद अभिमान मंद महिपांचे ॥४॥
भृगुपति गर्वाची अति गुरुता। सुर मुनिवर यांची कातरता ॥५॥
सीता शोच जनक परितापहि। राण्यांचा दारुण हृत्तापहि ॥६॥
महाजहाज शंभुधनु मिळुनी। जाउनि चढले सगळे मिळुनी ॥७॥
राम बाहुबल सिंधु अपारहि। तरं बघति कुणि कर्णधार नहि ॥८॥

अर्थ - सगळ्यांचे संशय व अज्ञान; मूर्ख महीपांचा गर्व व अभिमान, भृगुपतीच्या गर्वाची विशालता, मुनिवरांची सुरांची कातरता (भित्रेपणा) सीतेची चिंता व जनकाचा पश्चात्ताप, राण्यांच्या हृदयाचा दारुणदाह, या सर्व मंडळींना शंभुधनुष्य हे फार मोठे जहाज मिळाले व सर्व जण मिळून जाऊन या जहाजावर चढले ॥४-७॥ रामचंद्राच्या बाहुबलाचा सागर अपार आहे; त्यांतून तरुन जाण्याची सर्वांची इच्छा आहे पण कोणी कर्णधार (नावाडी) नाही ॥८॥

टीका चौ. ४(१) संशय अज्ञानहि सकलांचे - रघुपतीला धनुष्य मोडवेल की नाही या विषयींचे सगळ्यांचे संशय. संशयाचे कारण अज्ञान असते. रामचंद्रांच्या बलपराक्रमादिकांचे यथार्थज्ञान नाही हे अज्ञान. संशय व अज्ञानात सुद्धा पोटभेद आहेतच. हे सर्व आज आश्विन कृष्ण प्रतिपदा द्वितीयेलाच नव्हे तर चतुर्दशीच्या दिवसापासूनच त्या जहाजावर जाण्याच्या विचारात होते पण फार सोबती मिळाले नाहीत म्हणून वाट पाहिली. आज पुष्कळ सोबती मिळाले. (क) मद अभिमान मंद महिपांचे – मंद महीपांचा ताठा व अभिमान चक्काचूर होऊन ते आपापल्या मंडळीत बसले असले तरी इतर कोणीच धनुष्य न मोडल्याने तो अभिमानाचा चुरा पुरा एकत्र होऊन त्याचा नवीन गड्डा बनला आहे. परीक्षेत कोणीच यशस्वी झाला नाही की त्या सर्वांनाच छाती वर काढून चालण्यास जोर येतो. हे धनुष्य कोणीच मोडू शकणार नाही. आजच्यासारख्या सराईत महावीरांस जे साधले नाही ते कोणालाच करता येणे शक्य नाही. त्यातून हे कालचे कोवळे पोर, ओठावर मिशा सुद्धा नाही! हे काय दिवे लावणार! हा अभिमान शिल्लक आहे.

चौ. ५(१) भृगुपति गर्वाची अति गुरुता – भृगुपति – परशुराम, विष्णूच्या छातीवर लाथ मारणाऱ्यांच्या अनुपम महावीराच्या वंशातले ब्राह्मणोत्तम हा एक गर्व; सर्व पृथ्वी २१ वेळा क्षत्रिय हीन केल्याने झालेल्या दुर्दम्य क्षात्रतेजाचा गर्व, यांची गुरुता या शिव धनुष्याची शक्ती प्रसिद्ध आहे. पूर्वीच जेव्हा हा पण भृगुपतीला समजला व त्यानी जे धनुष्य पाहिले तेव्हाच त्यांनी ठरविले होते की हा पण सिद्धीस जाणे शक्य नाही. या धनुष्याचा भंग म्हणजे आपल्या बलपराक्रमाचा पराजय असे समीकरण त्यानी मांडले होते. व माझ्यासारखा सुद्धा कोणी वीर त्रिभुवनात नाही अशी त्यांची खात्री आहेच. हे धनुष्य कोण मोडतो ते पाहू तर खरे! शंकर त्यांचे गुरु असल्याने हा अभिमान, ताठा आहेच की जो कोणी मोडील त्याला या परशूने कंठस्नान घालीन असा त्यांचा गर्व या धनुष्याच्या आधाराने पहिल्यापासून राहीला आहे. म्हणून परशुराम येण्यापूर्वी व त्याची गर्व गुरूता प्रगट होण्यापूर्वीच येथे त्यांचा उल्लेख केला. मुनिवर व सुर यांच्या भीतीच्या आधी केला. सुरमुनिवरांना भीती पडली ती येथे अती कोमल रामरूप व अती कठोर सुविशाल अवजड धनुष्य यांच्या तुलनेनेच. परशुरामास पूर्वी पासूनच हा गर्व आहे हे धनुष्यभंग ध्वनि व जयजयकार कानी पडताच धनुष्यबाण भाते परशु घेऊन वीरवेषात व रागावल्यासारखे येण्यानेचे सिद्ध होते. तसेच जनकाला विचारलेल्या प्रश्नभाषेवरूनही ठरते. येथे परशुराम गर्व परिहार सूचित केला.

(क) सुरमुनिवर यांची कातरता - कातरता (भयग्रस्त स्थिती) भित्रेपणा, भ्याडपणा, भीती हे मुनिवर विश्वामित्राबरोबर आलेले मुनिवृंद नव्हते; त्याना भीती वाटली नाही व त्यांना कुठेच मुनिवर म्हटलेले नाही. रामजन्मापूर्वी आकाशातून पुष्पवृष्टि ज्यांनी केली ते हे मुनिवर होत. आपली सुटका होत नाही व दैन्य सरत नाही ही भीती देवाना व धर्मग्लानी दूर होऊन विश्व सुखी होणे शक्य दिसत नाही ही भीती.

चौ. ६(१) सीता शोच - शोच - चिंता, हे अवजड सुविशाल, कठोर, धनुष्य उचलताना काय होईल ही चिंता व मोडता नाही आले तर माझ्या जन्माचे काय? ही चिंता. रामधनुष्याकडे जात असता जी वाटत होती तीच. (क) दृढविश्वास उत्पन्न झाल्याचे वर्णन नुकतेच केले व येथे सांगतात की सीतेची चिंता व्याकुळता अजून आहेच. दाखविले की रामरूपाकडे व कोदंडाकडे पाहताच तो विश्वास उडाला (ख) जनकपरिताप - दाखवितात की जनकाचा पश्चात्ताप अजून आहेच. विश्वामित्राने 'उठा राम भंगा भवचापा। वारा तात! जनकपरितापा' ही आज्ञा दिली ती ऐकली आहे, राम परमात्मा आहेत हेही कळलेले आहे तरी परिताप आहेच. त्यांचे ते ऐश्वर्यज्ञान रामसौंदर्य व कोमलता यानी राहू दिले नाही, व तेही माधुर्य सागरात बुड्या मारीत आहेत!

(२) राण्यांचा दारूण हृत्ताप - रानिन्ह कर = राण्यांचा हे बहुवचन आहे. येथे (स्पष्ट झाले की विदेही जनकाच्या पुष्कळ राण्या आहेत!) सखीने समजाऊन सांगितल्यावर 'ये सखिवच ऐकुनी प्रतीती' विश्वास उत्पन्न झाला होता; पण तो टिकणार किती वेळ! पुन्हा रामरूप दिसल्याबरोबर हृदयात आग पेटली. धनुष्यभंग करवणार नाही असे वाटलेच पण बाल मरालाने चोचीत मेरु पर्वत धरला तर उचलताना काय होईल कोणास ठाऊक! नको नको ती कल्पना सुद्धा नको!

चौ. ७(१) या प्रमाणे वरील सर्वांची सामान्यपणे एकच भावना आहे की राम धनुष्य मोडू शकणार नाहीत. शंभुधनुष्यरूपी मोठ्या जहाजावर ही सर्व मंडळी जाऊन बसली. ते वज्रासारखे

कठोर असल्याने फुटणार नाही अशी सर्वांची खात्री आहे. म्हणून जणू काय सर्वांनी एकत्र मिळून त्या जहाजात जाऊन बसण्याचे ठरविले. फुटेल असे वाटेल त्या जहाजावर कोण बसणार! (क) प्रथम चरणात 'मिळुनी पाहून, सापडून दुसऱ्या चरणात मिळुनी एकत्र जमून, याला यमकानुप्रास म्हणतात. शब्द एकच असून अर्थ भिन्न असतो. जहाज म्हटले की सागरात तो तरून जाणे व सुकाणदार (नावाडी) पाहिजेतच पुढील चौपाईत तेच सांगतात.

चौ. ८(१) 'रामबाहुबल सिंधु अपारहि...' या सर्व प्रवाशांना वाटत आहे की राम बाहुबल सागराच्या परतीराला आपण या जहाजासह सुरक्षित जाऊ. कारण हा सिंधु =नद, नदी आहे. पण कवि सांगतात की सागर अपार आहे व त्यांना कोणी नावाडी मिळालेला नाही; हे मोठे थोरले जहाज या सागरात फुटणर व बसलेले सर्व बुडून मरणार! नावाड्याशिवाय जहाजाने सागरातून जाणे मूर्खपणाचे अज्ञानाचे लक्षण आहे. (क) भाव हा की राम धनुष्य मोडणार व सांगितलेल्या आठ गोष्टी नष्ट होणार! संशय अज्ञानाने उपक्रम केला व अज्ञान ध्वनित करून येथे उपसंहार केला. (ख) राम बाहुबल सिंधु अपार याने रामचंद्रांचे ऐश्वर्य सुचविले. बाहु = सागर, बल =जल 'बलजल पूरित मम भुजसागर' (६।२८।२) पण या सागराची अशी मजा आहे की हा काहीना क्षीर सागर वाटणार व काहीना अमृताचा सागर वाटणार. मंदमहीप व भृगुपती यांना खारा सागर वाटणार व बाकीच्या सर्वांना हे जहाज व त्यात बसलेले बुडाले म्हणजे हा अमृताचा वाटणार. ही सर्व लोकांची दशा वर्णन केली; पण रामचंद्र धनुष्याजवळ आल्यावर काय करतात पहा.

हिं.दो. *राम बिलोके लोग सब चित्रलिखे से देखि ॥*
चितई सीय कृपायतन जानी बिकल बिसेषी ॥२६०॥

म.दो. *राम विलोकित दिसति जन चित्रलिखित निःशेष ॥*
सीते बघति कृपायतन जाणति विकल विशेष ॥२६०॥

अर्थ : रामचंद्रांनी सर्व लोकांकडे पाहिले तो झाडून सारे लोक चित्रात काढल्यासारखे दिसले; कृपायतनानी (कृपानिवासांनी) सीतेकडे पाहिले तेव्हा जाणले की ती विशेष व्याकुळ झाली आहे ॥२६०॥

टीका दो. (१) राम विलोकित - धनुष्याला हात घालण्यापूर्वी रामचंद्रानी एकदा सभोंवार दृष्टी फिरविली. मागे वळून एकदा विश्वामित्र व लक्ष्मण यांच्याकडे पाहून सभोवार पुन्हा पाहिले तेव्हा शेवटी सीता दिसली. (नकाशा पहा) सगळे लोक प्राण डोळ्यात आणून, सर्व इंद्रियांचे डोळे करून टक लावून बघत अगदी तटस्थ आहेत. कोणी कोणत्याही अवयवांची हालचाल करीत नाहीत असे चित्रातल्या लोकांसारखे दिसले. (क) कृपायतन - कृपेचे निवासस्थान. या वेळी त्यानी आपल्या दृष्टीत जणू कृपामृत भरले आहे. या कृपावलोकनाने सर्वांना धीर देण्याचा प्रयत्न केला. (ख) सीता विकल विशेप - सीता विशेप व्याकुल झाली आहे. हे जाणले. भाव हा की सर्व लोक व्याकुळ झाले आहेत. मंदमहीप सुद्धा व्याकुळ झाले असतील. पण हेतु निराळा असणार. दुसरा भाव हा की पूर्वी पाहिली (२५५।८) त्यापेक्षा आता विशेप व्याकुळ झाली आहे. म्हणजेच तिची व्याकुळता क्षणाक्षणाला वाढत आहे हे जाणले व विचार करू लागले -

हिं. देखी बिपुल बिकल बैदेही । निमिष बिहात कलप सम तेही ॥१॥
तृषित बारि बिनु जो तनु त्यागा । मुएँ करइ का सुधा - तड़ागा ॥२॥
का बरषा सब कृषी सुखानें । समय चुकें पुनि का पछितानें ॥३॥
अस जियँ जानि जानकी देखी । प्रभु पुलके लखि प्रीति बिसेषी ॥४॥

म. दिसली विपुल विकल वैदेही । निमिष कल्पसें तिज जातेंही ॥१॥
त्यजी तृषित तनु तोया विण जर । सुधा तडाग मृता निष्फल तर ॥२॥
वर्षा काय कृषी सब सुकतां । वृथाऽनुताप किं समयीं चुकतां ॥३॥
निरखिति, चिंतुनि असे, जानकिस । प्रभु पुलकति अति बघतां प्रीतिस ॥४॥

अर्थ : सीता फारच व्याकुळ होऊन वैदेही झालेली दिसली व एक एक निमेष तिला कल्पासारखे जात आहे असेही दिसले (जाणले) ॥१॥ (तेव्हां विचार करू लागले की तृषेने व्याकुळ झालेल्या माणसाने जर पाण्यावाचून प्राण सोडले तर मग मेल्यावर अमृतासारख्या (पाण्याचा) तलावाचा त्याला काय उपयोग होणार! ॥२॥ शेती (कृषी, पिके) पार सुकून गेल्यावर पाऊस पडून काय उपयोग! आणि सुसंधीचा (फायदा घेण्यात) चूक केली की पाठीमागून केलेला पश्चात्ताप काय कामाचा! (व्यर्थच तो) ॥३॥ असा विचार करून जानकीला निरखून पाहिली व तिची अत्यंत प्रीती पाहून प्रभु पुलकित झाले ॥४॥

टीका चौ. १(१) दिसली विपुल विकल वैदेही - मागील दोह्यात सांगितले की सीता विशेष व्याकुळ झाली आहे असे जाणले. येथे म्हटले की अत्यंत व्याकूळ झालेली दिसली. भाव हा की व्याकुळतेची चिन्हे स्पष्ट दिसली; ती इतकी ती देहभानावर नाही, वैदेही झाली आहे असे दिसले. (क) निमिष कल्पसे तिज जातेही - राम धनुष्याकडे जात असता त्यांना पाहून लवनिमेष युगशतसम लोटत (२५८/८) असे झाले होते व आता एक निमेष कल्पासारखे जात आहे. एक कल्प = चार हजार युगे. चार हजार युगांसारखे आता एक निमेष जात आहे. व्याकुळता किती वाढली हे दाखविण्याची ही रम्य रीत आहे! धनुर्भंगात होणाऱ्या एकेक निमेषाचा विलंब वैदेहीला कल्पासारखा जात आहे. मनाशी विचार केला की याचा परिणाम काय होईल बरे?

चौ. २(१) त्यजी तृषित तनु तोयाविण जर - निष्फळ'. सीता रामप्रेम विरहाने संतप्त होऊन चातकीसारखी अत्यंत तृषार्त झाली व धनुष्य भंग रूपी स्वातीचा पाऊस जर पडला नाही तर तृषेने व्याकुळ झालेले हिचे प्राण निघून जातील. वेळ लागणार नाही. ती मेल्यावर धनुर्भंग रूपी पाऊस पडून काय उपयोग होणार? मेल्यावर अमृतासारख्या पाण्याने भरलेला तलाव जरी निर्माण केला तरी त्याचा काय उपयोग? (क) 'सुधातडाग = काही टीकाकार अमृताचा तलाव असा याचा अर्थ करतात.' पण तो विसंगत आहे; कारण अमृताने मेलेला माणूस जिवंत होतो, करता येतो. लंकेत अमृतवृष्टी करून इंद्राने मेलेले कपिवीर जिवंत केलेच आहेत. (६/११४/५-६) अमृतासारख्या जलाचा तलाव असाच अर्थ सुसंगत उरतो. जलाचा तलाव म्हणण्याने द्विरुक्ति होत नाही. तलावात पाणी नसले तरी त्यास तलावच म्हणतात. सुधा = अमृत =जल असा अर्थ

आहेच. 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' (अमरे). धनुर्भंग झाल्यावर असे वर्णनच आहे की 'सीतासुखा कसे ये वदता। चातकिला स्वातीजल मिळतां' (२६३।६) यावरूनही ठरते की धनुर्भंग = स्वातीचा पाऊस (ख) राम कृपायतन आहेत हे मागील दोह्यात सांगितले आहे. 'कृपावारिधर राम खरारी' (६।७०।४) या सर्व आधारांवरून सुधातडागा = पाण्याचा तलाव, किंवा सुधेसारख्या पाण्याचा तलाव असा अर्थ योग्य की अयोग्य हे वाचकानी ठरवावे. व अयोग्य वाटल्यास त्यानी मा.पी. टीका पहावी. हा अर्थ काही टीकाकारानी केलाच आहे. इतर सर्व लोक व्याकुळ झालेच आहेत म्हणून त्यांच्याविषयी आणखी दृष्टान्त देतात.

चौ.३(१) वर्षा काय कृपी सब सुकतां - तुलसी दासांनी वर्षाऋतूचा संबंध मुख्यत्वे भातशेतीशी साळीच्या पिकाशीचा जोडला आहे. वर्षाऋतूत पाऊस न पडला पाठीमागून पडला तरी सुकून गेलेली भातशेती मरत नाही पण धान्याचा कण मिळत नाही. 'वर्षाऋतु रघुपतिभक्ति तुलसी साली सुदास' (१।१९) 'ते जल सुकृत शाली हितकर्तें। रामभक्त सेवक जीवन ते॥ (१।३६।७) तसेच चित्रासारखे तटस्थ झालेले सर्व पुरजन, जनक, राण्या व मुनिवृंद हे कृपी = भात शेती आहे. धनुष्यभंग हा पाऊस योग्यवेळी पडला तरच हे साळीचे पीक जगून त्याला धान्य येईल. पाठीमागून धनुष्यभंग झाला तरी ही कृपी मरणार नाही हे जरी खरे असले तरी सुकून गेल्यावर पडून काही उपयोग होणार नाही. चातकीचे असे नाही फार काळाची तृषार्तचातकी स्वातीचा पाऊस न पडला तर मरून जाते, व पाठीमागून पडला तरी जिवंत होत नाही. भात शेती सुकून गेल्यावर, खालचे पाणी साफ आटून गेल्यावर पाऊस पडला तर भात साळीचे पीक मरत नाही. जिवंत राहते पण पिवळे पडलेले फूल कणीस नाही असेच राहते. असा भेद सीता व जनकादी सर्व लोक यांच्यात आहे. (क) धनुर्भंग झाल्यावर याला प्रमाण मिळते. सखी सहित हर्षति अति राणी। सुकत साळि जणुं पडले पाणी' (२६३।३) या आधाराने आता खात्री होईल की वर दिलेला अर्थच योग्य आहे. (ख) येथे सीतेच्या प्रेमाची व व्याकुळतेची उत्कटता प्राणहरण करण्याच्या थराला गेल्याचे ध्वनित केले व जनकादी व सर्व पुरवासी वगैरे सुकून चालले आहेत हे सुचविले.

(२) वृथाऽनुताप किं समयीं चुकतां - पाऊस स्वातीचा असो की वर्षाकाळातील असो तो पडतो मेघातून. चातकीचे व शेतकऱ्यांचे डोळे महिपोदरतुल्य केकीकंठाभनील जलधरांकडे लागलेले असतात हे प्रसिद्धच आहे. राम कृपाघन, कृपावारिधर आहेत. वारिधर जलद बनून पाऊस पाडतात तो स्वतःच्या स्वार्थासाठी पाडीत नाही, पण त्या ते योग्य समयी वर्षाव केला नाही तर अनर्थ होतो. म्हणून प्रभु रामचंद्र मनाशी विचार करतात की योग्यवेळ दवडली सुसंधी साधण्यात चूक केली तर पाठीमागून पश्चात्ताप करण्याची पाळी येते; व तो पश्चात्ताप निरुपयोगी असतो. त्याचप्रमाणे मी जर आता धनुष्यभंग केला नाही तर पाठीमागून पश्चात्तापाने दग्ध तर व्हावे लागेलच पण नंतर ती चूक सुधारून काही उपयोग होणार नाही. बाप २।३ वर्षे अजारी असता वैद्य डॉक्टर पाहिला नाही व बापाचे प्राणोत्क्रमण झाल्यावर सुप्रसिद्ध चार डॉक्टर न्यूयार्कहून आणले किंवा पुष्कळ पश्चात्ताप केला, झाला तरी बाप काही जिवंत होत नाही. 'पश्चात्तापेन शुध्यति' हे वाक्य या पापकर्मीकांविषयी आहे. जिथे जीवन मरणाचा, इतरांच्या सुख दुःखांचा परमार्थलाभाचा संबंध असेल तेथे पश्चात्तापेन शुध्यति' हे वाक्य लागू पडत नाही. उपकार करावयाचा तो सुद्धा

योग्य वेळी केला तर उपयोग, नाहीतर अनुताप करीत रहावे लागेल. ज्यांचा कृपालु स्वभाव आहे. जे निर्हेतुक हितकर्ते आहेत त्यांना सुद्धा हा नियम लागू आहे; मग जे स्वार्थी उपकारकर्ते असतील त्यांनी वेळेचे महत्व किती लक्षात ठेवले पाहिजे याचा विचार करावा.

(क) निस्वार्थी उपकार कर्त्यांना पश्चात्ताप का व्हावा? हा प्रश्न स्वार्थी उपकार कर्तेच विचारतील. निस्वार्थी उपकार कर्त्याला असे वाटत असते की आपल्या जवळ असलेले विविध प्रकारचे वित्त (विविध वस्तु, सद्गुण, ज्ञान, विद्या इत्यादी) आपले नसून भगवंताने इतरांचे दुःख निवारण करून त्यांस सुखी करण्यासाठी त्यांचे हित करण्यासाठी आपल्या जवळ ठेवलेले आहे. सर्व विश्व भगवत्स्वरूप आहे; त्याचे वित्त योग्यवेळी त्याला देणे हे आपले कर्तव्य आहे; त्या कर्तव्यात चूक झाली की वाईट वाटते. स्वतःची दुःखे सहन करण्यात अशा उपकारकर्त्यांचेहृदय वज्रापेक्षा कठोर असते. पण दुसऱ्यांचे दुःख सहन करण्यात ते कुसुमाहून कोमल व लोण्याहून मृदु असते. असे उपकारकर्ते एक प्रभु रघुनाथ व दुसरे त्यांचे सेवक भक्त याशिवाय कोणी नाहीत. 'हेतु रहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हिं तुमचे सेवक असुरारी' (७।४६।५). जनकपुर नरनारी नी आपले पुण्य, व सीतेने आपले प्रेम पणाला लावले आहे. त्याचा हा परिणाम म्हणजेच रामचंद्राच्या मनात आलेले वरील विचार. असा विचार मनात करून विलंब न करता धनुष्य मोडण्याचे ठरविले; पण -

चौ. ४(१) निरखिति चिंतुनि असे जानकीला - असा विचार करून प्रभूनी पुन्हा एकदा सीतेकडे नव्हे, वैदेहीकडेही नव्हे, जानकीकडे निरखून पाहिले. वेळ न मोडता धनुष्यभंग करण्याचे ठरविल्यावर निरखून पाहण्यात वेळ का मोडला? पूर्वी पाहिली तेव्हा वैदेही झाली होती, म्हणून विचार आला की ही चातकी गतप्राण तर नाही ना झाली? म्हणून निरखून पाहिले तो वैदेही न दिसता जानकी = चिदानंदलहरी दिसली. भाव हा की सीता देहभानावर येऊन आनंदित दिसत आहे. (क) हा परिणाम कशाने झाला? 'सीते बघति कृपायतन' कृपादृष्टीने जे पाहिले पूर्वी त्याचा हा परिणाम झाला. प्रभूच्या कृपावलोकनाने सीतेने जाणले की यांची कृपा मजवर आहे. आपल्याकडे पाहिले याचाच तिला आनंद झाला. रोष, द्वेष, कृपा, प्रेम, दैन्य, काम इत्यादी भावना दृष्टीत सहज दिसू शकतात. पण पाहणारी व्यक्ती सुद्धा सरळ अन्तःकरणाची मात्र पाहिजे. दंभी कपटकलापटु लोकांच्या दृष्टीत एक दिसेल, मनात असेल दुसरेच व कृतीत उतरेल तिसरेच, पण 'स्वामी सहज सरल रघुराव' असल्यामुळे सीता जाणू शकली.

(२) प्रभु पुलकित अति बघता प्रीतिस - सीतेचे ते अपार प्रेम पाहून प्रभु असून सुद्धा त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. परम प्रसन्न झाले, आनंद झाला. प्रभु शब्दाने सुचविले की ते आता धनुष्यावर आपले प्रभुत्व चालविणार व सीतेचे प्रभु होणार. प्रभु = शासक व स्वामी, प्रभुनीच कृपा करण्याचे ठरविल्यावर दुःख, शोक तळमळ यांचा विनाश होण्यास वेळ तो किती लागणार! प्रभु काय करतात पहा –

हिं. गुरहि प्रनामु मनहिं मन कीन्हा। अति लाघवँ उठाइ धनु लीन्हा ॥५॥
दमकेउ दामिनि जिमि जब लयउ । पुनि नभ धनु मंडलसम भयऊ ॥६॥
लेत चढ़ावत खैंचत गाढ़े। काहुँ न लखा देख सबु ठाढ़े ॥७॥

म. *गुरुला स्वमनीं प्रणाम करूनी। सुलाघवे धनु घेति उचलुनी ॥५॥*
चपले सम घेतांच चमकले। मग नभिं धनु मंडलसम वळले ॥६॥
घेत सज्यतां बळे ओढतां। लक्षि न कुणि, सब बघति तिष्ठता ॥७॥

अर्थ : गुरु (वसिष्ठांना) मनात प्रणाम करून अत्यंत लाघवाने (अति चपलतेने) प्रभूनी धनुष्य उचलून घेतले ॥५॥ उचलून घेतानाच ते धनुष्य विजेसारखे चमकले व लगेच आकाशात ते मंडलाकार वळले (आकाशांतील धनुष्यमंडलासारखे बनले) ॥६॥ (मात्र) घेताना दोरी लावताना किंवा जोराने ओढताना कोणाच्या लक्षातसुद्धा आले नाही (फक्त) राम उभे आहेत इतकेच उभे असणाऱ्या सर्व लोकांना दिसले. (केव्हा उचलले), केव्हा गुण लावला, व केव्हा ओढले हे कोणाला दिसले सुद्धा नाही) ॥७॥

टीका - टीका चौ.५(१) गुरुला स्वमनीं प्रणाम करून - दो. २० पासून विश्वामित्रांचा उल्लेख अनेक वेळा गुरु शब्दाने केला गेला असला तरी ते स्वतः त्या रंगभूमीत असता त्यास मानसिक प्रणाम करण्यात औचित्य नाही, नुसती मान वाकवून सुद्धा सहज करता आला असता, म्हणून येथे गुरु = वसिष्ठ समजणेच उचित आहे. वसिष्ठ रघुवंशाचे कुलगुरु रामलक्ष्मणांचे आद्य विद्यागुरु व मोक्षगुरु पण आहेत. आतापर्यंत या प्रकरणात त्यांना कोठेही प्रणाम केलेला नाही. पण ही वेळच अशी आहे की या 'कार्याने रघुवीराची कीर्ति निश्चित होते'. (क) वसिष्ठांचे स्मरण व त्यांना प्रणाम करण्यात कृतज्ञतेचा भाव आहे. वसिष्ठानी दशरथांची समजूत घातली नसती तर विश्वामित्रांबरोबर येता आले नसते. व आजचा हा सुयोग आलाच नसता. (ख)हात जोडून मस्तक नमवून प्रणाम करण्यास वेळ मोडला असता व सीतेचे प्राण निघून गेले असते म्हणून चटकन मनात प्रणाम केला असे मानणे शृंगाररसाची व कृपाघनतेची कमान उंच करणारे असले तरी हात जोडून मस्तक नमविण्यास, किंवा नुसते मस्तक नमविण्यास मनाने नमस्कार करण्यापेक्षा जास्त वेळ लागतच नाही. शिवाय सीता आता वैदेही राहिलेली नसून जानकी आहे. आनंदित आहे म्हणून ती भीती मानणे विसंगत आहे. याऊपर विश्वामित्रांसच मनात नमन केले असे मानावयाचे असेल त्यानी मानावे.

(२) सुलाघवे = अतिलाघवाने, अति चपलतेने, किती चपलतेने उचलून घेतले ते पुढे सांगतात. लक्ष्मणाच्या ठिकाणी सुद्धा असेच हस्तलाघव व क्रियालाघव आहे. 'लक्ष्मण तिचे सुलाघवे कापिति नासा कान' (शूर्पणखेचे ३/१७) ६।६६।६ सुग्रीवाचे उदाहरण पहा. जे धनुष्य हजारो राजाना तिळमात्र उचलता आले नाही, ते उचलण्याचा प्रयत्न करीत असता घामाघूम झाले व धापा टाकीत गेले. लाघवाने सहज केव्हा उचलले हे कळले सुद्धा नाही. लाघव = कौशल्य हा अर्थही येथे घेण्यासारखा आहे. इतर अर्थ येथे निरुपयोगी आहेत.

चौ. ६(१) चपले सम घेताच चमकले - धनुष्य फार तेजस्वी, अतिजड व अति विशाल, व ते विद्युतवेगाने अतिचपलतेने उचलले गेले. या दोनी शक्तींच्या संघर्षाने विजेसारखा चक्क् चक्क असा प्रकाश एकदम पडला. हे काय झाले म्हणून पाहण्यासाठी लोक ताडकन आपापल्या जागेवरच उठून उभे राहिले. पण त्या प्रकाशाने त्यांचे डोळे दिपले व पुढे काय झाले ते त्यांना दिसू शकले नाही. सार हे की त्या प्रकाशाने लोकांचे डोळे दिपून जातात तोच पुढे वर्णिलेल्या सर्व क्रिया

अत्यंत चपलतेने घडल्या. लोक उभे असल्याचा उल्लेख पुढील चौपाईत आहे. येथे रघुवीराच्या अपार बाहुबलाची चमक दाखविली. (क) मग नभि धनुमंडलसम भळले - लगेच ते आकाशात गेल्यासारखे भासले (शंकरांना) व एकदम वाटोळे मंडलाकार वळले झाले. भाव हा की ते धनुष्य पायाखाली धरून, वाकवून दोरी लावावी लागली नाही. वेताची पातळ छडी, दोन्ही टोकांना धरून चटकन वर नेऊन वाकवावी किंवा कमळाचा दांडा (मृणाल कमलनाल) जसा वर करून वाकवावा, तसेच ते धनुष्य प्रभुनी वाकविले.

(२) येथे पावसाचे रूपक गूढार्थाने चालूच आहे. राम कृपावारिधर मेघश्याम आहेत, त्यातून प्रथम वीज चमकली व येथे इंद्रधनुष्य पडल्याचे नभधनुमंडल (हिंदी) व 'नभि धनु मंडल' यानी सुचविले आहे. कृपेचा पाऊस एकाबाजूस पडूलागला आहे हे ध्वनित केले. आता लवकरच भीषण कडकडाट होऊन जोराचा पाऊस पडेल आणि चातकी व साळीचे पीक हर्षित होतील.

(क) या धनुष्याची स्थितिस्थापकता (लवचिकपणा) शिवविष्णु युद्धाचे वेळी नष्ट झाल्यामुळे ते महेशास सुद्धा युद्ध कार्यात निरुपयोगी ठरले होते. जास्त कमी वाकविणे त्रिपुरारीस सुद्धा अशक्य झाले होते. जे मुळिच वाकत नव्हते त्यास मंडलाकार वाकविण्यास जी शक्ती खर्च झाली त्या शक्तीच्या व धनुष्याच्या संघर्षात विविध प्रकारचा प्रकाश एकापुढे एक पडला व त्या प्रकाशानेही लोकांचे डोळे दिपून गेले. घेताना विजेचा चकचकाट व वाकविताना इन्द्रधनुष्यासारखे तेज पडल्यामुळे काय झाले ते सांगतात –

चौ. ७(१) घेत, सज्यता, भळे ओढता, लखि न कुणि सब बघति तिष्ठता - सज्जणें = सज्य करणे, दोरी लावणे, चढवणे, भळे ओढता - दोरी लावल्यानंतर ती आपल्याकडे जोराने ओढून मग बाण सोडण्यासाठी ती सोडून देतात त्याचा हा उल्लेख आहे. घेणे, सज्ज करणे व दोरी ताणणे या क्रिया केल्या घडल्या किंवा नाही हे कोणालाच कळले नाही. याची कारणें वर दाखविलीच आहेत. या सर्व क्रिया घडतील अशी लोकांची अपेक्षा होती हे येथे सुचविले. राम उभे आहेत एवढेच लोकांना दिसले. लोक सुद्धा उभे राहिले आहेत हे 'बघति तिष्ठता' यावरून स्पष्ट होते. लोक केव्हां उभे राहिले हे मागील चौपाईच्या टीकेत दाखविले आहे. (क) भळे ओढता - याचा अर्थ असा नव्हे की रघुवीराने ते जोराने ताणले पण कोणाला दिसले नाही. रामचंद्रानी काय काय केले हे मागल्या दोन चौपायात वर्णिले आहे. येथे लोकांची अपेक्षा अनुभव सांगितले. रामचंद्रानी दोरी चढविलीच नाही हे मागील दोन चौपायांवरून अगदी स्पष्ट आहे. दोरी लावण्यापूर्वीच जेव्हा ते मंडलाकार झाले तेव्हाच ते आणखी वाकविता मोडले. ज्याच्या ठायी लवचिकपणा नाही, तो दंड जोराने वाकविताना मध्ये मोडणारच. मोळीतील सर्पणाच्या लांब तुकड्याचा विचार करावा, किंवा जाड ऊस दोन टोके हातात धरून वर हवेत वाकविण्याचा, मंडलाकार करण्याचा प्रयत्न करताना त्याचे काय होईल याचा विचार करावा. 'कदा नेणों ओढी, शरधितुनि काढी शर कदा। कदा धन्वी जोडी वरिवरिहि सोडी शर कदा' (नलदमयन्ती आख्यान) हे वीराच्या अति लाघवाचे वर्णन आहे. शरधि = भाता, धन्वी = धनुष्यावर ते धनुष्य वाकविताना काय झाले ते आता सांगतात.

हिं. तेहि छन राम मध्य धनु तोरा। भरे भुवन धुनि घोर कठोरा ॥८॥

छंद भरे भुवन घोर कठोर रव रबि बाजि तजि मारगु चले।
चिक्करहिं दिग्गज डोल महि अहि कोल कूरुम कलमले॥
सुर असुर मुनि कर कान दीन्हें सकल बिकल बिचारहीं।
कोदंड खंडेउ राम तुलसी जयति बचन उचारहीं॥१॥

म. रामें भग्न धनू मधिं तत्क्षण। भुवनिं भरे ध्वनि कठोर भीषण ॥८॥

छंद. भुवनांत घोर कठोर रव रवि-वाजि उत्पथिं धावती।
चीत्करति दिग्गज डोल महि अहि कूर्म कोलहि विवळती॥
सुर असुर मुनि कर कानिं देती सकल विकल विचारती।
कोदण्ड खंडिति राम तुलसी सकल 'जय' उच्चारती॥१॥

अर्थ : त्याच क्षणी (मंडलाकार झाले त्याच क्षणी) रामचंद्रानी ते धनुष्य मधोमध मोडले. व सर्व भुवनात घोर (भीषण) कठोर ध्वनी भरला. (सर्व भुवने घोर कठोर = ध्वनीने भरली असा अर्थ हिंदीचा आहे) ॥८॥ घोर कठोर ध्वनि (ख) भुवनात भरला व सूर्यांचे घोडे मार्ग सोडून धावू लागले; दिग्गज चीत्कार करू लागले, मही डोलू लागली; शेष कूर्म व वराह विवळू लागले; सुर असुर व मुनि यानी आपले हात कानावर दाबले सर्व लोक व्याकुळ होऊन विचारात पडले की रामचंद्रानी धनुष्य मोडले की काय? तुलसीदास म्हणतात तसा निश्चय होताच सर्व जयजयकार करू लागले ॥छंद॥

टीका चौ.(१) तत्क्षण - त्याच क्षणी 'मग नभि धनु मंडलसम वळले (चौ.६) त्याक्षणी, या प्रमाणे या चौपाईचा संबंध मागल्या(७व्या) चौपाईशी नसून ६व्या चौपाईशी आहे. सातवी चौपाई रघुवीराचे अति लाघव वर्णन करण्यासाठी व लोकांची अपेक्षा व त्यावेळची स्थिती वर्णन करण्यासाठी आहे. हा संदर्भ लक्षात न घेता सातव्या चौपाईशी संबंध जोडल्यामुळे पुढील 'तुटले स्पर्शत दोष न रामा' (२७२।३) व 'तुटे चाप मी लावि करा जैं' (२८३।८) व लक्ष्मण व रामवचनांशी 'बळे ओढता' या सातव्या चौपाईतील वचनाचा विरोध उत्पन्न होतो व मग कसेतरी समाधान करण्याची पाळी येते. (क) तीन निमेषांचा एक क्षण होतो. 'आम्नातास्ते त्रयः क्षणः' एका निमेषात उचलले, दुसऱ्या निमेषात वाकविले व तिसऱ्या निमेषात मोडले पण तीन निमीषे हा काळ इतका सूक्ष्म आहे की त्यातील क्रम अनुभवास येणे शक्यच नाही. (१६२ निमेष = १ पळ = २४ सेकंद) त्यामुळे ज्याना या क्रिया दिसल्या (शंकरांना) त्यांना सुद्धा तिन्ही गोष्टी एकदमच घडल्या असे वाटले. लोकांचे डोळे तर दिपून गेले होते.

(ख) धनुष्य का मोडले? याविषयी हनुमन्नाटकात वर्णन आहे तो श्लोक - तत् ब्रह्ममातृवध पातकि मन्मथारिक्षत्रान्तकारि - कर, संगम पापभीत्या। ऐशं धनुर्निजपुरश्रणाय नूम देहं मुमोच रघुनन्दन पाणितीर्थे' (१।२५) शिवाने या धनुष्याने ब्रह्मदेवाचे मस्तक उडविले होते. (मृगीरूप सरस्वतिच्या मागे मृगरूप धरून धावू लागले तेव्हां) व परशुरामाने धनुष्याने मातेचे शिर उडविले होते. याप्रमाणे ते शिवधनु ब्रह्मदेव वध व मातृवध पातकी झाले होते व पुन्हा मन्मथारी व क्षत्रांतकारी

यांच्या हातच्या स्पर्शाचे पाप लागू नये म्हणून केलेल्या पापाचे प्रायश्चित म्हणून त्याने रघुनन्दनाच्या करतीर्थात जणू देहत्याग केला.

(२) भुवनि भरे ध्वनि कठोर भीपण - तो जो धनुष्य मोडताना कडकडाट झाला त्याचा आवाज सर्व भुवनात भरून राहिला. कोंदला, कठोर भीपण = भयंकर, दारुण, त्या आवाजाने प्रथम शरीराला धक्का बसून छातीत धडधडू लागले असेल. वीज पडते त्यावेळी अनपेक्षितपणे जो कडकडाट होतो त्याचा विचार केला व सर्व लोक तटस्थ होऊन चित्रासारखे बघत उभे आहेत हे ध्यानात असले म्हणजे वर म्हटल्याप्रमाणे झाले असेल याची खात्री होईल. येथे कोणाचे प्राण त्या ध्वनीच्या घाताने निघून गेले नाहीत. ही केवळ रामकृपा कठोर अति कर्कश कानांना पीडादायक, कानठळ्या बसविणारा असा ध्वनी - आवाज झाला. या ध्वनीचा परिणाम किती कसा झाला हे आता छंदात सांगतात.

छंद (१) भुवनात घोर कठोर रव - भरला हे मागील चरणातून अध्याहृत घेणे. मागल्या चरणातील बरेच शब्द या चरणात पुन्हा वापरून हे दाखविले की हा छंद मागल्या चौपाई कमलिनीचे फूल आहे. व त्या चौपाईचाच अर्थ येथे अधिक विकसित केला जात आहे. (क) रवि - वाजि उत्पथि धावती सूर्याचे घोडे त्या कठोर भीपण आवाजाने बिचकले व उधळून मार्ग सोडून सैरावरा धावू लागले. याने भुवर्लोकादि स्वर्गलोकात झालेला परिणाम दाखविला.

(२) चीत्करति दिग्गज - लक्ष्मणाच्या आज्ञेप्रमाणे दिग्गजानी खूप नेट धरला व हालचाल केली नाही, पण या ध्वनीचा आघातच एवढा मोठा की त्यांना सुद्धा स्थिर राहण्यात चिची करावे लागले. (क) डोल महि - धरणीकंप झाला. यावरून तिला धारण करणारे कोणीही स्थिर राहू शकले नाहीत. (ख) अहि कूर्म कोलहि विवळती - मूळात 'अहि कोल कूरूय' असा क्रम आहे. तो वृत्तरचनानुसार आहे. मराठीत वस्तुस्थिती निदर्शक अर्थक्रम ठेवला गेला आहे. पूर्वी हिंदीत 'कमठ अहि कोला' (२६०।१) असे म्हटले तेथे काही विद्वान टीकाकारानी शेप हा कूर्माचा आधार आहे असे म्हटले. आता येथे म्हणावे लागेल की शेपाला आधार वराह = कोल आहे व त्याला आधार कूर्म आहे! एकदां एक एकदां एक! वेळ मारून नेऊन धूळफेक करणारांची रीती अशीच असते. शेप, कूर्म व वराह सुद्धा भयाने विव्हळ झाले व कापू लागले! येथे पाताळातील परिणाम दाखविला. आता तिसऱ्या चरणात पृथ्वीवरील व विशेपतः या सभेत झालेला परिणाम सांगतात.

(३) सुर असुर मुनि कर कानि देती - तो आवाज कानांना असह्य झाला. कान फुटतील की काय असे वाटून भयाने हातांनी कान घट्ट झाकून ठेवले. हेतू हा की तो आवाज आणखी कानांत शिरु नये. मूठ वळवून बाकीची बोटे मिटून १/१ बोट कानात घालण्यांस वेळ व धीर कुठला! अथवा काव्यरूपाने असे म्हणू की हातांना कंप सुटला व मस्तकात कळा येऊ लागल्या म्हणून हात चटकन कानावर जाऊन बसले. व त्यांनी डोक्याला मिठी मारली! रघुनाथ पंडितांच्या सीतास्वयंवराख्यानात (ओटी घेता तडाठी...) हा श्लोक आहे. त्यात ओजस्वी शब्दांनी ध्वनीची कठोरता दाखविली आहे. पण या छंदातील भावरम्यता, त्रिभुवनात झालेले परिणाम दाखवणे वगैरे सौंदर्य त्यात नाही शब्दालंकार चांगले आहेत पण अर्थालंकार व भापारम्यता त्यात नाही.

केवळ शब्दालंकाराची किंमत फारच कमी! येथे त्रिभुवनाचे सजीव चित्र डोळ्यापुढेउभे केले आहे. पडद्यावर स्पष्टपणे रंगविता येईल.

(क) सकल विकल विचारती - सुर असुर व मुनि यांची दशा जेथे अशी झाली तेथे त्या सभेतील पुरनरनारीचे काय झाले असेल! ते सगळे अगदी व्याकुळ झाले. जो तो विचार करू लागला की चक् चक् चमकले काय व तत्क्षणी हा एवढा भयंकर आवाज कसला! मेरु पर्वत कोसळला, का आकाश कोसळून पडले का हजारो विजा एकदम पडल्या! पण मेघ तर दिसत नाहीत; रामानी धनुष्य मोडले की काय? डोळे उघडून पाहतात तो राम हातात दोन धनुष्यखंड घेऊन उभे आहेत वेदीवर! तेव्हा तुलसीदास म्हणतात की सर्वांनी 'रघुवीर रामचंद्र की जय' इत्यादी प्रकारे मोठ्याने जयजयकार करण्यास प्रारंभ केला. नमुना हा –

(ख)

। जय जय राघव जनभय भंजन । जय जय हर कोदण्ड विखंडन ।।१।।

। जय रघुवीर भूप मद मर्दन । विश्वविजय यश जानकि अर्जन ।।२ ।।

। जनकभूप परिताप - हरण जय । नगर नारि नर सुखद जयति जय ।।३ ।।

। असुरकपट नृप भयदायक जय । सानुज कौसल्यात्मज जयजय ।।४ ।।

। कोसलपति जय दशरथ नन्दन । जयजय कौशिक मुनिमन रंजन ।।५ ।।

। नीरजनील सुकोमल जयजय । रामचंद्र जय सीतापति जय ।।६ ।।

। जय जय लोक विलोचन सुखकर । जय जय मोह विभंजन भयहर ।।७।।

। बालजरठ नर नारि चित्तहर । प्रज्ञा प्रेरक जय जय रघुवर ।।८।। (प्रज्ञानानंद)

(ग) घोर कठोर रवाचे हनुमन्नाटकातील वर्णन - भुटचद्भीम धनुः कठोरनिनदस्तत्राऽकरोद्विस्मयं । प्रत्यव्राजि रवे रमार्गमनं शम्भोः शिरः कम्पनम् ।। दिग्दन्ति स्खलनम् कुलाद्रिचलनं सप्तार्णवोन्मेलनम् । वैदेहीमदनं मदान्धदमनं त्रैलोक्य संमोहनम् ।।२६ ।। रुन्धन्नष्ट विधेः श्रुतीर्मुखरयन् अष्टौ दिशा, क्रोडयन् ।। मूर्तीरष्टमहेश्वरस्य, दलयन्नष्टौ कुलक्ष्माभृतः ।। तागक्ष्णा तधिरापि पन्नगकुलाज्यष्टौच संपादयन् उन्मीलत्यय मार्च दोर्बल दलोत्कोदण्ड कोलाहलः ।।१ ।२५ ।। शंकराच्या अष्टमूर्ती - 'भूर्जलं वन्हिराकाशं वायुर्यज्वा शशी रविः'

याप्रमाणे जय जयकार सुरु झाला. आता सार रूपाने उपसंहार करून, धनुष्यभंगामुळे चढलेल्या प्रमोदरंगाचे रंगभूमीतील दृश्य दाखवितील.

हिं.सो. ***संकर चापु जहाजु सागर रघुबर बाहुबलु ।।***
बूड़ सो सकल समाज चढ़ा जो प्रथमहिं मोह बस ।।२६१ ।।

म.सो. ***शंकर चाप जहाज सागर रघुवर बाहुबल ।।***
बुडला सकल समाज चढे प्रथम जो मोहवश ।।२६१ ।।

अर्थ : शंकरचाप हे जहाज असून रघुवर बाहुबल हा सागर आहे. जो समाज मोहवश होऊन (त्या जहाजावर) आधीच चढला होता तो(त्या जहाजासकट, त्या सागरात) बुडला ।।२६१ ।।

टीका - दो.(१) शंकरचाप जहाज - यालाच 'संभुचाप बड बोहितु' असे (२६० ।७) म्हटले. येथे जहाज म्हटले व बोहितु = जहाज हा अर्थ तु.दासांनीच स्पष्ट केला आहे. तरी सुद्धा 'बोहितु'च्या अर्थाच्या मतभेदात टीकाकार सुद्धा वाहवले आहेत. (क) शंकरचाप जहाजावर कोण कोण जाऊन बसले होते याचे वर्णन २६० ।४-८ मध्ये केले आहे. सर्व लोकांचे संशय व अज्ञान, मंदमहीपांचा मद, अभिमान, भृगपतिचा गर्व, सुरमुनिवरांची कातरता, सीतेचा शोक चिंता; जनकाचा परिताप व राण्यांचा दारुण दुताप या सर्वांना शंकरधनुष्याबरोबर रघुवरबाहु बलरूपी अपार सागरात जलसमाधी मिळाली. शंकराचेच धनुष्य तेहि शंकरच ठरले! त्याने स्वतः समाधी घेता घेता अशंकरांचा विनाश करून सर्वांचे जगाचे शं (कल्याण) च केले. (ख) परशुरामांची गुरुता संपली व त्यांचा मद सुद्धा बुडाला हे भविष्य येथे सांगून टाकले. येथे सोरठा हे कोमलवृत्त वापरले. दोन्ही अर्धातील प्रथम चरणात थोडे से ओज असले तरी दुसऱ्या चरणातील अवरोहाने सुचविले की सर्वांना शान्तिसमाधान झाले. वीरभयानक रौद्र रसांचा लय शान्त रसात केला.

हिं. प्रभु दोउ चाप खंड महि डारे । देखि लोग सब भए सुखारे ।।१ ।।
कौसिकरूप पयोनिधि पावन । प्रेमबारि अवगाहु सुहावन ।।२ ।।
रामरूप राकेसु निहारी । बढ़त बीचि पुलकावलि भारी ।।३ ।।
बाजे नभ गह गहे निसाना । देवबधू नाचहिं करि गाना ।।४ ।।

म. प्रभु दो चाप-खंड महिं टाकति । पाहुनि सकल लोक सुख पावति ।।१ ।।
कौशिकरूप पयोनिधि पावन । प्रेम सुवारि अगाध सुशोभन ।।२ ।।
रामरूप राकेशा पाहत । वीची बहु पुलकावलि वाढत ।।३ ।।
नभीं नौबदी दुम् दुम् वाजति । देव-वधू बहु गाती नाचति ।।४ ।।

अर्थ : प्रभूनीं धनुष्याचे दोन तुकडे जमिनीवर टाकले. ते पाहून सर्व लोकांस सुख झाले ।।१ ।। कौशिक (विश्वामित्र) रूपी सुंदर व पवित्र समुद्र प्रेमरूपी अगाध व सुंदर जलाने भरला आहे ।।२ ।। त्याने रामचंद्ररूपी पौर्णिमेचा चंद्र पाहताच त्याच्या रोमांचांच्या रांगारूपी लाटा सारख्या वाढू लागल्या ।।३ ।। आकाशात देवांचे नगारे दुम्दुम् वाजू लागले व पुष्कळ देववधू (अप्सरा) गातगात नृत्य करू लागल्या ।।४ ।।

टीका चौ. १(१) प्रभु दो चाप खंड महिं टाकति - म्हणजेच दोन हातात दोन खंड होते. यावरून सुद्धा हेच ठरते की धनुष्याची दोन टोके दोन हातात उसासारखी धरून वाकवीत असता त्याचे दोन तुकडे झाले ते दोन हातात होते. मधोमध मोडण्याचा उल्लेख मागील चौपायामध्ये स्पष्ट च आहे. दोरी ओढीत असता जर दोन तुकडे झाले असते तर डाव्या मुठीत एका तुकड्याचे टोक व उजव्या हाताच्या आंगठ्या सहित तीन बोटांच्या चिमटीत धनुष्याची दोरी व तिला खाली लोंबत असलेला धनुष्याचा दुसरा तुकडा असे झाले असते. हे तुकडे प्रभूंच्या हातात दिसले

म्हणूनच रामचंद्राने धनुष्य मोडले अशी लोकांची खात्री झाली. नाहीतर कोणी मोडले व तुकडे मध्ये कसे झाले या विषयी वादविवाद होऊन युद्धावर पाळी आली असती. मागील संदर्भानुसार हा उल्लेख अत्यंत महत्वाचा आहे. कोणाला किती सुख झाले हे आता सांगतात. (ख) याहुनि सकल लोक सुख पावति - या सर्व लोकांत 'धर्मशील हरिभक्त शहाणे राजे व विवेकी राजे यांच्या शिवाय इतर राजांचा अंतर्भाव करता येत नाही हे पुढील राजे लोकांच्या वर्णनावरून ठरते. जे राजे पुढे वडवड व युद्धाची तयारी करू लागले आहेत व रामलक्ष्मणांना बांधून सीतेला जबरीने नेण्याची भाषा बोलले त्यांना धनुर्भंगामुळे सुख झाले असे म्हणता येणार नाही.'

चौ. २-३ (१) कौशिक, विश्वामित्र, २३७।२ व २३९।९ मध्ये विश्वामित्रांस कौशिक म्हटले आहे. तेथील टीकेत कौशिक शब्दाचे वैशिष्ट्य पहावे. धनुष्यभंग करण्याची आज्ञा दिली विश्वामित्राने व धनुर्भंग झालेला पाहून प्रेमसागराला भरती आली कौशिकाच्या! मर्म हे आहे की ते जन्माने क्षत्रिय राजवंशातले आहेत. परशुरामाने सर्व क्षत्रिय वीरांचा नाहक संहार करून टाकलेला आहे. अशा वेळी परशुरामाचा दर्प मर्दन करणारे कार्य एका क्षत्रिय राजकुमाराने केले म्हणून त्यांस विशेष आनंद झाला. हा आनंद गुरु या भावनेने झाला नसून वरील भावा मुळे झाला. रामपरमात्मा असल्याने गुरु भावनेने आनंद झाला असता तर विश्वामित्र शब्द येथे पाहिजे होता. कारण गुरु म्हणून आज्ञा दिली ती विश्वामित्रांनी दिली आहे. जनकानी निमंत्रण पाठविले ते कौशिकाला पाठविले (२३९।९) व रामचंद्रानी पुष्पवाटिका कथा निवेदन केली ती पण कौशिकालाच गुरुला नव्हे. फुले दिली ती गुरुला दिली (क) दुसरा भाव हा की हे जे महत्कार्य घडले ते विश्वामित्रांच्या आशीर्वादाने घडले नसून रघुवीराच्या बाहुबलाने घडले हे रहस्य येथे श्रोत्यावक्तांच्या दृष्टीसमोर आणायचे आहे. मागल्या चौपाईत "प्रभु" शब्दाने रहस्य सुचविले आहे. 'प्रभु दो चापखंड महि टाकिति' पुढे परशुराम प्रकरणात राम किंवा लक्ष्मण यांनी एकदा सुद्धा म्हटले नाही की गुरुकृपेने धनुर्भंग करता आला. हात लावताच मोडले. जीर्ण जर्जर झाले होते. रामचंद्रास नव्यासारखे वाटले वगैरे वचने आहेत.

(३) पयोनिधि पावन - वाढत - प्रेम सागराला पौर्णिमेची अत्यंत मोठी भरती येण्याचे येथे वर्णन आहे. सागराला लाटा जशा क्रमाक्रमाने मोठ्या जोराच्या व अधिक भराभर येत जातात तशी या व पुढल्या चौपाईतील दीर्घ ह्रस्व अक्षरांची रचना पहावी. "कौशिक रूप पयोनिधि पावन। प्रेम सुवारि अगाध सुशोभन" या चौपाईत एकदीर्घ अक्षराच्या नंतर दोन ह्रस्व अक्षरे असा मोजका क्रम आहे. पण पुढील "रामरूप राकेशा पाहत यात ओज पुष्कळ वाढले व दीर्घ अक्षरांतील अंतर कमी होत गेले आहे. भरती पूर्ण होण्याच्या वेळी अशाच जोराच्या व एकावर एक सागर लाटा येत असतात." (क) येथे प्रेमासारख्या कोमल रसाच्या वर्णनात ओज जास्त कां? ही भरती प्रभूच्या वीररसाच्या दर्शनाने आली आहे. वात्सल्य व वीररसांचे मिश्रण आहे. येथे दाखविले की विश्वामित्र प्रेमसागर मूळचे अयोध्येतून रामलक्ष्मणांना घेऊन निघाल्यापासून आहेतच. ताटिकावधापासून त्या प्रेमसागरास भरती येऊ लागली. पण आजची ही भरती सर्वात मोठी आहे. (ख) जगाचे कल्याण होणार, रावणादिकांचा बी मोड होणार धर्माची वृद्धी होणार व "उदंड जाहले पाणी स्नानसंध्या करावया" असे होणार, क्षत्रिय राजांच्या संरक्षणामुळे ब्राह्मण, गाई,

मुनि, संत सती इत्यादी सर्वांना आपापल्या धर्माचे पालन निर्भयपणे उघड उघड करता येणार हे जाणून हा परमानंद झाला आहे. (३) मी एक साधा मुनि असता प्रभुनी मला जगात अपरिमित मोठेपणा दिला याबद्दल आपल्या भाग्याची धन्यता वाटत आहे. प्रत्येकजण हेच म्हणणार की रघुवीराने धनुष्य मोडले ते विश्वामित्रांच्या कृपासामर्थ्यानेच मोडले नाहीतर अशा परमकोमल व कोवळ्या वयाच्या किशारास ते कसे मोडता येणार? जनकराजा, दशरथ, व कौसल्यादी राण्या यानी असेच म्हटले आहे पुढे.

(३) पयोनिधि पावन = क्षीरसागर असाहि अर्थ करता येईल. व पावन शब्द 'प्रेम'कडे घेतला म्हणजे पावनप्रेम = निस्वार्थ, अनन्य प्रेम असा अर्थ होतो. विश्वामित्रांचे प्रेम असेच आहे. नगरजनांचे व सीतेचे सुद्धा जे प्रेम आहे ते लौकिक नात्याच्या संबंधावर आधारलेले शुद्ध प्रेम आहे. मानसातील सर्व मुनिवृंदांत विश्वामित्रच अपवादभूत आहेत. त्यांची इतकी अगाध अपार प्रेमभक्ती असून त्यांनी प्रभूजवळ कशाचीही याचना केली नाही. की प्रभूच पूजन, स्तुती, प्रार्थना इत्यादी मुळीच केले नाही. वाल्मीकीनी अतिथिभावनेने मानसन्मान स्वागत केले आहे. ऐश्वर्य भावनेने स्तुतीही केली आहे. वसिष्ठानी शेवटी एकदा तरी स्तुती करून याचना केली आहे. (क) सागराला शाप असल्यामुळे व नित्यस्नान वर्ज असल्याने सागरास पवित्र म्हणता येत नाही. पण प्रेमवारीने अभ्यंतर मळ जाऊन खरी चित्त शुद्धी होते.

(४) रामरूप राकेशा पाहत - राकेश = पौर्णिमेचा चंद्र, राका = पौर्णिमा + ईश = राकेश पौर्णिमेचा चंद्र उगवला व सागराला दिसला म्हणजे त्या चंद्राच्या पूर्ण वृद्धीला पाहून सागराला आनंद होतो व तो वाढतो (त्याला भरती येते). 'सज्जन सकृत सिंधुसम कोणी। जया वृद्धि, विधुपूर्ण बघोनी' (१।८।१४) याने हे सुचविले की रामचंद्राच्या यशप्रतापाची दिगंत कीर्ति होणार. त्यांचा मानसन्मान आदर वाढणार म्हणून विश्वामित्रास आनंद झाला. (क) सागराच्या पाण्यास भरती येते ती त्या त्याच्या वाढण्याऱ्या लाटावरून समजते. तशीच या प्रेमपयोनिधीला भरती आली हे वाढणाऱ्या रोमांचावरून समजले. आता देवांच्या आनंदाचे वर्णन करतात.

चौ. ४(१) आकाशात देवांनी दुंदुभी वाजविल्या व अप्सरा नृत्यगान करू लागल्या. या वेळी देवांना फार आनंद झाला आहे. म्हणून त्याचे वर्णन एकाच चौपाईत न करता आणखी चौपाया खर्ची पडल्या आहेत. देवसुद्धा जयजयकार करीत आहेत. हे पुढे ध्वनित केले आहे.

हिं. ब्रह्मादिक सुर सिद्ध मुनीसा। प्रभुहि प्रसंसहि देहिं असीसा ॥५॥
बरिसहिं सुमन रंग बहु माला। गावहिं किंनर गीत रसाला ॥६॥
रहि भुवन भरि जयजय बानी। धनुष्य भंग धुनि जात न जानी ॥७॥
मुदित कहहिं जहँ तहँ नर नारी। भंजेउ रामु संभु धनु भारी ॥८॥

म. ब्रह्मादिक सुर सिद्ध मुनीश्वर। स्तविती प्रभुस देति आशीर्वर ॥५॥
वर्षति बहुरंगी सुम माला। किंनर गीतां गाति रसालां ॥६॥
भुवनिं कोंदली जय जय वाणी। धनुर्भंग रव येइ न कानीं ॥७॥
जिथं तिथ म्हणति मुदित नरनारी। रामें भग्न शंभुधनु भारी ॥८॥

अर्थ : ब्रह्मादी (ब्रह्मा शिव) इतर देव सिद्ध व मुनिश्रेष्ठ प्रभूंची स्तुती प्रशंसा करून उत्तम (वर) आशिर्वाद (आशी.) देऊ लागले ॥५॥ विविध रंगांच्या फुलांचा व पुष्पमालांचा वर्षाव केला, व किंनर रसाळ गीते गाऊ लागले ॥६॥ सर्व भुवनात जयजयकाराचा रव कोंदलाच धनुष्यभंगाचा ध्वनि (रव) ऐकू येत नाहीसा झाला ॥७॥ प्रमुदित झालेल्या स्त्रिया व पुरुष जिथे जिथे (आपसात) म्हणतात की शंभूंचे भारी धनुष्य रामचंद्रानी मोडले ॥८॥

टीका चौ. ५(१) ब्रह्मादिक = ब्रह्मा, व महेश, सार हे की ज्या ब्रह्मादी देवांनी कैलासात जाऊन शंकरांसह ब्रह्मदेवाच्या मुखाने प्रभूला प्रार्थना केली होती ते सर्व देवादी, फक्त गोरूपधारी पृथ्वी तेवढी यावेळी नाही. "भिऊ नका मुनि सिद्ध सुरेश्वर। तुमचेस्तव धरू नरवेपावर" (१।१८७।१) असे आश्वासन ज्यांना दिले होते त्या सर्वांची या धनुर्भंगाने खात्री झाली की हे प्रभु आहेत. ते प्रभुच रघुवीर राम आहेत हे मनात ठेऊन प्रशंसा स्तुती केली व उत्तम आशीर्वाद दिले. प्रभूला! व आशीर्वाद! हे कसे? अशी शंका येणे शक्य आहे. भाव हा की प्रभु आहेत हे नक्की ओळखले, पण दशरथनंदन, कौसल्यानंदवर्धन रघुवीर या रूपाने त्यांच्या या अलौकिक व आश्चर्यजनक पुरुषार्थाची प्रशंसा केली व त्याच भावनेने आशीर्वाद दिले. या देवात शंकर आहेत. त्यांस माहीत आहे की अवतार रहस्य गुप्त ठेवण्याची भगवंताची इच्छा आहे. म्हणून लौकिकव्यवहारानुसार आशीर्वाद दिले. लंकाकाण्डात रावणवध होईपर्यंत हे रहस्य देव गुप्त ठेवणार आहेत. रावणादिकांचा संहार आता होणार हे जाणून या सर्वांना आनंद झाला. या मुनीश्वरांची भावना स्तुती करताना कशी असेल ते दो. १८६ व १८७।१च्या टीकेत पहावे.

चौ. ६-७ (१) सुम = कुसुम, 'पुष्पप्रसूनं कुसुमे सुमन' (अमरे)सुमन व सुमनमाला यांची वृष्टि करण्यास प्रारंभ केला. पुष्पमालांची वृष्टी करून सुचविले की आता जयमाला समर्पणाने लवकर विवाह होऊ द्या. आपला आनंद, हर्ष व्यक्त करण्याचे हे विविध मार्ग आहेत. चौ. ७ ही ब्रह्मादी देवांच्या व पुरनरनारींच्या वर्णनाच्या मधे घालून सुचविले की देव सुद्धा जयजयकार करीत आहेत. (क) धनुर्भंग रव येई न कानी - कोणालाही कितीही मोठा ध्वनी झाला तरी तो हळु हळु आकाशात लय पावतो तसाच धनुर्भंगाचा ध्वनी एकीकडे कमी कमी होत गेला व जयजयकारांचा ध्वनी वाढत गेला. कारण तो सर्वत्र सारखा चालू आहे. त्यामुळे सर्व भुवने जयजयकाराने दुमदुमून गेली.

चौ. ८(१) सर्व लोक पुरनरनारी आश्चर्याने, कौतुकाने व परम हर्षाने एकमेकास सांगतात की शेवटी 'या श्यामल कोमल दशरथकुमारे। भग्न शंभुधनु भरबल खरें॥ कोण म्हणेल की खंडित यांनीं। घडले आपुल्या बहु भाग्यांनी ॥२॥ कोणी म्हणे मी म्हटले नव्हते की हे खंडिती धनु निज हस्ते ॥३॥ इत्यादी प्रकारे चर्चा सुरु झाली. प्रत्येकास माहीत आहे की धनुर्भंग रामाने केला. पण प्रेमाची रीतच अशी आहे की झालेला परमानंद कोणाजवळ तरी व्यक्त केल्याशिवाय राहवतच नाही. येथे मानवाच्या मनाचा एक स्वभावधर्म सांगितला. स्वर्गातील व आकाशातील उत्सव उत्साह वर्णन केल्यावर आता या रंगभूमीतील उत्सवाचे उत्साहाचे वर्णन करतात.

हिं. दो. बंदी मागध सूत गन बिरुद बदहिं मति धीर ।।
करहिं निछावरि लोग सब हयगय धनमनि चीर ।।२६२।।

म.दो. बंदी-मागध-सूतगण ब्रीद वदति मति धीर ।।
करिति लोक ओवाळणी हय गज धन मणि चीर ।।२६२।।

अर्थ : धीर बुद्धी असणारे भाट, मागध व सूत यांचे समुदाय ब्रीदावली वर्णन करू लागले. व लोकांनी हत्ती, घोडे, पैसे, रत्ने व वस्त्रे यांची ओवाळणी केली. ।।२६२।।

टीका दो. (१) बंदी, मागध, सूत हे निरनिराळ्या प्रकारचे स्तुतिपाठक व वंशप्रशंसक आहेत. यांच्या समुदायांनी दोन्ही वंशाची, दशरथजनकांची व रामलक्ष्मणांची प्रशंसा वीर्य, शौर्य, कुल, प्रतिष्ठा, गुण इत्यादींचे वर्णन करून करू लागले. (क) करिति लोक ओवाळणी - जे प्रत्यक्ष ओवाळण्यासारखे होते ते बसल्या जागेवरूनच रामावरून ओवाळून या बंदीमागधादींना देऊन टाकले व जे सभेत आणलेले किंवा आणता येण्यासारखे नव्हते ते हत्ती, घोडे इत्यादी व जवळ यावेळी नसलेले मनात ओवाळून टाकले. घरीं गेल्यावर ते संकल्पित द्रव्यादी भाट वगैरेंना देतील. हातातील अंगठ्या सलकड्या, इत्यादी अलंकार व शालजोड्या उपरणी वगैरे आपल्या अंगावरील देता येण्यासारखी वस्त्रे इत्यादी भराभर ओवाळून देऊन टाकले. येथे शंका घेण्याचे कारण नाही. किंवा आश्चर्यासही जागा नाही. क्रिकेटसारख्या परदेशी खेळात एखाद्याने उच्चांक गाठला किंवा विजय मिळविला तरी सुद्धा टोप्या वगैरे आनंदाने उडविल्या जातात. अंगठ्या, गळ्यातील सोन्याच्या साखळ्या इत्यादी भराभर फेकतात. ही दरिद्री, ऋणको हिंदुस्थानातील, अति निर्धन महाराष्ट्रात, सुधारलेल्या विसाव्या शतकात प्रत्यक्ष घडणारी गोष्ट आहे. तेथे त्रेतायुगात वरील गोष्टी घडणे अगदी स्वाभाविक आहे. ग्रहण सुटल्यावर अशाप्रकारे द्रव्य वस्त्रादी देण्याची प्रथाअद्यापही आहे. मग सीतेच्या विवाहाला ज्या कार्मुकाने ग्रहण लावले होते ते कार्मुकच मोडल्यावर झालेल्या हर्षाच्या भरात काय द्यावेसे वाटणार नाही!

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २८ समाप्त

अध्याय २९वा

हिं. झाँझि मृदंग संख सहनाई। भेरि ढोल दुंदुभी सुहाई ॥१॥
बाजहिं बहु बाजने सुहाए। जहँ तहँ जुबतिन्ह मंगल गाए ॥२॥
सखिन्ह सहित हरषीं अति रानी। सूखत धान परा जनु पानी ॥३॥
जनकु लहेउ सुखु सोचु बिहाई। पैरत थके थाह जनु पाई ॥४॥

म. झांजा मृदंग सणया बहु तर। ढोल दुंदुभी भेरी सुंदर ॥१॥
सुंदर विविधा वाद्य-सुवादन। जिथं तिथं युवती मंगल-गायन ॥२॥
सखीं सहित हर्षति अति राणीं। सुकत साळि जणुं पडलें पाणी ॥३॥
सुख जनकास काळजी जाऊनि। तरतां दमत ठाव जणुं पावुनि ॥४॥

अर्थ : पुष्कळ व सुंदर झांजा, मृदंग, सणया, शंख (दर) ढोल, दुंदुभी, भेरी इत्यादी सुंदर विविध वाद्ये सुंदर वाजू लागली व जिकडे तिकडे तरूण स्त्रिया मंगलगीते गाऊ लागल्या ॥१-२॥ साळीचे पीक सुकून चालले असता पाऊस (पाणी) पडावा त्याप्रमाणेच सर्व राण्या सखीं सहवर्तमान हर्षित झाल्या ॥३॥ पोहत (तरत) असता थकून गेलेल्यास पायाखाली जमीन लागावी त्याप्रमाणेच जणू जनकाची काळजी (चिंता) दूर झाली. व त्यांस सुख झाले ॥४॥

टीका चौ. १-२ (१) येथील वाद्यवादनाला सुंदर = मधुर, मृदु, चित्ताकर्षक, मनोहर म्हटले जेथे रणवाद्यंचे वर्णन आहे तेथे सणया, भेरी, डंके, वाजत असून त्या वादनाला सुंदर म्हटले नाही. "पणव निशाण घोर अति वाजति। प्रलय काळिंचे घन जणुं गाजति ॥ भेरि तुतान्या सणया। मारू राग सुखद भटहृदया॥" (६।७९।८-९) "धडाम् धडाम् धम भेरी वाजति।...निघे शुभदिनी डंके पिटुनी" (१।१५४।४-५) या दोन्ही ठिकाणी सुंदर शब्द नाही. वीर भयानक, रौद्र, किंवा शृंगार करुणारस निर्माण करणे हे वाद्यांच्या जातीवर अवलंबून नसून वाद्ये वाजविण्याच्या पद्धतीवर अवलंबून आहे. हे मर्म येथे सूचित करून ठेवले. (क) देवांनी वाद्ये वाजवली व देववधू नृत्यगायन करीत आहेत; इथे वाद्ये वाजत आहेत, युवती मंगलगायन करीत आहेत. पण येथे स्त्रियांचे नृत्य नाही. कुलीन स्त्रियांनी नृत्य करण्याची पद्धत नव्हती. ती पद्धत स्त्रियांच्या शील, लज्जा इत्यादींच्या संरक्षणास उपयुक्त नसून विघातक आहे. म्हणून येथे स्त्रियांचे नृत्य नाही. देववधू म्हणजे अप्सराच स्वर्वेश्या, स्वर्गातील वेश्याच त्या! महाराष्ट्रांत उत्सवांत नृत्य करणाऱ्या स्त्रिया नायकिणी (वेश्या)च असत व क्वचित असतीलही. (ख) देवांनी कुसुममालांची वृष्टी केली पण जनकपुरवासी अधिक उदार, त्यागी, निर्लोभी व रामप्रेमी असल्यामुळे त्यांनी हयगज धनमणिचीर इत्यादी भरभर ओवाळून देऊन टाकले.

चौ. ३(१) सखींसहित हर्षति अति राणीं। सुकत साळिं जणू पडले पाणी वर्षा काय कृषी सब सुकता' (२६१।३) यातील गूढभावाची किल्ली ही येथील चौपाई आहे. पाणी=पाऊस पाणी पडणे = पाऊस पडणे असा अर्थ येथे आहे. सुकत चाललेल्या भाताच्या पिकावर पाऊस पडला

म्हणजे सर्व शेतच्या शेत टवटवीत, प्रसन्न व तजेलदार दिसू लागते. तसेच राण्यांचे झाले. (क) राण्यांचा दारुण हृत्ताप (रानिन्ह कर दारुन दुख दावा) यात बहुवचन अगदी स्पष्ट आहे. तो सर्व राण्यांचा हृत्ताप(दारुण दुःख दावानल) हरकोदण्डासह रघुवर बहुबल सागरात बुडाला आहे असे असता एकाच राणीला हर्ष झाला असे म्हणणे संयुक्तीक नाही. गोरखपूरच्या प्रतीत हरषि रानी असे एकवचन आहे. पण तो पाठ पूर्वसंदर्भानुसार चुकीचा ठरतो म्हणून येथे 'हरषी रानीं' असा पाठ ठेवला आहे. मा. पीयूषात 'हरषी' असे बहुवचन च आहे. (ख) हर्षति अति - 'अति शब्दाने सुचविले की इतर स्त्रिया सुद्धा सुकत चालल्या होत्या पण राण्यांच्या पेक्षा कमी. इतर स्त्रियांना हर्ष झाला व राण्यांना सखीसह अति हर्ष झाला. 'आतप तप्त अती जो असतो। तरुछाया सुख तोच जाणतो॥' (ग) दो. २४२।३ मध्ये 'सहित विदेह बिलोकिति राणीं' यात राण्यांना प्राधान्य दिले आहे. येथेही जनकाच्या आधी राण्यांचा उल्लेख केला. मग बोला आता, तु.दास महाराज नारीजातीचा अपमान करणारे आहेत की पुरुषापेक्षा त्यांस अधिक मान देणारे आहेत?

चौ. ४(१) सुख जनकास - तरतां दमत ठावजणुं पावुनि - पोहतांना मनुष्य दमला म्हणजे त्याचा धीर सुटतो, तो निराश होतो, आपण मरणार असे त्यास वाटू लागते. तसेच जणू जनकाचे झाले होते. जणू म्हणण्याचे कारण इतकेच की त्याना मरणाची भीती नव्हती. 'न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः' जगांत उपहास होईल, कुळाला कलंक लागेल व मुलीला दुःखाच्या खाईत जन्मभर लोटल्यासारखे होईल. व राजा या नात्याने प्रजेला अनुकरण्यास अनिष्ट असे कृत्य घडेल. इत्यादिमुळे मरणापेक्षा सुद्धा अधिक भीती व चिंता लागली होती. 'संभवितास अपयश लाहो। मरण कोटिशत दारुण दाहो'. अशा बुडण्याच्या मार्गास लागलेल्यास सुदैवाने पायाखाली जमीन लागून उभे राहता आले म्हणजे जे जसे सुख होईल तसे जनकास झाले. या एका उत्प्रेक्षेने धर्मनीतीचे किती सिद्धान्त डोळ्यासमोर उभे केले ते पाहणे कौतुकास्पद आहे. ल.ठे. राण्यांच्या वर्णनातील व जनकाच्या वर्णनातील उत्प्रेक्षांनी हे स्पष्ट दाखविले की राण्यांपेक्षा अधिक दुःख भयचिंता जनकास लागली होती. कारण जनकाची दशा मरणोन्मुखासारखी दाखविली व राण्यांची सुकत चाललेल्या भातशेतीसारखी. तथापी जनकाच्या चिंतादिकांत केवळ रामसीता प्रेमच कारण नाही. त्यात सामाजिक, राजकीय विचारांचा व यशकीर्तिनाशाचा विचार मुख्य आहे! राण्यांचा दारुण हृत्ताप केवळ रामसीता प्रेमामुळेच होता. आता इतर राजांवर झालेला परिणाम सांगतील.

हिं. श्रीहत भए भूप धनु टूटे। जैसें दिवस दीप छबि छूटे॥५॥
सीय सुखहि बरनिअ केहि भाँती। जनु चातकी पाइ जलु स्वाती॥६॥
रामहि लखनु बिलोकत कैसें। ससिहि चकोर-किसोरकु जैसें॥७॥

म. श्रीहत होति भूप धनु तुटतां। दीप-तेज दिन जसे उगवतां॥५॥
येइ कसें सीतासुख वदतां। चातकि जणूं स्वातीजल मिळतां॥६॥
लक्ष्मण रामा निरखिति केवीं। विधुस चकोर-किशोरक जेवीं॥७॥

अर्थ : दिवस उगवल्यावर दीपांचे तेज जसे नष्ट होते तसे सर्व राजे धनुर्भंग होताच श्रीहत झाले. (निस्तेज झाले) ॥५॥ सीतेला जे सुख झाले ते शब्दांनी कसे सांगता येणार! (पण) जणूं चातकीला स्वातीचे पाणी मिळाले म्हणजे ती सुखी होते तशी सीता सुखी झाली ॥६॥ चकोराच्या पिलाने चंद्राकडे पहावे तसे लक्ष्मण रामचंद्रास निरखून पहात आहेत ॥७॥

टीका चौ. ५(१) श्रीहत - ज्यांचे ऐश्वर्य बल, यश, प्रताप, तेज व मुखावरील कान्ती नाहीशी झाली आहे असे 'तारे लपले प्रकाश भरला' असे लक्ष्मणाने आधीच भाकीत केलेले खरे ठरले. (२३९।४) 'श्रीहत राजे हृदयीं हरले। जाउनि निज निज समाजिं बसले।' (२५१।५) असे पूर्वी म्हटले खरे पण ते तेवढ्यापुरतेच घडले होते. दुसऱ्या कोणीच तोडले नाही तर आपला मान राहील, यश प्रताप बलतेज गमावले असे ठरणार नाही असे वाटत होते. पण आता १४ वर्षांच्या एका कोवळ्या लुसलशित राजकिशोराने ते धनुष्य सहज मोडलेले पाहताच मात्र कायमचे हतश्रीक झाले. पूर्वी (२५१मधे) उपमा वैगेरे दिली नव्हती. आता सांगतात की सडकेवरील मोठे तेजस्वी विजेचे दिवे दिवसा जळत राहिले तर ते आहेत की नाहीत असे होऊन जातात. भाव हा की मृतप्राय झाले. तरीसुद्धा पुढे दुष्टपणा करणारच!

चौ. ६(१) चातकि जणूं स्वाती जल मिळतां - चातकीची उत्प्रेक्षा करून अनन्य एकांगी प्रेम सूचित केले. चातकाच्या अनन्य प्रेमाचे वर्णन मानसात जागोजागी आहे. 'न करो स्मरणा जलद जन्मभर। जल याचत पवि वर्षो प्रस्तर॥ चातक घोष घटे तर दूषणा। प्रेम वाढतां सर्व भलेपण॥ (२।२०५।३-४)' हे भरताचे वचन आहे. दोहावलीत दो. २७७-३१२ या छत्तीस दोह्यात चातकाच्या प्रेमाचे व राहणीचे फारच बहारीचे वर्णन आहे. ते मुद्दाम पहावे. उत्प्रेक्षा एवढ्यामुळेच की चातकी स्वातीजल न मिळाले तरी जलावाचून जगू शकते, पण सीता जगणे अशक्य होते. चातक मेघाशी वागण्यात सुद्धा मानी असतो पण याचना करीतच राहतो. म्हणून सीतेला चातकी म्हणता येत नाही. म्हणूनच उत्प्रेक्षा केली. वर्षभर तृषाक्रान्त राहिलेल्या चातकीच्या चोचीत स्वातीचे दोन बिंदू जरी पडले तरी तिला जे सुखसमाधान लाभते तसे सीतेला धनुर्भंगाने लाभले असे फारतर म्हणता येईल.

चौ. ७(१) बिंधुस चकोर - किशोरक जेवीं - लक्ष्मणाला चकोराचे अगदी लहान कोवळे शावक - बालक म्हटले पुढे दो. २६७ मध्ये सिंहकिशोरच म्हटले आहे. लक्ष्मण स्वतःस राममातेचे बालक समजतात व तसेच वागतात हे पूर्वी २५३ मधील चौपायाच्या टीकेत दाखविले आहे. 'प्रभू स्नेही शिशु मी प्रतिपालित (२।७२।३) येथे पूर्णचंद्र, अर्थ घेणे जरूर आहे. रामचंद्रास जेथे चंद्राची उपमा दिली असेल तिथे तो निर्दोष पूर्णचंद्रच समजावे हे पूर्वी (१।१६।४-५) च सुचवून ठेवले आहे. व दो. २३२ मधे विमल विधू म्हणून तेच सुचविले आहे. 'रामरूप राकेशा पाहत। वीचीबहु पुलकावलि वाढत॥' असे विश्वामित्राचे वर्णन केले तोच भाव 'अंगावर वारंवार रोमांच येणे' येथे सुचविला आहे. (क) चकोर व चंद्र यांचा नित्यसंबंध आहे तसा रामलक्ष्मणांचा आहे असा भाव यातून काढल्यास चकोराची उपमा मानसात लक्ष्मणाशिवाय कोणासच देता येणार नाही. आता जयमाला समर्पण प्रकरणास प्रारंभ होतो.

हिं. सतानंद तब आयसु दीन्हा। सीताँ गमनु राम पहिं कीन्हा ॥८॥
हिं.दो. संगसखीं सुंदर चतुर गावहिं मंगलचार ॥
गवनी बाल मराल गति सुषमा अंग अपार ॥२६३॥

म. शतानंद आज्ञा तंव झाली। सीता रामाकडे निघाली ॥८॥
म.दो. सवे सखीं सुंदर चतुर गाती मंगल गीत॥
चाले बाल-मराल-गति सुषमा अंगि अमीत ॥२६३॥

अर्थ : इतक्यात शतानंदानी आज्ञा दिली व सीता रामाजवळ जाण्यास निघाली (चालू लागली) ॥८॥ सुंदर चतुर सखी तिच्या बरोबर असून त्या (समयोचित) मंगल गीते गात आहेत. सीता बालमरालाच्या गतीने चालत आहे व तिच्या अंगांची परम शोभा अमित (अपार) आहे ॥२६३॥

टीका चौ. ८(१) शतानंद आज्ञा तंव झाली... निघाली. शतानंद हे कुलगुरु कुलपुरोहित आहेत. त्यांनी आज्ञा काय दिली हे सांगितलेले नसले तरी सीतेच्या हातात जयमाला आहे (२४८।६) 'करसरोजिं शोभे जयमाला' व ती रामाकडे त्यांनी धनुर्भंगाचा पण पूर्ण केल्यावर जात आहे यावरून सहज कळते पाहणारांस की जयमाळ घालण्यासाठी चालली आहे 'ते कठोर पुररिपु कोदंडहि। राजसमाजिं आज करि खंडहि। त्रिभुवन)जया सहित वैदेही त्या बिचारविण वरिल हठेंही॥'(२५०।३-४) हा विदेहाचा पण भाटांनी जाहीर केला होता. स्वयंवरात 'वरणे' म्हणजे गळ्यात माळ घालून विवाह झाल्याचे जाहीर करणेच आहे. स्त्रियांनी किंवा उपवर कुमारिकांनी इतर कोणाही पुरुषाच्या गळ्यांत माळ घालणे हे भारतीय संस्कृतीत अनुचित आहे. (क) या वर्णनाच्या प्रारंभीच 'शतानंद' शब्द घालून सुचविले की आता सीतेला व इतर सर्व सहृदय प्रेक्षकांस शतपट आनंद होण्यास प्रारंभ झाला.

(२) सीता रामाकडे निघाली - सीतेने आपल्या हृदयात रघुवीरापेक्षा रामालाच अधिक वेळा स्थान दिलेले आहे. २३२।७; २३४।८; पहा 'जो आनंद सिंधु सुखरासी तो सुखधाम राम' (१।१९७।५-६) त्यांच्या गळ्यात माळ घालून जणू त्या क्रियेनेच विवाह झाल्याचे जाहीर करण्यास व संतप्त हृदयाच्या एकमेव आशेची मूर्ति व तृषेची तृप्ती करण्यास जात असता शतानंद (शतपट आनंद) होणारच!

दो. (१) सवे सखीं सुंदर चतुर - पुष्पवाटिकेपासून या सखी नेहमी सीतेच्या बरोबर आहेत. त्यांना सुद्धा शतानंद झाला आहे हे मंगलगीते गाण्यावरून उघड आहे. या चतुर सखी सीतेच्या बरोबर गेल्या नसत्या तर काय झाले असते हे पुढे पदोपदीं दिसेल. जे भाग्य जनकाच्या पट्टराणीचे अजून उदयाला आले नाही ते या सखींचे भाग्य आज उदयास आले आहे. अगदी समीप जाऊन दर्शन घेणे हे सीतेच्या पेक्षांहि आज यांच्याच भाग्यात जास्त आहे. कारण सीता जवळ गेल्यावर तिला राममुखाकडे फार वेळ बघवणार नाही, तसे या सखीचे नाही. हा सख्यभक्तीचा महिमा

आहे. (क) मंगलचार = मंगलाचार, मंगल + आचार - रीतरिवाज. विवाहाच्या वेळी जी मंगलगीते गाण्याची रीत आहे ती गीते गात गात निघाल्या सीतेबराबर.

(२) चाले बालमरालगति - तु. दासांच्या मानसांतील वैशिष्ट्यानुसार 'मरालिगति' म्हणावयास हवे होते. स्त्रियांच्या वर्णनात स्त्रीलिंगी उपमानेच वापरण्याची मानसकविरीती आहे. भरत भारती मंजु मराली. चातकी नुकतेच म्हटले. पुष्पवाटिकेत चकोरी म्हटले आहे. भाव हा आहे की हृदयातील उत्साहामुळे, सीतेची पावले स्त्रियांच्यासारखी कोमलतेने न पडता, किंचित् पुरुषी थाटाने पडत आहेत. बालमरालि गति सहज म्हणता आले असते

(३) सखीसुंदर चतुर - सवे सखी सब सुभग जाणत्या' (२२८।३) 'सादर सुंदर चतुर सब सखी निघति घेऊन' (२४६); यावरून ठरते की तिन्ही ठिकाणी त्याच सखी आहेत. पुष्पवाटिकेत त्यानी आपल्या जाणतेपणाचा सदुपयोग केलेला आपण पाहिला. रंगभूमीस आणण्यापूर्वीच त्यांनी आपल्या चतुरपणाचा सदुपयोग केलेला टीकेत दाखविला आहे. आता काय चातुरी दाखवितात ती पुढे दिसेलच. सीता सखींसह जात असता कशी दिसली याचे वर्णन पुढील तीन चौपायात करतील.

हिं. सखिन्ह मध्य सिय सोहति कैसें। छबिगन मध्य महाछबि जैसें ॥१॥
कर सरोज जयमाल सुहाई। बिस्वबिजय सोभा जेहिं छाई ॥२॥
तन सकोचु मन परम उछाहू। गूढ़ प्रेम लखि परइ न काहू ॥३॥
जाइ समीप राम छबि देखी। रहि जनु कुअँरि चित्र अवरेखी ॥४॥

म. शोभे सीता सखि मधि कैसी। छविगणमध्य महाछवि जैसी ॥१॥
करसरोज जयमाला सुंदर। विश्वविजय शोभा पसरे वर ॥२॥
तन सलज्ज मन परमोत्साही। प्रेमगूढ ना कळे कुणाही ॥३॥
जाइ समीप राम छबि पाही। चित्रलिखित कुमरी जणुं राही ॥४॥

अर्थ : सखींच्या मध्ये सीता कशी शोभते आहे (म्हणाल तर) छबिसमूहाच्या मध्यभागी महाछबि जशी शोभावी तशी शोभत आहे ॥१॥ सुंदर करसरोजांत सुंदर सरोज जयमाला आहे व तिच्यावर विश्वविजयाची शोभा पसरलेली आहे. (निवास करीत आहे) ॥२॥ शरीर सलज्ज आहे पण मन अत्यंत उत्साही आहे. (मनात परम उत्साह वाटत आहे, उत्सुक झाले आहे) (पण) तिचे गूढ प्रेम कोणाच्याही लक्षात येत नाही. ॥३॥ ती जवळ गेली व रामाच्या छबीकडे तिने पाहिले. (मात्र) तोच जणु चित्रात काढलेल्या कुमारी सारखी (उभी) राहिली. टक लाऊन तटस्थ झाली ॥४॥

टीका मी. १(१) शोभे सीता सखिमधि - ''जैं सीता करि रंगि पदार्पण' त्यावेळी पुढे सीता व तिच्या डाव्या उजव्या व मागल्या बाजूस सखी चालत आल्या. येथे सीता सखीच्या मध्यभागी आहे. व हे दृष्टान्ताने पण दाखविले आहे. अशा रीतीने सीतेला घेऊन जाण्यातच सखींची परिस्थित्यनुसार चतुरता दिसून आली. राम धनुष्याच्या वेदीजवळ किंवा वेदीवर उभे आहेत.

नुकतेच टाकलेले कोदंडखंड भूमीवर पडलेले आहेत. अप्रसन्न झालेले कुटिल कपटी क्रोधी कामी भूप सभोवार आहेत व सीता ६/७ वर्षाची लहान आहे. भूपांना पाहून ती कदाचित घाबरेल म्हणून दुष्टराजांची दुर्मुखे तिच्या दृष्टीसच पडू नयेत या हेतूने तिला मधे ठेऊन सखी घेऊन जात आहेत. रामाच्या जवळ गेल्यावर पुढल्या सख्या बाजूस सरतील व तिला हळूच म्हणतील की हा ''राकेश नी ही चकोरी'' हा चतुरपणा अगदी आरंभीच दिसतो. मधे व अंती अगदी स्पष्टच दिसेल.

(२) छविगणमध्य महाछवि जैसी - 'सुंदर सुंदरतेला करते। छबिगृहि दीपशिखा जणुं जळते ॥' (२३०।७) रामचंद्र सीतेविषयी म्हटले आहे त्याची साक्षात प्रतीती रामचंद्रासमोर सर्व सभेला दाखविली पण सखीरूपी छबिगणाने सीतेची शोभा वाढली असे म्हणणे विसंगत आहे. साखरेच्या वाटीत पांढरी स्वच्छ दह्याची कवडी मध्ये ठेवली म्हणजे दही साखरेपेक्षा अधिक पांढरे असल्याने साखर काळसर दिसते. तसे येथे झाले. विरोधाने सौंदर्याची खरी किमत कळते. छबि हा संस्कृत शब्द आता वाचकांच्या चांगला परिचयाचा झाला असे समजून अर्थ व टीका यात तोच वापरला आहे.

चौ २(१) कर - सरोज जयमाला सुंदर - कर हेच सरोज, कर सरोज, कर सरोजातील जयमाला, कर सरोज जयमाला, हा वाच्यार्थ झाला. सरोज शब्द देहली दीपाप्रमाणे घेतला की गूढार्थ प्रगट होतो. तो करसरोजात असलेली सरोज कमल जयमाला म्हणजेच जयमाला कमलांची केली होती हे सुचविले. सीतेच्या व राणीच्या सखींना विश्वास वाटत होता की श्यामल कोमल नृपकिशोरच धनुष्यभंग करतील; म्हणून त्यानी पीत कमलांची जयमाला केली असावी. करा सारख्या सरोजांची म्हणून पीतवर्ण. सीतेचे हात सुवर्णगौर, चंपक गौर वर्णाचे म्हणजे पीत वर्णाचे आहेत. यावेळेचा रघुवीराचा सर्व वेष पिवळ्या वर्णाचा आहे हे आधीच दाखविले आहे. पिवळे पीताम्बर, कमरेला बांधलेला शेला पिवळा, जानवे पिवळे, मस्तकावरील चौकोनी टोपी सुद्धा पिवळ्या रंगाचीच अशांच्या गळ्यात घालण्यास पिवळ्या कमळांची माळच योग्य. ही कमळे फारच दुर्मीळ असतात. नीलवर्णाच्या शरीरावर नीलकमलांच्या माळेपेक्षा पीतकमलांचीच जास्त शोभेल. (क) कवींनी वरीलप्रमाणे स्वतःचे मत ध्वनित करून सुद्धा सर्वमतांचा संग्रह केला आहे. मनास वाटेल ती मानावी. लक्ष्मीने भगवंतास जी माळ घातली ती कमळांची होती. 'तस्यांशदेश उशती नवकंजमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथ गिरोप घुष्टाम्' (श्रीमद भाग. ८।८।२४) इंदुमतीने दूर्वा व मोहाच्या फुलांची माळ घातल्याचा उल्लेख रघुवंशात आहे. अ.रा. (१।६।२०) सीतेच्या हातात सुवर्णाची माला असल्याचा उल्लेख आहे. गीतावली पद ६६।४ मध्ये मरालपक्तींच्या उत्प्रेक्षेने श्वेतकमलांची माळ सुचविली आहे.

(२) विश्वविजय शोभा पसरे वर - वर = वरती त्या माळेवर, येथे उत्प्रेक्षादर्शक जणु शब्द नसला तरी ही उत्प्रेक्षा आहे. कारण विश्वविजय शोभा ही माळेवर पसरून राहणारी वस्तु नाही. जणुं पाहिजे असे वाटून काही ग्रंथात जेहीच्या जागी 'जनु' हा पाठ निर्माण केलेला आढळतो. पण जणु शब्द घातलाच पाहिजे असा नियम नाही. (क) कुमरि मनोहर (२५१) असे जनकाने म्हटले असले तरी त्रिभुवन जयासहित वैदेही (२५०।४) त्याला वरील असे भाटांनी आधी जाहीर केले होते तोच संदर्भ येथे विश्वविजय शब्दाने दाखविला व परशुरामाचा पराभव पुन्हा ध्वनित केला. (ख)

'मनि' आणत करि विश्वविजय तो असे 'कंकण किंकिणि नूपुर रुण झुण' रूपी मदन दुंदुभी श्रवण केल्यावर रामचंद्रानी म्हटले आहे. ज्यांची स्वतःची दृष्टी मदनमनोहर आहे (नजर सुचारु मारमनहारी २४३।३) त्यांना कामदेव जिंकू शकणारच नाही. पण विश्वविजयी शोभारूपाने त्या जयमाळेवर राहिला आहे. सीतेने किंवा कामदेवाने रामावर विजय मिळविला नाही हे आपण पाहिले आहे. सीतेसहित विश्वविजय केल्याचे चिन्ह म्हणजेच सीतेने जयमाळ रामाच्या गळ्यात घालणे. 'विश्वविजय यश जानकि पावुनि। आला भवना बंधु विवाहुनि' (१।३५७।५) असे कौसल्यादिमाता सुद्धा पुढे म्हणाल्या आहेत. जानकी मिळविणे = विश्वविजय यश मिळविणे. प्रथम चरणात शृंगार व माधुर्य आहे व दुसऱ्या चरणात वीर, ओज आहे.

चौ ३(१) तन सलज्ज मन परमोत्साही - तन सलज्ज - लाज संकोच जसा काही नखशिखांत व्यापला आहे. जणू स्त्रीस्वभावलज्जा मूर्तिमंत झाली आहे. याचेच नांव शीलाची खाण. सुखस्नेह शोभागुणखाणी. (२३५।२) लज्जा हा स्त्रियांच्या शीलातील मुख्य गुण आहे. पार्वतीची सुद्धा जवळ आल्यावर अशीच दशा झाली आहे. 'लाजे, शकेना पाहु पतिपद पद्म मन मधुपचि तिथे' (१।२२०।छं.) पुढे विवाहाच्यावेळीसुद्धा सीतेची अशीच दशा होणार आहे. पुष्पवाटिकेपासून सीतेच्या रामप्रेमाबरोबर तिची लज्जाही वाढत जात आहे. येथे परमावधी झाली. कारण की अगदी जवळ आली आहे. याचे नाव सच्छील विनीत संयमित शृंगाररस व याचेच नाव विशुद्ध, निस्वार्थी, अकाम प्रेम! (क) मन परमोत्साही - मनात मात्र अत्यंत उत्साह, उत्सुकता वाटत आहे की केव्हा एकदा जाईन नी माळ घालीन पण शरीर त्याच प्रमाणात निरुत्साही, शिथिल होत चालले आहे प्रेमाने व संकोचाने.

(२) प्रेमगूढ, ना कळे कुणाही. सुदृढ प्रेम हा हृदयाचा शुद्ध निस्वार्थी निष्काम हृदयाचा धर्म आहे. ते हृदयात असते. मनाने शरीरावर प्रगट करता आले तर त्याचे काही अनुभाव दिसणार! येथे मनाने शरीरावर ताबा चालविण्याचा प्रयत्न सुरु केला आहे पण तो निष्फळ होत आहे. ते प्रेम हृदय गुहेत इतके खोल लपले आहे व मनाला सुद्धा आत खेचीत आहे. त्यामुळे शरीरावर त्याचे काहीसुद्धा चिन्ह दिसत नाही. कोणताही विकार परमावधीला गेला की कोणतेच अनुभाव प्रगट होत नाहीत. हृदयात जणू एक बंधारा घातला जाऊन मनच निष्क्रियसे होते.

चौ. ४(१) जाइ समीप, रामछबि पाही - हिंदीत जाई = जाऊन असा अर्थ आहे मराठीत जाई = गेली, असाच अर्थ आहे. जवळ गेली व ती दिव्य शोभा(छबि) पाहिली मात्र तोच मनातला उत्साह मनातच जिरला. राहिली चित्रासारखी तटस्थपणे बघत! रामरूपाचा हा प्रभावच आहे. सर्व चित्रासारखी तटस्थ झाली होती व गूढ पुरातन प्रीति लज्जेची मूर्ति रामरूपाजवळ आल्यावर ज्या कार्यासाठी आली होती ते विसरले. पाषाणप्रतिमेप्रमाणे बघत राहिली. थोडावेळ लज्जा सुद्धा पळाली. विश्वविलोचन चोराने मारमनहरीने सीतेचे मन व लोचन चोरले. मन लोचनातूनच चोरून घेतले. सभोवती गुरुजन व समाज आहे याचेही भान राहिले नाही. माळ घालण्याचे भान नाही. विश्वविजयच काय विश्वनिर्मातीवर विजय मिळविला रामछबिने. आता सखींची चतुरता समाधीचा भंग करते.

हिं. चतुर सखी लखि कहा बुझाई। पहिरावहु जयमाल सुहाई ॥५॥
सुनत जुगल कर माल उठाई। प्रेम बिबस पहिराइ न जाई ॥६॥
सोहत जनु जुगजलज सनाला। ससिहि सभीत देत जयमाला ॥७॥
गावहिं छबि अवलोकि सहेली। सियँ जयमाल राम उर मेली ॥८॥

म. चतुर सखी जाणुनि समजावति। घाल गळां जयमाळ शुभा अति ॥५॥
परिसुनि उचली माल युगल करिं। प्रेमविवश ती घालवे न परि ॥६॥
शोभति जणुं युग जलज सनाल। शशिस सभय घालिति जयमाल ॥७॥
गाती छवि अवलोकुनि आली। सिय जयमाल रामगळिं घाली. ॥८॥

अर्थ - (सीतेची ती दशा) जाणून चतुर सखींनी समजाऊन सांगितले की अती सुंदर (शुभ) अशीती जयमाला घाल बघू (लवकर) ॥५॥ हे ऐकून सीतेने दोन्ही हातानी माळ वर उचलली (खरी) पण प्रेमविवश झाल्याने ती घालता येईना (घालवेना) ॥६॥ (त्यावेळी) नालासुद्धा असलेली दोन कमले जणु भीतभीत चंद्राला जयमाळ घालीत आहेत. अशी शोभा दिसत आहे ॥७॥ ती शोभा पाहून सखी त्या शोभेचे गान करू लागल्या (इतक्यात) सीतेने रामाच्या गळ्यात जयमाळ घातली ॥८॥

टीका चौ. ५(१) चतुर सखी जाणुनि समजावति - सखीनी जाणले की सीता देहभान विसरून गेली आहे. हिला जागृत केली नाही तर ही अशीच कितीवेळ बघत राहील कोणास ठाऊक ! जास्त वेळ गेला तर लोकात हसे होईल. शिवाय भर सभेत असे बघत राहणे बरे नाही. असे त्यास वाटले. म्हणूनच त्यांना चतुर म्हटले. देशाकालापरिस्थिती यांचा विचार त्यांनी केलाच. अत्यंत योग्य असे कर्तव्य योग्य वेळी बजावले म्हणून चतुर. (क) शुभा अति - तिने सर्वांचे मनोरथ पूर्ण होणार आहेत. अति शुभ अशा वराच्या गळ्यात पडण्याचे त्या माळेचे भाग्य आहे. सुंदर किती आहे ते आधीच सांगितले आहे.

चौ. ६(१) परिसुनि माल युगल करिं - माळ वर उचलण्यापूर्वी हातात कशी धरलेली आहे याची कल्पना पूर्वी २४८/६ च्या टीकेत सरोज शब्दाच्या आधारे दिली आहे. तीच उत्प्रेक्षेच्या निमित्ताने पुढल्या चौपाईत कविराज सांगतील. (क) प्रेमविवश ती घालवे न परि - मन प्रेमाला वश झाल्यामुळे शरीर व मन यांची सहकारिता होईना; त्यामुळे हात कापू लागले; जेवढे उंच वर जाणे जरूर आहे तेवढे नेता येईनात. प्रेमाच्या आवेगाने वाणीचे सुद्धा असेच होते. किती गोड! किती स्वाभाविक! सहज प्रेमदशेचे वर्णन आहे!. अशा शुद्ध प्रेमाचा (मानवी, बाजारी, नव्हे) एखादा तुषार ज्यांना अनुभवण्यास मिळाला असेल त्यांना या वर्णनाचा रस थोडासा चाखता येईल. तो शब्दानी वर्णन करता येणे शक्य नाही.

चौ. ७-८ (१) युग जलज सनाल - सीतेने माळ धरून वर उचललेले दोन्ही हात ही सनाल = देठासुद्धा असलेली दोन कमळे आहेत. माळ धरणारे हातांचे पंजे ही पाच पाच पाकळ्यांची दोन सरोजे आहेत. मनगटापासून खालचा सरळ लांब झालेला हातांचा भाग हे त्या कमळांचे देठ, नीडे

मृणाल, नाल) आहेत. ती दोन कमळे जणू राममुख चंद्राला माळ घालीत आहेत. हातानी माळ धरलेली असल्याने त्या करकमळांच्या पाकळ्या किंचित मिटलेल्या आहेत. हे जलज व शशी यांच्या संयोगाने ध्वनित केले. चंद्र उगवला म्हणजे कमळांच्या पाकळ्या मिटतात. किंचित मिटलेल्या म्हणण्याचे कारण अंगठा व मधली दोन बोटे यांनी माळ चांगली धरता येते. अशा प्रकारे काही पाकळ्या मिटल्या काही मिटल्या नाहीत. असे कमळांचे होत नाही. म्हणून येथे शोभति शोभत आहेत असे म्हटले. सर्व पाकळ्या मिटलेले कमळ शोभत नाही. (क) सभय भिण्याचे कारण हेच की चंद्र कमळांना दुःख देणारा आहे. त्यांना तो म्लान करतो, खाली माना घालण्यास लावतो. म्हणूनच जणू ही दोन कमळे पाहिजे तेवढी वर त्या चंद्राजवळ जात नाहीत. (हात उंच उचलले जात नाहीत.) (ख) भीतीचे खरे कारण निराळे आहे ते दो. २६५ मध्ये सुचविले जाणार आहे. कमळांना चंद्रामृताचा लाभ कधी होत नाही. चंद्र त्याना ते कधी देत नाही. तो ते कुमुदांना व चकोरांना देतो. या चंद्राने हा जो महाविजय मिळविला त्या बद्दल त्याचे अभिनंदन केले म्हणजे कदाचित तो आपल्याला अमृत देईल या आशेने ती दोन कमळे माळ (हार) घालू पहात आहेत. पण आपला तिरस्कार तर होणार नाही ना अशी शंका वाटते म्हणून त्या चंद्राच्या आणखी जवळ जाण्यास भीत आहेत. भाव हा की माळ नाही घालून दिली तर काय ही भीति वाटू लागली आहे.!

(२) गाती छबि अवलोकुनि आली - या प्रमाणे त्या शोभेचे सीतेच्या सखीनी गान करण्यास प्रारंभ करून पुढील आपल्या गाण्यातून सुचविले की अशी भितेस काय! तो काही चंद्र नाही. तो अत्यंत कोमल असलेला अपूर्व प्रताप भास्कर आहे. तो कमळांना म्लान करणारा नसून विकसित प्रफुल्लित करणारा आहे. माळ घाल म्हणजे दोन्ही कमळे पूर्ण विकसित झालेली दिसतील! हे सखींच्या गाण्यातले मर्म जाणताच (ध) सिय जयमाल रामगळिं घाली सीतेने जयमाला रामचंद्राच्या गळ्यात घातली. येथे सिय हा गोड शब्द वापरावा लागला. आता मुलीच्या आईबापाना व प्रेमाच्या नातेवाईकांना सर्व स्त्रियांना वगैरे हायसे वाटेल. व म्हणतील की पडली एकदा माळ गळ्यात मिळवले सगळे!

हिं.सो. *रघुबर उर जयमाल देखि देव बरिसहिं सुमन ।।*
सकुचे सकल भुआल जनु बिलोकि रबि कुमुदगन ।।२६४।।

म.सो. *रघुवर-उरीं जयमाळ बघुनि विबुध वर्षति सुमन ।।*
म्लान सकल भूपाळ बघुन भानु जणुं कुमुदगण ।।२६४।।

अर्थ : रघुवराच्या हृदयावर (रुळणारी) जयमाला पाहून विबुधांनी (देवांनी) पुष्पवृष्टी सुरु केली. भानूला (सूर्याला) पाहून जशी रात्रविकासी कमळे (कुमुदे) कोमेजुन जातात तसेच जणू भूपालांचे सकल समुदाय कोमेजले (म्लान झाले, लाजले) ।।२६४।।

टीका सो. (१) धनुष्यभंग झाल्यावर देवांनी फुलांच्या माळा वर्षून सुचविले होते की आता एकदा लवकर जयमाळ घालण्याचा विवाह समारंभ उरकून घ्या म्हणजे झाले. त्यांची मनीषा तृप्त झाली सीता रघुवीर विवाह झाला असे आता ठरले. धनुष्यभंगरूपी वाङ्‌निश्चय जरी झाला तरी

विवाह होतोच असे नाही. कोणते विघ्न येईल काही सांगता येत नाही रावण प्रगट होऊन त्याने जयमालासमर्पणाच्या पूर्वीच सीतेला पळवून नेली किंवा परशुराम आधीच येऊन त्यानी काही अनर्थ केला तर काय करणार! व अत्यंत उदासीन हर्ष विषाद रहित, असलेले रघुवर राम सीतेला सोडविण्याच्या भानगडीत कशाला पडतील व मग आपली सुटका कशी होणार इत्यादी भीती स्वार्थी देवाना विबुधाना होती ती आता नष्ट झाली म्हणून पुष्टवृष्टि केली.

(२) म्लान सकल भूपाल - कुमुद गण - सगळे भूप लज्जेने मेल्यांसारखे होऊन गेले. भानुचे प्रखर तेज कुमुदाना सहन होत नाही. विश्वविजय शोभा ज्या माळेवर पसरली आहे तिच्याकडे पाहण्यास या भूपांची मान वर होत नाही. भानूदयाबरोबर कुमुदे आपले मुख पाण्याकडे खाली करतात व जणू त्या भानूला पाण्यात पाहतात त्याप्रमाणे कुटिलकपटीभूप रघुवीराला पाण्यात पाहू लागले. भानूचे प्रतिबिंब पाण्यात पडलेले असते ते जणू कुमुदाना दिसतेच भाव हा की रघुवीराचा द्वेष, मत्सर, मनात करू लागले. हा भाव गीतावलीत ५६९।५ मध्ये उघड केलेला आहे. येथे आता थोड्यावेळाने हा द्वेष प्रगट झालेला दिसेलच.

हिं. *पुर अरु ब्योम बाजने बाजे। खल भए मलिन साधु सब राजे ॥१॥*
सुर किंनर नर नाग मुनीसा। जयजय जय कहिं देहिं असीसा ॥२॥
नाचहिं गावहिं बिबुध बधूटीं। बार बार कुसुमांजलि छूटीं ॥३॥
जहँ तहँ बिप्र बेद धुनि करहीं। बंदी बिरिदावलि उच्चरहीं ॥४॥

म. *नभीं नगरिं बहु बाजे वाजति। खल उदास सब साधू राजति ॥१॥*
सुरकिन्नर नर नाग मुनीश्वर। जय जय करिति देति आशीर्वर ॥२॥
विबुध वधू कल गाती नाचति। वारंवार सुमांजलि वाहति ॥३॥
विप्रवेद-घोषा बहु करती। बंदी ब्रीदावलि उच्चरती ॥४॥

अर्थ : आकाशात (व्योम) व नगरात विविध वाद्ये वाजू लागली. खल दुर्जन दुःखी उदास झाले व सर्व साधुसंत विराजू लागले. (तेजस्वी प्रसन्न दिसू लागले.) ॥१॥ सुर किन्नर नर नाग व मुनिश्रेष्ठ अनेक वेळा जयजयकार करून उत्तम आशीर्वाद देऊ लागले ॥२॥ अप्सरा (देव वधू, विबुधवधू) सुंदर नृत्यगायन करू लागल्या व देव वारंवार पुष्पांजली वाहू (सोडू) लागले. ॥३॥ पुष्कळ विप्रवेद घोष करू लागले. व बंदी (मागधादि) ब्रीदावलीचा उच्चार करू लागले. ॥४॥

टीका (१) धनुर्भंग झाल्यावर जसा सर्वत्र आनंदोत्सव सुरु झाला तसाच किंवा त्याहून अधिक उत्साहाने हा जयमाला विवाहोत्सव सुरु झाला. पूर्वी ज्याचे सविस्तर वर्णन केले ते येथे केले नाही. वाद्यांची नांवे, सुंदर मधुर वादन हे तेथील वर्णनावरून येथे घ्यावे. विशेष जास्त काय ते येथे सांगतात. (क) खल व साधु यांच्या स्वभावाचे चित्र एका चरणात दाखविले. (२) नरनाग मुनीधर - पूर्वीच्या उत्सवात नाग सामील झाले नव्हते. पण जेव्हा धनुष्यभंगाचा ध्वनी जिरून स्वस्थता आली तेव्हा तेही आले. पाताळातून येण्यास थोडा जास्त वेळ लागतोच.

रामजन्मोत्सवाच्या वेळी सुद्धा नाग थोडे उशीराच आले आहेत. (१।१९१।७-८ टीका पहा). (क) सुरनर नाग यानी स्वर्गमृत्यु व पाताल या त्रिभुवनांचा उल्लेख केला (३) वारंवार सुमनांजलि वाहति - वाहति शब्दाने अनुवादात देवांच्या अंतरातील भावनाव्यक्त केली. 'रघुनि रुचिर सुमनांजलि वर्षति' (१९१।७) असे रामावताराच्या समयी केले. तसेच येथे मानणे योग्य आहे. (छ) विप्रवेदघोषा करती - धनुर्भंगोत्सवात विप्रानी वेदघोष केला नाही; (पण हा स्वयंवर विवाह असल्याने येथे वेदघोष केला. (क) वाद्यात शंखाचा उल्लेख केलेलाच आहे म्हणजेच वाद्यघोष, जयघोष, शंख घोष वेदघोष व मंगलगान या विवाहसमयींच्या आवश्यक ध्वनींचा उल्लेख येथे करून विवाह स्वयंवर झाल्याचे ध्वनित केले. तेच पुढे स्पष्ट सांगतात.

हिं. *महि पाताल नाक जसु ब्यापा। राम बरी सिय भंजेउ चापा ॥५॥*
करहिं आरती पुर नर नारी। देहि निछावरि बित्त बिसारी ॥६॥
सोहति सीय राम कै जोरी। छबि सिंगारु मनहुँ एक ठोरी ॥७॥
सखी कहहिं प्रभुपद गहु सीता। करति न चरन परस अति भीता ॥८॥

म. *महिं पातालिं भरे यश नाकां। राम सिते वरि, मोडि पिनाका ॥५॥*
पुर-नर-नारी आरति करुनी। ओवाळति धन भान विसरुनी ॥६॥
जोडा सीताराम सुचारु। एके स्थळिं शोभा शृंगारु ॥७॥
म्हणति सखी प्रभुपद धर सीते। स्पर्श न चरणां करि अति भीते ॥८॥

अर्थ : पृथ्वी पाताळ व स्वर्ग (नाक) या सर्व लोकात यश भरले की रामचंद्रानी पिनाक (शिवकार्मुक) मोडून सीता वरली ॥५॥ पुरनरनारींनी आरत्या करून इतके धनादी ओवाळून वाटले की त्याचे भानही त्यांना राहिले नाही ॥६॥ सीता व राम हे जोडपे (जोडा जोडी) इतके सुंदर आहे की जणू शोभा (छबि) व शृंगारच एके ठिकाणी (जवळ जवळ) आहेत असे वाटते ॥७॥ सीतेच्या सखी तिला म्हणाल्या की सीते! प्रभुचे पाय धर पाहू! पण ती अत्यंत भीतीने चरणांना स्पर्शच करीत नाही. (स्पर्श करण्यास अति भीत आहे) ॥८॥

टीका चौ. ५(१) महिपातलि भरे यश नाका - तिन्ही लोकांत आधी धनुष्यभंगाचा कठोर भीषण ध्वनी भरला, मग तिन्ही लोकात रामजयजयकार कोंदला व आता येथे तिन्ही लोकातले निवासी जमलेले आहेत ते म्हणतात, रामाने धनुष्यभंग करून सीता वरली. या प्रमाणे हे यश तिन्ही लोकात पसरणार. पसरलेच म्हणून समजा. वर्तमानपत्रे नभोवाणी यांच्या बातम्यांवर विश्वास बसतोच असे नाही. पण हे यश चक्षुर्वैसत्यं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लोकांकडून गाईले जाणार. (क) क = सुख, अक = दुःख, न + अक, दुःख जिथे नाही ते नाक = स्वर्गलोक.

चौ. ६(१) ओवाळति धन भान विसरुनी - आपण किती धन दिले, पुढे कसे होणार! इत्यादी गोष्टींचे भान लोकांना राहिले नाही. 'न्हावी बारी, भाट नट प्रभुओवाळणि घेति' असा उल्लेख पुढे रघुवीरविवाहात आहे.

चौ.७-८(१) आतापर्यंत सीतेच्या रूपाचे व रामरूपाचे वर्णन विविध ठिकाणी अभूतोपमा, वगैरे देऊन निरनिराळे केले. आता सीताराम जवळजवळ आहेत तेव्हा हे जोडपे कसे शोभते ते सांगतात. उपमादिकांनी सांगता येणे अशक्य आहे म्हणून उत्प्रेक्षेने सांगतात. छबि = शोभा व शृंगार जणू एकत्र आहेत असे फारतर म्हणता येईल. (२) सखींनी सीतेला तिच्या स्वामीचे (प्रभु) पाय धरण्यास सांगितले. विवाहाच्या वेळी लहान मुलीना रीतरिवाज वगैरे शिकविण्याचे काम मोठ्या मैत्रीणीकडे असे.हल्ली सुद्धा करवल्या असतात त्या शिकवीत असतीलच. (क) चरणांना स्पर्श करण्याची सीतेला अति भीती वाटू लागली. हे वर्णन जयमाला गळ्यात घातल्यानंतरचे आहे. गीतावलीतील सीतेने पाय धरून मग माळ घातली.पण मानसातील सीता माळ घातल्यानंतर सुद्धा चरणस्पर्श करण्यास फार भिते आहे. कारण सांगतात

हिं.दो. गौतम तिय गति सुरति करि नहिं परसत पग पानि ॥
मन बिहँसे रघुबंस मनि प्रीति अलौकिक जानि ॥२६५ ॥

म.दो. स्मरुनी गौतम नारि-गति लावि न पायां हात ॥
प्रीति अलौकिक बघुनि मनिं रघुकुलमणि हसतात ॥२६५ ॥

अर्थ : गौतमनारी अहल्येच्या गतीची आठवण झाल्याने सीता पायांना हात लावीत नाही. तिची ती अलौकीक प्रीती जाणून (बघून) रघुकुलमणी (राम) मनात (खूप) हसले ॥२६५ ॥

टीका दो. (१) गौतमनारीच्या गती विषयींचे व भीती का वाटली या विषयी अनेकानेक भाव व मतमतांतरे होणे शक्य आहे; परंतु या अल्पमतीस जो अर्थ सयुक्तिक वाटतो तो दिला जात आहे. (१) प्रथम हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की अद्याप सीतेला आपल्या ऐश्वर्याचे ज्ञान झालेले नाही. (२) 'गै पतिलोक अनंदभरी' असे अहल्येविषयी म्हटले असले तरी ती पतिलोकाला गेलेली नाही. हे २११ छं.४च्या टीकेत दाखविले आहे. (३) चरणस्पर्श झाल्याने तिला पतिलोकाला जावे न लागता 'हरि चरन परी' 'हरिचरण धरी' (मराठी) रामचंद्राचे पाय धरल्यावर तिला रामचंद्रापासून दूर जावे लागले आहे. (४) येथे सुद्धा सखीनी पाय धरण्यास सांगितले आहे. पाय धरले की पायांपासून, रामचंद्रापासून दूर जावे लागणार विरह होणार हे जाणून पाय धरण्यास भीति वाटत आहे. सखींनी नुसता स्पर्श करण्यास सांगितला नसून पाय धरण्यास सांगितले आहे. नुसता चरणस्पर्श करावयाचा असता तर हातातील अंगठी व मनगटातील हिरे वगैरे रत्नांचे दागिने यांचा स्पर्श झाला नसता. बोटांची अग्रे लावली असती तरी भागले असते. (५) पण पाय हातांनी धरताना हे पाषाणांचे दागिने पायाना स्पर्श करताच, स्पर्श होताच प्रत्येक रत्नाची रमणी निर्माण झाली व प्रत्येकजण माझ्यापेक्षा सुंदर असली, तरुण असली तर मला सेवेचा मनमुराद आनंद मिळणार नाही. त्या सेवेत भाग घेऊ लागल्या की बहिणींप्रमाणेच त्यांना वागविणे व त्यांच्याशी वागणे माझे कर्तव्य असल्याने सेवेत अंतर पडेल. या भीतीने ती पाय धरण्यास भिऊ लागली. येथे (४) व (५) मध्ये दर्शविलेले हेतु सीतेच्या मनात असावे.

(क) मला सवती निर्माण होतील, माझ्यावर पतीचे प्रेम बसणार नाही इत्यादी भाव गोड वाटले तरी सीतेचे जे चरित्र मानसात रंगविले आहे त्याच्याशी विसंगत आहेत. पतीचे प्रेम कमी होईल अशी भीती वाटणे हे चकोरीप्रेमाचे चिन्ह नव्हे. एकांगी प्रेम सर्वात श्रेष्ठ. त्या प्रेमाला कोणत्याही मोबदल्याची अपेक्षा नसते. सवती निर्माण होतील याचे भय वाटणे हे सवतीमत्सराचे बीज ठरेल.

(ख) याची आता वस्तुस्थितिशी सांगड घालूया - पाय धरले की जयमाला समर्पण विधी समाप्त होणार व लगेच तेथून जावे लागणार ही आहे. वास्तविक भीती या वियोगाची भीती व सेवेची परम प्रीती हे दोन हेतु रामचंद्रांनी जाणले व त्यांना मनात खूप हसू आले. उघड हसण्याची ही वेळ व स्थान नाही. 'करतील मजला रघुवरदासी' (२५९।५) या सीतेच्या मनातील भावनेशी वरील दोन्ही हेतु भाव सुसंगत आहेत. वियोगाची भीती अलौकिक प्रीती असल्य शिवाय उत्पन्न होत नाही. 'वचन वियोग हि सोसु न शकली' (२।६८।१) अशी प्रतिति पुढे आलीच आहे. सर्वगृहकार्ये व रामसेवा सीता स्वतः करीत असल्याचा उल्लेख उत्तरकाण्डात आहे. सेवाविधी निपुण विपुल दास दासी असून स्वतःसेवा केली हे वरील दुसरा हेतु सिद्ध करणारे आहे. (ग) पूर्वी २६४ च्या टीकेत दाखविले की भूपती रघुवराला पाण्यात पाहू लागले त्याची प्रतीती आता पहावी -

हिं. तब सिय देखि भूप अभिलाषे। कूर कपूत मूढ मन माखे ॥१॥
उठि उठि पहिरि सनाह अभागे। जहँ तहँ गाल बजावन लागे ॥२॥
लेहु छड़ाइ सीय कह कोऊ। धरि बाँधहु नृप बालक दोऊ ॥३॥
तोरे धनुषु चाड़ नहिं सरई। जीवत हमहि कुअँरि को बरई ॥४॥
जौं बिदेहु कछु करै सहाई। जीतहु समर सहित दोउ भाई ॥५॥

म. सीते बघुनि भूप लोलुभले। कुटिल कुपुत्र मूढ मनिं रुषले ॥१॥
उठुनि घालुनि कवच अभागी। शेखी मिरविति जागो जागीं ॥२॥
म्हणति हरुनि घ्या सीता कोणी। घ्या बांधा नृपबालक दोनी ॥३॥
काम न भागे चाप भंगतां। वरि कुणि कुमरि जीत आम्हिं असतां ॥४॥
जरि विदेह करि कांहि हि साह्या। जिंका तया रणिं सह उभया ॥५॥

अर्थ : इतक्यात सीतेला पाहून भूपांना तिचा फार लोभ सुटला (अभिलाषा उत्पन्न झाली) व ते कुटिल, कुपुत्र मूढ, मनात रुष्ट झाले ॥१॥ त्या अभाग्यांनी (भराभर) उठून अंगावर चिलखते वगैरे चढवली. व जागोजागी शेखी मिरवू लागले ॥२॥ सीतेला जबरीने ताब्यात घ्या हरा असे कोणी म्हणू लागले. कोणी म्हणतात त्या दोन्ही नृपबालकांना बांधा, धरा ॥३॥ धनुष्य मोडले म्हणजे काम भागले की काय? आम्ही चांगले जिवंत (जीत) असता कुमारीला कोण वरणार (व काय म्हणून) ॥४॥ विदेहाने जरी काहीही साह्य केले तरी या दोघासकट त्याला युद्धात जिंकून टाका (६।८।५७) ॥५॥

टीका - चौ. १(१) लोलुभले लुब्ध झाले, फार लोभ सुटला, ती आपणास मिळावी अशी प्रबळ इच्छा उत्पन्न झाली.)क) कुटिल = क्रूर (हिंदी) क्रूर हा हिंदी शब्द पूर्वी कुटिल या अर्थाने वापरलेला आहे. 'गति कूर कविता सरित की ज्यों सरित पावन पाथ की' (१।१० छं.) कविता सरितेची गति क्रूर नसून कुटिल असते. पूर्वी प्रारंभीच कुटिल व कपटी असे अविवेकी राजांचे दोन वर्ग पाडले आहेत. (२४१।६-७ पहा) पूर्वी 'पणे सकल भूपाल लोभले। भटमानी मनिं फार रोपले' (२५०।५) यात कुटिल कपटी राजेच होते पण त्यांस तेथे कुपुत्र व मूढ म्हटले नाही. त्यावेळी सीता कोणाची विवाहित पत्नी झाली नव्हती. व धनुष्यभंग करणाराची होणार हे जाहीर केले गेले होते. म्हणून त्यावेळी सीतेच्या प्राप्तीची इच्छा बाळगणे अनीति, अधर्म पाप नव्हते. परंतु आता परस्त्रीची अभिलाषा करू लागले. म्हणून त्यांस कुपुत्र म्हटले (५।१५ पहा) स्वतःस वीरता गाजविता आली नाही सर्वमद धनुष्याने जिरवला, भरसभेत उपहास करून घेतला तरी अद्याप रोप आहे म्हणून कुटिल (ग) मूढ म्हणण्याचे कारण की देव दुंदुभी घोष ऐकला. देवांनी केलेली पुष्पवृष्टी पाहिली. लक्ष्मणाचा क्रोध पाहिला. रघुवीराचा अपूर्व प्रताप व पराक्रम अनुभवास आला. देवांनी केलेला जयजयकार कानी आला. साधुराजांचे भाकीत अक्षरशः खरे ठरले. तरी अजून रघुपतीला जगत्पिता व सीतेला जगदंबा मानण्याचा विचार सुद्धा करीत नाहीत. आपले हित अहित कशात आहे हे समजत नाही व वृथाभिमानाने व्यर्थ फुशारक्या मारीत आहेत. म्हणून मूळ (घ) रूप = रोप यावरून रुपणे हे क्रियापद तयार केले. रुसणे हा रुपणेचाच अपभ्रंश. रुपले = रुष्ट झाले.

चौ. २(१) उठुनि घालुनी कवच... जागोजागी. रुष्ट क्रुद्ध झाले व लढाई करण्याची तयारी करू लागले. लढाई करण्याची खरी इच्छा आहे असे बोलण्यावरून व कृतीवरून दिसत नाही. नुसता आव आणून धाकदपटशा दाखवून ही दोन पोर घाबरली व सीता मिळाली तर पहावी असे यानी ठरविलेले दिसते. (क) जागो जागी जिथे जिथे हे भूप बसलेले उठून उभे राहिले आहेत व बसलेले असतील काही तिथे तिथे. सनाह = सन्नाह (सं.) चिलखत कवच.

चौ. ३-४ (१) कोणी म्हणू लागले की ती कुमारी सुखासुखी आम्हाला वरीत नसेल तर जबरीने फरफरत ओढीत आणा. कोणी म्हणाले की ती दोन राजाची पोर जर काही विरोध करतील तर धरा त्यांना व बांधा चांगले. चिलखते अंगावर चढवीत हे सर्व हुकूम दुसऱ्यांना दिले जात आहेत हो! स्वतःचे एक पाऊलसुध्दा पुढे पडत नाही की धनुष्याकडे हात जात नाही! (क) ते म्हणाले 'काम न भागे चाप भंगता' धनुष्य मोडले म्हणून काय झालं; तेवढ्याने कुमारीला वरण्याची पात्रता आली की काय? ही कालची कोवळी पोर यानी म्हणे धनुष्य मोडले! शक्यच नाही! आम्हाला उचलता येऊ नये म्हणून काहीतरी युक्ती करून ठेवली असेल व त्या कुमाराला ती सांगितली असेल. हळूच केव्हा तरी, उगाच नाही नगरात जागा दिली उतरायला! आमची विच रपूस सुद्धा केली नाही. आम्ही नगराच्या बाहेर! अं! काय आहे काय? काही तरी गौडबंगाल असल्या शिवाय का अतिकोमल लहान मुलाला हर कोदण्ड मोडता येईल? दोघानी संगनमत करून आम्हाला फसवले, आमचा जाणून बुजून अपमान केला. त्या पोरांच्या मनगटात व बाहूत काय २०।५०

हजार हत्तीचे बळ आले की काय व आम्ही सर्व महावीर रणधीर असून आमचे बाहू काय शेणामेणाचे केलेले आहेत की काय? एवढ्याशा मुलाकडून हा अपमान आम्ही जिवंत असता! कसा सहन होईल? इत्यादी खूप आग पाखडली. पण पुढे कोणीच सरला नाही! वाघाला मारा मारा धरा! आहे काय त्यात असे बायकांनी पदर बांधीत, आपल्या ढेकूण चिरडता न येणऱ्या शूरवीर मुलांस, सांगण्यासारखी ही भाषा आहे. अशी भाषा बोलणारे कुटिल कुपुत्र मूढ आजही काही थोडे थोडके नाही सापडणार!

चौ. ५(१) जरि विदेह करि कांहिहि साह्या - प्रथम रामलक्ष्मणाना नृपबालक म्हणून शेळपट दुर्बळ ठरविले. येथे विदेह शब्दाने सुचविले की यानी ज्ञानाची बडबड करावी दुसऱ्यांना उपदेश करावा; फार तर समाधी लावून बसावे. त्या दृष्टीने अंध आहेत. पण ही काही वीराची लक्षणे नाहीत. आधी त्यांची आमच्याशी विरोध करण्याची छातीच होणार नाही; परंतु जावयाच्या सौंदर्याच्या मोहाला बळी पडून ममतेने पछाडला जाऊन यदा कदाचित केलीच याने वाटेल ती मदत. त्या दोन नृपबालकांना तरी काय? 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' करावं लागेल तिघांशीही लढा व जिंकून टाका तिघांनाही आहे काय त्यात? एवढे सगळे बडबडले तरी काय चिलखते चढवणे पुरे झाले असेल म्हणता? मुळीच नाही. एवढे झाले तरी 'हाथि चलत है अपन गतमो कुतर भुखत है भुकवा दो' या प्रमाणे राम व जनक स्वस्थ आहेत. परंतु नृपबालक वगैरे प्रभुंच्या अपमान करणारी 'हरुनि घ्या सीता।' ही भाषा साधुभूपांना सहन झाली नाही. म्हणून तेच प्रथम या भूप घूकांना सडेतोड उत्तर देतात.

हिं. *साधु भूप बोले सुनि बानी। राजसमाजहि लाज लजानी ॥६॥*
बलु प्रतापु बीरता बड़ाई। नाक पिनाकहि संग सिधाई ॥७॥
सोई सूरता कि अब कहुँ पाई। असि बुधि तौ बिधी मुहँ मसि लाई ॥८॥

म. *ऐकुन वदले साधु भूप ते। राज-समाजा लाज लाजते ॥६॥*
बलप्रताप-वीरता-महती। नाक, पिनाका संगे गत ती ॥७॥
तीच शूरता नव किं मिळाली। अशि मति तरि विधि मुखं करि काळी ॥८॥

अर्थ : (त्या भूपांचे भाषण) ऐकून जे भूप साधु होते ते म्हणाले की या राजसमाजाला लाज सुद्धा लाजली ॥६॥ (तुमचे) बल, प्रताप व वीरता यांची प्रतिष्ठा (महती) व तुमची नाके ही जी काही होती ती तर पिनाकाच्या बरोबर गेली. (स्वर्गवासी झाली. नाक = स्वर्ग) (तुमची नाके कापली गली) ॥७॥ तीच शूरता आहे की नवी कुठून मिळवली? तुमची बुद्धी अशी आहे म्हणून तर विधात्याने तुमची तोंडं काळी केली (तुमच्या थोबाडांना काजळ फासले) ॥८॥

टीका - चौ. ६(१) साधुभूप - ज्यांना पूर्वी हरिभक्त म्हटले 'हरिभक्तां दिसले दो भ्राते' (२४२।५) 'धर्म शील हरिभक्त शहाणे' (२४५।८) व ज्यांनी पूर्वी याच राजाना 'ऐका शिक्षा परम पुनीता' (२४६।२-७) वगैरे उपदेश केला तेच हे साधुभूप. (क) कोणी काही म्हणाले तरी

साधुसंतानी त्यांस उलटून बोलण्याचे कारण काय? कारण इतकेच की त्या कुटिल कुपुत्रांच्या लांब झालेल्या जिभा कापूनच टाकावयास पाहिजे होत्या पण स्थळ, काळ वेळ भिन्नअसल्याने तलवारीने येथे कापणे अनुचित ठरले असते. म्हणून खड्गाने न कापता तीक्ष्ण शब्दरूपी कृपाणाने कापून भगवन्निंदा श्रवणाच्या पातकातून मोकळे होत आहेत. ही साधूंची कृपार्द्रता आहे. 'संत शंभु मापति अपवादा। ऐकति तेथे अशी मर्यादा॥ जीभ कापण्याशक्त असावे ना तर कान मिटुनि पळावें.' (१।६४।३-४) साधु असले तरी भूप आहेत संन्यासी नाहीत!

(२) राजसमाजा लाज लाजते - दुष्ट राजांच्या त्या अपशब्दानी व फुशारक्यांनी पृथ्वीवरील सर्वच राजांना कलंक लागला असता की सर्वच राजे असे दुर्जन होते. जर कोणी सुशील सज्जन नीतिज्ञ राजे असते तेथे तर त्यांनी त्या दुर्जनांचा चांगला समाचार घेतला असता. 'मौनं सम्मति लक्षणम्' परशुरामाने क्षत्रिय कुळाचा उच्छेद केला तो अशांच्या मुळेच! पण हे असले नामर्द वाचिवीर, शिवराळ राजे जिवंत ठेवले कशाला. या राजसमाजाला पाहून लाजेला सुद्धा लाजेने मान खाली घालावी लागेल. भाव हा की या निर्लज्ज भूपांच्या निरर्गळ प्रलापांमुळे ज्या इतर राजांना काही जनलज्जा मनलज्जा आहे त्यांना लाजेने माना खाली घालव्या लागतील की नाही? घालाव्या लागल्याच.

चौ. ७(१) बलप्रताप वीरता महती - नाक, पिनाका, संगे गत ती 'कीर्ती विजय वीरता भारी। हरुनि हर्टे गत धनुकरिं॥' (२५१।४) अशा प्रकारे या कुटिल कपटी भूपानी आपले बल, प्रताप वीरता यांची प्रतिष्ठा इत्यादी धनुष्याबरोबर पणाला लावले होते. ते सर्व पिनाकाने जिंकले होते म्हणून हे साधुराजे असे म्हणाले. जोपर्यंत धनुष्य होते तोपर्यंत ही सर्व धनुष्याजवळ का होईना पण होती. धनुष्य कोणीच मोडले नसते तर कदाचित परत मिळण्याचा संभव होता. पण आता धनुष्यच नष्ट झाले गेले अस्तित्वातून तेव्हा त्याच्याबरोबर बलप्रतापादि व त्यांची प्रतिष्ठा गेली एवढेच. नव्हे तुमचे सर्वांचे नाक सुद्धा त्या धनुष्याबारेबरच गेले. नाक = अब्रू, इज्जत . आधी फुशारक्या मारल्यात पण काही करता आले नाही व माना खाली घालून बसलेत तेव्हाच तुमचे नाक पिनाकाने कापून घेतले होते. आता कशाच्या जोरावर तोऱ्यातोऱ्याने शिरा ताणीत आहात?

चौ. ८(१) तीच शूरता नव कि मिळाली - जी शूरता तुम्ही धनुष्य उचलताना दाखविलीत तीच आहे की दुसरी नवी शूरता तुम्हाला जयमाळ घालून आली तुमच्यापाशी, का धनुष्याला पाठ दाखवून धापा टाकीत येताना वाटेत सापडली. मिळाली? (२) अशि मति तरी विधि मुख करि काळी - अंगात काडीचा जोर नसता व्यर्थ तोऱ्याने शिरा ताणून धाक दाखवून परस्त्री अपहरण करण्याची बुद्धी तुमच्यात पहिल्यापासून असली पाहिजे होतीच; म्हणून तर विधात्याने तुम्हाला येथे आणून तुमच्या तोंडाला काजळ फासले. काळी केली तुमची थोबाडे. भाव हा की आता यापुढे तुम्हाला दिवसा तोंड दाखविण्यास जागा राहिली नाही. तुम्ही आपण होऊन अपल्या तोंडाला काळिमा लावून घेतलात. (क) साधुभूपांचे भाषण अगदी मर्मी झोंबणारे आहे ही गोष्ट खरी, पण त्यात स्वतःचा स्वार्थ, मोठेपणा, अश्लीलता अरेतुरे, इत्यादींचा गंध नाही. त्या दुष्ट राजानी मात्र जनकाचा उल्लेख एकवचनाने केला! दुर्जनांचे भाषण दुर्जन स्वभावास शोभणारे व साधूंचे भाषण

भूपकर्तव्य दृष्टीने पण साधूना शोभेसेच आहे. एक करते व सगळ्यांना बट्टा लागतो म्हणून आणि मुख्यतः भगवंताची निंदा अपमान कानानी ऐकावा लागला म्हणून त्याना बोलावे लागले. साधुक्षत्रियांनी किंवा इतरांनी व्यवहारात असता कसे वागावे याचे स्पष्ट दिग्दर्शन येथे केले गेले. आता हे साधुभूप कटु कठोर मर्मी भाषणाचा समारोप अमृततुल्य वाणीने करतात.

हिं.दो. देखहु रामहि नयन भरि तजि इरिषा मदु कोहु ॥
लखन रोषु पावकु प्रबल जानि सलभ जनि होहु ॥२६६ ॥

म.दो. राम नयनभर पहा मद क्रोधेर्षा सोडून ॥२६६ ॥
लक्ष्मण रोषानलिं महा व्हा न शलभ जाणून ॥२६६ ॥

अर्थ : मद, क्रोध, व ईर्षा सोडून देऊन डोळेभरून रामास पाहून घ्या व जाणून बुजून लक्ष्मणाच्या महा (प्रबल) रोषाग्नीत शलभ (पतंग) बनू (होऊ) नका ॥२६६॥

टीका दो. (१) मदक्रोधेर्षा सोडून पहा - या राजाना फार मद होता व अजूनही आहेच की आम्ही वीर, रणधीर आहोत. त्या रघुवीराने धनुष्यभंग करून त्या मदाचा चक्काचूर केला. त्यामुळे या राजाना क्रोध येऊन त्याचा वचपा काढण्याची त्यांना इच्छा झाली. पण तोंडाच्या बळापेक्षा दुसरे त्या क्रोधाला साह्य करण्यास न मिळाल्याने ते रामाचा द्वेष, ईर्षा, मत्सर करू लागले आहेत. जोपर्यंत मदादि हे विकार होत आहेत. तोपर्यंत रामाकडे प्रेमाने पाहून सुखी होण्याची इच्छा होणेच शक्य नाही. म्हणून मद, क्रोध व ईर्षादी विषयांना आधी सोडा असा परमहिताचा उपदेश करीत आहेत. जोपर्यंत कामादी तीन व मदादी तीन विषयांपैकी कोणाचीही सत्ता चित्तावरून वित्तादिकांची धुंदी चढलेली असते तोपर्यंत प्रभु, भगवान प्रत्यक्ष पुढे असले तरी त्यांच्याकडे बघण्याची सुद्धा इच्छा होत नाही. रावण, कंस दुर्योधन, शिशुपाल, इत्यादींचे इतिहास हेच सांगतात म्हणून साधुभूपांनी येथे अहिताचा त्याग आणि स्वहिताचे व परमहिताचे साधन सांगितले. हा उपदेश त्या दुष्ट भूपतिनाच केलेला आहे असे मानण्याचे कारण नाही. आम्हा सर्वांनाच तो उपदेश केलेला आहे. (क) प्रत्येक मानव आपल्या देहरूपी भूपतीचा पति = भूपति आहेच. सर्व स्थावर जंगम सृष्टीतील जीवमात्र प्रभूचे च रूप डोळ्यापुढे नेहमी आहेच. राम समोर आहेत या भूपतीच्या पण ते त्यांना परमात्मा वाटत नाहीत. तसेच जे जे दिसते ते प्रभूंचे रूप असून, 'ब्रह्म एव इदं सर्वम्' 'आत्मा एवं इदं सर्वम्' असून आम्ही त्या दृष्टीने त्या भावनेने न बघता जे केवळ पंचभूतमय प्राकृत नश्वर आहे तेच पाहतो. या राजांनी तरी निराळे काय केले? रामाला नृपबालक समजत आहेत!

(२) लक्ष्मण रोषानलिं महा व्हा न शलभ जाणून -साधु भूप असे म्हणत नाहीत की 'नाहीतर लक्ष्मणांच्या क्रोधानलात पतंग होऊन मरा, किंवा मराल,' तसे म्हणणे म्हणजे सशर्त शापच झाला असता. ५।५६ म पहा. जळू नका असे सुद्धा म्हणाले नाहीत. शलभ होऊ नका व जाणून बुजून उघड उघड दिसत असता होऊ नका असे सौम्य भाषेत बोलत आहेत. भगवान कृष्णानी आपला सखा जो अर्जुन त्याला सुद्धा इतक्या सौम्य भाषेत सांगितले नाही. 'न श्रोश्यसि विनंक्ष्यसि' माझे ऐकले नाहीस तर तुझा विनाश होईल अशी सशर्त शापवाणीच उच्चारली आहे. म्हणूनच 'रामदास (साधु) रामाहुनि मोठे' (७।१२०।१६) असे म्हटले आहे. (क) शलभ=पतंग, दिव्यावर

झडप घालणारी पाखरे, त्यांना मनुष्यासारखी सुंदर बुद्धी नाही म्हणून ती दिव्यावर झडप घालून जळून मरतात, पण मानवाने कळत असता तसे करणे म्हणजे पशुपक्षांहून नीच, हीन, बनून आपल्या हातानी आपला विनाश करून घेणे आहे. पतंगांच्या झडपेने दीप विझू शकतो, पण अनल व तो सुद्धा प्रबल कितीही मोठे व बलवान पतंग शलभ आले तरी त्यांच्या झडपांनी विझू शकत नाही. दिव्यावर झडप घालणारे कधी कधी जगतात पण अग्नीवर झडप घालणारे नामशेपच होतात. भाव हा की रामलक्ष्मणांना युद्धात जिंकण्याची भाषा बोलता पण एकट्या लक्ष्मणाशी तुम्ही सर्वांनी युद्ध केलेत तरीसुद्धा तुमच्यापैकी एकही शिल्लक राहणार नाही जरा त्या भडकणाऱ्या क्रोधानलाकडे वर नजरेने पहा तर खरे. (ख) सुचविले की या समयास लक्ष्मण क्रोधाने लालबुंद झाले आहेत व त्यांच्या त्या नुसत्या उग्र रुपाकडे पाहणे सुद्धा कठीण आहे. या दुष्ट राजानी सीतेची रामपत्नीची अभिलाषा करणे कसे आहे हे आता सांगतात-

हिं. वैनतेय बलि जिमी चह कागू। जिमि ससु चहै नाग अरि भागू ॥१॥
जिमि चह कुसल अकारन कोही। सब संपदा चहै सिवद्रोही ॥२॥

म. वैनतेय बलि काक कांक्षतो। ससा नागरिपु-भाग मागतो ॥१॥
कांक्षि अकारण - कोपी कुशला शिवद्रोही जशि संपद सकला ॥२॥

अर्थ : वैनतेयाला (गरुडाला) दिलेला बली (खाण्याची) मिळण्याची इच्छा जशी कावळ्याने करावी. नाग (हत्ती) रिपूचा भाग (सिंहाचा भाग) जसा सशाने मागावा (इच्छावा) ॥१॥ निष्कारण कोपणाऱ्याने जसे कुशल इच्छावें (व) शिवाचा द्रोह करणाराने जशी सर्व (प्रकारची) संपत्ती मिळण्याची इच्छा करावी, (तशी तुमची लालुच नरनायक! चौथ्या चौपाईत पूर्ण होईल) ॥२॥

टीका - या दोन व पुढील दोन चौपायात मिळून एकंदर सात दृष्टान्तादिकांनी या दुष्ट नृपांच्या अनिष्ट अभिलाषेची किमत किती ते दाखविले आहे. पहिल्या चौपाईतील दोन दृष्टांत रूपकाने युक्त आहेत. पण रूपके भावगर्भित आहेत. काही विशिष्ट हेतु असल्याशिवाय गोस्वामी एकाहून अधिक उपमा दृष्टान्तादी देत नाहीत. एका उपमेने अर्थ, वक्तव्य वा भाव पूर्णपणे व्यक्त केला जात नसेल तरच दुसऱ्या उपमादी वापरतात. आता या उपमातील भावविश्लेषण करूया -

चौ. १(१) वैनतेय - बलि काक कांक्षतो - सीता आपणास मिळावी असी या नरनायकांची इच्छा आहे. ही इच्छा या चरणात सांगितली तशी आहे. वैनतेय = विनतेचापुत्र गरुड, पक्षिराज बलि = बली, बळी, यज्ञात अर्पण केलेला भाग. काक = कावळा (काग = कागू) यावरून राम गरुड ठरेल, सीता त्यांना यज्ञांत मिळालेला त्यांचा भाग ठरला व हे सर्व कुटिल कुपुत्र गूढ खल राजे कावळे ठरले. धनुष्ययज्ञात पूर्णाहुती झाल्यावर जनकराजा यजमानाने सीतारूपी बली जगाची इडापिडा टळून जाण्यासाठी राम गरुडाला त्याच्या हकाचा म्हणून दिला. यज्ञबली ज्याला उद्देशून दिला जातो त्याच्या शिवाय इतर देवादिकांस सुद्धा त्याच्याकडे पाहण्याचा सुद्धा हक्क नसतो. ही इच्छा अन्यायाची अधर्मी आहे ही एक गोष्ट सुचविली. (क) गरुडाचा भक्ष्य, भोग्य पदार्थ (बली) असतो सर्प नाग भुजंग, त्याला खाण्याचा प्रयत्न कावळ्याने केला की तो सर्पच त्या कावळ्यास

चावतो व कावळा मरतो. सीतेच्या निमित्ताने तुम्ही मराल हे सुचविले. पुढे अरण्यकांडात हेच घडले आहे. (ख) गरुड पक्षिराज आहे. काक त्याच्या प्रजाजन आहे तसे राम सार्वभौमराजपुत्र आहेत व हे भूप त्यांचे मांडलिक राजे आहेत. स्वामी द्रोह सुचविला व परिणाम विनाशादी सुचविला. (ग) काक कुटिल दुष्ट, अधम, चांडाल, भ्याड, मलीन अविश्वासी, सर्वप्रकारे अपवित्र असतो. 'सत्य वचनिं विश्वास न धरिसि। वायस सम सर्वां घाबरसी॥ शठ तव मनीं स्वपक्ष विशालहि। हो सपदीं पक्षी चांडालहि॥' (७।११२।१४-१५) 'शकुनाधम सबरीति अपावन। (७।१२३।८) 'काक समान पाकरिपुरीती। छली मलीन. न कुठे प्रतिती' (२।३०२।२) हे सर्व दोष या भू -नरनायकांच्या ठिकाणी आहेत हे सुचविले. प्रस्तावनेत 'काकस्वभाव' हे प्रकरण पहावे.

(२) हा चरण कोणाला उद्देशून आहे हे पाहू - काकसमान पाकरिपुरीती' (२।३०२।२) पाकरिपु = इंद्र, देवराजा. इंद्रपुत्र जयन्ताने पुढे कावळ्याचे रूप घेऊन रघुवीर द्रोह केला आहे. व सीतेच्या निमित्तानेच एक डोळा देऊन कसाबसा जिवंत सुटला आहे. राम = विष्णु, गरुड त्यांचे वाहन आहे. 'जय जय सुरनायक' सिंधुसुताप्रिय कान्ता' असे भगवंतास म्हटलेच आहे. हे वर्णन आहे. संशयसर्पाशन उगराद; असे रघुवीरासच म्हटले आहे. उरगाद = गरुड. सुरनायक रूपी गरुडांचा बली मिळविण्याची इच्छा सुरगण काकांनी केली. सुर - दानव मानव वपुधारी। आले वीर धीर रणिं भारी॥(२५१।८) या रंगभूमीत नरभूपांच्या वेषात देव आलेले आहेत. हा दृष्टांत कोणाला उद्देशून आहे हे याप्रमाणे स्पष्ट झाले. 'विश्वपिता रघुपतीस जाणुनि। घ्या डोळेभर रूप न्याहाळुनि ९२४६।३)'असे या भूपांना पूर्वी सांगितले गेले तरी प्रतीती आली नाही. 'काक समान पाक रिपुरीती। छली मलीन न, कुठे प्रतीती॥' (२।३०२।२) असे इन्द्राविषयी रामचंद्रानीच म्हटले आहे. छली = कपटी - कपटवेषात आलेल्या देवामध्ये इन्द्र असावा असे यावरून वाटते.

चरण दुसरा (१) ससा नागरिपु भाग मागतो - नागरिपु म्हणजे गरुड असा अर्थही आहे. पण गरुडाचा उल्लेख आधीच केला असल्याने येथे नागरिपु = गजारि = सिंह हाच अर्थ आहे. प्रथम चरणात पक्षिराज गरुड व त्याचा प्रजानन काक हा स्वर्गातील स्वामिसेवक संबंधाचा दृष्टान्त दिला. येथे पशूतील त्याच संबंधाचा दृष्टांत आहे. मागील दृष्टान्तात दुसऱ्याने दिलेल्या भक्ष्य भोग्य - भागाचा दृष्टान्त आहे, तर येथे स्वपराक्रमाने मिळविलेल्या भागाचा आहे. सिंहाचा छावा सुद्धा मत्त नागकुंभ विदारण करून त्यास मारून स्वपराक्रमाने जगतो. हत्ती (नाग) हे सिंहाचे भक्ष्य आहे. त्याचा भाग आहे. ससा चतुष्पाद पशु असून मृगराजाचा प्रजाजन आहे.त्याने हत्तीला खाण्याची कामना बाळगली तर तो ससा मारण्याचे काम सिंहाला मुद्दाम करावे न लागता, हत्तीच्या पायाखाली केव्हाच चिखल होऊन जातो. राम वनराज आहेत. (नागरिपु- सिंह) वधू सीता आहे. त्यांचा सेवक लक्ष्मण आहे. जे दुष्ट नृप (नरनायक) ते ससे आहेत. 'क्षुद्र ससा इच्छी हरिवधुसी। निशिचरनाथ! कालवश असरी॥' (३।२८।१५) असे सीताच रावणास म्हणाली आहे. 'प्रभुसंगे मज बधे कुणिकसा। सिंहवधूला क्रोष्टु शश जसा' (२।६७।७) हे सीतेचेच वचन आहे. वरील विवेचनावरून भाव निघाले ते १. रामचंद्रांनी सिंहाप्रमाणे स्वपराक्रमाने सीता मिळविली आहे.

२. न्यायोपार्जित परधन हरणाची तुमची। (खळभूपांची) इच्छा आहे ३. तुम्ही ससांसारखे क्षुद्र आहात. ४. लक्ष्मणरूपी हरीशावकाच्या सहज लीलेनेच परभारे मारले जाल. (क) पहिल्या चरणातील दृष्टान्त नरभूपरूपात असणाऱ्या कुटिल नीच वृत्तीच्या अविचारी कामी सुरांना उद्देशून आहे 'कामी काक बिचारे बगळे' 'बगळे काक विपयि अति खळ ते' (१।३८।५।३) हा दुसरा दृष्टान्त मानवरूपात असणाऱ्या कपटी असुरांना रावणादी निशाचरांना उद्देशून आहे. शिवाय पाताळातील दानवांना उद्देशून पण आहे कसा तो पहा. (ख) नागरिपु यातील नाग शब्दाने पाताळाचा संबंध सूचित केला जातो. दानव, दैत्य पाताळात राहतात ते नरभूप वेपाने येथे आलेले असून या दृष्टान्तातच आहेत. (२५१।८) (ग) लक्ष्मणाच्या हातून मराल असे म्हणण्यास आधार नाग = सर्प अहीश = लक्ष्मण. 'जो अमित शीर्ष अहीश महिधर लक्ष्मणहि ...' (२।१२६।छं.) 'शेप सहस्रशीर्प...।' जो अवतरला भूभर वारण' (१।१७।७) नाग लक्ष्मण त्यालाही हे कुटिल कपटी भूप शत्रु समजत आहेत व त्याच्याशी युद्ध करण्याची भापा बोलले आहेत. 'सखे निशाचर जगात जितके। लक्ष्मण मारिल पळात तितके' (५।४४।७) असे प्रभु रामच म्हणाले आहेत.

(२) याप्रमाणे सुर व निशाचर दानव या दोघांना उद्देशून मुख्यतः हे दोन दृष्टान्त आहेत. रामचंद्रास जय राम रावणमत्तगज मृगराज सुयशा वानती' (६।७९छं.) असे रावणरूपी मस्त हस्तीला मारणारे मृगराज (नागरिपु) सिंह म्हटलेच आहे. पुढील पाच दृष्टान्त पृथ्वीवरील नरनायकांना उद्देशून आहेत.

चौ. २. चरण पाहिला 'कांक्षि अकारण - कोपी कुशल - अकारण कोपिष्टांचे कधी कुशल होत नाही. त्यांने कुशलाची इच्छा करणे हे विनाशाचे दुःखाचे मूळ आहे. मुख्य भाव हा की हे राजे निष्कारण रुष्ट झाले आहेत व कुशलाची इच्छा करीत आहेत. परशुराम अकारण क्रोधी आहेत. त्यांचे काय होणार आहे हे पुढे अगदी लवकरच दिसेल. 'मुने करां का कोप अकारण' (२७२।३) असे लक्ष्मण त्यांस म्हणाले आहेत. 'करि कुठार अकरुण मी क्रोधी' (२७५।६) असे भृगुपतीच म्हणतात. क्रोधाने अकल्याण, अकुशल कसे होते ते परशुराम प्रसंगात दाखविले आहे. 'लक्ष्मण वदले हसुनि मुनि क्रोध असे अघमूल यद्वश जन अनुचित करति चरति जगा प्रतिकूल' (१।२७७) क्रोध पापांचे मूळ आहे. पाप त्यांचा वृक्ष आहे. दुःख ही त्याची कटु फळे आहेत. 'पापानां कर्मणां फलं दुःखम्' जगाच्या प्रतिकूल वागणे आचरण करणे म्हणजेच रामाच्या विरुद्ध प्रतिकूल वागणे 'विश्वरूप रघुवंशमणि' (६।१४) 'तोवरि जीवा कुशल नहिं स्वप्निं मना विश्राम॥ जों न राम भजती त्यजुनि शोकधाम जो काम' (५।४६). परदारापहरण करण्याची या दुष्ट राजांची इच्छा आहे हा काम आहे. तो तृप्त होऊ शकत नाही म्हणून हे कष्ट झाले आहेत. आणि राम विरोध करून कुशल राहू पहात आहेत. हनुमान रावणास सांगतात की 'त्राता कुणि न रामविमुखासी' 'शंभुसहस्त्र विष्णु चतुरानन। रामद्रोह्यां रक्षूं शकत न' (५।२३।८)अकारण क्रोधी माणसाला ब्रह्माविष्णुशिव यांच्याकडून सुद्धा कुशल प्राप्तीची आशा नाही. कुशल = कल्याण, मंगल, शुभ क्षेम, श्वःश्रेयसम् शिवंभद्रं कल्याणं मंगलं शुभम् भावुकं भविकं भव्यम् कुशलं क्षेमम् आस्त्रियाम् (अमरे) सारांश अकारण क्रोधाने पाप घडते. विश्वविरोध केला जातो, पापांचे फळ दुःख व अकीर्ती पदरात पडते.

'अपयशलाभ कि जेथे पाप न' (७।११२।७). हे नरनायक अकारण क्रोधी आहेत म्हणून यांचे कल्याण, क्षेम होणार नाही, अकीर्ती पदरात पडेल, दुःखे भोगावी लागतील, व कोणी त्राता उरणार नाही. परशुरामाची काय दशा होणार हे येथे ध्वनीत करून ठेवले आहे. परशुराम आता जनकपुरीच्या जवळ जवळ आलेच असतील! कामक्रोधही नरकाची द्वारे आहेत. सकारण क्रोध नरकाचे द्वार आहे मग अकारण क्रोध नरकच म्हटला पाहिजे. क्रोधाने देह जळतो, बलहानी होते हे परशुराम प्रसंगात पाहण्यास सापडेल.

चरण दुसरा (१) शिवद्रोहि जशि संपद सकला - सीतेच्या प्राप्तीची या नृपांची इच्छा म्हणजे शिवद्रोह करून सर्व प्रकाराची संपत्ती मिळविण्याच्या इच्छेसारखी आहे. कामदेवाने शिवद्रोह शिवविरोध केला तर अनंग व्हावे लागले. 'वरदाता प्रणतार्ति विभंजन। कृपासिंधु सेवक मन रंजन॥ इच्छित फळ, विण शिव आराधन। देति न कोटि योगजपसाधन' (१।७०।७-८) शिवाच्या आराधनेने जे फळ मिळते ते सकल संपन्न शिवविरोधाने कसे मिळेल? शिव = कुशल, कल्याण शुभमंगल, क्षेम, मग शिवाशी द्रोह विरोध म्हणजे या सर्वांशीच विरोध! परिणाम हाच होणार की असलेले सुद्धा जाणार. (क) सुचविले की असलेल्या सर्वप्रकारच्या संपत्तीचा नाश होईल. 'शंभु विरोधि न कुशल मम' (१।८३) 'शिव विरोधि मृति सति…' (१।८४।४) मरणयेईल हेही सुचविले. शिवविरोध = रामविरोध व रामविरोध = शिवविरोध हे येथे ध्वनित केले. 'मद्द्रोही प्रिय शंभु ज्यां शिवद्रोहि मम दास॥ ते नर करती कल्पभर नरकी घोरनिवास' (६।२ रामवचन)

हिं. *लोभी लोलुप कल कीरति चहई। अकलंकता कि कामी लहई॥३॥*
हरिपद विमुख परमगति चाहा। तसि तुम्हार लालचु नरनाहा॥४॥

म. *लोभी लोलुप सुकीर्ति कांक्षिति। अकलंकिता किं कामी मिळविति॥३॥*
वांछी हरिपद-विमुख परमगति। लालुच तुमची तशीच नरपति॥४॥

अर्थ : लोभी व लोलुप माणसाने विमल कीर्तीची इच्छा करावी! किंवा कामी व्यक्तीने अकलंकिता मिळविण्याची इच्छा करावी, किंवा हरिपदविमुखाने परमगतीची इच्छा करावी तशीच अहो! नरपतींनो तुमची ही लालुच आहे॥३-४॥

टीका चौ. ३(१) लोभी लोलुप - हे दोन शब्द समानार्थी आहेत असे वाटते. कोषामधे सुद्धा लोलुप अति लुब्ध असा अर्थ सापडतो. येथे हे दोन शब्द चित्तवृत्ती भेदानुसार वापरले आहेत. लोभ= संग्रह करण्याची व खर्च न करण्याची वृत्ती, विकार, व लोलुपता =लाभ झाला तरी आणखी मिळविण्यासाठी मनाने व शरीराने केली जाणारी धडपड किंवा लोभी लोभ असणारा व लोलुप = लालची, आशाळभूत असा अर्थभेद मराठीत थोडक्यात दाखविता येतो. लोभ्याला व आशाळभूताला सु = विमल, कीर्ती मिळणे शक्य नाही. सीता आपल्या हातून जाऊ न देण्याची इच्छा हा लोभ, व उठून कवचे वगैरे घालून जी तयारी केली ती लोलुपता. 'एको लोभो महान् ग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते॥ लोभात्कोपः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते॥ हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्शनम्॥ साहसानांच सर्वेषां अकार्याणां क्रियास्तथा॥ भवन्त्येतानि सर्वाणि लुब्धानामकृतात्मनाम्'।(स्कं.पु. कु. खं. २७७-२७९) आणखी बरेच श्लोक आहेत. वरील

अधोरेखांकित पापे करण्याची प्रवृत्ती या दुष्टराजांमध्ये उघडउघड दिसली. 'लोभग्रस्ता व्रर्जत्य धः' लोभाने ग्रासलेल्यांचा अधःपात होतो. 'गुणसागर नागर नर असला तिळलोभे कुणि म्हणति नच भला' (५।३८।८) मग अति लोभ व लालूच असल्यावर कीर्ती तर मिळत नाहीच पण असलेली नष्ट होते. 'काम कोप मदलोभ सब नरका! नाथा पंथ सोडुनि सब रघुवीरही भजा भजति ज्यां संत' (५।३८) विभीषणाने रावणास सांगितले आहे. तुमची कीर्ती नष्ट होऊन मानहानी होईल हे सुचविले. 'कीर्ती विजय वीरता भारी। हटे हरुनि गत धनुकर्लि सारी' (२५१।४) या राजानी आपली कीर्ती आधीच गमावली आहे व आता अपकीर्ती पदरात पडत आहे.

चरण दुसरा (१) अकलंकिता किं कामी मिळविति - कामी कधी अकलंकित राहू शकत नाहीत. 'कामी कधि अकलंकित नसतो' (७।११२।२) भाव हा की तुमचे नाव होईल, कुळांना कलंक लागेल. व राजसमाजालाही कलंक लागेल. हे नरपती कामी आहेत हे सुचविले 'जर कांक्षी कुणि निज कल्याणा। सुयश सुमति शुभगति सुख नाना॥ स्वामी! तो परनारिमुखाना। त्यजो चतुर्थिचंद्र सम जाणा' (५।३८।५-६) सुयश, सुमती, शुभगती व नाना प्रकारचे सुख नष्ट होईल हे सुचविले. 'कामीजन दीनतेस दाविति' (५।३९।२) कामी जनांचे जीवन दैन्यमय बनते.

चौ. ४(१) कांक्षी हरिपदविमुख परमगति - परमगति =मोक्ष, कैवल्य. हरिपदविमुख = हरि द्रोही, रामद्रोही, रामविरोधी, 'राखि न रामविमुख तनबासि' 'कोणी तथा बसअसे म्हणेना। रामद्रोह्या कोणि राखिना' एकाच कार्याबद्दल् सुरपति सुताला रामविमुख रामद्रोही म्हटले आहे. रामविरोध रामद्रोह परमगति तर नाहीच. पण पितृयम माता मृत्यु समाना। सुधा विष बने श्रुणु हरियाना॥ करी मित्र शतशत्रू करणी। त्याला विबुध नदी वैतरणी अनलाहुनी जग तप्त तयाला। जो रघुवीर विमुख कुणि झाला॥(३।२।६-८) हे सर्व नरपती रघुवीर विमुख रामद्रोही रामविरोधी बनले असल्याने यांची वर वर्णिल्या प्रमाणे दशा होईल . हे सुचविले.

वि.ल.ठे. (१) मागील दोह्यात सांगितले की मद क्रोध इत्यादि सोडून - राम नयनभर पहा तेथे इंद्रियांचा त्याग व रामभजनाने सुखप्राप्ती रूपाने हारवून हरिपदविमुखाला सुख, परमगती मिळत नाही हे सांगून उपसंहार केला व सुचविले की राम = हरि शिवद्रोही शिवद्रोह = रामद्रोह पैकी एक किंवा दोन्ही करणारांना नरकप्राप्ती, अधोगती होते. व रामभजना शिवाय मोक्षसुख मिळत नाही. मानस सिद्धान्त पुन्हा एकदा ध्वनित केला.

(२) वरील वर्णनात कामक्रोध लोभ हा सर्वमान्य क्रम न घेता क्रोध, लोभ व काम असा वस्तु स्थिती निदर्शक क्रम घेतला व कार्याकडून कारणाकडे अंगुली निर्देश केला. क्रोध या राजांच्या ठिकाणी उघडउघड दिसत आहे. त्याचे कारण सीतेविषयी लोभ आहे व लोभाचे कारण सीतेविषयी कामवासना आहे व त्याचा परिणाम रामविमुखता, हरिविमुखता हा आहे. काम हे कारण हरिविमुखता या कार्याशी आणून भिडवायाचे होते म्हणून कार्यापासून कारणाकडे जाऊन, पुन्हा मूळ कारणाचा व मुख्य कार्याचा संबंध जोडून दाखविला. (क) प्रथम केलेल्या उपदेशात जे स्पष्ट सांगितले की 'विश्वपिता रघुपतिस जाणुनि। घ्या डोळेभर रूप न्याहळुनि' (२४६।३) तेच येथे उपक्रम उपसंहारात सुचविले. स्पष्ट न सांगण्याचे कारण इतके की सीतेने अद्याप ऐश्वर्य भावात

प्रवेश करून राम परमात्मा व आपण परमेश्वरी आदी आहेत हे जाणलेले नाही. सीता जवळच रामापाशी उभी आहे. म्हणून रहस्य स्फोट केला नाही. प्रथम उपदेश (२४६ च्या चौपायात) केला त्यावेळी सीता रंगभूमीत आलेली नव्हती. पुढे दो. २४८च्या चौपायात सीतेने रंगभूमीत पदार्पण केले आहे.

याप्रमाणे या सात दृष्टान्ताच्या निमित्ताने मुक्तिमार्गातील साधनांचे व पथ्यांचे सुंदर निदर्शन केलेले आहे. सीतेने रामाचे पाय धरण्याचा कार्यक्रम अनिर्णितच राहिला हे ध्वनित करतील.

हिं. कोलाहलु सुनि सीय सकानी । सखीं लवाइ गईं जहँ रानीं ॥५ ॥
राम सुभायँ चले गुरु पाहीं । सिय सनेहु बरनत मनमाहीं ॥६ ॥
रानिन्ह सहित सोचबस सीया । अब धौं बिधिहि काह करनीया ॥७ ॥
भूप बचन सुनि इतउत तकहीं । लखनु राम डर बोलि न सकहीं ॥८ ॥

म. ऐकुनि गडबड संशंक सीता । सखिनीं राणी-सन्निध नीता ॥५ ॥
राम सहज जाती गुरुपाशीं । वर्णित सीतास्नेह मनासी ॥६ ॥
सीता राण्यांसहित विव्हळे । काय करी विधि आता न कळे ॥७ ॥
ऐकुनि नृपवच लक्ष्मण फिरवित । दृष्टी, रामभयें ना बोलत ॥८ ॥

अर्थ : गडबड कानी येताच सीतेला (भयाची) शंका आली तेव्हा तिच्या सखींनी तिला राण्याजवळ नेली ॥५ ॥ राम सहज (स्वभावानुसार) गुरूपाशी गेले; (पण) मनात सीतेच्या स्नेहाची प्रशंसा (वर्णन) करीत गेले ॥६ ॥ राण्यांसहित सीता व्याकुळ झाली (व चिंता लागली की) आता विधात्याच्या मनात काय करायचे आहे कोणास ठाऊक (काही कळत नाही) ॥७ ॥ त्या (दुष्ट) नृपांचे बोलणे ऐकून लक्ष्मण आपली दृष्टी (क्रोधाने) (गरगर) फिरवीत आहेत रामभयाने (काही बोलू शकत नाहीत) ॥८ ॥

टीका सूचना - सीतेने माळ घातल्याबरोबर दुर्जन राजानी चुळबुळ सुरु केली व वाद्यवादन वगैरे थांबताच त्यानी गडबड व बडबड सुरु केली. इकडे सखींनी रामाचे पाय धरण्यास सांगितले तो तिकडे साधुराजे उपदेश करू लागले. व लक्ष्मण क्रुद्ध झाले पण बोलले नाही. या सर्व गोष्टी क्रमाक्रमानेच वर्णन करण्याशिवाय गत्यंतर नसल्याने असा भ्रम उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. की सीता रामाजवळ बराच वेळ उभी होती. पण तसे घडलेले नाही. सखींनी पाय धरण्यास सांगितले पण सीता भीतीने ते करू इच्छित नाही. इतक्यात 'हरून घ्या सीता' वगैरे शब्द सीतेच्या व सखींच्या कानी पडले.

चौ. ५(१) ऐकुनि गडबड सशंक सीता - कोणी नृपाधम येऊन मला स्पर्श तर करणार नाही ना अशी शंकायुक्त भीती सीतेला वाटली. तिच्या सखींनी ते जाणले व दुष्टांचे ते भापण कानी आले असल्याने त्यानी ठरविले की आता येथे थांबणे बरे नाही. चतुर सखीच त्या! का नाही असे करणार! गेल्या चटकन घेऊन राण्यांच्याजवळ !(२) पाय धरणे शेवटी राहून गेलेच! पाय धरले नाहीत सीतेने असे म्हणण्यास जागाच राहिली नाही. कसले पाय धरणे नी काय, त्या सभेतून पाय

काढण्याचीच वेळ आली. पाठभेद चर्चा गोरखपूरच्या रामायणात 'सकानीं ' 'रानीं' पाठ आहे. पण पुढे चौ. ७ मध्ये 'रानिन्ह सहित' असे बहुवचन आहे, व मा.पी. मधे 'सकानीं' 'रानीं' असा योग्य पाठभेद आहे. म्हणून तोच घेतला आहे.(क) पण यापूर्वी मनांत सीतेच्या स्नेहाचे वर्णन कधी नव्हते. वर्णन करण्यासारख्या स्नेहाची प्रतीती आली नव्हती. तो स्नेह खाणीतच होता. पण आज जयमाला रूपाने हृदयाला स्पर्श झाल्याबरोबर व पायधरण्यातील भीतीने प्रीती कळल्यामुळे तो स्नेह हृदयात शिरला. तिथे चित्तभितीवर कोरलेली मूर्ती आहेच. तेथे स्नेह दिसू लागताच मन प्रशंसा करू लागले. वाणीला तेथे प्रवेशच नाही. (ख) सहज = हर्ष विषादरहित. याने ठरले की त्या कोल्हेकुईचा या रघुवंशकेसरीवर कांही सुद्धा परिणाम झाला नाही. त्या कावळ्यांच्या काव काव ची या रघुवीर वैनतेयाला दाद सुद्धा नाही. त्या सशांच्या फुंकराचा आवाज या नागरिपुच्या श्रवणांना जणू स्पर्शलाच नाही. गुरुच्या जवळून आले होते तसे गुरुच्या जवळ परत गेले. जवळ बसविले हे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. गुरुशिष्य सभेत बसलेले आहेत. नाही तर गुरुनी पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवून पाठ थोपटली असती!

चौ. ७(१) सीता राण्यांसहित विव्हळे - राण्यांना तर चिंता लागलीच पण सीतेला विशेष लागली. काय होतय कोणास ठाऊक! इथेच जर त्या राजानी अंगावर चाल केली करुणा निधानांच्या तर काय होईल कोणास ठाऊन! इत्यादी चिंता, भीती यांनी सीता विशेष व्याकुळ झाली. या वाक्यात सीतेला प्राधान्य दिलेले आहे.

चौ. ८(१) लक्ष्मण रोषानलाचा उल्लेख साधु भूपानी (दो. २६६) केला तोच भडकला आहे. 'लक्ष्मण फिरवित दृष्टी' - लक्ष्मण क्रोधाने लाल झालेले असून त्या राजसमाजाकडे गरगर दृष्टी फिरवीत बघत आहेत. त्या राजांना चोख उत्तर द्यावे असे मनात येत आहे पण प्रभूला ते आवडणार नाही या भयाने काही करू शकत नाहीत. मनुष्याला शब्दानी बोलता येणे अशक्य झाले की तो अशा स्थितीत डोळ्यांनी बोलू लागतो. लक्ष्मणाच्या नेत्रातून उडणाऱ्या क्रोधाग्नीच्या ठिणग्या त्या साधु भूपांना दिसल्या तेव्हाच ते म्हणाले की 'लक्ष्मण रोषानलि महा व्हा न शलभ जाणून' हाच ध्वनि आता दोह्यात प्रगट करतात.

हिं.दो. *अरुन नयन भृकुटी कुटिल चितवत नृपन्ह सकोप ॥*
मनहुँ मत्त गजगन निरखि सिंघकिसोरहि चोप ॥२६७॥

म.दो. *अरुण नयन भृकुटी कुटिल निरखिति नृपां सकोप ॥*
मत्तगजगणां बघुनी जणु हरिशावक साटोप ॥२६७॥

अर्थ : डोळे लाललाल (इंगळा सारखे) झाले आहेत. भृकुटी वक्र झाल्या आहेत व लक्ष्मण त्या नृपांकडे क्रोधाने निरखून पहात आहेत; जणू मत्तहत्तींच्या कळपांना पाहून सिंहाच्या छाव्याला आवेश(च) चढला आहे. ॥२६७॥ (आटोप = आवेश, स = सह)

टीका (१) अरुण नयन भृकुटी कुटिल ही वीररसाची लक्षणे आहेत. पण तो हृदयातच कोंडून ठेवावा लागल्याने क्रोधाने पाहणे हे रौद्ररसाचे लक्षण त्यातून प्रगट झाले आहे. या रसांची मजाच अशी आहे की ते या ना त्या मार्गाने प्रगट झाल्याशिवाय रहात नाहीत. नेत्रातून भिवयातून ओठात, हातात सर्व शरीरात इत्यादी प्रकारे बाहेर पडतोच. येथे जो क्रोध आला आहे तो रघुवंशाचा अपमान व रघुवंशविभूषणाच्या नववधूच्या अपहरणाची भाषा ऐकून आलेला आहे. पौरुषाचे वीर्य शौर्याचे हे लक्षणच आहे. स्वभावच आहे.

(क) जनकांनी अपमान केल्यावर 'रोष लक्ष्मणा भुकुटी चढती। नेत्र रुषारुण ओठ फडकती ।। वदु न शकति रघुवीरभय लागति वच जणु बाण' पण 'नमुनि रामपद कमल शिर वदले गिरा प्रमाण (२५२)' रामभय वाटत असता, रामाज्ञा न घेता केवळ नमस्कार करून बोलले व वीररसाचा बसणारा बांध फोडला, तुंबारा होऊ दिला नाही. तसे येथे का केले नाही? हे सगळे राजे कावळे ससे आहेत. कावळ्यांना, सशांना हाकलून लावण्यासाठी सिंहाचा छावा कधी धावेल काय? किंवा गर्जना करील काय? सिंहाच्या शावकाने असे करणे म्हणजे सिंह जातीचाच अपमान करणे आहे. म्हणून दृष्टिपातानेच त्यांची काव्काव् व टुरटुर फुस्फुस् बंद केली. धनुष्याला पाठ दाखवून रणातून पळून आलेल्यांना मारणे हे रघुवंशी वीरांचे ब्रीद नाही. 'मी न मारी कधि रणविमुखांना (३।१९।१२)' असे प्रभूचे ब्रीद आहे हे लक्ष्मणास माहीत आहे; महणून बोलले नाहीत किंवा कोणतीही शस्त्रक्रिया केली नाही. स्वामीच्या ब्रीदाविरुद्ध वागणे हे सेवकाचे शील नाही. आणि स्वामीच्या ब्रीदाविरुद्ध वागण्यास सेवकाला भीती वाटली पाहिजे.

(२) ल.ठे. मागल्या दोह्याच्या पहिल्या चौपाईत नागरिपु = सिंह म्हणून रामचंद्र सूचित केले. येथे लक्ष्मणाला हरिशावक = सिंह किशोर =सिंहाचा छावा म्हटले. याने लक्ष्मणाची भक्ती भावना कवींनी प्रगट केली. रघुपतीला चंद्र म्हटले तेव्हा लक्ष्मणाला चकोर किशोरक म्हटले. (क) जनकाच्या भाषणानंतर लक्ष्मण बोलले असले तर ती वीरबालकाने आपल्या प्रेमळ माते जवळ केलेली तक्रार व मागितलेली सवलत आहे. जनकराजा दुष्ट, कुटिल, कपटी नाहीत.

सूचना - (१) येथे सीतास्वयंवर प्रकरण समाप्त झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. पुढील एक चौपाई या प्रकरणाचा व भार्गव दर्पविमर्दन प्रकरणाच्या सांधा जोडणारी आहे. म्हणून ती पुढील प्रकरणातच घेऊ.

(२) येथे लक्ष्मणाला बोलू न देण्यात कवींच्या नाट्यकाव्यनिर्मिती कौशल्याची व मानस शास्त्राच्या सखोल जागृत अभ्यासाची सुंदर प्रतीती येते. लक्ष्मणरूपी महाभयंकर तोफेचे तोंड बंद करून ठेवले आहे. दारु गोळा भरून बंदूक घालून ठेवलेली आहे. भृगपतीच्या क्रोधाग्नीची एक ठिणगी त्या रंजुकेवर पडण्याची खोटी की त्या बंद करणाऱ्या झाकणासुद्धा भयानक गोळे भराभर सुटू लागतील. तोफ भरून ठासणे, रंजुक लावणे, तिचा मोर्चा फिरविणे इत्यादी गोष्टीत वेळ मोडावा लागणार नाही. संतप्त उकळणाऱ्या पाण्याच्या बॉयलरचे तोंड तोटी बंद करून ठेऊन वाफेचा पुष्कळ संचय करून ठेवला असला म्हणजे आयत्यावेळी ती तोटी उघडताच वाफ सोसो

करीत जोराने सुटून जवळून जाणाऱ्यास भाजण्यास वेळ लागत नाही. पण तोटी मोकळी ठेवली असल्यास तिच्यातून वाफ फुसफुस करीतच सुटणार!

(२) तसेच दुष्ट कुटिल कपटी राजांचे खरे शौर्य धैर्य काय हे विशेष न सांगता स्पष्ट दाखविण्यासाठी त्यांच्या क्रोधाचे व बडबडीचे आधीच एक चित्र प्रेक्षकांपुढे ठेवले आहे. भृगुपतीला पाहताच त्याच राजांचे अगदी निराळे चित्र दिसेल.

धनुर्भंग प्रकरणांतर्गत भार्गव दर्प विमर्दन प्रकरण

(दो. २६८।१२ - २८५ अखेर, १८ दोहे)

हिं. खरभरु देखि बिकल पुर नारीं। सब मिलि देहिं महीपन्ह गारीं॥१॥
तेहि अवसर सुनि सिव-धनु भंगा। आयउ भृगुकुल कमल पतंगा॥२॥
म. खळबळ बघुनि विकळ-पुरनारी। शिव्यादेति सब भूपां भारी॥१॥
तदाच, परिसुनि शिवधनु भंग। आला भृगकुल-कमल-पतंग॥२॥

अर्थ : (त्या कुटिल कुपुत्र मूढ नरपतींची ती) खळबळ पाहून सर्व पुरनारी (भयाने व्याकुळ झाल्या व त्या सर्व त्या भूपांना पुष्कळ शिव्या देऊ लागल्या ॥१॥ शिवधनुष्याचा भंग झालेला ऐकून त्याच समयास (तदाच) भृगकुलरूपी कमलांचा पतंग (भास्कर सूर्य) (परशुराम) आला ॥२॥

भृगपती (परशुराम) आगमन (हा भाग मा.पी.मध्ये घेतलेला आहे)

श्री वाल्मीकीय, अध्यात्म, आनंद, व भावार्थ(मराठी) रामायणात परशुरामागमन सीताराम विवाहानंतर वरात अयोध्येच्या वाटेने जात असता झालेले आहे. येथे मानसात जयमाला समर्पणानंतर रंगभूमीतच झाले आहे. प्रसन्नराघव व हनुमन्नाटक यात मानसाप्रमाणेच परशुरामागमन जयमाला समर्पणानंतर रंगभूमीतच झाले आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या कल्पभेदानुसार हा भेद असला तरी येथे परशुरामास अणण्यात कविराजांच्या कोमल हृदयाचे अनेक भाव प्रतीत होतात ते यथामति प्रथम देऊन मग टीकेकडे वळू.

(१) जयमाला घातली गेल्याबरोबर 'कुटिल कुपुत्र मूढ मनिं रुपले' महीपति श्रीरामलक्ष्मण व जनक यांच्याशी युद्ध करून सीताहरण करण्याच्या तयारिला लागले. सुमित्रानंदन सुद्धा संक्रुद्ध होऊन नेत्रांतून क्रोधाग्नीच्या ज्वाळा टाकू लागले आहेत. ज्या मंगलमंडपात महामंगलकरी जयमाला घातली गेली त्याच मंजुल मंगलमोदमय मंडपात युद्ध! व रक्ताचे पाट!! छे! छे! ही अपावनता परमपावनतानिधान रामप्रभु तेथे असता निर्माण होणे अशक्य व ही कठोरता हे अनौचित्य श्री गोस्वामींच्या चित्तास कसे सहन होणार! हे भावी संकट निवारण करण्याचा एकमात्र सुगम उपाय परशुरामाचे आगमनच आहे. हा हेतु भृगुकुलकमल पतंगाच्या नुसत्या आकस्मिक आगमनानेच सिद्ध झाला. भृगुपतीला 'पाहुनि सकल महिप संकुचले। श्येन झडपि जणुं लावे लपले॥' (पुढलीच चौपाई) त्यांच्या चिलखतांचा खडखडाट व वाणीचा कडकडाट एकदम निमाला!

(२) 'त्रिभुवन जया संहित वैदेही। त्या विचारविण वरिल हटेंही' (२५०।५) हा होता विदेहाचा पण. यातील दुसऱ्या भागाची पूर्ती धनुर्भंग व जयमालासमर्पण यांनी झाली. पण जोपर्यंत क्षत्रिय कुलविध्वंसक भार्गवराम परास्त झाले नाहीत तोपर्यंत त्रिभुवन जय न झाल्याने जनकाची प्रतिज्ञा अल्पकाळतरी मिथ्या ठरली असती. या दोषाच्या निराकरणासाठी याच वेळी याच रंगभूमीत भृगुपतीचे आगमन आवश्यक ठरले.

(३) 'भृगुपति गर्वाची अति गुरुता... बुडला सकलसमाज चढे प्रथम जो मोह वश' (२६१) असा उल्लेख धनुर्भंग झाल्याबरोबर केला गेला, परंतु केवळ धनुर्भंगाने 'भृगपतिगर्वांची अति गुरुता' बुडली नव्हती; ती बुडवून पूर्वी केलेल्या घोषणेची पूर्ती करविण्यासाठी भृगपतीचे आगमन शीघ्रातीशीघ्र होणे आवश्यकच होते.

(४) इतर रामायणातील उल्लेखाप्रमाणे रघुवर बालपतंग' व 'भृगकुलकमलपतंग' यांची भेट अयोध्येच्या रस्त्यावरच झाली असती तर त्रैलोक्य महावीराना लक्ष्मणाची तेजस्विता, धर्मशीलता, रामप्रीती, रामदास्य, परमनिर्भयता, स्पष्टवक्तेपणा इत्यादी इत्यादी अलौकिक गुणांची प्रतीती आली नसती व लक्ष्मणाची कीर्ती त्रैलोक्यात पसरली नसती. 'राजन् राम अतुलबल जैसे। लक्ष्मण तेजनिधानहि तैसे' (२९३।३) अशी जनक दूतांनी गाईलेली कीर्ती कशी पसरली असती?

(५) त्रिभुवन-महावीर रणधीर सुर दानव मानवांच्या समक्ष ज्या सभेत रावण पराजित होऊन गेला त्याच ठिकाणी, त्याच प्रसंगी भार्गवदर्पविमर्दन झाले नसते तर या कुटिल कुपुत्र मूढांना पुढे केव्हातरी द्वेषमत्सराने श्रीरामविरोध करण्याची कुबुद्धी झाली असती व त्यांचा नाहक नाश झाला असता.

(६) महाराज दशरथांसारख्या शुद्ध - माधुर्य भक्तीनिरत श्रीरामभक्ताला, श्रीरघुवीरजनकाला, केवळ अपशकुनांच्या दर्शनाने भय, क्लेश व चिंता यांनी किती संत्रस्त केले हे वा.रा. वगैरेत स्पष्ट दिसते. दशरथांसारख्या महाभागाला असल्या दुःखाचे भागीदार बनविण्यास लागणारी कविकठोरता श्रीतुलसीदासांच्या हृदयात कोठली?

सूचना - हे सर्वभाव मानसपीयूष टीकेत आरंभालाच प्रकाशित झाले आहेत. हे व पुढील या प्रकरणाच्या टीकेतील बरेचसे भाग या मानसगूढार्थ चंद्रिकेचे बीज बनलेले मा.पी. अरण्यकांड भाग १ मधील मा.पी. संवादकांच्या निवेदनावरून कळेल.

(७) जयमाला समर्पणाच्या आधी भृगपती आले असते तर त्या दुष्टभूपांचा स्वभाव, साधुभूपांची साधुता, व एवढा विजय मिळविल्यानंतरची श्रीरामाची हर्ष विषादरहित सहजस्थिती दृष्टोत्पत्तीस आली नसती.

(८) जयमाला समर्पणविधी करताना व नंतर जो सहज उत्साह दिसला व जो उत्सव करता आला त्यांची वाफ गेली असती व नंतर तो नीरस झाला असता.

आता टीकेकडे वळू या -

टीका चौ. १(१) खळबळ बघुनि विकळ पुरनारी - ती सभेत उठलेली खळबळ, साधुभूपांनी दुर्जन राजांस मर्मी बोलणे व लक्ष्मणाचे ते भयानक स्वरूप पाहून स्त्रिया व्याकुळ होणे अगदी स्वाभाविक आहे. चंचलता, भय, लज्जा हे त्यांचे स्वभावगुण आहेत. ज्या सीतेवर त्यांचे मुली सारखे प्रेम आहे. तिला श्यामल कोमल रघुवर वर मिळावा म्हणून ज्यानी आपली सर्व पुण्याई पणास लावली, त्या सीतेचा अपहार करण्याचा व या दोघा सुंदर श्यामल गौर कोमल किशोरांना बांधून नेण्याची भाषा कानी पडताच व्याकुळ झाल्या. स्त्रियांच्या स्वभावाचे आणखी एक चित्र पुढील चरणात दाखविले आहे.

(२) शिव्या देति सब, भूपा भारी - सर्व स्त्रिया त्या दुष्ट राजांना शिव्या देऊ लागल्या. हे अबलांचे एक प्रभावी अस्त्र आहे. दुसरे शस्त्र म्हणजे रडणे! भरसभेत बायकांच्या तोंडाच्या शिव्या, अपशब्द ऐकून त्या राजांना आपली किंमत कळली नाही तरी इतराना सहज कळली. या सर्व स्त्रिया पुरजनांच्या मागे बांधलेल्या धवल धामात बसलेल्या आहेत. त्या जागा इतर सर्वांच्या पेक्षा उंच वर आहेत. १।२१३।६ पहा. स्त्रियांनी शिव्या देणे योग्य आहे काय असे कोणी म्हणतील. पण प्रेमाच्या उत्कट भावनेने आर्त झालेल्या सुविचारी पुरुषांना सुद्धा अशावेळी विचार रहात नाही हे त्या दुष्ट राजांच्या भाषणांवरून सिद्धच आहे. येथे गारी =शिव्या, अपशब्द असा अर्थ आहे. विवाहातील भोजनाच्या वेळी जे उखाणे घालतात त्यांना सुद्धा हिंदीत 'गारी'च म्हटले आहे. रामवनवासाची विषारी बातमी बाहेर नगरात पसरताच स्त्रियानीच नव्हे तर पुरुषांनी सुद्धा कैकयीला शिव्या दिल्या आहेत. (२।४७।१ पहा)

चौ. २(१) परिसुनि शिवधनु भंगा - धनुष्यभंगाचा घोर कठोर ध्वनी त्रैलोक्यात भरला. परशुरामाच्या तो ध्वनी कानावर आदळला. त्याच्या पाठोपाठ देवानी केलेला जयजयकार कानी आला. ते अवतारी महापुरुषच असल्याने देवांच्या विमानांच्या दिशावरून त्यानी जाणले की भगवान शिवाचे धनुष्य कोणी तरी मोडले यात संशय नाही. धनुर्भंग ऐकून आले, वीर रसाच्या आवेशात परशु, धनुर्बाण व दोन भाते अशा तयारीने आले यावरूनच आगमनातील हेतु स्पष्ट दिसतो. जनकाला जो पहिला प्रश्न विचारला त्यावरून सुद्धा हेच सिद्ध होते की. धनुर्भंग करणाऱ्याराला ठार मारण्यासाठी क्रुद्ध होऊनच निघाले. (क) तदाच ज्यावेळी दुष्ट राजे व लक्ष्मण यांच्यात युद्ध जुपण्याची चिन्हे दिसू लागली व स्त्रिया त्या भूपाना शिव्या देत होत्या त्यावेळी आले. अशा वेळी अशा वीररसाच्या आवेशात आलेल्या परशुरामाचे बळ लक्ष्मणाच्यापुढे चालले नाही. कुंठित झाले. गळले यामुळे लक्ष्मणाने सर्व राजांवर विजय मिळविल्याचे सहजच ध्वनित केले गेले आहे.

(२) आला भृगुकुलकमल पतंग - (आयउ = आला) उदित उदयगिरी मंचकी रघुवर बालपतंग। विकसित संत सरोज सब हर्षित लोचन भृंग (२४४) असे रघुवर बालपतंग उगवल्यावर काय झाले हे या दोह्यात व पुढील चौपायात पूर्वीच सांगितले आहे. हा बालपतंग त्याच मंचावर विश्वामित्र प्रेमसागराजवळ सहज बसलेला असता हा पतंग रंगभूमीत आला. या पतंग शब्दाने सुचविले की हा आला हा बालपतंग नसून तरुणपतंग चण्डभानु आहे. (क) एकाच महामंडपात आता सागराच्या जवळ बसलेला बालपतंग आहे व मंडपाच्या मध्यभागी उभा असलेला जणू डोक्यावर आलेला प्रखर सूर्य आहे. या पतंगाच्या दर्शनाने संतसरोजे विकसित झाली नाहीत व लोचन भृंगांना हर्ष झाला नाही. उलट सर्व लोकास ग्रीष्म ऋतुतील दुपारच्या उन्हाने उन्हाळ्याने गुदमरल्यासारखे होते तसेच येथे होणार हे सुचविले. संतसरोजांना प्रसन्न प्रफुल्लीत करण्याचे सामर्थ्य भृगपतीमध्ये नाही हे तेथे ध्वनित केले.

(ख) भृगकुलकमल पतंग - यातील पतंग शब्दात व्यंग्यार्थ व श्लेष आहे. पतंग - शलभ, दिव्यावर झडप घालणारे पाखरू. 'लक्ष्मण रोपनलि' महा व्हा न शलभ जाणून। (२६६) या अगदी जवळच्या संदर्भात सुचविले की भृगुपतीचे भास्करत्व जाऊन ते लक्ष्मण रोपानलास

विझविण्याचा प्रयत्न पतंगाप्रमाणे करतील व चांगले होरपळून निघतील. भृगुपतीचे भास्करत्व केवळ 'भृगुकुल कमल'च तेवढे राहील, कारण ब्राह्मण असल्याने जाळून भस्म केले जाणार नाहीत.

हिं. देखि महीप सकल सकुचाने। बाज झपट जनु लवा लुकाने ॥३॥
गौर सरीर भूति भल भ्राजा। भाल बिसाल त्रिपुंड बिराजा ॥४॥
म. पाहुनि महिप सकल संकुचले। श्येन झडपिं जणुं लावे लपले ॥३॥
गौर शरीरिं भूति विभ्राजे। भालि विशाल त्रिपुंड्र विराजे ॥४॥

अर्थ : त्याना पाहताच सगळे महीप असे संकोचले की जणू ससाण्याच्या झडप घालण्याने लावे पक्षीच लपले ॥३॥ गौर शरीरावर भस्म विशेष शोभत आहे. व विशाल कपाळावर विशाल त्रिपुंड्र (तीन रेषांचे आडवे गंध किंवा भस्म) विराजत आहे ॥४॥

टूका चौ. ३(१) या चौपायीतील पप, कक, सस, लल, या अक्षरांचा अनुप्रास गोड आहे. पहिल्या चरणात लज्जा हा कोमल भाव असता व खेद, भय, विषाद असता भाषा ओजपूर्ण आहे. हे दाखविले की त्यानी अशा वेगाने व जोराने माना गुडघ्यांत घातल्या की हिसका मानेला व धसाका छातीला बसला असेल. पुढच्या चरणाने हेच दाखविले आहे. (क) पतंगाच्या (सूर्याच्या) येण्याने कुमुदे संकोचतात व पद्मे फुलतात. या पतंगाच्या येण्याने जरी संत पद्मे फुलली नाहीत तरी सर्व महीप कुमुदे संकुचित झालीच. मिटली कोमेजली. 'मानी महीप कुमुदे मिटली' असे बालपतंग उगवल्यावर झाले होते. म्हणून येथे या कोमेजणारात साधु भूपांचा अन्तर्भाव नाही.'

(२) श्येन - ससाणा, बहिरी ससाणा - हा इतर पक्ष्यांची शिकार करणारा क्रूर पक्षी आहे. लावा जातीची पाखरे याच्या पंखांच्या झडपेचा आवाज ऐकताच लपण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच जणू भृगुपति दूरून दिसताच या मानी महीपांनी केले. त्यानी चिलखते शिरस्त्राणे चढविली असल्याने तर त्यांना फारच भीती वाटली. कारण की परशुरामाच्यापुढे! आणि चिलखते वगैरे घालून युद्धाच्या तयारीत असणारे भूपती! क्षत्रिय! ससाण्यासारखी झडप पडलीच म्हणून समजावे. (क) सूर्योदय झाल्याबरोबर घुबडे झाडांच्या ढोलीत, किंवा भिंतीतील, मातीतील वगैरे बिळात जाऊन लपून राहतात. त्यांच्या डोळ्याना दिसत नाहीसे होते. तसेच हे नृपती लपले. असेच रघुवर बालपतंग उगवल्यावर झाले. 'कपटी भूप उलूके लपली' (२५५।२) परशुरामाच्या दृष्टीस न पडण्याचा प्रयत्न अतित्वरेने या भूपांनी केला. ती चालत असलेली घमेंडीची बडबड छूमंतर केल्याप्रमाणे कुठे उडाली कोणास ठाऊक! 'श्रणु खगेश! मानि न विनति धाके नमतो नीच' (५।५८) 'प्रीति न भीतीवीण' (५।५७) हे सिद्धान्त येथे यथार्थ ठरले. गुंडाना दंडुका दाखविल्याशिवाय ते वठणीवर येत नाहीत. पण आज ब्राह्मणांत धाक बसविणारे ब्रह्मतेजही नाही व क्षात्रतेजही नाही मग कोण विचारतो? या राजांना भृगुकुल कमलपतंग दिसले ते कोणत्या वेषात कसे आहेत हे आता सविस्तर सांगतात.

चौ. ४(१) पा. भे. गोरखपुर प्रतीत 'गौरि सरीर' पाठ आहे. पण १६६१ च्या एका पोथीशिवाय इतर सर्वात 'गौर' पाठ आहे असे मा.पी.संपादक म्हणतात. 'गौरि'च्या अर्थ गौर असाच करतात,

म्हणून 'गौर' पाठ घेतला आहे. मानसात इतर १४ ठिकाणी 'गौरि' शब्द आहे. पण तो गौरी भवानी या अर्थानेच आहे. गौर या अर्थाने 'गौरि' इतर कुठेही मानसात नाही. गौर = गोरा हा शब्द त्याच अर्थाने २० ठिकाणी वापरला आहे.

(२) या चौपाईपासून 'स्कंधि परशु करी शर धनु धरले' चौ. ८१ पर्यंत परशुरामाच्या रूपाचे वर्णन आहे. त्यात शान्त व वीर रसांचे मिश्रण आहे. एकंदर पाच चौपायांच्या १० चरणात हे संमिश्र वर्णन आहेच त्यात सुद्धा विशिष्ट क्रम आहे. (क) पहिल्या तीन चरणात शान्त वेषाचे, नंतर चार चरणात वीर वेषाचे, पुन्हा दोन चरणात मुनिवेषाचे व शेवटी एका चरणात वीरवेषाचे वर्णन आहे. उपक्रम शान्तवेषाच्या वर्णनाने केला असून उपसंहार वीरवेषाच्या वर्णनाने केला आहे. याने सुचविले की शान्त वेषाचे कार्य स्थगित होऊन प्रत्यक्ष कार्य वीर रसाचेच दिसेल. याच हेतूने पुढील दोह्यात शान्तरसाचा फक्त उल्लेख प्रथम करून बाकी वर्णन वीर रसात्मक करून वीर रसाचा उल्लेख केला आहे या पुढील चारित्राचा वस्तुनिर्देश ध्वनित केला आहे.

(३) या चौपाईत ब्राह्मण व शिवभक्त यांचे दिग्दर्शन केले आहे. (ख) भूति = भस्म, 'भवअंगि भूति मसाणिंची' (१।१०छं.) गोऱ्या शरीरावर सर्व अंगाना भस्म लावले आहे. जणू पांढऱ्या शुभ्र भस्माची उटीच लावली आहे.(ख) तिपुंड्र = त्रिपुंड्र तीन रेषांचे आडवे भस्म, किंवा गंध. असा त्रिपुंड्र व भस्मलेपन ही शिवभक्तींची चिन्हे आहेत. शिवपुराण ज्ञा.सं. अ. २७मध्ये 'त्रिपुंड्र चोर्ध्वपुंड्र वा शिवभक्ते विशिष्यते'(श्ला.२६) असा उल्लेख असला तरी हल्ली पुष्कळ शतके शिवभक्त ऊर्ध्वपुंड्र लावित नाहीत. त्रिपुंड्रच लावतात. मात्र गंधाचा त्रिपुंड्र इतर सांप्रदायात नाही. (ग) भस्मधारणात व विशेषतः सर्वांगास भस्म लावण्यात हा एक आध्यात्मिक लाभ आहे की 'सर्व दृश्याचे व ज्या शरीरावर ते दिसते त्या शरीराचे एकदिवस भस्म होणार आहे' ही स्मृती जागृत ठेवण्यास फार मदत होते. भस्म लावताना जो मंत्र म्हणावयाचा असतो तो सुद्धा याच अर्थाचा आहे. 'अग्नि, इति, भस्म, जलं, इति भस्म, स्थलम् इति भस्म, वायुः इति भस्म, सर्वं हवा इदं भस्म हे असे ज्यास हवा म्हणतात ते शरीरासह सर्व दृश्य जगत, पृथ्वी, आप, तेज वायु इ.चेही सर्व भस्म होणार आहे. वैराग्य विवेक दृष्टीने सतन्निरासात्मक अर्थ झाला. अन्वय बोधाच्या दृष्टीने 'भस्म दीप्तौ' भस्म = प्रकाशमय = चैतन्य, स्वयंप्रकाश आत्मा, हा अर्थ घेतला की जे दिसते ते सर्व ब्रह्मच आहे ही भावना जागृत ठेवता येईल.

(४) ल.ठे. या चौपाईत वर्णन विप्ररूपाचे असले तरी शब्द ओजाने भरलेले आहेत. दीर्घोच्चारांचा भरणा बराच असून वीर, भूति, भ्राजा, भाल साल पुंड्र राजा हे शब्द कठोर कठिण वीर रौद्र रसाचे द्योतक आहेत. शांतवेष करणी कठिण हा यातील भाव उपसंहारात स्पष्टच सांगितला आहे. याचे नाव काव्यकला! व ध्वनि! बाल ब्रह्मचाऱ्यांच्या अत्यंत तेजस्वी गोऱ्यापान सर्व शरीरावर पांढरे शुभ्र भस्म लावलेले, डोळे लाल, हातात धनुष्यबाण, खांद्यावर भयानक परशु इत्यादी रूप कसे दिसत असेल याची कल्पना वाचकांनी करावी. रूपाचे वर्णन विशाल भालापासून प्रारंभ करून शेवटी कमरेपर्यंत व धनुर्बाण धारणात उपसंहार आहे. ही वीर रसात्मक, रूपवर्णनाचीच शैली आहे. रामरूपाचे वर्णन याच शैलीने पुष्पवाटीकेत (२३३) व २४३-२४४ मध्ये कमरेपर्यंत व धनुष्यबाण धारण करण्यात उपसंहार असे आहे.

हिं. सीस जटा ससि बदनु सुहावा। रिस बस कछुक अरुन होइ आवा ॥५॥
भृकुटी कुटिल नयन रिस राते। सहजहुँ चितवत मनहुँ रिसाते ॥६॥
म. शिरीं जटा शशिवदन सुशोभन। क्रोधे अरुण जरा दिसतें पण ॥५॥
भृकुटि कुटिल लोचन रोषारुण। सहज बघति तरि जणुं संतापुन ॥६॥

अर्थ : मस्तकावर जटा असून चंद्रमुख फार शोभायमान आहे. पण क्रोधाने जरा लाल झालेले दिसत आहे ॥५॥ व भिवया चढलेल्या (कुटिल वक्र) आहेत (यामुळे) त्यानी सहज पाहिले तरी जणू संतापून पहात आहेत (असे वाटते) ॥६॥

टीका चौ. ५(१) शिरीं जटा शशिवदन सुशोभन - मागले दोन चरण व हा चरण मिळून मुनिवेषाचे शान्तवेषाचे थोडेसे वर्णन केले. चंद्र शीतलता शान्तिदायक असतो. पुढील चरणात सांगतात की 'क्रोधे अरुण जरा दिसते पण' शुद्ध चंद्रबिंबासारखे सुंदर असले तरी मुखावर क्रोधाने आपली लाली जरा पसरली आहेच. येथून वीर रसाचे, कठीण करणीच्या उपमांचे वर्णन सुरु झाले.

चौ. ६(१) भृकुटि कुटिल लोचन रोषारुण - यातील कुटिल हा अनुप्रास जणू परशुरामाची कोणाला तरी कुटण्याची इच्छाच दर्शवीत आहे. डोळे रोषाने लाल होणे हे वीर रसाचेच लक्षण आहे. (क) सहज बघति तरि जणुं संतापुन - त्यानी जरी मुद्दाम क्रोधाने पाहिले नाही तरी ते लाल डोळे, लाल झालेले मुख, व चढलेल्या वक्र भृकुटी यामुळे ज्याच्याकडे दृष्टी जाईल. ज्याच्यावर पडेल त्याला वाटते की हे संतापूनच बघत आहेत. या सहज पाहण्याने सुद्धा राजाना किती भीती वाटते पहा. 'हित मानुनि ज्या सहज पाहिले। भरले निज दिन तया वाटले' (२६९।३). आपले आयुष्याचे दिवस भरले असे वाटते! सहज पाहणे सुद्धा इतके भयानक आहे मग मुद्दाम क्रोधाने पाहिल्यावर काय होईल? या भीतीनेच सर्व महीपानी आपली तोंडे लपविली. (ख) लक्ष्मण सुद्धा आधीच क्रोधाने असेच लाल झाले आहेत. म्हणून तुलना करू.

रुष्ट लक्ष्मण	सहज रुष्ट भृगुनंदन
१. अरुण नयन	लोचन रोषारुण (अधिक क्रोध)
२. भृकुटी कुटिल	भृकुटी कुटिल (साम्य)
३. निरखिती नृपां सकोप	सहज बघति तरी जणुं संतापुन
४. मुख लाल झालेले नाही	क्रोधे अरुण जरा दिसते. (मुख थोडे लाल)
५. हरि शावक साटोप	आवेश अजून नाही

दोघेहि गौर शरीर, दोघांचेही सुंदर चंद्रमुख, दोघांच्याही धनुष्य बाण हातात, दोघांचेही भाल विशाल, छाती विशाल, दोघेही दीर्घबाहू आहेत. एकाच्या अंगाला भस्माची उटी आहे तर एकाच्या अंगाला तनु अनुसार उटी चंदनाची आहे. एकाचे पांढरे स्वच्छ कापसाचे जानवे आहे तर

एकाचे पिवळे सोन्याचे जानवे आहे. लक्ष्मणाच्या कमरेला एक भाता आहे तर या मुनिवेषधारी भृगुनंदनाच्याकडे दोन भाते आहेत व खांद्यावर घोर दिसणारा परशु आहे.

निष्कर्ष- दोघांची स्थिती जवळ जवळ सारखी आहे. परशुराम स्वभावतःच क्रोधी व अकारण कोपक आहेत. अद्याप आवेश चढलेला नाही मुख क्रोधाने लालसर झाले आहे. मग आवेश चढल्यावर काय होईल? लक्ष्मणाला आवेश चढला आहे तरी सुद्धा मुखावर लाली नाही.

या वरून मनावर व इंद्रियावर चांगला ताबा दिसतो. (क) क्रोधाने डोळे लाल झालेले भिवया चढलेले, इकडे तिकडे दृष्टीक्षेप करणारे दोन महा प्रचंड वीर (एक क्षत्रिय कुमार व एक क्षत्रियकुलविध्वंसक म्हणून जगप्रसिद्ध विप्र) जवळ जवळ वर्णन करून सुचविले की या दोघांचे चार हात होणार! बाचाबाची होणार. क्रोध आला असून मनावर व इंद्रियावर चांगला ताबा असणाऱ्या धर्मशीलाच्या हातून अन्याय अनीती होत नाही. पण असा संयम नसणाऱ्या कडून अन्याय, अनीती वगैरे घडतात. हा फरक आता या प्रकरणात वारंवार पाहण्यास सापडेल.

हिं. वृषभ कंध उर बाहु बिसाला। चारु जनेउ माल मृगछाला ॥७॥
कटि मुनिबसन तून दुइ बाँधे। धनु सर कर कुठारु कल काँधे ॥८॥

म. वृषस्कंध उरभुजा विशाला। जानवं चारु मृगाजिन माला ॥७॥
कटिं मुनिवसन तूण युग कसले। स्कंधि परशु करि शर धनु धरले ॥८॥

अर्थ : बैलाच्यासारखे खांदे असून छाती व बाहू विशाल आहेत. सुंदर जानवं (जानवे) मृगचर्म व माळ आहे ॥७॥ कमरेला मुनिवसने (वल्कलें) असून दोन तूण (भाते) कसलेले (बांधलेले आहेत व खांद्यावर परशु व हातात बाण व धनुष्य आहे ॥८॥

टीका - चौ. ७-८ (१) जानवे, यज्ञोपवीत. माला - हे शैव आहेत त्या अर्थी रुद्राक्षांची श्वेतरुद्राक्षांची माळ गळ्यात असावी. बालब्रह्मचारी असल्याने पुष्पमाला गळ्यात घालणे निषिद्ध आहे. (क) वृषस्कंध उर भुजा विशाला हा चरण वीररसाचा आहे. म्हणजे चार चरण झाले वीररसाचे. 'जानवं चारु मृगाजिन माला' यात शान्त मुनि वेषाचे वर्णन आहे. मृगचर्म अंगावर घेतले आहे. पुढील चरणात मुनिवसन वल्कले असली तरी एक ती केवळ नेसण्यासाठी नाहीत. वल्कलांनी दोन भाते कंमरेस कसलेले आहेत. याला मुनिवेष म्हणणार की महावीर वेष म्हणणार? शान्त रस म्हणणार की वीर रस म्हणणार?

(२) या मुनिवेषात मृगचर्म, जटा, व वल्कले यांचे साहचर्य दाखवून जणू काय विधात्याने लक्ष्मणापुढे दण्डकारण्यवासी मुनिवेषधारी धनुर्बाणधर गौर शरीरादी असणारा भावी लक्ष्मणच उभा केला की काय? क्षत्रिय शरीर, वीर शरीर, वीराची आयुधे असून मुनिवेष कसा धारण करावा याचे प्रात्यक्षिकच जणू रामलक्ष्मणांस दाखविण्यासाठी हे येथे आले की काय न कळे! मुनिवेषात उपरण्याच्या बदली मृगचर्म वापरतात हे येथील दृश्य नीट लक्षात ठेवावे म्हणजे सुवेल शैलावर लक्ष्मणाने मृगचर्म पसरले ते कोठून आणले हे ठरविण्यास पंचाईत पडून पंचनामा करीत बसावे लागणार नाही.

सिंहावलोकन - परशुरामाचे हे रूप असे आहे की त्यांना गळ्याच्या वर पाहिलेत तरी मुनिवेष व वीराची चिन्हे आहेत. अरुण मुख, भृकुटी कुटिल, नेत्र रोषाने लाल झालेले ही वीराची चिन्हे आहेत व त्रिपुंड्र आणि जटा ही मुनी वेषाची चिन्हे आहेत. गळ्यापासून छातीपर्यंत पाहिलेत तर विशाल छाती वृषस्कंध व परशु ही चिन्हें वीररसाची आहेत. रुद्रासमान शुभ्र जानवे, व पांघरलेले मृगचर्म ही मुनिवेष चिन्हे आहेत. कमरेकडे पाहिले तर वल्कले हे मुनिचिन्ह व भाते, धनुष्य बाण व विशाल बाहू ही महावीरांची चिन्हे आहेत. एकूण हे असे अद्भुत रूप आहे पण शेवटी मुनिवसन हे एक मुनिलक्षण आणि चार महावीर लक्षणे आहेत. आता दोह्यात या वर्णनाचा उपसंहार करतात -

हिं. दो. सांत बेषु करनी कठिन बरनि न जाइ सरूप ।।
धरि मुनितनु जनु बीर रसु आयउ जहँ सब भूप ।।२६८ ।।

म. दो. शांतवेष करणी कठिण ना वर्णवे स्वरूप ।।
धृत मुनि तनु जणुं वीर रस प्राप्त जिथें सब भूप ।।२६८ ।।

अर्थ : वेष शान्त आहे पण करणी कठिण आहे ते स्वरूप वर्णन करता येत नाही. (परंतु) जणू वीररसच मुनीचा देह धारण करून जिथे सगळे भूप (जमले) आहेत तेथे आला आहे ।।२६८ ।।

टीका दो. (१) शांत वेष करणी कठिण - जसा वीर तशी करणी पाहिजे. 'सोंगायोग्य कि नटे नाचणे' (२।१२७।८) तसे येथे नसून उलट आहे. हे येथे आश्चर्य दाखविले. भाव हा की केवळ वेषधारी मुनी आहेत. करणी मुनीसारखी दिसणारी मुळीच नाही उलट कठीण करणी दिसेल. (क) ना वर्णवें स्वरूप. करणी किती कठीण असेल ते वर्णन करता येणे शक्य नाही. (भयानक रौद्र) (ख) राम सुद्धा महारणवीर राजांना 'जणूं वीररस धरी शरीर' (१।२४१।५) दिसले. रामलक्ष्मण सशरीर वीर रस व परशुराम मुनिशरीरधर वीररस आहेत. क्षात्रदेही दोन वीररसाच्यापुढे मुनिदेही एकवीर रस कितीवेळ टिकणार! वीररस जाणार व मुनिदेह राहणार हे सुचविले.

(२) जिथे सर्व भूप जमले आहेत तेथे आला - जणुविचारण्यासच आला की काही वीरता धीरता असेल तर दाखवा. कशाला जमलात येथे नुसते भोजनभाऊ! त्या बिचाऱ्याला एका वीररसाला काय माहीत की येथे सुप्त असलेले दोन वीररस आहेत. व ते आपल्याला या भूपांच्याच पंक्तीला बसवतील! (क) शान्त व वीर हे परस्पर विरोधी आहेत. असे असता ते एकत्र झाले याचा अर्थच हा की स्वभावच बदलला. चंद्रमंडलातून सुधाकणांचा वर्षाव होण्याऐवजी अग्नीच्या ठिणग्या उडू लागल्यावर स्वभाव बदलला असेच म्हणावे लागणार. या वेषाचा या स्वरूपाचा भूपांवर आणखी काय परिणाम झाला तो पहा -

हिं. देखत भृगुपति बेषु कराला । उठे सकल भय बिकल भुआला ।।१ ।।
पितु समेत कहि कहि निज नामा । लगे करन सब दंड प्रनामा ।।२ ।।
जेहिं सुभायँ चितवहिं हितु जानी । सो जानइ जनु आइ खुटानी ।।३ ।।
जनक बहोरि आइ सिरु नावा । सीय बोलाइ प्रनामु करावा. ।।४ ।।

म. भृगपति-वेषा भीषण पाहति। भय विव्हळ सब उठले क्ष्मापति ॥१॥
तात नाम निजनामा वदती। सगळे दण्डप्रणाम करती ॥२॥
हित मानुनि ज्या सहज पाहले। भरले निज दिन तया वाटले ॥३॥
जनक येति मग मस्तक नमविति। आणुनि सीते प्रणाम करविति ॥४॥

अर्थ : भृगुपतीचा तो भीषण (कराल) वेष पाहून सगळे भूपती (क्ष्मा = भू + पति) भयाने व्याकुळ होऊन उठून उभे राहिले ॥१॥ बापाच्या व आपल्या नांवाचा उच्चार करून सगळे दण्डवत प्रणाम करू लागले ॥२॥ परशुरामाने हित मानून ज्या कोणाकडे सहज पाहिले त्याला त्याला वाटू लागले की आपल्या आयुष्याचे दिवस भरले ॥३॥ नंतर जनकाने येऊन नमस्कार केला व सीतेला बोलावून तिच्याकडून प्रणाम करविला ॥४॥

टीका - चौ. १(१) भृगुपति वेपा भीपण पाहति . शान्त वेप असे वर म्हटले असले तरी त्या मुनिवेषाकडे राजे लोकांचे लक्षच जाणे शक्य नव्हते. त्यानी नुकतेच जनकाशी वैर सुरु केले होते. व जनक व भृगुपती यांच्यात प्रेमआहे हे त्या राजास माहीत आहे. पापी. गुन्हेगारांचे मन त्यास खात असते. शिवाय मुनिवस्त्रे, जटा भस्म, माळ, मृगचर्म व त्रिपुंड्र शिवाय बाकीच्या सर्व गोष्टी भयानक भासणाऱ्याच आहेत. या भूपालांना वाटले की आता शरण गेलो नाही तर येथून जिवंत जाणे शक्य नाही. म्हणून भय व्याकुळ झालेले नमस्कार करण्याचा हेतूने उठले. शरीरास कापरे सुटणे, पाय लटपटणे, बोबडी वळणे इत्यादी चिन्हे पूर्वी त्यांच्या ठिकाणी प्रगट झाली असतील म्हणून म्हटले की भयविव्हळ झाले. (क) १/२ क्षणा पूर्वी चिलखते चढवीत युद्धाची भापा बोलून धमक्या देणारे हे शूर असे घाबरे झालेले पाहिल्या बरोबर स्त्रिया व पुरुप यांच्यात समाधान व हास्य यानी आपले बस्तान ठेवले असेल पण हे भीपण रूप पाहून प्रगट होऊ दिले नसेल (ख) पूर्वी (चिलखते चढवीत होते ते भृगुपतीला दुरून पाहताच तोंडे लपवून बसले. व भराभर चिलखते काढून टाकली व भृगुपतीनी रंगभूमीत प्रवेश करताच ते भयानक रुष्ट पाहून भयविव्हळ झाले व उठले.

चौ. २(१) 'तात नाम निज नामा वदती... करती'. बापाच्या नावाचा उच्चार आधी करून मग आपल्या नावाचा उच्चार करण्याची प्रथा त्या काळी होती. व आजही रामेश्वराच्या बाजूस आहे असे म्हणतात. 'प्रभु जोडुनि कर करी प्रणामा। वदुनि तात नामा निज नामा' (१।५३।७) नाव सांगताना सुद्धा मानसात हीच पद्धती दिसते. 'कोसलेश दशरथ सुत॥ बंधू नाम राम नी लक्ष्मण'(४।२।१-२) (क) दण्डप्रणाम = दण्डवत् नमस्कार, साष्टांग नमस्कार म्हणावे वाटल्यास घालू लागले. २।२, ३।३ सुद्धा घातले असतील. भयार्त झाल्याचे व क्षमा याचनेचे ते लक्षण आहे. यांना आशीर्वाद दिल्याचा उल्लेख नाही. वास्तविक पाहिले तर हा दोप घडला. नमस्कार करणाऱ्या भूपातच धनुष्यभंग करणारा असला व आशीर्वाद दिला गेला तर मग त्याला ठार मारता येणार नाही हे जाणून कोणालाच आशीर्वाद दिला नाही. बापाचे नाव ऐकल्यानंतर त्यातील

कोणाकोणाकडे प्रेमाने पाहिले बापाच्या नावावरून जाणले की हा आपल्या सेवकाचा, सहृदाचा मुलगा आहे. तेव्हा त्याच्याकडे प्रेमाने पाहिले. त्यावेळी त्यांना ती कृपादृष्टी न वाटता यमराजच आपल्याला घेऊन जाण्यासाठी आला आहे. अशी 'खात्री' वाटू लागली. यावरून त्या डोळ्यातील क्रोध व त्या रूपाची भीषणता यांची कल्पना करावी.

चौ. ४(१) मग = नंतर, सर्व भूपांनी प्रणाम केल्यानंतर जनकाने बापाचे नाव व आपले नांव सांगण्याची आवश्यकता नाही. कारण त्यांचा पूर्वपरिचय होता व प्रेमाचा होता व याक्षणापर्यंत आहे. परशुराम मुनि असल्याने सर्वास वंद्य आहे. जनकांनी साष्टांग नमस्कार घातला नाही हे ध्यानात घेणे जरूर आहे. (२) सीतेला राण्यांच्या जवळून मुद्दाम बोलावून आणवून प्रणाम करविण्यात जनकांची दूरदृष्टी, नीतिनैपुण्य, प्रसंगावधान, यांची उत्तम प्रतीती येते. भृगुपतीचे ते कराल स्वरूप पाहून त्यानी त्यांच्या अनाहूत आगमनातील हेतु ताडला. त्या भावी संकटापासून सुटण्यास सरल, सुगम, हितकारी, धार्मिक युक्ती योजणे आवश्यक वाटून सीतेला आणवून नमस्कार करविला. नमस्कार केल्यावर हे राम आशीर्वाद देतील हे माहीत आहे; व तसा आशीर्वाद मिळाला म्हणजे त्यांच्या क्रोधाचा अधिक परिणाम होणार नाही. आशीर्वाद न दिल्यास त्यांची तपश्चर्या नष्ट होऊन क्रोधाचा काही उपयोग होणार नाही. जनकाचे दोन्ही अनुकूल तर्कच खरे झाले आहेत. आशीर्वाद आता मिळतोच आहे अति क्रोधाचा व परशूचा कांही उपयोग झाला नाही हे दिसेलच.

हिं आसिष दीन्हि सखीं हरषानीं। निज समाज लै गईं सयानी ॥५॥
बिस्वामित्रु मिले पुनि आई। पद सरोज मेले दोउ भाई ॥६॥
रामु लखनु दसरथ के ढोटा। दीन्हिअसीस देखि भल जोटा ॥७॥
रामहि चितइ रहे थकि लोचन। रूप अपार मार मद मोचन ॥८॥

म. दे आशीर्वच, हर्ष सखींसी। सुज्ञ नेति निज समाजिं तिजसी ॥५॥
येउनि विश्वामित्र भेटले। पद सरोजिं युग बंधु घातले ॥६॥
राम निलक्ष्मण दशरथ नंदन। आशिस दे छवि जोडी पाहून ॥७॥
होति थकत रामा स्थिर लोचन। रूप अपार मार मद मोचन ॥८॥

अर्थ : (भृगपतीने) सीतेला आशीर्वाद दिला (तेव्हा) सखींना हर्ष झाला व त्या सुज्ञ तिला आपल्या समाजात (राण्यावगैरेत) घेऊन गेल्या ॥५॥ (नंतर) विश्वामित्र येऊन भेटले व दोघा बंधूंना चरणकमलांवर घातले (नमस्कार करण्यास सांगितला) ॥६॥ (आणि म्हणाले की) हे दशरथ पुत्र राम आणि लक्ष्मण आहेत. भृगुपतीने ती शोभावय जोडी पाहून आशीर्वाद दिला ॥७॥ रामास पाहताच भृगुपतीचे नेत्र स्थिर झाले. ते आपार रूप मदनाच्या मदाचा (सुद्धा) विनाश करणारे आहे ॥८॥

टीका चौ. ५(१) दे आशीर्वच. हर्ष सखींसी - जनकाच्या अपेक्षेप्रमाणे सीतेला आशीर्वाद मिळाला. या वेळी ती नववधूवेषात असल्याने तिला पाहिजे तसाच आशीर्वाद मिळाला, म्हणून तर तिच्या सुज्ञ शाहण्या जाणत्या सखींना तो ऐकून हर्ष झाला. 'अखंड सौभाग्यवती पुत्रवती

उभयकुलानंदायिनी पतिव्रता भव' असाच आशीर्वाद भृगुकुलकमल पतंगाने दिला असला पाहिजे. (क) सुज्ञ - शाहण्या चतुर जाणत्या सखींनी सीतेला बोलावून आणविली एवढेच पूर्वीच्या चौपाईत सांगितले पण येथे सुचविले की चतुर सखी तिला घेऊन आल्या. या सखी शाहण्या असल्याने, त्यांनी भृगुपतीची भयानक मूर्ती पाहिली. विश्वामित्र भेटण्यास येण्याच्या तयारीत आहेत हे पाहिले व ठरविले की येथे जास्तवेळ थांबणे योग्य नाही म्हणून आशीर्वाद मिळताच तिला घेऊन गेल्या. (ख) निज - समाजि - तिची माता, दुसऱ्या राण्या वगैरे जेथे आहेत त्या स्त्री समाजात. (ग) सीतेने नमस्कार करताना जनकानी तिचा परिचय करून दिला नाही या वरून सीता भृगुनंदनाच्या चांगल्या ओळखीची होती हे ठरले.

चौ. ६-८ (१) हा नमस्कारांचा समारंभ नीच राजांनी प्रथम सुरु केला व आता जनक व सीतेपर्यंत उरकला. आता यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ उरले त्रिमूर्ती, विश्वामित्र व त्यांचे दोन दिव्य शिष्य. (क) विश्वामित्र बंधूद्वयासह आले व भेटले. येऊन भेटले यावरून ठरते की विश्वामित्र बसले होते तेथून परशुराम दूर होते. आल्यावर जिथून धनुष्यखंड त्यांच्या दृष्टीस पडले तेथेच थबकून उभे राहिले आहेत. त्यांना आल्याबरोबर धनुष्यखंड दिसले. हे पुढे दोह्यातील शब्दावरून ध्वनित होते. (ख) विश्वामित्र भेटले. विश्वामित्र विश्वविख्यात महामुनी ब्रह्मर्षी व भृगुपती सुद्धा विश्वविख्यात मुनि; दोघांचा दर्जा सारखा 'म्हणून बरोबरीच्या नात्याने गळ्यात गळा' घालून भेटले. कोणी कोणी कोणाला नमस्कार करण्याची आवश्यकताच नाही.

(२) पदसरोजि युगबंधु घातले - जनकाने जसा सीतेकडून प्रणाम करविला त्याप्रमाणेच विश्वामित्र या दोघांचे पालक, पितृस्थानी असल्याने त्यांनीही या दोघाना सांगितले की थांबा प्रणाम करा. दोघे बंधू नमस्कार करीत असता विश्वामित्रांनी दोघांचा परिचय करून दिला. यावरून ठरते की भृगुपतीने यापूर्वी रामलक्ष्मणास पाहिले नव्हते. अर्थात दोघा बंधूनीही त्यांना पाहिले नव्हते. मात्र लक्षात ठेवले पाहिजे की भृगुपतींचा परिचय करून दिला नाही. (क) विश्वामित्रांनी दोघांना 'आपल्या बरोबर आणून नमस्कार करविणे व परिचय करून देणे या गोष्टींनी भृगुपतींना सुचविले की हे माझे शिष्य योग्य, कृपांकित आहेत. ही सूचना भृगुपतीने जाणली म्हणूनच पुढे ते विश्वामित्रांस बजावतात की 'कौशिक पहा मंद हा बालक... हटका जर वाटे वाचावा' (२७४/४)

(३) आशिस दे छवि जोडी पाहून - विश्वामित्राचे आश्रित आहेत हे जाणून व ती परमसुंदर कोमल किशोरांची जोडी पाहिली व दिला आशीर्वाद तो काय! पण आशीर्वाद यांना मिळाला म्हणून रामलक्ष्मणांस किंवा विश्वामित्रांस हर्ष वगैरे झाला नाही. हे तिघेही अत्यंत निर्भय, निश्चिंत आहेत. गुरुजीनी, पित्याने नमस्कार करण्यास सांगितला यानी केला. अशारीतीने मुलांना नमस्कार करण्यास सांगतात तेव्हा त्या वंद्य व्यक्तींचा परिचय मुलांना करून देण्याची आवश्यकता नसतेच म्हणून विश्वामित्रांनी परिचय करून दिला नाही; यामुळे हे धनुर्बाणपरशुधारी कोण हे लक्ष्मणास कळले नाही. रामचंद्रानी जाणले आहे हे पुढील संदर्भावरून ठरते. (क) परिचय करून न देण्याचे अंतस्थ कारण निराळे आहे. विश्वामित्र जाणतात की परशुरामावताराची समाप्ती आज येथेच व्हावयाची आहे तेव्हा हे कोण हे न सांगता हरीच्छेने जे घडेल ते होऊ देणे चांगले म्हणून त्यांनी

त्या बाबत मौन धरले व व्यवहारतः आवश्यकता नव्हतीच. (ख) आश्चर्याची गोष्ट ही की जे एवढे क्रोध संतप्त झाले होते की साष्टांगदण्डवत नमस्कार करणाऱ्याच्या हजारो राजांपैकी एकालाही आशीर्वाद दिला नाही. त्यांनी या दोन कुमारांचे लावण्य पाहून ते क्षत्रियराजपुत्र, आहेत हे कळल्यावर आणि धनुर्धारी दिसत असता या दोघांस आशीर्वाद दिला! एवढेच नव्हे तर –

(४) होति बघत रामा स्थिर लोचन। रूप अपार मारमदमोचन - मदनाचा सुद्धा मद उतरविणाऱ्या त्या अपार रामरूपाकडे टक लाऊन बघत राहिले! लाल डोळे, लाल मुख, वक्र भिवया अशी जी दशा होती ती एकदम पालटली। मात्र नेत्र सुफल झाले, जन्मसार्थक झाले असे वाटले नाही. प्रभूंनी तशी कृपा केली नाही हे यावरून ठरले. (दो. २१८ टीका पहावी) कारण प्रभूंनी तशी कृपा केल्याशिवाय नेत्र साफल्याचा किंवा जन्मसाफल्याचा अनुभव प्रत्यक्ष दर्शन होऊन सुद्धा येत नाही.

(क) मार मद मोचन हे शब्द द्व्यर्थी आहेत. 'मारोऽनङ्गेमृतौ विते सर्व क्षत्रिय कुलांनां' मारणारे त्यांचा केवळ मृत्युच असे हे भृगुपती आहेतच. व ते मोठ्या अपार मदाने फुगलेलेही आहेत. तो त्यांचा मद या अपार रूपाने आताच जिरवला, उतरवला, कसा तो पहा – (ख) नमस्कार करून राम भृगुपतीच्या समोर, जवळच उभे आहेत. राम १४ वर्षाचे बालक, भृगुपती फार मोठे, यामुळे राम उंचीने पुष्कळ कमी असणार. म्हणून टक लावून पाहताना परशुरामाला आपली मान थोडी खाली वाकवावी लागणारच व दृष्टी सुद्धा खाली करावी लागणार. अहाहा! रामापुढे परशुरामाने आधीच मान वाकविली व खाली पाहिले! असेच दृश्य प्रेक्षकांना दिसणार. किती सुंदर भाव किती गूढपद्धतीने भरून ठेवला आहे! झाले त्यांची मारक शक्ती व मद यांचे मोचन करून येथे या अपार रूपानेच परशुरामावर विजय मिळविला आहे. त्यांच्या मारक शक्तीला येथेच आकर्षून घेतली! व मदाचे मूळच उपटून टाकले. सूचना - हा भाव मानसपीयूषाकडे पाठवलेली टीका लिहिताना निघाला नव्हता म्हणून मा. पीयूषात मिळणार नाही. (ग) परशुराम रामरूपाकडे बघत राहिले असता विश्वामित्र एकटेच आपल्या जागी जाऊन बसले व रामलक्ष्मण येथे भृगुपतीजवळच उभे आहेत. हे नीट लक्षात ठेवावं. पुढील संदर्भावरून हे स्पष्ट होते. (दो.२७८ पहा) बालपतंगाला व सिंहशावकाला भृगुकुल कमलपतंगाजवळ ठेऊन विश्वामित्र गेले ते पुढील भविष्य जाणूनच गेले असले पाहिजेत. आता रामरूप सुधारसपान केल्यानंतर भृगुपतीची दृष्टी सहजच तेथून चळली. आपण कशासाठी आलो व हे काय झाले? असे वाटले म्हणून तो विषय मुद्दाम उकरून काढण्यासाठी विदेहाला विचारतात.

हिं.दो. बहुरि बिलोकि, बिदेह सन कहहु काह अति भीर ॥
पूँछत जानि अजान जिमि ब्यापेउ कोपु सरीर ॥२६१॥

म.दो. विदेहास मग बघुनि, अति गर्दि वदा कशि काय ॥
पुसती जाणुनि अज्ञसे व्यापि कोप सब काय ॥२६१॥

अर्थ : मग विदेहाला पाहून जाणत असून सुद्धा न जाणल्याप्रमाणे विचारतात की (ही) इतकी अतिशय गर्दी कशी काय जमली आहे. (का? कशासाठी?) सांगा. (असे

विचारतात न विचारतात तोच) कोपाने सर्व शरीर (=काय, देह) व्यापले. ॥२६१॥

टीका. दो.(१) या दोह्यातील शब्दांची रचना परशुरामाच्या मनाची विस्कळित दशा दर्शविण्यासाठी मुद्दाम विस्कळित केलेली आहे. हे नाट्यमहाकाव्य आहे हे लक्षात असेलच. (क) विदेह शब्दाने सुचविले की परशुरामास सुद्धा रामरूपसुधारस पानात दंग झालेले पाहून जनकराजा सुद्धा विदेह झाले. देहभान विसरले. नमस्कार करण्यास गेले होते तेव्हा जनक होते. (ख) विस्कळित मनःस्थिती होण्याचे कारण इतकेच की धनुर्भंग झाला आहे हे कळलेले असून कळलेले नाही असे दाखवण्याचे आहे. रामरूपदर्शनाने चित्तवृत्ती शान्त झाली आहे; पण दुसरे मन सांगते की ही शांती क्षत्रिय कुलद्रोही भार्गवरामाला शोभण्यासारखी नाही. तू आलास कोणत्या हेतूने ? तो हेतु साधूनच माझी शान्ती होईल. अशा रीतीने परस्पर विरोधी विचारांचे युद्ध हृदयात चालू आहे तोच दृष्टि विदेहाकडे गेली व वाटेत तिने ते दोन चापखंड पाहिले!

(२) पुसती जाणुनि अज्ञसे - याने शाबीत झाले की ऋजुता (आर्जव) हा ब्राह्मणाचा एक आवश्यक गुण गर्व व क्रोध यांच्यामुळे परशुरामाने गमावला. धनुर्भंगश्रवण करून तर आले आहेत. धनुर्भंग करणाराचा नाश फडशा उडविण्यासाठी! परंतु जनकाने नमन केले आशीर्वाद दिले. विश्वामित्र उपस्थित आहेत त्यामुळे 'धनुष्य कोणी मोडले तो मला दाखव' असे विचारण्याचे धारिष्ट होत नाही. म्हणून अजाणपणाने सोंग घेऊन विचारले की ही अतोनात गर्दी येथे कशासाठी जमली. कोणी जमविली तेवढे सांगा. अजून बहुवचन वापरीत आहेत. विचारण्यात हेतु हा आहे की सरळ हृदयाचा विदेह सर्व कांही सविस्तर सांगेल व मग दोपारोप करता येईल. (क) आणलेल्या सोंगाची उत्तम बतावणी करता आली असती तर विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर मिळाल्यावर धनुर्भंग झाला व अमक्या अमक्यानी केला हे शब्द कानी पडल्यावर क्रोध यावयास नव्हे, आणावयास पाहिजे होता. पण ते काही साधले नाही. पूर्वी शरीराच्या उत्तमांगावर (मुखावर) विराजमान झालेला कोप रामदर्शनामुळे मनाच्या एका कोपऱ्यात जाऊन बसला होता पण विदेहाकडे पाहताना मधे जमिनीवर पडलेले चापखंड दिसताच इतका जोराने उफाळला की तुसत्या भृकुटी, डोळे मुख यांना व्यापून भागले नाही त्याने नखशिखांत सर्व काय = देह व्यापला पाय कापू लागले. ओठ थरथरू लागले. 'अंतरींचे धावे स्वभावे बाहेरी' बोलून चालून ब्राह्मण मुनि! त्याना कपटनाटक कसे करता येणार! ते यथास्थित करण्यास अट्टल सराईत कपटपटु राजकारणी पुरुषच पाहिजेत.

वि.ल.ठे. (१) ब्राह्मणाच्या ठिकाणी त्याचे ब्राह्मण्य पूर्णतेस जाण्यास आवश्यक असणारे नऊ गुण भ. गीतेने वर्णिले आहेत. 'शमो दमस्तपः शौचं क्षांति रार्जव मेवच ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्' (भ.गी.१८।४२) शम, दम, तप, क्षांति (क्षमा) आर्जव (ऋजुता) ज्ञान, विज्ञान व आस्तिक्य हे ते नऊ गुण आहेत. या नऊ गुणांपैकी परशुराम आता हलु हलु एकेक गुण गमावून बसणार आहेत. व दो २८५ मधील स्तुतीत नऊ वेळा जय शब्द वापरून ते नऊ गुण परत मिळावे अशी याचना करणार आहेत. या नऊ गुणांपैकी आर्जव = ऋजुता = सरलता हा गुण येथे पहिल्या प्रथम गमावला हे वर दाखविलेच आहे. त्याचप्रमाणे या टीकेत ठिकठिकाणी या गुणांचा अभाव झाल्याचे दाखविले आहे. म्हणून शेवटी दो. २८५ च्या टीकेत त्यांचा पुन्हा उल्लेख केलेला नाही.

(२) क्रोध दाबण्याचा प्रयत्न करीत असता अजाणपणाचे सोंग टिकविण्याचा प्रयत्न चालू असता क्रोध अनावर झाला व त्याने आपले साम्राज्य नखशिखांत सर्व देहरूपी राष्ट्रावर स्थापित केले. म्हणजेच मुनी मुनीपणास मुकले. 'क्रोध धर्माला पळवित' धर्म गेला. (४।१५।४) येथे श्रद्धा, प्रतिक्षा, तप यांचा मुख्यतः शमाचा अभाव झाला. शम = मनःसंयम, मनोनिग्रह, मन ताब्यात राहिले नाही. आता विदेह काय सांगतात ऐकूया.

हिं. समाचार कहि जनक सुनाए। जेहि कारन महीप सब आए ॥१॥
सुनत बचन फिरि अनत निहारे। देखे चापखंड महि डारे ॥२॥
अति रिस बोले बचन कठोरा। कहु जड़ जनक धनुष कै तोरा ॥३॥
बेगि देखाउ मूढ़ न त आजू। उलटउँ महि जँह लहि तव राजू ॥४॥

म. सांगति जनक समाचारा तंव। जमला महिपति समाज ज्यास्तव ॥१॥
ते ऐकुनि बघतांच पलिकडे। दिसले भूवर पिनाक तुकडे ॥१॥
अति रोषें वच कठोर सोडी। वद जड जनक! कोण धनु मोडी ॥३॥
दाखव शीघ्र मूढ! अजि नातर। उलथिन भूमि राज्य तव जोंवर ॥४॥

अर्थ : तेव्हा (तव) ज्याच्यासाठी महीपतींचा समाज जमला तो समाचार जनकाने - सांगितला. ॥१॥ तो ऐकून जरा पलिकडे (अनत = अन्यत्र, दुसरीकडे) पाहिले तो पिनाकाचे तुकडे जमिनीवर पडलेले आढळले. ॥२॥ (तेव्हा) अतिरोषाने कठोर भाषण (रूपी बाण) सोडले. की हे जड जनका! धनुष्य कोणी मोडले सांग. ॥३॥ (ज्याने धनुष्य मोडले) तो मूढ लवकर दाखव नाही तर आज (अजि) तुझे राज्य जेथवर आहे तितकी (सगळी) भूमी उलथून टाकीन ॥४॥

टीका चौ. १-३(१) लपवालपवीचा प्रयत्न व क्रोध यांच्या झगड्यातील क्रोधाचा विजय वाखणण्यासारखा आहे. जणू क्रोधच मुनिरूपाने आला आहे! किती सजीव स्वभाव चित्रण आहे! ही गर्दी का जमली आहे या प्रश्नाचे उत्तर जनकाने योग्य रीतीने दिले की सीतेच्या स्वयंवरासाठी मी पण केला होता. त्याविषयी जगात दवंडी पिटविली होती त्याप्रमाणे तो माझा पण ऐकून स्वयंवरासाठी हे सर्व राजे जमले आले व यापेक्षा जास्त सांगण्याची जरूर नव्हतीच. विचारलेल्या प्रश्नाचे अतिव्याप्ती अव्याप्ती न करता उत्तर दिले. या उत्तरानंतर आणखी दोन प्रश्न विचारणे जरूर होते. 'मग तो पण पूर्ण झाला की नाही व झाला असल्यास कोणी पूर्ण केला? पण क्रोधाला इतका धीर संथपणा कुठला?' सर्व आधीच जाणले असल्याने क्रोधाविष्ट अशान्त मनाला धीर धरवला नाही. व जरा आजू बाजूला पाहिल्याचे निमित्त केले. तो शंकरांच्या शिवाच्या धनुष्याचे तुकडे! व जमिनीवर पडलेले। येथे पुन्हा मनोनिग्रहाचा शमाचा अभाव!

(२) **वद जड जनक कोण धनु मोडी.** जड = मुर्ख, मतिमंद, शंकरांच्या धनुष्याच्या भंगाचा पण केला म्हणून जनक जड झाले! वापरायचाच असता 'जड' शब्द जनकाला तर जनकाने समाचार

सांगितल्याबरोबर वापरणे अनाठायी झाले नसते. 'जड जनका! तो पण पूर्ण झाला की नाही सांग असे विचारावयास हवे होते. परंतु क्रोधाच्या अमलात व्यवस्थित विचारसरणी व लपवा लपव, छल कपट यांचा टिकाव लागत नाही. म्हणूनच कोर्टातील उलट तपासणीत साक्षीदार, फिर्यादी, आरोपी इत्यादींना कुशल वकील क्रोध आणण्याचा प्रयत्न करतात. 'क्रोधाद्भवति संमोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः' (भ.गी.) कोणते सोंग आणावयाचे ठरविले होते. ह्याची स्मृति राहिली नाही. स्मृती नाश झाला. (क) वद - अतीरोप आल्याने आता जनकास 'वदा' असे बहुवचनाने पूर्वीसारखे विचारले नाही. दो. २६५ कहहु = वदा. नुसत्या एक वचनाने अनादर करून समाधान झाले नाही. म्हणून (ख) जड जनक! म्हटले जनकासारख्या विश्वविख्यात ब्रह्मनिष्ठ, योगी महापुरुषाला अरे तुरे करणे जड म्हणणे म्हणणे शिव्या देणेच आहे. क्रोध आंधळा असतो म्हणतात तो असा. यात मनाची व जिव्हेची वाणीची अपवित्रता स्पष्ट दिसली. पुढल्या चौपाईत 'मूढ' हा आहेर आहेच! येथे शौच, अंतर्बाह्य, कायिक, वाचिक, मानसिक पावित्र्य पळाले. सर्व पृथ्वीवरील राजांनी गजबजलेल्या, स्त्री पुरुष बालवृद्धांनी जनकाच्या प्रेमी प्रजाननांनी भरलेल्या सभेत जनकाचा हा अपमान, उपमर्द! केवढा क्रोधाचा प्रभाव! प्रजा मनात म्हणत असेल की हे स्वतः जड मूढ झालेले आहेत. हे यांस कसे कळत नाही! या साजुक शिव्या कठोर वाणीने बाहेर पडण्याचे कारण वाणीवर ताबा राहिला नाही. तिला क्रोधाने व मोहाने आपल्या ताब्यात घेतली आहे. दमाने इन्द्रिय निग्रहाने यांना सोडले. दम दमून गेला व त्याला अधिक दम धरवेना, व त्यानेही शमाच्या मागोमाग राम राम म्हणून तो गेला रामाकडे.

चौ. ४(१) धनुष्य कोणी मोडले या प्रश्नाचे उत्तर, मिळण्याची वाट पाहण्यास धीर कोणाला! म्हणून धमकी देतात. 'दाखव शीघ्र मूढ अजि नातर' यातील मूढ शब्द धनुर्भंग करणाराकडेही घेता येईल. पण करणारा जड व धनुष्यभंग करणारा मूढ शिवधनुष्य मोडावयाचे हा काय शहाणपणा? अजि = आज जनकराजा धर्मशील, प्रजावत्सल असल्याने सगळ्या प्रजेचा विनाश वाचविण्यासाठी तरी स्वतःच्या निरपराधी जावयाला बळी देतील व आपल्या कन्येला विधवा बनविण्यास मदत करतील असे या बालब्रह्मचारी क्षत्रियकुलांतक मुनिराजाना वाटले असेल. 'वांझ कि जाणे प्रसव वेदना'

(२) या पूर्वी ज्या भूपांनी धमक्या दिल्या त्यानी निदान जनकासारख्या संताची उघड उघड निंदा तरी केली नाही. ते स्वभावानेच कुटिल कपटी व दुष्ट व सीता त्यांस मिळाली नाही, आणि ते बोलून चालून कामी विषयीच असल्याने त्यानी तसे करणे कदाचित एकवेळ क्षम्य मानले जाईल. व म्हणूनच राम किंवा लक्ष्मण यानी त्यास उत्तर दिले नाही. लक्ष्मण जरी जनकाविषयी उलट बोलले तरी त्यांस अपमानास्पद अपवित्र भाषा वापरली नाही. खरे ते कुमार क्षत्रियबालक, पण हे भृगुसारख्या महर्षींचे वंशज, ब्रह्मचारी, मुनि, मातृपितृभक्त ब्रह्मनिष्ठ व हरिभक्त या विषयी आदर बाळगणारे इत्यादी असून व जनकराजा जगत्प्रसिद्ध ब्रह्मनिष्ठ आहेत हे माहीत असून संतनिंदा करीत आहेत. अविवेक अंध अभिमानी व अकारण कोपी असेच करतात. आता जनकराजा काय करतात पाहू -

हिं अति डरु उतरु देत नृपु नाहीं। कुटिल भूप हरषे मन माहीं ॥५॥
सुर मुनिनाग नगर नर नारी। सोचहिं सकल त्रास उर भारी ॥६॥
म. नृप अति भीत, न देई उत्तर। कुटिल महीपां मनीं हर्षभर ॥५॥
सुर मुनि नाग नगर नर नारी। सकल सचिंत सभय मनिं भारी ॥६॥

अर्थ : (जनक नृप अत्यंत भयभीत होऊन काहीच उत्तर देत नाही. हे सर्व पाहून ऐकून) कुटिल भूपांना (महीपा) मनात हर्षाचा भर आला ॥५॥ व सुर मुनि, नाग, व नगरातील स्त्रीपुरुष वगैरे सर्व चिंताग्रस्त होऊन मनात अतिशय भयभीत झाले आहेत ॥६॥

टीका चौ. ५(१) नृप अति भीत - येथे जनक, विदेह, मिथिलापती हे शब्द वापरले नाहीत. जनक शब्द वापरला असता तर आपल्या कन्येच्या विचाराने भयभीत झाले असे ठरले असते. ''विदेह' म्हटले असते तर अशा महाविज्ञानी ब्रह्मनिष्ठाला भय कसे वाटले हा आक्षेप आला असता. मिथिलापती वगैरे म्हटले असते तर आपल्या राजधानीच्या विनाशाच्या विचारानेच भय वाटले असे ठरले असते. धन्य गोसाईजी! व धन्य गुरुकृपा! (क) नृप नृ + प = मनुष्याचे पालन, रक्षण करणारा. सीता मनुष्य, रामलक्ष्मण मनुष्य जमलेले सर्व राजे मनुष्य (ते या रंगभूतीतच आहेत) राज्यातील सर्व प्रजा मनुष्यच. या सर्वांचे रक्षण करणे कर्तव्य ठरले. नृपाचे धनुष्यभंग करणाराचे नांव सांगावे तर राम व सीता या दोन माणसांचे जिवीत धोक्यात घातल्याचे पाप लागते. नांव न सांगावे तर सर्व प्रजेचा व सर्वांचाच नाश केल्याचे पाप लागेल. एकूण नाव सांगितले तरी नृपत्वाला बट्टा लागतो व न सांगितले तरी नृपत्वाला बट्टा लागतोच. सांगावे तर स्त्री-हत्या, कन्याहत्या, जामातृहत्या करण्यास मदत केल्याचा दोष लागतो. अशा धर्मसंकटात हा नृप सापडला आहे म्हणून अति भ्याला आहे. जनकराजा घाबरला नाही. विदेह घाबरला नाही. मिथिलापती घाबरला नाही. नृपाच्या धर्मशील प्रजावत्सल पापभीरु स्वभावाने नृपास भयभीत केला. किती सावधानता! खरोखर तुलसी मानस मानससरोवरापेक्षाही निर्मळ गंभीर पवित्र यात शंका नाही. 'माझे राज्य खुशाल उलटले जावे, प्रजेचा नाश झाला तरी चालेल मला नरकप्राप्ति होवो पण रामाचे नांव सांगणार नाही' हा भाव 'नृप' शब्दाशी सुसंगत आहे काय? व राम त्याच सभेत, जनकाच्या राज्यभूमीतच असल्याने ती सर्व भूमी उलथून पाडल्यावर राम एकटे जगतील काय? ज्या भावनेने रामाचे नाव सांगण्याची भीती वाटली ती भावना दोन्हीकडे सम मानणे जरूर आहे. (क) जनक नृप जरी नीट जाणतात की राम परमात्मा आहेत. तरी त्या मधुर मनोहर परम सुकोमल मूर्तीचा प्रभावच असा आहे की त्या ऐश्वर्य भावाचा माधुर्याने विसर पडतो. तसा विसर यावेळी जनक नृपालाही पडला आहे.

(२) कुटिल महीपां मनीं हर्षभर - कुटिल राजांच्या दुर्जनतेचे चित्र येथे परिपूर्ण केले. 'परहित हानि लाभ त्या वाटत। हर्ष विनाशिं विषादहि नांदत' (१।४।२) हे खलगणांचे लक्षण येथे अक्षरशः प्रतीतीत आले. युद्ध करून आपण ज्यांना जिंकू असे म्हटले पण जिंकणे अशक्य त्यांचा परभारे विनाश होणार असे वाटून यांना अति हर्ष झाला. अशी चांडालवृत्ती ज्यांची असेल ते अट्टल खल आहेत असे समजणे आवश्यक आहे. या एका चौपाईत साधुनृप व खलमहीप यांची लक्षणे

दाखविली पण या बेटयांना हे कसे कळत नाही की जनकाची राज्यभूमी उलथली गेली की ते सगळे तिच्यातच गाडले जाणार! हे सुद्धा अविवेकी व अभिमानांध माणसांचेच लक्षण आहे.

चौ. (१) सुर = स्वर्गलोक सूचक, मुनि = जन तपोलोकादीकांचे निवासी, नाग - पाताल लोक सूचक, व नगरवासी - या पृथ्वीवरील या सभेतले लोक चिंतेने व भयाने व्याकुळ होणे स्वाभाविक आहे. (क) सुर = देव रामाचे ऐश्वर्य विसरले व स्वार्थवश चिंतातुर झाले आहेत. रामरावण युद्धात रामाचा पराभव होणार असे वाटताच या स्वार्थी देवांचे वारंवार असेच झाले आहे. हे व्याकुळ झाले ते कारुण्याने नव्हे, तीच गोष्ट व दशा नागांची. (ख) व्याकुळ झाले ते स्वार्थाच्या विचाराने नव्हे. हे जनलोक इत्यादींतील मुनी रघुपतींचे ऐश्वर्य माधुर्यामुळे विसरले व भूमिभारहरण, धर्म ग्लानी निवारण, संत मही धेनु विप्र इत्यादींचे संरक्षण आता कसे होणार, कोण करणार या चिंतेने व्याकुळ झाले. (ग) पुरनरनारींचे तर सांगण्याची आवश्यकताच नाही. भयविव्हळ, चिंताग्रस्त, ही सर्वच मंडळी असली तरी प्रत्येकाचा हेतु निराळा आहे. 'दशा एक परि भाव वेगळा' (१।६८।२) हे वाक्य येथे यथार्थ ठरले. पुढे सुद्धा अनेक वेळा याची प्रतीती येईल. आता राण्या व सीता यांची दशा सांगतात.

हिं. *मन पछिताति सीय महतारी। बिधि अब सँवरी बात बिगारी ॥७॥*
भृगुपति कर सुभाउ सुनि सीता। अरध निमेष कलप सम बीता ॥८॥

हिं.दो. *सभय बिलोके लोग सब जानि जानकी भीरु ॥*
हृदयँ न हरषु बिषादु कछु बोले श्रीरघुबीरु ॥२७०॥

म. *मनीं शोक सीता मातेला। विधि बिघाडि संच कि जुळलेला ॥७॥*
श्रवुनि भृगुपती स्वभाव सीते। अर्ध निमेष कल्पसम जाते ॥८॥

म.दो. *सभय विलोकुनि लोक सब जाणुनि जानकि भीरु ॥*
हर्ष विषाद न हृदिं जरा वदले श्री-रघुवीरु ॥२७०॥

अर्थ : सीतेची माता (सुनयना) मनात शोक चिंता करू लागली की चांगला जुळलेला सगळा संच विधात्याने विघडून टाकला ॥७॥ भृगुपतीचा स्वभाव ऐकून सीतेला अर्धे निमेष कल्पासारखे जाऊ लागले ॥८॥ सगळे लोक भयार्त झाले आहेत असे पाहून व जानकी भयाने खिन्न आर्त झाली आहे हे जाणून श्री रघुवीर बोलू लागले. (पण) त्यांच्या हृदयात हर्ष किंवा विषाद जरा सुद्धा नाही ।।दो. २७० ।।

टीका चौ. ७(१) मनीं शोक सीता मातेला - सीतामाता पट्टराणी असल्याने तिचा उल्लेख केला. मागे सर्व राण्या चिंतातुर झाल्याचा उल्लेख 'राण्यांचा दारुण हृत्तापहि' असा आहे. सुनयना किंवा इतर कोणतीही राणी सीतेची अक्षरशः जननी नाही, प्रसवणारी नाही. सगळ्याच माता आहेत. (माता = अवश्य माननीया, मान्यता देण्याला योग्य) म्हणून येथे सुनयनादी सर्व माता समजणे योग्य आहे. (क) वाढलेल्या अन्नात विष कालवावे तसे विधात्याने केले. भाव हा की असे करावयाचे होते तर हा सगळा अशक्य वाटणारा संच जुळवून आणला तरी कशाला! यानी विधात्याला दोष दिला.

चौ. ८(१) श्रवुनि भृगुपती स्वभाव सीते। अर्धनिमेष कल्पसम जाते - भृगुपतीचा स्वभाव ऐकून परशुरामाला नमस्कार करून येताना, सखींना हर्षित झालेल्या पाहून सीतेने विचारलेच असणार की तुम्हाला इतका हर्ष का ग झाला? तेव्हा भृगुपतीच्या स्वभावाचे क्षत्रियकुलान्तक, अकारण कोपी इत्यादी वर्णन व मातेचा वध सहस्रार्जुनाचा वध २१ वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय करणे इत्यादी सर्व सांगितले असेल व म्हणाल्या असतील की त्यानी इतक्या राजांपैकी कोणाला किंवा तुझ्या वडिलांना सुद्धा आशीर्वाद दिला नाही पण तुलाच दिला. व तुला अगदी पाहीजे तसा दिला. म्हणून आम्हाला हर्ष झाला. ते सर्व ऐकताच व पाठोपाठ परशुरामाची ती भाषा कानी पडताच सीतेच्या मनाने ठाव सोडला. स्वभावाविषयी ऐकणे व परशुरामाचे त्या स्वभावानुसार बोलणे या दोन्ही गोष्टी एकामागून एक झाल्या - घडल्या. येथे हे दाखविले की सीतेला आशीर्वाद दिल्यानंतर या धमक्या देण्यास प्रारंभ करण्यास फार वेळ लागला नाही. (क) अर्धनिमेष कल्पसम जाते - धनुर्भंगापूर्वी लवनिमेष युगशतसम' वाटत होते. आता अर्धनिमेष एका कल्पाइतके म्हणजे चार हजार युगांतले वाटत आहे. भाव हा की त्या वेळेपेक्षा यावेळी अत्यंत अधिक चिंता व भीति उत्पन्न झाली आहे. त्या वेळी चिंता का होती हे २५८ ।८च्या टीकेत पहावे. आता भीती व विषाद कशाबद्दल असेल ते वाचक सहज जाणू शकतील.

दोहा. (१) ईश्वरी इच्छेने काय होणे ते होईल असे ठरवून जनक नृपाने काही उत्तर दिले नाही हे योग्यच केले. अशावेळी धर्मशील व कर्तव्यपरायण नृपाने असे करणेच श्रेयस्कर मार्ग आहे. प्रत्येक कुटुंबाचा चालक व पालक सुद्धा अक्षरशः नृप आहे. कुटुंब हे राष्ट्र आहे तो त्या राष्ट्राचा नांवाचा नव्हे खरा राष्ट्रपालक आहे. आपण नृपति राष्ट्रपती (राष्ट्राचा मालक, राष्ट्राचा स्वामी) आहोत. असे त्याने कधी मानू नये (क) अशा या परिस्थितीत भृगुपतीच्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून कोणीतरी वाचा फोडणे जरूर होते. नाहीतर क्रोधाविष्ट, मदांध, मोहांध आणि आर्जव, शम, दम, तप शौच रहित झालेल्या अकरुण कोपी भृगुपतीकडून कोणाची तरी वृथा हत्या झाली असती हे जाणून व हा अनर्थ स्वतःच्यामुळेच होऊ पहात आहे हे जाणून, रघुवंश विभूषण श्रीरघुवीरास स्वस्थ कसे बसवणार? तेही नृप पुत्रच आहेत. म्हणून आता भृगुपतीच्या प्रश्नाचे उत्तर देतील.

(२) जानकि भीरु - भीरु शब्दाचा सामान्यार्थ स्वभावतः भितरी-रा-रे. असा आहे. पण तो अर्थ येथे घेण्याने असंबद्धता दोष निर्माण होईल. रावणासारख्या महादुष्ट, निर्दय, कामी, महाप्रतापी वीराला त्याच्या तोंडावर, त्याच्या शेकडो बायकांच्या देखत, कृश, झालेली, अशोकवनात अगदी एकटी असलेली सीता, वीररमणी, वीरप्रसू, निर्भयतेने शांतपणे भाषण करून 'खद्योत' 'दशमुखखद्योत' म्हणू शकते. तिला भित्री, भ्याड, भेद्रट = भीरु म्हणणे शोभेल काय? यावर मानसातील दोन वचने विरुद्ध उभी केली जातील. 'मृगलोचनि तूं स्वभाव भीरु' २।६।४) असे रघुनाथानेच म्हटले असले तरी ते सीतेने वनात येऊ नये म्हणून तिची समजूत घालण्यासाठी राजनैतिक दृष्टीने बोलावे लागले आहे. कौसल्या व दशरथांनी सुद्धा तिला भीरु ठरविली आहे. 'चित्रलिखित कपिला जी भीता' (९२।६०।४) चित्रातल्या वानराला भिणारी का सीता होती? पण ती – 'अतिस्नेहाची भाषा आहे. पंचवटीत लक्ष्मण निघून गेल्यावर यतीचे सोंग घेऊन

आलेल्याने आपले दशमुखी विशाल रूप प्रगट केले तरी सुद्धा जी भ्याली नाही. तिला भितरी भीरु कसे म्हणता येईल पुढे २।६।४ मध्ये 'त्रास विगत सीते सुख भारी' असे म्हणाले आहे तेथे सुद्धा त्रास = विषाद, दुःख चिंता असाच अर्थ करणे जरूर आहे. येथे भीरु = भय जनित खेद, दुःखानी ग्रस्त झालेली असा अर्थ घेणे जरूर आहे. 'भीरुरान्तें त्रिलिंगः स्यात्।' (मेदिनी) भीरु = आर्त, तिन्ही लिंगात वापरला जातो. यानेही वरील अर्थाला मोठा आधार मिळाला. वरील भाव मा.पी.मधे घेतला गेला आहे. (क) भीरु शब्द अनुवादात का ठेवला असा प्रश्न निघेल. त्याचे उत्तर हेच की तु.दासांनी वापरलेल्या शब्दाचा अर्थ नीट समजावा.

(३) सभय विलोकुनि लोक आणि जाणुनि जानकी भीरु - लोक सभय दिसले व जानकी भयविषादमग्न आहे असे जाणले. भाव हा की सीतेने आपले मनोविकार प्रगट होऊ दिले नाहीत. अहाहा! सीतेच्या मनःसंयमाचे व इंद्रियनिग्रहाचे निदर्शन किती खुबीने एका शब्दाच्या भेदाने केले. सुरमुनिनाग नगरनरनारी यांना आपली भीती दाबून ठेवता आली नाही आणि सीतेला अर्धे निमेष कल्पासारखे वाटत असता, सहा वर्षांची जानकी भय विषादांचे एकही चिन्ह उमटूं देत नाही! परशुरामाला आपला क्रोध अनावर झाला आणि सीता भय विषादाना आत दाबून ठेऊन बाहेरून जानकी = आनंदलहरी = आनंदी दिसते आहे!

(४) हर्ष विषाद न हृदिं जरा - धनुष्यभंग करण्यास जाताना हर्षविषाद रहित (२५४।७) धनुर्भंग करून विश्वविजयवश जानकी मिळवून परत आले तेव्हाही हर्ष विषाद रहीत (२६७।६) क्षत्रियांचा प्रत्यक्ष काळ, कृतांत, चंडतरणि संतप्त होऊन पुढे उभा आहे व त्याच्याशी बोलायचे आहे तरी सुद्धा हर्षविषाद विरहीतच आहेत. राज्यत्याग करून वल्कले परिधान करून वनात जाताना सुद्धा हर्ष विषाद रहीत! हे महासत्वाचे एक लक्षण आहे.

(क) श्री रघुवीरु = श्रीरघुवीर, दो. २१० (येथे रघुवीर प्रथम वापरला) पासून येथेपर्यंत रघुवीर शब्द ६ वेळा वापरला आहे. पण श्री शब्द त्याला कोठेच जोडलेला नाही. तो येथेच का जोडला. श्री =ऐश्वर्य व श्री = सीता हे दोन्ही अर्थ येथे ध्वनित आहेत. 'जानकी भीरु हे मुख्य कारण आहे कारण की जानकी आणि मनात खिन्न असावी हे रघुवीराला शोभण्यासारखे नाही. 'परम जयां प्रिय खिन्न' (१।१८।१) हा रामाचा स्वभाव आहे. दुसरा भाव हा की रघुवीराचे ऐश्वर्य पुढील त्यांच्या भाषणाने जगात प्रगट होणार आहे हे सुचविले. ते आता ज्यांच्याशी बोलणार त्यांची श्री नष्ट होऊन त्यांच्या मुखानेच रघुवीराची श्री = ईशता (ऐश्वर्य) प्रगट होणार आहे.

(ख) रघुवीर - रामचंद्रांच्या विचार उच्चार आचारात या प्रकरणात सरलता, त्याग, दया, धर्म, विद्या व पराक्रम (युद्ध) या साही प्रकारांची अद्वितीय वीरता प्रगट दिसणार आहे. १. आपण धनुष्य तोडले मोडले ही गोष्ट 'मी मोडले' अशी अहंकाराची भाषा न वापरता, परशुरामाचा क्रोध शांत करण्याचा प्रयत्न करीत करीत मोठ्या खुबीने व विनयाने प्रगट करणार आहेत. ही ऋजुता (आर्जव) वीरता. २. जाणुनी जानकी भीरु व जनकास सर्व लोक सभीत पाहून त्यांची भीती निवारण करण्यासाठी बोलणार ही दया - कृपा - वीरता ३. हर्ष विषाद न हृदिं जरा' ही विद्यावीरता,

ज्ञानी ब्रह्मनिष्ठाची स्थिती, ४. कृपाकोप वध बंधन मजला! करणे गणुनी दास आपला ॥(२७९।५) 'पुढे शीर्ष हे कुठार करींवर' (२८१।७) ही त्यागवीरता. ५. वदति वच, जलसम रविकुलभानु (२७६), 'युद्ध कसे प्रभुसेवकी'(२८१) 'अम्हां तुम्हा कशि नाथ बरोबरि वदा कुठे पद कुठे शीर्ष तरि' (२८२।५) इत्यादी ही धर्मवीरता. व ६. विप्र म्हणुन जर अनादरु सत्य सांगु भृग्वीश। असा सुभट जगिं कोण ज्या नमवूं सभीत शीस (२८३) पासून 'कुणि न डरे काळा रघुवीर' (२८४) पर्यंत, इत्यादी ही युद्ध-पराक्रमवीरता 'रघुवीर वंशी' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

ल.ठे. या परशुराम प्रसंगात अशा प्रकारे सहाही प्रकारची वीरता दिसते. येथून अवतार कार्याचा खरा श्रीगणेशा आहे. ही साही प्रकारची वीरता असल्यामुळेच रघुवीराला जानकीरूपी श्रीची व विश्वविजयशरूपी श्रीची प्राप्ती झाली. (क) या श्री शब्दाने ब्रह्मदेवकृत स्तुतीतील 'सिंधुसुताप्रियकान्ता' व कौसल्याकृतस्तुतीतील 'प्रगट इथे श्रीकान्ता' श्रीकान्त शब्दाशी संबंध दाखविला गेला. (ख) मानवांच्या व देवादिकांच्या मनात हर्ष विषादाना भरती ओहोटी किती भराभर व क्षणोक्षणी येते हे या प्रकरणात वरचेवर दाखविले जाईल. (ग) परशुरामाच्या ठिकाणची असभ्यता लपवालपव, इत्यादिमुळे त्यांनी प्रेक्षकांची सहानुभूती प्रारंभीच गमावली व आता रघुवीराच्या षड्विध वीरतेमुळे ते प्रेक्षकांची विशेष सहानुभूती कशी मिळवितात हे प्रेक्षणीय आहे.

श्री मानसगूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २९ समाप्त

अध्याय ३०वा

हिं. नाथ संभु धनु भंजनि हारा। होईहि कोउ एक दास तुम्हारा ॥१॥
आयसु काह कहिअ किन मोही। सुनि रिसाइ बोले मुनि कोही ॥२॥

म. नाथ! शंभु धनु भंजन जोकरी। कुणि असेल अपला सेवेकरी ॥१।
आज्ञा काय का न मज सांगा। तैं क्रोधी मुनि वदले रागा ॥२॥

अर्थ : नाथ! ज्याने शंभुधनुष्याचा भंग केला तो आपला कोणी सेवेकरी (सेवकदास)च असणार ॥१॥ (आपली) काय आज्ञा आहे; मला का सांगत नाही? तेव्हा (हे ऐकून) क्रोधी मुनी रागाने (रागा रागाने) म्हणाले ॥२॥

टीका चौ. १(१) 'पड घेऊन उलथावे' (दा.बो.) या मार्गाचे अवलंबन प्रभु करणार आहेत. परशुराम विप्रमुनी व राम क्षत्रिय बालक तेव्हा नाथ हे संबोधन अगदी योग्य आहे. जमदग्नीचे पुत्र परमसंक्रुद्ध झाले आहेत व त्यांच्याशी युद्ध करण्याची इच्छा नाही. कारण की – रघुवंशी वीर ब्राह्मणावर आपले हत्यार उपसीत सुद्धा नाहीत मग त्यांच्यावर हत्यार चालवणे दूर राहिले. 'धरणीसुर, सुर सुरभी हरिजन। यावरि अमचे कुळिं न शूरपण' (७७३।६) असे लक्ष्मणच सांगणार आहेत. 'वधे पाप अपकीर्ति हारतां' (२७३।७) इत्यादी कारणानी 'मी धनुष्य मोडले' असे एकदम सांगणे शक्य व युक्त नव्हतेच. असे म्हणण्यात अहंकार दिसतो. व मी धनुष्य मोडले असे रामचंद्रास वाटत नाही. 'तुटे चाप मी लावि करा जंव' (२८३।८) असे राम पुढे म्हणाले आहेत. एवढ्यासाठी थोड्या आडवळणाने आंजारून गोंजारून आपल्या स्वतःकडे कमीपणा घेऊन सरळ स्वभाव न सोडता, विप्रापमान न करता, रघुवंशाला कमीपणा देऊ न देता भार्गव दर्पविमर्दन करणे आहे.

(२) नाथ! ब्राह्मण हे क्षत्रियांचे नाथ व क्षत्रिय हे विप्रसेवक असाच संबंध राष्ट्र, धर्म व समाज धारणेच्या दृष्टीने योग्य आहे. ब्राह्मण नाथ झाले म्हणजे त्यानी क्षत्रियांना अनाथ होऊ देता उपयोगी नाही हे ओघानेच ठरले म्हणून पाहिल्याच शब्दाने सुचविले की आपण क्षत्रिय (नाथ) आहात व आम्ही सेवक आहे. हेच पुढे स्पष्ट सांगतात की आपल्याच कोणी सेवकाने धनुष्य मोडले. एवढ्याने आपण स्वतः धनुष्य मोडल्याचे ध्वनित केले. व 'मी मोडले'ही अहंकारी भाषा वापरावी लागली नाही. (क) नाथ शंभु! असे शब्द घेऊन म्हणता येईल की रघुवीराने इष्ट देवतेचे स्मरण केले पण हा मोह आवरणे भाग आहे. धनुष्यभंग करण्यास जाताना विश्वामित्र यज्ञ संरक्षणासाठी उभे राहताना अयोध्येतून निघताना रघुवराने शिवस्मरण केलेले नाही. राम शिवभक्त आहेत हे खरे पण प्रत्यक्ष गुरुरूपाने असणाऱ्या शिवाच्या आज्ञेने व कृपादृष्टी खाली कार्य करीत असता इष्ट देवतेचे स्मरण रूपाने पूजन करणे पूजापराध आहे. 'न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं गुरुरेव शिवः गुरुरेव शिव, गुरुरेव शिवः' (गु.गी.) मात्र गुरु जवळ नसताना प्रयाणाच्या वेळी रघुवीराने शिवस्मरण केले आहे. 'प्रार्थुनि गणपति गौरि गिरीशा। निघती रघुपती' (२।८१।२ अयोध्येतून वनवासास जाताना) पुन्हा शृंगवेरपुरास गंगेच्या पलीकडे गेल्यावर तेथून पायी प्रयाण करताना 'स्मरुनी प्रभु, गणपती शिवा...गत रघुनाथ वनास' (२।१०४) 'गुरुरेव शिवः साक्षात् शिवएव गुरुः स्वयम्' (सं.चे.सि.सा.सं.)

चौ. २(१) आज्ञा काय सेवक म्हणवून घेतल्यावर स्वामीच्या आज्ञेचे पालन करणे हा सेवकधर्म आहे; म्हणून म्हणतात की या आपल्या सेवकाला काय वाटेल ती आज्ञा द्यावी. काही आज्ञा मिळत नाही असे पाहून अगदी विनम्र सेवकाप्रमाणे विनवितात की महाराज मला का सांगत नाही काही सेवा? माझ्याकडून काही अपराध तर घडला नाही ना? भाव हा की स्वामीचे कार्य करण्यात सेवक तयार असल्यावर स्वामींनी आपले मुख्य कार्य म्हणजे दुष्ट विनाश करण्याची आज्ञा मला द्यावी व आपल्या या सेवकाची कौतुकाने कामगिरी बघत स्वस्थ विश्रांती घ्यावी. श्रीरघुवीराने शेकडा ९९ टक्के स्पष्ट सांगितले आहे पण क्रोधाविष्ट मोहग्रस्त, अस्वस्थ झालेल्या मुनिवर्याला अर्थग्रहण करता आला नाही व सेवकाने धनुष्य मोडले एवढाच अर्थ लक्षात घेऊन ते आणखी रागावले. क्रोधी माणसास रागावण्यास निमित्त लागतेच असे नाही मराठीत जमदग्नी = क्रोधी मनुष्य अकारण कोपक असा अर्थ रूढ झाला आहे. हे तर बापसे बेटा सवाई! 'जमदग्नी गोत्राचे पुरुष अद्यापहि सहज क्रोधीच आढळतात. व वत्स गोत्राच्या पुरुषांचे सुद्धा जवळ जवळ तसेच. नियमांना अपवाद असतातच, वाचकांत कोणी या गोत्राचे असल्यास त्यानी वाटल्यास आपणास अपवादात गणावे म्हणजे झाले' -

हिं. *सेवक सो जो करै सेवकाई। अरि करनी करि करिअ लराई ॥३॥*
सुनहु राम जेहिं सिवधनु तोरा। सहसबाहु सम सो रिपु मोरा ॥४॥
सो बिलगाउ बिहाइ समाजा। न त मारे जैहहिं सब राजा ॥५॥

म. *सेवक तोच कि जो सेवा करि। युद्ध करावें करि अरिकृति जरि ॥३॥*
बघा राम जो शिवधनु भंजक। सम सहस्रबाहू रिपु मामक ॥४॥
व्हावें तेणें नृपां वेगळे। ना तर सब नृप जाति मारले ॥५॥

अर्थ : जो सेवा करतो तोच सेवक, शत्रूची कृती करणारा असेल त्याने युद्धच केले पाहिजे. (करावे) ॥३॥ राम! हे बघा (ऐका) की ज्याने शिवधनुष्याचा भंग केला तो सहस्रबाहू सारखा माझा (मामक) शत्रु आहे शत्रू ॥४॥ त्याने या नृपांतून वेगळे व्हावे बाहेर निघावे नाहीतर सगळेच राजे मारले जातील.

टीका चौ. ३(१) वीरभयानक रौद्ररसांच्या या प्रकरणात हास्यरस मनमुराद भरून ठेवला आहे. सगळे लोक चांगले जाणतात की रघुवीराने साधारण स्पष्टपणे सुचविले आहे की त्यानी स्वतःच धनुर्भंग केला. व ती भृगुपतींची सेवाच केली आहे. यापुढे राम असे पर्यंत तरी ब्राह्मणास हाती शस्त्र घेण्याची आवश्यकता नाही. त्यांची काय अडचण असेल ती दूर करण्याची आज्ञा रामास द्यावी म्हणजे ती सेवा म्हणून केली जाईल. असे असून राम म्हणजे एक अजाण बालक व सेवक कोण हे त्यास अद्याप कळत नाही. म्हणून तर धनुष्यभंजकाला सेवक दास म्हणतो माझा. असे मानून एखाद्या कोपिष्ट पंतोजी प्रमाणे लागले शिकवायला. (क) हा पहिला उपदेशामृताचा घुटका गिळतानाच लोकांना तोंडावर हात देऊन हसावेसे वाटले असेल. क्रोधी मुनींच्या म्हणण्याचा भाव हा की सेवक कोणाला म्हणावे हे अजून तुम्हाला कळत नाही धनुष्य मोडणारा म्हणे माझा सेवक! धनुष्य मोडणे ही माझी सेवा नसून माझ्याशी वैर करणे आहे. मग ते लपून छपून कशाला?

वैराला सुरवात केलीच मग असे त्याने समोर येऊन दोन हात करावे म्हणजे ती माझी योग्य सेवा होईल. शिवधनु भंजक किती घोरशत्रु आहे ते आता सांगतात.

चौ. ४(१) सहस्रबाहू सहस्रार्जुन याने परशुराम पित्याचा निष्कारण खून केला. पिता = गुरु. शिवशंकर परशुरामाचे गुरु आहेत. (श्रीदत्त प्रभु मोक्ष गुरु सहस्रार्जुनाचे) त्यांचे धनुष्य मोडणे म्हणजे गुरुशी वैर करणे, गुरुचा द्रोह करणे होय असे परशुरामांस वाटत आहे. आपल्या गुरुचा द्रोह हा सामान्य अपराध नव्हे. भार्गवाला वाटत आहे की रामाने धनुष्यभंग केला नसून राम धनुष्यभंग करणाराला वाचवू पहात आहेत आणि मला सुचवीत आहेत की सेवकाच्या हातून एखादी वस्तु फुटली, मोडली तरी त्याला स्वामींनी आपला सेवक जाणून क्षमा करावी. पण गुरुद्रोही क्षमेला कसा पात्र होईल व सेवक कसला सहस्रार्जुनासारखा घोर शत्रूच तो. जसे सहस्रबाहूचे बाहू छाटून टाकून मग त्याचा वध केला तसेच ज्या बाहूनी त्याने शिवधनुष्य मोडले ते प्रथम छाटून मग त्याला देहान्तप्रायश्चित्तच देणे आवश्यक आहे. तो शिवधनुभंजक राजापैकी कोणीतरी असून राजसमाजात लपून बसला असावा असे वाटून आता सांगतात.

चौ. ५(१) 'व्हावे तेणें नृपां वेगळे। नातर सब नृप जाति मारले' प्रथम जनक राजास जड, मूढ म्हणून त्यांची राज्यभूमी उलथून टाकण्याचा धाक घातला, पण त्यानी कांही शिवधनुष्य भंजकाचे नाव सांगीतले नाही किंवा तो दाखविला नाही त्यानी काहीच उत्तर दिले नाही तथापी एक तसूभर भूमीसुद्धा उलथून टाकली नाही. म्हणजेच ते वचन असत्य ठरले. मिथ्याप्रलाप ठरला. जनक ब्रह्मनिष्ठ असल्याने त्यांचा विनाश करणे स्वतःच्या नियमाविरुद्ध होते. पण बोलण्यापूर्वी क्रोधामुळे तो विचार पुढे येऊ शकला नाही. याने सिद्ध झाले की सत्यवचनाचा अभाव झाला. (क) चौपाईत रामाशी बोलताना अजून बहुवचना उपयोग भार्गवराम करात आहेत. त्यांच्यावर अजून क्रोध नाही. दगडावर मारलेली पहार खाली जात नाही असे दिसले की आजूबाजूला मऊ जागेवर मारून पाहतात तसेच क्रोधाचे आहे. तो आता एकीकडून दुसरीकडे, दुसरीकडून तिसरीकडे, चौथीकडे, असे हेलपाटे मारीत राहील.

(२) या चौपाईतले भाषण ऐकून तर लोकाना हसे आवरणे कठीण गेले असेल! शंभु धनु भंजक समोर जवळ उभा आहे. तरी हे म्हणतात की त्याने राजसमाजातून बाहेर यावे. सूर्य समोर तळपत असून दिवाभीताने म्हणावे की सूर्य आला असला, माझ्या भीतीने लपला असला अंधारात तर त्याने सर्व नक्षत्र मंडळातून बाहेर पडून माझ्याशी युद्ध करावे, नाही तर मी सर्व नक्षत्रानाच ठार मारीन. फार जुन्या कोपिष्ट पंतोजींचीच नकल झाली म्हणावयाची! एकाच्या कल्पित अपराधासाठी सर्व वर्गाला शिक्षा! सर्व निरपराधी विद्यार्थ्यांना बेदम मार! पण अपराध नसता कोणी कोणाचे नाव सांगावे व कोणी पुढे यावे? पण मोहान्ध, क्रोधान्ध, अभिमानांध इत्यादी अंधाना डोळे असून दिसत नाही. व जन्मांधाना डोळे नसून त्यांच्यापेक्षा चांगले दिसते! (क) या भाषणात सुद्धा बुद्धिमांद्य व ऋजुतेचा अभाव दिसतात. एकाच्या अपराधास्तव सर्वांना ठार मारण्याची धमकी हे सरळ हृदयाचे व सरळ भाषेचे लक्षण नाही. रामवचनांचा अर्थ उघड असून कळला नाही हे बुद्धिमांद्य आहे. आता एक अगदी अनपेक्षित पण रोमांचकारी नाट्यप्रवेश सुरु होतो.

हिं. सुनि मुनि बचन लखन मुसुकाने। बोले परसुधरहिं अपमाने ॥६॥
बहु धनुहीं तोरीं लरिकाई। कबहुँ न असि रिस कीन्हि गोसाई ॥७॥
एहि धनु पर ममता केहि हेतू। सुनि रिसाइ कह भृगुकुल केतू ॥८॥

म. ऐकुनि मुनिवच लक्ष्मण सस्मित। वदले परशुधरा अपमानित ॥६॥
बाल्यिं धनुकल्या भग्न कितीतरि। स्वामि न रुष्ट असे कधिं ही परी ॥७॥
या धनुवर का विशेष ममता। वदति कुपित भृगुनाथ परिसतां ॥८॥

अर्थ : (भार्गव) मुनीचे भाषण ऐकून लक्ष्मणाने स्मित केले व परशुधराचा अपमान करीत म्हणाले की ॥६॥ स्वामी! लहानपणी आम्ही (अशा) पुष्कळ (कितीतरी) धनुकल्या मोडल्या पण तेव्हा आपण कधीही असे रुष्ट नाही झालात ॥७॥ मग या धनुष्यावरच आपली (इतकी) विशेष ममता का? की ते मोडल्यामुळे आपणास एवढा क्रोध यावा! हे एकून भृगुकुलकेतू क्रुद्ध होऊन म्हणाले ॥८॥

टीका चौ. ६(१) लक्ष्मण सस्मित का? भृगपतीचे बोलणे व वागणे किती हास्योत्पादक व हास्यास्पद आहे नुकतेच दोन ठिकाणी टीकेत दाखविले आहे. धनुष्य मोडणारा समोर अगदी जवळ आहे व सर्व राजे लोकांतून आधीच बाहेर निघालेला आहे व त्यांने चांगले सुचविले आहे की मीच धनुष्य मोडले. असे असता तो दाखवा. त्याने निराळे व्हावे वगैरे जे बोलले ते स्मिताचे एक कारण आहे. हे खरे वीर दिसत नाहीत, मिथ्या प्रलापी दिसतात नाहीतर यांव करीन नी त्यांव करीन इत्यादी बडबड करून धमक्या दिल्या नसत्या. 'शूर समरि' करणी करति स्वयें न कधि वदतात' (२७४) जनकाला दिलेल्या धमकीप्रमाणे केले नाही म्हणून जाणले की हे वाचिवीर आहेत म्हणून खऱ्या वीराला जातिवंत क्षत्रिय बच्याला हसू आले याहून इतर कारणे विसंगत ठरतील.

(२) वदले परशुधरा अपमानित - परशुधर शब्दाने सुचविले की हे परशुराम आहेत हे लक्ष्मणास माहीत नाही. कोणीतरी परशुधारी वीर मुनिवेष घेऊन आला आहे असे वाटले. 'कार्मुक बाण परशुधर बघुनी। कोपे बालक वीर समजुनी ॥ नाम विदित परि तुम्ही न ठावे। दिली उत्तरे कुलस्वभावे' (२८२।१-२) (क) या श्रीरामवचनाने वरील भावच पुष्ट होतो. या रामवचनांत 'परशुधर बघुनि' शब्द आहेतच. पुढे लक्ष्मणही सांगतात की, बघुनि कुठार शरासन बाणां। वदलो कांही सहित अभिमाना (२७३।४) एवढ्या मोठ्या सभेत इतर कोणी उघड उघड हसले नाहीत हा एक नृपबालक परशुधराला हसला हा पहिला अपमान, मंदहास्य (स्मित) सुद्धा तिरस्कार दर्शक असल्याने परशुरामाला प्रथम बोचले व पुढील भाषण सुद्धा अपमानकारक वाटण्यासारखेच आहे अपमान करण्याच्या हेतूनेच लक्ष्मण बोलत आहेत.

चौ. ७-८(१) 'धनुकल्या भग्न कितीतरि' इत्यादी - धनुही (हिं) = धनुकल्या. आम्ही लहानपणी खेळामध्ये कितीतरी धनुकल्या मोडल्या असतील; परंतु तेव्हा आपण असे क्रुद्ध होऊन अयोध्येत कधी आला नाहीत. व आजच काय झाले असे लालबुंद होऊन यायला? यावरून ठरते की आपली या धनुष्यावर विशेष ममता असावी. ज्या वस्तूवर ममत्व, आसक्ती नाही अशी वस्तु

मोडली, फुटली, हरवली तरी कोणाला राग येत नाही. क्रोधादी विकारांचे मूळ आहेत. अहंता व ममता. आपण मुनी आहात गोसाई (स्वामी) इंद्रियावर ताबा असणारे इंद्रिये वश असणारे आहात. तुम्ही त्रिकालज्ञ आहात म्हणून तर हे धनुष्य मोडल्याचे तुम्हाला समजले व तुम्ही रुष्ट होऊन वायुवेगाने येथे आलात. पूर्वी आम्ही शेकडो धनुकल्या मोडल्या तेही आपणास कळले असणारच कारण त्रिकालज्ञ! पण त्यावेळी एकदा सुद्धा आला नाहीत व रागावला नाहीत. याचे कारण त्या धनुकल्यावर तुमचे ममत्व नव्हते व यावर ममत्व होते व अजूनही आहे म्हणून आलात रागाने व रागावलात व क्रोधाने बोलतात. हे सर्व भाषण जाणून बुजून वक्रोक्तीने अपमान करण्यासाठीच केलेले आहे. रामचंद्रास 'सहस्रबाहूसम रिपु' म्हटले त्याचा वचपा काढावयाचा आहे. पण मुनिवेष त्यांच्यावर क्रोध करणे किंवा हत्यार उपसणे शक्य नाही म्हणून हसत हसत अपमान करीत आहेत. १.त्रिकालज्ञ मुनी असून धनुष्य कोणी मोडले म्हणून विचारले. २. मुनिवेष असून जुनाट धनुष्यावर ममता. ३. पिनाक म्हणजे आमच्यासारख्या पोरांच्या खेळातील धनुकल्या! हे लक्ष्मणाच्या भाषणातील मुख्य बोचक मुद्दे आहेत. याने सुचविले की तुमचे मुनित्व नुसते वेषात आहे. ज्ञान तर नाहीच पण क्षुद्र, तुच्छ, जड वस्तूबद्दल ममत्व बुद्धी आहे. म्हणजे विषयासक्त आहात. लहान मुलांचे सुद्धा मोडलेल्या धनुकलीवर ममत्व प्रेम नसते मोडले की देतात फेकून, नुकते मोडले ते धनुष्य अगदी तुच्छ होते. इत्यादी गूढार्थ आहेत. पण यातील फक्त तिसरा गूढार्थ मुनींच्या लक्षात येणार आहे.

सूचना - 'बाल्हिं धनुकल्या भग्न कितीतरि... कधिही परि' या संबंधी विविध रोचक कथा पुढे केल्या जातात. पण त्यांची मुळीच आवश्यकता नाही हे वरील विवेचनावरून कळेलच. उलट त्यामुळे येथील वक्रोक्तीतील कटुता नष्ट होईल व अपमान करण्यासाठी बोलले हे सिद्ध होणार नाही व 'वदले अपमानित' असे चौपाईतच म्हटले आहे. (लोकरंजन करण्यासाठी त्या कथा हव्या असतील तर मा.पीयूषमध्ये त्यांच्या खंडनासह पहा). (क)या लक्ष्मण वचनाने भार्गवाचा क्रोधाचा पारा किती चढतो ते पाहण्यासारखे आहे. या भाषणाने ज्यांना नुकताच फार हर्ष झाला आहे त्या कुटिल कपटी खलमहीपांवर व नगरनरनारींवर काय परिणाम झाले असतील ते वाचकानी आपापल्या विचाराने ठरवावे. या रंगभूमीतील प्रेक्षकांच्या हृदयात क्षणोक्षणी भिन्न भावना उत्पन्न करणारे हे नाट्य महाकाव्य प्रकरण चलच्चित्र बोलपटात दाखविण्यासारखे आहे.

हिं. दो. *रे नृपबालक कालबस बोलत तोहि न सँभार ॥*
धनुही सम तिपुरारि धनु बिदित सकल संसार ॥ २७१॥

म. दो. *रे नृपबालक कालवश वदसी विना विचार ॥*
धनुकलि सम किं पुरारिधनु जाणे सब संसार ॥ २७१ ॥

अर्थ : रे नृपबालक! तू कालवश झालेला दिसतोस म्हणून (असा) विचार केल्याशिवाय बोलतोस त्रिपुरारींचे धनुष्य काय धनुकलीसारखे आहे! ते कसे होते हे सर्व जगाला माहीत आहे (समजलास) ॥दो. २७१ ॥

टीका दो. (१) श्रीरघुवीराने नाथ! इत्यादी मोठेपणा देणारी व नम्र इमानी सेवकास शोभेल अशी भाषा वापरल्यामुळे असभ्यता जाऊन थोडा सभ्यपणा आला होता म्हणून त्यास अरेतुरे ची

भापा धापरली नाही. परंतु लक्ष्मणाने जाणुन बुजून एखाद्या वात्रट पोराप्रमाणे एकदम टिंगल करण्यासच प्रारंभ केला त्यामुळे तो सौम्यपणा जाऊन मुनी एकदम उखडले. (क) नृपबालक परशुराम लक्ष्मणाला केवळ एक नृपबालक समजतात. यात त्यांच्या बुद्धीचा भ्रंशच दिसून येतो. त्यानी सहज विचार करावयास पाहिजे होता की एवढ्या हजारो राजांमध्ये व २१ वेळा पृथ्वी नि.क्षत्रिय केली त्यावेळी ठार मारलेल्या शूर रणधीर महावीरात इतका निर्भयपणे बोलणारा कोणी नृप बालक कुठे कधी पाहिला होता काय? क्षत्रियकुलांतक म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आपल्यापुढे समोर याप्रमाणे बोलण्याची छाती झाली असती का? मोठमोठे देव दानव नरभूप वेपात आलेले असून त्यांनी सुद्धा भराभर नमस्कार घातले. हे ज्या बालकाने डोळ्यानी पाहिले आहे तो इतक्या धिटाईने अपमान करीत बोलणारा नृपबालक साधा सुधा नसून कोणीतरी अलौकिक दिव्य बालक असला पाहिजे हे सहज कळावयास हवे होते. पण मदांध क्रोधांध झालेल्यास व बुद्धिभ्रंश झालेल्यास सुविचार सोडून गेलेला असतो.

(२) कालवश वदसी विना विचार - भृगपतीचा विवेक कालवश झाला असल्याने ते लक्ष्मणास सुचवीत आहेत की तू माझ्या हातून मारला जाणार आहेस. म्हणून तुला असे भलतेच बोलण्याची दुर्बुद्धी झाली. 'काळ न दंडे कुणास वधतो। धर्म हि बलमति विचार हरतो ॥' (स्वामी) मुला! काळ ज्या निकट येतसे। तो कि तुझ्या (तुम्हा) सारखा भ्रमतसे ॥ मुला!' (६।३७।७।८) 'स्वामि' च्या जागी 'मुला' व 'तुम्हा' च्या जागी 'तुझ्या एवढा फरक केला म्हणजे मंदोदरीच्या मुखातील या दोन चौपाया भृगपतीच्या मुखात उत्तम प्रकारे बसतात.

(३) धनुकलि सम कि पुरारि धनु - लक्ष्मणाने दोन प्रश्न विचारले - लहानपणी कितीतरी धनुकल्या मोडल्या तेव्हा का रागावला नाहीत व २. या धनुष्यावर विशेष ममता असण्याचे कारण काय?. यांचे उत्तर देणयस जागा न राहिल्याने 'शेपं' कोपेन पूरयेत्' न्यायाने ते प्रश्न नुसतेच उडवून देण्यासाठी म्हणतात की पुरारी = त्रिपुरारी महादेवांचे विश्वविदित धनुष्य म्हणजे काय धनुकली समजतोस! (क) एवढे ज्यांस कळत आहे त्यानी हाही विचार करावयास हवा होता की त्रिपुरारि = कार्मुक 'भग्न करितो पुरुष साधारण नसे। जो त्यास म्हणतो धनुकली तो बाल की प्राकृत असे नृप का कोणी मम मुखावर कधी असे जगिं बोलला दिसतात जरी हे मनुजसे। कोणी असतील देवता ॥ (प्रज्ञा.)' धनुर्भंग करणाऱ्या असाधारण पुरुषाला मानव मानणे व सहस्रबाहूसम शत्रु मानणे जितके सुविचाराचे तितकेच त्या धनुष्याला धनुकली मानणे सुविचाराचे वाटणे जरूर आहे. विश्वविदित घोर कठोर कोदंडाला जो पोर परशुरामासमोर जोराने धनुकली म्हणतो तो बालरूप कुणि थोर देव अति?' असला पाहिजे हेही समजावयास पाहिजे होते. यावरून सिद्ध झाले की साधे ज्ञाने सुद्धा राहिले नाही. मग ममतारत असणाऱ्यास ब्रह्मज्ञान तरी कोठले(ख) आता मात्र लक्ष्मण चांगले हसत हसत भृगनाथाच्या प्रश्नाचे सडेतोड उत्तर देतात.

चौ. लखन कहा हँसि हमरें जाना। सुनहु देव सब धनुष समाना ॥१॥
का छति लाभु जून धनु तोरें। देखा राम नयन के भोरें ॥२॥
छुअत टूट रघुपति हु न दोसू। मुनि बिनु काज करिअ कत रोसू ॥३॥

म. *लक्ष्मण हसुनि वदति अम्हिं जाणूं। ऐका देव समान सब धनू ॥१॥*
का क्षति लाभ जीर्ण धनु तुटलें। चुकुन नवे रामास भासले ॥२॥
तुटले स्पर्शत रघुपति दोष न। मुने करां कां कोप अकारण ॥३॥

अर्थ : लक्ष्मण हसून म्हणाले की देव! एका(तर खरे)! सगळी धनुष्ये सारखी असे आम्ही जाणतो. आम्हाला माहीत आहे ॥१॥ जीर्ण झालेले धनुष्य मोडले म्हणून त्यात हानी काय व लाभ काय? रामाला ते चुकून नव्या धनुष्यासारखे दिसले ॥२॥ स्पर्श केल्याबरोबर ते मोडले, म्हणून रघुपतीचा त्यात काही दोष नाही. मुनी महाराज! विनाकारण कोप का बरे करता? ॥३॥

टीका चौ. १(१) लक्ष्मण हसुनि वदति - प्रथम बोलले तेव्हा नुसते स्मित करून बोलले, पण आता अगदी चांगले हसून बोलले. पुन्हा 'लक्ष्मण वदतात विहसुनि' (२७२।१) नंतर दोन वेळां न हसताच बोलले आहेत (२७४, २७६।१) नंतर 'वदुनि काहि लक्ष्मण मृदु हसले।' (२७७।५) नंतर 'लक्ष्मण वदले हसुनि...' (२७७) गुरुजवळ जाऊन बसल्यावर सुद्धा 'तैं सौमित्रि हसुनि शिर नमवी' (२८०।३) आणि बोलले आहेत. शेवटी 'विहसुनी लक्ष्मण' बोलले आहेत. (२८०।८) यात दिसते की स्मित करणे, हसणे आणि विहसणे (खदखदा हसणे) असा क्रम चालू ठेवला. यावरून ठरते की क्रोधी अविवेकी व्यक्तीला चिडवून त्याचा क्रोध वाढविण्यासाठीच या साधनाचा उपयोग हेतुपूर्वक केला. (क) आपला तो बाब्या व दुसऱ्याचा तो कार्टा असली परशुरामाची वृत्ती पाहून हसू आले. ज्याला ते धनुष्य अद्वितीय लोकोत्तर, विश्वप्रसिद्ध व परमपूज्य वाटत असेल, वाटले असेल, त्याना ते सहज मोडणारा पुरुष सुद्धा अद्वितीय लोकोत्तर विश्वप्रसिद्ध होण्यास पात्र व परमपूज्य वाटला पाहिजे. पण तसे न वाटता धनुर्भंग करणारा मात्र मूढ (२७०।४) वाटला व तो गुन्हेगार ठरला नी हे त्याला मारणार! काय उगाच तोंडाच्या वाफा दवडत आहेत! असे वाटून हसू लोटले. (ख) आम्ही जाणू -हे बहुवचन रामचंद्रांचा अंतर्भाव करण्यासाठी आहे. आम्हा दोघांना धनुष्ये तितकी सारखीच वाटतात. त्या धनुकल्या आम्हाला जितक्या महत्वाच्या वाटल्या तितकेच हे धनुष्य! तसे जर नसते तर आमच्यासारख्या कालवश झालेल्या दुर्बळ नृपबालकांना ते सहज लीलेने कसे मोडता आले असते? तुम्हाला तेवढी शक्ती नसल्याने (कारण तुम्ही आहात देव - दिव्य शक्तिसंपन्न!) तुम्हाला ते फार महत्वाचे, फार अवडंबर माजविण्यासारखे वाटले असेल. आम्ही नाही कसे म्हणावे! तुम्ही आहात भूदेव, त्यामुळे तसे वाटणे स्वाभाविक आहे. पण आम्ही पडलो अस्सल क्षत्रिय नृपबालक! त्यामुळे आम्हाला ते खेळातल्या धनुकलीसारखे वाटले. नुसते वाटले नाही तर व प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध झाले आहे. नृप बालकाने जे सहज मोडले ते बालकांच्या धनुष्यासारखे असल्याशिवाय मोडता येईल का? तुम्हीच सांगा. (ग) देव = भूदेव, ब्राह्मण, 'द्विजदेवा! तुम्हिं घरात बाळ' (२७६।७) असे लक्ष्मणाने भृगुपतीलाच म्हटले आहे.

चौ. २(१) का क्षति लाभ जीर्ण धनु तुटले - का = कोणते, क्षति = हानि, सीतेची प्राप्ती हा लाभ झाला असे रामास वाटत नाहीच मुळी. ज्याला हर्ष विषाद वाटत नाही त्याला लाभ झाला

असे व्यवहारात कधी कशानेही वाटत नाही. व लोकदृष्टीने हानी झाली असली तरी हानी झाली असे वाटत नाही. रामचंद्र यांच्या अंतःकरणवृत्तीचे किती यथार्थ ज्ञान लक्ष्मणास आहे हे येथे मोठ्या मार्मिकतेने दाखविले आहे. (क) जीर्ण धनु तुटले जीर्ण झालेली वस्तु राहिली काय नी गेली काय किमत सारखीच. 'सुख दुःखे' समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' (भ.गी.) अशी वृत्ती मुनींची असली पाहिजे. ती तर राहोच, पण जीर्ण जर्जर, जुने, पुराणे, अडगळीसारखे पडलेले ते धनुष्य मोडले, तर तुमची मोठी हानी झाली असे तुम्हाला वाटले व रामास मोठा लाभ झाला असे वाटून तुमचे पोट दुःखू लागले. पण रामाला तसे वाटण्याचे कारणच नाही. त्यानी कुठे ते इतर राजांसारखे परिश्रम केले? हजारो राजे एकदम उचलू लागले. तरी सुद्धा ते हलले नाही. तेव्हा रामाला कुतूहल वाटले व ते धनुष्य आहे तरी कसे हे पाहण्यासाठी गेले जवळ. नृपबालकाना असेच कुतूहल वाटते. बालस्वभावानुसार त्यांच्याकडे पाहिले तो सुंदर नव्या धनुकलीसारखे दिसले म्हणून सहज हात लावला. पण अंदाज चुकला ते नवे नसून अगदी फार जीर्ण जर्जर असल्याचा अनुभव आला तो असा. अगदी तर्कशुद्ध निर्दोष विचारसरणी आहे की नाही व कसे ज्याचे शात त्याच्याच घशात घातले जात आहेत हे पाहण्यासारखे आहे. लक्ष्मणाच्या वीर्य, शौर्य, निर्भयता, बंधुप्रेम इत्यादी अनेक सुलक्षणांचे स्वच्छ प्रतिबिंब येथे पडलेले पहावे. येथे हानिलाभ इत्यादी शब्दांनी दाखविले की परशुरामाच्या ठिकाणी समत्व विज्ञान शिल्लक राहिलेले नाही.

चौ. ३(१) तुटले स्पर्शत, रघुपति दोष न... - या एका उत्तरात परशुरामकृत स्तुतीतील 'जयति वचनरचनां अति नागर' याचे बीज आहे. (क) पूर्वी सांगितले की रामाने नवी नवी धनुकली पाहिली व सहज इच्छा झाली उचलून पाहण्याची त्याने सुचविले गेले की धनुष्य भंग करण्यास त्यास कोणी भाग पाडले नाही. याने जनकाचा बचाव केला व विश्वामित्र गुरुवर ठपका येऊ दिला नाही. येथे सांगितले की रघुपतीने सहज स्पर्श केला हात लावला तो ते आपोआपच रघुपतींच्या हातात आले वर जाऊन मंडलाकार झाले आणि एकाएकी सहज मोडले इतके ते जुने होऊन पोकळ झाले होते. बाहेरून दिसायला मात्र अगदी नव्यासारखे दिसले. ते आपोआपच मोडले. यात रघुपतींचा काय दोष? मुळी सुद्धा दोष नाही. याप्रमाणे रामचंद्रास निर्दोषी ठरविले. धनुष्य रामाच्या हातून मोडले असे येथे सहज स्पष्ट केले गेले. आता क्रोधाचे सुकाणू नौकेतील तोफ खान्याला रघुपतीकडे वळवील हे जाणून परशुधराच्या तोफखान्याची आग आपल्यावरच वर्षू न घेण्यासाठी उलट परशुधराच्या गळ्यातच दोषाच्या तंगड्या अडकविण्यासाठी (त्यानाच दोषी ठरविण्यासाठी) म्हणतात.

(२) मुने करां कां कोप अकारण - पूर्वी देव ! भूदेव, ब्राह्मण म्हटले आता पुन्हा मुनी म्हटले व सुचविले की तुम्ही वीर नाही. मुनी शान्त, दान्त, तितिक्षु इत्यादी असतात. पण आपण निष्कारण क्रोध करता. भाव हा की कोणाचाही काहीच दोष नसून तुम्ही रागावता. सुचविले की दोष तुमचाच आहे. 'कांक्षि अकारण कोपक कुशला' (२ ६७।२ टी. पहा) म्हणून सुचविले की तुमचे कल्याण होणार नाही. 'शोच्य पिशुन, विण हेतू क्रोधी' (२।१७३।२ वसिष्ठ वचन) म्हणून सुचविले की तुमची दशा शोचनीय आहे. (क) हे सर्व ऐकून कुटिल कपटी राजांची काय दशा झाली असेल! नरनारी मनात म्हणत असतील की गौर कुमार दिसताहेत बालक, पण किती हुशार, किती धीट

किती निर्भय ! बरं करताहेत, छान झालं! पण ही समाधानाची लाट फार वेळ कुठली टिकणार! (ख) ज्या हेतूने रामानुजाने ही युक्ती योजली तो आता पूर्णपणे सफल झालेला दिसेल. दोघांचे अति भयानक व रोमांचकारी वाग्युद्ध सुरु होईल.

हिं. बोले चितइ परशु की ओरा । रे सठ सुनेहि सुभाउ न मोरा ।।४।।
बालक बोलि बधउँ नहिं तोही । केवल मुनि जड जानहि मोही ।।५ ।।
बाल ब्रह्मचारी अति कोही । बिस्व बिदित छत्रियकुल द्रोही ।।६ ।।
भुजबल भूमि भूप बिनु कीन्ही । बिपुल बार महिदेवन्ह दीन्ही ।।७ ।।

म. वदले परशुकडे अवलोकित । शठ रे! स्वभाव मम नहि माहित ।।४ ।।
वधतो ना तुज बालक समजुनि । कीं केवळ जड समजसि मज मुनि ।।५।।
बालब्रह्मचारी अति कोपक । विश्वविदित नृपकुल विद्रोहक ।।६ ।।
भूमि भुजबळें अभूप केली । विपुलवार भूदेवां दिधली ।।७ ।।

अर्थ : परशुकडे पहात (मुनि) म्हणाले की रे शठा! माझा स्वभाव तुला माहीत नाही काय? तुझा वधच केला असता पण बालक आहेस म्हणून करीत नाही. तू मला नुसता मूर्ख (जड) मुनी समजतोस काय? ।।५ ।। मी बालब्रह्मचारी असून अति कोपिष्ट आहे. व नृप (क्षत्रिय) कुळांचा विद्रोह करणारा आहे. हे विश्वात प्रसिद्ध आहे ।।६ ।। तो इतका की मी स्वत:च्या बाहुबलाने सर्व भूमी (पृथ्वी) भूपविहीन करून अनेक वेळा ती भूदेवाना (विप्रांना) दान दिली ।।७ ।।

टीका चौ. ४(१) परशुकडे अवलोकित - परशूकडे दृष्टी टाकीत बोलण्यात भाव हा आहे की हा माझा घोर परशु पाहिला आहेस काय? हाच अर्थ हे मुनी आपल्या तोंडाने स्पष्टच सांगणार आहेत.(चौ. ८३ दोहा) धनुष्य स्पर्श केल्याबरोबर मोडले धनुकली इतके सुद्धा कठीण नाही वगैरे ऐकल्याने क्रोधानल चांगलेच काळेकुट्ट धुराचे लोट सोडू लागला. (क) स्वभाव मम नहि माहित? माझा स्वभाव माहीत नाही काय असे विचारण्यात भाव हा की माझा स्वभाव तुला माहीत असता तर त्या धनुष्याचा व माझा अपमान करीत बोलण्याचे धैर्य तुला झाले नसते. आता आधी स्वभाव सांगतात.

चौ. ५(१) वधतो ना तुज बालक समजुनि - स्वभाव असा आहे की त्या स्वभावानुसार या पूर्वीच तुझा वध मी केला असता पण तुझ्या कोवळ्या वयाकडे बघून जरा गय करावीशी वाटली. म्हणून नाही मारीत. पण यांच्या परशूने तर गर्भातील अर्भकांची हत्या केली आहे. 'गर्भार्भकनिर्दालिक परशु पहा मम घोर' (२७२) निष्पाप निरपराध अशा जननीगर्भातील क्षत्रिय बालकांची शतशः हत्या केली तेव्हा कुठे गेली होती दया, बालक हा विचार? मर्म हे आहे की लक्ष्मणावर हात टाकण्या स धीरच होत नाही. हातच धजत नाही. मनात खूप वाटत आहे. ही गोष्ट पुढे स्पष्ट सांगावीच लागणार आहे. (२८०।१-२) स्वभावातच बदल पडत आहे. हा आहे लक्ष्मणाचा प्रताप!

(२) की केवळ जड समजसी मज मुनि - देव मुनी म्हटले लक्ष्मणाने त्याचा राग आला. मुनि = जड असा परशुरामाचा समज झालेला दिसतो. भाव हा की आहे आपला कोणीतरी मुनी, वाटेल ते बोलले तरी सहन करील. रागावणार नाही. अगदी जड दगडासारखा शान्त राहील. असे तू समजलास की काय? मी मुनी आहे पण केवळ जड बनून वाटेल ते सहन करणार नाही. मी कसा आहे ते तुला सांगतो. नीट ऐकून घे. -

चौ.६(१) बालब्रह्मचारी -बालपणापासूनच ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करणारा मी आहे. भाव हा की मी साधा मुनि नाही. जितकाम अकाम, तेजस्वी आहे. येथे विश्वामित्रावर हळूच शिंतोडा उडविलेला दिसतो. काम देवाला जिंकणे अशक्यवत पण मुनिरूपाने त्यालाही जिंकला. (क) अति कोपक = अत्यंत क्रोधी स्भवावाचा आहे. (ख) विश्वविदीत नृपकुलविद्रोहक नृप कुळांचा क्षत्रिय कुळांचा कट्टरवैरी आहे. साधेवैर नव्हे. सर्व जगात अशी माझी ख्याती आहे. सर्व क्षत्रिय कुळांचा विनाश करून विश्वात प्रसिद्धी मिळविली आहे. रावणाने अंगदास असेच म्हटले आहे. 'रे कपिपोरा वद सांभाळुन। मूढा जाणसि मज सुरशत्रु न' (६।२१।१) (ग) आता विचार करावा की रावणासारखा दुष्ट राक्षस जशी भाषा एका माकड्याला वापरतो तशीच भाषा एका ब्राह्मणाने एका मुनीने दशरथनंदन, विश्वामित्र शिष्य जाणून सुद्धा लक्ष्मणाला वापरल्यानंतर व मुनी असून अति क्रोधी क्षत्रियद्रोही असल्याचा अभिमान वाटल्यानंतर लोकांनी मनात यांची काय किंमत केली असेल! किती हास्यास्पद आहे हे! जनकासारख्या विश्वविदित ब्रह्मनिष्ठाच्या सभेत विश्वामित्र बसलेले असता तर हे लज्जास्पदही आहे. निष्क्रिय झालेला हतबल झालेला नुसता तोंडाचा क्रोध हास्यास्पदच ठरतो.

(२) हा परशुराम लक्ष्मण संवाद व लंकाकांडातील रावण अंगद संवाद यांची तुलना करून पहावी. दोघेही ब्राह्मण उत्तम श्रेष्ठ ऋषिकुळातले. एक राक्षस म्हटला गेला व हे दुसरे मुनी आहेत! रावण निदान प्रभूच्या हातून मरण्याच्या इच्छेने जाणून बुजून प्रभूशी कट्टर विरोध वैर करतो. पण हे मुनी असून न जाणता शुष्क अहंकाराने वैर विरोध करीत आहेत. त्यानी क्षत्रिय कुळांचा व भूपांचा उच्छेद केल्यामुळे विप्रकुळांचे संरक्षकच नष्ट केले गेले! क्षत्रियकुलद्रोही किती व कसा यांचे वर्णन आपल्या मुखाने आता करतील.

चौ. ७(१) भूमि भुजबळे अभूप केली - भुजबळाने म्हणण्यांत भाव हा की कांही सैन्य वगैरे नसताच शाप न देता, केवळ एकट्याने युद्ध करून क्षत्रियांचा विनाश केला. (क) परशुरामाने कपटयुद्ध, अधर्मयुद्ध केले नाही. शरण आलेल्याला, युद्धातून पळून गेलेल्याला ब्रह्मनिष्ठाला ब्राह्मणाला हरिभक्तांना मारले नाहीत म्हणून जनक दशरथादी काही अस्सल क्षत्रियवंश शिल्लक राहिले. आता अवतार सामर्थ्य नष्ट होण्याची वेळ विश्वनियतीने आली आहे म्हणून त्यास मोह होऊन अशी दुर्बुद्धी झाली आहे (ख) विश्वविजयाचा दुराभिमान उत्पन्न झाला की त्याला खच्ची करणारा काळाच्या ओघात कोणीतरी निर्माण होत असतोच. श्रीरामसेनेतील विजयी वीरांना अभिमान उत्पन्न झाल्याबरोबर कुशलवांसारख्या वनवासी बालकांकडून सर्वांचा पराभव झाला आहे. यादववीरांना अभिमान उत्पन्न होताच विप्रशापच त्यांच्या विनाशाचे कारण झाला अहे.

नेपोलिअन, अलेक्झांडर, औरंगजेब, हिटलर यांचे तेच झाले. इग्लंडचा प्रत्यक्ष पराभव झाला नाही तरी साम्राज्य नष्टप्राय झाले. १९६५-६६ नंतर अमेरिकाही त्याच पंक्तीस बसलेली दिसेल!

(२) भूमी अभूप केली= भाव हा की एकट्याने सर्व भूपांना ठार मारले व पृथ्वी अनेक वेळा जिंकली. पण हे लोभाने राज्यतृष्णेने भोगलालसेने केले नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी सांगतात की जिंकलेली पृथ्वी अनेक वेळा ब्राह्मणाना देऊन टाकली. फार काय दान दिलेल्या वस्तूचा किंचितही उपभोग केला जाऊ नये म्हणून समुद्र मागे हटवून नवीन भूभाग स्वतःस राहण्यासाठी निर्माण केला. (क) विपुलवार ब्राह्मणाला दिलेली भूमी पळून गेलेल्या, शरण आलेल्या, किंवा लहानाचा मोठा झालेल्या क्षत्रियाने बळकावली की त्या दुष्ट क्षत्रियांचा नाश करून पुन्हा ब्राह्मणांना दिली जात असे. हे असे पुष्कळ वेळा (२१) करावे लागले म्हणून विपुलवार म्हटले. ज्या शस्त्राने हे केले त्याचा दिव्य प्रताप आता सांगतील -

हिं. *सहसबाहु भुज छेदनिहारा। परशु बिलोकु महीप कुमारा ॥८॥*

हिं. दो. *मातु पितहि जनि सोच बस। करसि महीस किसोर ॥*
गर्भन्ह के अर्भक दलन। परसु मोर अति घोर ॥२७२॥

म. *दशशतभुज-भुज-छेदक तो हा। भूप कुमारा परशु मम पहा ॥८॥*

म. दो. *मायबाप शोकांबुधीं लोट न महिप किशोर ॥*
गर्भार्भक निर्दालक परशु महा मम घोर ॥२७२॥

अर्थ : अरे भूपकुमारा! जो सहस्रबाहूच्या (दशशतभुज = सहस्रबाहु साहस्रार्जुन) बाहूना तोडून काढणारा तोच हा माझा परशु पहा (तर खरा)! ॥८॥ अरे! राजाच्या पोरा! आईबापांना शोकसागरात ढकलू नकोस, (कारण) गर्भातील अर्भकांचा (कोवळ्या बालकांचा) निःपात करणारा माझा परशु महा भयंकर आहे ॥२७२॥

टीका चौ. ८(१) दशशतभुज - दशशत = सहस्र भुज = बाहु, एकहजार बाहू ज्याला होते तो सहस्रार्जुन कार्तवीर्य. याची कथा १।४।३च्या टीकेत दिली आहे. याने रावणाला दहा तोंडाचा एक विचित्र किडा समजून पकडून नेला होता. यावरून सहस्रार्जुनाच्या व परशुरामाच्या सामर्थ्याची कल्पना करता येईल. (क) पूर्वी भृगुपतीनी परशुकडे दृष्टी टाकून भाषण केले होते. तेवढ्याने धाक बसला नाही म्हणून आता स्पष्टच सांगतात की ज्या परशुने त्या महावीराचे हजार बाहू झाडाच्या फांद्याप्रमाणे छाटून टाकले तोच हा माझा परशु अजून माझ्या खांद्यावर आहे. (ख) परशु मम पहा - भाव हा की त्या परशूकडे नुसते पाहण्याचा धीर तुला होणार नाही. दुसरा भाव हा की आता जर बोलशील तर परशूने छाटला जाशील.

दोहा (३) सूचना - येथे व मागल्या चौपायात स्वतःच्या मुखाने स्वतःचा मोठेपणा, पराक्रम इत्यादी सांगत आहेत. हे निर्लज्जपणाचे लक्षण आहे. दुरभिमानाचे प्रतीक आहे. (अंगद वदला जगीं लाजरा) रावण तुजसम कोणि न दुसरा॥ लाजवंत सहज तू स्वभावें। स्वमुखे निजगुणगान न करें' ही वक्रोक्ती आहे.(६।२९।५-६) तेच येथे परशुराम करीत आहेत. याबद्दल लक्ष्मण पुढे चांगला टोमणा मारणार आहेत. (२७४।६) श्रीरघुवीरास मात्र 'मी धनुष्य मोडले' हे शब्द उच्चारणे जिवावर

आले। (२) तुला ठार मारीन असे सरळ न म्हणता अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकाराने सांगून पुन्हा आपला मानभावी दयाळूपणा दाखवीत आहेत. 'मायबाप शोकांबुधी लोट न'. भाव हा की तुला मारण्याचे आता मला काही वाटत नाही. पण तुझ्या अतिवृद्ध आईबापांस दुःख होईल म्हातारपणी झालेला मुलगा म्हणून अपार शोक होईल याचे वाईट वाटते. पण आता यापुढे जर काही उलट बोललास तर मात्र दोष माझ्या माथी न येता तुझ्या माथी बसेल. आवश्यकता नसताना तूंच त्यांना शोकसागरात ढकलून दिल्यासारखे होईल. कारण की आता माझा परशु हा बालक आहे, कोवळा आहे. म्हाताऱ्या आईबापांचा सुंदर आवडता मुलगा आहे इत्यादी काही पाहणार नाही. कारण तो महा भयंकर निर्दय आहे. (क) गर्भार्भक निर्दालक - गर्भ + अर्भक + निर्दालक जननी गर्भात असणाऱ्या बालकांचा सुद्धा विनाश करतो तो. भाव हा की त्याला तसल्या अती लहान शिशूंची सुद्धा दयामाया नाही! हनुमन्नाटकातील वचनावरून स्पष्ट दिसते. की गर्भातील अर्भकांना बाहेर काढून सुद्धा परशुरामाच्या परशूने त्यांचे तुकडे तुकडे केले. उत्कृत्यो गर्भान् अपि शकलयितुं यत्र सन्तान रोपात् उद्दामस्यै कर्विंशत्यवधि निशसतः सर्वतो राजवंश्यान्... (ह.ना. १।३६ मा.पी) परशुराम बालहत्या करीत नव्हते असे नाही. क्षत्रियांचे वंशच वाढू द्यावयाचे नाहीत असा निर्धार होता. त्यानी मातेच्या उदरातील गर्भांचा विनाश केला नाही तरच नवल! (ख) आता यावर लक्ष्मण जे उत्तर देतात ते अगदी आश्चर्यचकित करणारे आहे.

हिं. बिहसि लखनु बोले मृदुबानी। अहो मुनीसु! महाभटमानी ॥१॥
पुनि पुनि मोहि देखाव कुठारू। चहत उड़ावन फूँकि पहारू ॥२॥
म. लक्ष्मण मृदु वदतात विहसुनी। अहो मुनीश! महा भटमानी ॥१॥
मज कुऱ्हाड कितिदां दाखवितां। फुंकुनि उडवुं पहाड किं बघतां ॥२॥

अर्थ : खदाखदा हसून लक्ष्मण हलक्या आवाजाने म्हणाले की अहो मुनीश! अहो महा भटमानी! मला कुऱ्हाड किती वेळा दाखवता? फुंकर मारुन पहाड उडवण्याची का आपली इच्छा आहे ॥१-२॥

टीका चौ. १-२(१) विहसुनी - प्रथम स्मित केले 'ऐकूनि मुनिवच लक्ष्मण सस्मित' (२७१।६) पुन्हा 'लक्ष्मण हसुनि वदति आम्हिं जाणूं' (२७२।१) हसले व आता विशेष हसले. खदखदा हसले. म्हणजे प्रत्येक वेळी हास्याची कमान चढत गेली आहे. आश्चर्यकारक, हास्यास्पद गोष्ट पाहिली की बालक (नृपबालक) मोठ्यामोठ्याने हसणारच. या विकट हास्याचे कारणच पुढील तीन चरणात दाखविले आहे. (क) अहो मुनीश! वा वा! आपण साधे सुधे मुनी नसून मुनींचे ईश दिसता हां! आपण मोठे विचित्र, आश्चर्यकारक मुनी दिसता की. (अहो हे आश्चर्यदर्शक अव्यय आहे). आपल्या ठिकाणी दया, क्षमा, शान्ती, तितिक्षा इत्यादी मुनींचे सद्गुण जितके आहेत तितके कोणाही मुनीच्या ठिकाणी दिसले नाहीत. दिसणार नाहीत. व दिसत नाहीत. म्हणून तर आपण एवढे संतापता, अरेतुरे करता मोठमोठ्यांना जडमूढ म्हणता. बरे आपण नुसते आश्चर्यकारक विचित्र मुनिश्रेष्ठ आहात असेही नाही.

(२) अहो महाभटमानी! आपण स्वतःस क्षत्रियकुलविध्वंसक महाभट मानता व त्याबद्दल आपणास विशेष अभिमान आहे! हेही एक आश्चर्यच आहे! गर्भातल्या अर्भकांना मारण्यास

लोकोत्तर वीर्यशौर्य पाहिजेच! त्या शिवाय ती मरतील कशी? शिवाय भूमी भूपविहीन केल्यामुळे सर्वत्र अराजक मानून प्रजेला दुःख, शोक, चित्तहानी सारे सोसावयास लावणे हे सुद्धा शूरवीर महाभटांचे आश्चर्यकारक लक्षणच असावे. अराजक राष्ट्र झाले की गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन करण्यास कोणी न ठेवल्याने कोणी न राहिल्याने आपण न ठेवल्याने तुम्ही अधर्मावर मोठे उपकारच केलेत म्हणावयाचे भूपहीन, राजविहीन देशात, राष्ट्रात, सत्य, धर्म, सुख, समाधान, शास्त्र, सुद्विद्या, सद्ग्रंथ, आपसातील प्रेम मैत्री, देवपूजा, शान्ती, पातिव्रत्य इत्यादी सर्वांचा नाश होतो. पाऊस पडत नाही. इत्यादी वर्णन वा.रा. २।६७।८-३६ 'अराजक दुरवस्थावर्णनम् सर्गात' केले आहे.

शब्द वापरण्यात ध्वनि आहे की तुम्ही महाभट नसून लाकुडतोडे आहात. झाडाना जसे हत्यार धरता येत नाही. तसेच ज्या अर्भकाना जगात चालता बोलता, उठता बसता सुद्धा येत नाही त्याना तुम्ही कुऱ्हाडीने तोडलेत. वृक्ष जसे नाही हो न म्हणता, प्रतिकार मुळीच न करता तोडून देतात. त्याप्रमाणे मातांच्या उदरातील गर्भांचे तुम्ही तुकडे तुकडे केलेत. पण लक्षात ठेवा की हा असला वृक्ष नाही. (क) कुऱ्हाड कितीदा दाखवता - एकदा स्वतः तिच्याकडे बघून खुणेने दाखवित एकदा 'पहा' असे स्पष्ट सांगून व आता तिची वृक्ष तोडण्याची शेखी मिरवून त्या कुऱ्हाड्याला पाहून भिणारा हा नाही हे लक्षात ठेवा हा आहे भाव. तो परशु किती तुच्छ आहे हे सुचवितात.

(४) फुंकुनि उडवुं पहाड किं बघतां - लक्ष्मण पहाड, व परशु मारणे, त्याची भीती दाखविणे फुंकर मारणे, फुंकणे, सुचविले की तुमचे तोंड दमेल पण या पहाडास असल्या फुंकरांनी काही सुद्धा वाटणार नाही. उलट फुंकर मारताना केरकचरा धूळ डोळ्यात, तोंडात, नाकात, शिरेल. अंगावर उडेल. आणखी सुचविले की नुसता परशु दाखविण्याने काही नाहीच होणार पण परशूच्या आघाताने सुद्धा काही होणार नाही. सहस्रबाहू वगैरे जे वधलेत ते फुंकरेने उडणारे धुळीचे कण होते. म्हणूनच तुमच्या परशुरूपी फुंकेने ते उडाले. मेले. हे उत्तर ऐकल्यावर तर लोकांचे व कुटिल वक्ते राजांचे धाबेच दणाणले असेल व परशुरामाची वाचा थिजलीच असेल म्हणून तर लक्ष्मणास आणखी बोलण्यास अवसर मिळाला आहे.

हिं. इहाँ कुम्हड़बतिया कोउ नाही। जे तरजनी देखि मरि जाहीं॥३॥
देखिकुठारु सरासन बाना। मैं कछु कहा सहित अभिमाना॥४॥
म. अति लघु डांगर इथे न कोणी। जो किं मरे तर्जनी बघोनी॥३॥
बघुनि कुठार शरासन बाणां। वदलो कांहिं सहित अभिमाना॥४॥

अर्थ : इथे कोणी अगदी कोवळा भोपळा कोणी नाही की जो तर्जनी पाहून सुकून मरून जाईल॥३॥ कुठार, धनुष्य व बाण पाहून मी काही अभिमानाने बोललो॥४॥

शब्दार्थ - कुम्हड = लालभोपळा डांगर, व त्याचे अगदी कोवळे फळ कुम्हडबतिया = कुम्हडे की बतिया. अगदी लहान, कोवळा भोपळा. ज्याचे फूल सुकून गळून न गेलेले कोवळे फळच बतिया. लाल भोपळ्याच्या अशा फळाजवळ तर्जनी नेली की ते फळ हळु हळू सुकत जाऊन गळून पडते. तर्जनी = आंगठ्याजवळचे हाताचे बोट, कोणालाही

धाक दाखविण्यास ही दाखविली जाते म्हणून हिला तर्जनी = धाक घालणारी (अंगुली) असे नाव पडले.

टीका चौ. ३(१) अति लघु डांगर इथे न कोणी - हे ऐकताच लोकाना हसणे अनावर झाले असेल. किती साधा रोजच्या व्यवहारातला दृष्टान्त! पण अर्थ किती गंभीर व हास्योत्पादक! भाव हा की तुमच्या धाकदपटशांना भिऊन मान खाली घालणारा आम्हा दोघात कोणी नाही. परशु लक्ष्मणाला दाखविणे म्हणजे लहान मुलाला तर्जनी दाखविण्यासारखे आहे. परशु तर्जनी, इतर सगळे भूप कोवळे डांगर व लक्ष्मण पक्का लाल झालेला लाल भोपळा. तो काय परशुरामाच्या तर्जनीने गळित धैर्य होऊन गप्प बसणार आहे! पक्क्या भोपळ्यावर तर्जनी मारली तर तिलाच दुखापत होते. भाव हा की तुमच्या ठिकऱ्या उडविण्यास वेळ तो किती लागणार! (क) मी हे जे काही बोललो ते का ते ऐका.

चौ. ४(१) बघुनि कुठार शरासन बाणा - कुठार व धनुष्य बाण पाहिले व मला वाटले हे वीर आहेत. वीर असून इतरांचा निष्कारण पाणउतारा करतात असे वाटून 'वदलो कांहि सहित अभिमाना' वीराला योग्य असे काही थोडे अभिमानाने बोललो हे अगदी खरे. मी नाही म्हणत नाही. पण तुम्ही परशु दाखविलात म्हणून मला ती स्वाभिमानाची भाषा वापरावी लागली. तुम्हीच जर परशु दाखविला नसतात व धनुष्यबाण तुमच्या जवळ नसते आणि दोन भात्यांपैकी एकही नसता तर मला स्वाभिमानाची भाषा वापरावी लागली नसती. यात सुद्धा शेवटी दोषी ठरविले भृगुपतीना, कशी कुशल वचन रचना आहे! आता सांगतील की तुमचा विप्रवेष मला दिसलाच नाही.

हिं. भृगुसुत समुझि जनेउ बिलोकी । जो कछु कहहु सहउँ रिस रोकी ॥५ ॥
सुर महिसुर हरिजन अरु गाई । हमरें कुल इन्ह पर न सुराई ॥६ ॥
बधें पाप अपकीरति हारे । मारतहूँ पा परिअ तुम्हारें ॥७ ॥
कोटि कुलिस सम बचनु तुम्हारा । ब्यर्थ धरहु धनु बान कुठारा ॥८ ॥

म. भृगुसुत कळुनि जानवे पाहुनि । सोशिन बोला ते रुष दाबुनि ॥५॥
धरणीसुर सुर सुरभी हरिजन । यावरिं अमचे कुळिं न शूरपण ॥६ ॥
वधे पाप अपकीर्ति हारतां । पायां पडुं ही तुम्ही मारतां ॥७ ॥
कोटि कुलिश सम शब्दां धारा । वृथा धरा धनु बाण कुठारां ॥८ ॥

अर्थ : आपण भृगुवंशातले आहात हे जाणून व तुमच्या जानव्याकडे पाहून मी तुम्ही जे काही बोलाल ते रोष दाबून (कसेतरी) सोशीन ॥५ ॥ कारण की आमच्या कुळात ब्राह्मण धरणीसुर देव (सुर) गाई (सुरभी) व हरिभक्त यांच्यावर आपला शूरपणा गाजवीत नाहीत ॥६ ॥ कारण कीं याना आम्ही ठार मारले तर पाप लागणार व आम्ही हारलो तर अपकीर्ती होणार म्हणून तुम्ही आम्हाला मारलेत तरी आम्ही तुमच्या पायाच पडणार (तो आमचा धर्म आहे) ॥७ ॥ तुमच्या शब्दांची धार कोटी वज्रासारखी असता तुम्ही धनुष्यबाण व कुठार व्यर्थ धारण केली आहेत ॥८ ॥

टीका चौ. ५(१) भृगसुत - भृगुवंशातील पुरुष परशुराम, परशुराम भृगुऋषीपुत्र नव्हेत, त्यांस भुगुसुत म्हणण्यात भाव हा की भृगु ज्या गुणांना प्रसवले तेच गुण प्रसवणारे पाजळणारे तुम्ही दिसता. भगवंताच्या छातीवर लाथ मारण्याची तुमची इच्छा दिसते! (क) भुगुसुत कळुनि - सहस्रबाहूचे भुज छेदणारा हा परशु हे शब्द ऐकले तेव्हा लक्ष्मणास कळले की परशुराम म्हणतात ते हेच 'नाम [illegible] ति परी तुम्हीं न ठावें' (२८२।२) असे परशुरामां विषयी रामच म्हणाले आहेत. म्हणून येथील लक्ष्मणाचे बोलणे वरकरणी नाही. (ख) 'जानवे पाहुनि' भृगुवंशी आहेत याने ब्राह्मणत्व सुचविते जात असता जानव्याचाच उल्लेख सांगतात की भृगुवंशी मुनीला शोभण्यासारखे तुमचे आचरण, गुण वगैरे नाहीतच. पण साधारण ब्राह्मणाच्या ठिकाणी जे नऊ परम पवित्र गुण पाहिजेत ते सुद्धा नाहीत. फक्त नऊ गुणांचे (सूत्रांचे) शुभ्र जानवे तेवढे आहे. म्हणजेच आपण फक्त नांवाचे ब्राह्मण आहात. असे जरी असले तरी त्या जानव्याची प्रतिष्ठा ठेवणे आमचे कर्तव्यच आहे. (ग) सोशिन बोला न रूप दाबुनि - तुम्ही जे अपशब्द बोलतात किंवा आणखी जरी बोलता पुढे बोललेत तरी आम्ही इतरांनी ओठ चावीत का होईना, असह्य झाले तरी सुद्धा, जानव्याकडे पाहून सोसलेच पाहिजे. 'शापिति तांडिति परुप भापती। विप्र पूज्य असं संत सांगती.'(३।३४।१) म्हणून तुम्ही बोलाल ते मी सोशीन, अगदी पुष्कळ राग आला तरी तो दाबून ठेऊन सर्व सोशीन. भाव हा की तुमच्यावर शस्त्रास्त्र उगारणार सुद्धा नाही. एवढे जानवे नसता जर का असे बोलला असता तर दुसरा शब्द उच्चारण्यास जीभ राहिली नसती. पण जानव्यामुळे नाईलाज झाला. सुचविले की तुम्हि मुनी म्हणवता आणि क्रोध आवरत नाही हे आश्चर्य आहे. दुसरा भाव हा की तुमचे शब्द सहन करणे अति कठीण आहे. कारण ते खऱ्या वीराला सहन होण्यासारखे नाहीत अत्यंत कटु कठोर आहेत. मुनी कधी असे बोलत नाहीत!

चौ. ६-७; (१) 'धरणीसुर सुर सुरभी हरिजन...' धरणीसुर = भूसुर, भूदेव = ब्राह्मण. सुरभी = धेनु, हरिजन = हरिभक्त, हरिसेवक, भाव हा आहे की तुम्ही ब्राह्मण नसता तर तुमच्याशी युद्ध करण्यास आलो नसतो. तुम्हाला मारलेच असते. (क) वधे पापा...' वध शब्द आधी घालण्यात हाच हेतु आहे की ब्राह्मणाचा वध करणे क्षत्रियांच्या हातचा मळ ठरेल. पण ते महापाप असल्याने वध करता येत नाही व कदाचित पराभव झालाच तर ब्राह्मणाच्या हातून पराजय होतो तो क्षत्रिय कसला अशी अपकीर्ती होते होईल म्हणून आमच्या रघुवंशात ब्राह्मणादिकांवर अपले बल, पराक्रम इत्यादी गाजवीत नाहीत. सुचविले की युद्धाच्या कार्यास ब्राह्मण लायकच नाही. त्याच्या रक्तांत ते नसते. 'वाचिवीर्य द्विजातीनां' म्हणतात ते यामुळेच. तुमचे कठोर घाव सहन न करावे तर तुमचा वधच करण्याची पाळी येईल. व कुलकलंक बनावे लागेल. नावाचा रघुवंशी राहीन नुसता. सुचविले की आपण कुलपरंपराविध्वंसक कुलकलंक आहात. जमदग्नी एवढे कोपिष्ट पण त्यानी सामर्थ्य असून सुद्धा मरण पत्करले. पण सहस्रार्जुनावर कोप केला नाही. कारण असून रागावले नाहीत आणि आपण निष्कारण कोपता.

उपदेश - बलवान व बहुसंख्य असणाऱ्या ब्राह्मणेतरांनी निष्प्रभ नावाचेच, जन्मानेच केवळ, ब्राह्मण असणाऱ्यांशी कसे वागावे हे येथे शिकविले व असे न वागल्यास त्यांची लायकी काय ठरते हे पण दाखविले.

(२) पाया पडुं ही तुम्ही मारता - फार काय तुम्ही आम्हाला ठार मारलेत तरी मारता मारता सुद्धा तुमच्या पाया पडणे जरूर आहे. त्यातच आमचे परमहित आहे. ब्राह्मणांनी हाती शस्त्र धारण केले की ब्राह्मण्य लोपू लागलेच म्हणून समजावे व रक्त, जन्मजात स्वभाव कुलपरंपरासंस्कार अभिजात क्षत्रिय नसल्याने क्षात्रधर्माचेही पालन उत्तम प्रकारे करता येणे शक्य नाही. ब्राह्मण रूपाने शस्त्रास्त्र विद्या शिकण्यास कर्ण परशुरामाजवळ राहिला असता जर कशाने ओळखला गेला असेल तर क्षत्रियाच्या घाव सहन करण्याच्या शक्ती मुळेच. ती सहनशक्ती जन्मजात शुद्ध ब्राह्मणाच्या ठिकाणी असणे शक्य नाही.

चौ. ८(१) कोटि कुलीश सम शब्दा धारा - याचे दोन अर्थ होतात. (क) आपले शब्दच शेकडो वज्रांपेक्षा कठोर व तीक्ष्ण आहेत या परशुरामाच्या भाषणावर उद्देशून आहे. (ख) ब्राह्मणाच्या शब्दात किंवा शापात जे सामर्थ्य असते ते त्याने धारण केलेल्या कोणत्याही शस्त्रास्त्रात असू शकत नाही. 'इन्द्र कुलिश मम शूल विशाल हि। कालदंड हरिचक्र कराल हि॥ मारुनि यांनी जो ना मरतो। द्विजद्रोह पावकिं तो जळतो' (७।१०१।१३-१४) हे शंकरांचे वचन आहे. 'मंगलमूल विप्रपरितोषू। जाळिकोटिकुळ भूसुर रोषू' (२।१२६।४) असे प्रभु रामचंद्रच म्हणाले आहेत. खऱ्या ब्राह्मणाला हाती शस्त्रास्त्र धारण करण्याची आवश्यकताच नाही. त्याने ते धारण केले ते व्यर्थ. भाव हा की तुमच्यात विप्रतेजही नाही व क्षात्रतेजही नाही. या धनुष्यबाण कुठारांचा तुम्हाला तर उपयोग नाहीच. पण उलट तोटा काय तो पहा -

हि.दो. *जो बिलोकि अनुचित कहेउँ छमहु महामुनि धीर ॥*
सुनि सरोष भृगुबंसमनि बोले गिरा गभीर ॥२७३॥

म.दो. *त्यां पाहुनि अनुचित कथित क्षमा महामुनि धीर।*
श्रवुनि रुष्ट भृगुवंशमणि वदले गिरा गभीर ॥२७३॥

अर्थ : त्यांना (धनुष्य, बाण कुठारादिकांस) पाहून मी अनुचित बोललो. ते आपण धीर महामुनी असल्याने क्षमा करावे. हे ऐकून भृगुवंश शिरोमणी रुष्ट होऊन गंभीरवाणीने म्हणाले ।।दो. २७३ ।।

टीका दो. (१) त्या पाहुनि अनुचित कथित - भाव हा की तुमची ती आयुधे मला दिसली. जानवे दिसले नाही. म्हणून अनुचित बोलण्याची वेळ आली. भाव हा की मी जे अनुचित बोलतो ते तुमच्या त्या आयुधांनी बोलावयास लावले. ती नसती तर बोलण्याची इच्छाच झाली नसती. त्यांचा तुम्हा ब्राह्मणांना काही उपयोग तर नाहीच पण आमच्यासारख्या अस्सल नृप बालकांचा बुद्धिभेद मात्र त्यानी केला. अनुचित बोलण्याचा दोष शेवटी भृगुनाथांच्या माथ्यावरच बसला! 'न बुद्धि भेद जनयेत् अज्ञानाम्' (भ.गी) आम्ही बोलून चालून अज्ञानी नृपबालक! मी अनुचित बोललो याचे कारण तुमची आयुधे हे खरेअसले तरी मी बोललो ते अनुचित बोललो हे तितकेच खरे आहे. (क) क्षमा महामुनि धीर - आपण महामुनि आहात. सात्त्विक धृतिसंपन्न (=धीर) आहात, म्हणजेच तुमची इंद्रिये तुम्हाला वश आहेत. म्हणून न जाणता झालेल्या चुकीबद्दल क्षमा करा मला. (ख) या महामुनी धीर शब्दात सुद्धा वक्रोक्ती आहेच. की तुम्ही महामुनी नाही. धीर नाही आहात

त्यामुळे मला क्षमा करणार नाही हे ठरलेच आहे. पण न जाणताही ब्राह्मणाला अनुचित बोलले गेले म्हणून त्याबद्दल ब्राह्मणाची क्षमा मागणे हे आमचे रघुवंशी क्षत्रियांचे कर्तव्यच आहे. ब्राह्मणाची क्षमा मागण्यात आम्हास कमीपणा वाटत नाही. (ग) परशुराम जर फक्त मुनिवेषानेच आले असते तर लक्ष्मणाने काय केले असते ते श्रीरघुनाथच सांगतात. 'कार्मुकबाणपरशुधर बघुनी। कोपे बालक वीर समजुनी ॥ नाम विदित परि तुम्ही न ठावे। दिली उत्तरे कुलस्वभावें॥ स्वामी मुनिवेषे येता जर। चरणरजां शिरि शिशु धरता तर॥ चूक नेणता घडे क्षमावी। कृपा विप्र उरि फार असावी॥' (२।१-४) येथील लक्ष्मणाच्या वचनांचा सारांशच यात आहे. विप्रापमान ही चूक लक्ष्मणाकडून 'नेणता घडे' जाणून बुजून केली नाही हे रामवचनानेही ठरले. रघुनाथाने आपल्या प्रिय बंधूच्या-भक्ताच्या-साठी स्वतः क्षमा मागितली. यापेक्षा लक्ष्मणाच्या वचनाच्या सत्यतेविषयी आणखी पुरावा तो कोणता पाहिजे. क्षमा मागता मागता महामुनि, धीर! म्हणून दोन चिमटे हळूच घेतलेच, तर राम म्हणतात 'क्षमा विप्र उरिं फार असावी' ती नसेल तर नावाचे विप्रत्व राहील.

(२) क्षमा मागितल्यावर तरी भृगुवंशमणीने शान्त व्हावयास पाहिजे होते. पण ते न घडता ते 'रुष्ट' झाले. यावरून ठरले की ब्राह्मणाचा एक आवश्यक गुण क्षांति (क्षमा) या महामुनी, भृगुवंशमणीजवळ नाही. क्षांतीचा अभाव आहे. हा वेळपर्यंत आठ गुणांची अभाव सिद्ध झाला आता 'अस्तिक्य' हा गुण जावयाचा राहिला होता. तो पण गेलेला दिसेलच. क्षमादी आठ या पायावर उभे राहतात ते सगळे गेल्यावर तो पाया तरी कशासाठी राहील? (क) भृगुवंशमणि = भृगुवंशशिरोमणी, प्रथम भृगुकुल कमल पतंग म्हटले सूर्य कमलांना प्रसन्नता देतो. मणि श्रेष्ठतासूचक, भूषणास्पदता दर्शक आहे. सूर्याला दिनमणी म्हटले आहे. (१।१९६।१)

सूचना - लक्ष्मणाजवळ बोलण्यास आता जागाच राहिली नाही. लक्ष्मणाच्या या वचनानी भृगुनाथाच्या वाणीची उच्छृंखला जाऊन तिच्या ठिकाणी गांभीर्यमात्र आले. आता या रुष्ट झालेल्या गंभीर वाणीचा मोर्चा कुठे वळतो पाहू या. -

हिं. कौसिक सुनहु मंद यहु बालकु। कुटिल काल बस निजकुल घालकु ॥१॥
भानु बंस राकेस कलंकू। निपट निरंकुस अबुध असंकू ॥२॥
काल कवलु होइहि छन माहीं। कहउँ पुकारि खोरि मोहि नाहीं ॥३॥
तुम्ह हटकहु जौं चहहु उबारा। कहि प्रतापु बलु रोषु हमारा ॥४॥

म. कौशिक पहा मंद हा बालक। कुटिल कालवश निजकुलघातक ॥१॥
भानुवंश राकेश कलंकू। निपट निरंकुश अबुध अशंकू ॥२॥
काल कवल होई क्षणिं काहीं। स्पष्ट बजावुं दोष मज नाहीं ॥३॥
गमे जगावा तर किं हटकणें। आमचा प्रताप बल रुष वदणें ॥४॥

अर्थ : कौशिका! पहा तर खरा, हा बालक किती मूर्ख (मंद)आहे! हा कुटिल कालवश झाला असून स्वतःच्या कुळाचा घात करणारा आहे. ॥१॥ भानुवंशरूपी पौर्णिमेच्या चंद्राला कलंक आहे. अत्यंत (निपट) उच्छृंखल (निरंकुश) अडाणी व

निःशंक आहे ||२ || काही क्षणात हा काळाच्या मुखात जाणार (कवल = ग्रास, घास) म्हणून स्पष्ट बजावून ठेवतो की मग दोष माझ्याकडे नाही ||३ || तो जगावा असे तुम्हास वाटत असेल तर त्यास आमचा प्रताप बल व रोष सांगून हटका. (त्याचे तोंड बंद करा) ||४ ||

टीका वि.ल.ठे - या परशुराम प्रसंगात कविकुल तुलसीदास किरीट सम्राट मानसशास्त्राचे विविध नमुने किती कौशल्याने व उठावदारपणे पुढे मांडीत आहेत. हे न्याहाळून पाहण्यासारखे आहे. लक्ष्मणाबरोबर वागयुद्धात किंवा शस्त्रयुद्धात विजय मिळविण्याची आशा उरली नाही तरी भृगुवंशमणी आपला पराजय मान्य करण्यास तयार नाहीत. आपली प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी इकडून तिकडे तिकडून तिसरीकडे वळून काही ना काही काडीच्या आधारासारखा आधार घेऊन आपला विजय सिद्ध करण्याचा निष्फळ व हास्यास्पद प्रयत्न करताना दिसतील. प्रयत्न जसा जसा अधिकाधिक विफल होत जाईल तस तसा कोपकृशानु ही अधिकाधिक भडकत असलेला दिसेल. क्रोधाच्या भीषण ज्वाळांची आच एकास लागत नाही असे दिसताच दुसऱ्यावर, तिसऱ्यावर, चौथ्यावर क्रोधांगार ओकण्याचा सपाटा लावताना दिसतात. मानवी मनाच्या स्वभावाचे चित्रण प्रेक्षणीय व मननीय आहे. लक्ष्मणाशी बोलल्याने आता आणखी अपमान पदरात घेऊन उपहासास्पद व्हावे लागणार असे वाटताच मुलुख मैदान तोफेचे तोंड आता विश्वामित्रांकडे फिरले. तोफेचा आवाज मेघांच्या सारखा गंभीर असतो पण गोळे सुटतात ते काळाचे प्राणघातक दूत असतात. तसेच पुढील भाषणांत आहे.

चौ. १(१) कौशिक - या शब्दानेच प्रथम एक गोळा फेकला. तुम्ही जन्मजात क्षत्रिय हे बालक क्षत्रिय, याने दाखविले की तुम्ही ब्रह्मर्षी म्हणविता. पण माझा ब्राह्मणाचा अपमान तुमच्या छत्राखालील एक क्षत्रिय बालक तुमच्या समोर करीत असता तुम्ही त्याचे तोंड बंद करीत नाही. त्याअर्थी तुम्हाला ब्रह्मर्षी म्हणणे योग्य नाही तुम्ही कौशिक नावालाच योग्य आहात. 'शिष्यापराधे गुरु दंण्डयः' शिष्याने केलेल्या अपराधाची शिक्षा गुरुने जर दिली नाही तर गुरु शिक्षार्ह ठरतात हे लक्षात घ्या. (क) मंद हा बालक - लक्ष्मणाच्या वक्रोक्तींचा अर्थ भृगुनाथाने जाणला. व तो तसा सर्व लोकांनाही कळला असणार व त्यामुळे आपली प्रतिष्ठा कमी होणार म्हणून कौशिकाला प्रथम सांगतात की हा मुलगा मूर्ख आहे. याला काही विचार नाही सुचविले की मूर्खाचे बोलणे तत्वाला सोडून असते व हा मूर्ख बालक म्हणतो तसा मी नाही. कारणाशिवाय रागावता असे म्हणून मुनींना मंदबुद्धी ठरविले होते त्याची ही सफाई आहे. (ख) बालक शब्दाने आपली क्षमाशीलता दर्शविली. बालक आहे हे जाणून तर एवढा वेळ क्षमा केली. मुले मूर्खपणा करीत असतील तर तो थांबविणे बंद करणे पालकांचे कर्तव्य असते. न थांबवितील तर मूर्खपणा पालकांकडे जाईल हे सुचविले.

(२) कुटिल-सरळबुद्धीचा सरळ अंतःकरणाचा नाही. 'सहज वक्र अनुसरे न तुजला' (२७७/८) असे लक्ष्मणाविषयी रामाजवळ म्हणाले आहेत पुढे. आपली महती दाखविण्यासाठी मला नुसता ब्राह्मण समजतो. बालक समजून मारीत नाही म्हटल्याबरोबर मला म्हणतो धनुष्य बाण परशु द्या फेकून. मनात एक व दाखवतो मात्र दुसरेच. ब्राह्मणाचा उघड उघड अपमान करून

मग म्हणतो मी तुम्हाला ओळखले नाही! माझी टवाळी, निंदा आडून छपून करतो असा कुटिल आहे. यावरून ठरले की हा कालवश झालेला आहे. म्हणूनच प्रलयाग्नीशी खेळण्याचा मूर्खपणा करीत आहे. भाव हा की आधी मी याला ठार करणार. (क) निजकुल घातक भाव हा की याला मारला की याच्या कुळाचा विनाश मला इच्छा नसली तरी करावाच लागणार, कारण जसा हा तसेच याचे भाऊ वगैरे सगळे असणार. जिवंत ठेवले तर ब्राह्मणांचा नुसता अपमानच नव्हे अनन्वित छळ करतील. मी क्षत्रियकुल वैरी असून माझ्याशी अशी मगरूरी, माझा असा अपमान मग इतर ब्राह्मणाचे काय करतील ते सहज समजण्यासारखे आहे.

चौ. २(१) भानुवंश राकेश कलंकू - सूर्यवंशात अद्याप असा मंदमति कुटिल कोणी झाला नव्हता. कीर्ती कशी पौर्णिमेच्या चंद्रासारखी शीतल, तापहारक, सर्वांस सुखदायक सर्वत्र पसरली होती. पण ज्या अर्थी हा कुलकलंक निघाला त्या अर्थी याला मारल्यावर सुद्धा ते कलंकित कुल शिल्लक ठेऊन भागणार नाही. कारण कुळात कधी तरी दोष उत्पन्न झाल्याशिवाय असला कुलकलंक उपजणे शक्य नाही. हे भानुकुल घाताचे कारण सुचविले. भूमि अभूपा का केली व भानुकुलादी काही कुळे शिल्लक का ठेवली याचे कारणही सुचविले. कलंक म्हणण्याचे आणखी कारण सांगतात.

(२) निपट निरंकुश अबुध, अशंकू - निपट = पराकाष्ठेचा, अत्यंत निरंकुश = ज्याच्यावर कोणाचा अंकुश, नियंत्रण दाब नाही असा उद्दाम, उद्दंड, मनास वाटेल तसा वागणारा. यात सुद्धा कौशिकाला कोपरखळी आहेच. सुचविले की तुम्ही जसा वसिष्ठासारख्या ब्रह्मर्षींचा निष्कारण अपमान व छळ केलात तसाच हा करीत आहेत. गुरु तसा शिष्य! (क) अबुध = मूर्ख, अडाणी, बुध =पंडीत, त्याच्या उलट = मूर्ख, पूर्वी मंद म्हटले आता अबुध म्हणाले ही पुनरुक्ती दोषार्ह आहे. सुचविले कवींना की आपण काय बोललो याचे भान या महापंडिताना क्रोधामुळे राहिले नाही. स्मृतिभ्रंश दाखविला. अबुध कोण हे येथे लोकानी मनाशी ठरविलेच असेल. याचे नाव नाट्यकला! मानसशास्त्राचा आणखी एक सिद्धान्त दाखविला की क्रोधांध झालेल्या व्यक्तीस स्वतःचे दोष दुसऱ्याच्या ठिकाणी दिसू लागतात. एका क्षणापूर्वी काय बोललो याची स्मृती रहात नाही. दुरभिमानामुळे भृगुनाथावरच कोणाचा अंकुश राहिलेला नाही. (ख) अशंकू = निशंक शंका भीति, धाक ज्याला मुळीच नाही असा. या मुनींनाच कोणाची भीती, धाक वाटत नाही. (२५२।२६७।८ पहा)

(३) लक्ष्मणावर विश्वामित्राचा व रामाचा अंकुश किती आहे हे 'रघुपति अनुजा खुणे निवारिति' (२५४।४) च्या टीकेत पहावे. 'खुणे लक्ष्मणा रघुपति वारिति' (२७६।८) नेत्र वटारिती राम।। गुरुसंन्निध गत लाजुनी वारुनि वाणी वाम (२७८।) या अवतरणांवरून स्पष्ट दिसेल की किती धाकात लक्ष्मण आहेत. निर्भयता, बेडरवृत्ती हा तर क्षत्रियाचाच काय दैवीसंपत्तीचा गुण आहे. क्रोधांध, मदांध, दुरभिमानी माणसाला दुसऱ्याचे गुण दोष वाटू लागतात. हा आणखी एक सिद्धांत दर्शविला.

चौ. ३(१) काळकवल होईल क्षणि काही - काळकवल = काळाच्या मुखातला घास भाव हा की हा जर पुन्हा काही अपमानास्पद बोलला, उत्तराला प्रत्युत्तर दिले तर दुसऱ्या क्षणाला मी

याला काळाच्या घशात घालीन. कवल शब्दाने सुचविले की अन्नाचा घास तोंडात घालणे जितके सोपे आहे तितकेच याचा वध करणे सोपे आहे. परंतु तोंडात घालण्यास घास हातात घेण्यापूर्वीच जर अर्धांगवाताचा झटका आला तर घास तोंडात घालणे बाजूस राहून त्यालाच काळ गिळण्याचा संभव असतो! हा घास काळाचे नरडे फोडून तसाच्या तसा पण अधिक तेजःपुंज होऊन शिल्लक राहणारा आहे हे अद्याप कुठे माहीत आहे? (क) 'स्पष्ट बजाउ दोष मज नाही. मी स्पष्ट बजावून सांगतो की मग तो मेल्याचा दोष माझ्याकडे नाही. या व पुढील चौपाईत पुन्हा भृगुपतीना मूर्खपणाचे प्रतीक निर्माण केलेले आहे. येथे मज मोही हे एकवचन वापरले व पुढल्याच चौपाईत अमचा हमारे हे बहुवचन वापरले. याने सिद्ध होते की हे मुनी असंबद्ध प्रलापी आहेत. तप करणाऱ्या गिरिजेने आपले मूर्खत्व, जडता सिद्ध करण्यासाठी मुद्दाम अशीच असंबद्धता आपल्या बोलण्यात निर्माण केली आहे. येथे मात्रही असंबद्धता चित्ताच्या विस्कळित दशेने निर्माण केलेली आहे. (ख) दोष मज नाही - लोक दोष देतील अशी भीती एका मनाला वाटत आहे. म्हणजे आपण काहीतरी दोषार्ह, लोकविरुद्ध करीत आहोत असे अंतरात टोचत आहे. कारण की हे बजावणे विश्वामित्राला आहे. विश्वामित्रास अशा धमक्या देऊन बजावण्यात पुन्हा हा हेतु आहे. की या पोराच्या तोंडून, एवढ्या सर्व राजेलोकांसमक्ष, पुन्हा अपमान सहन करण्याची पाळी येऊ नये व आपली प्रतिष्ठा व धाक कमी होऊ नयेत. आशा वाटत आहे की मला जरी हा भीत नाही तरी विश्वामित्राना गप्प बसविला की गप्प राहील व आपली मिशी पुन्हा वर राहील. पण विश्वामित्र कसले खंबीर काहीच बोलणार नाहीत. किंवा हे निरंकुश ठरविले गेलेले बालक असे पक्के शाहणे की विश्वामित्रास बोलण्यास सवडच देणार नाही!

चौ. ४(१) गमे जगावा तर कि हटकणे - वर दाखविल्याप्रमाणे तोफेचे गोळे सुटत आहेत. पण ते इतके फुसके आहेत की कौशिकाला त्यांचा आवाज सुद्धा ऐकू येत नाही. हे पाहून आता हा भयंकर गोळा उडविला कौशिकाला हा धाक घातला आहे की जर तुम्ही त्याला आवरला नाहीत तर त्याच्या वधाचा दोष तुमच्यावर येईल. माझ्याकडे नाही. त्याच्या आईबाबानी तुमच्या ताब्यात दिलेला दिसतो. वेळीच त्यास हितोपदेश करणे तुमचे कर्तव्य आहे ते न केलेत तर भानुवंशाच्या विनाशाचा ठपका तुमच्यावर येईल. याचे आईबाप वगैरे म्हणतील की विश्वामित्रांनी त्याचे तोंड का बंद केले नाही? तो जगावा अशी त्यांची इच्छाच नव्हती. आपली होत असलेली फजीती वाचविण्यासाठी भृगुपतीचे मन कशी सुंदर वकिली करीत आहे! आपणास हुशार, फार व्यवहार चतुर, लोकोपकार कर्ते असे वृथा समजणारी माणसे अशीच वकीली करीत असतात. पण 'बका ऐशा दंभे तव अमित मासे चि ठकती। परी ज्ञाते तूझे कपट लवलाही उमगती' असे शेवटी होतेच.

(२) अमचा प्रताप बल रूप वदणे -आमचा प्रताप, आमचे बळ, आमचा क्रोध या गोष्टी या बालकाला माहीत नाहीत म्हणून हा असा धीट बनला आहे. भृगुपती म्हणजे कोण कसे आहेत ते सर्व तुम्ही त्याला समजाऊन सांगा व जास्त बोलण्याचा दुष्परिणाम काय होईल तेही सांगा म्हणजे त्याचे तोंड आपोआपच बंद होईल. आपल्या घटत चाललेल्या अगतिक झालेल्या प्रताप बल रोपांना पुन्हा उजळ माथ्याने वावरता यावे म्हणून हे पांघरूण घातले जात आहे या क्रोधी

मुनींच्या मुखातून प्रत्युत्तर देण्यासारखी मुक्ताफळे केव्हा बाहेर पडतील याची वाटच पहात होते लक्ष्मण! येथे उत्तम आधार मिळाला बोलण्यास म्हणून.

हिं. लखन कहेउ मुनि सुजसु तुम्हारा। तुम्हहि अछत को बरनै पारा ॥५॥
अपने मुहँ तुम्ह आपनि करनी। बार अनेक भाँति बहु बरनी ॥६॥
नहि संतोषु त पुनि कछु कहहू। जनि रिस रोकि दुसह दुख सहहू ॥७॥
बीरब्रती तुम्ह धीर अछोभा। गारी देत न पावहु सोभा ॥८॥

म. लक्ष्मण म्हणति सुयश तुमचे मुनि। तुम्हिं असतां की वर्णुं शके कुणि ॥५॥
निज करणी निजमुखें चि आपण। बहुवेळां वर्णित विविधा पण ॥६॥
जर संतोष न आणिक वदणें। दुःसह दुख न गिळुनि रुष, सहणें ॥७॥
तुम्हिं अक्षोभ धीर वीरव्रत। देता गाळि न अपणां शोभत ॥८॥

अर्थ : लक्ष्मण म्हणाले की मुनी (महाराज) तुम्ही स्वतः असता तुमचे सुयश कोण वर्णू शकेल? ॥५॥ आपण आपल्या मुखाने स्वतःची करणी, अनेक वेळा विविध प्रकारांनी वर्णन केलीच आहे. पण ॥६॥ तेवढ्याने जर संतोष वाटत नसेल तर आणखी सांगावी की (पण) रोष (रुष) गिळून दुःसह दुःख सहन करू नये ॥७॥ आपण धीर, क्षोभहीन वीरव्रत धारण केलेले आहात (खरे) परंतु शिव्या देणे काही आपल्याला शोभत नाही ॥८॥

टीका चौ. ५(१) भृगुपतीनी कौशिकास सांगितले की आमचा प्रताप बळ रोष इत्यादी समजाऊन सांगा. त्यावर हे लक्ष्मणाचे उत्तर आहे. 'सुयश तुमचे मुनि। तुम्हिं असता की वर्णुं शके कुणि' आपण स्वतः येथे हजर आहात व मी ऐकण्यास सिद्ध आहे. तेव्हा तुमच्या प्रतापादिकांचे वर्णन करण्यास कौशिक कशाला पाहिजेत? स्वतःचा प्रताप वगैरे कर्त्याला जितका माहीत असतो तितका इतरांना कुठला माहीत? कोणी झाले तरी जेवढे ऐकले असेल तेवढेच सांगणार. वरील ऐकले ते कोण सांगू शकेल? राजे लोकांचे गुण वर्णन करण्यास भाट मागध वगैरे असतात, त्यामुळे क्षत्रियांना आपल्या स्वतःच्या मुखाने प्रतापबल शौर्य शरणागत वत्सलता इत्यादी गुणांचे वर्णन करावे लागत नाही. पण आपण पडलात मुनी त्यातून बाल ब्रह्मचारी, तेव्हा आपले गुण आपल्याशिवाय कोण वर्णन करू शकेल? शिवाय आपण एकट्यानी प्रताप गाजविलात क्षत्रिय वाटणारांवर व गर्भातील अर्भकांवर, ते तर मेले. तेव्हा दुसरे कोण वर्णन करील?

चौ. ६(१) निजकरणी निजमुखेचि आपण। बहु वेळा वर्णित विविधा - दुसरा कोणी वर्णन करण्यासारखा नसल्याने आपणास आपले सुयश वगैरे आपल्याच मुखाने सांगण्यास लाज वाटून कसे भागणार! बरं ते करण्यात तुम्हाला संकोच वाटतो असे दिसत नाही. कारण तुम्हीच सांगितलेत एकदा मी 'बालब्रह्मचारी, अति कोपक' विश्वविदीत नृपकुळविद्रोहक ॥ (२७२।६) हा एक प्रकार झाला. यात स्वभाव किती प्रसिद्धी कशाबद्दल ते सांगितलेत. 'भूमि भुजबळे अभूप केली। विपुलवार भूदेवा दिधली' यात काय प्रताप गाजवितात ते सांगून दातृत्व निर्लोभता इत्यादी यात सांगितलेत. हे दुसऱ्या वेळी सांगितलेत. तिसऱ्या वेळी सर्वांत मोठा प्रताप म्हणजे सहस्रबाहूचे

बाहू तोडल्याचे सांगितलेत. व तो महाप्रतापी परशु मला दाखविलात सुद्धा. (२७२।८) नंतर गर्भातील अर्भकांचे तुकडे तुकडे करण्यात आपले किती बळ खर्च केलेत ते सांगितलेत व कोवळ्या मुक्या, डोळे न उघडलेल्या गर्भांना कापताना परशूची जी भयंकर कठोरता दिसली ती मला सांगितलीत. हे सगळे मला चांगले. बरोबर कळले की नाही पहा. मी मूर्ख, मतिमंद, अबुध ठरलोच आहे त्यामुळे मला काही नीट समजले नसेल किंवा आपण काही सांगण्यास विसरला असला तर किंवा -

चौ. ७(१) जर संतोष न आणिक वदणे - एकदाच ऐकल्याने मला आठवण राहणार नाही. या भीतीने आपणास संतोष वाटत नसला तर पुन्हा सांगा की स्वतःचे गुण स्वतःच्याच मुखाने वर्णन करण्याचा तुम्हाला कंटाळा वाटतो असेही नाही व मला ऐकण्याचा कंटाळा मुळीच नाही. असा योग पुन्हा येणार नाही म्हणून एकदा हौस घ्याच पुरवून व काय राहिला साहिला प्रताप, पुरुषार्थ, रोष, दया, क्षमा इत्यादी जे काही असेल, व केले असेल ते सर्व सांगून मोकळे व्हा कसे मात्र एवढी कृपा करा की (क) दुःसह दुख गिळुनि रूप सहणे' क्रोध दाबून ठेवू नका क्रोध गिळून दाबून ठेवण्यात किती दुःसह दुःख होते ते मी आज सारखे अनुभवीत आहे. या कोमल सुंदर गौर विप्रशरीराला उगाच त्रास कशाला! यात सुचविले की आपण आत्मश्लाघी आहात व आत्मश्लाघा करण्यात तुम्हाला मुळीच संकोच (लाज) वाटत नाही. पण हे मुनीचे किंवा वीरांचे लक्षण नाही. आणखी कांही चरित्रादी सांगण्यासारखे असले तर नका सांगू आपण कसे आहात ते आता मला कळले आहे चांगले.

चौ. ८(१) अक्षोभ ज्यांच्या चित्तात कधी क्षोभ होत नाही असे म्हणजेच मुनि आहात. धीर = सात्विक धृतिसंपन्न आहात. 'मन आणि प्राणेंद्रिय यांच्या क्रियांत जी धृति दृढ धरते। अव्यभिचारी निजात्म योगे म्हणता की धृति सात्विक ते' (सं.स.श्लो. १८।३३) आपण अशा धैर्याने सदा परिपूर्ण असता कधी अधीर होत नाही (क) वीरव्रत - वीराचे व्रत आपण स्वीकारले आहे. कोणी सत्यव्रत असतात कोणी धर्मव्रत असतात. तसे आपण वीरव्रत आहात हे मला कळले आहे पण (ख) आपण शिव्या देता. गालिप्रदान करतात. हे काही आपणास म्हणजे मुनींना व वीराना शोभत नाही. याने काही आपली शोभा वाढत नाही. भाव हा आहे की मुनी असून क्रोध अनावर आहे आत्मश्लाघा, शिव्या देणे, अपशब्द वापरणे याने मुनिपणाला गमावून बसला आहात. आपली करणी आपल्या मुखाने सांगून वीरतेला तिलांजली दिलीत. तेव्हा कौशिक कोणत्या तोंडाने तुमचे गुण वर्णन करतील? शूरवीर आत्मश्लाघा करीत नाहीत किंवा वीराना शिव्या देत नाहीत. ते काय करतात ते माहीत नसेल तर ऐका. 'मंद कुटिल, कुलकलंक, अबुध या शिव्याच आहेत. अशुचिता येथे तर अगदी उघड झाली.'

हिं.दो. *सूर समर करनी करहिं कहि न जनावहिं आपु ॥*
बिद्यमान रन पाइ रिपु कायर कथहिं प्रतापु ॥ २७४ ॥

म.दो. *शूर समरिं करणी करिति स्वयें न कथि वदताति ॥*
विद्यमान अरि बघुनि रणिं भित्रे प्रताप गाति ॥ २७४ ॥

अर्थ : शूर असतात ते रणांगणात करणी करून दाखवितात आपण स्वतःकधी वर्णन करीत नाहीत. शत्रु (अरि, रिपु) रणांगणात समोर उभा असता भ्याड (कायर, भित्रे,) असतात तेच आपला प्रताप गात सुटतात (समजलात) ।।दो.२७४।।

टीका दो.(१) पूर्वार्धात वीराचे लक्षण सांगितले तसे करण्यानेच वीराची शोभा रहाते व वाढतेच व त्याचा प्रताप गाजतो. उत्तरार्धात वीर म्हणविणाऱ्या भ्याडांचे लक्षण सांगितले. व सुचविले की आपण वीर नसून भ्याड (कातर, कायर, भित्रे) आहात. (क) 'विद्यमान अरि रणि' सुचविले की उगाच बडबड का करता, हा मी तुमच्यापुढे उभा आहे. काय करता ते करा ना! उगाच टुरटुर लावली आहे. मघापासून यौ करीन नी त्यौं करीन. करा काय करायचे ते दाखवा एकदा प्रताप यावेळी लक्ष्मण टिंगल करण्याच्या हेतूने बोलत नसून गंभीरपणे बोलत आहेत. यावेळी भाषणास सुरवात करताना मुळीच हसले नाहीत. हे त्याचे गमक आहे. भृगुपतीने गंभीर गिरेने कौशिकास बजावले म्हणून लक्ष्मणही गंभीर गर्जनेने भृगुनाथास बजावीत आहेत.

(ख) लं.का. दो. ९० च्या चौपायात रावण अशाच फुशारक्या मारीत रघुवीरास काळाच्या हवाली करण्याची भाषा बोलू लागला तेव्हा रघुवीराने स्पष्ट बजावले की 'का जल्पसि दाखवि पुरुषार्था' (६।९०।१०) तेच लक्ष्मणाने येथे अस्पष्ट सांगितले आहे कारण ही युद्ध भूमी नसून रंगभूमी आहे. रंगभूमीवरील हा प्रवेश फारच अप्रतिम, आकर्षक व रोमांचक आहे. युद्ध भूमीप्रमाणे क्षणोक्षणी प्रेक्षकांच्या भावना उचंबळत आहेत. हू का चू करावेसे वाटतनाही.

हिं. तुम्ह तौ कालु हाँक जनु लावा। बार बार मोहि लागि बोलावा ।।१।।
सुनत लखन के बचन कठोरा। परसु सुधारि धरेउ कर घोरा ।।२।।
अब जनि देइ दोसु मोहि लोगू। कटुबादी बालकु बध जोगू ।।३।।
बाल बिलोकि बहुत मैं बाँचा। अब यहु मरनिहार भा साँचा।।४।।

म. तुम्हिं तर आणा काळा हाकुनि। घडि घडि मजलागीं बोलावुनि ।।१।।
ऐकुनि लक्ष्मण गिरा कठोरा।। धृत करिं परशुस घासुनि घोरा ।।२।।
द्या न दोष मज अता लोक हो। वधा योग्य कटुवादि तोक हो।।३।।
बाल बघुनि बहु मी वाचवला। आता निश्चित मुमूर्षु बनला ।।४।।

अर्थ : तुम्हीं (जणूं) काळाला हाकून आणला व माझ्यासाठी घडोघडी (वारंवार) त्याला बोलावता ।।१।। लक्ष्मणांची ही कठोर भाषा ऐकून घोर परशूला घासून हातात घेतला ।।२।। (व म्हणाले की) लोक हो! आता मला दोष देऊ नका, हा कटु बोलणारा बालक वध करण्यास योग्यआहे हो! ।।३।। बाल आहे असे पाहून (समजून) मी आतापर्यंत याला पुष्कळ वाचवला पण आता मात्र हा आसन्नमरण झाला आहे हे निश्चित ।।४।।

टीका चौ. १(१) तुम्ही तर आणा काळा हाकुनि... बोलावुनि हाकून आणणे हे शब्द गाई बैलासारख्या पशूंना वापरतात. काळ हा जणू परशुरामाच्या गोठ्यातील पशु आहे. तो यांनी चरण्यासाठी व नात मोकळा सोडला होता. सर्व भूपदर्पचारा संपल्यामुळे त्याला खायला घालण्यास

यांच्या जवळ काही राहिले नाही. आता माझ्यासारखा कोवळा लुसलुशीत चारा त्याच्या घशात घालावा म्हणून त्याला वनातून हाकलून आणीत आहात व पुन:पुन्हा बोलावीत आहात. पण तो काही येत नाही असे वाटते. कारण त्याला माहीत आहे की हा चारा आपल्या मालकांना त्यांच्या परशूरूपी विळ्याने कापता येणार नाही व स्वत: खाण्याची ताकद नाही. भाव हा की कालवश झाला आहे. कालकवल होईल. इत्यादी प्रकारे ठार मारण्याची नुसती भाषा तुम्ही वापरलीत तशी वीर कधी वापरीत नाहीत. 'कालकवल' शब्दाच्या आधारावर हा टोला मारला आहे. (क) सुचविले की पूर्वी मारलेल्या भूपांसारखा मी गवताची काडी नाही हे लक्षात ठेवा. काळ मला खाऊ शकत नाही. या ध्वनीतार्थाने तसे महामुनींनी समजणे जरूर होते की हा नुसता क्षत्रिय बालक नाहीच नाही. मनात साशंक झाले आहेत. पण कौशिकांना हाक मारून विनवून कांही उपयोग झाला नाही. हा तर उलट चवताळला आहे. आधाराशिवाय माघार घ्यावी तर फटफजीती या सभेत होते म्हणून आता पुढले नाटक करून लोकांनी आधार दिला तर पाहतील.

ल.ठे. - लक्ष्मण इतक्या निर्भयपणे अशी भाषा वापरीत आहेत ती कोणाच्या जोरावर? त्यांनी आपले अवतारीपण जाणले आहे काय? नाही नाही. तसे असते तर जनकांच्या भाषणाने व कुटिल कपटी भूपांच्या बडबडीने रागावले नसते. लक्ष्मण म्हणतात 'आश्रय एक राम भगवानं। कोण तयांच्या सम बलवान ॥ कृपा तयांची जोंवरिं राहे। काळाचा मी काळचि आहे ॥२॥ मजसाठी नाही बोलत। प्रभु अपमान मला ना सोसत ॥३॥ रघुवीरासम असता स्वामी। काळाला ही भ्यावे का मी? ॥४॥ कधी भितो वनराजकिशोर मस्तमहामातंगा घोर ॥५॥ ही आहे सेवकोत्तम बंधुसत्तम सकल सुलक्षणावंत सुलक्ष्मणाची भावना. २८४।४ सुद्धा पहा. हा रघुवंशी वीराचा सहज स्वभाव आहे। ईश्वराला भिणारा, धर्मशील निष्काम महावीर काळालाही भीत नाही.

चौ. २(१) लक्ष्मणाचे या वेळचे भाषण कठोर आहे यात शंका नाही. भृगुनाथास भ्याड, आत्मश्लाघी निर्लज्ज नेभळट, व गुराखी ठरविले. आता मात्र राहवेना भृगुपतीला. प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी मोठ्याना नाटक करावे लागते. लहान मुलाचे नाक कापण्याचा आव आणून चाकू उघडून डाव्या तळहातावर घासून नाक धरण्याची मुद्रा डाव्या हाताने दाखवावी व कोणीतरी म्हणावे की जाउ द्या हो तो आता पुन्हा नाही असे करणार. तसे कोणी तरी म्हणावे या आशेने. आता लोकांना बजावतील. प्रथम खुणेने परशु दाखविला. मग वध म्हणून सांगितले आता हातात घेतला क्रोधी असून कठोर कडू भाषण कसे ऐकून घेतील?

चौ. ३(१) कटुवादितोक - लहान बालक. कटुवादी आहे इतके म्हणाले. असत्य बोलतो आहे असे म्हणाले नाहीत. यावरून त्यानीच स्वीकृती दिली की हा म्हणाला, यात खोटे काही नाही. फक्त हा विषासारखे कडू बोलला. कटुभाषण केले व ते बालकाने केले. म्हणुन त्याची शिक्षा त्याचा वध करणे! असे मनु वगैरे शास्त्रकारांनी सांगितलेले नाही. उलट बालकहत्या घोर पाप सांगितले आहे. असे असता हे लोकात बजावतात की आता माझ्याकडे दोष नाही. म्हणजेच सभेकडे आहे. सभेतील लोकानी त्याचे तोंड बंद करावे. कोणते लोक, कोणत्या धर्मातील सूज्ञ लोक म्हणतील की कटुवादी बालकाचा वध करणेच योग्य आहे? दोषिं मनुष्याचा बुद्धिभ्रंश झाला

की तो आपल्या दोषांचे बोचके कोणातरी दुसऱ्याच्या डोक्यावर ठेवण्याचा प्रयत्न करून आपली निर्दोषता, निर्मलता, सिद्ध करू पाहतो. (क) वधायोग्य आहे तर एवढे वेळ का केला नाही व केव्हा करणार हे आता सांगतील.

चौ. ४(१) बाल बघुनि बहु मी वाचवला - पुष्कळ वेळा वाचवला. पिनाकाला धनुकली म्हणाला तेव्हा वाचवला. मला मुनी ठरवून आपण वीर बनला तरी मारला नाही. विचार केला की बालबुद्धी ती किती म्हणून म्हटले जाऊ द्या. पण जो जो मी गय करीत गेलो तो तो हा बालक शेफारला आणखी माझ्या डोक्यावरच चढू लागला. तेव्हा आता मात्र मुळीच गय करणार नाही. आता लवकरच हा मरणार हे निश्चित ठरले. नाहीतर याचे तोंड बंद करा पाहू! ही मध्यस्थी सभेतील लोकांनी करावी म्हणून त्याना बजावून सांगितले. जेथे जनक भयभीत होऊन छाती धडधडत श्वास मुठीत घेऊन बसले आहेत त्या सभेत असा दुसरा कोण आहे की तो घोर परशु हातात धरलेला दिसत असता व तो केसरी शावक चिडलेला दिसत असता एक श्वास जोराने सोडू शकेल! आता कौशिक पुढे येतील व समजूत घालतील. पण कोणाची!

हिं. कौसिक कहा छमिअ अपराधू। बाल दोष गुन गनहिं न साधू ॥५॥
खर कुठार मैं अकरुन कोही। आगे अपराधी गुरुद्रोही ॥६॥
उत्तर देत छोड़उँ बिनु मारे। केवल कौशिक सील तुम्हारें ॥७॥
न त एहि काटि कुठार कठोरें। गुरहि उरिन होतेउँ श्रम थोरें ॥८॥

म. क्षमा, म्हणति कौशिक, अपराधू। बाल दोष गुण गणति न साधू॥५॥
करीं कुठार अकरुण मी क्रोधी। पुढें गुरुद्रोही अपराधी ॥६॥
सोडूं, मारूं न देता उत्तर। कौशिक केवल शीलें तव बरं !॥७॥
न तर कुठारें घोर कापतों। अश्रम गुरु-आनृण्य पावतों ॥८॥

अर्थ : कौशिक म्हणाले की अपराध क्षमा करावा (झाले) कारण की बालकांच्या दोषाकडे किंवा गुणांकडे साधू कधी लक्ष देत नाही. (दोष, गुणांची गणती करीत नाहीत) ॥५॥ (कौशिका!) माझ्या हातात परशु आहे मी करुणाहीन (निर्दय) व क्रोधी आहे. आणि समोर गुरुद्रोही अपराधी आहे! ॥६॥ तो उत्तरे देत असून त्याला न मारता सोडतो. हे कौशिका! केवळ तुमच्या शीलाकडे पाहून बरं! ॥७॥ नाहीतर या घोर कुठाराने याला कापला असता व जरासुद्धा श्रम न पडता गुरुच्या ऋणांतून मोकळा झालो असतो ॥८॥

टीका. चौ. ७(१) कौशिक - भृगुनाथांनी प्रथम फिर्याद दाखल केली ती कौशिकाकडेच म्हणून कवि इथे कौशिक शब्दच वापरतात. ते कौशिक असल्याने राजनीति निपुण आहेतच. त्यांच्यापुढे सुद्धा पेच आहे. पहिला अपराध काही लक्ष्मणाने केला नाही म्हणून त्यास दाबता येत नाही. भृगुपतीला दोषी ठरवावा तर ते शीघ्रकोपी आणखी संतापणार व हा अनिष्ट प्रसंग वाढत जाणार. म्हणून त्यांनी मोठ्या युक्तीने मार्ग काढला. (२) आपण वाचविलात ते योग्यच केलेत. आपण साधु आहात हे त्यावरून सिद्ध झाले कारण की साधुसंत बालकांचे दोष पाहून शिक्षा

करीत नाहीत व गुण पाहून प्रसन्न होत नाहीत. दोष व गुण कशाला म्हणतात हे बालकाना कळत नाही. हे साधूंना माहीत असते. त्यांचे गुण किंवा दोष दिसतात ते त्यांच्या प्रकृतीने सहज घडणाऱ्या कृती पाहून दिसल्या, समजू लागल्यावर मुलांचे दोषगुण बदलतात. म्हणून यात त्यांच्या दोषगुणांची मोजदादही करीत नाहीत. (क) या बालकाने कटु भाषण केले हे खरे, पण त्याने मधाशीच स्वतःची चूक कबूल करून क्षमा मागितलीच आहे. 'क्षमाशीला हि साधवः' म्हणून क्षमा करावी म्हणजे हा वितंडवाद थांबेल. (ख) यात सुद्धा व्याजनिंदाआहे की तुम्ही साधु सुद्धा नाही. वीर नाही हे नुसत्या 'साधु' शब्दाने ध्वनीत केलेच. बालक कटुवादी आहे असे वाटणे म्हणजेच बालकाचे दोष पाहणे आहे. बालक अवध्य असता कटुवादी म्हणून वध करण्यास तयार होता यावरूनही साधुत्व नाही हेच ठरते. आणखी हे ध्वनीत केले की असले कटु शब्द आणखी ऐकावयास नको असतील तर तुम्ही क्षमा करून झाकली मूठ सवा लाखाची या न्यायाने स्वस्थ बसून आपली प्रतिष्ठा संभाळावी. अन्यथा हा वाद असाच चालून सर्व प्रतिष्ठा व नांवलौकिक गमवून बसाल. एकूण कौशिकाने लक्ष्मणाच्या वचनांनाच पुष्टि दिली आहे. (ग) मदांध, क्रोधांध आत्मस्तुतिप्रिय व्यक्तीला स्तुतिरूपाने मारलेले जोडे लागत नाहीत तो त्या स्तुतीनेच फुलून जातो. तसेच येथे होत आहे. रावण अंगद संवादात असली उदाहरणे बरीच आहेत.

(३) आध्यात्मिक अर्थ - 'बालदोष गुण गणति न साधू' - बाल = अज्ञानी 'बालदोषगुणतिन, ते साधु,' व बालदोषगुणगणती (ते) न साधु, हा दुसरा अर्थ जे दोषगुण गणती ते = बाल = अज्ञानी न साधु तात ऐक मायाकृत गुण नी दोष अनेक ।। गुण हा उभयन पहाता, त्या बघतो अविवेक'(७।४१) हे प्रभुवचन आहे. (क) आपण साधु नाही हे आपल्या भाषणानेच आता भृगुपती सिद्ध करून दाखवितील व क्षमाशीलतेचा आव आणून त्या मोठेपणाच्या भरात दोन शिव्या हसडतीलच.

चौ. ६-७(१) पाठ भेद 'खरकुठार' व 'कर कुठार' असे दोन पाठ. परशूचे खरत्व तीक्ष्णत्व क्षणापूर्वीच सहस्रबाहुभुज छेदनाच्या उल्लेखाने व 'परशु महा मम घोर' याने सांगितले आहे. व आता बोलत असता परशु त्यांच्या हातातआहे. म्हणून 'कर = करि' कुठार हा पाठ वस्तुस्थितीशी पूर्व संदर्भाशी व भृगुनाथ जे बोलणार आहेत त्याच्याशी अधिक सुसंगत आहे.म्हणून तो घेतला आहे 'करकुठार' हा पाठभेद म्हणून मा.पी. मध्ये दिलेला आहे व तो स्वभावोक्तीस पोषक असून अनुप्रास सौंदर्य वाढविणारा आहे. (२) करि कुठार - भाव हा की परशु खांद्यावरुन हातात घेण्यास सुद्धा वेळ मोडावा लागणार नाही. आधीच हातात आहे त्यातही मी काही करुणासागर नाही. मी आहे अकरुण = निर्दय दया माया, करुणा मुळीच नसलेला त्यातूनही मी स्वभावानेच क्रोधी आहे. काही निमित्त नसले तरी सुद्धा मला क्रोध येतो. एवढा सगळा दुर्लभ संच जमला आहे आणि त्यातही भर म्हणजे हा मुलगा अपराधी असून डोळ्यासमोर आहे साधा अपराधी नव्हे गुरुद्रोही आहे. माझ्या गुरूचा द्रोही वैरी आहे. गुरुच्या धनुष्याला याने जीर्ण, धनुकली म्हटले! असे असता व क्षत्रिय कुलद्रोही असता आणि हा उत्तर देत असता याचे तुकडे तुकडे करण्यास श्रम ते किती व वेळ किती लागणार आहे व मी असे केले तर नवल काय? मी असे न करणे हेच नवल ठरेल. व मी त्याला अशा परिस्थितीत मारला तर माझे चुकले काय? परंतु –

(३) कौशिका! नाही मारीत त्याला देतो सोडून, तुम्हीच म्हणालात की अपराध क्षमा करा. म्हणून जिवंत सोडणे भागच आहे. न सोडला तर तुमच्यासारख्या विश्वविश्रुत, लोकप्रिय महामुनींच्या शब्दाचा मान राखला नाही असे ठरेल. (क) या भाषणाने आपली दुर्बलता कौशिकाच्या नावाखाली नीट झाकून पुन्हा मिशीला तूप लावून पीळ देण्यास तयार झाले! अलीकडे प्रचलित झालेल्या प्रायोपवेशनांसारखेच हे! कोणाच्यातरी आधाराची आतुरतेने वाटच पहात होते तो कौशिकाने दिला. (ख) मी अकरुण क्रोधी याने सिद्ध केली की हे वीरही नाहीच व साधुही नाहीत. खरे वीर रणांगणात लढतात. निर्दय बनत असले तरी ते स्वभावाने अकरूण निर्दय नसतात. साधुतर दयेचे माहेरघरच असतात. 'भूतांची दया हे भांडवल संता' (तुका) (ग) बालदोष गुण गणति न साधू हे कौशिकाचे वचन ऐकल्यानंतर गुरुद्रोही हा नवा आक्षेप शोधून काढला. इतका वेळ इतर दोष पुढे करता येत होते. केले त्यांचाच पाढा पुन्हा वाचणे बरे वाटले नाही. काढला उकरून एक नवा दोष व मारला माथी! हे ऐकून विश्वामित्रांस काय वाटले ते दोह्यात कळेलच. आता भृगुनाथांना जोर चढला.

चौ. ८(१) न तर = नाही तर. कापतो शब्दाने गवत कापणे सुचविले व ते सुद्धा कोवळे लुस लुशीत गवत चारा त्या बाळ पशूच्या मुखात घालण्यास पाहिजेच. (क) आनृण्य = ऋणमुक्तता ऋणातून मुक्त होणे. कोणी काहीही केले तरी गुरुच्या ऋणातून मुक्त होण्याची इच्छा करतात व भाषा वापरतात! यावरून सिद्ध झाले की यांच्यात अस्तित्व राहिले नाही. गुरुच्या ऋणातून मुक्त होईन किंवा झालो असे ज्यास वाटेल (एकक्षण का होईना) तो शिष्यच नव्हे व त्याचे सर्व साधन निरुपयोगी म्हणून समजावे. त्याला कधी पूर्ण समाधान व निर्भेळ नित्यसुख मिळणे शक्य नाही. क्षत्रियाने राजाने गुरु द्रोह्याचा वध केला तर एक कर्तव्य केले इतकेच ठरेल. आपल्या देहाचे मांस शिबिराजाप्रमाणे आपल्या हातानी काढून ते गुरुसेवेसाठी गुरुसुखासाठी अग्नीत स्वतःच्या हातानी होमले किंवा त्रैलोक्य विजय करून त्रैलोक्य दक्षिणा दिली तरी सुद्धा गुरुऋणाच्या साहस्रांशातून सुद्धा मुक्त होता येणार नाही. हनुमान सेवकाने राम दूताने सीतेचा शोध लावून येऊन तिचे कुशल सांगितले तर रघुवीर म्हणाले 'श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही' (५।३२।७) अश्रम = श्रमांशिवाय. जन्मदात्या जननीच्या ऋणातून सुद्धा कोणी मुक्त होऊ शकत नाही. तेथे गुरुच्या ऋणातून कोण कसा कधी मुक्त होणार!

विश्वविदित क्षत्रिय कुलद्रोही जामदग्न्याचे हे भाषण ऐकून त्या सभेतील मंडळींनी काय तर्क करावयाचे केले असतीलच!हुःश! म्हणून त्याना आशेचा किरण दिसू लागला असेल पण विश्वामित्रांस काय वाटले ते कवि आता सांगतात.

हिं.दो. गाधिसूनु कह हृदयँ हँसि मुनिहि हरिअरइ सूझ ॥
अयमय खाँड न ऊखमय अजहुँ न बूझ अबूझ ॥२७५॥

म.दो. हसुनि गाधिसुत मनिं वदति मुनिमनिं हिरवळ रान ॥
आयस खड्ग न सितामय नुमजे अझुन अजाण ॥२७५॥

अर्थ : गाधिराजाचे पुत्र विश्वामित्र मनात हसून मनात म्हणतात की या मुनीच्या मनाला हिरवे रानच (जिकडे तिकडे) दिसत आहे हे खड्ग (लक्ष्मण) साखरेचे (सिता = साखर) केलेले नसून पोलादाचे (आयस) आहे हे या अडाण्याला (अज्ञानी मुनीला) अजून कसे समजत नाही ॥२७५॥

टीका दो. (१)गाधिसुत मनात हसले. एका महामुनीने दुसऱ्या कोणाचे अज्ञान पाहून हसणे हे महामुनीला शोभणारे नाही. हास्य, शृंगार, भयानक बीभत्स व वीर व रौद्र हे षड्रस मुनींनी वर्ज करणे जरूर असते. भक्ती, शान्त करुणा, व अद्भुत रसांगभूत हास्य मुनींची शोभा वाढवणारे असते. मुनींनी करुणा, अद्भुत शान्ती व भक्ती या रसाचा आस्वाद मनमुराद घ्यावा. पण दुसऱ्यांच्या अज्ञानाला हसणे हे मुनींची शोभा करून घेणारे (कमीपणाचे) आहे. म्हणून येथे गाधिसुत गाधिसूनु = गाधिराजपुत्र असे म्हटले. राज्याचा व क्षत्रिय स्वभावाचा संबंध दर्शविला. (क) मनात हसण्याचे कारण उघड आहे. भृगुनाथाचा दावानल जरा कोठे शान्त होऊ पहात आहे तोच त्यात हास्यरूपी घृताची वृष्टी कोण करील. (ख)हिरवळ रान = हिरवळीचे रान, हिरवे कुरण मागे काळरूपी पशूला लक्ष्मणरूपी चारा घालण्याचा संबंध विवक्षित आहे. भाव हा की इतर राजे कोवळ्या ओल्या गवतासारखे चराचर कापून काढले असल्याने यांना लक्ष्मण सुद्धा ओल्या गवताच्या राना सारखे कुरणासारखेच वाटत आहेत. यांना वाटत आहे की परशुरूपी विळ्याने लक्ष्मणाचे अवयव रूपी कोवळे हिरवे गवत भराभर कापून भारा बांधू व गोठ्यात बांधलेल्या काळरूपी रेड्याला घालू, पण तसे हे नाहीत. लक्ष्मण आहेत कसे व या मुनीला वाटतात कसे ते उत्तरार्धात सांगतात.

(२) आयस खड्ग न सितासम - आयस =लोखंडाचे पोलादाचे खड्ग, तलवार, तरवार. (क) सिता= शर्करा = साखर सितामय= साखरेचे केलेले (क) हिंदीत, ऊस = उसाची एक जात. त्याच्या रसापासून गूळ, साखर वगैरे तयार करतात म्हणून लक्षणेने साखरेची केलेली तलवार असाच अर्थ आहे. साखरेची तलवार चाटून चाटून खाताना त्या काळरूपी रेड्याला गोड गोड लागेल. पण ही तलवार साखरेची नसून पोलादाची असल्याने त्या खड्ग्याने जीभच कापली जाईल. साखरेची समजून काळाच्या मुखात घातली तर त्याचे नरडेच फाडून काढील. साखरेची तलवार लहान मुले सुद्धा मुठीत धरतात व तिचे अग्र चाटीत बसतात. व मग कडकड तुकडे पाडतात. मारले गेले ते राजे साखरेच्या तलवारीसारखे होते. त्यामुळे लागली आहे चटक. सर्वच क्षत्रिय तसे असतात हा झाला आहे भ्रम व एवढा प्रत्यक्ष अनुभव येत असून लक्ष्मणाला नृपबालक समजत आहेत. हा आहे महा भ्रम. म्हणून म्हणतात की (ख) नुमजे अजुन अजाण – एखाद्या अज्ञानी क्षत्रिय महावीराने सुद्धा ही उत्तरे ऐकल्यावर जाणले असते की हा नृपबालक दिसत असता तरी कोणी तरी काळाचा नियता देवच क्षत्रिय बालक रूपाने येथे आला असला पाहिजे. हे (हे मुनी) २१ वेळा पृथ्वी भूपविहीन करणारे असून यांना मात्र अजून सुद्धा उमजत नाही मर्म हे आश्चर्य आहे! पण 'राम करू इच्छिति तें घडते,' 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' हेच खरे. विश्वामित्रांच्या मुखातील अजाण शब्दानेच सिद्ध झाले की हे ज्ञान विज्ञान शून्य आहेत. भृगुपतींच्या मुखातून बाहेर पडलेल्या रत्नातील काही मूल्यवान रत्ने लक्ष्मणास सापडली त्या रत्नांची किंमत किती ते सांगतात. लक्ष्मण = सर्व सुलक्षणांचे धामच! आहेत.

हिं. कहेउ लखन मुनि सीलु तुम्हारा। को नहि जान बिदित संसारा ॥१॥
माता पितहि उरिन भए नीकें। गुर रिनु रहा सोचु बड जीकें ॥२॥
सो जनु हमरेहि माथे काढ़ा। दिन चलि गए ब्याज बड बाढ़ा ॥३॥
अब आनिअ ब्यवहारिआ बोली। तुरत देउँ मैं थैली खोली ॥४॥

म. लक्ष्मण म्हणति शील मुनि अपलें। विश्वविदित कोणा ना कळले? ॥१॥
जननि जनक रिण भले फेडलें। गुरु रिण राहि फार मनिं सललें ॥२॥
तें पतिवर अमच्या किं काढलें। व्याज बहू दिन जात वाढलें॥३॥
घ्या आता धनको बोलावुनि। शीघ्र देत मी थैली खोलुनि ॥४॥

अर्थ : लक्ष्मण म्हणाले की मुनि महाराज! आपले शील कोणाला नाही कळले? सर्व जगालाच माहीत आहे ॥१॥ की आपण आई बापांचे रिण चांगले फेडलेत (उत्तम रीतीने त्यातून मुक्त झालात) आता राहिलेआहे गुरुचे रिण (ऋण) ते मनात फार सलले (बोचले) आहे ॥२॥ ते (रिण) तुम्ही जणू आमच्या पतीवर (आम्हाला जामीन ठेऊन) काढलेले दिसते. शिवाय पुष्कळ काळ (दिन, दिवस) निघून गेल्याने व्याज सुद्धा पुष्कळ वाढले (असेलच) ॥३॥ तरी आत्ता (याक्षणी) आपला कोण सावकार (धनको) असेल त्याला घ्या बोलावून (पाहू) मी (एकटाच) अगदी वेळ न लावता (शीघ्र) पैशांची थैली सोडतो, खोलतो (त्यांचे रिण सव्याज देऊन टाकतो मग तर काही हरकत नाही?) ॥४॥

टीका चौ. १(१) शील =स्वभाव, सद्वृत्त, सच्चरित्र. 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' (अमरे) 'शुचौ तु चरिते शीलम्' (अमरे) शील = सुखभाव हे दोन्ही अर्थ येथे अपेक्षित आहेत. यात व्यंग आहे की आपण सुशील, सुस्वभावी नाही. आपले शील आपल्या मुखाने सांगण्याची आवश्यकताच नाही. ते विश्वविदित सर्व जगाला माहीत आहे. 'करिं कुठार अकरुण मी क्रोधी वगैरे स्वभावाचे वर्णन आहे. त्याच्यावर हे उत्तर आहे. महामुनींच्या विश्वामित्राच्या' शीलाकडे बघून स्वस्थ बसण्याचे जर तुमचे शील - सुशीलु असते तर गुरुद्रोही इत्यादी भाषा नंतर वापरलीच नसतीत. तुमचे शील आम्हाला व सर्व जगाला जे माहीत आहे ते ऐका.

चौ. २(१) जननि जनक रिण भले फेडले -या चौपाईत वक्रोक्ती आहे. वक्रोक्ती न मानल्यास या वचनाची काहीच किमत नाही. वक्रोक्तीच्या वेळी एखाद्या घटनेचा विशिष्ट भाग घेऊन त्यावर जोर दिला जातो. भाव हा आहे की आईबापांचे रिण किती चांगल्या प्रकारे फेडलेत ते आम्हाला चांगले माहीत आहे. बापाने मार म्हटल्याबरोबर मातृहत्या केलीत हे मातेचे ऋण फेडलेत व तुम्ही पुत्र जिवंत असता तुमचा पिता मारला गेला हा तर तुमचा पुरुषार्थ! पुन्हा माता जिवंत झाल्यावर क्षत्रिय राजपुत्रांनी तिचे हालहाल करून तिला मारली व तुम्ही त्यावेळी जिवंत होता. पाठीमागून क्षत्रियांचा उच्छेद करून मातापिता जिवंत झाली असती तर म्हटले असते की तुम्ही आईबापांचे ऋण फेडलेत. जमदग्नीत निदान ब्रह्मतेज होते. त्यानी आपल्या जायेला आपल्या सामर्थ्याने जिवंत केली तशी तुम्ही मातेला आधी जिवंत करून मग त्या क्षत्रियांच्या संहार केला असतात तर म्हटले असते की ऋण फेडले. बाप मेलेला पाहिलात नी रडत बसलात.जिवंत का नाही केलात? का

जाळलात त्यांचा देह तुमच्या हाताने? एकूण आईला ठार मारली. बापाला ठार मारलाच म्हणायचा कारण काळ तुमचा नोकर असता तर त्याला आज्ञा देऊन आईबापांना का नाही आणले परत? या प्रश्नांना देण्यास मुनींच्या जवळ उत्तर नाही. श्रीकृष्णानी आपल्या मारल्या गेलेल्या सर्व बंधूना काही वर्षांनी परत आणले आहेत. काळास जिंकुन निमिषी आणेन असे रघुवीराने म्हटले आहे. (४।१८।३) 'अश्रम गुरु आनृण्य पावतो' असे भार्गव म्हणाले कौशिकाला त्याविषयी आता सांगतात. (२) गुरु रिण राहि फार मनिं सलले शंकर तुमचे गुरु, त्यांचे आयुष्य संपविणे हे तुम्हाला शक्य झाले नाही. त्यामुळे ते रिण फेडावयाचे राहिले आहे व म्हणून सारखी काळजी, हुरहुर लागली आहे जिवाला. सारखी टोचणी लागली आहे मनाला की हे ऋण कसे फेडावे! पण काही काळजी करू नका, माझे म्हणणे ऐकून घ्या

चौ. ३(१) ते पतिवर अमच्या कि काढले - ज्याची पत नसते नेलेले पैसे व्याजासुद्धा वेळेवर परत फेडील की नाही याची खात्री नसते तेव्हा सावकार धनको कोणातरी विश्वासू धनिकाला जामीन घेऊन त्याच्या पतीवर पैसे देतो. तसे तुम्ही आम्हाला जामीन ठेऊन गुरुकडून ऋण घेतलेत असे वाटते. (क) आधिदैविक दृष्टीने हे खरे आहे. शंकरानी परशुरामास विद्या शिकविली ती हे जाणूनच शिकविली की हे प्रवेशावतार आहेत यांच्याकडून पुढे जगत्कार्य व्हावयाचे आहे. तो जो परशुरामातील भगवंताचा अंश, ती जी भगवतशक्ती तिच्या विश्वासावरच शंकर परशुरामाचे गुरु झाले. (ख) वाच्यार्थाने ही वक्रोक्ती आहे की तुम्ही कंगाल भिकारी होतात. तुम्हाला कोणीही सावकार कर्ज देत नव्हता तेव्हा आमच्या नावाने जामीन ठेऊन, आम्हाला जामीन ठेऊन कर्ज काढले असाल बहुतेक कारण की आम्हाला ठार मारले की कर्ज फिटले असे तुम्हाला वाटत आहे. ज्याने कर्ज काढले असेल त्याच्याकडून फेड नाही झाली तरच जामीनाकडून वसुली केली जाते. त्याअर्थी गुरुचे रिण फेडण्याची ताकद तुमच्यात नाही तुमचे दिवाळे निघालेले दिसते तरी घाबरण्याचे कारण नाही.

(२) ल.ठे. येथे लक्ष्मणाने 'आमच्या' (हमरे) हे बहुवचन वापरले हा फारच सुंदर प्रयोग केला आहे. या वाग्युद्धात लक्ष्मणाने स्वतः विषयीं एकवचनाचाच प्रयोग केला आहे २७३।४, २७३।५, २७३,२, २७५।५, या चौपायात पहा. 'आमचे कुलिं' (२७५।६) हे बहुवचन रघुवंशी सर्व पुरुषांना उद्देशून आहे. येथील बहुवचन सिद्ध करते की 'पुढे गुरुद्रोही अपराधी' हे भृगपति वचन राम व लक्ष्मण या दोघांना उद्देशून आहे. कारण एकाने धनुष्य भंग केला व एकाने धनुष्याला क्षुद्र जीर्ण इत्यादी म्हटले. यावेळी लक्ष्मण इतक्या क्रोधाने बोलत आहेत ते श्रीरामाचा तो अपमान त्यास सहन झाला नाही म्हणूनच. श्रीरामाचा अपमान करणारा कोणीही असो लक्ष्मण त्याला हाडवैरी मानतात. हा त्यांचा स्वभाव आहे. उपास्याचा अपमान कोणता वीर सहन करू शकेल! म्हणून येथे 'आमच्या' असे सेवकाभिमान पूर्वक म्हणत असले तरी त्यात रघुवीराचा अन्तर्भाव आहेच.

चौ. ४(१) धनुर्भंग केला म्हणून रघुवीर तुमच्या गुरुंचे द्रोही, वैरी ठरले व मीं धनुष्याला जुने, धनुकली म्हटले म्हणून मीही तसाच ठरलो. म्हणजे आम्हा दोघांना तुम्ही शिवद्रोही अपराधी

ठरविलेत. आता त्या ऋणातून मुक्त होणे असेल तर 'घ्या आता धनको बोलावुनि' शंकरांना तुमच्या धनकोला सावकारालाच बोलावून आणा पाहू. मी एकटाच ते ऋण फेडतो. भाव हा की तुमची पत नाही. तुम्ही ब्राह्मण असल्याने तुमच्याशी युद्ध करता येत नाही. शंकरानाच आणा म्हणजे अगदी थोड्या वेळात त्यांच्याशी युद्ध करून त्यानाच काळाच्या तोंडात घालतो. श्रीरघुवीर तुम्हा दोघांना जिंकतील यात काहीच आश्चर्य नाही. नि सेवक विद्यमान असता स्वामींना उगाच त्रास का? लक्ष्मणाचा आत्मविश्वास व स्वामिनिष्ठा इथल्यापेक्षाही अधिक आहे. 'बेतिल साह्य शंकरशत रणिं जरी। रामशपथ मारीन रामअरि' (२।२३०।८) 'साह्य करिती जरि शंकर शत ही तरि मारीन, रघुवीर शपथही (६।७५।१४)' आता भार्गवमुनी काय करतात पाहू –

हिं. सुनि कटु बचन कुठार सुधारा। हाय हाय सब सभा पुकारा ॥५॥
भृगुबर परसु देखावहु मोही। बिप्र बिचारि बचउँ नृपद्रोही ॥६॥
मिले न कबहुँ सुभट रन गाढे। द्विज देवता घरहिं के बाढे ॥७॥
अनुचित कहि सब लोग पुकारे। रघुपति सयनहि लखनु नेवारे ॥८॥

म. श्रुत कटु वचन कुठार उगारति। हाय! हाय! सब जन उद्गारति ॥५॥
मला दावितां कुठार भृगुवर!। विप्र म्हणुनि तजुं नृपद्रोहि! वरं ॥६॥
सुभट न कधिं रणिं भेटे गाढा। द्विजदेवा! तुम्हीं घरांत वाढा ॥७॥
अनुचित असे सकल उच्चारिति। खुणें लक्ष्मणा रघुपति वारिति ॥८॥

अर्थ : लक्ष्मणाचे कटु भाषण ऐकले (मात्र) आणि भृगुपतीनी परशु उगारला (त्याबरोबर) सर्व लोकांनी हाय! हाय असे उद्गार काढले ॥५॥ पण लक्ष्मण खवळून म्हणतात भृगुश्रेष्ठा! मला परशु दाखवता काय? नृपद्रोही कुठले! (पण) ब्राह्मण समजून तुम्हाला सोडतो (वाचवतो) वरं का! ॥६॥ आजपर्यंत कोणी गाढा सुवीर आपल्याला रणांगणात भेटला नाही (म्हणून चढलात होय) आपण द्विजदेव आहात घरातच वाढलेले ॥७। (हे ऐकताच) असे बोलणे अनुचित आहे असे सगळे (लोक) मोठ्याने म्हणाले तेव्हा रघुपतीनी (केवळ) खुणेने लक्ष्मणास परावृत्त केले (निवारण केले बोलू नकोस असे सुचविले ॥८॥

टीका चौ. ५(१) श्रुत कटु वचन कुठार उगारति - लक्ष्मणाच्या कटु वचनाने भृगुपतीचा कोपाग्नी भडकला व त्यानी लक्ष्मणाला मारण्यासाठी परशु उगारला. आता मात्र लोक घाबरून गेले. आता या बालकाला ठार मारणार अशी धास्ती पडली. कुटिल कपटी राजे मनात खुष झाले असतीलच. (क) स्वतः लक्ष्मणाने क्षमा मागितली. कौशिकासारख्यानी क्षमा करण्याविषयी विनंती केली. कौशिकाच्या शीलाकडे पाहून मारणार नाही असे कबूल केले व पुन्हा गुरुद्रोही वगैरे म्हणून स्वतःच खोडी काढली व त्यामुळे कटु बोलल्यावर परशु उगारून ठार मारण्यास उद्युक्त झाले. यावरून पुन्हा उघड झाले की क्षमा करण्याची इच्छा व शक्ती या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या जवळ नाहीत आणि वचनांची सह्यता नाही. वाचवतो सोडला, असे म्हणून नंतर गुरुद्रोही अपराधी, गुरुरिण फेडले असते इत्यादी म्हणण्याची काय जरूर होती?

चौ. ६(१) भार्गव, भृगुपती, वगैरे न म्हणता भृगुवर म्हणून सुचविले की अशा श्रेष्ठ कुळातले खरे पण कारण नसता भृगुनी भगवान विष्णूच्या छातीवर लाथ मारली त्यांचेच तुम्ही वंशज! त्यांच्यापेक्षा सवाई! (क) येथे कवीनी ध्वनित केले की लक्ष्मण श्री नारायणावतार आहेत. विष्णुपेक्षा शेषशापी नारायण श्रेष्ठ, त्यांच्यावर यानी परशु उगारला म्हणून हे भृगुपेक्षा श्रेष्ठ = भृगुवर म्हटले (ख) विप्र म्हणुनि तजुं - आतापर्यंत तुमच्या शिव्या ऐकल्या व तुम्हाला जिवंत ठेवले ते केवळ ब्राह्मण म्हणून अन्यथा तुम्ही नृपद्रोही असल्यामुळे कटु वचने न बोलता तुमचा वधच केला असता.

चौ. ७(१) सुभट न कधि रणि भेटे गाढा - तुम्हाला खरेखुरे जिवंत वीर कोणी भेटलेच नाहीत त्यामुळे तुम्हाला आकाश ठेंगणे वाटू लागले. 'निरस्त पादपेदेशे एरंडोऽपिद्रुमायते' जेथे वृक्षच नाहीत तेथे एरंडाला फार मोठा वृक्ष समजतात व त्यालाही वाटते की माझ्यासारखा मोठा, बलवान, परोपकारी वृक्षच नाही. (क) द्विज देव - आपण द्विज = ब्राह्मण आहात म्हणूनच देवा प्रमाणे पूज्य आहात! आपण सुभट, भट नाही म्हणून आपल्याशी युद्ध करून जरी विजय मिळविला तरी त्याने माझी शूरवीरता सिद्ध होणार नाही. आपल्या गुरुंचाच पराभव केला म्हणजे आपले समाधान होईल ना? तुम्ही परशु उगारु नका. तो गुरुंच्या हाती देऊन त्यानाच पाठवा. (ख) शिवाय आपण 'सतत क्रोधी' दिसता. सतत क्रोधी जिवंत शवासमान असतो. (६।३१।३) मेलेल्यास मारण्यात पुरुषार्थ काय? (ख) घरात बाढा - आपण घरातच वाढलेले रणांगण युद्ध व सुभट म्हणजे काय हे तुम्हाला द्विजदेवाना काय माहीत! वीर नसलेल्या भूपास मारून तुम्ही शेफारून गेलात व स्वतःलाच अजय महाभट मानायला लागलात. महाभटमानी 'भित्रे प्रताप गाति' यात हा भाव आहेच.

चौ. ८(१) 'अनुचित असे सकल उच्चारति' मागल्या दोन चौपायातील भाषा मात्र लोकांना अनुचित वाटली. परशुरामाचा वाजवीपेक्षा फाजिल अपमान केला गेला म्हणून नव्हे. अनुचित वाटण्याचे बीज हाय हाय उद्गारण्यातील भावनेत आहे. लक्ष्मण कोण आहे हे लोकानाही अद्याप माहीत नाही. क्षत्रिय बालक समजून त्यास भीती वाटू लागली की आता दोघांचे युद्ध जुंपते की काय? व कोमल सुंदर गौर कुमार भृगुनाथाच्या परशूला बळी पडतो की काय? (२) कदाचित या दोघांचे वाग्युद्ध शस्त्रयुद्धात परिणत होईल असे वाटून लोकांशी लक्ष्मणाविषयीची सहानभूती कमी झालेली जाणून व लोक भयभीत झाले आहेत हे मनात आणून रघुपतीनी नुसत्या खुणेने लक्ष्मणाचे बोलणे बंद केले. केवढी आज्ञाधारकता! व केवढा मनःसंयम! परशुरामाच्या परशूच्या उभारण्याने ज्याचे रक्त उसळले तोच नुसत्या नेत्रांच्या इशाऱ्याने एकदम शांत पण फार वेळा नाही राहणार हो! सवड मिळताच पुन्हा बोलणार आहेत. ही एक बाजू शांत करण्यास वेळ लागला नाही. आता रघुपती दुसरी बाजू शांत करण्याचा प्रयत्न करतील. येथला रघुपती शब्द किती यथार्थ आहे. रघुवंशी पुरुषावर ज्यांचे स्वामित्व आहे ते रघुपती! आजची आज्ञाधारक प्रेमळ मुले तरी अशा स्थितीत एकदम गप्प बसतील का? 'निपट निरंकुश' हे परशुराम वचन मिथ्या ठरले. ते असत्यवादी ठरले.

हिं.दो. लखन उतर आहुति सरिस भृगुबर कोपु कृसानु ॥
बढ़त देखि जल सम बचन बोले रघुकुल भानु ॥२७६॥

म.दो. लक्ष्मण वचनाहुतीस्तव भृगुवर कोप कृशानु ॥
भडकत पाहुनि वदति वच जलसम रघुकुल भानु ॥२७६॥

अर्थ : लक्ष्मणाच्या भाषणरूपी आहुतीमुळे भृगुवराचा क्रोधरूपी कृशानु (अग्नि) भडकत चाललेला पाहून रघुकुलभानु (राम) जलासारखे (शीतल व अग्नि शान्त करणारे) भाषण करतात ॥२७६॥

टीका दो.(१) लक्ष्मणाने उत्तरास प्रत्युत्तर दिल्याने कोप वाढला. लक्ष्मणाची वचने उत्तरे या आहुती आहेत. पण कसल्या ते येथे सांगितले नाही. या खैराच्या समिधांच्या आहुती मानणे उचित ठरेल. कारण की घृताहुती स्निग्ध, मृदु, सुगंधि व द्रवमय असतात. तसे लक्ष्मणाचे भाषण नाही. २।३३।४ च्या पूर्वी दशरथाने केलेल्या भाषणात हे घृताचे सर्व गुण आहेत म्हणून 'परिसुनि मृदु वच कुमति अति जळे। जणुं अनलामधि घृताहुति गळे' (२।३३।४) घृताहुती म्हटले आहे खैराच्या समिधा बहुधा वाकड्या तिकड्या काटे असलेल्या, रुक्ष, बोचणाऱ्या व जळतांना तडतडणाऱ्या असतात. तशीच लक्ष्मणाची वचने आहेत. (क) क्रोधाच्या भरात अविचाराने शाप दिला तर रघुकुलाचा नाश होईल हा विचार करून व ब्राह्मणाला जास्त चिडवून दुःख देणे बरे न वाटून त्यांचा क्रोध शान्त करण्याच्या हेतूने बोलण्यास प्रारंभ केला. (ख) कृशानु - अग्नि. अग्नि जसा बाह्य शरीराला भाजतो तसा क्रोध अंतर्बाह्य शरीराचा दाह करतो. अग्नीची आच जशी आजूबाजूच्या सर्वांसच तापद होते तसेच क्रोधाचे आहे. (ग) रघुकुलभानु = रघुकुल कमल भानु. येथे सुचविले की रघुनाथाच्या या प्रयत्नाने रघुकुल कमलांना प्रसन्नता प्राप्त होणार आहेच रघुकुलाचा प्रकाश प्रताप सर्व जगात पसरणार आहे. अग्नी दाहक व तेजोमय असला तरी सर्व जगाला प्रकाश देण्याचे सामर्थ्य त्याच्यात नाही. (७।७८ पहा. २३९।४ पहा) तो प्रकाशापेक्षा तापच जास्त देतो. शिवाय अग्नीमधून काळा, तिखट, नेत्राना व नाकाला दुःख देणारा धूर निघतोच. तसे भानूचे नाही. भानु स्वयंप्रकाशी आहे. अग्नि साधनावर अवलंबून असणारा आहे. इन्धनादी आणि ते घालणारा कोणी तरी लागतो व जास्त जलाने साफ विझतो. थोडे शिंपडल्याने भडका व ज्वाळा कमी पडतात. इत्यादी अग्नि व भानु यातील भेद भृगुनाथ व रघुनाथ या दोघात आहे हे या दोन शब्दांचा विशिष्ट संबंध एकाच दोह्यात आणून दाखविले. (घ) 'आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' जलाच्या वृष्टीच्या उत्पत्तीचे एक कारण भानूच आहे. सूर्यापासून वृष्टी होते वृष्टीने अन्न होते. व अन्नाने प्रजा होते. व अन्न व जल यांच्या योगे जगते. वाढते. इत्यादी भाव भानू व जल यांच्या संबंधाने सुचविले. भृगुपती आले तेव्हा भृगुकुल कमल पतंग होते. पुढे ते कोप कृशानु झाले व लक्ष्मण वचनाहुतीनी कोपकृशानु भडकला. आता रघुकुल भानु जलसम वचने बोलतात –

हिं. नाथ करहु बालक पर छोहू। सूध दूधमुख करिअ न कोहू ॥१॥
जौं पै प्रभु प्रभाउ कछु जाना। तौ कि बराबरि करत अयाना ॥२॥
जौं लरिका कछु अचगरि करहीं। गुर पितु मातु मोद मन भरहीं ॥३॥
करिअ कृपा सिसु सेवक जानी। तुम्ह सम सील धीर मुनि ग्यानी ॥४॥

म. *नाथ! कृपा बाळावर करणें। शुद्ध दुग्ध मुख कोप न धरणे ॥१॥*
प्रभू प्रभावा जर किं जाणता। तर कि बरोबरि अजाण करता ॥२॥
बाल कांहि जरि खोड्या करती। गुरु-पितृ-माता मनिं मुद भरती ॥३॥
करा कृपा शिशु सेवक समजुनि। ज्ञानि धीर तुम्हि सुशील सम मुनि ॥४॥

अर्थ : नाथ! बालकावर कृपा करावी. तो अगदी शुद्ध आहे. ओठ पिळले तर दूध निघेल. असा लहान कोमल आहे. आपण त्यांच्यावर नका (हो) रागावू ॥१॥ प्रभूचा प्रभाव जर त्याने जाणला असता तर तो अजाण काय आपली बरोबरी करता? ॥२॥ बालकानी जरी काही खोड्या केल्या तरी गुरु, पिता माता यांच्या मनात आनंदाला (मुद, मोद) भरती येते ॥३॥ याला आपला शिशु व सेवक समजून आपण याच्यावर कृपा करावी. आपण ज्ञानी, धीर, सुशील, समदर्शी (सम) व मुनि आहात ॥४॥

टीका . चौ. १(१) नाथ! रघुपती प्रथम बोलले तेव्हा सुद्धा पहिला शब्द 'नाथ'च वापरला आहे. 'नाथ!' शंभुधनु भंजन जो करि' (२७१।१) तेथीलच भाव स्वामिसेवक संबंध येथे दर्शविला. (क) तो लहान बालक आहे. आपल्यासारख्यांच्या कृपेला पात्र आहे. आईबाप गुरु यांच्या सारखे प्रेम आपण याच्यावर करावे. सूचना रामलक्ष्मण भृगुपतींना नमस्कार करण्यास आलेले त्यांच्या जवळ समोरच आहेत हे विसरू नये. (ख) शुद्ध, दुग्धमुख, अंगावरचे दूध पिणाऱ्या बालकासारखा शुद्ध, निर्विकार आहे. लांडी लबाडी, कपट, कुटिलता, त्याला मुळीच माहीत नाही. येथे 'कुटिल काल वश' या भृगुपतींच्या आरोपाचे निराकारण केले. दुग्धमुख बालकांचे बोल गोड मृदु असतातच. कटुवादी आरोपाचा निरास केला. अशी मुले सहज प्रकृती प्रमाणे काही तरी करीत असतात. त्यांच्या क्रिया निर्हेतुक असतात. म्हणूनच त्यास बाललीला म्हणतात.

चौ. २(१) 'प्रभूप्रभावा जर किं जाणता... करता' त्याने आपली बरोबरी केली ती काय जाणून बुजून का केली? छे! छे! तो अगदी अजाण आहे. त्याला काय समजते आहे? त्याला आपला (=प्रभूंचा) प्रभाव जरासुद्धा कळला नाही म्हणून त्याने उत्तरास प्रत्युत्तर दिले. आपला प्रभाव कळण्याइतका तो सुज्ञ नाही. जरा मोठा दिसत असला तरी अजून त्यास समजूत आलेली नाही. (क) प्रभूप्रभावा जर कि जाणता - यातून दुसरा अर्थ निघतो की प्रभाव म्हणून त्याला वाटण्यासारखा, त्याला कळून येण्यासारखा काही प्रभाव असता तर त्याला कळला असता. दीपाचा प्रभाव भास्कराला कसा कळणार? गावच्या ज्या नाल्याला पूर आला म्हणजे अट्टल पोहणारे सुद्धा वाहून जातात त्याचा प्रभाव सागराला कसा कळावा!

चौ.३(१) बाल कांहि जरि खोड्या करती... भरती – अशी निर्विकार बालके सरलहृदयी असली तरी बालस्वभावाला अनुसरून केव्हा केव्हा काही खोड्या, खटयाळपणा, करतातच. पण त्यामुळे गुरु बाप आई यांना राग का येतो? उलट त्यांचे अंतःकरण आनंदाने भरून येते. आपल्या बालपणांतल्या खोड्या आपण मोठे झाल्यावर आपल्या लक्षात नसतात, इतकेच. काही मुले स्वभावतःच खोडकर असतात. (क) माता पिता गुरु असा उतरता क्रम न ठेवता गुरु पिता

माता असा क्रम येथे ठेवला आहे कारण भृगुपतींना नाथ म्हटलेच आहे व आता 'गुरु' बनवायचे आहेत. त्यांचा संबंध प्रत्यक्ष आहे. किती सुंदर वचनरचना आहे! निर्दोषी भावाला निर्दोष तर ठरवयाचाच पण भृगवर कोप कृशानु शांत करून त्यांच्या हृदयात वात्सल्य निर्माण करावयाचे! पण 'वांझ कि जाणे प्रसव वेदना' असे शेवटी व्हावयाचे हे माहीत असले तरी प्रयत्न करणे कर्तव्यच आहे. 'मातेव रक्षति पितेवहिते नियुङ्क्ते या प्रमाणे मातेसारखे रक्षण करणार व पित्यासारखे हिताच्या मार्गी लावणारे आपणच आहात व 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' म्हणून गुरु आहातच. 'बोल बोबडे बालक बोलति माता पिता मुदित मन ऐकति' (१।८।९)

चौ. ४(१) करा कृपा शिशु सेवक समजुनि' प्रथम याला आपण आपल्या शिशूसारखा समजावा व नंतर सेवकाप्रमाणे वागवावा. येथे क्रम बदलला 'माता पिता धनी' असा क्रम ठेवला. पुत्रवत शिशुवत प्रेम आधी असेल तरच सेवक समजून त्याचे हित करता येईल. आपल्याला मी जास्त सांगण्याची आवश्यकताच नाही. कारण -

(२) ज्ञानी, धीर, तुम्ही, सुशील सम, मुनि - ज्ञानी असल्याने आपण ममता अहंकार आपल्या ठिकाणी असणारच नाहीत. भाव हा की त्या धनुष्याचे विशेष महत्व आपणास वाटत नसणारच. 'या धनुवर का विशेष ममता' (लक्ष्मण वचन २७१।८). धीर आपण सात्विक धृतिसंपन्न असल्याने बालकांच्या खट्याळ, खोडकर लीलांनी आपण क्षुब्ध होणे शक्य नाही. पण चांगलेच झाले आहेत. क्षुब्ध! 'तुम्हिं अक्षोभ धीर वीरव्रत। देता गाळि, न आपणा शोभत' (२७४।८) हे लक्ष्मण वचन आहे. सुशील - सुस्वभावी २७४।८ उत्तरार्ध पहा. विद्याविनय संपन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनि। शुनिचैव श्वपाकेच पण्डिताः = समदर्शिनः॥' (भ.गी.) व 'सुख दुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाऽजयौ' असे वागणारे. आपल्याला लाभ हानि. सिद्धी असिद्धी, सुख दुःख सर्व सारखीच वाटत असणार! 'का क्षतिलाभ जीर्ण धनु तुटले' (लक्ष्मण वचन २७२।२). मुनि - आत्मचिंतन करणारे. विषयपराङ्मुख निर्विकार परम वैराग्यसंपन्न 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति' संयमी यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः असेच आपण असणार. हे तर आत्मश्लाघा करणारे. विषय चिंतन करणारे आहेत. (क) सारांश लक्ष्मणाने जे जे म्हटले ते ते सर्व प्रभु म्हणाले आहेत (वरील भाषणात) पण लक्ष्मणासारख्या भाषेत न बोलता शर्करावगुंठित जिराइताची गोळी दिली आहे इतकेच. निषेधरूप भाषेत न बोलता विधिरूप भाषेत, सत्य प्रिय बोलले आणि लक्ष्मण अधिक सत्य बोलले इतकेच. पण परिणाम निराळा झाला व होणारच. 'कृपा करा' असे म्हणून उपक्रम केला व येथे 'करा कृपा' म्हणून उपसंहार केला.

हिं. *रामबचन सुनि कछुक जुड़ाने। कहि कछु लखन बहुरि मुसुकाने॥५॥*
हँसत देखि नखसिख रिस ब्यापी। राम तोर भ्राता बड़ पापी॥६॥
गौर सरीर स्याम मन माहीं। कालकूट मुख पयमुख नाहीं॥७॥
सहज टेढ़ अनुहरइ न तोही। नीचु मीचु सम देख न मोही॥८॥

म. रामवचनिं कांहींसें निवले । वदुनि कांहिं लक्ष्मण मृदु हसले ।।५ ।।
हसत बघुनि नखशिख रुट् व्यापी । राम तुझा भ्राता अति पापी ।।६ ।।
गौर शरीरे श्याम मना ही ।कालकूट मुख, पयमुख नाहीं ।।७ ।।
सहज वक्र, अनुसरे न तुजला । नीच, मृत्यु सम मानि न मजला ।।८ ।।

अर्थ : रामचंद्रांच्या वचनाने (भृगुपति) थोडेसे शान्त झाले (निवाले) इतक्यात लक्ष्मण काहीतरी बोलले व मंदहास्य (स्मित) केले ।।५ ।। हसताना पाहून रोषाने (रुट् =रोष) भृगुपतीना नखशिखांत व्यापले (तेव्हा ते म्हणाले की) रामा! तुझा भाऊ मोठा पापी आहे ।।६ ।। शरीराने गोरा आहे पण मनाने काळा आहे आणि दुग्ध मुख नसून (अगदी) कालकूट मुख (विषमुख) आहे ।।७ ।। स्वभावतःच कुटिल आहे, तुझे अनुकरण करणारा नाही. (तुझा भाऊ म्हणून शोभत नाही) आणि (तो) नीच, मला मृत्यु सारखा समजत नाही ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) काहीसे निवले - जितके शांत व्हावयास पाहिजे होते तितके झाले नाही. थोडेसे शांत झाले. नाथ, प्रभु, गुरु, पिता माता इत्यादी म्हणून जो मोठेपणा दिला गेला त्याने प्रसन्नता आली. जो स्वःतच्या मुखाने आत्मश्लाघा आत्मस्तुती - गातो त्याला मोठेपणा दिला त्याची स्तुती केली, की त्याला मूठभर मांस चढते. पण त्याने ज्याला वाईट म्हटला असेल त्याला चांगला म्हटला की ३/४ मूठ मांस कमी होते. तसेच येथे झाले. शिवाय 'मुनि' शब्द बोचलाच.

(२) वदुनि कांहि लक्ष्मण मृदु हसले - लक्ष्मण पुटपुटले असतील की मी जे म्हणालो तेच प्रभु म्हणाले. मी हरभऱ्याच्या झाडावर चढवला नाही व प्रभूंनी चांगले चढवले! तो फुलांचा मार याना कसा लागणार! मला गुरु, माता, पिता फारच चांगले मिळवून दिले मात्र! वा! काय गुरु! त्या 'रु' वर एक अनुस्वार हवा होता. किती प्रेमळ माता! त्या दोन (माता) अक्षरात एक 'र' पाहिजे होता. पिता! वा रे! पिता! मधे एक 'ट' अक्षर सार्थकी लागले असते! इत्यादी पुटपुटले असतील. या विचारांनीच प्रभूचे आपल्यावरील अगाध वात्सल्य पाहूनही मंदहास्य आपोआपच प्रगट झाले असेल. उपहास करण्यासाठी मुद्दाम पूर्वीच्या सारखे हसले नाहीत.

चौ. ६(१) हसत बघुनि नखशिख रुट् व्यापी - रुद = रोप, क्रोध, (हिं. रिस) हसताना पाहिले मात्र तोच बटण दाबल्याबरोबर विजेचा प्रकाश चोहोंकडे भर्‌कन पडतो तसा क्रोध नख शिखांत सर्वांगात संचारला (क) रघुपतीचे भाषण संपताच त्या सभेतील श्रोत्यांच्या कानावर एकदम 'राम तुझा भ्राता अति पापी' हे शब्द पडले! त्याना काय वाटले असेल? रघुपतीनी लक्ष्मणाला 'शुद्ध' म्हटले हे एकाएकी म्हणतात 'अति पापी' स्मित-मंदहास्य केले हे केवढे पाप! येथे हे दाखविले की बालकाचे मंदहास्य सुद्धा, अशा परिस्थितीत, केवढी मोठी हानी करते ते पहा. रघुनाथाने चंदनासारख्या शीतल शब्दांची उटी लावून, स्तुती रूपी वाळ्याच्या पंख्याने वारा घालून प्रतिष्ठा मोठेपणा रूपी सुखद लताकुंजात बसवून कमी करीत आणलेला पित्तज्वर लक्ष्मणाचे मंदहास्यरूपी कुपथ्य मिळताच जोराने उलटला व रघुनाथ वैद्याने केलेले श्रम वाया गेले. (२) व्यापी - व्यापला, पसरला, भरला. याने हे दाखविले की मलेरियाचे जंतु जसे ताप उतरला म्हणजे

प्लीहेत जाऊन बसतात व पुन्हा बाहेर पडून सर्वांग व्यापतात. तसा क्रोध हृदयात जाऊन बसला होता. तो सर्वांगात जोराने भरला. जो कमी झालेला दिसला तो सोडून गेला नव्हता. अशा शीघ्र कोपी अकरुण माणसास रुष्ट होण्यास किती क्षुद्र कारण पुरते हेही दाखविले.

चौ. ७(१) प्रभु म्हणाले अजाण आहे. हे म्हणतात अजाण कसला? अजाणपणाचे सोंग घेणारा पक्का काळाकुट्ट आहे आत. राम म्हणाले 'दुग्धमुख आहे' ते खोडून काढून हे म्हणतात की याच्या मुखात हालाहल विष भरलेले आहे. भाव हा की हालाहलाच्या नुसत्या वाफांनी देव दानव जळू लागले तसे याच्या मंदहास्यात सुद्धा इतके जहर आहे की माझी छाती (क्रोधाने) भाजू लागली. (क) एका कल्पामधे लक्ष्मण शेषाचे अवतार आहेत हे कवींनी सुचविले सहज वक्रता सुद्धा शेषाला लागू आहे. साप नेहमी वक्र = कुटिल गतीनेच जातो. म्हणून तशा रेघेला सुद्धा नागमोडी रेषा म्हणतात.

चौ. ८(१) सहज वक्र - स्वभावतःच कुटिल आहे. संगतीने सुधारण्याची आशा व्यर्थ आहे. कारण तुझ्या संगतीत असून इतक्या वर्षात हा सुधारला नाही. तू सरळ आहेस. विप्रांना मान देतोस माझी भीती वाटते तुला. निष्पाप आहेस. शरीराने श्याम असून मनाने निर्मळ आहेस. मधुर भाषणी आहेस एकूण तुझ्यात व यांच्यात साम्य मुळीच नाही अगदी उलट आहे. मनाने वाणीने व शरीराने.

(२) नीच मृत्युसम मानि न मजला - मी क्षत्रियांचा साक्षात मृत्यु असून याला तसे मुळीच वाटत नाही त्या अर्थी हा नीच आहे. किती स्तुत्य विचारसरणी ही! हा विचार तर अगदीच हास्यास्पद आहे. येथे हे दाखविले की प्रतिष्ठा लोलुप, स्वतःच्या मुखाने स्वतःची महती गाणारास सुविचार, विवेक, लोकलज्जा इत्यादी सद्गुण सोडून गेलेले असतात. त्याला मोठेपणा देऊन हांजी, हांजी, करणारा, ताटाखालचे मांजर बनणारा तो चांगला व एक मंदहास्य विरुद्ध केले तरी तो वैरी! (क) ल.ठे. परशुराम एवढे मुनि असून येथे ते रामचंद्रास तुझा (तोर) तू असे एकवचन वापरून त्यांची प्रशंसा करीत आहेत. पण जरा मनाविरुद्ध बोलल्यासारखे वाटले की शठ, शंभु, द्रोही, कपटी इत्यादी शेलक्या शिव्या देणारच आहेत. स्वभाव चित्रण किती सजीव अगदी हलते चालते आहे. इतके सर्व कानी पडल्यावर लक्ष्मण कसे स्वस्थ राहणार!

हिं.दो. *लखन कहेउ हँसि सुनहु मुनि क्रोधु पाप कर मूल ॥*
जेहि बस जन अनुचित करहिं चरहिं बिस्व प्रतिकूल ॥२७७॥

म.दो. *लक्ष्मण वदले हसुनि मुनि! क्रोध असे अघमूल ॥*
यद्वश जन अनुचित करति चरति जगा प्रतिकूल ॥२७७॥

अर्थ : लक्ष्मण हसून म्हणाले की मुनि (महाराज, ऐका) क्रोध हा पापाचे मूळ आहे. याला वश झाल्याने लोक अनुचित (कर्मे) करतात व जगाच्या विरुद्ध आचरण करतात ॥२७७॥

टीका . दो.(१) लक्ष्मण हसले या वरून सुचविले की क्रोधाने बोलणार नसून व्यंग वचने बोलणार आहेत. लक्ष्मणाला पापी म्हटले त्याचे उत्तर आहे 'क्रोध असे अघमूल! की क्रोध हेच

तर पापांचे मूळ आहे. तो आपल्याजवळ भरपूर व निष्कारण आहे. मग, मुनि महाराज विचार करा की अति पापी मी की आपण असणे शक्य आहे मी एकटा पापी तर आपण अनंत पट पापी, कारण आपल्या क्रोधाला अंत नाही. (क) यद्वश - यत् + वश, ज्याला वश झाल्याने, ज्याच्या आधीन झाल्याने मनुष्य वाटेल ते अकार्य करू शकतो. 'क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित्। नाऽकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नाऽवाच्यं विद्यते क्वचित्। यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति। यथोरगस्त्वचंजीर्णं सवै परुष उच्यते ॥७॥ वा. रा. ५।५५) कोणता क्रुद्ध मनुष्य पाप करणार नाही? क्रुद्ध झालेला माता पिता गुरु इत्यादींना सुद्धा ठार मारील ॥ क्रुद्ध कठोर शब्दानी साधूंचाही अपमान करील, ॥५॥ काय बोलावे, काय बोलू नये हे क्रुद्धाला कळत नाही. तो वाटेल ते आश्चर्य करील वाटेल ते निंद्य बोलेल. ॥६॥ म्हणून साप जशी जुनी कात टाकतो तसा जो आलेल्या क्रोधाला क्षमेने टाकून देईल तोच पुरुष म्हणावा. (वा.रा. ५।५५)

(२) चरति जगा प्रतिकूल - प्रतिकूल = विरोधी, विरुद्ध, दुःखद, लक्ष्मणाने सामान्य सिद्धांत सांगितला असला तरी त्यात व्यंग आहेच. मातेच्या विरुद्ध गेलात. पित्याला दुःख दिलेत. जगातील क्षत्रियवंश बालके सुद्धा ठार मारून पृथ्वी निर्वीर करून टाकलीत. लोकांचा वाली कोणी उरला नाही. राक्षस असुर बळावले. आकाशवाणीने सांगितले तेव्हा ती वृथा हत्या बंद केलीत. दान दिलेल्या भूमीत राहिलात. तिचा उपभोग घेतला,त तिच्यातील पाणी कंदमूललतादि वापरलीत. शेवटी माझ्या भूमीत पाव घालण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही असे सांगून कश्यपाने हाकलून दिले तेव्हा गेलात व बिचाऱ्या सागराने कृपा करून राहण्यास भूमी दिली म्हणून राहिलात तेथे. नाहीतर आकाशात हवा खात व वारा पीतच रहावे लागले असते. आता येथे आलात ते सुद्धा विप्राज्ञा उल्लंघून दान दिलेल्या भूमीतच आलात. (क) जगा प्रतिकूल. जग = देह असा अर्थही आहे. रागावलेल्या व्यक्तीकडून इतर कोणाची हानी नाही झाली कदाचित तरी त्याच्या स्वतःच्या देहाची व बुद्धीची फार हानी होते. त्याचा देह क्षीण होतो. बलाचा नाश होतो. छाती जळते. 'दाहि रुप छाती' (२८०।१) 'रूप तनु दाहि होइ बल हानी' (२७८।६) आता आणखी सांगतात.

हिं. मैं तुम्हार अनुचर मुनिराया। परिहरि कोपु करिअ अब दाया ॥१॥
टूट चाप नहिं जुरिहि रिसाने। बैठिअ होइहिं पाय पिराने ॥२॥
जौं अति प्रिय तौं करिअ उपाई। जोरिअ कोउ बड़ गुनी बोलाई ॥३॥
बोलत लखनहिं जनकु डेराहीं। मष्ट करहु अनुचित भल नाहीं ॥४॥

म. मी तुमचा अनुचर मुनिराया। त्यजुनि कोप व्हा सदय आता या ॥१॥
धनु तुटले रोषे नहि जुळतें। बसा, दुखत कीं पद असतिल ते ॥२॥
प्रिय जर अति तर करू उपाया। अति गुणि आणुं सांगु सांधाया ॥३॥
सभय जनक लक्ष्मण वदतां ही। गप्प बसा अनुचित बरं नाहीं ॥४॥

अर्थ : मुनिराज! मी तुमचा अनुचर सेवक, दास आहे (म्हणून) आता क्रोध टाकून देऊन या (आपल्या) दासावर दया करा ॥१॥ धनुष्य मोडले ते काही रोषाने जुळत जोडले जात नाही. आपले ते पाय दुखत असतील तरी आता बसावे की ॥२॥ धनुष्य जर आपल्याला फारच प्रिय असेलतर उपाय करूया. कोणी अत्यंत गुणी कारागीर आणू आणि साधण्यास सांगू म्हणजे झालेच ॥३॥ लक्ष्मणाच्या या बोलण्यापासून जनक सुद्धा भयभीत झाले (व म्हणाले की आता) गप्प बसावे असे अनुचित बोलणे बरे नाही) ॥४॥

टीका चौ. १(१) मी तुमचा अनुचर - मी तुमचा आहे. सेवक आहे. 'करा कृपा शिशु सेवक समजुनि' असे जे रघुपती म्हणाले त्यातील शिशु शब्दाचा भाव 'मी तुमचा' याने व्यक्त केला. अनुचर = पाठीमागे चालणारा. अनुगामी सेवकदास. भाव हा की मी तुमचाच अनुचर आहे. मला सुद्धा तुमच्या इतकेच काय जास्त सुद्धा रागावता येईल. सर्व विश्वाचा एका क्षणात संहार करता येईल (शेषावतार या भावाने) माझ्या क्रोधाच्या एक फुंकरेने तुमच्यासारखे कितीतरी त्रस्त होऊन जातील. 'रुष्ट तप्त लक्ष्मण बघुनि... ॥ सभय लोक सब लोकपति पाहति पळूं भिऊन' (२।२३०।) जगभयमग्न (२।२३१।१) १।२५४।१ पहा) करा कृपा असे रघुपतींनी विनविले तेच व्हा सदय व दया करा. याने लक्ष्मणाने सांगितले. कोणती दया करा ते पुढील चौपाईत उत्तरार्धात सांगितले आहे. पाय दुखत असतील तरी बसा एवढीच दया करा. सेवकाने स्वामीचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे. क्रोधांचा त्याग करणे ही स्वतःच्या शरीरावर व छातीवर दया करणेच आहे.

चौ. २(१) क्रोधाने रोषाने कार्य साधत नाही असे नाही. काही कार्ये काही वेळा साधतात. युद्धात तर क्रोधाशिवाय भागतच नाही. पण तुमच्याशी आम्हाला युद्ध काही करता येत नाही. कारण तुम्ही स्वामी मी सेवक. बरे धनुष्य मोडले म्हणून क्रोध असेल तर क्रोधाच्या आगीतच जे ते काही तापले व सांधले जाणार नाही मग हा रिकामा क्रोध काय उपयोगी!

(२) बसा, दुखत की पद असतिल ते - आपण आल्यापासून अगदी उभेच्या उभे आहात. आपले ते कोमल गोंडस पाय दुखत असतील, तरी आता बसावे उगाच त्या पायांना त्रास का? बोलायचेच असले तर बसून बोलता येईल. स्वामींच्या दुःखाचे कारण दूर करणे हा सेवकांचा धर्मच आहे. किती सुंदर हास्य रस आहे! एक कोच आणून जवळ ठेऊन हे उच्चारले असते तर फारच सुंदर नाट्य झाले असते. पण प्रभूला रुचणार नाही हे जाणून तसे केले नाही. पायाना पीडा होत आहे हे त्यांच्या लटपटण्यावरून मला कळाले म्हणून प्रार्थना करतात की माझ्यावर दया करा आणि खाली (आसनावर) बसावे आपण. अजून राम व लक्ष्मण मुनी जवळच आहेत.

चौ. ३(१) प्रिय जर अति तर करू उपाया - हे धनुष्य आपल्याला बरेच प्रिय आहे असे दिसते. म्हणजेच मुनिराजांची या धनुष्यावर फार माया ममता दिसते. कारण ममत्व असल्याशिवाय जड जीर्ण वस्तु प्रिय वाटत असेल तर ते सांधून घेण्याचा उपाय करता येईल. आहे काय त्यात!(क)

अति गुणि आणु सांगु सांधाथा - कोणी तरी उत्तम कारागीर आणला म्हणजे देईल सांधून, इच्छा असेल तर या सेवकाला आज्ञा द्यावी. हा सेवक आणील एखाद्याला बोलावून मग तर झाले. पण हे धनुष्य विश्वकर्म्यांनि निर्माण केलेले आहे. असे म्हणतात. तेव्हा याला साधणारा. या पृथ्वीवर मिळणे अशक्यच विश्वकर्म्यालाच बोलावला आपल्या आज्ञेने तरी तो म्हणेल की हे जुने झालेले मला सांधता येणार नाही. हवे तर असे नवे बनवून देतो. पण आपल्याला तर हेच फार प्रिय आहे. पण आपल्यासारख्या समर्थ मुनिराजांची कृपा असली तर जीर्ण धनुष्ये साधणारा नवा विश्वकर्मा सहज निर्माण करता येईल. मुनिराज द्रव्याला स्पर्श करीत नसले तर त्याना साधण्याची मजुरी मी देईन, त्यात काय आहे. सेवकाचे तन मन धन स्वामीचेच असते. इत्यादी म्हणाले.

चौ. ४(१) सभय जनक लक्ष्मण वदताही - हे ऐकून जनक राजा सुद्धा घाबरून गेले. त्याना राहवले नाही. हे लक्ष्मणाचे बोलणेही त्यास अयोग्य वाटले. म्हणून बजावले. मात्र तू अरे इत्यादी न म्हणता आदराने सांगितले. रघुकुलमणींनी बोलू नका असा इशारा दिल्यानंतर असे बोलणे अनुचित आहे हा त्यातील भाव आहे. जनक सुद्धा घाबरले तर इतरांचे काय झाले असेल?

हिं. थर थर कांपहिं पुर नर नारी। छोट कुमार खोट बड़ भारी ॥५॥
भृगुपति सुनि सुनि निर्भय बानी। रिस तन जरइ होई बल हानी ॥६॥
बोले रामहि देइ निहोरा। बचउँ बिचारि बंधु लघु तोरा ॥७॥
मनु मलीन तनु सुंदर कैसें। बिषरस भरा कनक घटु जैसे ॥८॥

म. कांपति थरथर पुरनरनारी। लघु कुमार खोटा अति भारी ॥५॥
भृगुपति ऐकत निर्भय वाणी। रुष तनु दाही होई बल हानी ॥६॥
सांगति रामा उपकृति दावुनि। वाचवुं तुझा बंधु लघु जाणुनि ॥७॥
मन मलीन तन सुंदर केवीं। विषरसपूर्ण कनक घट जेवीं ॥८॥

अर्थ : नगरातील सर्व स्त्रीपुरुष थरथर कापू लागले (व आपसात म्हणतात की) हा छोटा कुमार अति भारी खोटा (खोड्याळ, वात्रट) आहे ॥५॥ ते निर्भय बेडर भाषण ऐकता ऐकता क्रोध भृगुपतींच्या तनूला भाजू लागला व बळाची हानी झाली (शक्ती क्षीण झाली) ॥६॥ तेव्हा रामावर उपकार करण्याचा आव आणून म्हणतात की हा तुझा धाकटा भाऊ आहे हे मनात आणून याला वाचवतो (नाहीतर एक क्षणभर जिवंत ठेवला नसता) ॥७॥ मनाने मलीन असून शरीराने असा सुंदर आहे की विषाने पूर्ण भरलेला सोन्याचा कलशच ॥८॥

टीका चौ. ५(१) खोटा अति भारी - खोटा, भारी खोटा व अतिभारी खोटा अशा तीन पायऱ्या झाल्या. परशुरामाच्या तोंडी लागला म्हणून खोटा. लोकानी अनुचित म्हणून उद्गार काढल्यावर बोलतच राहिला म्हणून खोटा आणि रघुपतींनी दाबल्यानंतर सुद्धा पुन्हा मधेच तोंड घातले म्हणून अतिभारी खट्याळ ठरला. (क) प्रथम लक्ष्मणाने भृगुनाथांचा अपमान करण्यास प्रारंभ केला तेव्हा सर्व लोकांना मनात समाधान वाटले व या छोट्या कुमारांची प्रशंसा मनात

केली व तेच लोक त्याला आता अतिभारी खोटा म्हणू लागले! जनस्वभाव कसा असतो याचे हे मार्मिक चित्रण आहे!

चौ. ६(१) ऐकत निर्भय वाणी रुप तनु दाहि होइ बल हानी - प्रथम पासूनच हे हळु हळू घडत आले आहे पण आता भृगुनाथाच्या ही गोष्ट चांगली अनुभवास आली आहे. आता क्रोधाला तर पारावार नाही. पण लक्ष्मणावर आग पाखडण्याची सोय नाही त्यामुळे भृगुवर कोप कृशानु भृगपतीचेच शरीर भाजू लागला बरे गप्प बसावे तर १४ वर्षांच्या क्षत्रिय कुमाराने पराजय केला असे ठरून आजपर्यंत मिळविलेली कीर्ती नष्ट होऊन कोणी विचारीत नाहीसा होणार म्हणून आता क्रोधाची धार रघुपतीकडे वळते. रामकथा शरयूतील भृगुपतीच्या क्रोधाची घोर धार लक्ष्मणाने बांधलेल्या वज्रप्राय घाटाला ठोकरा मारून मारून फुटली तीआता रामवाणी रूपी घाटाने हळु हळू सरळ केली जाऊन तिचे भय नाहीसे केले जाईल. 'भृगुपती कोपधार भयखाणी। घाट सुबंधु राम वर वाणी' (१।४१।४)

चौण ७(१) सांगत रामा उपकृति दावुनि - अजून राम काही मनाविरुद्ध बोलले नाहीत म्हणून त्यांच्याशी गोडीने बोलणार आहेत. रामाचा आधार घेऊन आपली अब्रू राखण्याचा प्रयत्न तर करावयाचा च पण तसे न दाखवता रामावरच मोठा उपकार करीत आहे असे दाखवीत आहेत. (क) प्रथम निरुत्तर झाले तेव्हा कौशिकाला हाक मारली त्यानी दुर्लक्ष केले तेव्हा लोकांना हाक मारून त्यांचा आधार घेण्याचा प्रयत्न केला. तितक्यात कौशिकांनी ओ दिल्याबरोबर त्यांच्या शीलाचा आधार घेतला अता रामाचा धाकटा भाऊ म्हणून त्यांचा आधार घेत आहेत. क्रोधमदांध आत्मश्लाघी माणसाची प्रतिष्ठा, शक्ती, बल, क्षीण होत चालली की त्याचे मन अब्रू टिकविण्यासाठी कशी धावाधाव करते व दंभ कसा शिरतो त्यात याचा हा आदर्श नमुना आहे. अजून पुष्कळ हेलपाटे घालतील. तरीपण मनातील रुख रुख जाणार नाही. सुंभ जळले तरी पीळ जळत नाही म्हणतात ते हेच.

चौ. ८(१) रामाच्या लघुबंधु म्हणून वाचविण्याचे ठरविल्यावर मन मलीन तन सुंदर इत्यादी बोलण्याची काय आवश्यकता? पण क्रोध व अहंकार स्वस्थ कसा बसू देणार. 'काळकूट मुख, पयमुख नाही' गौर शरीरें श्याम मनांही यानी जे सांगितले तेच येथे निराळ्या भाषेत सांगतात. सार हे की या शिवाय आतां दुसरे काही आरोप करण्यास भांडवलच राहिले नाही.

हिं.दो. *सुनि लछिमन बिहसे बहुरि नयन तरेरे राम ॥*
गुर समीप गवने सकुचि परिहरि बानी बाम ॥२७८॥

म.दो. *परिसुनि लक्ष्मण विहसले नेत्र वटारिति राम ॥*
गुरु समीप गत लाजुनी याकनि वाणी वाम ॥२७८॥

अर्थ : (भृगुपतीचे भाषण) ऐकून लक्ष्मण खदखदा हसले; (तेव्हा मात्र) रामचंद्रांनी डोळे वटारले. मग वाकडे बोलण्याचे रहित करून लज्जित होऊन लक्ष्मण गुरुसमीप गेले ॥२७८॥

टीका दो. (१) लक्ष्मण विहसले - लक्ष्मणास असे हसू लोटणे स्वाभाविक होते. विश्वामित्रा सारख्याना सुद्धा जेथे (मनात) हसू आले तेथे लक्ष्मणाने विकट हास्य केले तर नवल नाही. मुनीचे बोलणे अगदी हास्यास्पदच होते. फक्त असे हसणे आपल्या प्रभूला, स्वामीला प्रेमळ मातेला रुचेल की नाही हा विचार रामसेवकाने रामशिशूने केला नाही. म्हणूनच लज्जित झाले. स्वामींना न आवडणारी गोष्ट आपल्या हातून उत्साहाचे भरात घडली हे सेवकधर्मास कमीपणा आणणारे लज्जास्पद घडले. 'सेवक धर्म कठोर समारितं किं' (२।२०३।७) असे भरत म्हणाले ते याचमुळे सेवकाच्या ठिकाणी किती मनोनिग्रह इंद्रियजय व प्रसंगावधान पाहिजे ते यावरून ठरवावे.

(२) बारुनि वाणी वाम - सुचविले की आणखी काही वक्रोक्ती भेट देण्याचा विचार होता पण मन आवरले हेच रामाचा कल पाहून आधी केले नाही (हसतांना) म्हणून खिन्न होऊन मान खाली घालून गुरुच्या जवळ जाऊन बसले. यावरून ठरले की रामलक्ष्मण अद्याप भृगुनाथांच्या जवळच उभे होते. लक्ष्मण गेले व राम तेथेच आहेत. गुरुकडे जाण्यात हेतु हा की डोळ्यासमोर नको. मुनींच्या डोळ्यात खुपायला जवळ नको व बोलण्याची वेळ येऊ नये. हसू आले तरी याना दिसू नये. गुरुसमीप गेले तरी हे घडणारच आहे. कारण जामदग्नीची काकदृष्टी या हाडवैऱ्याकडे सारखी राहणार आहे.

हिं. अति बिनीत मृदु सीतल बानी। बोले रामु जोरि जुग पानी ॥१॥
सुनहु नाथ तुम्ह सहज सुजाना। बालक बचनु करिअ नहिं काना ॥२॥
बररैं बालकु एक सुभाऊ। इन्हहि न संत बिदूषहिं काऊ ॥३॥

म. अति विनीत मृदु शीतल वाणी। वदले राम जुळुनि युग पाणी ॥१॥
सहज सुजाण नाथ! ऐकावें। बाल बोल ना कानीं घ्यावे ॥२॥
गांधिल बालक सम स्वभावहि। त्यांस संत डिवचीत कधी नहिं॥३॥

अर्थ : अत्यंत नम्र, मृदु व शीतल अशी वाणी दोन्ही हात (पाणी) जोडून रामचंद्र बोलू लागले ॥१॥ नाथा! आपण सहज सुजाण आहात (म्हणून सांगतो ते) ऐकावे, बालकाचे बोल (आपल्या सारख्यानी) कानावर घेऊ नये ॥२॥ गांधिल माशा व मुले स्वभावाने सारखी असतात म्हणून संत कधी त्याना डिवचित (खोड काढीत) नाहीत ॥३॥

टीका चौ. (१) अति विनीत मृदु शीतल वाणी - ही 'जलसम बच' याची व्याख्याच आहे. शीतलता व मृदुता हे जलाचे स्वभाव धर्म आहेत. काही तात्कालिक उपाधिनी ते तापले किंवा गोठले तरी उपाधि दूर होताच ते पुन्हा शीतल व मृदु होतेच. स्वच्छ पाणी डोळ्यात घातले तरी खुपत नाही. तसेच रामचंद्रांचे भाषण बोलणे असते. मात्र ते कठीण व ऊष्ण होऊ शकते ही पुढील घटना सुचवून ठेवली. अति शब्दाचा संबंध विनीत मृदु यांच्याशीच घेणे इष्ट आहे. अति शीतल पाणी दुःखद असते. (क) विनीत = नम्र .अति विनीत = अति नम्र. जल - पाणी - सुद्धा स्वभावतःच अतिनम्र असते. ते कधी वर मान करून बघत नाही. ते खाली बघतच जात असते. कोणी वर मान करायला लावलीच तर मात्र केल्याशिवाय रहात नाही. पंपाने किंवा नळाने वरच येते पण ते कारण

दूर झाले की पुन्हा ते नम्र होतेच. हे तिन्ही नैमित्तिक गुण या प्रकरणात लवकरच दिसतील. व पुन्हा खरदूषण प्रसंगात व रावणयुद्धात दिसतील. इतर कोठेही दिसणार नाहीत.

(क) दोन्ही हात जोडणे हा वाक्प्रचार आहे. हात जोडणे याचा अर्थ दोन्ही हात जोडणे असाच होतो. कारण एक हात जोडला असे म्हणताच येणार नाही. जोडण्यास दोन पाहिजेतच. हात जोडून बोलणे ही प्रायः याचना मुद्रा आहे. क्षत्रियाने विप्र, मुनि, यांच्या जवळ याचना (धन द्रव्यादी विषयांचे नव्हे) करणे निषिद्ध नाही. ते भूदेव, गुरु, आहेत. रघुपती वगैरे न म्हणता राम म्हटले बंधु लक्ष्मण लाजला आहे. भृगुनाथसंतप्त झाले आहेत व सर्व लोक भयग्रस्त झाले आहेत. म्हणून या सर्वांना रमविण्यासाठी बोलणार आहेत.

चौण २(१) पूर्वी दोन वेळा बोलताना 'नाथ' शब्द वापरला, तो येथे आहेच. 'ज्ञानि धीर तुम्ही सुशील, सम मुनि' असे पूर्वी म्हटलेच आहे. यावेळी 'मुनि' शब्द वापरला नाही. 'सहज सुजाण' या दोन शब्दानीच मागील वचनाचे सार सांगितले. लक्ष्मण सहज अजाण आहेत व हे सहज सुजाण आहेत. अजाणांच्या, मूर्खांच्या नादी लागेल तोंडी लागेल तो अजाणच ठरतो. हे ध्वनित करावयाचे आहे. म्हणून म्हणतात की तो सहज अजाण असल्याने त्याला सांगण्यात काही अर्थ नाही. आपण सहज सुजाण आहात म्हणूनच आपणास सांगावयाचे. (क) बाल-बोल ना कानी घ्यावे. लहान मुलांचे बोलणे मनावर घेऊ नये, भाव हा आहे की तो सहज अजाण आहे हे सहज सुजाण असणाऱ्या तुम्हाला कळले नाही त्यामुळे तुम्ही त्याच्या तोंडी लागलात व अजाणासारखे बोललात व वागलात. दुसरा भाव हा आहे की 'बोल बोबडे बालका बोलति। माता पिता मुदित मन ऐकति' (१।८।९) असे व्हावयास पाहिजे होते. कानावर घेणे - त्याना महत्व देणे ते खरे समजणे 'बालदोष गुण गणति न साधू' याचाच भाव 'बाल बोल ना कानी घ्यावे' यात आहे. कानावर का घेऊ नये ते सांगतात.

चौ. ३(१) गांधिल - बालक सम स्वभावहि - गांधिल = गांधिल माशी ही चावली म्हणजे गांध येते. व तेथे भारी आग होते. (बरैं = वर्रे = गांधिल माशी) या आपण होऊन फारशा कोणाच्या वाटेस जात नाहीत. तिला सहज हात लागला किंवा लावलात व पळालात तरी ती पाठ लाग करीत येऊन चावेल व पळून जाईल. या फार चिडखोर असतात. तशीच लहान मुले स्वभावाने असतात. किती सुंदर दृष्टान्त! एका शब्दात बालकांच्या स्वभावाचे वर्णन मुले आपण होऊन मोठ्या माणसांच्या, अनोळखी माणसांच्या वाटेस जात नाहीत. पण कोणी त्यांची विनाकारण खोडी काढली की मग मात्र तो कोण किती मोठा इत्यादी ती बघत नाहीत. चिडवू लागतील, धाकाने दूर गेली जरा तरी तिथून चिडवतील, वेडावतील, खडे मारतील व नाना प्रकारे सळो का पळो करून टाकतील! लहान मुलांची थट्टा करणाऱ्यांनी त्यानी केलेली थट्टा प्रेमाने सहन करण्याची पक्की तयारी ठेवावी. नाहीतर त्यांच्या वाटेस जाऊ नये. म्हणून (क) त्यास संत छिवचीत कधी नहि संत, साधु, सुजाण, शाहणे लोक मुलांना वा गांधिल माशांना कधी छिवचीत नाहीत. त्यांची खोडी काढीत नाहीत. गूढार्थ हा की लक्ष्मण तसा बालक आहे. तुम्ही त्याची पाहिल्यानेच खोडी काढली नसतीत व बालक समजून दुर्लक्ष केले असतेस तर तो हसला नसता, पुन्हा काही बोलला नसता व उत्तरास प्रत्युत्तर दिले नसते. शेवटी दोष बांधला मुनिराजांच्या गळ्यात व लक्ष्मणास

सुचविले की मी अप्रसन्न झालो तुम्हावर. जे बालकांना डिवचतात व विशेष दोष देतात ते संत नव्हेत हे सुचविले. बरे झाले! कसे शालजोडीतले दिले! असे मनात म्हणून लक्ष्मण मनात हसलेही असतील. ही स्तुतीरूपी पुंगी ऐकून मुनींचे मन सापासारखे डोलत असेल पण फूत्कार सोडल्याशिवाय कसे राहतील! आता राम आणखी विनंती करतात.

हिं. तेहिं नाहीं कछु काज बिगारा। अपराधी मैं नाथ तुम्हारा ॥४॥
कृपा कोपु बधु बँधब गोसाईं। मो पर करिअ दास की नाईं ॥५॥
कहिअ बेगि जेहि बिधि रिस जाई। मुनिनायक सोइ करौं उपाई ॥६॥

म. बिघडवि कांहिं न तो कार्याला। अपराधी मी नाथ! आपला ॥४॥
कृपा कोप वध बंधन मजला। करणे स्वामी! निज दासाला ॥५॥
वदा काय करू झट् रुष जाया। मुनिनायक त्या करिन उपाया ॥६॥

अर्थ : त्याने काही सुद्धा कार्याचा बिघाड केला नाही नाथ! मीच आपला अपराधी आहे ॥४॥ कृपा स्वामी! कृपा, कोप वध बंधन जे काही करणे असेल ते मला आपल्या दासाला करा ॥५॥ आपला रोष झटकन जाण्याला मी काय करू ते सांगावे मुनिनायका! (आपण सांगाल) तो उपाय मी करीन ॥६॥

टीका चौ४(१) बिघडवि कांहिं न तो कार्याला - आतापर्यंत २।३ प्रकारांनी लक्ष्मणाची निर्दोषता सिद्ध करून दोष मुनींचाच हे दाखविले. येथे स्पष्ट ठासून सांगितले की त्याने काही सुद्धा बिघाड केला नाही. धनुष्य मोडले हा दोष असेल तर तो मी केला आहे. मी अपराधी आहे. म्हणजेच लक्ष्मण निरपराधी आहे. चोराला सोडून संन्याशाला सुळी देण्याचे प्रयोग राजरोसपण होत आले तरी तो अन्याय आहे. भाव हा आहे की सर्व दोष आपला आहे. आपणच घोर अन्याय केलात. पण हा गूढार्थ मुनींना कळला नाही. मी अपराधी हात जोडून पुढे उभा आहे इत्यादी गोड वाटणाऱ्या वाणीने मुनिराज गुंगले.

चौ. ५(१) कृपा कोप वध बंधन मजला करणे निज दासाला मी अपराधी आहे. सेवक आहे आपण माझे स्वामी आहात. कोणी स्वामी अपराधी सेवकावर कृपा करतात तशी करावी. कृपा करावीशी वाटत नसेल करता येत नसेल तर कोप करावा माझ्यावर. अहाहा! काय हे वात्सल्य! मातृवात्सल्य! आपल्या एकुलत्या एक निरपराधी प्रिय वत्साला न्यायालयाने फाशीची शिक्षा फर्मावल्यावर त्याची जननी जशी बोलेल तसे राम लक्ष्मणासाठी बोलत आहेत. भाव हा की आता लक्ष्मणावर डोळेसुद्धा वटारू नका ते मला सोसणार नाही. (क) कोपाचा जास्तीत जास्त कठोर परिणाम म्हणजे वध करणे. तो माझा करावा. एवढी शिक्षा जास्त वाटत असेल तर व मला बंधनात ठेवण्याने आपला कोप जाऊन समाधान होत असेल तर मला बंधनात ठेवा. किंवा याहून काही निराळी शिक्षा असली तर ती मला करा. मात्र कोणतीही शिक्षा करणे ती मी आपला दास आहे ही गोष्ट विचारात घेऊन करा म्हणजे झाले. (ख) कोपाचे फळ कोणते ते सांगितले पण कृपा कोणत्या प्रकारची करावी सुचविले सुद्धा नाही. सांगून काय उपयोग! ज्या आडात पावसाळ्यात सुद्धा पत्थर ओला होत नाही. त्याचे पाणी उन्हाळ्यात कोणाला केव्हा पाजावे हे सांगून काय

उपयोग! मुनिनायकांना क्षत्रियांचा वध करण्याची फार हौस आहे म्हणून आधी वधाचा उल्लेख केला. अपराधासाठी शिक्षा म्हणून वध केला जातो मांगाकडून. म्हणून ती पदवी नकोशी वाटली कदाचित तर दुसरा मार्ग बंधन सुचविला. पण क्रोध हा मांग हृदयात शिरल्यावर त्या पदवीला असला पुरुष भीत नाही. उलट भूषण मानतो. 'तो किं बंधनी सापडे व्यापक विश्वनिवास' असे कोणी म्हणतील. पण मेघनादाच्या नागपाशात बंधनात सापडले आहेत. मथुरेत कारागृहात जन्म घेतला! धन्य प्रभो! काय ही भक्त वत्सलता! लक्ष्मणाच्या प्रेमानेच ना ही भाषा! 'त्यजुनि असा प्रभु कुणा भजावे!'

चौ. ६(१) वदा काय करुं शट् रुष जाया - माझी दासाची इच्छा एवढीच आहे की आपला क्रोध आता क्षणभात्र राहू नये. का नाही असे वाटणार! ज्या क्रोधाने लक्ष्मणा सारख्या भक्ताला बंधूला. शिव्या मिळाल्या ज्याच्यामुळे सीतेला अर्धनिमेष कल्पासारखे वाटत आहे. ज्याच्या योगाने जनक धाबरून गेले आहेत व पुरनरनारी थरथर कापत आहेत. २७०।६ पहा. तो क्रोध 'अतिकोमल रघुवीरस्वभाव' अशा भक्तवत्सल श्रीरामाला अति अनिष्ट वाटणारच! म्हणून म्हणतात की आपण जो उपाय सांगाल तो क्षणाचा विलंब न लावता योजतो. विप्रकामना पूर्ण करणे हा क्षत्रियांचाच धर्म आहे असे नव्हे; विप्रांचा व इतरांचाही तो धर्म आहेच. 'धर्मस्य त्वरिता गतिः' म्हणून उपाय लवकर सांगा. (क) नशीब एवढेच की 'मुनिनायक' शब्दाने अपमान केला असे अजून वाटत नाही. वाटेल आता थोड्या वेळाने रामाने परशुरामापुढे मोठा पेच टाकला आहे विप्र या नात्याने शिक्षा करावयाची आहे. क्षत्रिय या नात्याने नव्हे. भृगुनाथ सुद्धा काही कमी नाहीत. यावेळी शिक्षेच्या प्रश्नालाच बगल देऊन पुन्हा वैरे माझ्या मागल्या करून, मग नवीन कारण शोधून काढणार!

हिं. *कह मुनि राम जाइ रिस कैसें। अजहुँ अनुज तव चितव अनैसें ॥७॥*
एहि के कंठ कुठारु न दीन्हा। तौ मैं काह कोपु करि कीन्हा ॥८॥
हिं.दो. *गर्भ स्त्रवहिं अवनिप रवनि सुनि कुठार गति घोर ॥*
परसु अछत देखउँ जिअत बैरी भूप किसोर ॥२७१॥
म. *राम! म्हणति मुनि जाइ रुष कसा। अजुन अनुज तव बघे वक्रसा ॥७॥*
कंठस्नान न यास घातले। तर मी क्रोधें काय साधले ॥८॥
म.दो. *स्रवति गर्भ अवनिप रमणि श्रवुनि परशुगति घोर ॥*
परशु असून जिवंत बघु वैरी भूप किशोर ॥२७१॥

अर्थ : मुनि म्हणाले की रामा! माझा रोष कसा जाईल? (तो) तुझा धाकटा भाऊ अजून वाकड्या नजरेने माझ्याकडे पाहतो आहे ॥७॥ (परशूने) याची मान छाटून टाकली नाही तर मी क्रोध करून मिळविले तरी काय? ॥८॥ ज्या परशूची घोर गती ऐकून अवनिपतींच्या स्त्रियागर्भ स्त्रवतात तो परशु (हाती) असता या वैरी महीशपुत्राला काय जिवंत पाहू? ॥२७१॥

शब्दार्थ : वक्रसा - वाकड्यासारखा, वाईट वाकड्या नजरेने. कंठस्नान घालणे - तलवारी सारख्या शस्त्राने मान, कंठ छाटून त्या रक्ताने त्यास चिंब झालेल्या पाहणे अवनिप = भूप. खनी = रमणी क्षत्रियांच्या (गरोदर) स्त्रिया

टीका चौ. ७(१) अजून रामावर आग पाखडण्यास प्रारंभ झाला नाही. प्रेमाचा आविर्भाव आहे. पण त्यांच्याच धाकट्या भावाचा कंठ कापून टाकण्याची प्रबल लालसा आहेच कारण काय तर तो यांच्याकडे वाकड्या नजरेने बघत आहे असे यास वाटले. रामचंद्रानी केलेल्या विनंत्या हात जोडणे इत्यादी सर्व बहिऱ्यांच्या गावात गंधर्वगायनासारखे ठरले. परंतु या सहज सुजाण मुनीना रामानुजाकडे निरखून बघण्याची काय जरूर होती? तोआपला यांच्या दृष्टीपासून दूर जाऊन उभा आहे. मघाशी हसण्याचे निमित्त पुढे केले आता वाईट नजरेने पाहण्याचे निमित्त सापडले वाईट नजर वा चांगली नजर ठरवणारे हेच. फिर्यादी हेच.न्याय देणारे हेच व शिक्षा कृतीत उतरविण्याचा गर्व वाहणारे हेच! सांगतात की हा नजरे समोर जिवंत आहे तोपर्यंत क्रोध जाणे शक्य नाही. तुझ्या धाकाने तोंड बंद आहे तरी डोळ्याने बोलतो आहे!

चौ. ८(१) कंठस्नान न यास घातले...साधले. सार हे की याचा कंठ या कुठाराने कापून याला ठार केल्याशिवाय माझा क्रोध घालविण्यास दुसरे साधन नाही.

दो. (१) अवनिप - रमणि राजांच्या स्त्रिया. भाव हा आहे की त्याला ठार न मारणे म्हणजे या परशूचा व माझ्या क्रोधाचा अनादर करणे आहे. (क) वैरी वाटण्याचे कारण काय? रामाने तर साफ सांगितले की त्याने काही बिघाड केला नाही. तो अपराधी नाही. मग वैरी कसा झाला? आपला कोणी वैरी आहे असे मुनीना कधी वाटत नाही. भूपकिशोर आहे म्हणून वैरी, असे म्हणता येत नाही. कारण या सभेतच दुसरे पुष्कळ राजे आहेत व राम सुद्धा भूपकिशोरच आहेत. पण ते अजून वैरी वाटत नाहीत. उत्तराला प्रत्युत्तर दिले व वाकड्या नजरेने पाहतो आहे असे याना वाटले म्हणून वैरी ठरला! (ख) असं जर आहे तर काढा की माझं मुंडक उडवून, असे लक्ष्मण कदाचित म्हणेल व मग माघार घ्यावी लागेल. त्यापेक्षा आधीच सांगणे बरे असे वाटून योग्य विचार करून मग सांगतात.

हिं. बहइ न हाथु दहइ रिस छाती। भा कुठारु कुंठित नृपघाती ॥१॥
भयउ बाम बिधि फिरेउ सुभाऊ। मोरे हृदयँ कृपा करि काऊ॥२॥
आजु दया दुखु दुसह सहावा। सुनि सौमित्रि बिहसि सिरुनावा ॥३॥

म. हात धजे न, दाहि रुष छाती। हा कुठार कुंठित नृपघाती ॥१॥
वाम विधाता! स्वभाव बदले। कृपा कधी कशि हृदयिं मम वळे ॥२॥
आज दया दुख दुःसह सहवी। सौमित्री विहसुनि शिर नमवी ॥३॥

अर्थ : हात मारण्यास धजत नाही पण रोषाने छाती जळते आहे आणि त्यांचा (सहज) घात करणारा हा कुठार कुंठित झाला आहे ॥१॥ दैव (च) फिरले कारण माझा स्वभाव बदलला! कृपा (दया) कशी असते ती माझ्या हृदयात कधी वळली सुद्धा नव्हती ती आज कशी वळली! ॥२॥ आज दया दुःसह दुःख सोसावयास लावीत आहे. (हे ऐकून) सुमित्रा तनयाने (लक्ष्मणाने) खदखदा हसून मस्तक नमविले ॥३॥

टीका चौ. १(१) हात धजे न परशु उचलून याच्या कंठावर घाव घालण्याची हिम्मत हातालाच होत नाही. तसे झाले असते तर रोप शान्त झाला असता. (क) दाहिरुप छाती! त्या रोपाने हाताचा दाह न करता छातीचा दाह का सुरु केला? गुन्हेगार हात व शिक्षा छातीला? राम अपराधी असता त्या छातीने लक्ष्मणास मारण्याचा हुकूम हाताला दिला. तो त्याने ऐकला नाही हे योग्यच केले. त्याने अन्याय केला नाही. मग रोप त्याला शिक्षा कशी देईल? परशुरामाचा रोप आता न्यायाधीश व अंमलबजावणी करणारा बनला आहे. छातीने अन्याय केला म्हणून तिला योग्य शिक्षा करतो आहे. छातीला जाळतो आहे.

(२) कुठार कुंठित झाला. परशुरामाने परशुला आज्ञा दिली की तो जाऊन स्वतःच संहार करून परत येत असे. हा परशु अश्वत्थामाच्या ब्रह्मास्त्रासारखा राण्यांच्या गर्भाशयात शिरून गर्भ बाहेर काढून त्यांचे तुकडे करीत असे म्हणूनच 'गर्भार्भक निर्दालक' म्हटले आहे. 'श्रुवुनि परशु गति घोर' असेही म्हटले की कुठार कुंठित झाला कुठाराची गती कुंठित झाली. (क) यावरून ठरले की भृगुनाथाने लक्ष्मणाला मारण्याची आज्ञा परशूला दिली पण तो जागेवरून हालला नाही त्याची गमन शक्ती गति नष्ट झाली. (ख) कुठाराची गति केव्हा कुंठित झाली असावी! ज्यावेळी श्रीरामाने भार्गवाला हात जोडून सांगितले की माझा वध करा, पण लक्ष्मणावर रागाऊ नका. त्याच वेळी भगवती दैवीमायेने कुठाराची गती कुंठित केली व हातातील शक्ती काढून घेतली! त्यामुळे हात चालेना व परशु जागचा हालेना. छाती उतावीळ झाली आहे ठार मारण्यासाठी म्हणून तिला क्रोध भाजू लागला. अशी, सर्व बाजूनी नाड्या आखडून गेल्यामुळे कुचंबणा झाली आहे. सहस्रार्जुनाचे वृक्षाच्या शाखांसारखे बाहू ज्या ज्या परशूने एकेका फटक्याने तोडून टाकले तोच परशु आज स्तंभित झाला हातांनी हिम्मत होत नाही हे जाणून उघड सांगतात की –

चौ. २(१) वाम विधाता स्वभाव बदले - स्वभाव कधी बदलत नाही. चांगला असो की वाईट असो. स्वभाव एकदम, एकाएकी बदलला म्हणजे नक्की समजावे की तो हरिमायेचा प्रभाव आहे. हा सिद्धान्त सतीमोह प्रकरणात अगदी स्पष्ट झाला आहे. सज्जन असून एकाएकी विपरीत कृती घडली किंवा दुर्जन असून त्यास सुबुद्धी झाली व सत्कृत्य चुकून घडले की तो भगवंताच्या मायेचा खेळ आहे असे समजावे व एकाला निंदू नये. दुसऱ्याला वाटल्यास वंदावा. हे मुनिनायक मानतात की वाम विधाता. दैव फिरले. म्हणून स्वभाव बदलला. हे म्हणणे अंशतः खरे आहे. विधाता = परमात्मा असा अर्थ न घेता विधाता = विधी = दैव असा अर्थ घेतला इतकेच. 'राम करू इच्छिति ते घडते' लक्ष्मण मारला जाऊ नये व युद्धाचा प्रसंग त्या दोघात येऊ नये ही रामाची इच्छा स्पष्ट दिसली आहे. रामाची इच्छा तीच दैवीमाया तिने भराभर बदल करून टाकला. अकरुण मुनींच्या हृदयात करुणेचे दयेचे कोमल किरण डोकावू लागले. ते त्यांच्या हृदयात असह्य होत आहेत.

(क) स्वभाव बदलल्याचे गमक! 'कृपा कधी कशि हृदयि मम वळे' कृपा म्हणजे काय, कशी असते, हे ज्यांच्या हृदयास स्वप्नात सुद्धा माहीत नव्हते. त्यास आज असे वाटू लागले आहे की या कुमाराला मारू नये. खरदूषणांनी रामलक्ष्मणास पाहिल्याबरोबर त्यास वाटले की 'अनुपम पुरुष वधा लायक नाही ॥ केली भगिनी यदपि कुरुपहि' हे मोठे कारण असता व ते राक्षस असता

त्यांच्या हृदयात निसर्गतःच कृपा उत्पन्न झाली पण त्याना त्या बद्दल दुःख झाले नाही. आणि हे महामुनी, गुरुवर असून यांच्या हृदयात कृपा येताच यांना दुःख होत आहे. क्रोधी स्वभावाचे याच्या इतके भडक उठावदार व सजीव चित्र क्वचितच पाहण्यास सापडेल.

चौ. ३(१) आज दया दुःख दुःसह सहवी. दया= कृपा, 'कारुण्य करुणा घृणा ॥ कृपा दया अनुकम्पा स्याद् अनुक्रोशोऽपि' (अमरे) हिंसादिकापासून रक्षण करण्याची जी अन्तःकरण प्रवृत्ती तिचे नाव दया, कृपा, अनुकंपा, हृदयात दया कृपा करुणारस थोडासा उत्पन्न झाला याबद्दल याना दुःसह दुःख होत आहे! हिंसा करण्याची तन मन वाणीला लागलेली शेकडो वर्षांची चट त्या दया वृत्तीमुळे आज अतृप्त राहणार असे वाटून मनाला दुःसह दुःख होत आहे. दयेने दुःख! ही गोष्ट अतिहास्यास्पद नाही काय? हास्यास्पद असली तरी दुःख होत आहे ही वस्तुस्थिती आहे. 'प्रतिकूल वेदनीय दुःखम्।' मनाला प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करणारी प्रत्येक गोष्ट दुःखदच वाटते. दुःख सुख, शोक मोहादी सर्व मनाचे विकार आहेत. फुटकी कवडी दान देण्याची सुद्धा ज्याला सवय नाही त्याला हजार रुपये दान देणे भाग पडू लागले तर त्यास दुःसह दुःख होणारच. तसाच प्रकार येथे घडत आहे. दैव यांच्यावर बलात्कार करीत आहे. बलात्कार करणारी शक्ती नेहमी साकार व दृश्य असते असे नाही. क्रोध व दया या दोन तमः प्रकाशवत विरोधी गोष्टींचा संबंध आल्याने दुःख होत आहे.

(क) या दुःखातून याना जो कोणी सोडवील किंवा सोडविण्यासाठी धावत येईल तो सु-मित्रच असणार. 'दुःखगिरी निज, रज सम जाणत। मित्रदुःख रज सुमेरु वाटत' 'विपदीं स्नेहा शतपट करती' 'बल अनुमाने सदा हित करी' (४।६।२-६) ही सुमित्राची लक्षणे प्रभूनीच सांगितली आहेत. म्हणून ज्यानी मेरुसारखे दुःख दिले ते रजासारखे सोसून याना होणारे रजाएवढे दुःख मेरुसमान मानून दैवाने उभ्या केलेल्या या दुःखातून, आपत्तीतून सोडविण्यास सु-मित्रावर सौमित्री (लक्ष्मण) धावून येतात. पुढे काय बोलणार हे या शब्दाने सुचविले.

(२) विहसुनि शिर नमवी - मुनीचे वरील भाषण अत्यंत हास्यास्पद आहेच. त्यामुळे सुविचारी सर्वच लोक मनात हसले असतीलच. पण लक्ष्मणाच्या या विकट हास्यास दोन कारणे आहेत. मुनीना आणखी चिडविणे हा एक हेतु आहेच. भृगुनाथांची अशी केविलवाणी दशा कशाने झाली हे लक्ष्मणास उमगले. व हरिमायेचा खेळ जाणून हसू आले. राम परमात्मा आहेत. हे लक्ष्मण कधी विसरलेले नाहीत. म्हणून तर इतक्या धीटपणाने अनेक वेळा बोलले, आता शेवटी एकदा बोलतील. (क) शिरनमवी - शिर नमविले ते हरिमायेला. 'कथिती हसुनि महेश हरिमायाबल विदित हृदिं' (१।५१।) 'तदा राममाये शिर नमिले। जिनें सतिमुखि मृषा वदविले ॥ एवढा फरक केला म्हणजे ती वचने येथे तंतोतंत लागू पडतात. शिवाच्या जागी लक्ष्मण इतकाच फरक. सती मोहात सत्यवादिनी सतीला पतीजवळ खोटे बोलण्याला लावली तर सहज अकारण क्रोधी स्वभावनिर्दयाच्या हृदयात दया उत्पन्न करून ती उत्पन्न झाल्याचे वदविले.' 'रघुपति करि जैं ज्या जसा होइ तसा तैं प्राणि ॥ कोणि मूढ ना ज्ञानि' (१।१२४) स्वभाव बदलल्याचा अनुभव येत असून राम कोण आहेत हे अजून कळत नाही म्हणूनही त्या हास्याची तीव्रता वाढली. पाहणाराना सहजच वाटणार की लघुकुमार खोटा अभिमानीने मुनीला नमस्कार केला! आता लक्ष्मण मुनीना सांगतात -

हिं. बाउ कृपा मूरति अनुकूला। बोलत बचन झरत जनु फूला ॥४॥
जौं पैं कृपाँ जरिहिं मुनि गाता। क्रोध भएँ तनुराख बिधाता ॥५॥

म. वायु कृपा मूर्ती अनुकूल। वदता वचन झरति जणुं फूलं ॥४॥
मुने कृपा जाळी गात्रा जर। क्रोधे राखो तनु धाता तर ॥५॥

अर्थ : कृपारूपी वायु आहे. आपण अनुकूलतेची मूर्ती आहात व आपण जे शब्द बोलता ती फुलेच टपटप गळत आहेत ॥४॥ मुनी महाराज कृपा जर आपल्या शरीराला जाळीत असेल तर विधाता (धाता) क्रोधाने आपल्या शरीराचे रक्षण करो ॥५॥

टीका चौ. ४(१) या चौपाईत रूपक असून व्यंग्य आहे. मुनी म्हणाले की दयेने कृपेने दुःख सोसावयास लावले त्यावर हे उत्तर आहे. मुनि = एक वृक्ष, शब्द = फुले व कृपा = वायु, वारा सुटला म्हणजे वृक्षांची फुले गळून पडतात. मुनी म्हणाले की कृपा प्रतिकूल आहे. भृगुपतीची मूर्ती कराल आहे. हे म्हणतात अनुकूल आहे. 'भृगुपति वेषा भीषण पाहति। भय विव्हळ सब उठले क्ष्मापति' (२६९।१) जसा वृक्ष असेल तशी फुले पडावयाचीच. कराल मूर्तीची शब्दरूपी फुले कराल भीषणच आहेत. भीषण मूर्तीला कृपा अनुकूल नसून क्रोध अनुकूल असतो. म्हणून कृपा = क्रोध, अनुकूल मूर्ती = प्रतिकूल भीषण देह. फुले विषारी शब्द हा व्यंग्यार्थ आहे. भाव हा की आपल्या हृदयात कृपा उत्पन्न झाली असती तर असे परस्पर विरोधी भाषण केलेच नसते. (क) मूर्तिःकाठिन्य काय योः मूर्ति = काठिन्य, कठोरता, किंवा देह. आपण कठोरतेची मूर्ती आहात नी म्हणता की कृपा उत्पन्न झाली व ती दुःख देत आहे. मूर्ती = मोह किंवा ढीग. आपण मोहाची रास आहात. म्हणून म्हणता की दया दुःख देत आहे. दयेने दुःख न होता शांती, सुख मिळते. 'दया धरमका मूल है' व धर्माचे फळ सुख असते.

चौ. ५(१) कृपेने जर अंगांची लाही होत असेल तर आपण त्या कृपाग्नीने जळू नये अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून मी ब्रह्मदेवास प्रार्थना करतो की त्याने आपल्या ठिकाणी पाहिजे तेवढा क्रोध उत्पन्न करावा पण आपले रक्षण करावे. भाव हा आहे की माझ्यावर कृपा केल्याचे सोंग कशाला? वाटेल तेवढा क्रोध आणा व मला ठार मारा पाहू! कसे मारता ते तरी पाहण्यास सापडेल! हात पोचत नाही नी म्हणे द्राक्षे आंबट! लक्ष्मणाशी बोलण्याची आता छातीच नाही होत. रामाने दाबून हा दबत नाही. विश्वामित्राचा काडीचा आधार घेतला तो तारीत नाही. म्हणून अनेक अज्ञानी जीवांचा उद्धार करणाऱ्या जनकांनी हात दिला तर पाहतात यत्न करून

हिं. देखु जनक हठि बालक एहू। कीन्ह चहत जड़ जमपुर गेहू ॥६॥
बेगि करहु किन आँखिन्ह ओटा। देखत छोट खोट नृप ढोटा ॥७॥
बिहसे लखनु कहा मन माहीं। मूदें आँखि कतहुँ कोउ नाहीं ॥८॥

म. जनका बालक जड हट्टे हा। करू पाहतो यमपुरिं गेहा ॥६॥
डोळ्या आड शीघ्र कर, छोटा। दिसे परी खोटा नृप पोर्टा ॥७॥
विहसुनि लक्ष्मण म्हणति मनांही। मिटतां नेत्र कुठे कुणि नाही ॥८॥

अर्थ : जनका! हा जड बालक हट्टाने यमपुरीत घर करू इच्छितो. (जाऊन राहण्याची इच्छा करीत आहे) ॥६॥ त्याला लवकर डोळ्याआड करा. दिसतो छोटा पण हा राजाचा पोरगा (पोर्टा पोर = मुलगा) अगदी खोटा आहे ॥७॥ लक्ष्मण मोठ्याने हसून मनात म्हणाले की डोळे मिटले म्हणजे कोणि कुठे नाही ॥८॥

टीका चौ. ६(१) जनकास जड म्हणणारे हे मुनिनायक आता त्यानाच हाक मारू लागले! भाव हा की जरी माझ्या हृदयात दया उत्पन्न झाली आहे तरी याला जर माझ्या डोळ्यासमोरून लवकर बाजूला नेला नाहीत तर तो पुन्हा दृष्टीस पडला म्हणजे माझा क्रोध अनावर होईल व तो मारला जाईल. तुमच्या जावयांचा धाकटा भाऊ म्हणून तुम्हास बजावतो. पण हेच पुढे जावयाला सुद्धा ठार मारण्याची भाषा बोलणार आहेत! क्रोधाने शक्तीचा ऱ्हास होत असल्याचे व धमक्या देऊन अब्रू वाचविण्याच्या यत्नाचे हे द्योतक आहे. लघुकुमार खोटा अतिभारी हे लोकांचे शब्द कानावर आलेच होते. 'गप्प रहा. अनुचित बरं नाही' या जनकाच्या वचनाने थोडा वेळ तोंड बंद होते हे स्मरणात आहे म्हणून वाटले की त्यांचा अंकुश यांच्यावर चालेल. एकदा बाजूस सरला म्हणजे कटु उत्तरे तरी ऐकावी लागणार नाहीत. इत्यादी कारणांनी जनकांचा धावा केला.

चौ. ८(१) विहसुनि लक्ष्मण म्हणति मनाही - विशेष हसण्याचे कारण हेच की आता ते कृपेचे पूर कुठे गेले? जनकाना दम भरला प्रथम ते हेच ना! माझ्याकडे पाहण्याचा आता धीर नाही होत म्हणून काय पळवाट! इत्यादी विचार येऊन हसले. बोललेही असते उघड, पण जनक काय कौल देतात तो पाहू या असे ठरवून बोलले नाहीत. जनकांस आता थोडे मर्म कळलेच असेल. ते कशाला बोलतात! जनकाचा आधार मिळत नाही असे ठरताच रामावर घसरले. (क) मिटता नेत्र कुठे कुणि नाही भाव हा की बाजूस हटवीपर्यंत अनेक वेळा दिसणार व नेत्रांना पीडा होणारच त्यापेक्षा स्वतः डोळे मिटले म्हणजे वेळ मुळीच न लागता कोणी सुद्धा दिसणार नाहीत. येथे दृष्टिसृष्टि वाद सुचविला आहे. दृष्टि आहे. (अन्तब्रह्म) तोवर सृष्टि आहे, गाढ झोपेत काय आहे!

हिं.दो. *परशुराम तब राम प्रति बोले उर अति क्रोधु।*
संभु सरासनु तोरि सठ करसि हमार प्रबोधु ॥२८०॥

म.दो. *परशुराम रामास तैं वदले हृदिं सुक्रोध ॥*
शंभु धनू भंगूनि शठ करिशी अम्हां प्रबोध ॥२८०॥

अर्थ : (जनक काही बोलत नाहीत असे पाहिले) तेव्हा हृदयात अत्यंत क्रोध आल्यामुळे परशुराम रामास म्हणाले की शठा! शंभु धनुष्य भंगून पुन्हा आम्हालाच उपदेश करतोस? ॥२८०॥

टीका दो. (१) हृदिं सुक्रोध = हृदयात अति क्रोध येण्याचे कारण की हा पोर जनकाचे ऐकणारा नाही म्हणून ते बोलले नसतील. पण ह्याच्या नुसत्या डोळ्यांच्या खुणेने तो दबतो. थोडा वेळ याने त्यास बाजूस काढला असता तर तो सहज गेला असता. भावाच्या कडून माझा अपमान करावा असे याच्याच मनात असले पाहिजे. म्हणून तर भावाची कड घेतो. इतका वेळ मी ह्याला चांगला समजलो पण ते आपले चुकलेच. हाच सगळा कळीचा नारद आहे. यानेच तर धनुष्य

मोडले. अशा विचारानी क्रोध भडकला. (क) शंभु धनू - ज्या धनुष्याने जगाचे कल्याण होते (भवति) ते धनुष्य मोडणारा हाच आणि पुन्हा आम्हालाच उपदेश! याचेच नाव शठ. चोर तर चोर नी पुन्हा शिर जोर! माझ्या सारख्या जगविख्यात महापुरुषाला हा कालचा पोर उपदेश करणार! 'गांधिल बालक सम स्वभावहि' वगैरे रामचंद्रानी सांगितले त्याच्या आधारावर आता त्यांच्यावर आग पाखडण्यास प्रारंभ केला. राम जेव्हा बोलले तेव्हा ती वचने क्रोधाला कारण झाली नाहीत. मला कृपा कोप वध बंधन वाटेल ते करा इत्यादी सांगितले ते जणूं ऐकूच गेले नाही. मध्यंतरी स्वतःचे बोलणे झाले. लक्ष्मण बोलले नंतर जनकाचा आधार घेऊन पाहिला. तोपर्यंत त्या उपदेशाची जणू आठवणच नव्हती. टाकून बोलण्यास काहीतरी निमित्त पाहिजे म्हणून ते मागले मुद्दाम उकरून काढले.

सूचना - आतापर्यंत परशुराम स्वतःबद्दल एकवचन वापरीत आले. पण येथे 'हमार' 'आम्हा' हे बहुवचन वापरले. रामचंद्रास प्रथम बहुवचनाने संबोधून नंतर प्रेमळ एकवचन वापरले. पण अपमानकारक वापरले नव्हते. येथे शठ म्हटले. रामचंद्र नाथ, प्रभु, असे म्हणून आतापर्यंत बहुवचनाने आदराने बोलले व स्वतःविषयी एकवचनच वापरले. आता काय फरक पडतो तो दिसेल. भृगुपती आणखी म्हणतात.

हिं. *बंधु कहइ कटु संमत तोरे। तू छल विनय करसि कर जोरें ॥१॥*
करु परितोषु मोर संग्रामा। नाहिं त छाड कहाउब रामा ॥२॥
छल तजि करहि समरु सिवद्रोही। बंधु सहित न त मारउँ तोही ॥३॥
भृगुपति बकहिं कुठार उठाएँ। मन मुसुकाहिं रामु सिर नाएँ ॥४॥

म. *बंधु वदे कटु तुझी संमती। तू कर जुळुनि करिशि छल विनती ॥१॥*
मज तोषवी करुनी संग्रामा। ना तर सोड 'राम' तव नामा ॥२॥
त्यज छल कर रण शंभूद्रोही। नातर सानुज तुज वधतो ही ॥३॥
परशु उगारुनि भृगुपति बकती। स्मित मनिं करुनि राम शिर नमती ॥४॥

अर्थ : तुझा भाऊ कडू बोलतो ते तुझ्याच संमतीने आणि तू हात जोडून कपटाने प्रार्थना करतोस ॥१॥ माझ्याशी युद्ध करून मला संतुष्ट कर नाही तर 'राम' हे तुझे नाव (लावणे) सोडून दे ॥२॥ शिवद्रोह्या! कपट सोड व माझ्याशी युद्ध कर, नाहीतर तुझा, तुझ्या धाकट्या भावासहित वध करतो ॥३॥ याप्रमाणे भृगुपती परशु उगारून बकवाद करू लागले (तेव्हा) रामचंद्रानी मनात स्मित करून मस्तक नमविले ॥४॥

टीका चौ. १(१) बंधु वदे कटु तुझी संमती - तुझा भाऊ तुझ्या आज्ञेत आहे तो तुझ्या नुसत्या डोळ्यांच्या इशाऱ्याने दबतो. असे असून तू त्याला दाबीत नाहीत. यावर तो करतो बोलतो ते सर्व तुला आवडते. तूच त्याला पढवून ठेवला असशील. तू मात्र अगदी हात जोडून वर वर नाथ! प्रभु! वगैरे म्हणत गोड गोड बोलून तेच करतोस. तो उघड उघड बोलतो व तू कपटानेआडून बाण मारतोस. सिद्ध साधकपणा करण्याचे ठरवूनच तुम्ही आरंभ केला असेल. येथे रामचंद्रास कपटी ठरविले!

चौ. २(१) मज तोषवि करूनी संग्रामा - भाव हा की मी आता तुझ्या गोड गोड विनंत्यानी फसणार नाही. तेवढ्याने संतुष्ट होणारा मी नाही. काय करू म्हणून विचारलेस ना? मी सांगतो की माझ्याशी युद्ध कर. युद्ध करण्याची ताकद नसेल तर राम हे नाव लावावयाचे, सांगावयाचे बंद कर, सोडून दे. सार हे की विश्वविजय केलेला राम मी हयात असता माझे नाव तू लावतोस म्हणजे काय? वाटेल त्या फाटक्या तुटक्याने राम नाव लावावयाचे की काय? अ. रामायणात असे स्पष्ट म्हटले. 'त्वं राम इति नामा मे चरसि क्षत्रियाधमा ॥ द्वं द्व युद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रियास्ति... यै' (१।७।१२)

चौ. ३(१) 'शंभुद्रोही - शंभुशरासन मोडले म्हणून शंभुद्रोही, शिववैरी ठरले!' (क) त्यज छल - काही तरी युक्त्या प्रयुक्त्या निमित्त काढून युद्ध टाळू नकोस. शंभुद्रोही तितके माझे वैरी होत. अपराधी वैऱ्याला जिवंत ठेवणारा ब्राह्मण मी नाही. ब्रह्मण्यतेचे सोंग आणून प्राण वाचविण्याचा प्रयत्न करू नकोस. (ख) युद्ध केलेस तर तुला व तुझ्या भावाला सुद्धा मारून टाकीन. 'त्याने काही कार्याचा बिघाड केला नाही. मी अपराधी आहे. वध वगैरे जे करणे ते मला करा' असे जे राम म्हणाले आहेत त्यावर हे उत्तर आहे. भाऊ म्हणत होता की मला मारा त्यावेळी का मारला नाही व माझा वध करा वगैरे राम म्हणाले. म्हणाले ह्या वेळी त्या प्रश्नाना बगल का दिली? एकंदरात वृथाभिमानी दुर्बलाचे बल निष्क्रिय क्रोध! त्याला पोरं सुद्धा भीत नाहीत.

चौ. ४(१) बसणे = मिथ्या प्रलाप करणे व्यर्थ काही तरी बडबडणे सूचना - भृगपतीने रामाची जी निंदा केली ती व्याजस्तुती म्हणून लावता येत नाही. गोस्वामी रामभक्त आपल्या उपास्याची निन्दा करणारे शब्द त्यांना लिहावे लागले म्हणून म्हणतात की भृगुपतीची ही नुसती बकबक आहे. असत्य, असंबद्ध प्रलाप आहेत. इतर सर्व मुनी रघुवीरास अति सरळ, सहज सरल म्हणत असून हे म्हणतात कपटी! 'प्रिय शिव सम मजला नहिं कोणी' (१।१३८।६) 'शंकर भजन विना नर भक्तीन मम लभतात' हे ज्यांचे गुप्त मत आहे. त्याना हे मुनी शिवद्रोही म्हणतात. हे खोटे आरोप नाहीत काय? मोहांध, मदांध, व क्रोधांध झालेल्यांचे असेच असते.

(२) स्मित मनिं करुनि राम शिर नमती - स्मित करण्याचे कारण आपल्या मायेचे विशाल बल दिले हेच 'निज मायाबल विशाल बघुनि। दीन दयाल वदति, मनिं हसुनी' (१।१३२।८) मस्तक नमविले त्याचे कारण स्वगत भाषणानंतर स्पष्ट होणार आहे. पुढील स्वगत भाषणात जगाचा न्याय काय आहे व व्यवहारात पुष्कळ वेळा सद्गुण सुद्धा दोष कसे ठरतात हे दृष्टान्तासह सांगतात.

हिं. गुनह लखन कर हम पर रोषू। कतहुँ सुधाइहु ते बड़ दोषू ॥५॥
टेढ़ जानि सब बंदइ काहू। बक्र चंद्रमहि ग्रसइ न राहू ॥६॥
राम कहेउ रिस तजिअ मुनीसा। कर कुठारु आगें यह सीसा ॥७॥
जेहिं रिस जाइ करिअ सोइ स्वामी। मोहि जानिअ आपन अनुगामी ॥८॥

म. रोष अम्हावर दोषी लक्ष्मण। क्वचित् सरलता महा दोष पण ॥५॥
जाणुनि वक्र करिति सब नमना। राहु न करि वक्रेन्दू ग्रहणा ॥६॥
राम म्हणति रुष सोडा मुनिवर। पुढे शीर्ष हें, कुठार करिं वर ॥७॥
क्रोध जाइ ते करणें स्वामी। मजला समजा निज अनुगामी ॥८॥

अर्थ : (राम मनात म्हणतात) दोष केला लक्ष्मणाने व रोष आमच्यावर (या वरून ठरते की) कधी कधी सरलता हा सुद्धा (पण) मोठा दोष ठरतो ॥५॥ चंद्र वाकडा आहे असे जाणून सर्व नमन करतात. (लवतात, नमतात, त्याच्यापुढे) राहु वक्र चंद्राचे (इन्दु = चंद्र) ग्रहण करीत नाही (त्याला ग्रासीत नाही) ॥६॥ राम म्हणाले मुनीश्रेष्ठा! आपण रोष सोडून द्यावा. हे माझे मस्तक आपल्या पुढे आहे व आपल्या हातात तीक्ष्ण (वर = उत्तम) कुठार आहे. ॥७॥ जेणे करून क्रोध जाईल ते करावे. (मात्र) मला आपला अनुचर - सेवक समजावा ॥८॥

टीका चौ. ५-६(१) गुनह हा फारसी शब्द आहे. त्याच्या अर्थ अपराध दोष, हा आहे.

सूचना - हे भाषण 'शिर नमती' (चौ. ४) असे रामचंद्रानी भृगुपतीपुढे आपले मस्तक नमविल्यावर मान वाकविल्यावर, मनात केलेले आहे. हे नाटकातील स्वगत भाषण आहे. हे 'राम म्हणती रुष सोडा मुनिवर' या (चौ. ७) उल्लेखावरून स्पष्ट आहे. तेथे राम मुनीशी बोलू लागले आहेत. जसे मनात स्मित केले तसे स्मित करीत असता हे मनात म्हटले (क) दोषी लक्ष्मण 'विघडवि कांहि न तो कार्याला। अपराधी मी नाथ आपला' असे राम म्हणाले असता लक्ष्मण दोषी असे मनात तरी कसे म्हटले? रामचंद्राच्या त्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे की धनुष्यभंग हा दोष लक्ष्मणाचा नाही. भृगुपतींच्या कोपकृशानूत अपमान उपहास, वक्रोक्ती इत्यादी आहुती घालून तो भडकवला हा दोष लक्ष्मणाचा नाही असे म्हणवेल काय? रामचंद्रांनी दोनदा दाबला तरी हसणे व बोलणे टिंगल करणे चालूच ठेवले हा दोष जर लक्ष्मणाने केला नसता तर 'गप्प बसा, अनुचित बरं नाही' असे जनक का म्हणाले असते व 'लघु कुमार खोटा अति भारी' असे लोकांनी का म्हटले असते! हा दोष लक्ष्मणाने केलाच म्हणून राम मनात म्हणतात की यांना चिडवले हा दोष लक्ष्मणाचा व आमच्यावर रोष हा न्याय चांगला!

(ख) धनुष्य भंगाचा अपराध पूर्वीच कबूल करून त्या अपराधाबद्दल वध, बंधन वगैरे पाहिजे ती शिक्षा करा असे आधीच सांगितले तेव्हा क्रोध आला नाही. आता जो क्रोध आहे तो त्याच्या अपराधाबद्दल नसून 'तू कर जुळुनि करिशि छल विनती' व करिशी अम्हा प्रबोध! हे नवे आरोप गुन्हेपत्रकात (Charge Sheet) पाठीमागून दाखल केले गेले म्हणून आला आहे. जुन्या आरोप पत्रकातील आरोप आरोपीने मान्यच केला आहे. पण कोर्टाने 'कोर्टाची बे अदबी' (Contempt of Court) या नावाखाली तात्कालिक जो आरोप ठेवला त्या बद्दल आरोपी आपल्या मनाशी म्हणतो की गुन्हा सरळपणाने कबूल करून सरळ जबाब दिले त्याचे हे बक्षीस आम्हाला! व तो दुसरा आरोपी तावातावाने अब्रूचे धिंडवडे काढीत होता तेव्हा हात धजत नव्हता व छाती धडधडत होती कोर्टाची! त्याच्या डोळ्यांकडे पाहण्याचे धाडस होत नव्हते. हा आहे रामचंद्रांच्या म्हणण्याचा भाव. सार हे की 'क्वचित सरलता दोष महा' सरलपणा सरळ वागणूक हा काही वेळा व्यवहारात मोठा दोष ठरतो. पण ज्याचा जो स्वभाव आहे तो बदलत नाही सरलता हा कांही वेळा व्यवहारात दोष असला तरी त्याने आध्यात्मिक उन्नतीच होते. सद्गुणांचे व्यवहारातील दुष्परिणाम देह असेपर्यंतच भोगावे लागतील. पण देहपातानंतर त्यांचा परिणाम श्रेयस्करच होतो. आता दृष्टान्तासह व्यवहारातला उलटा प्रकार सांगतात.-

चौ. ६(१) जाणुनि वक्र करिति सब नमना - लक्ष्मण वाकडी तिकडी, बोचक ठणठणीत उत्तरे देत होता त्यामुळे त्याच्याशी बोलण्यासच काय त्याच्याकडे बघण्यास सुद्धा भीती वाटू लागली त्यावरून हा सिद्धान्त सांगितला. वाकडा, धटिंगण, ठोशाला दोन ठोसे देणारा पाहिला म्हणजे गुंड सुद्धा नमतात. पण जरा मऊ गरीब स्वभावाचा माणूस पाहिला की अस्तनी सारण्याचा जोर त्याच गुंडांना व रात्रट पोराना सुद्धा येतो. या सिद्धान्ताचा अनुभव भारतात आज कित्येक शतके आम्हाला येत आहेच. (क) द्वितीयेचा चंद्र बारीक, लहान, कोर असते. पण त्याला गिळण्याची छाती राहूला होत नाही. कारण त्याला माहीत आहे की तो वक्र वाकडा आहे. त्याची दोन टोके घशात अडकून घसा फाटेल पौर्णिमेचा चंद्र त्या चंद्र चकोरीच्या कितीतरी पटीनी मोठा असला तरी अगदी गरगरीत गुळगुळ गोटा! खुपण्याची जरासुद्धा धास्ती नाही. त्यामुळे राहू त्याला बिनधोक गिळतो. भाव हा की चावायचे नसले तरी सर्प जर फूत्कारणार नाही तर बायका सुद्धा त्याची दोरी करतील! आता मान नमविलेली असताच राम मुनींना सांगतात.

चौ. ७(१) पुढे शीर्ष हे कुठार करिं वर - कृपा कोप वध बंधन वगैरे पाहिजे ते करा असे पूर्वी म्हटले त्यावेळी मान वाकवून पुढे केली नव्हती. त्यामुळे मानभावीपणा आहे असे मुनीना वाटले म्हणून आता मान वाकवून तेच सांगितले या नाट्यकृतीने मुनींच्या युद्ध कर, नाहीतर नाव सोड नाहीतर दोघांना ठार मारीन या सशर्त आज्ञेचे उत्तर दिले गेले . या विनंतीने सुचविले की तुम्ही मुनी असल्यामुळे युद्ध करणार नाही. नाव सोडणार नाही. मी जिवंत आहे तोपर्यंत भावाला मारून देणार नाही. या मानेचे पाहिजे तर तुकडे पाडा नाहीतर दुसरे वाटेल ते करा. मागल्या वेळची अट 'करणे गणुनी दास आपला' येथे 'मजला समजा निज अनुगामी' या शब्दात आहेच. भाव हा की मुनीवर,विप्र, म्हणून मान वाकविली आहे. क्षत्रिय, वीर, विश्वविजयी म्हणून नव्हे. भापणात स्वधर्म रक्षणाची किती आदर्श सावधानता! युद्धाला आव्हान दिल्यानंतर क्षत्रिय क्षत्रियापुढे मान वाकवीत नाही. मारतो नाही तर मरतो. २७९।५-६ मधील भावच येथे आहेत 'नाथ' या जागी 'स्वामी' शब्द आला इतकेच. (क) तोच अर्थ व त्याच गोष्टी येथे सांगून प्रभूनी सिद्ध केले की त्यावेळी हात जोडून केलेली विनंती छलयुक्त नव्हती. आता जितकी सरळ आहे तितकीच पूर्वी होती व पुढेही असणारच. रघुवराचे सहज सरल वचन भृगपतीलाच कुटिल वाटले असे नाही त्यांच्या अतिप्रिय कैकयी मातेला सुद्धा वाटले आहे. 'सहज सरल रघुवर वचन कुटिल मानि कुमती हि॥ जाई जळू जळिं वक्रगति सलिल समान जसेही' (२।४२) याने सिद्ध झाले की भृगुपतीला कुमती उपजली आहे व त्यांचीच चाल वक्र, कुटिल आहे.

विशेष लक्षात ठेवा (१) या प्रकरणात सच्छील, धर्मशील मुनी व क्रोध यांचे चित्र आहे. (२) राम वनगमनात कैकयी व क्रोध या चित्रात एक धर्मशील सज्जन राजा पति व सुशीलवती पतिव्रता स्त्री यांचे चित्र आहे. (३) अंगद रावण संवादात रावणासारखा राक्षस व क्रोध यांचे चित्र रंगविले आहे. या तिन्ही चित्रात हेच दिसते की क्रोधाच्या मुठीत गेलेली व्यक्ती, साधुपुरुष, ब्राह्मणमुनि असो की सच्छील पुत्रवती पतिव्रता स्त्री असो की रावणासारखा राक्षस असो परिणाम सारखाच दिसेल. परिस्थित्यनुरूप हेतु कारणे निराळी असतील पण क्रोधाचे कार्य सारखेच. क्रोध हे रुद्राचे स्वरूप असल्यानेच की काय मानसात ११ प्रसंगात क्रोधाचे कार्य दाखविले आहे.

त्याच्याशी दो. २७७ टीकेत दिलेल्या संस्कृत श्लोकांची तुलना करून पहावी. हे सर्व प्रसंग एकापुढे एक क्रमाने घेऊन -

क्रोध न म्हणे हा गुरु। तयास मी कैसा मारू। क्रोध हा मांग पामरु। अविचार सिंधु ॥१॥ क्रोध न म्हणे मी पतिव्रता। नाही देव पतीपरता। न विचारी प्रिय भर्ता। जगेल की मरेल ॥२॥ क्रोध न म्हणे वडील बंधु की हा परम सच्छील सिंधु। तया मी कैसा निखंदु। मारू रणांगणी ॥३॥ अशा प्रकारे एक समास (मृत्यु न म्हणे सारखा) सहज लिहिता येईल. कवींनी प्रयत्न करण्यासारखा आहे. मात्र समर्थांच्या नावावर घुसडून देऊ नये. 'क्रोध व त्यावरून बोध' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

युद्ध का करीत नाहीत याचे कारण सांगून भावाची बाजू पुन्हा मांडतात.

हिं. दो. ***प्रभुही सेवकहि समरु कस तजहु विप्रवर रोसु ॥***
वेषु बिलोके कहेसि कछु बालकहू नहिं दोसु ॥२८१॥

म. दो. ***युद्ध कसे प्रभु सेवकीं त्यजा विप्रवर रोष ॥***
वेष बघुनि वदला जरा बाळाचाहि न दोष ॥२८१॥

अर्थ : प्रभु (स्वामी) व सेवक यांच्यात युद्ध कसे होऊ शकेल (म्हणून) विप्रोत्तम रोष टाकून द्यावा. (लघुबंधु) आपला वेष पाहून थोडेसे बोलला (म्हणून) त्यात त्या बाळाचाही (कांही) दोष नाही ॥२८१॥

टीका दो. (१) भृगुनाथ ब्राह्मण म्हणून प्रभु = स्वामी व राम क्षत्रिय म्हणून सेवक. यांच्यात युद्ध व्हावे. यांनी युद्ध करण्यास हरकत नाही. असे शास्त्रांनी सांगितले आहे काय? व कुठे झालेले कोणी पाहिले असते तर निदान कळले असते की ते युद्ध कसे असते. हे युद्ध स्वामींची शोभा वाढविणारे होणार की सेवकाला कलंक लावणारे होणार. आपली युद्धतृष्णा क्रोधाच्या उष्णतेने उत्पन्न झालेली आहे. खरे पाहता युद्धाची आवश्यकताच नाही. द्वंद्व युद्धाचे आव्हान क्षत्रियांनी क्षत्रियांना द्यावे व त्यानी ते स्वीकारावे यात दोघांची शोभा आहे. पण ब्राह्मणाने ते देणे चुकीचे व क्षत्रियाने ते स्वीकारणे घोर चूक. अधर्म! ब्राह्मण आणि क्रोध हा संबंधच अस्वाभाविक आहे. क्षत्रिय आणि क्रोध हा संबंध क्षम्य आहे. आणि विशिष्ट मर्यादेपर्यंत इष्ट आहे. पण ब्राह्मणावर नव्हे, प्रजेच्या व स्वकुळाच्या धर्माच्या शत्रूवर।

(क) मी धनुष्य मोडले नाही म्हणून मी दोषी नाही आणि 'बालाचाहि न दोष' या बालकाचा लक्ष्मणाचा तर दोष नाहीच नाही. तो तुम्हाला बोलला असे जे तुम्ही मानता तेच दोष आहे. कारण तो विप्राला मुनीला नाही बोलला. वेष बघुनि वदला जरा. क्षत्रिय वेषाला पाहून त्या क्षात्रवृत्तीला बोलला थोडेसे. ल.ठे. - येथून रघुवराने प्रतिकाराची भूमिका घेण्यास प्रारंभ केलेला दिसतो. येथे ऐश्वर्य भावात प्रवेश करीत आहेत व त्याचा आरंभ नुकत्याच केलेले स्वगत भाषणात आहे. (ख) तेथे 'रोष आम्हावर' असे बहुवचन स्वतःविषयी प्रथम वापरले त्यापूर्वी स्वतःविषयी एक वचन व भृगुपतिना बहुवचन वापरले आहे. आपल्याकडे अत्यंत कमीपणा घेऊन, अति नम्रतेने मुनीना खूप - मोठेपणा दिला. हात जोडले. या अति मृदुपणाचा दुरुपयोग केला गेला असे मनाशी ठरवून

तेव्हापासून पवित्रा बदलण्यास सुरवात केली व वारंवार विप्र मुनिश्वर वगैरे शब्द वापरण्यास प्रारंभ केला. शब्दातही पूर्वीपेक्षा कठोरता आली. 'बालक हे नहि दोपु' हे शब्द उच्चारून पहावे. आतापर्यंत दोहा या ओजस्वी वृत्तांत रामाचे भापण नाही ते येथेच प्रथम झाले. (गम) येथून पुढे दिसेल की रघुपतीनी स्वतःविपयी सुद्धा बहुवचन वापरण्यास प्रारंभ केला आहे व तो क्रम या प्रकरणाच्या शेवटपर्यंत चालविला आहे.' क्वचित सरलता दोप महा' हा विचार आणि 'जाणुनि वक्र करिति सब वंदन' हा विचार केल्यावर हा फरक पडला.

(२) युद्ध कसे प्रभु - सेवकी - याचा गूढार्थ हा आहे की मी प्रभु(परमात्मा) व तुम्ही सेवक! तुम्ही मोहाने अज्ञानाने युद्धाला प्रवृत्त झालात तरी 'देवे भक्त कधी वधिला नाही'; म्हणून युद्ध शक्य नाही. तुमचा रोप युद्धाने घालविला न जाता निराळ्या पद्धतीने घालविला जाईल. रोप घालविण्यासाठीच तुम्हास युद्ध पाहिजे ना? रोप गेल्याशी कारण, तो आता लवकरच घालवतो. हा बालक सुद्धा नित्य निरंतर निर्दोप असाच आहे. 'बालकसुद्धा' म्हणण्याने स्वतःचे निर्दोपत्व सुचविलेच.

हिं. देखि कुठार बान धनु धारि। भै लरिकहि रिस बीरु बिचारी॥१॥
नामु जान पै तुम्हहि न चीन्हा। बंस सुभायँ उतरु तेहिं दीन्हा॥२॥
जौं तुम्ह औतेहु मुनि की नाईं। पद रज सिर सिसु धरत गोसाईं॥३॥
छमहु चूक अनजानतकेरी। चहिअ बिप्र उर कृपा घनेरी॥४॥

म. कार्मुक बाण परशुधर बघुनी। कोपे बालक वीर समजुनी॥१॥
नाम विदित परि तुम्हीं न ठावे। दिली उत्तरें कुल स्वभावें॥२॥
स्वामी! मुनिवेषें येता जर। चरण रजा शिरिं शिशु धरता तर॥३॥
चूक नेणतीं घडे क्षमावी। कृपा विप्र-उरिं फार असावी॥४॥

अर्थ : धनुष्यबाण व परशु धारण केलेले पाहून वीर समजून बालक कोपला॥१॥ आपले नाव त्याला माहीत होते पण ते तुम्हीच हे त्याला कळले नाही व कुलस्वभावाला अनुसरून त्याने (वीरोचित) उत्तरे दिली॥१॥ आपण जर मुनिवेषानेच आला असता तर बालकाने आपली पायधूळ मस्तकावर धारण केली असती॥३॥ न जाणता घडलेली चूक आपण क्षमा करावी. कारण की विप्राच्या हृदयात अत्यंत कृपा असली पाहिजे॥४॥

टीका चौ. १-२(१) भृगुनाथाचा क्रोधाग्नि विझणाऱ्या दीपाप्रमाणे प्रज्वलित करण्याचा प्रयत्न या पुढल्या चौपायात जाणून बुजून केला जात आहे. वाघ म्हटले तरी खातो वाघोबा म्हटले तरी खातो. मग एक अक्षर आणि एक मात्रा जास्त वापरून काय उपयोग! 'बघुनि कुठार शरासन बाणा। वदलो कांहि सहित अभिमाना॥'(२७३/४) वगैरे जे लक्ष्मणाने म्हटले. त्याला अगदी शब्दशः दुजोरा देऊन लक्ष्मण निर्दोप कसा हे सिद्ध करीत आहेत. 'कांहिं' च्या ऐवजी 'जरा' हा शब्द मागल्या दोह्यात येऊन गेला आहे.

(क) बघा राम जो शिवधनु भंजक सम सहस्रबाहू रिपु मामक' (२७१/४) असे जो दर्पोद्गार आपण वीरवेषाने आवेशाने काढले ते रघुवंशी वीराला सहन होणे शक्य नव्हते. म्हणून तो

रागावला. तुम्हाला तो वीर समजला. एवढ्या मोठ्या सभेत एकावीराची अशी दर्पोक्ति जो क्षत्रिय शान्तपणे सहन करू शकेल तो कुल कलंकच ठरेल. म्हणून तो बोलला. मी आपणास ओळखले व वीर नसून भृगुपती आहेत हे जाणले म्हणून मी काही बोललो नाही. आमचे कुळ अस्सल क्षत्रियांचे असल्याने रघुवंशी लहान बालक सुद्धा असली दर्पोक्ती सहन करू शकत नाही हा कुलस्वभाव आहे. व असा असणे दोष नाही. तुम्हाला ओळखले असते तर त्याने अशी उत्तरे दिलीच नसती. तुमचे जानवे दिसताच 'बोला ते सोसुनि रुप दाबुनि, क्षमा महामुनी धीर इ. प्रकारे त्याने क्षमा सुद्धा मागितली तरी सुद्धा तुम्ही महामुनींची भाषा न वापरता वीरांची नुसती भाषाच बोलू लागलात, म्हणून त्यालाही पुन्हा पुन्हा बोलण्याची पाळी आली म्हणून त्यात त्याचा काही दोष नाही.'

चौ. ३-४;(१) मुनि वेषे येता जर -धनुष्य बाणादी वीर क्षत्रिय चिन्हे धारण न करता आला असता तर रघुकुलबालक सुद्धा विप्राना मान कसा देतात ते दिसले असते. काही थोडेसे बोलला ते न जाणता बोलला. ती त्याची चूक झाली. पण न जाणता बालकाच्या घडलेल्या चुकीची क्षमा करणे योग्य आहे. वीर क्षत्रिय सुद्धा करतील मग ब्राह्मणांनी तर न सांगताच केली पाहिजे. येथे ध्वनित करीत आहेत की आपल्यात ब्राह्मण्य ही नाही. कुठून असणार! शमदमादी नऊ गुणांचे परम पवित्र हृदयातील अखंड सूत्र निघून गेल्यावर, बाहेरचे कापसांचे नऊ गुणांचे यज्ञोपवीत तेवढे शिल्लक राहिले आहे. पण भृगपती ते नऊ गुण मिळविल्याशिवाय राहणार नाहीत. हल्लींच्या ब्राह्मणांचे बाहेरचे जानवे तरी नऊ गुणांचे किती जणांचे असते कोणास ठाऊक! हा काळाचा व स्ववृत्तीहून हीन अशा वृत्तीचा परिणाम आहे.

'कृपा विप्रउरिं फार असावी' हा एक ब्राह्मण धर्म येथे सांगितला, युद्ध करता न येण्याचे कारण सांगितले; लक्ष्मण व स्वतः निर्दोष असल्यामुळे अवध्य आहोत हे सांगितले आता नाव सोडून देण्याविषयी सांगतात –

हिं. हमहि तुम्हहि सरिबरि कसि नाथा। कहहु न कहाँ चरन कहँ माथा ॥५॥
राम मात्र लघु नाम हमारा। परसु सहित बड़ नाम तोहारा ॥६॥
देव एकु गुनु धनुष हमारें। नव गुन परम पुनीत तुम्हारें ॥७॥
सब प्रकार हम तुम्ह सन हारे। छमहु बिप्र अपराध हमारे ॥८॥

म. अम्हां तुम्हां कशि नाथ! बरोबरि। वदा कुठें पद कुठे शीर्ष तरि ॥५॥
राम मात्र लघु नाम आमचें। नाम परशुसह मोठें तुमचें ॥६॥
देव एक-गुण धनू आमचें। नवगुण परम पवित्र तु तुमचें ॥७॥
आम्हिं सर्वपरिं उणे तुम्हाहुनि। क्षमा विप्र अपराधा लागुनि ॥८॥

अर्थ : नाथ! आमची व तुमची बरोबरी कशी होऊ शकेल? कुठे पाय व कुठे डोके! सांगा पाहू ॥५॥ आमचे लहानसे फक्त राम हे नाव, आणि आपले नाव परशुसहित असलेले आमच्या नावापेक्षा (किती) मोठे आहे ॥६॥ देव! (भूदेव!) आमच्या धनुष्याला केवळ एकच गुण व आपले धनुष्य तर परमपवित्र नऊ गुणांचे! ॥७॥ (याप्रमाणे) आम्ही

आपल्याहून सर्व प्रकारानी कमीच (हरलेलेच) आहोत, म्हणून विप्र! आमचे अपराध क्षमा करावे ॥८॥

टीका चौ. ५(१) आम्हां तुम्हां कशि नाथ बरोबरि - त्यात दोन हेतु आहेत.आपल्याशी युद्ध करणे म्हणजे आपली बरोबरी करण्याचा किंवा आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरण्याचा प्रयत्न करणे आहे. 'प्रिति विरोध समान सह करा असे हा न्याय॥ जर मृगपति वधि बेडुका बरे म्हणे कुणि काय?' (६।२३चं.) युद्ध म्हणजे विरोध तो क्षत्रियांनी ब्राह्मणाशी किंवा ब्राह्मणांनी क्षत्रियांशी करणे दोघांना राष्ट्राला व धर्माला सुद्धा हितकारक नाही. (क) येथे विषमता दोन प्रकारानी आहे. त्यातला दुसरा प्रकार मुनींच्या संमतीशिवाय म्हणून प्रयत्न चालू आहे. एक आधिभौतिक बाह्यार्थ व एक आधिदैविक गूढार्थ आहे. आधिभौतिक दृष्टीने राम क्षत्रिय आहेत व भृगुनाथ ब्राह्मण आहेत. आधिदैविक दृष्टीने राम परमात्मा आहेत व भृगुपती एक मायामोहित विकारी जीव आहेत. दोन्ही दृष्टींनी पाहता दोघांची बरोबरी होऊ शकत नाही. क्षत्रियाने ब्राह्मणाशी युद्ध करून त्यास ठार मारला तर महापाप लागणारच व कोणीही म्हणणारच की ब्राह्मणाला मारला यात पुरुषार्थ कोणता गाजवला? ब्राह्मणाने क्षत्रियाला मारला तरी त्यास वीरहत्येचे पाप लागून ब्राह्मण्य भ्रष्ट होणार. एकूण दोघांचाही विनाश व हित कोणाचेही नाही? ब्राह्मण व क्षत्रिय हीन झाले म्हणजे धर्म व प्रजा यांचा विनाश अवनती होण्यास कितीसा वेळ लागणार! हल्लींचा ब्राह्मण ब्राह्मणेतर विरोध महाराष्ट्राला उन्नत करीत आहे की अवनतीस नेत आहे व परप्रांताकडून त्यास पददलित करवीत आहे. याचा विचार महाराष्ट्रीयांना एक दिवस करावाच लागेल!

(ख)राम ईश्वर, परमात्मा, आहेत. ईश्वराने एका मायामोहित एकाकी ब्राह्मणाशी युद्ध करून त्याला ठार मारणे म्हणजे सिंहाने बेडूक मारण्यासारखे आहे या दृष्टीनेही बरोबरी होऊ शकत नाही. अध्यात्म दृष्टीने सुद्धा 'जीव कि ईश समान' जीव ब्रह्म होऊ शकेल पण ईश्वराची बरोबरी त्यास करताच येणार नाही व तो ईश्वर होऊ शकत नाही.

(२) पाय कुठे व डोके कुठे? आम्ही तुम्ही = पाय व डोके या दोघांची बरोबरी होऊ शकत नाही. बरोबरी होत नसली; पायाशिवाय डोक्याला जगता येत असले आणि डोक्याशिवाय पाय जगू शकत नसले तरी परस्परांच्या प्रेमाच्या संबंधात त्या दोघांना व इतर सर्व अवयवांना जे सुख समाधान आहे हे दोघांच्या विरोधात किंवा बरोबरी करण्यात नाही. (क) पाय व डोके हा क्रम उलट घेतला म्हणजे आमचे डोके आपल्या पायाना स्पर्श करण्यात आम्हाला जे सुख, जे समाधान, पुण्य, व कल्याण आहे ते आम्ही आपली बरोबरी करण्यात किंवा आपण एकमेकांची बरोबरी करण्यात नाही. क्षत्रियाचे डोके तुटून ब्राह्मणाच्या पायांवर पडण्यात दोघांचेही अहितच आहे. ब्राह्मणाचे पाय तोडून टाकण्यातही तेच. पायांच्या दृष्टीने पाय मोठे व डोक्याच्या दृष्टीने डोके मोठे हे खरे असली तरी मस्तकाला उत्तमांग म्हणतात म्हणून व वर्णाना ब्राह्मणो गुरुः म्हणून येथे पाय = 'क्षत्रिय व डोके = ब्राह्मण.' डोक्याची सर पायांना कशी येईल? येथे भृगुपतीचे जन्माने, जातीने श्रेष्ठत्व मान्य केले आहे. आता नामाने श्रेष्ठत्व सांगतात –

चौ. ६(१) भृगुपतीनी म्हटले की 'राम' नाव लावू नकोस. त्यांचा भाव हा होता की राम हे माझे नाव लावून तू माझी बरोबरी करतोस. त्यावर सांगतात. ही चौपाई फारच मजेची आहे. गूढ

भाव हा आहे की माझे नाव राम आहे, तुमचे नाही. माझे नाव चोरून घेऊन ते 'परशु' सहित केले गेले तेव्हा तुमचे नाव तयार झाले. राम =आनंदसिंधु सुखराशी, सुखधाम. परशु = दुसऱ्यांची हिंसा करणारा परशुराम. हिंसा करणारा कधी आनंदसिंधु सुखराशी, सुखधाम असू शकत नाही. सार हे की तुम्हीच माझ्या नावाला कलंकित केलेत. त्याला परशुसहित केलेत.

(२) वि.ल.ठे. राम किंवा लक्ष्मण यांनी 'परशुराम' शब्दाचा उच्चार एकदाही या प्रसंगात किंवा पुढेही केलेला नाही. या चौपाईत सुद्धा परशुसहित 'राम' असे न म्हणता नुसते 'परशुसहित' एवढेच म्हटले. 'राम' नावाला परशु शब्द पूर्वी जोडण्यास रामलक्ष्मणांची वाचा धजत नाही. राम नाव आधी होते म्हणून परशुराम नाव तयार झाले. मग विचार करावा की कोणी कोणाचे नाव घेतले उसने? कवीनी सुद्धा या प्रकरणात फक्त दोनदाच 'परशुराम' शब्द वापरला आहे! (२८०; २८४।८)

(३) आमचे नांव दोन अक्षरांचे अगदी लहान. तुमचे नाव सुद्धा मोठे पाच अक्षरांचे या प्रमाणे आम्ही जाती, वर्णानी हीन, नावानेही हीनच. आता गुणानी व साधनानी ही हीन कसे ते ऐका –

चौ. ७ (१) देव एक गुण धनू आमचे। नवगुण परमपवित्र तु तुमचे - गुण =सद्गुण, धनुष्याची दोरी (ज्या) व तंतु (सूत, धागा) हे अर्थ येथे आहेत. (१) धनुर्विद्या हा आमचा एक = मुख्य गुण आहे. पण वेदविद्याप्राप्त शमदमादी परमपवित्र नऊ गुण तुमच्यापाशी असतात. (२) आमचे संरक्षणाचे साधन जे धनुष्य त्याला एकच गुण असतो (दोरी असते) तुमचे संरक्षणाचे साधन जे यज्ञोपवित रुपी धनुष्य ब्रह्मसूत्र त्याला नऊ गुण = नऊ तंतु असतात. 'कार्पासमुपवीतं स्यात् ब्राह्मणस्य त्रिवृत् त्रिवृत्' (गृ.सू.) (एकदा तीन पदरी करून पुन्हा त्या सुतास तीन पदरी केलेले) श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानासिद्धीसाठी यज्ञोपवीत धारण करावयाचे असते. या अनुष्ठानाने मिळणारी सिद्धी फलप्राप्ती म्हणजे तपोबल व ब्रह्मतेज. ज्याच्यापुढे 'धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलम्' बलम असे ठरते. ब्रह्मतेज अनुभविल्यावर विश्वामित्र राजाला महान योगी म्हणावे लागले. 'कोटि कुलिशसम शब्दा धारा वृथा धरा धनुबाण कुठारा' (२७३।८) असे लक्ष्मणाने याच दृष्टीने म्हटले. 'जाळि कोटिकुळ भूसुर रोपू असे राम म्हणाले आहेत' (२।१२६।४) पण हे दाहक तेज उत्पन्न होण्यास 'तपे सदा विप्रा बल भारी' (१।१६५।३) 'द्विज मख होम करीति पूजा स्तव। त्यांना देव सहज वश त्यास्तव' (१।१६९।२) अशा प्रकारची तपश्चर्या करावी लागते. तपोबलाशिवाय ब्राह्मणाचा कोप म्हणजे 'भस्मानि हुतं' राखेतल्या भस्माने केलेल्या होमा प्रमाणे निरर्थक ज्वाला किंवा उष्णता सुद्धा निर्माण करीत नाही. अशा क्रोधाचे फळ 'रुप तनु दाहि होइ बलहानी' (२७८।६) 'दाहि रुप छाती' (२८०।१) हे आहे.

(२) ब्राह्मणाचे जानवे एका अविच्छिन्न (अखंड) कापसाच्या तंतूला नवगुणी करून विशिष्ट प्रक्रियेने बनविलेले असते. त्या प्रत्येक तंतूवर एकेक देवतेची स्थापना करावयाची असते. ओंकार, अग्नि, नाग, सोम, पितर, प्रजापति, वायु, सूर्य व विश्वेदेव या नऊ देवता क्रमाने १।१ तंतूवर स्थापित केल्या जातात 'यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' (ऋग्वेदी नित्य ब्रह्मकर्म). मा. पीयूषात दिलेल्या

देवतांच्या १।२ नामात भेद आहे. तो शाखाभेदाने असू शकतो. अनेक वैदिक मंत्रानी अभिमंत्रित करून बल व तेज प्राप्तीसाठी जानवे ब्राह्मणाने धारण करावयाचे असते. यज्ञोपवीत म्हणजेच बल व तेज.

(क) ब्रह्म कर्म ब्राह्मणाचे कर्म - हा एक अखंड तंतु करून तपश्चर्यारूपी प्रक्रियेने त्या अखंड सूत्राच्या साह्याने शमदमादीनवविध ऐश्वर्याची दैवी संपत्तीची, प्राप्ति करून घेणे हे ध्येय. साध्य असते. शम, दम, तप, शौच, क्षांति, आर्जव (ऋजुता) ज्ञान, विज्ञान व आस्तिक्य हे ते नऊ गुण होत.

(ख) ब्राह्मणात या धनुष्याचे नऊ गुण या प्रकरणात व इतरत्र विखुरलेले आहेत. (१) कृपा विप्रउरिं फार असावी' (२।२।४) कृपाशीलत्व (२) त्यजा विप्रवर रोष अक्रोधता. (३) कोटी कुलिश सम शब्दा धारा! तपोबल; ब्रह्मतेजोबल (५) जर संतोष न 'यात संतोष' (६) बालदोषगुण गणति न साधू' परदोष गुण पराङ्मुखता (६) अश्रम गुरु - आनृण्य पावतो. देवर्षिपितृ ऋण मुक्तता. (७) ज्ञानि धीर तुम्ही सुशील सम मुनि ज्ञान विज्ञान.

(२) क्षमा विप्र अपराध आमचे? क्षमा असे नऊ गुण याच प्रकरणात दाखविले आहेत. आणखी २।१७२।३ ७।१२७।६, इत्यादी पुष्कळ वचने आहेत. या सर्व गुणांचा अन्तर्भाव भ.गीतेतील 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जव मेवच। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्' (१८।४२). ब्राह्मणाच्या जानव्याची नऊ सुते (नऊ गुण) या नऊ गुणांची द्योतक आहेत.

ल.ठे. (१) 'राम मात्र लघु नाम आमचे यातील बहुवचन तरी क्षत्रियजातिविषयक नाही. (क)दो. २७१।१ पासून २७९ अखेर श्रीराममुखातून २ + ४ + ६ = १२ चौपाया निघाल्या आहेत. त्यात फक्त दोन ठिकाणीच मुनी व मुनिनायक हे दोन मुनिवाचक शब्द आले आहेत. पण दो. २८१ पासूनच्या या १० ओळीत विप्रवर मुनी, विप्र, देव (भूदेव) व विप्र हे शब्द उघड आहेत. म्हणूनच पूर्वी टीकेत म्हटले आहे की राम असा प्रयोग जाणून बुजून करीत आहेत. येथे तर क्षत्रिय धर्म व विप्रधर्म यांची तुलनाच मुनींना उल्लेखून केली. ज्या हेतूने हा प्रयोग केला तो हेतु आता चांगलाच सफल झालेला दिसेल. (दो. २(२८२ पासून)

चौ. ८(१) क्षमा विप्र अपराधालागुनि - भाव हा की आम्ही दोघे अपराधी कसे नाही हे आपणास दाखविले; पण त्यातून आपणास वाटतच असेल की केले अपराध, तर ते सर्व क्षमा करावे. कारण आपण विप्र आहात. सुचविले की क्षमा विप्रउरिं पूर्ण असावी.

हिं.दो. बार बार मुनि बिप्रबर। कहा राम सन राम॥
बोले भृगुपति सरुष हसि तहूँ बंधुसम बाम॥२८२॥

म.दो. वरचे वर मुनि विप्रवर वदले रामा राम।
वदति रुष्ट भृगुपति हसुनि तूहि बंधुसम वाम॥२८२॥

अर्थ : राम (भार्गव) रामाला वरचेवर (वारंवार) मुनी विप्रवर असे म्हणाले. (त्यामुळे) भृगुपति रुष्ट होऊन हसून म्हणाले की तू सुद्धा भावासारखाच वाकडा कुटिल (वाम) आहेस॥२८॥

टीका (१) पाठभेद - हसि, हँसि, हसिं असे तीन पाठ आढळतात. हँसि = हसून, हसि = आहेस. हसी हा पाठ कल्याणच्या मानसांकांत असून दोन्ही अर्थ दिले आहेत. गोरखपुरच्याच काही प्रतीत हसी पाठ आहे. हसे या क्रियापदांची येथे आवश्यकता नाही. 'जो हसि सो हसि मुहँ मासि लाई' या दशरथ वचनात क्रियापदाची आवश्यकता आहे. संवत १७२१ व १७६२च्या पोथ्यात 'हँसि' पाठ असल्याचे मा.पी. वरून कळते. हा पाठच योग्य का हे पुढील का हसले याच्या विवेचनावरून समजेल.

(क) 'हसुनि' - भृगुपतींच्या हृदयात आता जरा जरा प्रकाश पडून संदेह येऊ लागला आहे की हे दोघे भगवंताचे अवतार तर नाहीत ना? अन्यथा या वयाचे कामल क्षत्रियकुमार माझ्याशी असे बोलू शकणार नाहीत. म्हणून संशयनिरास करून घेण्यासाठी मुद्दाम वाकडे बोलून काय उत्तर मिळेल त्यावरून निश्चय करण्याच्या हेतूने बोलण्याचे ठरविले म्हणून बोलण्यापूर्वीच हसू आले. 'राम करा संदेह फिटेतरि' (२८४।७) हे त्यांचे वचन वरील अनुमानाला पुरावा आहे. 'हँसि' हा पाठ न घेतल्यास (२८४।७ मधील) संदेह केव्हा आला हे समजण्यास जागा आढळत नाही. म्हणून कवींनी येथे सुचविले की २८२च्या चौपायातील रामवचनानी संदेह निर्माण झाला.

(२) राम = रघुपति, रामा = रामास, भृगुपतीला, भार्गवरामास, ब्राह्मण, भृगुवंशातले असून विप्रवर, मुनी इत्यादी म्हणण्याने क्रोध आला. हा उसना आणलेला क्रोध आहे.

हिं. *निपटहिं द्विज करि जानहि मोही। मैं जस बिप्र सुनावउँ तोही॥१॥*
चाप स्रुवा सर आहुति जानू। कोपु मोर अति घोर कृसानू॥२॥
समिधि सेन चतुरंग सुहाई। महा महीप भए पसु आई॥३॥
मैं एहिं परसु काटि बलि दीन्हे। समर जग्य जप कोटिन्ह कीन्हे॥४॥
मोर प्रभाउ बिदित नहिं तोरें। बोलसि निदरि बिप्र के भोरें॥५॥
भंजेउ चापु दापु बड़ बाढ़ा। अहमिति मनहुँ जीति जगु ठाढ़ा॥६॥

म. *मानसि मजसि किं विप्र मात्र तो। कसा विप्र मी तुला सांगतो॥१॥*
स्रुवा चाप आहुति शर जाणहि। थोर घोर मम कोप कृशानहि॥२॥
समिधा शुभ सेना चतुरंग हि। महा महिप पशु बनति येउनहि॥३॥
या कुठारिं कापुनि बलि अर्पित। म्या कृत समरयज्ञजप अगणित॥४॥
तुला प्रभाव न माझा माहित। भ्रमें विप्र वदसी अपमानित॥५॥
दर्प फार धनु भंगुनि हृदयीं। ताठ असा जणुं मी जग विजयी॥६॥

अर्थ : मला तू केवळ ब्राह्मणच मानतोस काय? मी कसा ब्राह्मण आहे तो तुला सांगतो (ऐक) ॥१॥ धनुष्य ही स्रुवा आहे. बाण या आहुती होत व माझा मोठा भीषण क्रोध हाच अग्नी समज ॥२॥ राजांची चांगली (शुभ) चतुरंग सेना याच शुभ समिधा होत आणि मोठ मोठे महीपती येऊन पशू बनले ॥३॥ याच कुठाराने त्याना कापून बळी दिले गेले (या प्रमाणे) मी रण यज्ञरूपी यज्ञ अगणित केले ॥४॥ माझा प्रभाव तुला माहीत

नाही म्हणून भ्रमाने विप्र विप्र म्हणून माझा अपमान करीत आहेस ॥५॥ धनुष्यभंग केल्याने हृदयात दर्प (गर्व, ताठा, अहंकार) फार वाढला आहे व जणू 'मी विश्वविजयी मानून ताठ' उभा आहेस ॥६॥

टीका चौ. १-२, ३(१) विप्र मात्र = केवळ विप्र. विप्रकर्म करून समाधान मानून राहणारा ब्राह्मण. (क) मर्जसि मानसि - भाव हा की तुला मी तसा वाटत असलो तरी तसा विप्र मी नाही. विप्र विप्र म्हणत अपमान करून युद्ध करण्याचे टाळले आहेस ही तुझी वामता आहे. (२) दुसऱ्या चौपाई पासून तीन चौपाइत रणयज्ञाचे सांग रूपकाने वर्णन केले आहे. यज्ञात कुंड, अग्नि, घृताहुती देण्याची पळी, समिधा, पशु, त्याना कापण्याचे शस्त्र इत्यादी साहित्य लागते. त्या सर्वांचे येथे वर्णन केले आहे. (क) कुंडाचा उल्लेख स्पष्ट नाही तो 'समर' = रण या शब्दाने (चौ. ४) सुचविला आहे. रणकुंड आहे चाप स्रुवा आहे. स्रुवा = काष्टाची विशिष्ट आकाराची पळी हिने घृताहुती दिल्या जातात किंवा समिधा वगैरे वर घृताचा अभिषेक केला जातो. म्हणजे स्रुवेत घृत घेऊन ते समिधांच्या इशाऱ्यावर घातले जाते व मग तो इध्मा (समिधांची जुडी) अग्नीत होमला जातो त्यास इध्म हवन म्हणतात. येथे धनुष्यरूपी पळीत बाणरूपी घृत घेऊन ते सैन्यरूपी समिधावर टाकले गेले व त्या समिधा क्रोधरूपी अग्नीत होमल्या गेल्या. सार हे की धनुष्यावर बाण घेऊन त्यानी सैन्य क्रोधाने मारले गेले. (ख) समिधा शुभ सेना चतुष्टादि. राजांच्या चतुरंग सेनांचा धनुष्य बाणानी संहार केला. धनुष्यरूपी स्त्रुवेवेने बाणरूपी तूप चतुरंग सेनारूपी समिधावर टाकले व त्या समिधा क्रोधाग्नीत होमल्या गेल्या. चतुरंगसेना = पायदळ, घोडेदळ, गजदळ व रथी या चार प्रकारच्या वीरांचे सैन्य. शुभ = चांगल्या वीरानी व उत्तम शस्त्रास्त्राने सुसज्ज असलेले. सैन्य अशा उत्तम सैन्याचा संहार करणे याना अग्नीत समिधा हवन करण्यासारखे वाटले.

(३) महा महिप पशु बनति बेऊन हि - मोठ मोठे महीपती आपापले मोठे उत्तम सैन्य घेऊन चाल करून आले. भाव हा की सहस्रार्जुनासारखे अजिंक्य महावीर ते होते.

चौ. ४(१) या कुठारि कापुनि बलिअर्पित - पशु कापून बली देण्याचा उल्लेख येथे आहे व हे महापशू आहेत. म्हणून येथे महिषासुरमर्दिनीच्या. चंडिकेच्या पुढे केलेल्या स्वाहाकाराचे हे रूपक आहे. देवीच्या पुढे स्वाहाकार झाल्यावर रेडा (टोणगा) महिषबळी देतात. तो चांगला माजवून मस्त केलेला असतो. पण त्यास बांधून हाकीत आणावा लागतो. महादेवीला बळी दिल्या जाणाऱ्या पशूत रेडा सर्वात मोठा असतो. बकरे, मेंढे मध्यम व कोंबडी अगदी लहान असतात. कोंबडी पशु नसली तरी देवीला बळी देतात. पण तसे क्षुद्र व मध्यम राजे यात कोणी नव्हते. न बडविलेल्या मस्त रेड्यांसारखे होते. मस्त झालेले रेडे जसे वाटेल त्याच्या अंगावर धाऊन जातात. तसे ते राजे स्वतः स्वारी करून आले. मांग जसा त्या बळी द्यावयाच्या रेड्याला सुऱ्याच्या किंवा तीक्ष्ण तलवारीच्या एका घावाने गळा मान छाटून मारतो (एका घावाने मान तुटली पाहिजे असा या बलिदानात नियम आहे) तसे परशूच्या एका एका प्रहाराने ते महामहीप महिप मारले जाऊन बळी दिले गेले.

(२) पशुयागात जे पशु मारले जातात त्यांची मान शस्त्राने छाटून त्याना मारावयाचे नसतात. ते हत्याराशिवाय जखम न करता मारावयाचे असतात. ते मेंढे (व अश्वमेधात घोडा) अशारीतीने

मारल्यानंतर त्यांचे मांस हवन करावयाचे असते. त्यास बली देण्याचा उल्लेख आहे. पशूंच्या हवनाचा नाही. म्हणून वर केली तसाच अर्थ करणे भाग आहे. (क) 'समरयज्ञजप' युद्धरूपी यज्ञातील जप. यज्ञात आहुति देताना समिधा अग्नीत होमताना मंत्रोच्चार व स्वाहा हा उच्चार करावा लागतो. स्वाहा हा मंत्रच आहे. धनुष्याचा टणत्कार करणे हेच मंत्र उच्चारणे व तो ध्वनी म्हणजेच 'स्वाहा' हा उच्चार बाण सुटून जात असता जो ध्वनी होतो तोही मंत्रासारखाच गणता येईल.

चौ. ५(१) तुला प्रभाव न माझा माहीत? असा प्रश्नार्थक भावही घेता येईल. 'कोपे बालक वीर समजुनी' 'मुनिवेषें येता जर' 'कार्मुक बाण परशुधर बघुनी' वगैरे जे राम म्हणाले व त्याबरोबरच विप्रवर, मुनिवर वगैरे म्हणाले त्यावरून हे येथील शब्द आहेत. भाव हा की परशु बाण व धनुष्य मी नुसते शोभेला किंवा दुसऱ्यांना धाक दाखविण्यासाठी नाही धारण केले. काय प्रभाव आहे तो तुला सांगितला. हा प्रभाव माहीत असता तर तुझी काय छाती होती असे माझ्या समोर बोलण्याची! व विप्र विप्र म्हणून अपमान करीत बोलण्याची! प्रभाव माहीत नसता म्हणजे भीती वाटत नाही. बॉंब गोळा आहे हे माहीत नसले म्हणजे चेंडू म्हणून हौशीने घेतात व नाश होतो. महाविषारी भुजंग आहे हे न जाणता भ्रमाने दोरी म्हणून हात घातला की मरण येण्यास वेळ नाही. पण फुलांचा हार असून भुजंग वाटू द्या की पंचवीस हात लांब पळतील. (क) कित्येकवेळा नावाने प्रभाव कळतो पण नुसत्या रूपाने कळत नाही. संन्याशाचे रूप टाकून दशानन रूपाने तो राक्षस दिसू लागला तरी सीता घाबरली नाही. पण रावण हे त्याचे नाव ऐकताच घाबरली. (ख) नाम माहीत होते, रूप दिसले व तेच हे असे कळून सुद्धा भीती वाटली नाही म्हणजे दोन पक्ष संभावतात. एक तर प्रभाव माहीत नसतो किंवा माहीत असून त्या प्रभावाला न भिण्याइतके सामर्थ्य असते. दुसऱ्या पक्षाची शक्यता वाटते पण संदेह आहे. म्हणून सत्य बाहेर पाडण्यासाठी पहिल्या पक्षाचाच उच्चार केला. ब्राह्मण वीराला ब्राह्मण, विप्र म्हणण्याने राग येतो. वेणीसंहारात अशाच रागाच्या भरात अश्वत्थामा 'एषा सा जातिः परित्यक्त' असे म्हणून जानवे तोडून टाकतो. तसे मात्र भार्गवाने केले नाही.

चौ. ६(१) दर्प फार धनु भंगुनि हृदयी - विजयी - धनुष्य मोडले हे मोठे शौर्य वीर्य गाजवले असे वाटून तुला गर्व झाला आहे फार म्हणून तू माझा असा अपमान करीत आहेस. तुला वाटू लागले आहे की माझ्यासारखा वीर जगात नाही. धनुष्य मोडले म्हणजे मोठा वीर झाला असे समजू नकोस. तुला तर वाटत आहे की मी विश्वविजय केला म्हणून तर माझ्यापुढे छाती काढून उभा राहून माझा अपमान करीत आहेस. युद्ध करून विश्वातल्या सर्व वीरांना जिंकल्याशिवाय विश्वविजेता पदवी नुसत्या धनुष्य मोडण्याने मिळत नसते, समजलास. विश्वविजेत्या वीराबरोबर युद्ध कर म्हणून सांगितले तर माझे विप्रत्व 'पुढे करून त्याच्या मागे लपतोस व वाचवतोस.'

हिं. *राम कहा मुनि कहहु बिचारी। रिस अति बड़ि लघु चूक हमारी ॥७॥*
छुअतहि टूट पिनाक पुराना। मैं केहि हेतु करौं अभिमाना ॥८॥

हिं.दो. *जौं हम निदरहिं बिप्र बदि सत्य सुनहु भृगुनाथ ॥*
तौ अस को जग सुभटु जेहि भयबस नावहिं माथ ॥२८३॥

म. *राम म्हणति मुनि वदा विचारी। क्षुद्र चूक अमची, रूष भारी ॥७॥*
स्पर्शत तुटे पिनाक पुराणहि। कशासाठिं मी धरु अभिमानहि ॥८॥

म.दो. *विप्र म्हणुन जर अनादरु सत्य सांगु भृग्वीश ॥*
असा सुभट जगिं कोण ज्या नमवूं सभीत शीस ॥२८३॥

अर्थ : राम म्हणाले की मुनिराज! जरा विचाराने बोला; आमची चूक ती किती क्षुद्र व तुमचा रोष किती भयंकर! ॥७॥ पिनाक जुने पुराणे असल्याने स्पर्श करताच ते मोडले. मग मला अभिमान धरण्याचे कारण काय? ॥८॥ भृगुपती! जर ब्राह्मण म्हणून तुमचा अनादर करतो (असे तुम्हास वाटत असेल तर सत्य सांगतो की असा सुभट जगात कोण आहे की ज्याला आम्ही भयाने मस्तक नमवू?) ॥(दो. २८३)

टीका चौ. ७(१) वदा विचारिं - विचार करून बोला. भाव हा की तुम्ही मुनि असून अविचाराने बोलता, तुम्ही जे जे आरोप आम्हा दोघांवर केलेत तेअविचाराने केलेले आहेत अपमान करतो असे म्हणालात, आम्ही युद्ध करण्यास भितो असे तुम्हाला वाटते ते आम्ही वाम आहोत असे म्हणालात ते सर्वच बोलणे अविचाराचे आहे. तुम्हाला भ्रम झाला आहे. तुमचा प्रभाव माहीत नाही हे म्हणणे सुद्धा अविचाराचेच, आपला प्रभाव आम्ही दोघेही अगदी चांगला जाणतो भाव हा की तो जाणून सुद्धा आपल्या धमाक्यांना भीत नाही. क्षुद्र चुकीसाठी घोर कोप कृशानु पेटविणे हे अविचाराचेच. क्षुद्र चूक कोणती?

चौ. ८(१) धनुष्याला सहज स्पर्श केला ही अगदी क्षुद्र चूक आहे. हात लावला न लावला तोच ते तुटले. त्याला मी काय करणार; फार जुने जीर्ण झाले आहे असे माहीत असते तर हातच लावला नसता. (क) येथे पिनाक शब्द मुद्दाम, मुनींना शिवधनुष्याची आठवण करून देण्यासाठी वापरला. मुनी म्हटल्याने रागवतात हे माहीत असून मुनी, भृग्वीश (भृगु + ईश भृगुनाथ) असे म्हटलेच आहे. हात लावल्याबरोबर धनुष्य मोडले असल्याने त्याबद्दल अभिमान वाटण्याचे कारणच नाही. विश्वविजय आम्ही केला असे आम्हाला मुळीच वाटत नाही. तसे वाटणे हाच भ्रम आहे. ल.ठेवावे. की येथे रघुवीराने स्वतःविषयी वारंवार बहुवचन वापरले आहे.

दोहा (१) आम्ही भयाने तुम्हाला वीर समजून नमलो व विप्रपणाची ढाल पुढे केली व तुमचा अनादर केला असे जे तुम्हास वाटते ते सुद्धा अविचाराचेच आहे. 'विप्र म्हणुन जर अनादरु सत्य सांगु भृग्वीश' विप्र म्हणून अनादर करतो असे जर वाटत असेल तर सत्य सांगतो की आम्ही भयाने ज्यास मस्तक नमवू असा वीर विश्वात नाही. भाव हा की ब्राह्मण जाणूनच आपल्याला प्रेमाने, आदराने मोठेपणा दिला व नमस्कार केले. ध्वनित केले की आम्ही भयाने मस्तक नमविण्यासारखे सुभट तुम्ही आहा असे आम्हास वाटत नाही. रघुवीराने दिलेल्या या समीरपन्नगाच्या मात्रेच्या वळशाने भृगुपतींचा भ्रम बराच कमी झाला असेल. ते ज्या हेतूने हसले व रागाने बोलले तो त्यांचा हेतु सफळ होत आहे. मस्तक कोणकोणापुढे नाही नमविणार, म्हणजेच युद्ध करू हे आता सांगतात. हा प्रवेश आता शान्त व अद्भुत रसांकडे वळून शेवटी भक्तीरसात लीन होईल.

हिं. देव दनुज भूपति भट नाना। समबल अधिक होउ बलवाना ॥१॥
जौं रन हमहिं पचारै कोऊ। लरहिं सुखेन कालु किन होऊ ॥२॥
छत्रिय तनु धरि समर सकाना। कुल कलंकु तेहिं पावँर आना ॥३॥
कहउँ सुभाउ न कुलहि प्रसंसी। कालहु डरहिं न रन रघुबंसी ॥४॥

म. देव दनुज भट भूप जगातिल। समबल अथवा अतिबल असतिल ॥१॥
जर कुणि देइ समर - आव्हाना। सुखे लढूं काळासिहि जाणा ॥२॥
क्षत्रिय तनुधर रणा कचरतो। लावि कलंक कुला पामर तो ॥३॥
वदें स्वभाव न कुला प्रशंसी। कुणि न डरे काळा रघुवंशी ॥४॥

अर्थ : देव दानव वीर वा जगातील कोणी भूपती, आमच्यापेक्षा अति बलवान असले किंवा आमच्यासारखे बलवान असले ॥१॥ आणि जर कोणी आम्हास युद्धाचे आव्हान दिले तर त्याच्याशी आम्ही सुखाने लढू मग तो प्रत्यक्ष काळ का असेना ॥२॥ क्षत्रियाचा देह धारण करून (क्षत्रिय कुळात जन्मून) जो युद्धाला कचरतो तो पामर आपल्या कुळाला कलंक लावतो ॥३॥ मी (कुळाचा) स्वभाव सांगतो, कुळाची प्रशंसा नाही करीत; कोणीही रघुवंशी पुरुष काळाशीही युद्ध करण्यास (कधी) घाबरत नाहीत ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) शंका - लक्ष्मणाने म्हटले की 'धरणीसुर - सुर - सुरभी हरिजन। यावरिं अमचे कुळिं न शूरपण' (२७३।६) यात म्हटले की रघुवंशी देवावर शूरपणा गाजवीत नाहीत व येथे राम म्हणतात की देवांनी आव्हान दिले तर त्यांच्याशी सुद्धा लढू, हे कसे? पायाँ पडूं ही तुम्ही मारता (२७३।७) हे लक्ष्मणाचे त्या पुढील वाक्य ध्यानी घेतले की प्रश्न सुटतो. पाया पडण्यात फक्त ब्राह्मणाचाच उल्लेख आहे व तेथे आव्हान देण्याचा संबंध फक्त ब्राह्मणांचा आहे. ब्राह्मणांनी आव्हान दिले तरी आम्ही त्यांच्याशी लढणार नाही व त्यानी मारले तरी त्यांच्या पाया पडू असे तेथील म्हणण्याचे सार आहे. देवांनी आव्हान दिले तर व मारले तर पाया पडू असे म्हटले नाही. लक्ष्मण म्हणाले की आम्ही देवावर शूरता गाजविणार नाही. म्हणजे आम्ही होऊन त्यांच्यावर आक्रमण करणार नाही. राम म्हणाले की कोणा देवाना लढण्याचा अभिमान उत्पन्न होऊन त्यानी आव्हान दिले तर त्यांच्याशी सुद्धा लढू. आव्हान दिले गेल्यावर लढणे व आपण होऊन त्यांच्यावर चाल करणे हे दोन विषय भिन्न आहेत म्हणून विरोध नाही.

(क) समबल अथवा अतिबल असतील - यात कमी बलवानांचा उल्लेख केला नाही. कारण ते आव्हान देतात कशाला! ज्यांना लढण्याचा, शौर्य वीर्याचा अभिमान असतो. बाहूना स्फुरण चढत असते व आपण जिंकू असा भरवसा वाटत असतो तेव्हाच कोणी युद्धाचे आव्हान देतो. शिवाय भूप जगातील यात न्यून बलांचा समावेश होतोच पण यात कुठेही ब्राह्मणांचा समावेश होत नाही. कारण त्रेतायुगात भूपती फक्त क्षत्रियच असत.(मनुष्यात) भाव हा आहे की आपण ब्राह्मण नसता तर आव्हान आनंदाने स्वीकारता आले असते.

(ख) भृगुपती या सभेत येण्यापूर्वी काही देवदनुजांनी कपट भूपवेशात गडबड व बडबड सुरु केली होती. पण त्यानी आव्हान दिले नव्हते. त्याना सुद्धा हे आव्हानच आहे.

(२) सुखे लढू काळासिहि जाणा - देव दानव मानवभूपांचीच गोष्ट कशाला. प्रत्यक्ष काळाने आव्हान दिले तरी त्याच्याशी आनंदाने लढू, उत्साहाने लढू, त्याला जिंकण्याचा इच्छेने लढू. जिंकू असे मात्र येथे म्हटले नाही. कारण राम स्वतःव्यक्ती विषयीच बोलत नसून रघुवंशाचा स्वभाव सांगत आहेत. (क) हे म्हणण्यात भाव हा आहे की रघुवंशी वीरांचा हा सहज स्वभाव तुम्हाला ठाऊक नव्हता म्हणून तुम्ही समरयज्ञ जपाचे व्याख्यान आमच्या पुढे झोडलेत. त्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. आव्हान देणाऱ्या देव दानव मानव भूपांचा प्रभाव जाणण्याची जरूरी आम्हा रघुवंशी वीरास मुळीच नसते. आव्हान देणाऱ्याच्या प्रभावाचा विचार कोण करतात ते ऐका.

चौ. ३(१) क्षत्रिय तनुधर रणा कचरतो - पामर तो - जे भ्याड असतात मरणाला भितात, ऐश्वर्य सत्ता नष्ट होण्याची भीती वाटते ते आव्हान देणाराच्या प्रभावाचा विचार करतात. अधिक बलवान किंवा बरोबरीचा असता तर लढण्यास कचरतात, घाबरतात. रघुवंशी मरणाला किंवा ऐश्वर्य हानीला भीत नाहीत व शत्रूला पाठ दाखवीत नाहीत. म्हणून त्याना प्रभाव कळला न कळला तरी किमत सारखीच. युद्धाला उभे राहिल्यावर काय प्रभाव असेल व दिसेल तो खरा. शिवाय असलेला प्रभाव नेहमी टिकतोच असे नाही. काळ, कर्म, ईश्वर कृपा, अवकृपा, प्रारब्ध इत्यादी कारणानी तो कमी जास्त होऊ शकतो. म्हणून युद्धाला भिणारा, कचरणारा क्षत्रिय म्हणून घेण्यास नालायक. आव्हान मिळाल्यावर क्षत्रियाने युद्धाला भिणे म्हणजे स्वधर्म त्याग होय. 'शौर्यं तेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् दानमीश्वर भावश्च क्षात्र कर्म स्वभावजम्' (भ.गी. १८।४) क्षत्रियानी वगैरे आव्हान दिल्यावर युद्धाला कचरणे ते टाळणे म्हणजे पलायन करण्यासारखेच आहे. स्वधर्म त्याग करून परधर्माचे ग्रहण करून जगण्यापेक्षा मरण चांगले. 'स्वधर्मे नि धनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' (भ.गी.) ब्राह्मण आमच्यापेक्षा श्रेष्ठ आम्ही त्यांच्याहून सर्व बाबतीत हीन असे असता रघुवंशी वीर स्वधर्माचा त्याग करीत नाहीत. व आपण ब्राह्मण असून भृगुवंशी असून हिंसामय क्षात्र धर्माचा अवलंब केलात याला काय म्हणावे. कापसाचे जानवे व मुनिवेष काढून ठेऊन क्षत्रियाचे तागाचे जानवे घालून आला असतात तर रघुवंशी लक्ष्मण बालक असला तरी त्याने आव्हान स्वीकारले असते व नमस्कार करण्यास न येता धनुष्याची प्रत्यंचा चढवून क्षत्रियोचित नमन केले असते.

(क) लावि कलंक कुला पामर तो - स्वधर्माचा त्याग करून जगणारा पामर = नीच होय. कारण तो आपल्या कृतीने कुळाला कलंक लावतो. स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः (भ.गी.) 'स्वधर्मपालनात मरण आले तर सद्गतीच मिळते. व स्वधर्म त्याग करून जगण्याने दुर्गती प्राप्त होते.' हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' (भ.गी.) 'संभावितस्य चाकीर्ति-'मरणादति रिच्यते'

चौ. ४(१) वदे स्वभाव न कुला प्रशंसी - आमच्या कुळाचा हा सहज स्वभाव आहे. त्यात काही मोठा पुरुषार्थ आहे असे नाही. सिंहाने कोणाही पशुशी लढाई करण्यास न भिण्यात त्याला अभिमान वाटण्याचे कारणच नाही. म्हातारा झाला किंवा छोटा असला तरी निर्भयता हा त्याचा स्वभावच आहे. तसाच रघुवंशी पुरुषांचा स्वभाव आहे की काळाशी लढण्यात सुद्धा त्यांना भय वाटणार नाही. काळापेक्षा जास्त क्रोधी, जास्त अकरुण (निर्दय) कोण आहे? तो ब्राह्मण, मुनि,

क्षत्रिय, बालवृद्ध, गर्भातील अर्भक इत्यादी काहीच विचार करीत नाही. सर्व जग काळाचा कवल आहे. रोगाने वार्धक्याने, वार्धवयाचे कष्ट व अपमान सोशीत काळाच्या मुखात जाण्यापेक्षा स्वधर्माचे पालन करीत काळाशीच लढून रघुवंशी त्याला मारतील किंवा मरतील. दोन्ही गोष्टी सद्गती देणाऱ्याच. पण ब्राह्मणाशी लढणे अधर्म, दुर्गतिदायक असल्याने रघुवंशी क्रुद्ध ब्राह्मणापुढे आपली मान देतील व सांगतील त्याला की तारा की मारा क्षत्रिय असल्याने मी आपला सेवक आहे काळाला न नमणारे रघुवंशी विप्राना नमतात व भितात.

हिं. बिप्रबंस कै असि प्रभुताई। अभय होइ जो तुम्हहि डेराई ॥५॥
सुनि मृदु गूढ बचन रघुपति के। उघरे पटल परसुधर मति के ॥६॥
राम रमापति कर धनु लेहू। खैंचहु मिटै मोर संदेहू ॥७॥
देत चापु आपुहिं चलि गयऊ। परसुराम मन बिसमय भयऊ ॥८॥

म. विप्रकुळीं प्रभुता अशि राही। अभय बने जो सभय तुम्हां ही ॥५॥
श्रवुनि गूढ मृदुवच रघुपतिचें। हटले पटल परशुधर मतिचें ॥६॥
राम रमापति-धनु घेणेंकरिं। सज्य करा संदेह फिटे तरि ॥७॥
देत धनू तों स्वयेंचि गेले। परशुराम मनिं विस्मित ठेले ॥८॥

अर्थ : विप्रवंशात विप्रकुळात असा प्रभाव असतो की जो तुम्हालाच भितो (भिऊन असतो) तो निर्भय बनतो ॥५॥ रघुपतीचे गूढ व मृदुवचन ऐकून परशुधराच्या बुद्धीवरील (मोहाचे) पटल बाजूस हटले (सरले, गेले) ॥६॥ (तेव्हा) ते म्हणाले की राम! रमापतीचे धनुष्य हाती घ्यावे व ते सज्ज करावे म्हणजे माझा संदेह तरी नष्ट होईल ॥७॥ (परशुराम, धनुष्य देऊ लागले तोच ते धनुष्य आपण स्वतःच गेले (रामाच्या हातात) तेव्हा परशुराम मनात विस्मित झाले ॥८॥

टीका चौ. ५(१) विप्रकुळी प्रभुता अशि राही -आम्ही काळाशी लढण्यास न भिणारे तुम्हाला (=विप्रांना) भितात ही विप्रकुळाची प्रभुता प्रताप प्रभाव आहे आपल्या चापबाण कुठारांची नाही कारण हेच की जो कोणी आम्ही रघुवंशीच नव्हे. विप्राना भिऊन वागेल त्यानी अपमान केला तरी त्यास पूज्य मानील त्यांचा आदर राखील. तो सदा निर्भय होतो. 'कवच अभेद्य विप्र-गुरु-पूजा। या सम विजय उपाय न दूजा' (६।८०।१०) 'त्यजुनि कपट तन मन वचे जो भूसुर सेवील ॥ मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील ॥'(३।३३) शापिति ताडिति पुरुष भापती। विप्र पूज्य असं संत सांगती' (३।३४।१) ही रामवचनेच आहेत. 'आधी केले मग सांगितले' (दा.बो.) 'जर विप्रा वश करिशि नरेशा तर तव वश विधि विष्णु महेश' (१।१६५।४) 'मंगलमूल विप्रपरितोपू। दाहि कोटिकुळ भुसूर रोपू' (१।१२६।४)

(ल.ठे.) 'असि प्रभुताई' यातील असि = अशि या शब्दाच्या आधाराने नाना प्रकारचे कपोलकल्पित अर्थ काढले जातात. कोणी म्हणतात की प्रभूनी आपल्या हृदयातील भृगुपादचिन्ह दाखविले. पण हे म्हणणे कपोलकल्पित, निराधार, विसंगत व अनावश्यक आहे. एखाद्या समाजात

रामचंद्रानी आपले ऐश्वर्य प्रगट करणे शक्य नाही ते करावयाचे असते तर भृगुपतीने (शठ) वगैरे म्हटल्यावरच प्रगट केले असते. शिवाय रामाच्या अंगाना छाती झाकून ठेवण्यासारखे उत्तरीय उपरणे वगैरे यावेळी मुळीच नाही हे रंगभूमीत प्रवेश करण्याच्या वेळच्या रूपवर्णनात दाखविले आहे. (टीकेत) हा अर्थ घेतल्यास या चौपाईचा व मागल्या चौपाइचा कार्यकारण संबंध शिल्लक रहात नाही व चौपाई फक्त भृगुवंशापुरतीच आहे असे ठरेल. पण मानसातील वर दिलेल्या महत्वाच्या वचनावरून ठरते की ही चौपाई सर्व विप्रकुळाना विप्रवंशाना लागू आहे. परशुरामकृत स्तुतीत 'जय सुर विप्र धेनु हितकारी' या वचनात भृगुकुळाचा उल्लेख नसून सर्व विप्रांचा आहे. वरील अर्थ गोड वाटणारा भक्तीभाव जागृत करणारा व श्रोत्यांच्याकडून क्षणभर वाहवा प्रशंसा मिळविणारा असला तरी तो व तसले अनेक भावार्थ त्याज्य आहेत. रामरूप वर्णनात भृगुपादचिन्हाचा उल्लेख सर्व ठिकाणी नाही. काही थोड्या ठिकाणी आहे. पुष्कळ ठिकाणी नाही.

चौ. ६(१) गूढ वच रघुपतिचे - २८२।५च्या टीकेतच दाखविले आहे की रामचंद्रानी गूढ भाषेत आपले ऐश्वर्य प्रगट करण्यास हळु हळु सुरवात केली आहे. (टीका पहावी) 'आम्हा तुम्हा कशि नाथ बरोबरि' (२८२।५) पासून पुढील सर्व भाषणात तसेच केले आहे तसे जाणूनच नंतर भृगुपती हसले (दो. २८१) आहेत ते का हे तेथे टीकेत पहावे. (क) पिनाक भंग करून सुद्धा 'मी मोडले नाही' ही निरहंकारी भाषा, मी एवढा उपमर्द केला तरी अगदी शांत, देव दानव व भूप या त्रैलोक्यातील वीराबरोबर लढण्याची तयारी व तशी भाषा माझ्या समोर एका परमात्म्याशिवाय कोणी बोलू शकणार नाही वगैरे गोष्टींचा विचार 'मुनि वदा विचारी' या वचनानंतर करू लागले व आता गूढ उकलले.

(२) हटले पटल परशुधर मतिचे - परशुरामाची मति मोहाने व्याप्त झालेली असल्याने ती त्यांना भूपकिशोरच समजत होती. हे मोहाचे पटल दूर झाले व हे परमात्मा आहेत असे वाटले पण प्रतीती वाचून खात्री होईना. (क) मोहपटल त्यानी स्वतः दूर केले, सारले, असे म्हटले नाही. कारण ते कोणालाही स्वतःच्या इच्छेने किंवा प्रयत्नाने सारता, हटविता येत नाही. रंगभूमीवर पडद्या मागे उभ्या असलेल्या पात्रास किंवा प्रेक्षकांस दोघांच्या मध्ये असलेला पडदा हटवता येत नाही. तो कोणी तरी दुसऱ्याने हटवावा लागतो. तसेच मोहाचे आहे. तो मोहाचा पडदा दूर सारण्याचे काम गुरु व परमात्मा या शिवाय इतर कोणी करू शकत नाहीत. सगुणसाकार प्रभूची ओळख प्रभूच्या कृपेशिवाय कोणालाच होत नाही. 'तुमच्या कृपे तुम्हा रघुनन्दन। जाणतिभक्त भक्त उर चंदन' (२।१२७।४). परशुरामाचे गुरु येथे नाहीत. म्हणून ते मोहाचे पटल दूर सारण्याचे काम प्रभूनी आपल्या कृपेनेच केले असे मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. प्रभूंनी आपल्या इच्छाशक्तीने तो पडदा दूर केला. सुग्रीवाचे मोहपटल स्पर्शाने, तारेचे शब्दानी, दशरथांचे दृष्टीने व येथे भृगुनाथाचे संकल्पाने इच्छाशक्तीने दूर केले. मोहपटल दूर सारण्याचे हे चारच मार्ग आहेत.

(ख) परशुधर - परशु = हिंसा करणारा (परान् गृणति) त्याला ज्यांनी धारण केलेला आहे ते. सुचविले की आता परशुधरत्व सोडून देणार. आपद्धर्म म्हणून त्याचा स्वीकार केला होता. आपद्धर्म हा नित्यधर्म झाला म्हणजे कशी दुरवस्था होते. कसा अभिमान वाढतो. कसा

स्वधर्मलक्षणांचा नाश होतो हे या प्रकरणात फारच उत्तम प्रकारे दाखविले आहे. आता परशुधर काय करतात पहा -

चौ. ७ (१) राम रमापति धनु घेणे करिं - आपल्या हातात असलेली रमापति विष्णूचे शार्ङ्ग धनुष्य हातात घेण्याबद्दल व ते सज्ज करण्याबद्दल विननती केली (२) विष्णूचे धनुष्य परशुरामाला कसे व केव्हा मिळाले? विश्वकर्म्याने दोन धनुष्ये निर्माण केली. पैकी एक पिनाक जे रघुवीराने मोडले ते व दुसरे शार्ङ्ग ते विष्णूजवळ होते. परशुराम शंकराकडे धनुर्विद्या शिकण्यास गेले तेव्हा कोणतेही धनुष्य त्यांच्या बळापुढे टिकाव धरीना जे हातात घेऊन सज्ज करू लागत ते तेव्हाच मोडून जाई. जेव्हा शंकरानी आपले पिनाक त्यास दिले पण ते त्यास वाकवून सज्ज करता येईना. मग परशुराम महेन्द्र पर्वतावर गेले व घोर तप करून विष्णूस प्रसन्न केले. तेव्हा विष्णूनी जे धनुष्य शंकराबरोबर युद्ध करताना वापरले होते ते आपले शार्ङ्गधनुष्य त्यास दिले व तेव्हा बजावले होते की रामावतार झाल्यावर तुमची अवतार शक्ती व हे धनुष्य रामाकडे जातील. तुमच्या शिवाय जो कोणी याला सज्ज करील तो परमात्म्याचा अवतार आहे असे समजा.यावेळेपर्यंत ते धनुष्य कोणाकडे गेले नाही किंवा इतर कोणी ते सज्ज केले नव्हते त्यामुळे रामावतार अद्याप झाला नाही असे त्यास वाटत होते. (मा.पी.वरून) (क) वा.रा. प्रमाणे थोडा भेद आहे. विष्णूंनी भृगुवंशी ऋषि ऋचीकाच्या जवळ ठेव म्हणून ठेवले होते. ते ऋचीकाने आपला पुत्र जो जमदग्नी त्याच्या जवळ ठेवले व जमदग्नीकडून परशुरामास मिळाले. अ.रा. त. आणखी थोडा भेद आहे. पण हे धनुष्य विष्णूचे यात मतभेद नाही. इतकेच येथे सांगितले आहे.

(३) 'राम रमापति कर धनु लेहू' याचे टीकाकारांनी विपरीत रोचक अर्थ केले आहेत पण ते काल्पनिक आहेत. उपेक्षणीय आहेत. (क) मोहपटल दूर झाले आहे. भाषणादिकावरून ही राम परमात्मा आहेत असे वाटत आहे. पण कृतीने प्रतीती पाहिल्याशिवाय पूर्ण श्रद्धा उत्पन्न होत नाही. न जाणता परि नये प्रतीती। विना प्रतीती न उपजे प्रीती(७।८९।७) यानी जाणले आहे पण प्रतीती पाहिजे तशी न आल्याने प्रीती उत्पन्न होत नाही म्हणून प्रतीती दाखविण्यास सांगतात. प्रतीती आल्याशिवाय पूर्ण संशय हानी होऊ शकत नाही व त्यानी प्रतीती दाखविल्याशिवाय श्रद्धा = आदर उत्पन्न होत नाही. 'तो जाणे ज्या जाणू देतो' 'तुमच्या कृपे तुम्हा रघुनंदन। जाणति भक्त भक्तउर चंदन' (२।१२७।३-४) नाथांच्या घरी बारा वर्षे ब्राह्मण रूपाने राहिले पण श्री एकनाथ महाराजासारखे त्यास ओळखू शकले नाहीत. मग या अल्पबुद्धीला जरी तसे दिसले तरी कसे जाणता येणार! प्रभूच्या कृपेशिवाय खऱ्या संताचा सुद्धा विश्वास बसत नाही.

चौ. ८(१) देत धनू तो स्वये चि गेले - रामचंद्रानी धनुष्य घ्यावे म्हणून आपल्या हातात ते घेऊन देण्यासाठी पुढे केले. पण रामचंद्रानी पुढे होऊन हात पुढे करून ते घेण्याची वेळच आली नाही. ते धनुष्य स्वतःच रामचंद्रांच्या हातापर्यंत चालत गेले व हातात मुठीत बसले. हे पाहून परशुराम विस्मित होऊन बघतच राहिले आश्चर्याने. जडपदार्थात असलेले सुप्त, विरुद्ध चैतन्य ईश्वरेच्छेने क्रियाशील होते. ज्ञानेश्वर महाराज ज्या भिंतीवर बसले होते ती जड भिंत चालत गेलीच की नाही?

(२) स्वयेंचि गेले - यातील 'गेले' वर अनुस्वार न देण्यात हेतु आहे. धनुष्य स्वयेंचि गेले व परशुराम स्वयें गेले. परशुरामावतारत्व रामाकडे गेले. नुसते भृगुवंशी बाकी राहिले. ब्राह्मण्याचे नऊ गुण नष्ट झाल्याचे पूर्वीच दाखविले आहे. या वेळी क्षात्रतेज, बल, प्रताप इत्यादी अलौकिक क्षात्रगुण रामाकडे गेले. कारण ते काही काळापुरतेच दिलेले होते. श्रीकृष्णनिर्याणानंतर अर्जुनाचे तेज कुठे राहिले? या अर्थाला व नऊ ब्राह्मण गुणांचे अस्तित्व राहिले नाही या पूर्वी साधार केलेल्या विधानाला १५।६।५४ रोजी आधार सापडले ते -

(१) नृसिंह पुराणोक्त रामायणे - ज्या घोपमकरोद्वीरो वीरस्यैवाग्रतस्तथा। ततः परशुरामस्य देहान्निष्क्रम्य वैष्णवम्। पश्यतां सर्व देवानां तेजो राममुखेऽ विशत् (मा.पी.मधून)

(१) प.पु.उ.सं. (२४२।१६३-१६४) एव मुक्तस्तु काकुत्स्थो भार्गवेण प्रतापवान्। तच्चापं तस्य जग्राह तच्छक्तिं वैष्णवीमपि ॥ शक्तावियुक्तोस तदा जामदग्न्यः प्रतापवान्। निर्वीर्यो नष्ट तेजाश्च कर्महीनो यथा द्विजः पद्मपुराणातील उतारे या काण्डाच्या परिशिष्टात दिले आहेत.

(३) मानसात हे ब्राह्मतेज क्रमशः नष्ट झाले आहे तेही सकारण आहे. वरील दोन्ही पुराणात साधन भार्गव भेट यज्ञमंडपात झाली नसून अयोध्येच्या वाटेत झाली आहे व त्यामुळे लक्ष्मणाचे कार्य तेथे नाही येथे ब्रह्मतेजाचे जे मुख्य नऊ गुण ते लक्ष्मणाच्या भाषणानेच नष्ट झाले आहेत.

वरील पुराणात बाकीचा भाग वा.रा. सारखाच आहे. क्षात्रतेज धनुष्याबरोबरच गेले आहे. अधिकाऱ्याची नोकरीची मुदत संपली म्हणजे निवृत्त होताना त्या अधिकारासंबधी सर्व चीजवस्तू वस्तुकागदपत्र, ती सत्ता, अधिकार, शक्ती इत्यादी दुसऱ्या नवीन अधिकाऱ्याकडे जातातच. मात्र भृगुपतींनी अधिकार नष्ट होण्याच्या आधीच आपल्या क्रोधाने व मदाने ब्राह्मण्य घालविले. अधिकाराचा दुरुपयोग केला. मी अधिकारी असा अहंकार धरला वाटेल त्याच्यावर तोंड टाकून सज्जनांचा अपमान केला. माझ्याशिवाय राज्यतंत्र चालणारच नाही असे वाटू लागले की दैवी संपत्तीचा विनाश आधीच होतोच मग अधिकार जातोच! जो सहज स्वाभाविक अधिकार असेल तो सहसा जात नाही. पण दुसऱ्यांनी दिलेला केव्हातरी जाणारच. (क) धनुष्यच चालत गेले तेव्हा धनुष्याला दोरी लावणे वगैरे प्रतीती पाहण्याची व दाखविण्याची आवश्यकताच राहिली नाही. अशी प्रतीती आल्याबरोबर प्रीती कशी उद्भवली पहा -

हिं.दो. *जाना राम प्रभाउ तब पुलक प्रफुल्लित गात ॥*
जोरि पानि बोले बचन हृदयँ न प्रेमु अमात ॥२८४॥

म.दो. *राम प्रभुता जैं कळे पुलक देहिं फुलतात ॥*
पाणि जुळुनि वदले वचन प्रेम न हृदयिं रहात ॥२८४॥

अर्थ : जेव्हा रामचंद्रांची प्रभुता कळली तेव्हा शरीर रोमांचानी फुलून गेले व हात जोडून बोलू लागले तेव्हा प्रेम हृदयात मावेनासे झाले (राहीना) ॥दो.२८४॥

टीका - दो.(१) धनुष्य चालत गेले व आपले तेज, प्रताप बलादी पण गेलेले अनुभविले त्यामुळे रामाची प्रभुता = प्रभाव कळला व त्याच क्षणीं सरर्‌दिशी शरीर रोमांचानी भरून गेले. प्रेम

शरीरावर दिसू लागले. व आता जे बोलतील त्या वचनात (वाणीत) प्रेम दिसणार आहे आधी बोलण्याचा उल्लेख करून मग 'प्रेम न हृदयँ रहात' म्हटले व सुचविले की थोडावेळ मुखातून शब्दच उमटेनात. हृदयात राहीना तर तो रस कोठून उतू जाऊ लागला? नेत्रातून अश्रुरूपाने बाहेर पडू लागले प्रेम हे ध्वनित केले. या प्रमाणे काया, वाचा, मन प्रेमात पोहत आहेत.

(क) परशुराम हे साहवे अवतार पुढील सहा चौपायात राम व लक्ष्मण या उभयांची स्तुति करतील व सातव्या चौपाईत सातव्या अवताराचा जयजयकार करीत तपश्चर्येला जातील. राम व लक्ष्मण या उभयतांची एकत्र स्तुती ही एकच आहे. प्रीतीने भक्ती दृढ झालेली दिसेल

हिं. *जय रघुबंस बनज बन भानू। गहन दनुजकुल दहन कृसानू ॥१॥*
जय सुर बिप्र धेनु हितकारी। जय मद मोह कोह भ्रम हारी ॥२॥
बिनयसील करुना गुन सागर। जयति बचन रचना अति नागर ॥३॥

म. *जय रघुवंश वनज वन भानू। गहन दनुज कुल दहन कृशानू ॥१॥*
जय सुर विप्र धेनु हितकारी। जय भ्रममोह कोप मद हारी ॥२॥
विनय शील करुणा गुण सागर। जयति वचन रचना अति नागर ॥३॥

अर्थ : रघुवंशरूपी कमलवनाच्या सूर्या! आपल्या उत्कर्षाचा आविष्कार करा. (जय = प्रगट करा) दनुज - असुर राक्षस रूपी घनदाट अरण्याला (गहन) जाळून टाकणाऱ्या अग्ने! (आपण उत्कर्षाचा आविष्कार करा) ॥१॥ देव, विप्र व धेनु यांचे हित करणारांचा जय असो मोह भ्रम क्रोध व गर्व मद हरण करणारांचा! जय असो ॥२॥ विनय, शील, करुणा व गुण यांच्या सागरांनो! वचना रचना अत्यंत चतुर असणारानों! जय असो ॥३॥

टीका ल.ठे. या स्तुतीत आठ वेळा 'जय' शब्द व एकदा 'जयति' मिळून नऊ वेळा जय शब्दाचा उपयोग केला आहे. परमात्मा आहेत असे जाणल्यावर व हात जोडून काही याचना करण्याच्या हेतूने स्तुती करीत असता आपला जय होवो असा आशीर्वादात्मक उच्चार करणे अनुचित व अप्रासंगिक ठरेल. म्हणूनच 'जयतु' न म्हणता 'जयति' वापरून अनर्थाचा परिहार केला आहे. जय = उत्कर्ष आविष्कुरु उत्कर्ष प्रगट करा असा अर्थ आहे. (श्रीधरी टीका वेदस्तुती श्लो. १४वा) नऊ वेळा जय वापरून, स्वतःचे नष्ट झालेले नऊ प्रकारचे विप्राचे ऐश्वर्य माझ्या हृदयात प्रगट करा अशी प्रार्थना करीत आहेत. हे गुण मला माझ्या प्रयत्नांनी मिळणे शक्य नाही. 'हे गुण साधन करुनि न लाभत। तुमचे कृपें कुणी कुणि पावत' (४।२१।६) क्रोध मनोज लोभ मद माया। तैंच सुटती सकल जैं राम करि दया। (३।३९।३)

चौ. १(१) 'रघुवंश वनज वन भानू' - वनज =जलज, वन =जल (अंबर)=रघुकुल कमलपतंग (बालपतंग पूर्वी म्हटले आहे). भानु उगवला म्हणजे कमले उगवतात, प्रफुल्लित होतात तसेच तुमच्या उदयाने रघुकुलकमलवन प्रफुल्लित होईल. आज माझ्यावर विजय मिळवून तुमचा उदय झाला. रामचंद्राची प्रसिद्धी खरी या विजयानेच झाली. हे पुढे जनकदूतच दशरथास सांगणार आहेत. राम भानूचा उदय येथे झाला. 'भानु उदित तम अश्रम सरला। तारे लपले प्रकाश भरला'

(१।२३९।४) भानूच्या उदयाबरोबर तमाचा नाश होतो पण तारे लपतात. (क) भृगुपतीच्या हृदयाकाशात मोह, मद, भ्रम, क्रोध व अविनय हे पाच तारे उगवलेले होते व चमचम करीत होते ते मावळले, पण नष्ट झाले नाहीत. रोहिणी नक्षत्रात पाच तारे असून त्यातील एक अस्पष्ट आहे. तसा येथे अविनय अस्पष्ट आहे. रामाविषयी विनयाचा उल्लेख स्पष्ट आहे व भृगुपतींचा 'अविनय' 'अनुचित वदलो' (चौ. ६) याने सूचित आहे. आरंभापासून शेवटपर्यंत भृगुपती अविनयाने बोलले आहेत हे उघड उघड आहे. (ख) विजयानंदजी त्रिपाठीनी मानस प्रसंगात भानु, कृशानु, सागर, हंस, व केतु या पाच उपमानास पाच तारे गणले आहेत. पण अनंग व मंदिर ही दोन उपमाने सोडली ती का? उपमानेच तारे गणावयाचे तर दोन उपमाने का सोडावयाची? (ग) दुसरा भाव हा की आपण आपला कृपारूपी प्रकाश माझ्या हृदयात पाडलात म्हणून मोहांधकार नष्ट होऊन मी आपणास ओळखू शकलो. (घ) रघुवंश वनजवन वनज = कमल, भाव हा की रघुवंशातील लोक कमलासारखे कोमल जलात राहून अलिप्त, विप्ररूपी, भृगांना व प्रजारूपी मधुपाना आश्रय व सुखानंदरस देणारे व वन = नैसर्गिक अरण्य, म्हणून हा भाव हा की हे गुण रघुवंशात निसर्गातःच स्वाभाविक रीत्याच आहेत. अशी आज खात्री झाली. (ङ) रघुवंश व वनजवन भानु हे लक्ष्मणासही लागू आहे. लक्ष्मणाचे तेज, प्रतापादी भृगुपतीला प्रतीतीस आलेच आहेत. 'राजन् राम अतुलबल जैसे। लक्ष्मण तेज निधानहि तैसे' (२९३।३) 'विज्ञान धामौ श्रुतिनुतौ, गोविप्रवृंद प्रियौ असे' (कि.मं.श्लो.१) म्हटलेच आहे.

(२) गहन - दनुज कुल दहन कृशानू - या चरणापासून पुढील सर्व विशेषणे राम व लक्ष्मण या दोघांना लागू आहेतच. 'सुरकाजिं जाता नृपति दलनखलनिशिचर अनी' (२।१२छं.) असे दोघांविषयी म्हटले आहे. सखे निशाचर जगात जितके। लक्ष्मण मारिल पळात तितके (५।४४।७) 'निशिचरनिकर पतंगसे रघुपतिबाण कृशानु' (५।१५) आणखी विपुल अवतरणे आहेत. (क) गहन = घनदाट वन 'काननं गहनं वनम्' (अमरे), दनुज = दानव, निशाचर, राक्षस, असुर, दहन =अग्नि 'हिरण्यरेता हुतीभुग् दहना हव्य वाहन' (अमरे) = जाळणारा दहन = दाहक शक्ती = तेज 'तेज कशानु' (१।४।५)'लक्ष्मण तेज निधान हि तैसे. सूर्य = प्रकाश = ज्ञान व कृशानु = अग्न = वैराग्य' 'हेतु कृशानु भानु हिमकरचे' (१।१८।१ टी. प.)

(३) प्रथम चरणाने उदय सांगितला. या चरणाने रामावताराचा उदय झाल्यानंतरचे एक मुख्य कार्य 'विनाशायच दुष्कृताम्' सांगितले. स्वतःविषयी सुचविले की माझ्याकडून जी आसुरी कार्ये होत होती त्यांचा विनाश करून विरागरूपी अग्नि आपण माझ्या मनात उत्पन्न केलात. जात्याभिमान, कर्तृत्वाहंकार रूपी विविध राक्षसांचा नाश तुम्ही दोघांनी केलात. दुष्टांचा विनाश कशासाठी करणार ते पुढील चरणात सांगतात.

चौ. २(१) सुर विप्र धेनु हित कारि - याने 'विप्रसंत सुरगो' 'विप्रधेनु सुरसंतहित धरिति मनुज अवतार' (१।१९२) 'परित्राणाय साधूंना' हा मुख्य अवतारहेतु सुचविला. येथे संतांचा उल्लेख नाही तो पुढे (चौ. ४) आहे. (क) स्वतःविषयी सांगतात की अज्ञान नष्ट करून वैराग्याला जन्म देऊन आपण दोघांनी माझे विप्रांचे हित केलेत. गोविप्रवृंदप्रियौ सद्धर्मवर्मौ हितौ (किंम.श्लो.) असे दोघांविषयी म्हटले आहे. सधर्मीचे वर्म = चिलखत, संरक्षण करणारे रामलक्ष्मण आहेत.

'सुरविप्रधेनुहितकारी' ने सुद्धा तेच सुचविले आहे कारण देवविप्र व धेनु यांचे संरक्षण व हित झाले तरच धर्माचे संरक्षण होते.

(२) चरण दुसरा - 'जय भ्रम, मोह, कोपमदहारी' - हा चरण स्वतःविषयी व पुढील सेवक सुखद याच्याशी संबद्ध आहे. आपण माझे हित केलेत ते कसे केलेत पहा. आपणास मी ओळखू शकलो नाही हा मोह (=अज्ञान) माझ्या ठिकाणी होता त्या मोहामुळे, अज्ञानामुळे मी आपणास मनुष्य, नृपकुमार समजत होतो हा भ्रम = विपरीत ज्ञान, माझ्या ठायी होते. 'मोहसकल रोगांचे मूळहि' (७।१२१।३०) त्या मोहभ्रमांमुळे 'क्रोध पित्त' प्रकोप झाला होता. त्यातच 'नारु दंभहि कपट मान मद' (७।१२।३५) झाले होते. मी विश्वविजयी मी वीर माझ्यासारखा दुसरा वीर नाही हा मान मद नारु रोग झाला होता. व 'अहंकार अर्बुद'(कॅन्सर) अति दुःखद' मला झाल्यामुळे त्या अहंकाराच्या व क्रोधाच्या जोरात मी आपणास उभयास वाटेल ते टाकून बोललो, अपमान केला असे हे पाच मुख्य रोग मला झाले होते. पण आपण दोघांनी त्या रोगांचे हरण केलेत. त्या अर्थी आपण दोघे 'विबुधवैद्य भव भीषण रोगा' (१।३२।३ या स्तुतीची फलश्रुती) आहात. मी, विप्र = भूदेव = भूविबुध आहे. व माझे असाध्य रोग आपण बरे केलेत. विबुधवैद्य जे दोघे अश्विनी कुमार त्याना सुद्धा हे एवढे, भयंकर, असाध्य, रोग बरे करता येणार नाहीत. 'एकरोगवश नर मरति बहु असाध्य या व्याधि' (७।१२ वरील विवेचनात अवतरणांना अंक दिले नसतील ती या ४२१ व्या दोह्याच्या चौपायातील आहेत.) भक्तीशिवाय भवरोग नष्ट होत नाही.

(क) चौथ्या चौपाईत सेवक व भक्त, संत, सुखद म्हटले आहे. त्याना सुख देणे म्हणजे त्यांचा भव भीषण रोग बरा करणे नाहीसा करणे. पण तो हरण करण्यास मोहादी सर्व मानस रोगांचे हरण करावे लागते ते तुम्ही दोघे करता. भक्तीशिवाय सुख नाही.

चौ. ३(१) विनय शील करुणा गुणसागर - ही सर्व विशेषणे दोघांनाही लागू आहेत. 'शील रूप गुणधामहिं चारी' (बंधू) (१।१९८।६) 'कृपासिंधु सौमित्रि गुणाकर' (१।१७।८) 'गुणसागर नागर वरवीर' (२४१।२) हे दोघाविषयीच म्हटले आहे. 'विनीत अति संकोचित दोघेही' (१।२२५) हे राम लक्ष्मणांविषयी म्हटले आहे. रामचंद्रांचे हे गुण दाखविणारी अवतरणे देण्याची आवश्यकता वाटत नाही. दोघेही माझ्याशी विनयाने बोललात. अपराध नसून सुद्धा क्षमा मागितलीत. वंदन केलेत. विनंत्या केल्यात मी अपमान केला तुमचा तरी दोघानाही मला अपशब्द न वापरता मुनिनायक मुनिवर, विप्रवर इ.इ. शब्दानी मान दिला. पण मला त्या वेळी तुमचे विनय, शील, करुणादी गुण न दिसता मी तुमच्यावर विरुद्ध गुणांचा आरोप करीतच राहिलो. तरी तुम्ही कृपाळुपणे विप्र आहे या करुणादी भावनेने आपल्याकडेच कमीपणा घेतलात. माझ्याच ठिकाणी विरुद्ध गुण असल्याने मी मात्र क्रोध करीतच राहिलो. अज्ञानी अहंकारी जीवांचे असेच असते. ते 'रामी निज अज्ञान लावती' (७।७१।१).

(२) वचन रचना अतिनागर - माझा अपमान, विप्रापमान, न करता, स्वतःच्या स्वत्शीलाला धका लागू न देता आपले मर्म (अवतार रहस्य) कळू न देता. कुलाला कलंक न लावता सदय, प्रिय, हित, मित, मृदु, अहंकार मदरहित अशी वाक्यरचना इतर कोणी करू शकतील? अशावेळी इतरांची वचनरचना नागर असेल कदाचित पण आपली अति नागर आहे. 'गुण नट सागर नागर

वर वीर' (२४१।२) मानसात 'नागर तेरा वेळा आहे. ८ वेळा रामालाच म्हटले आहे. नागर म्हटले आहे पण मुखावर नाही इतर कोणाला.

हिं. सेवक सुखद सुभग सब अंगा। जय सरीर छबि कोटि अनंगा ॥४॥
करौं काह मुख एक प्रसंसा। जय महेस मन मानस हंसा ॥५॥
अनुचित बहुत कहेउँ अग्याता। छमहु छमामंदिर दोउ भ्राता ॥६॥
कहि जय जय जय रघुकुलकेतू। भृगुपति गए बनहि तपहेतू ॥७॥

म. सेवक सुखद सुभग सब अंगा। जय जय तनुछवि कोटि अनंगा ॥४॥
कशी एक मुखिं करूं प्रशंसा। जय महेश मन मानस हंसा ॥५॥
नेणुनि वदलो बहु अनुचित ते। क्षमा क्षमामंदिर दो भ्राते ॥६॥
वदुनी जयजय रघुकुलकेतू। भृगुपति वनिं गेले तपहेतू ॥७॥

अर्थ : सेवकाना सुख देणाऱ्या व सर्वांग सुंदर असणारानो (आपल्या सर्वांग) सौंदर्याने सेवकांस सुख देणारानो जय असो. 'कोटि अनंगांची छबि अंगावर धारण करणारांचा जय असो, जय असो ॥४॥' मी या एका मुखाने आपली दोघांची प्रशंसा कशी काय करू? महेशांच्या मनरूपी मानसात विहार करणाऱ्या हंसानो! जय असो ॥५॥ न जाणल्याने (अज्ञानाने) मी पुष्कळ अनुचित बोललो ते क्षमामंदिर उभय बंधूंनो मला क्षमा करा ॥६॥ 'जय जय रघुकुल केतू' असे म्हणून भृगुपती तपाचा हेतु मनात धरून वनात निघून गेले ॥७॥

टीका चौ. ४(१) सेवक सुखद सुभग सब अंगा - या चरणाचे दोन अर्थ वर दिलेच आहेत. आणखी एक अर्थ पहा - 'सेवक सब सुभग सुखद व सुभग सब अंगा' असा अन्वय केला म्हणजे मजा आहे. सेवकांना सर्वप्रकारचे उत्तम स भग म्हणजे ऐश्वर्य व सुख देणारे. सेवक = संत, साधु, भक्त, दास, मोहमदादी हरण करून ज्ञान देऊन मोक्ष सुख देतात व ज्ञानानंतर 'ती मम भक्ति भक्तसुखदाई' देतात व शेवटी सर्व सुखाचे आगर असे आपले सगुण साकार, कोटि मदनांना लाजविणारे 'रूप अपार मार मद मोचन'च प्रत्यक्ष दाखवून दर्शन देऊन कृतार्थ करतात व ऐहिक सुखही देतात व शेवटी 'हृदय कमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' हे सत्य करून दाखवितात. (क) दोघेही भक्तिप्रद आहेत. 'भक्तिप्रदौ तौ हिनः' (४मं.श्लो.१) विश्वविलोचन चोरा जगचित्त चोर, 'दोन्ही सहज मनोहर मूर्ती। कोटिकाम उपमाहि अपूर्ती' (२४३।१) इत्यादी वचने धनुर्भंग प्रकरणातच आली आहेत. दर्शनाने सुख होते. भक्तीने सुख मिळते वगैरे बदलते उल्लेख अनेक ठिकाणी येऊन गेले आहेत. प्रत्येक काण्डात आहेत. अवतरणे देऊन विस्तार वाढविणे नको.

(२) जय जय तनु छबि कोटि अनंगा - हिंदीत या चरणात जय शब्द एकदाच आहे व सातव्या चौपाईत तीन वेळा आहे. तेथे मराठीत तीन वेळा घालणे अशक्य झाल्याने व ९ वेळा 'जय' या स्तुतीत असणे आवश्यक झाल्याने येथे 'जय' दोन वेळा घातला. (क) हा चरण सुद्धा दोघांना लागू आहे. 'वय किशोर सुंदर सर्वांगे' (२२९।१दोघांबद्दल) 'केवि वर्णवे मुखछबि माते। बघुनि लाज बहु किति कामाते' (२३३।६ दोघांविषयी) १।२२० पहा. 'कोटि मनोजा लाजविणारे'

(२।११७।१ दोघांविषयीच) (क) येथे दोघांच्या सौंदर्याचे एकत्र वर्णन असल्यामुळे श्याम किंवा गौर वर्णाचा उल्लेख नाही. 'जय'चा अर्थ पूर्वी दिलाच आहे.

चौ. ५(१) कशी एक मुखि करू प्रशंसा - ज्यांचे गुण अनंत, रूप अनंत, प्रभाव अनंत, यश कीर्ती अनंत त्यांची स्तुती प्रशंसा सहस्रमुखानी केली तरी अपुरीच पडणार. जनकराजा म्हणतात 'राम कशापरिं करूं प्रशंसा मुनि महेश मन मानस हंसा' (१।३४१।४) (क) या चरणाशी पुढील चरणाने महेशांचा संबंध जोडून सुचविले की महेश माझे गुरु, त्याना पाच मुखे असून सुद्धा आपली प्रशंसा करता येत नाही. तेथे एक मुखाचा काय प्रशंसा करणार!

(२) महेश मन मानस हंसा - ईशांचे ईश, देवांचे देव जे महादेव त्यांच्या मनात राहता दोघे, भाव हा की प्रत्यक्ष दर्शन त्याना सुद्धा दुर्लभ आहे. 'हृदयी' चिंतिस जाति हर दर्शन कसे घडेल (१।४८) ते दुर्लभ म्हणून तर ज्योतिषी बनून, कावळा होऊन, दर्शन घेण्याचे प्रयत्न केले. (१।१९९।११ व ७।८८ सो. टीका पहावी) याने सुचविले की आपण महादेवांचे सुद्धा ईश आहात. दोघेही बंधु शिवमन मानसात हंस आहेत. 'सुंदर सुखद सकल गुणरासी। हे दो बंधु शंभु उरवासी'।१।२४६।४) हे दोघे बंधु केवळ शंकरांच्याच मानसात राहतात. भुशुंडी मनमानसि हंसहि (१४६।५) हे उल्लेख एकट्या रामचंद्रालाच आहेत. (क) येथे परशुराम सुचवितात की आपण जसे माझ्या गुरुंच्या मानसात राहता तसे माझ्या मानसात राहण्याची कृपा करावी. भक्ती मागितली.

चौ. ६(१) नेणुनि वदलो बहु अनुचित - भृगुपतीनी येथे वापरलेली अनुचित शब्द फारच सौम्य आहे. भृगुपतीचे बहुतेक सर्व बोलणे शिव्या, अपशब्द, अनादर, निंदा, तिरस्कार इत्यादीकांने भरलेले आहे. सहस्रबाहू समरिपु, कुटिल, कालवश, कुल घातकी, कुल कलंक, निरंकुश, अबुध, मंद, जड, निःशंक, कटुवादी वधायोग्य, अपराधी, गुरुद्रोही, अति पापी नीच, मनमलीन वैरी. खोटा, इत्यादी फुले लक्ष्मणाला वाहिली आहेत. शठ, छलविनती करणारा, बंधुसमवाम, अहंकारी, मदांध, इत्यादी आहेर रामचंद्राना केला आहे. अनुचित भाषण पुष्कळ वेळा पुष्कळ प्रकारानी केले आहे. हाच अविनय, उद्धटपणा, (क) लक्ष्मणाने सांगितले की न जाणता बोललो क्षमा करा. विश्वामित्रांनी सांगितले की बालक आहे. क्षमा करावी रघुनाथाने सांगितले की न जाणता बोलला थोडेसे अनुचित क्षमा करावी. 'क्षमाविप्र अपराध आमचे' असे स्वतःविषयही सांगितले तरी क्षमा केली नाही. कृपा उपजल्यामुळे दुःसह दुःख होऊ लागले आणि आता मात्र भगवंताजवळ व लक्ष्मणाजवळ क्षमा क्षमा म्हणून क्षमेची याचना करीत आहेत. अज्ञानी माणसाचे वर्तन कसे असते याचा हा एक सुंदर मासला आहे. परमार्थातील साधक दुसऱ्यांच्या अपराधांची क्षमा करण्याचे कधी मनात सुद्धा आणित नाहीत आणि भगवंताजवळ मात्र 'क्षमस्व परमेश्वर, क्षमस्व परमेश्वर क्षमस्व परमेश्वर असे रोज मागत असतात. इतरांस कधी क्षमा करीत नाहीत त्याना भगवंताजवळ क्षमा मागण्याचा खरोखर काय आधिकार आहे. क्षुद्र गोष्टीबद्दल सुद्धा क्षमा करण्याची तयारी नसते! मग अशांना प्रभूनी क्षमा का करावी? परंतु हे दोघे बंधु क्षमेचे पूजास्थान आहे. पश्चात्ताप खराच झाला असेल तर व पुढे सुधारण्याची आशा असेल तर मागले सर्व विसरून प्रभु क्षमा करतातच.

(२) क्षमामंदिर - मंदिर शब्दाबद्दल मागे लिहिले आहेच. क्षमेचे निवास स्थान असा अर्थ करतात पण मंदिर शब्दाचा उपयोग मानासात ज्या हेतूने केला आहे त्या अर्थाशी हा अर्थ सुसंगत नाही. जसे खाजगीवाल्यांचे मंदिर, बिर्लामंदिर, राजाचे मंदिर हे शब्द हल्ली वापरले जातात तसाच क्षमा जेथे पूजन भजनादी करते ते स्थान ते तिचे पूजेचे दैवत. भाव हा की हे दोघे पूजास्थान आहेत. जसे 'तोपक तोपा आनंदा आनंदहि दाते' 'सुंदर सुंदरतेला करते' हे प्रयोग आहेत. तसाच क्षमामंदिर हा शब्दप्रयोग आहे. क्षमेला सुद्धा जे पूज्य, उपास्य, वाटतात. क्षमेला क्षमा देणारे हा अर्थ येथे आहे. असेच गुणमंदिर, सुखमंदिर हे वापरले आहेत.

चौ. ७ (१) ल.ठे. परशुराम साहवे अवतार त्यानी सहा चौपायात स्तुती केली व सातवा अवतार जे रघुवीर राम त्यानी माझा पराजय केला हे सुचविण्यासाठी सातव्या अवताराचा 'जयजयकार करीत सातव्या चौपाईत निघून गेले. दोघांची भेट झाली म्हणून सातवीत दोघांचा संबंध आणला पण हे दाखविले की आता भृगुकुलकमलपतंग राहिले नाही. आले रंगभूमीत तेव्हा भृगुकुलकमल पतंग आले पण आता तो पतंग अस्तास गेला व भृगुपति गेले तप करणाच्या हेतूने केतू = ध्वजा, पताका, (३) ध्वज, ध्वजा = दंड व त्याच्या वरच्या टोकाला चढविलेले त्या दंडाने धारण केलेले. त्या दंडाने उंचीवर चढलेले विशिष्ट प्रकारचे वस्त्र 'रघुपति कीर्ती पताके विमले। ज्यांचे यश दंडासम बनले' (१।१७।६) असे लक्ष्मणाच्या वंदनातच कवीनी म्हटले आहे. हे वचन या भार्गव दर्पविमर्दन प्रकरणात अत्यंत उठावदार रीतीने व चटकन डोळ्यात भरणाऱ्या पद्धतीने यथार्थ करून दाखविले आहे. वस्त्र व दंड मिळूनच ध्वज होतो दंड नसेल तर ध्वजवस्त्र वर जाणार नाही. व दिसणार नाही. खाली कुठेतरी पडून राहील. दंड जितका उंच व बळकट, ताठ, तितका ध्वज, उंच गेलेला दिसेल. (वंश कळक वेणुचा दंड पवित्र मानला आहे. तो आतून पोकळ. पोकळी आकाश असलेला पण बाहेरून कठीण, गाठी असलेला असा असतो) तसेच लक्ष्मण आहेत. बाहेर दिसण्यात कठिण कठोर गाठाळ, पण आत आकाशासारखे भद्र! १।१७।६ या चौपाईच्या आधारे मानसातील लक्ष्मणांचे चरित्र लिहिता येण्यासारखे आहे. दंडाचे उच्चत्व, सरलता, काठिण्य कणखरपणा, मार्दव पूज्यता, इत्यादी जसे ध्वजासाठी तसे लक्ष्मणाचे प्रत्येक कर्म, प्रत्येक गुण रामकीर्ति वाढविण्यासाठी आहे. रावणविजयात सुद्धा मेघनादाचा वध लक्ष्मणाने केला नसता तर राम विमल कीर्ती ध्वज त्रैलोक्यात फडकला नसता. गुढीची पूजा म्हणून जी करतात ती प्रत्यक्ष दंडाचीच केली जाते. तसेच प्रथम लक्ष्मण पूजन मग रामपूजन

(३) धनुर्भंगाने व जयमाला घातल्याने जरी रामकीर्ती त्रैलोक्यात दुमदुमली तरी परशुराम गर्व गुरुता बुडून ही स्तुती झाली नसती तर रामकीर्ती राहिली नसती. ही स्तुती केली गेली म्हणूनच ती कीर्ती कायम राहिली व वाढली व रघुकुलकीर्तीचा केतू ध्वज अनंत काळपर्यंत फडकत राहण्याचा योग आला.

(४) या स्तुतीत धर्ममयरथाच्या (६।८० चौपायात पहा) संपूर्ण अंगांचे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वर्णन आहे.

परशुरामकृत स्तुतीत	धर्ममय रथांत
१. शील व केतू	सत्य शील दृढ ध्वजा पताका
२. भानु, दनुजकुल दहन, सुरधेनुहित	विवेक, बल, दम, परहित घोडे.
३. क्षमामंदिर, करुणासागर, सब सुखद	क्षमा, कृपा, समता, रज्जूंनी जोडलेले
४. महेश, कृशानु, विप्रहित	ईशभजन, विरतिढाल, विप्र गुरुपूजा
५. महेश मनमानस	अमल, अचल मन तूण
६. गुणसागर मध्ये शेष गुण	शम, दम नियम, शौर्य, धैर्य.

(५) भार्गवदर्पविमर्दन प्रकरण हे मानसातील अप्रतिम प्रकरणापैकी एक आहे. क्रोधाचे, शान्तीचे, व सहनशीलतेचे इतके सजीव, सुंदर, मनोहर चित्रण इतर ग्रंथांत असेल असे वाटत नाही. उत्तम नाट्य असून महाकाव्य कला दृष्टीनेही परमोत्तम आहे. (क) या प्रकरणाचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास असे दिसेल की या टीकेत ठिकठिकाणी दाखविल्याप्रमाणे विप्रधर्म व क्षात्रधर्म या दोघांचा परस्पर संबंध या दोघांमुळे धर्म व राष्ट्र यांवर होणारे परिणाम स्वधर्म त्याग करून परधर्माचे पालन केल्याचे परिणाम आणि आपद्धर्मच नित्यधर्म म्हणून चालू ठेवल्याने कर्मसंकर कसा होतो व व्यक्तीचा, राष्ट्राचा विनाश कसा होतो हे फक्त मार्मिक पद्धतीने दाखविले गेले आहे.

(६) परशुरामकृत स्तुति - रोहिणीनक्षत्र (१) अनुक्रमे ही चौथी स्तुति, चौथे नक्षत्र रोहिणी (२) तारे संख्या - या नक्षत्रात पाच तारे आहेत पैकी एक अस्पष्ट आहे. तसे या स्तुतीत मोह, भ्रम, क्रोध, मद व अविनय (परशुरामाचे) हे पाच तारे आहेत. पैकी अविनय अस्पष्ट आहे. (३) आकार - शकटासारखा आहे. शकट = रथ धर्ममय रथाशी साम्य नुकतेच वर दाखविले आहे.

(४) नाम रोहिणी - 'जणु बुध विधुमधि रोहिणी शोभित' २ ।१२३।४) मानसात रोहिणी शब्द फक्त एकदाच आला असून तो सीतेलाच वापरला आहे. रोहिणी - रोहित. आरक्तवर्णाची स्वर्ण कांचन - वर्णाची सीता (रोहिणी) याच स्तुतीमुळे राम = चंद्राची झाली. चंद्राची स्त्री रोहिणी - रामचंद्राची रोहिणीसीता. (५) देवता - या नक्षत्राची देवता धाता आहे ही स्तुती होण्याचा योग आला नसता तर बुध (लक्ष्मण) विधु (राम) मध्ये रोहिणी (सीता) शोभली नसती. इतकेच काय अवतार कार्य च झाले नसते. रामायणाची निर्मिती झाली नसती. रामचरित्र येथेच समाप्त झाले असते व रामकीर्ती नष्ट झाली असती. म्हणून ही स्तुती अवतार कार्याचा व रामचरित्राचा व कीर्तीचा धाता = विधाताच आहे. या स्तुतीनेच रामावताराचा उदय झाला. (६) फलश्रुति - विबुधवैद्य भवभीषण रोगा. ही फलश्रुती आहे. भृगुपतीचे मोहभ्रमक्रोधमदादी रोग म्हणजेच भीषण भवरोग निवारण करणारे विबुधवैद्य (अश्विनीकुमार) रामलक्ष्मण आहेत व सेवकांचा भवरोग निवारण करून त्यासही सुख देतात हे या स्तुतीतच सांगितलेले टीकेत स्पष्ट केले आहे. या प्रमाणे सहाही अंगांचे पूर्ण साम्य मानसाधारे सिद्ध झाले.

आता या भार्गवपराजयाचा परिणाम काय झाला हे सांगतील व लवकरच श्रीरघुवीर विवाह प्रकरणाचा प्रत्यक्ष प्रारंभ होईल.

हिं. *अपभयँ कुटिल महीप डेराने। जहँ तहँ कायर गवँहिं पराने ॥८॥*

हिं. दो. *देवन्ह दीन्ही दुंदुभी प्रभु पर बरषहिं फूल ॥*
हरषे पुरनर नारि सब मिटी मोहमय सूल ॥२८५॥

म. *कुटिल नृपति कल्पितभय सरले। पळती कातर गुपचुप सगळे ॥८॥*

म. दो. *देव वाजविति दुंदुभी प्रभुवर वर्षति फूल ॥*
पुरनरनारी हर्षती नष्ट मोहमय शूल ॥२८५॥

अर्थ : कुटिल महीपती (कुपति, कु. पृथ्वी, मही. कुपति = महीपती) मन:कल्पित भयाने घाबरून भ्याडासारखे गुपचुप पळत सुटले ॥८॥ देवांनी दुंदुभी वाजविल्या व प्रभूवर पुष्पवृष्टि केली. मोहाने उत्पन्न झालेले कष्ट पीडा (शूल) नष्ट होऊन (सर्व) पुरनरनारींना हर्ष झाला ॥२८५॥

टीका चौ. ८(१) कल्पितभय - भाव हा की रामलक्ष्मणापासून यांना मुळीच भय नव्हते. पण खाते त्याला खवखवते त्याप्रमाणे 'कुटिल कुपुत्र मूढ मनिं रुपले ॥ म्हणे हरुनि घ्या सीता कोणी। घ्या बांधा नृपबालक दोन्ही ॥' इत्यादी प्रलाप ज्यांनी काढले होते. त्यांना वाटू लागले की आपली सर्वांची चटणी होण्यास आता वेळ लागणार नाही. परंतु असे भिण्याचे मुळीच कारण नव्हते. बेडकांच्या डराँव, डराँव करण्याने किंवा जंबूकांच्या कोल्हेकुईने वनराजाला क्रोध येणे शक्यच नसते. एका 'कल्पित' भय (अप-भय) शब्दाने रामलक्ष्मणांच्या स्वभावाचे किती सुंदर निदर्शन केले! मदांध पण भित्रे, कामी, क्रोधी असतात त्यांचे असेच होते. 'वायस इव सर्वां घाबरसी' त्यांचे मनच त्यास खात असते.

दोहा. (१) या महाभयातून देव मुक्त झाले व प्रभूचा विजय झाला म्हणून देवांनी विजयोत्सव सुरु केला. येथे मुनी व नाग यांचा अन्तर्भाव केला पाहिजे. पूर्वी एकदा विस्तृत व एकदा संक्षेपाने वर्णन केले आहे. (२६२।४-७ व २६४-२६५।३) म्हणून येथे वर्णनात अति संक्षेप केला. उत्सव पूर्वीसारखाच किंवा त्याहूनही अधिक उत्साहाने सर्वांनीच साजरा केला. (क) प्रभुवर वर्षति फूल - आता देवांची नि:संदेह खात्री झाली की रघुपती प्रभु - परमात्मा आहेत व हे रावणाचा वध करून आपली देवांची सुटका करतील. हे प्रभु शब्दाने सुचविले. सर्व पुरनरनारीनांही कळले की हे प्रभु आहेत. 'जयमहेशमनमानस हंसा' हे स्तुतीतील वचन रामप्रभु आहेत. अशी खात्री करण्यास अगदी पुरेसे आहेत. देवांचा हर्ष स्वार्थी विषयरजताकांक्षाजनित आहे. (ख) मोहमय शूल - जणू मोहाचाच बनलेला. रामलक्ष्मण मनुष्य, राजकिशोर आहेत. ते परशुरामाकडून मारले जाणार की काय? पुढे कसे होईल काय होईल या चिंतेचा व भावाचा शूळ सगळ्याना लागला होता तो नष्ट झाला. राम परमात्मा आहेत व आपण परमेश्वरी आहोत हे ज्ञान सीतेलाही झाले असणारच. (ग) आता रंगभूमीतील उत्सावाचे व सीता वगैरेवर झालेल्या परिणामाचे वर्णन चार चौपायांत करतात -

हिं. *अति गहगहे बाजने बाजे। सबहि मनोहर मंगल साजे ॥१॥*
जूथ जूथ मिलि सुमुखि सुनयनीं। करहिं गान कल कोकिलबयनीं ॥२॥
सुखु बिदेह कर बरनि न जाई। जन्मदरिद्र मनहुँ निधि पाई ॥३॥
बिगत त्रास भइ सीय सुखारी। जनु बिधु उदयँ चकोर कुमारी ॥४॥

चौ. घडघडाट अति वाजे वाजति। सकल मनोहर मंगल साजति ॥१॥
मिलुन थव्यांनी सुमुखि सुनयना। गान करीति कल कोकिल वचना ॥२॥
केविं विदेह सुखा वर्णावे। जन्मदरिद्र जणूं निधि पावे ॥३॥
त्रास विगत सीते सुख भारी। जणुं विधु-उदयिं चकोर कुमारी ॥४॥

अर्थ : वाद्यांचा अत्यंत घडघडाट सुरु झाला. सर्वांनी मनोहर मंगलपदार्थ सजविले ॥१॥ सुंदर मुख व सुंदर नेत्र असलेल्या स्त्रिया थव्याथव्यांनी जमून कोकिळे सारख्या स्वराने मधुर मंगलगान करू लागल्या ॥२॥ विदेहाच्या सुखाचे कसे वर्णन करावे! जणू काय जन्मदरिद्राला निधिच मिळाला ॥३॥ सर्व त्रास (भय विषादादीचे) जाऊन सीता फार सुखी झाली, जणू काय चंद्रोदय झाल्यावर चकोर कुमारीचे ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) आकाशातील उत्सवाचा उल्लेख दुंदुभी वादन व पुष्पवृष्टी यांनी केला. व नगर नरनारी हर्षित विगत शूल झाल्याचे सांगितले. तिकडे देवांच्या दुंदुभी वाजू लागल्या व इकडे रंगभूमीत विविध वाद्ये वाजू लागली. (क) सकल मनोहर मंगल साजति - मंगल वस्तूंची सजावट राण्या, त्यांच्या सखी व राजकुंटुंबातील सुवासिनी स्त्रिया यांनी केली असे मानणे जरूर आहे. कारण हे कार्य स्त्रियाच करतात व पुरनारींचा उल्लेख करून त्याला जोडून मंगल रचनेचा उल्लेख मुद्दाम केला नाही. मधे वाद्यवादन घालून तो संबंध तोडला. नगरनारी घरी गेल्याशिवाय मंगल रचना कशी करतील या शंकेला जागा रहात नाही.

(२) आतापर्यंत नगरनारी, सखी सहित राण्या मिथिलापती (जनक, विदेह) व सीता या क्रमाने त्यांच्या सुखदुःखादीचे वर्णन केले आहे. येथे सखी व राण्या यांचे वर्णन वर वर पाहणारास दिसत नाही. या दुसऱ्या चौपाईत सखी व राण्यांचे वर्णन आहे. सुनयना (सुनयनी) शब्द क्लिष्ट आहे. सुनयना. सीतेची माता व सुनयना = सुंदर नेत्र असलेल्या सखी व राण्या आपापल्या वयोमानाप्रमाणे एकत्र जमून मंगल गीते गाऊ लागल्या. इतर सुंदर स्त्रिया गाऊ लागल्या हा अर्थ स्पष्टच आहे.

चौ. ३(१) विदेह - सुचविले की आतापर्यंत जे 'जनक' होते ते त्या आनंदाच्या भरात विदेह झाले, देहभान विसरले. राण्यांना चिंता लागल्याचे वर्णन आहे पण त्या भयभीत झाल्याचे वर्णन नाही. कारण की त्यांना समजावून सांगणाऱ्या चतुर सखी जवळ होत्याच. त्या सभेत जनकास कोण समजावून सांगणार! रामचंद्राना प्रथम पाहिले तेव्हा विदेह झाले. नंतर रंगभूमीत प्रवेश करताना पाहिले तेव्हा विदेह झाले व आता विदेह झाले. मध्ये जनकच राहिले. धनुर्भंग झाल्यावर जो आनंद झाला त्यानेही विदेह बनले नाहीत. 'सुख जनकास काळजी जाऊनी। तरता दमत ठाव जणुं पावुनि' (२६३।४) पोहतांना देहभान विसरले असते तर बुडालेच असते! आता मात्र देहभान विसरण्याइतके सुख झाले. 'सुख हि दुःखान्यानुभूय शोभते' 'निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः' संकटातून सुटून होऊ घातलेली परमहानी टळल्यानंतर जे सुख होते ते संकटात न पडलेल्यास कळणे शक्य नाही. भाव हा की धनुष्यभंगाने जे सुख झाले त्यापेक्षा या वेळी अपार अवर्णनीय सुख झाले.

(२) जन्मदरिद्र जणू निधि पावे - येथे दारिद्य शब्दाचे दोन्ही अर्थ घेणे जरूर आहे. जनकविदेह ज्ञानी होते. त्यात प्रभूच्या प्रथम दर्शनाने विशेष ज्ञानी झाले. सगुण साकार रूपाने ब्रह्म अवलोकन केले. ओळखले. ज्ञानरूपी धन त्यांच्याजवळ भरपूर झाले. धनुर्भंग कार्याला प्रारंभ झाल्यापासून हे विशेषज्ञान (रामपरमात्मा ब्रह्म आहेत हे) मधून मधून नष्ट होत होते. पण परशुरामाने धमकी दिल्यामुळे जनक घाबरले व त्यामुळे हे विशेषज्ञान पूर्णपणे हरवले होते. रामलक्ष्मण केवळ दशरथ कुमार आहेत. एवढेच ज्ञान राहिले होते. म्हणजे अज्ञानरूपी मोहरूपी दारिद्र्य आले होते. 'दारिद्र्यासम जगी दुःख ना' (७।१२१।१३) रामलक्ष्मण परमात्मा आहेत हे ज्ञान नष्ट झाल्याबरोबर परशुरामाचा क्रोध पाहून त्यांचा प्रभाव व स्वभाव माहीत असल्याने असे वाटू लागले होते की रामचंद्रासारखा महापराक्रमी परमसुंदर जावई रूपी परम भाग्याने लाभलेला निधि नष्ट झाला. मिळालाच नसता तर एवढे वाईट वाटले नसते. रामलक्ष्मणांना परशुराम ठार मारणार असे वाटून अगदी जन्मदरिद्र्यासारखी स्थिती झाली होती. आपले सर्व ऐश्वर्य, कीर्ती, ज्ञान, नीती इत्यादी असून नसल्यासारखेच होणार, जगात सर्वत्र अपमान होणार, कुलाला कलंक लागणार, सर्व जन्म त्या पोरीकडे बघून पश्चात्तापात घालवावा लागणार व कोणाला तोंड दाखविण्यास जागा राहणार नाही. कारण प्रत्येक जण हेच म्हणणार की असा मूर्खासारखा पण करण्यास सांगितले होते कोणी? जन्म दरिद्री माणसाला जसे सर्व बाजूनी दुःख, अपमान, तिरस्कार सोसावे लागते तशीच दशा होणार, इत्यादी विचारानी अत्यंत दुःख झाले होते. पण आता परशुराम पराभवाने दोन्ही प्रकारचे दारिद्र्य एकदम नष्ट झाले. रामलक्ष्मण मारले गेले नाहीत. त्यांचा जणू पुनर्जन्मच झाला व सर्व दुःख चिंता, भयादी जाऊन सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याचा हरवलेला निधी पुन्हा मिळाल्यासारखे वाटले. आणि राम लक्ष्मण परमात्मा आहेत हे ज्ञान पुन्हा प्राप्त झाले. (जणू) म्हणण्याचे कारण इतकेच की तो निधी मुळी हरवलाच नव्हता व दारिद्र्य आलेले नव्हते व येण्याचा संभव नव्हता पण माधुर्य भावात अत्यंत स्नेहामुळे तसे वाटत होते इतकेच.

चौ. ४(१) त्रास विगत सीते सुखभारी। जणुं विधू उदयिं चकोर कुमारी - भृगुकुल कमल पतंगाचा उदय झाल्यावर त्याचा प्रभाव व स्वभाव समजताच. सीताचकोर कुमारीला भयचिंताविषादादी त्रास होत होता. पण त्या सूर्याचा कायमचा अस्त होऊन रामचंद्रचंद्राचा त्रिकाला बाधित उदय झाल्यामुळे या चकोरीला नित्यसुखाची प्राप्ती झाली. जनकाच्या एवढे दुःख सीतेला झाले नव्हते. हे सुद्धा या चकोर कुमारी उपमानाने सुचविले आहे. तिचे या वेळचे सुख अवर्णनीय आहे असे म्हटलेले किंवा सुचविलेले नाही. पण धनुर्भंग झाल्यावर तिला जे सुख झाले ते 'सीता सुखा कसे ये वदता। चातकिला स्वातीजळ मिळता' (२६३।६) असे होण्याचे कारण इतकेच की त्यावेळी ती रंगभूमीत व अविवाहित कुमारी होती पण मनाने रामास वरले होते. सखीनी समजावून सांगणे शक्य नव्हते. या वेळी ती रंगभूमीत नसून विवाहित आहे. त्यामुळे चतुर सखीनी समजाऊन सांगणे शक्य होते. तिच्या सखीनी जसा भृगुपतीच्या स्वभाव सीतेला सांगितला (२७०।८) तसा रघुपतीचा प्रताप सुद्धा योग्य वेळी सांगितला असेलच. शिवाय परशुराम स्तुतीने तिचा ऐश्वर्यभाव ही जागृत झालेला आहे.

येथे सीतास्वयंवर नाट्य प्रकरण व त्यातील शेवटचा प्रवेश
भार्गव दर्प विमर्दन प्रकरण समाप्त

परिशिष्ट - खण्ड चौथा मध्ये राहिलेला दोहा १८६ व त्याची टीका

हिं.दो. जानि सभय सुर भूमि सुनि बचन समेत सनेह।
गगन गिरा गंभीर भइ हरनि सोक संदेह ।।१८६ ।।

म.दो. बघुनि सभय सुर भूमि तें परिसुनि वच सस्नेह।
होइ गंभीरा नभगिरा हरणि शोक संदेह ।।१८६ ।।

अर्थ - (ब्रह्मादी सर्व) देव आणि भूमी (पृथ्वी) यांना भयभीत जाणून आणि त्यांचे स्नेहमय वचन ऐकून शोक-संदेश हरण करणारी गंभीर आकाशवाणी झाली - की - ।।१८६ ।।

टीका दो. - 'परिसुनि वच सस्नेह' - या वाक्याने 'मी जाणे की प्रेमे प्रगटति' (१८५/५) या शिव वचनाची यथार्थता दाखवली. भयातुर जीव दीन अनन्यगतिक होऊन शरण येताच प्रभु त्याल अभय दान देतात हे 'बघुनि सभय सुर भूमि ते' याने दाखविले आहे. 'मुनि सिद्ध सकल सुर परम भयातुर' झालेच आहेत आणि 'मन-वाक् कृति बाणा त्यजुनि ज्ञाना शरण सकल सुरयूथा' असे स्पष्ट सांगितलेही आहेच. अनन्यगतिक अहंकारहीन शरणागती आणि प्रेम, स्नेह यांच्या संयोगानेच शोक संदेह नाश होतो हा मुख्य मानस सिद्धान्त येथे परत दाखविला. आकाशवाणीने भय-शोक-संदेह कशा प्रकारे दूर केला? तेच ऐका. आकाशवाणीने सांगितले –

विशेष सूचना – स्तुतीच्या चार छंदांत ज्या अनुक्रमाने प्रार्थना केली त्याच्या उलट क्रमाने आकाशवाणीने तीन्ही अवतारांचे कथन अत्यंत गूढ रीतीने सूचित केले आहे. छंदांत नारायण, सगुण ब्रह्म आणि विष्णु असा क्रम दाखविला आहे. ज्यात विष्णुचा संबंध शेवटी आहे. येथे प्रथम विष्णु, नंतर सगुण ब्रह्म आणि शेवटी नारायण असा क्रम सयुक्तिक - सुसंगत असाच आहे. आणि अनेकानेक शंकांचे सहजच निरसन होत आहे. चौ. १ ते ७ अखेर आकाशवाणीचे वचन आहे.

शंका - येथे आकाशवाणीत, मनुशतरूपाने घोर तपश्चर्या केली होती आणि मी पूर्वकाली त्यांना वर दिला होता आणि तेच आयोध्येत दशरथ कौसल्या भूप झाले आहेत. व मी त्यांचा पुत्र होईन असे अजिबात सांगितलेले नाही. असे का? कश्यप अदितीचा, आणि केवळ नारदशापाचा उल्लेख का केला आहे? या शंकांचे समाधान पुढे टीकेत समयानुसार योग्य स्थळी केले जाईल.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि.नं.ए - ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समच्छंद अनुवाद)	१२०/- रु.
श्री पू.स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	६०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	८०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	२५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	२००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	३००/- रु.
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	३६/- रु.
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकार : पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीत गीता समश्लोकी	१२/- रु.
आवृती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	१५/- रु.
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	२५/- रु.
हनुमान चालिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	५/- रु.
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	५/- रु.
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	१२५/- रु.

श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ

४, श्रीगणेश, अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिरजवळ, नेहरु रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१